

94
0-34

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON
MILLIY UNIVERSITETI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O'ZBEKISTONNING ENG YANGI TARIXI MASALALARI
BO'YICHA MUVOFIQLASHTIRUVCHI METODIK MARKAZ

O'ZBEKISTON

TARIXI

1 kitob

-5509

Crane

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti davlat korxonasi
Toshkent – 2018

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

UO'K: 94 (575.1)(075.8)
KBK: 63.3 (50')ya73

O' - 34 Oliy o'quv yurtlarining tarix fakulteti talabalari uchun darslik
Ta'lim yo'nalishi: 5120300 - Tarix (jahon mamlakatlari bo'yicha)

Oliy o'quv yurtlari tarix yo'nalishi bakalavriat talabalari uchun mo'ljallangan ushbu «O'zbekiston tarixi» darsligining 1 kitobi eng qadimgi davrlardan boshlab XIV asrning o'rtalariga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga qamrab olgan. Mazkur darslik mustaqillik yillarida olib borilgan tadqiqotlarning umumiy trof etilgan tajribalari bilan boyitilganligi, fan bo'yicha innovatsiyalar o'quv jarayoniga joriy etilganligi bilan ilgarigi o'quv adabiyotlaridan farq qiladi.

Ushbu darslik ma'lumotlardan magistratlar, izlanuvchi-tadqiqotchilar, o'qituvchilar va tarixchi olimlar ham foydalanishlari mumkin.

Mas'ul muharrir:

A.S. SAGDULLAYEV,
tarix fanlari doktori, professor, akademik

Tahrir hay'ati:

t.f.d. ABDULLAYEV R.M., t.d.f., prof. AGZAMOVA G.A., t.f.d., prof. MAVRULOV A.A.,
t.f.d., prof. MURTAZAYEVA R.H., t.f.d., prof. RAHIMOV M.A., t.f.d., akad.
SAGDULLAYEV A.S., t.f.d. YUNUSOVA X.E.

Taqrizchilar:

R.X. SULAYMONOV,
tarix fanlari doktori, professor

M.Sh. QIDIRNIVAZOV,
tarix fanlari doktori, professor

B.B. AMINOV,
tarix fanlari nomzodi

A.T. ZAMONOV,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta
mussas ta'lim vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etilgan
(2018-yil 14-iyundagi 531-son buyruq).

UO'K: 94 (575.1)(075.8)
KBK: 63.3 (50')ya73

ISBN: 978-9943-19-483-0

© O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti davlat korxonasi

MUNDARIJA

Kirish 6

1-mavzu. «O'zbekiston tarixi»
fani to'g'risida umumiy ma'lumotlar 13

1.1. O'zbekiston tarixi fanining ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o'rni.
Fanining maqsadi, vazifalari va ahamiyati 13
1.2. O'zbekiston tarixi fanining nazariy-uslubiy asoslari va dolzarb
masalalari 17
1.3. O'zbekistonning qadimgi va o'rta asrlar tarixini davrlashtirish.
Jahon tarixini davrlashtirish to'g'risidagi nazariyalar 22
1.4. Manbashunoslik va tarixshunoslik masalalari 28

2-mavzu. O'zbekiston tarixining eng qadimgi davri 35

2.1. Insoniyatning dastlabki ajdodlari. Antropogenez jarayoni 35
2.2. Paleolit - qadimgi tosh davri tarixi 40
2.3. Mezolit, neolit va eneolit davri tarixi 48
2.4. Ibtidoiy e'tiqodlar va tasviriy san'at 60

3-mavzu. Bronza davri tarixi 66

3.1. Ziroatchilik va chorvadorlar madaniyatlari doirasining
kengayib borishi 66
3.2. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda 71
3.3. Madaniy aloqalar, aholi va etnik jarayonlar 75

4-mavzu. O'zbekiston davlatchiligi shakllanish asoslari 83

4.1. Ilk davlatlar rivojlanishining davrlashtirilishi 83
4.2. Boshqaruv tizimi va ilk davlatlar paydo bo'lishining ijtimoiy,
iqtisodiy va siyosiy asoslari 86
4.3. Davlatchilik kelib chiqishiga doir nazariyalar.
Davlat shakllari va boshqaruv tizimi 95

5-mavzu. «Avesto» va zardushthylik 101

5.1. «Avesto» tarixiy manba sifatida 101
5.2. Geografik-hududiy nomlar.
Ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlar va siyosiy tarix 108
5.3. Diniy falsafa va dafn etish marosimlari 112
5.4. Axiologiy va huquqiy qoidalar. Jinoyat va jazo turlari 116

6-mavzu. Qadimgi davlatlar tarixi	122
6.1. Qadimgi fors bitiklari va ilk yunon manbalari	122
6.2. Tarixiy-madaniy viloyatlar va qadimgi davlatlar	130
6.2.1. Qadimgi Baqtriya	130
6.2.2. Sug'd (Sug'diyona)	134
6.2.3. Qadimgi Xorazm	135
6.2.4. Sak-massagetlar	134
6.2.5. Choch va Farg'ona	141
7-mavzu. Mil. avv. VI-IV asrlar tarixi. O'rta Osiyo Ahamoniylar davlati tarkibida.	146
7.1. Siyosiy tarix	146
7.2. Iqtisod va ijtimoiy tuzum	151
7.3. Din	157
8-mavzu. Makedoniyalik Aleksandrning Baqtriya va Sug'diyona yurishlari	162
8.1. Yozma manbalar ma'lumotlari	162
8.2. Siyosiy voqealar. Aleksandr va Spitaman	171
8.3. Tarixiy geografiya	177
9-mavzu. O'zbekistonning antik davr davlatchiligi. Salavkiylar va Yunon-Baqtriya davlatlari	186
9.1. Salavkiylar davlati	186
9.2. Yunon-Baqtriya davlati	192
9.3. Antik davr shaharsozlik va me'morchilik an'analari	194
10-mavzu. Xorazm, Qang' Davan, Yuechi-Kushon va Kushon davlatlari	200
10.1. Xorazm davlati	200
10.2. Qang' davlati	208
10.3. Davan davlati	215
10.4. Yuechi-Kushon va Kushon davlati	221
11-mavzu. Ilk o'rta asrlar tarixi	240
11.1. Kidariylar, xioniyalar va eftaliylar	240
11.2. Turk xoqonligi davrida O'rta Osiyo	252
11.3. Arab xalifaligi davrida Movarounnahr	264
11.4. Arablar bosqiniga qarshi kurash. Movarounnahrda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar	269
12-mavzu. IX-XII asrlar tarixi	280
12.1. Arab xalifaligining parchalana borishi. Tohiriyalar davrida Movarounnahr va Xuroson	280

12.2. Somoniylar hukmronligi davri	287
12.2.1. Ijtimoiy-iqtisodiy hayot	294
12.3. Qoraxoniylar davlati	301
12.4. Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmning siyosiy munosabatlari	313
12.5. Xorazmshohlar – Anushteginiylar davlati	331
13-mavzu. O'rta Osiyo xalqlari hayotida IX-XII asrlarda yuz bergan Uyg'onish davri. Ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hisssasi	362
13.1. IX-XII asrlarda madaniy yuksalish omillari. O'rta Osiyolik buyuk qomusiy allomalarning insoniyat tamadduni rivojiga qo'shgan ulkan hisssasi	363
13.2. Xorazm Ma'mun akademiyasida ilm-fanning rivojlanishi	385
13.3. IX-XII asrlarda islom dini va tasavvut tarqatdari. Buyuk muhaddis va dindshunos olimlar	390
13.4. Me'morchilik va san'at	404
14-mavzu. O'rta Osiyoga mo'g'ullar bosqini va unga qarshi kurash	410
14.1. Mo'g'ul davlatining tashkil topishi. Chingizxon va Muhammad Xorazmshoh munosabatlari	410
14.2. Movarounnahrda mo'g'ul bosqinining amalga oshirilishi	420
14.3. Jaloliddin Manguberdi – Vatan qahramoni	433
14.4. Mo'g'ullar istilosidan keyingi siyosiy vaziyat Chig'atoy ulusi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar	445
14.5. XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asrning birtinchi yarmidagi madaniy hayot	454
15-mavzu. Buyuk ipak yo'li – mulogot va hamkorlik yo'li	459
15.1. Eng qadimgi aloqa yo'llari	459
15.2. Buyuk ipak yo'li shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari	468
15.3. O'rta asrlar davri savdo-iqtisodiy yo'llari	474
15.4. Buyuk ipak yo'li va hozirgi zamon	478
16-mavzu. Etnogenez va etnik tarix masalalari	482
16.1. Etnogenez va etnik jarayonlarning xususiyatlari	482
16.2. Qadimgi migratsiyalar va etnomadaniy jarayonlar	486
16.3. O'zbek xalqining shakllanishi masalasi	492
GLOSSARIY	499

O'zbekiston tarixi chuqur ildizlarga va boy madaniy merosga, o'lmas an'analarga ega. Bir necha ming yillar silsilasida rivojlanib kelayotgan bu tarix qadimda Turon, Turkiston deb atalgan hozirgi siyosiy jo'g'rofiyaga tutash hududlarda yashab kelgan ajdodlarimizning, shu ma'nakatning o'tmishi sifatida o'rganiladi.

[illegible]

O'zbekiston tarixida jahonshunumli yangilanish va o'ziga xos munay yug'onish davrini boshlab bergan mustaqillik ko'p elati xalqimiz uchun o'zini tobora anglashi va dunyoga yangicha qarashi uchun ulkan ahamiyatga ega bo'ldi. Istiqbol o'zbek xalqi hayotida tub ma'naviy yangilanish yo'lini ochib berdi. Mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti sohalarida keng gamrovli islohotlar boshlandi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil, suveren davlat sifatida jahon tarixida abadiy o'rin oldi. Biz hozirgi davrdagi tinchlik, barqarorlik va totuvlik, milliy taraqqiyot sharoitida mustaqillik mohiyatini chuqur anglab, xalqimiz tarixidagi bunyodkorlikka intilish, vatanparvarlik namunalari, buyuk ajdodlarimizning betimsol jasorati va ezgu ishlarini doimiy ravishda yodda tutishimiz lozim. Tarix – qadriyat, o'zlik manbayi va yo'l ko'rsatuvchi ulug' muallimdir. Vatan tarixini sevib o'rganish kishiga nafaqat o'zligini anglashga yordam beradi, balki o'tmishdan kerakli saboq chiqarish, milliy mentalitet, qadriyatlarni chuqur bilgan holda mos istiqbol va taraqqiyot yo'lini belgilash uchun dasturlamal bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Hozirgi bosqichda ko'p asrlik O'zbekiston tarixini yozish asosan tariximizning yangi qirralarini kashf etish; tuzatishlar kiritish, turli tarixiy bosqichlardagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot o'zgarishlari hamda mash-

hur tarixiy shaxslar faoliyati, yirik tarixiy voqealarni tizimli ravishda tadqiq etish bilan amalga oshirilmoqda. Bugungi O'zbekiston va uning tarixiy makoni dunyo sivilizatsiyasi beshiklaridan biri sifatida keng e'tirof etilayotgani bejiz emas.

O'zbekiston hududida yelkama-yelka istiqomat qilib kelayotgan xalqlarning tarixi nafaqat biz uchun, balki dunyo tamadduni taraqqiyotining ajralmas bo'lagi sifatida global ahamiyatga ham ega. Shu paytgacha topilgan, o'rganilgan tarixiy manbalar, moddiy ashyoviy dalillarga ega arxeologik qazilmalar, xalq og'zaki ijodi namunalari fikrimizni tasdiqlaydi. Hatto jahon tarixchilarining ilmiy merosiga aylangan, qadimiy Ipak yo'lining manzilgohlari hali-hamon dunyo hamjamiyati oldida O'zbekistonning tanilishi uchun xizmat qilmoqda. Bu qadimiy va tabarruk zaminda shunday buyuk allomalar, fozil-ufuzalolar, siyosatchilar, donishmandlar va sarkardalar yashab o'tgan, ularning qoldirgan ezgu ishlari, g'oyalari xalqaro e'tirofga sazovor bo'lmoqda. Diniy va dunyoviy ilmlarning asoslari shu yerda yaratilgan, sayqal topgan. Miloddagacha va undan keyin qurilgan muvakkab suv inshootlari, osori atiqalar dehqonchilik, hunarmandchilik madaniyatini, me'morlik va shaharsozlik san'ati yuksak bo'lganligidan darak beradi. Izlanishlar natijasida qo'lga kiritilgan ko'plab qadimgi tosh yozuvlar, bitiklar, kutubxonalarda saqlanayotgan qo'lyozmalar, jittimoiy-maishiy hayotning turli jabhalariga oid o'n minglab qimmatbaho asarlar o'lka xalqlari ma'naviyatining yuksakligini namoyon qilib turibdi. Ora-bobolarimizning asrlar mobaynida to'plagan hayotiy tajribalari, diniy, axloqiy, ilmiy qarashlarini sinchiklab o'rganishdan milliy hamjihatlikni mustahkamlash va O'zbekistonda rivojlangan davlatlar qatoriga olib chiqishda unumli foydalanish mumkin. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I. Karimov aytganidek, «...kim bo'lishidan qat'i nazar, jamiyatimizning har bir a'zosi o'z o'rnini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo'ldan urish, har xil aqidalardan ta'sirlanish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni hushyorlikka o'rgatadi, irdasini mustahkamlaydi»¹.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng tarixiy adolatni qaytatiklash, ma'naviy jarayonlarni tubdan o'zgartirish va dunyodagi boshqa xalqlar bilan o'zaro manfaatli aloqalarini rivojlantirish, qardoshlik rishtalarini tiklash yo'lida ko'p ishlar qilib kelinmoqda. To'doshlik globallashib borayotgan dunyoda O'zbekiston Respublikasining

¹ Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent, 1998. – B.3-4.

munosib o'rnini saqlab qolish va milliy davlatchilik qurish yo'lini davom ettirish tarixiy tadqiqotlarni kengroq rakursda olib borishni taqozo etmoqda.

Ayniqsa 2016-yildan keyin Prezident Shavkat Mirziyoyev mamlakat rahbari etib saylangandan so'ng mustaqil O'zbekiston tarixida yangi bir bosqich boshlandi. Bu xalqni yanada yaqinroq tushunish, doimiy mulqotni yo'lga qo'yish, modernizatsiya jarayonlarini tezlashtirish va eng muhimi innovatsion yondashuv asosida hayotimizni yangicha qurish davriga start berildi. Yuqorida tamoyillarga huquqiy asos sifatida Prezident Sh.Mirziyoyev tomonidan taklif qilingan va keng xalq muhokamasidan so'ng amalga tatbiq etila boshlangan «2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi»da ko'zda tutilgan mamlakatimizni modernizatsiya qilishning ustuvor vazifalari barcha soha va tarmoqlar qatori ta'lim tizimini ham takomillashtirish, soha uchun yangi imkoniyatlar yaratishni talab qilmoqda.²

Mamlakatimizda muayyan yangicha ta'lim tizimini rivojlantirishda yoshlarimizni istiqbol g'oyalari ruhida tarbiyalashga ko'maklashadigan boy tariximizni, ma'naviy qadriyatlarimizni aks ettiradigan zamonaviy o'quv qo'llanma va darsliklar katta o'rin tutadi. Bu borada O'zbekiston tarixi muammolarini yangi asoslarda tadqiq etish, tarixni o'rganishga xohis, haqoniy yondashib, bu fanni o'qitish uslubiyatini takomillashtirish o'z dolzarbligi bilan ajralib turadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 30-iyunda «O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha jamoatchilik kengashi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi qarorni imzoladi. Ushbu hujjat O'zbekiston milliy davlatchiligi vujudga kelishi va taraqqiy topishining eng yangi tarixini tadqiq etish va o'qitish, ilmiy, ilmiy-omnabop, o'quv-metodik, ma'rifiy adabiyotlarni tayyorlash va chop etish, ilmiy-fanning ta'lim va boshqa ijtimoiy sohalar bilan integratsiyasi mexanizmlarini mustahkamlash va rivojlantirish borasida ilmiy, madaniy, ta'lim, jamoat muassasalari va tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirish ishlarining samaradorligini oshirish, yoshlarda, avvalambor umumta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar o'quvchilarida,

oliy o'quv muassasalari talabalarida mamlakat tarixi haqidagi chuqur bilimlarni shakllantirish maqsadida qabul qilingan.

O'zbekiston tarixini zamonaviy talab darajasida o'rganish, tarixiy-madaniy jarayonlarni va o'qitish voqealarini yangi ilmiy yondashuvlar va qarashlar tamoyillari orqali ta'riflash, asl manbalarga tayangan holda masalani tahlil etish muhim vazifa hisoblanadi.

Bugungi kunda madaniy va ma'naviy merosni tiklash hamda keng targ'ib qilish, tarix ilmi-fan sohasidagi yangi tadqiqotlar natijalarini ta'lim jarayoni, darslik va o'quv adabiyotlariga tatbiq etish, iqtidorli yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi³.

O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan hissasini o'rganish va targ'ib etish, ta'lim-tarbiya sohasida undan keng foydalanish, yosh avlodni tarbiyalashda o'ta muhimdir. Zero, ma'naviyatning asosi bo'lmish tarix insonparvarlik qadriyatlariga sodiqlik, milliy g'urur va iftixor, vatanparvarlik tuyg'ularini yuksaltirishda muhim omil, tarixiy xotira esa milliy o'zlikni anglashga, inson dunyoqarashini kengaytirishga va tarixiy ongini shakllantirishga ko'mak beruvchi katta kuch hisoblanadi.

Mamlakatimizda yuksak bilimli, ma'naviy barkamol avlodni yuzaga keltirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Ilmi-fan taraqqiyotini ta'minlash va innovatsion jarayonlarni jadallashtirish borasida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning mohiyati va mazkur sohada erishilgan yutuqlar hozirgi kunda xalqaro hamjamiyat tomonidan haqli tarzda e'tirof etilmoqda.

Shubhasiz, yangi avlod o'quv adabiyotlari ham yuqorida ta'kidlangan mulohazalarga hamohang ravishda zamonaviy talablarga javob berishi dardkor. Ta'lim tizimining sifat jihatidan takomillashuvi uchun unga, avvalo, ilmi-fan yangiliklari, innovatsiyalarni tatbiq etish lozim.

2015-yil O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha muvofiqlashtiruvchi-metodik markazning tashabbusi bilan oliy ta'lim muassasalarining tarix yo'nalishlari uchun «O'zbekiston tarixi» darsligini tayyorlash g'oyasi ilgari surilgan edi. Mazkur yo'nalishda O'zMU Tarix fakulteti professor-o'qituvchilari bilan hamkorlikda, tarix yo'nalishlari talabalari uchun to'rt tomondan iborat, eng qadimgi davrlardan bugungi kunga qadar bo'lgan davrni qamrab olgan darslik yaratildi.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi Farnoni [Elektron resurs]. <http://strategy.uz/uz/document/2>.

³ Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va oiljanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – B.473.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, mazkur darslik oliy ta'lim muassasalarining tarix yo'nalishi talabalariga mo'ljallangan ilk darslik hisoblanadi⁴. O'zbekiston tarixi o'quv fan dasturi asosida 5120300 – tarix (jahon mamalakatlari bo'yicha) bakalavriat bosqichi talabalari e'tiboriga havola etilayotgan mazkur darslik O'zbekiston tarixi darsligining I kitobini tashkil etib (darslik to'rt jildidan iborat), eng qadimgi davridan XIV asrning o'rtalariga qadar bo'lgan tarixiy davrni qamrab oladi. Darslikni tayyorlash jarayonida yozma manbalar, arxeologiya, antropologiya, numizmatika hamda epigrafika materiallari, O'zbekiston tarixining turli davrlariga oid so'nggi ilmiy tadqiqotlar natijalaridan keng foydalanildi.

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining «*Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi uchun o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi*»da ilgari surilgan talablarga mos ravishda tayyorlangan. Bu konsepsiyada bayon etilganidek, o'quv adabiyotlarining mazmuni bilim oluvchilarda mustaqil va erkin fikrlash, o'zlashtirib olingan bilimlarni bosqich-ma-bosqich boyitish va mukammallashtirib borish, mustaqil ta'lim olish hamda yangi bilimlarni o'quv adabiyotlaridan izlab topish ko'nikmalarini hosil qilishni ta'minlashi kerak.

Ushbu darslik shu vaqtgacha respublika professor-o'qituvchilari, tarixchi olimlar tomonidan yaratilgan darsliklardan farqli o'laroq quyidagi jihatlarni o'zida aks ettirgan:

- O'rta Osiyo qadimgi va o'rta asrlar davrlari tarixi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar natijalaridan keng foydalanildi hamda so'nggi yillarda yuzaga kelgan innovatsiyalar, O'zbekiston tarixi faniga oid yangi yondashuv va ilmiy qarashlar ko'rib chiqildi;
- Bu borada tarixiy davrlashtirish, antropogenez – odamning paydo bo'lishi, ilk davlatchilik va etnogenez bo'yicha mavjud nazariyalar va ilmiy qarashlar qiyosiy tahlil qilindi;
- O'zbekiston davlatchiligi, uning shakllanishi, boshqaruv tizimi va ilk davlatlarning paydo bo'lishining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy asoslari xususida qator yangi ma'lumotlar umumlashtirilgan holda tahlil qilindi;

⁴ Bunga qadar oliy ta'lim muassasalarining tarix yo'nalishi talabalari ham tarix faniga ixtisoslashmagan fakultetlarga mo'ljallangan «O'zbekiston tarixi» darsliklari yoki o'quv qo'llanmalaridan foydalanib kelishgan (moxizsoslik fakultetlari «O'zbekiston tarixi» fani uchun 56 soat ajratilgan).

– «Avesto» xususidagi ma'lumotlar (geografik, hududiy nomlar, ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlar, siyosiy tarix) kengaytirilib, mazkur manbaning ma'naviy hayotdagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratildi;

– O'rta Osiyo qadimgi tarixiga oid qadimgi fors bitiklari va yunon-rim mualliflarining ma'lumotlari o'zbek tiliga tarjima qilindi va xrestomatiya materiallari sifatida darslik matniga tatbiq etildi;

– «Buyuk ipak yo'li» mavzusi eng qadimgi va o'rta asrlarda mavjud aloqa va savdo yo'llari bilan uzviy bog'langan holda yangi materiallar bilan boyitildi;

– etnik tarix masalalari, qadimgi migratsiyalar va etnomadaniy jarayonlar yangi asoslarda ko'rib chiqildi;

– IX-XII asrlarda hukmronlik qilgan sulolalar, davlatlar xususida birlamchi tarixiy manbalarga tayanib, davr tarixiy voqeligi asnosida ko'rsatildi;

– ma'lum tarixiy shaxslarning faoliyatiga O'zbekistonda yangicha baho berilishi inobatga olindi;

– rivojlangan o'rta asrlar davlatchiligi mavzularida unvonlar va mansablar, boshqaruv, soliqlar va islohotlar masalalariga katta e'tibor qaratilib, madaniyat tarixi alohida bo'limda yoritildi;

– mavzularda masala mohiyatini aks ettiruvchi manbalar va tarixiy adabiyotlar, shu mavzu yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar alohida qayd etildi.

Har bir mavzu so'ngida tayanch tushunchalar hamda nazorat savol va topshiriqlari berildi. Kitobning oxirida glossariy bayon etilgan.

Mazkur darslik tarix fanlari doktori, akademik A.S.Sagdullayev tahriri ostida mualliflar jamoasi tomonidan tayyorlangan. Alohida mavzular va paragraflar quyidagi mualliflar tomonidan yozildi:

1.3, 1.5, 3.1, 3.2, 3.3, 4.2 hamda 5, 6, 7, 8-mavzular, 10.1, 16.2 – t.f.d., prof. A.S.Sagdullayev; 2.1, 2.3, 2.4 – t.f.d., prof. A.S.Sagdullayev, t.f.d., prof. B.J.Eshov; 1.1, 1.2, 1.4, 1.6, 2.2, 4.1, 4.3, 9-mavzu, 10.2, 10.3, 10.4, 16.1, 16.3 – t.f.d., prof. B.J.Eshov; – 11.1 – t.f.d., prof. B.J.Eshov, t.f.n., A.B.Xoliqulov; 12.1, 12.2 – t.f.n., dots. A.A.Odillov; 12.3, 12.4 – t.f.n., dots. A.A.Odillov, t.f.n. A.B.Xoliqulov; 12.5 – t.f.n., dots. A.A.Odillov; 13.1, 13.2 – t.f.n., dots. A.A.Odillov; 13.3, 13.4 – t.f.n., dots. A.Odillov, katta o'qituvchi A.M.Xidirov; 14 – mavzu t.f.n., dots. A.A.Odillov; 15.1, 15.2, 15.3 – t.f.d. O'M.Mavlonov, 15.4 – t.f.d. O'M.Mavlonov, t.f.d. O.P.Kobzeva.

Darslik qo'lyozmasi matnlarini kompyuterda terish t.f.n., dots. K.D.Saipova va o'qituvchi J.E.Tog'ayev, illyustratsiyalar va jadvallarni tayyorlash Ph.D. A.Sh.Shaydullayev tomonidan amalga oshirildi.

Darslik matnida o'z aksini topgan materiallar, tarixshunoslik ma'lumotlari va ayrim jadvallar har bir mavzuning yakunida kel-tirilgan adabiyotlardan foydalanilgan. Shuningdek, «Kartografiya» ilmiy-ishlab chiqarish davlat korxonasida tuzilgan va nashr etilgan «Atlas. «Jahon tarixi», «O'zbekiston tarixi» tarixiy xaritalaridan foydalanildi.

Darslik yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalar mualliflar jamoasi tomonidan minnatdorchilik bilan qabul qilinadi.

M.A. RAHIMOV,

*O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha
muvofiglashtiruvchi-metodik markaz direktori,
tarix fanlari doktori, professor.*

1-MAVZU. «O'ZBEKISTON TARIXI» FANI TO'G'RISIDA UMUMIY MA'LUMOTLAR

Reja:

1.1. O'zbekiston tarixi fanining ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o'rni. Faning maqsadi, vazifalari va ahamiyati.

1.2. O'zbekiston tarixi fanining nazariy-uslubiy asoslari va dolzarb masalalari.

1.3. O'zbekistonning qadimgi va o'rta asrlar tarixini davrlashtirish. Jahon tarixini davrlashtirish to'g'risidagi nazariyalar.

1.4. Manbashunoslik va tarixshunoslik masalalari.

1.1. O'zbekiston tarixi fanining ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o'rni. Faning maqsadi, vazifalari va ahamiyati

Tarix fani orqali insoniyatning paydo bo'lishi, ibtidoiy jamiyatning rivojlanishi xususiyatlarini, moddiy va ma'naviy madaniyatning taraqqiyoti, sivilizatsiyaning vujudga kelishi, etnomadaniy jarayonlar, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlardagi davriy o'zgarishlarning omillari va boshqa ko'pdan-ko'p voqea-hodisalarning sabablari hamda mazmun-mohiyati o'rganiladi. O'zbekiston tarixi jahon tarixining ajralmas qismidir. Bir umumiy geografik mintaga – O'rta Osiyoda qadimdan yashab kelgan qo'shni qabila va elatlarni bir-biriga yaqin bo'lgan madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, o'zaro aloqalar, umumiy madaniy va etnik ildizlar birlashtirib turgan. O'rta Osiyo jahon sivilizatsiyasi va insoniyat madaniyati tarixining maskanlaridan biridir.

Tarixni o'rganish nafaqat ilmiy, ma'rifiy, balki chuqur ma'naviy-ruhiy ahamiyatga ega bo'lib, har birimizda o'zimiz tug'ilgan va yashayotgan ona zamin bilan mustahkam aloqadorlik hissinı rivojlantiradi. Vatan tushunchasi tarixiy xotira, tarixiy ong asosida shakllanadi. Oliy ta'lim tizimida «O'zbekiston tarixi» fanini har tomonlama hamda chuqur o'qitish maqsadida bir qator yangi avlod o'quv dasturlari, o'quv qo'llanmalar va darsliklar yaratilib, bu boradagi ilmiy tadqiqotlar natijalari o'quv jarayoniga bosqichma-bosqich joriy etilmoqda.

Mazkur darsliklarni sinovdan o'tkazish jarayoni ularning aytimlari «O'zbekiston tarixi» fanini o'rganish-o'rgatishda sifat jihatdan yangi darajaga ko'tarilganini ko'rsatmoqda.

Tarixiy haqiqat to'la ro'yobga chiqishi va haqoniy tarix yozilishida tarix fanining predmeti va obyektini to'g'ri belgilash dolzarb

ahamiyatga ega. Zero, fanning o'rganish predmeti va obyektini aniq bo'lmasa, uning oldidagi vazifa noaniq bo'lib, maqsadga erishish mushkul. Bunday holat o'quv jarayoni samaradorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston tarixi fani boshqa ijtimoiy fanlardan farqli o'laroq mustaqil fan. Shuningdek, u fanlar orasida alohida o'z o'rnini va mavzusi ega. U barcha fanlar tarixini ham o'z ichiga olgan holda, ularning rivojiga katta ta'sir etadi. Bu holat fanning o'rganish vazifasida to'la namoyon bo'lmog'i kerak. Tarix fani o'z xususiyatiga ko'ra, o'zining diqqat-e'tiborini o'timishga va zamonaviy jarayonlarga qaratadi, undan saboq berishga va xulosa chiqarishga xizmat qiladi.

Tarixiy voqea va hodisalar qat'iy aniqlikda, davriy ketma-ketlik - xronologik asosda o'rganiladi. Shuningdek, tarixiy voqea va hodisalar, hujjat va dalillarning haqiqiyliigi va haqiqiy emasligi, ular qachon va qayerda, qanday tarixiy muhit va sharoitlarda tarixan voqea bo'lganligi aniqlanadi. Va nihoyat, o'timish voqealarining muayyan sabab va oqibatlari, ularning aniq shakl-shamoyillari va holati aniqlanadi.

O'zbekiston tarixi fani o'timishdagi iqtisodiy-ijtimoiy hayotning ahamiyati, rivojlanishi xususiyatlari va tanazzulining sabablari hamda oqibatlarini o'rganadi, ulardan kelajak uchun saboq va xulosa chiqaradi. Bu esa kelajak avlodlar uchun dasturlamal bo'ladi.

O'zbekiston tarixi fani ko'p qirralik va xilma-xillik xususiyatiga ega. U jamiyat taraqqiyoti va inqirozlarining faqat bir tomoninigina emas, balki jamiyatning barcha tomonlarini uzviy o'zaro bog'liqlikda, bir butunlikda o'rganadi. O'zbekiston tarixi fani, mamlakatimizning hududida eng qadimgi davrlardan to hozirgacha kechgan voqealar, insoniyat hayoti va jamiyatning asosiy xususiyatlarini tahlil qiladi. Uning o'rganish predmetiga esa mana shu makondagi turli voqea va hodisalar, ulardagi umumiy aloqadorlik va yaxlit birlik hamda qonuniyatlardir hodisasi va jarayonlar, umuman, insonning yaratuvchanlik faoliyati kiradi.

O'rgan tarixiy-madaniy jarayonlar, voqealar va hodisalarni xalq hamda tarixiy shaxslar faoliyatidagi tasavvur etish mushkul. Tarix fanning asosiy maqsadi - o'timish voqealarini anglash, ulardan tegishli saboqlar chiqarish, hushyorlik va ogohlikka, vayronkor g'oyalarga qarshi turishga undovchi, milliy birlik, hamkorlik va bag'rikenglikka chaqiruvchi g'oyalarni targ'ib etishdir. Ezgulik va bunyodkorlikka intilgan o'timish ajdodlarimiz bilan bugungi avlod

o'rtasidagi bog'liqlikni unutmасdan insonparvarlik qadriyatlarini yanada mustahkamlash milliy taraqqiyotning asosiy kafolati hisoblanadi.

Tarixning ibtidoiy bosqichi jarayonlari sivilizatsiya, davlat va jamiyat taraqqiyoti natijasi ekanligini, urbanizatsiya va madaniyat, turli-tuman o'zaro aloqalar, muhim voqealar hisoblanishini, tarixning taraqqiyot bosqichida fan, texnika va madaniyat, axborotlar o'zlashtira borishini hamda ularning jamiyat rivojiga bog'liqligini va nihoyat, o'zbek xalqiga mos bo'lgan mustaqil taraqqiyot yo'li tamoyillarini anglash ham O'zbekiston tarixi fanning asosiy maqsadlari hisoblanadi.

Har qanday fanda bo'lgani kabi O'zbekiston tarixi fanning vazifalarini quyidagicha belgilash mumkin:

1. Tarixni manbalar asosida o'rganib, xolislik va haqqoniylik mezonlariga tayanib o'qituvchi va talabalarga tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini yetkazish.
2. Fandagi dalillar va ularning umumlashmasiga asosiy e'tibor qaratib, qiyosiy tahlilni amalga oshirish.
3. Zamon talablaridan kelib chiqib, imkoniyat darajasida fandagi innovatsiyalarni doimiy ravishda jalb etish.
4. Turli davrlardagi jamiyat taraqqiyotining turg'unlik, inqiroz va taraqqiyot bosqichlari sabablarini ochib berish.
5. Fandagi ilmiy asoslangan yangi nazariyalarni tahlil va umumlashtirish uslubini asosida o'quv jarayoniga joriy etish.
6. Tarixning harakatlanuvchi omillarini talabalarga ko'rsatib berish.
7. Davlat va jamiyat taraqqiyotida mustaqillikni mustahkamlash hamda saqlash omili bo'lgan koini insonni tarbiyalashda tarixning rolini asoslab berish.
8. Talabalar va bo'lajak mutaxassis kadrlarga chuqur milliy va umuminsoniy, tarixiy, ilmiy-nazariy dunyoqarashni singdirish.
9. Yoshlarda milliy tafakkur, g'urur va o'zlikni anglash, vijdon va umuminsoniy barkamollikni tarbiyalash.
10. Yosh avlodda vatanparvarlik va milliy jasoratni, millat va Vatanga sodiqlikni rivojlantirish.
11. Talabalarga milliy va tarixiy qadriyatlarini e'zozlash, asrab-avaylash ruhini singdirish, ularda yuksak axloqiy fazilatlar (halollik, poklik, odillik, rostgo'ylik, mehnatsevarlik, kamtarinlik, imon va e'tiqod) ni tarbiyalash.

12. Yoshlarni Vatan va xalq, millat, ota-ona va farzand, tabiat va jamiyat oldidagi muqaddas burchlarni chuqur his etish va ularga sadoqat ruhida kamol toptirish.

Elatlar va xalqlar, millatlar va davlatlarga taalluqli murakkab ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar tarixda o'z aksini topadi. Har bir voqea va hodisa inson (yoki uning bir guruhi) xatti-harakati, uning ko'zlagan ma'lum maqsadga intilishi jarayonida sodir bo'ladi. O'zbekiston tarixi fanining o'rganish makoni – obyekt yurtmiz tarixi va madaniyatidir. Tarixiy obyektga nisbatan O'zbekiston tarixi fanining maqsadi, vazifasi, yo'nalishi va harakat doirasi yoki chegarasi belgilanadi. Ma'lum bir ma'noda obyekt bilan predmet bir-biriga juda yaqin tushuncha bo'lsa-da, ular tarix fanida tutgan o'рни va vazifasi bilan farqlanadi.

Obyekt aniq tarixiy davr, makon, zamon va geografik mintaqaviy chegaralar, ma'lum bir xalq, millat va mamlakat tarixi bilan bog'liq bo'lib, ma'lum hudud doirasidagi voqea va hodisalarni bir yaxlitlikda o'z ichiga oladi. Predmet esa mana shu bir butun obyekt ichidagi aniq siyosiy, tarixiy-madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardan iborat bo'ladi.

O'zbekiston tarixi fani ijtimoiy-siyosiy, umuminsoniy fan bo'lib, inson va millat o'z o'limishini bilishi, o'zligini anglashi hamda kelajagini belgilashida asosiy dasturlamal hisoblanadi. Shu bilan birga, u ijtimoiy-siyosiy hayot sohasidagi yagona fan ham emas. Jamiyat, insoniyat va tabiatning o'limishini o'rganuvchi boshqa soha fanlari ham bor. Masalan, arxeologiya, etnologiya, antropologiya, demografiya, madaniyat, iqtisodiyot va boshqa fanlar shular jumlasidandir. Ammo bu fanlarning hammasi ham tabiat, jamiyat ham, avvalo, katta tarixda aks etadi. Soha tarixi fanlari ham tarix fanining o'rganish obyekti va predmeti hisoblanadi.

Tarix fani boshqa, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan mustahkam va uzviy aloqa birligida rivojlanadi. Shuning uchun ham tarixchilar falsafani, adabiyot va tilni, dinshunoslikni va boshqa fanlarni, ayniqsa, ularning tarixiy jihatlarni bilmay turib, haqoniy tarixni to'la yoritib berolmaydilar.

Tarix bilan boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rganish obyekti bitta, ya'ni jamiyatdir. Predmeti esa inson va jamiyatdir. Shuning uchun ham boshqa fanlar tarix fani taraqqiyotiga, tarixiy haqiqatning ro'yobga chiqishiga bevosita yordam beradi. Shuningdek, tarix fani ham boshqa soha fanlari rivojiga katta ta'sir etadi. Ammo tarix ularni, shuningdek, ijtimoiy-gumanitar fanlarning ham tarixidir.

Tarix fani, ya'ni Vatan tarixi – millat va ona yurt kelajagining ravnaq topishida muhim ahamiyatga ega. Masalaning mohiyati shundaki, **birinchidan**, ijtimoiy-gumanitar fanlarning rivojlanishi har jihatdan tarix fanining naqadar haqoniy bo'lishiga bog'liqdir. **Ikkinchidan**, tarix falsafasi qanchalik to'la va ravon yuzaga chiqsa, boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarning mazmun va mohiyati hamda ta'sirchanligi ham shuncha yuksak darajada bo'ladi.

Tarix falsafasi deganda tarix, ya'ni o'limish tajribasi va sabog'idan to'g'ri xulosa chiqara olish tushuniladi. Boshqacha aytganda, o'limish – tarixga qarab, kelajakni his etish, ko'ra bilish va to'g'ri belgilay olish ham tarix falsafasini anglashni bildiradi.

Insonning shaxsiy manfaat va ehtiyojlari, qolaversa, uning qobiliyati va iste'dodi, voqealarni teran idrok etishi tarix falsafasini anglab yetishda muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan shu nuqtayi nazardan olib qaraganda, inson aql-idroki, uning tafakkur darajasi, hayotiy falsafasi, jamiyat taraqqiyoti yo'lidagi barcha sa'y-harakatlari va intilishlari ma'lum millat va jamiyat mentalitetini belgilab beradi. Mana shu mentalitet millat yoki xalqning umummadaniy-ma'naviy darajasi, aql-idroki va tafakkur maydonining salohiyatiga qarab o'ziga xos mazmun-mohiyat kasb etadi. Tarix esa ana shu o'ta murakkab, o'ta ziddiyatli, shu bilan birga nihoyatda qudratli ruhияt va faoliyat orqali xotiraga aylanadi.

1.2. O'zbekiston tarixi fanining nazariy-uslubiy asoslari, usullari va dolzarb masalari.

Har qanday fan kabi O'zbekiston tarixi fani ham o'zining metodologik ilmiy-nazariy asoslari va tamoyillariga ega. Bular O'zbekiston tarixi fanining asosini tashkil etib, uning rivojlanishi, jamiyat va xalq manfaati yo'lidagi muvuzini o'tib borishi uchun o'ta muhim ahamiyatga ega. Ilmiy-nazariy tamoyillar Vatan tarixining haqoniy yozilishi, tarixiy haqiqatning yuzaga chiqishiga xizmat qiladi.

Agar tarix insoniyat yashab rivojlanishi uchun ijtimoiy zaruriyat va ma'naviy-ma'rifiy ehtiyoj bo'lsa, tarix fani bu ehtiyojlarning ro'yobga chiqishi uchun mas'ul bo'lgan yuksak intellektual, ilmiy-amaliy faoliyatdir. Buning samarali bo'lishi, ya'ni tarix fani rivojlanishida uslubiy ilmiy g'oya va nazariyalarning tamoyillari tarixning mazmun va mohiyati hamda falsafasini chuqurroq ochib berishga, shuningdek, tarix fanining maqsad va vazifasi to'laroq ro'yobga chiqishiga bevosita yordam beradi.

O'zbekiston tarixi fanining metodologik ilmiy-nazariy asoslari, g'oya va ta'limotlari nimalardan iborat bo'lishi o'ta muhim masala hisoblanadi.

«Tarix» moziyini o'rganish haqidagi fan bo'lib, ilmiy atama sifatida ikki o'zaro aloqadorlikdagi tushunchani ifodalaydi. Birinchidan, tarix jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi fan. Uning mavzusi kishilik jamiyati o'tmishi, turli-tuman sohalaridagi taraqqiyoti va o'zgarib borish jarayonini o'rganishdan iboratdir. Ikkinchidan, tarix jamiyatning o'tmishini tadqiqot yo'li bilan aniqlab, o'tmishda inson tomonidan yaratilgan, uning zakovati natijalari bo'lgan jarayonlarini tadqiq etuvchi va bizgacha bo'lgan davrni o'rganib, kelajak avlodga yetkazadigan fandir.

Tarixshunoslikdan ma'lumki, tarixiy jarayon tarix qonunlari bilan asoslanadi. Tarix fanining asosiy tayanch tushunchasini tarixiy asos va tarixiy manba, tarixiy makon va tarixiy zamon tashkil etadi. Tarix fanini o'rganishdagi eng dolzarb muammo tarixiy voqelik va tarixiy manbalar bo'lib, mana shu ikki muammoga tom ma'noda ilmiy yondashish tarix fanining nazariyasi va metodologiyasini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunonchi, har bir fanda bo'lganidek, tarix, jumladan, O'zbekiston tarixi fanida ham o'zining nazariyasi va metodologiyasi mavjud. Nazariya – ilmiy bilimlar yig'indisi va boshqa fanlar bilan mavjud bo'lgan aloqadorlikni bilish jarayonidir.

Tarixchi olimlar tarixning o'rganish obyekti (ma'lum mavzu) hamda evolyutsiyasini, uning ma'no va mazmunini to'g'ri bilishi, tahlil qila olishi kerak. Agar tarix falsafasi tarixiy voqeliklar tahlildan kelib chiqadigan haqiqat (xulosa)larning so'zdagi aniq ifodasi bo'lsa, tarix fani metodologiyasi mana shu tarixiy haqiqatlarni ro'yobga chiqishi – tarix haqoniy yozilishi uchun birdan-bir to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi dasturdir.

Avvalo, metodologiya haqida to'xtalsak, uning lug'aviy ma'nosi yunoncha «**metodos**» va «**logos**» degan ikki so'z birlikmasidan iborat bo'lib, metod, ya'ni uslub – tadqiqot olib borish usuli (yo'li), nazariya va ta'limot, logiya esa fan deganidir. Metodologiya, ya'ni uslubiyat ilmiy tadqiqot olib borish yoki biror bir masalani ilmiy o'rganishning eng qulay usullari, eng to'g'ri va mukammal g'oyasi, nazariyasi va ta'limotlari majmuyidan iborat bir butun fandir. Boshqa ma'noda esa metodologiya ilmiy bilish yoki ma'lum bir ilmiy faoliyatni tashkil etish va amalga oshirishda qo'llaniladigan usullar haqidagi fandir. Demak, tarix fani metodologiyasi tarixni o'rganuvchi va o'qituvchilarni aniq maqsad sari to'g'ri yetaklaydi, ya'ni tarix haqoniy yozilishi va o'rganilishiga yo'l-yo'riq ko'rsatadi.

Tarix fanini o'qitish uslubiyati deganda bu yo'nalishdagi ilmiy bilimlarning tuzilishi va rivojlanishi, ularning natijalarini asoslash yo'llari amaliyotda mazkur fanga xos bo'lgan ilmiy bilimlar mexanizmi-ni samarali tatbiq etilishi tushuniladi. Tarix fani metodologiyasi deganda tarix fanlari doirasidagi ilmiy bilimlarning tuzilishi tamoyillariga, shakli va ilmiy jihatdan tarix fani doirasida qo'llaniladigan ta'limotga aytiladi. O'zbekiston tarixi fanining nazariy-metodologik asoslari o'zida mazkur fanning qonuniyatlari va tamoyillarini, shu fanga xos bo'lgan qat'iy tushunchalar majmuyi va bilish uslublarini o'z ichiga oladi.

Tarix fanining rivoji darajasini uning nazariy-uslubiy holati belgilab beradi. Bu holdagi uzviy va ikki tomonlama bog'liqlik umumiy qonuniyatdir. Mana shu o'zaro aloqadorlik qonuniyati, mumtoz tarixshunoslik talablari va hozirgi zamon sivilizatsion yondashuvlarga asoslangan holda O'zbekiston tarixi fani metodologiyasini quyidagi ikki qismga bo'lish tavsiya etiladi:

1. O'zbekiston tarixi fanining uslubiy, ilmiy-nazariy, g'oyaviy va falsafiy asoslari. Bunga quyidagilar kiradi:

- din bilan dunyoviylik o'rtasida mo'tadil munosabat bo'lishi va dunyoviylik aslo dahriylik emasligi;
- tarixni milliy, umuminsoniy, muqaddas hodisa hamda qadriyat deb tushunmoq;

- tarixga hozirgi zamon sivilizatsiyasi nuqtayi nazar va bag'rikenglik asosida yondashish;

- tarixiy taraqqiyot asosini evolyutsion-tadrijiy yo'l va islohotchilik tashkil etadi deb anglamoq;

- tarixga milliy mentalitet nuqtayi nazaridan o'zgarlar tarixiga hurmat ruhida murojaat etish;

- tarix, jamiyat va tabiat hamda insoniyat (barcha tarixiy voqeliklar va jarayonlar) dialektika hamda sinergetika qonuniyatlari asoslarida rivojlanishi haqiqat ekanligi;

- tarix milliy va umuminsoniy xotira, millat va xalqlarning joni, tani hamda g'oyaviy muhofaza quroli ekanligi.

2. O'zbekiston tarixi fanining ilmiy-uslubiy tamoyillari. Ular quyidagilardan iborat:

- ilmiy xolislik;
- tarixiy-tahliliylik;
- mantiqiy uzviylik;
- vorislik va xronologik izchilik;
- bag'rikenglik va vatanparvarlik;

- qiyoslash, kuzatish va umumlashtirish;
- bahslashish, munozara yuritish va asoslab berish;
- matematik hisoblash;
- shakllash va modellashirish;
- alohidalikdan umumiylikka va umumiylikdan alohida (juz'iy)likka;
- etnografiya, arxeologiya, antropologiya, geneologiya, kabi ko'plab yordamchi fanlarning yutuqlari hamda usullaridan ham keng foydalanish.

Jahon tarixi din tarixi bilan uzviy bog'liq. Ijtimoiy hayotni dindan, dini ijtimoiy hayotdan ajratib bo'lmaydi. Agar ajratilsa, tarixga ham, dinga ham, mantiqqa ham zid bo'ladi. Ma'lumki, sobiq sovet tarix fani din ilmi ga zid, tarixiy taraqqiyotga to'sqinlik qiladi degan dahriylikka amal qildi. Biroq tarix qanday bo'lsa, uni shundayligicha o'rganish ustuvor bo'lmog'i kerak. Shuning uchun ham u din bilan mo'tadil, mutanosiblik asosida o'rganilmog'i mo'zir eng asosiy zaruriyat bo'lib turibdi. Bu esa yoshlarni har xil din niqobidagi dinga aloqasi bo'lmagan terroristik guruhlarga adashib kirib qolishlarining oldini oladi, shuningdek, tariximizning haqoniy va to'la yozilishiga imkon beradi.

Tarixiy-tanqidiylik va qiyosiy tahlil tamoyili eng qulay usul hisoblanadi. Bu usul tarixiy voqea va hodisalarning nechog'lik to'g'ri hamda noto'g'riligini aniqlashga, tarixning haqoniy va to'g'ri yozilishiga yaqindan yordam beradi.

Istiqbol tufayli o'z tariximizni o'zimiz yozish va tarix fani metodologiyasini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ldik. O'tgan davr ichida O'zbekistonning yangi tarixi yozildi va tarix fani jadal rivojlanmoqda. Butunlay yangi ruh va mazmundagi ilmiy qarashlar paydo bo'ldi, o'quv qo'llanma va darsliklar, tarixiy asarlar chop etildi.

3. O'zbekiston tarixi fanining dolzarb masalalari. O'zbekiston tarixini o'rganish hamda o'qitish borasida bugungi kundagi ilmiy tadqiqotlarining ko'lamini nihoyatda keng va rang-barangdir. Chunonchi, davr taqozosi, zamonaviy shart-sharoit, talab va ehtiyojlardan kelib chiqib bugungi tarixiy izlanish va tadqiqotlar yangi asoslarda jadal rivojlanib bormoqda. Ushbu tadqiqotlarning natijasi o'laroq, O'zbekiston jahon sivilizatsiyasi o'choqlaridan biri ekanligi jahon jamiyatchiligi tomonidan tan olingan holda e'tirof etildi. Tarixning turli davrlariga oid innovatsiyalar va kashfiyotlar, dissertatsiyalar, ilmiy ishlanmalar, fundamental asarlar - monografiyalar, darsliklar, o'quv qo'llanmalari ko'rinishida o'quv jarayoniga joriy etilmoqda.

Tarixiy muammolar bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borayotgan olimlarning fidokorona mehnatlarini inkor etmagan holda, «O'zbekiston tarixi» fanining dolzarb muammolari, yechimini kutayotgan mavzular, bahs-munozarali masalalar ham mavjud ekanligini ta'kidlash maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunga qadar olib borilgan tarixiy tadqiqotlar haqida ko'p gapirish mumkin. Ammo O'zbekiston tarixining tarkibiy hamda yordamchi qismlari bo'lgan arxeologiya, etnologiya, numizmatika va san'atshunoslik, tarixshunoslik, manbashunoslik va muzeyshtunoslik, tarixiy demografiya, tarixiy geografiya, fan tarixi kabi sohalar tadqiqotlarga muhtoj bo'lgan mavzular, bahs-munozaralariga sabab bo'layotgan muammolar ham talaygina.

Shu o'rinda fanining har qanday yo'nalishida tadqiqotlar ko'lamini qanchalik kengaysa, muammoli masalalar ham shunchalik ko'payishini ta'kidlash lozimdir. Darslik yaratish nuqtayi nazaridan barcha dolzarb muammolarni sanab o'tishning imkoniyati yo'q. Shunga qaramasdan, o'quvchilar e'tibor berishlari kerak bo'lgan ayrim masalalar masdan, o'quvchilar o'tishni lozim topdik. Mutaxassis talabalar, ya'ni tarix yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan respublika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun tavsiya etilayotgan «O'zbekiston tarixi» darsligi haqida nuzgacha yaratilmagan.

O'zbekiston tarixi fanining tarkibiy qismlari bo'lgan arxeologiya, numizmatika, muzeyshtunoslik, san'atshunoslik, tarixshunoslik kabi fanlardan ham mutaxassis talabalar uchun tavsiya etiladigan darsliklar va o'quv qo'llanmalari yaratish O'zbekiston tarixini o'qitish samaradorligiga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatishi shubhasizdir.

Yurtimiz tarixining davrlari, taraqqiyot bosqichlari va madaniy yuksalish jarayonlari rang-barangdir. Har bir muayyan tarixiy davr o'z navbatida ko'plab tarixiy-madaniy jarayonlar bilan bog'liq holda kechgan. Xususan, qadimgi davrdan boshlab yuz bergan ilk davlatchilik va shaharsozlik madaniyatining taraqqiyot bosqichlari, ijtimoiy-siyosiy tizim va davlat boshqaruvi etnomadaniy va iqtisodiy aloqalar, migratsiya jarayonlari, ko'chmanchi va o'troq aholi o'rtasidagi munosabatlar, moddiy va ma'naviy madaniyatning rivojlanishi kabi ko'plab jarayonlar bevosita bir-biri bilan bog'liq holda bo'lib o'tgan. Ulardagi o'zaro bog'liqlik va o'ziga xoslikni ko'rsatib berish ham fandagi muammolardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston tarixi fanining qadimgi va o'rta asrlar davri bo'yicha - ilk davlatchilikning shakllari va turlari, boshqaruv shakllari, unvonlar va mansablar, etnogenez masalalari, turli davrlardagi migratsiya

jarayonlari, o'rta asrlar shaharlari va boshqa masalalar hali ko'plab tadqiqotlar talab etadi.

Masalaning yana bir e'tiborli tomoni shundaki, tarixning turli davrlari bo'yicha mavjud bo'lgan dolzarb muammolar yuzasidan tadqiqot ishlari olib borilib, ularning natijalarini darsliklar va o'quv qo'llanmalari orqali o'quv jarayoniga joriy etish «O'zbekiston tarixi» bo'yicha ta'lim olayotgan mutaxassis talabalarning bu fanni yanada chuqurroq va to'liq o'zlashtirishlari uchun katta imkoniyatlar yaratishi shubhasizdir.

1.3. O'zbekistonning qadimgi va o'rta asrlar tarixini davrlashtirish. Jahon tarixini davrlashtirish to'g'risidagi nazariyalar

O'rta Osiyo xalqlarining tarixiy taqdiri qadimgi davrlardan boshlab bir-biriga uzviy bog'langan bo'lib, O'zbekiston tarixi mintaqaga va jahon tarixining ajralmas qismidir.

So'nggi yillarda O'zbekistonning turli hududlarida arxeologiya, antropologiya, tarixiy etnografiya, epigrafiika va numizmatika-ga oid kashfiyotlar tufayli tarixni xolisona yoritishga xizmat qiladigan muhim ma'lumotlar to'plandi. Ular yurtimiz tarixining qadimgi bosqichlaridagi iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlari haqida yanada to'liqroq tasavvurlar hosil qilish imkonini beradi. Yangi ilmiy ma'lumotlar eng qadimgi xo'jaliklar va mehnat qurullari, xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakllariga o'tilishi, ishlab chiqarishda metallarning ishlatilishi boshlanishi, ayirboshlash va savdo-sotiq, ilk shaharlar va davlatlarning tashkil topishi va boshqa tarixiy-madaniy jarayonlar bilan bog'lanadi. Davrlashtirish – insoniyat tarixini o'z xususiyatlariga ega turli belgilarga ko'ra, bir-biridan ajralib turgan katta davrlarga bo'lishdir.

O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston tarixini zamon talablariga asoslanib davrlashtirish masalasida olimlar orasida bahs-munozaralar davom etmoqda. Mazkur mavzu turli yillarda tadqiqotchilar tomonidan ko'rib chiqilgan (S.P.Tolstov, V.M.Masson, E.V.Rivelande, A.A.Asqarov, R.X.Sulaymonov va boshq.). Bu muammo yuzasidan, xususan, qadimgi davrlar va o'rta asrlar tarixini davrlashtirishga oid turli fikr-mulohazalar bildirilgan. Shu bilan birga jahon tarixshunosligida tarixiy davrlashtirish masalasiga doir to'plangan tajriba, uning ijobiy va salbiy tomonlari deyarli tahlil qilinmadi. Ayniqsa, o'tgan asrning 90-yillarida, tarixiy ildizlarni bilishga tabiiy intilishdan kelib chiqqan

ayrim mualliflarning kitoblari tarixni davrlashtirish orqali ta'riflash mezonini unutildi.

Mustaqillik yillarida haqoniy tarixni yaratish borasida olib borilgan tadqiqotlar tufayli sovet davri tarixshunosligida ustunlik qilgan markscha nazariyaga tayangan jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy belgilariga ko'ra, tarixni davrlashtirish masalasi qayta ko'rib chiqildi.

Ma'lumki, markscha g'oyalarga asoslangan jahon tarixini tizimli anglash yondashuvi XIX-XX asrlar tarix fani taraqqiyotiga kuchli ta'sir qildi. Bu g'oya turli xalqlarning bir xil, umumiy qonuniyatlar ta'sirida, kapitalizm – Angliyada klassik tarzda namoyon bo'ldi. Biroq sovet davri tarixshunosligida bu nazariya jahonning turli mintaqalarida o'z xususiyatlariga va rivojlanish qonuniyatiga ega tarixiy jarayonlar inobatga olinmagan holda, boshqa mamlakatlar va xalqlar tarixiga nisbatan umumiy qonun tarzda qo'llanildi.

Ma'lumki, Yer yuzida hayot va insoniyatning vujudga kelishi haqidagi ilk tasavvurlar Qadimgi Sharq va Yunoniston asotirlarida o'z aksini topdi. Yunon tarixchisi Gerodot (mil. avv. 484-yilda Kitchik Osiyodagi Galikar-nass shahrida tug'ilgan, mil. avv. 431–425-yillar o'rtasida vafot etgan) Qadimgi Sharq xalqlari va yunon-fors urushlari tarixini yoritib, ahamoniylar sulolasi podshohlari (Kir II, Kambiz, Doro I, Kserks) hukmronligi yillari sanasining izchiligidagi voqealarni bayon etgan. Muallif dunyoda mashhur tarixiy asarlardan biri «Tarix» kitobini yozishda tarixiy, geografik va etnografika materiallaridan keng foydalangan. Gerodot 10 yil davomida Old Osiyo, Misr, Ossuriya, Bobil va Qora dengizning shimoliy sohillariga sayohat qilib, ko'pdan-ko'p tarixiy ma'lumotlar to'plagan.

Yunon-rim tarixchilari va faylasuflari tarixiy voqealar va dalillarni tizimli bayon etish uslubini yaratdilar. Qadimgi Rim faylasufi va shoiri Lukretsiy Kar (mil. avv. 99–55) insoniyat tarixini ilk bor uch davrga ajratdi, bular – tosh, mis va temir davrlaridir.

XV-XVI asrlarda Italiyada «medium aevum», ya'ni «o'rta asrlar» atamasi paydo bo'lib, XVII-XVIII asrlar tarixshunosligida «qadimgi dunyo», «o'rta asrlar» va «yangi davr» tarixi tushunchalari o'rinda topdi. Mazkur davr tarixchilari qadimgi – antik davr tarixini madaniy yuksalish sifatida ta'rifladilar. Shuningdek, tarixni «qadimgi dunyo», «o'rta asrlar» va «yangi davr»ga ajratib o'riganish, muayyan ma'noga

ega emas, bu davrlashtirish tarixiy materiallarning farqlanishini aks ettiradi, xolos, degan g'oya ilgari surildi.

XVIII asrda shotland olimi A.Fergyson jahon tarixini «**yo'voy-yilka**», «**varvarlik**» va «**sivilizatsiya**» bosqichlariga ajratdi. Rimlik Lukretsiy Kar g'oyasi izidan borgan daniyalik qadimshunos K.Y.Tom-sen XIX asrning 30-yillarida turli yodgorliklarda topilgan arxeologik materiallarni tosh, bronza va temir davrlariga ajratib berdi. Bu «uch asrlik» davrlashtirish tizimidan foydalangan shved olimi S.Nilson arxeologiya va etnografiya ma'lumotlarini qiyoslab, insoniyat ta-rixida «yo'voyiy» bosqichi, nomadizm (ko'chmanchi chorvachilik), ziroatchilik davri va sivilizatsiya bosqichi namoyon bo'lgan deb o'z nuqtayi nazarini bayon etgan.

1870-yillarda amerikalik etnograf olim L.G.Morgan asarlarida jiti-moiy-iqtisodiy belgilarga asoslangan davrlashtirish tizimi taklif qilin-di. L. Morgan insoniyat tarixidagi «yo'voylik, varvarlik va sivilizatsi-ya» davrlarini alohida bosqichlarga bo'ladi: o'zlashtiruvchi xo'jaliklar - termachilik, ovchilik va baliqchilikning rivojlanishi, ishlab chiqaruvchi xo'jaliklar - dehqonchilik va chorvachilikning taraqqiy etishi, temir-ning kashf qilinishi - davrlashtirishning yuqori nuqtasi sifatida e'tirof etildi. Morgan ibtidoiy jamoa tuzumi asosini urug' tashkil etgan, u mat-riarxat va patriarxat davrlaridan iborat bo'lgan, ibtidoiy jamiyat iqt-i-sodiyoti jamoatchilik mulkchiligiga tayanagan va bu holat (jamoatchilik tamoyillari) insonning ijtimoiy hayotini belgilab bergan degan fikr-mu-lohazalarni o'rta tashlagan. Tadqiqotchi urug'chilik jamoasi davrida umumiy turmush tarzi, mehnat qurullari va xo'jaligi hamda umumiy manfaatlar jihatdan odamlar guruhlarining birlashgani haqidagi qa-rashlarni birinchi bor fanga kiritgan. Shuningdek, u jamoatchilik va xu-susiy mulkchilik shakllarining nisbati masalasini ilgari surdi.

XIX asrda insoniyat tarixini har tomonlamma rivojlangan ijtimoiy va madaniy komplekslar (majmualar) - sivilizatsiyalar belgilab berishi to'g'risida konsepsiya shakllangan. Shuningdek, turli mintaqalardagi jamiyatarlar taraqqiyotiga geografik muhitning ta'siri, tabiiy sharoitning xilma-xilligi tufayli inson madaniyati umumiy tarixiy qonuniyat asosi-da taraqqiy topmagani kabi g'oyalar paydo bo'ldi.

Sovet davri tarixshunosligida umumjahon tarixiy jarayonlarning birtoyqlama rivojlanishi tan olinib, madaniy-tarixiy konsepsiya, sivil-izatsiya yondashuvidan foydalanishga markscha nazariya to'siq bo'lib turdi. Bu nazariya mazmunida ijtimoiy sinflarning vujudga kelishi, hukmron sinflarning manfaatlarini himoya qilish zaruriyati, qara-

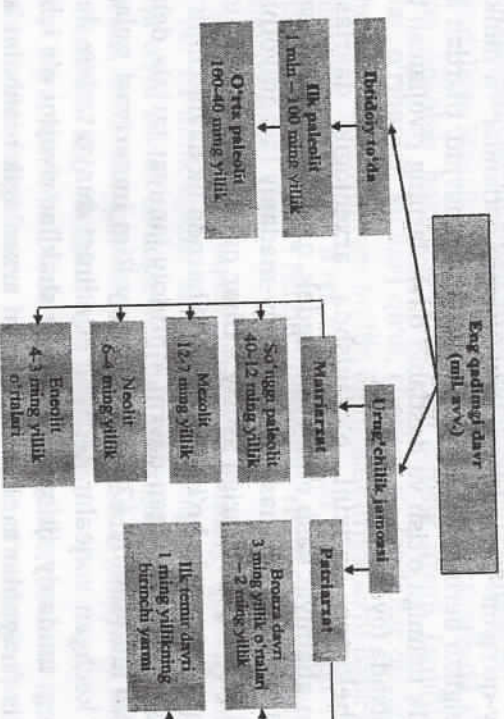
ma-qarshi sinflar o'rtasidagi doimiy ziddiyatlar va kurashlar haqidagi g'oyalar katta o'rin topgan edi.

Bir necha yuz ming yillarni o'z ichiga olgan eng qadimgi tarixni davrlashtirish haqida fanda yagona fikr yo'q. Yevropa va Osiyo hudud-larida tarixiy va madaniy jarayonlar rivojlanishining notekisligi, ayriq-sa, turli davrlarda moddiy madaniyatdagi o'zgarishlarning bir-biriga mos kelmasligi sababli ayrim hududlarga tegishli sana va davrlashti-rish bir-biridan farqlanadi.

Mehnat qurullari va hunarmandchilik buyumlari ishlab chiqarish-niing rivojlanishi va ularning xomashyo hamda ishlab chiqarish texni-kasi izchil o'zgarishiga asoslangan qadimgi tarixning davrlarga bo'li-nishi va sanasi tizimidan, ya'ni arxeologik davrlashtirishdan foydala-nish keng qo'llaniladi. Umumiy ko'rinishda bular tosh davri (paleolit, mezolit, neolit), mis-tosh davri (eneolit), bronza asri va temir davridir.

Arxeologik davrlashtirish Yer tarixining geologik davrlari bilan so-lishtirgan holda, pleystotsen - muzlik davri arafasi va muzlik davri, golotsen - muzlik chekinishidan so'ng davrlar ajratilib, ular Qadim-gi Sharqda mil. avv. IV ming yillikka qadar ibtidoiy jamiyat tarixiga to'g'ri keladi. XX asrda L.G.Morgan davrlashtirish tizimi tahrir qilingan bo'lsa-da, uning ko'p jihatlaridan foydalanildi. Ibtidoiy tarixning ilk bosqichi «**ibtidoiy to'da**», ikkinchi bosqichi - «**ibtidoiy urug' jamoa-si**» va so'nggi bosqichi - «**harbiy demokratiya**» davri deb atash ras-m bo'ldi (S.P.Tolstov, M.O.Kosven, A.M.Xazanov va boshq.).

O'rta Osiyo qadimgi tarixini shartli ravishda davrlashtirish tizimi

Tosh davri insoniyat tarixida eng uzoq davom etgan zamon bo'lib, moddiy manbalar va arxeologik yodgorliklar topilgan joylar nomiغا qarab, alohida bosqichlar va madaniyatlarga bo'linadi. Qadimgi tosh davri – paleolit tarixi bilan antropogenez – odamning paydo bo'lishi va rivojlanishi muammosi bog'lanadi.

Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, O'rta Osiyo janubida ilk davlatchilik tuzumiga o'tish bosqichi bronza davriga to'g'ri keladi. Min-taqaning boshqa hududlarida ilk shaharlar va davlatlarning vujudga kelishi turli davrlar bilan belgilanadi. Ularning o'troq dehqonchilik viloyatlarida va dasht chorvadorlar madaniyati sharoitida shakllanishi turlicha omillarga asoslangan. Mazkur xususiyatni ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni o'rganish va tarixni davrlashtirish jarayonida hisobga olish lozim.

O'rta Osiyo xalqlari ajdodlarining davlatchiligi tarixi ancha qadim ilbizlarga ega. Asrlar davomida ular chet el bosqinchilari (ahamoniy-lar, yunon-makedonlar)ga qarshi kurash olib bordilar. Turli mahalliy sulolalar davrida o'lkamizda siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar o'zgarib turdi. O'rta Osiyo bronza davri tarixiga mansub yozma manbalar aniqlanmagan. «Avesto»da o'la va jamoa, iqtisodiy va boshqaruv tizimiga oid, ya'ni kohn – «zaotara», jangchi – «ratayshtar», hunarmand – «xutti», ziroatchi – «vastryoshan» hamda uy egasi – «nmanopatu», urug' jamoasi boshlig'i – «vispati», zodagon – «azata», mulk – «gay-ra», uy-qa'rg'on – «maytana» kabi ijtimoiy qatlamlar va mulk egalatini belgilab beruvchi maxsus tushunchalar mavjud. Ulardan ilk davlatchilik tizimiga o'tish va dastlabki davlatlarning rivojlanish tarixini o'rganishda foydalanish mumkin.

O'zbekiston tarixini o'rganishda arxeologik davrlashtirish muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, qadimgi va o'rta asrlar tarixini davrlashtirish masalasida tarixiy-madaniy taraqqiyotning ijtimoiy-iqtisodiy omillariga asosiy e'tibor qaratildi. Tarix fanida, Yer yuzida odam paydo bo'lganidan toki Sharqda ilk davlatchilik vujudga kelganigacha bo'lgan davrni «Ibtidoiy jamiyat tarixi» deb atash rasm bo'ldi. Milodiy 476-yilda G'arbiy Rim imperiyasi qulaguniga qadar kechgan voqealar kechgan «Qadimgi dunyo tarixi» deb ataladi. Yangi madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy shakllar rivojini o'z ichiga olgan o'ls jarayonlar tarixi turli-tuman arxeologik manbalar asosida o'rganiladi.

«Qadimgi dunyo tarixi» ibtidoiy urug'chilik tuzumining yemirishi natijasida quddorlik davlatlarning vujudga kelishi, o'rta asrlar esa ularning o'rnida feodal ishlab chiqarish usuliga asoslangan davlatchilikning tarixi sifatida tavsiflangan. Bunday yondashuv ijtimoiy-iqtisodiy formativlarining shakllanishi, rivojlanishi, inqirozi, ya'ni tobora o'sib almashuvi nazariyasiga asoslangan.

Shu bois O'rta Osiyo ilk o'rta asrlar (V-VIII) davri G'arbiy Yevropada feodal jamiyati vujudga kelishi sabablari, uning xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlarining ayrim jihatlari bilan qiyoslandi.

O'rta Osiyo ilk o'rta asrlar ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini (mulkchilik, yer egaligi, mulkdorlar ahvoli, ijtimoiy guruhlarining o'zaro aloqalari) Yevropa ilk o'rta asrlar jamiyati bilan qiyoslaganda quyidagi holatlar e'tiborga molik:

– O'rta Osiyoga nisbatan G'arbiy Yevropada ilk o'rta asrlar uzoq davr mobaynida rivojlangan (V asr oxiri – XI asr o'rtalari);

– G'arbiy va Markaziy Yevropa mamlakatlari ilk o'rta asrlarda taraqqiyot jihatdan O'rta Osiyodan orqada qolgan, misol uchun, franklar jamiyatida xususiy – oliaviy yer egaligi VI asrda shakllana boshlagan;

– O'rta Osiyoga nisbatan ilk o'rta asrlarda G'arbiy Yevropada shaharlar madaniyati rivojlanmagan (Fransiya, Angliya va Germaniyada dastlabki shaharlarning vujudga kelishi jarayoni X-XI asrda boshlanadi), xo'jalik shakllari va hunarmandchilik natural ahamiyatga ega bo'lib, savdo-sotiq va tovar-pul munosabatlari sust taraqqiy topgan, hunarmandchilik esa qishloq xo'jaligidan ajralib chiqmagan;

– feodalizm klassik tarzda namoyon bo'lgan Fransiya VIII asr oxiridan boshlab hosildor yerlarning asosiy qismi (shuningdek, o'loqlar, o'rmonlar, ko'llar) qiro'l, cherkov va feodallar qo'lga o'tadi, dehqonlar ularga qaram bo'lib, og'ir majburiyatlarni bajarganlar. Shu bois O'rta Osiyo ilk o'rta asrlar jamiyati taraqqiyotida va Yevropa ilk o'rta asrlar davri ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida o'xshashliklar deyarli yo'q.

O'rta Osiyoda tarixiy vogelik, jumladan, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, yer va mulk egaligi ham mutlaq boshqa bo'lgan, shu sababli mintaqada o'rta asrlar tarixiga Yevropa tarixiga oid formativiy yondashuvdan kelib chiqqan «feodalizm» va «feodal jamiyati» kabi atamalar mazmuni ko'p jihatdan mos kelmaydi.

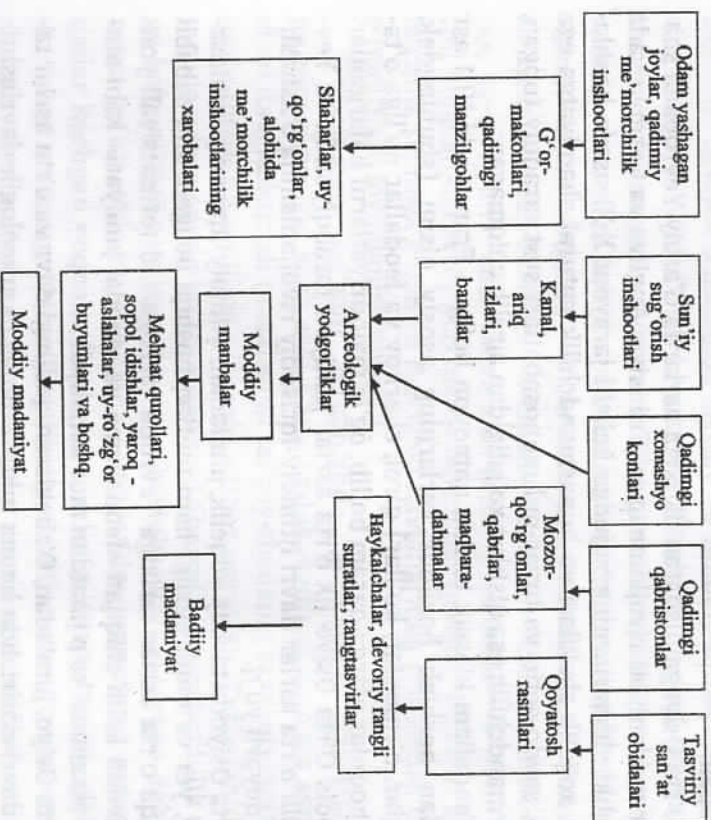
O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston qadimgi davr va o'rta asrlar tarixini davrlashtirishda hanuz inkor etilmagan arxeologik davrlashti-

rish va fanda e'tirof etilgan atamalar (paleolit, mezolit, neolit, bronza davri, ilk temir asri, antik davr, ilk o'rta asrlar, rivojlangan o'rta asrlar) hamda etnik va siyosiy, sulolaviy belgilarga asoslangan (ahamoniyar, salavkiylar, yunon-baqtriya, yuechi-kushonlar, afriqiylar, eftaliylar, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, somoniylar, qoraxoniylar, anushteginiylar va h.k.) davrlashtirish tamoyillaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

1.4. Manbашunoslilik va tarixshunoslik masalalari

O'zbekiston tarixini o'rganishda manbalarining o'ri va ahamiyati muhim rol o'ynaydi. Ular xalqimizning madaniy-tarixiy boyligi hisoblanib, maxsus arxivlarda, kutubxona va muzeylarda ajoylab, ehtiyotkorlik bilan saqlanmoqda. Xalq og'zaki ijodi orqali avloddan-avlodga meros bo'lib o'tib kelayotgan tarixiy voqea va hodisalar bayoni, nomoddiy madaniyat asosida bizgacha yetib kelmoqda.

Arxeologik yodgorliklar va moddiy manbalar turlari

Binobarin, aynan tarixiy manba va yodgorliklar orqaligina tarixni yoritish – tarixiy ma'lumotlarni va dalillarni olish, ularni qiyoslash va umumlashtirish, tarixiy-madaniy jarayonlar hamda voqea-hodisalarining sabablari va oqibatlarini, mazmun-mohiyatini tahlil qilish asosida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish imkoniyatlari kengayadi. Oddiyroq qilib aytganda, ma'lum manbalar va ularni umumlashtirmasdan turib haqiqiy tarixni yaratish mumkin emas.

Tarixiy manbalarini umumiy tabiati, o'tmishni o'zida aks ettirishiga qarab quyidagi besh asosiy turkumga bo'lish mumkin:

1. Moddiy yoki arxeologik manbalar. Ma'lumki, eng qadimgi davr tarixining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u yozma manbalar orqali yoritilmagan. Odamzodning uzoq o'tmishidan darrak beruvchi asosiy ma'lumotlar moddiy (ashyoviy) manbalar bo'lib, ularning barchasini odamlar yaratgan va ular inson hayoti hamda faoliyatida muhim o'rin tutgan. Moddiy manbalarining ko'pi yer ostida arxeologik yodgorliklarning madaniy qatlamlarida saqlanadi va ular arxeologik qazuv ishlari orqali topib tekshiriladi.

Moddiy ashyoviy manbalarga insonning turmush tarzi, moddiy madaniyati va ishlab chiqish bilan bog'langan topilmalar, ya'ni tosh, suyak, metallardan ishlangan mehnat hamda jang qurollari, qo'lida va charxda yasalgan sopol idishlar, kulolchilik buyumlari – urchuq boshi, sopol chiroq hamda qadimiy zeb-zinyatlar, san'at buyumlari, tanga pullar va boshqa topilmalar kiradi. Moddiy manbalar yozuvsiz zamonlardagi tariximizni tiklash uchun ulkan ahamiyat kasb etadi. Ular arxeologik yodgorliklar – odamlar yashagan joylar, eng qadimgi g'or-makonlar, qadimiy manzilgohlar, qishloq va shahar xarobalari, qoyatosh suratlari, hunarmandchilik ustaxonalari, istehkonlar, ibodatxonalar, qadimgi sug'orish inshootlari, ishlab chiqarish uchun xomashyo qazib olingan konlar o'rganilishi natijasida topiladi.

2. Yozma manbalar. Tarixiy manbalarining muhim va asosiy turi bo'lib, ular insonning ijtimoiy faoliyati, o'zaro munosabatlari natijasi o'laroq yaratilgan va o'sha zamonlarda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'zida aks ettirgan manba sifatida O'zbekiston tarixini o'rganishda muhim o'rin tutadi. Ularga epigrafik yodgorliklar, ya'ni tosh, metall, suyak, yog'och, charm va sopolga bitilgan yozuvlar, «Avesto», mixxat yozuvlar, qadimgi va o'rta asrlar mualliflarining asarlari pergament va qog'ozlardagi qo'lyozmalar, o'rta asrlar binolari va qabr toshlaridagi yozuvlar kiradi.

Yozma manbalar o'z navbatida ikki turga bo'linadi: 1) Oliy va mahalliy hukmdorlar mahkamasidan chiqqan rasmiy hujjatlar (vorliqlar, farmonlar, inoyatnomalar va boshq.), moliyaviy hisobot daftarlari, rasmiy yozishmalar. 2) Tarixiy, geokosmografik hamda bibliografik asarlar.

Tarixiy manbalarni o'rganishning o'zi tarix fanining maxsus sohasi bo'lib, mazkur fanning rivojlanishi va tarix yozilishida katta ahamiyatga ega. Hozirgi paytda manbashunoslik fani keng rivojlanmoqda. U yuqorida ko'rsatilgan metodologik ilmiy-nazariy usullarga tayanadi. Manbashunoslik fani, asosan, tarixiy manbalarni o'rganish bilan mashg'ul bo'lib, manbalarining qimmatini, haqiqiy va haqiqiy emasligini aniqlash bilan birga ularni turkumlariga ajratadi. Tarixiy manbalarni aniqlash va saralash, ularning ilmiy qimmatini belgilash, tahlil qilish va yaratilish tarixi, shart-sharoitini o'rganish kabi sohalariga bo'linadi. Manbalar tarixiy jarayon va voqealarni o'zida aks ettirgan bo'lib, tarixiylikning in'ikosi bo'lmog'i kerak. Mana shunda ularning tarixiy ahamiyati va tarixiy ekanligi yuqori bo'lib, o'tmish haqiqatining yuzaga chiqishiga yaqindan yordam beradi.

3. Etnografik manbalar. Etnografiya so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, *ethnos* – xalq, *grapho* – yozaman, xalq haqidagi ma'lumotlar, xalqshunoslik degan ma'noni bildiradi.

Xalqlarning kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar, ma'alalan, xalq, qabila va urug' nomlari, inson qo'li, aql-zakovati bilan yaratilgan qurol va buyumlar, naqsh va bezaklar, kishilar ongida, shuningdek, og'zaki adabiyotda saqlanib qolgan ma'lumotlar (an'analar, urf-odatlar), kishilarning turmush tarzi etnografik manba hisoblanadi.

4. Lingvistik manbalar. Lotincha «*lingua*» – til so'zidan olingan. Tilimizdagi, uning leksik tarkibida uzog o'tmishdan qolgan ijtimoiy-iqtisodiy, ma'muriy va huquqiy atamalar: *chokar* (ilk o'rta asrlarda katta yer egasining mol-u jonini qo'riqlab, uni ichki va tashqi yovlardan muhofaza qilgan), *kashovar* (qishloq jamoalarining oddiy mehnatkash a'zosi), *kadivar* (katta yer egalari qaram bo'lib qolgan qishloqning ziroatkor aholisi); *vag'uze* (ibodatxona tasarrufidagi yerlar) va boshq.; joy, xalq, qabila va urug' nomlari: *do'rmon*, *qo'ng'ir*, *mang'it*, *jaloir*, *qatag'on*, *ming*, *chig'atoy* va boshqalar ko'p uchraydi. Shu va shunga o'xshash terminlar shubhasiz qimmatli tarixiy material bo'lib, uzog o'tmishdagi ajdodlarimizning ijtimoiy-siyosiy hayotini o'rganishda yordam beradi. Ularning kelib chiqishi va etimologiyasini lingvistik fani o'rganadi.

5. Xalq og'zaki adabiyoti. Og'zaki adabiyot madaniyatning eng qadimgi sohalaridan bo'lib, uning ildizi qadim zamonlarga borib taqaladi. Og'zaki adabiyotning ayrim namunalari qadimgi yunon tarixchilari, shuningdek, Sharq olimlarining asarlari orqali bizgacha yetib kelgan. Kaykovus, Jamshid va Siyovush, To'maris va Shiroq haqidagi qissalar shular jumlasidandir. «Alpomish», «Go'ro'gli» kabi dostonlar, shuningdek, xalq ertaklari, marosim qo'shiqlari, matl va topishmoqlarning o'z davri ijtimoiy munosabatlari tarixini o'rganishdagi o'rni beqiyosdir. Yozma adabiyotdan avval paydo bo'lgan bu xalq durdonalari turi ijtimoiy tabaqaga mansub kishilarning turmushi, ma'naviy qiyofasi, urf-odati, shu davrda hukm surgan ijtimoiy munosabatlar haqida qiziqarli ma'lumotlar beradi.

Minglab yillar davomida yaratilgan ushbu tarixni o'qitish va o'rganishda yordamchi fanlarning ahamiyati beqiyosdir. Chunonchi, O'zbekiston tarixini o'rganishda tarix fanining paleografiya, epigrafiika, numizmatika, geraldika, sfragistika, diplomatika, xronologiya, metrologiya kabi yordamchi fanlari qo'lga kiritgan yutuqlarga tayaniladi.

Paleografiya (yunon. *paleos* – qadimgi, *grapho* – yozaman; qadimiy yozuv) qadimiy qo'lyozma asarlarning qog'oz, muqovasi, siyohi, yozuvi va yozish usullarini tekshiradi.

Epigrafiika (yunon. *epi* – ustida, tepasida, *grapho* – yozaman; biron narsa, buyum ustidagi yozuv) tosh, metall buyumlar, yog'och va boshqa qattiq buyumlar ustiga o'yib yozilgan qadimgi bitiklarni o'rganadi. **Numizmatika** (yunon. *numisma* – pul) qadimiy pullarning, ashyosi, shakli, vazni, yozuvlari, zarb etilgan joyi va vaqtini tekshiradi.

Geraldika (lotin. *herald* – gerb, belgi, nishon) qadimiy gerblar, turli-tuman nishon va belgilarni o'rganadi.

Sfragistika (yunon. *sphragis* – muhr) qadimiy muhrlar va ularning yozuvlari hamda tasvirlarini o'rganadi.

Diplomatika (yunon. *diploma* – ikki buklangan qog'oz; hujjat) rasmiy hujjatlarni o'rganadi va tahlil qiladi.

Xronologiya (yunon. *xronos* – vaqt, *logos* – tushuncha, bilim; vaqt haqida tushuncha) qadimgi xalqlar orasidagi va mamlakatlarda amalda bo'lgan yil hisobi va taqvimini o'rganuvchi fan.

Metrologiya (yunon. *metron* – o'lchov, *logos* – tushuncha, bilim; o'lchovlar haqida tushuncha) o'tmishda turli mamlakatlar va xalqlar orasida amalda bo'lgan masofa, og'irlik va sath o'lchov birliklarini o'rganadi.

Mayjud o'quv qo'llanmalar va darsliklarning aksariyatida yoritilayotgan mavzuning tarixshunosligi berilmaydi. Mutaxassis talabalar uchun yaratilayotgan darsliklarda qisqacha, ekskurs tarzida ma'lum davr, mavzu va muammo bo'yicha tarixshunoslik yoritib berilsa, kelajakda tadqiqot ishlarini olib borishi mumkin bo'lgan iqtidorli yoshlarimiz uchun foydadan xoli bo'lmaydi. Shuningdek, tarixshunoslikdan boxabar bo'lish – yosh olimlarning istiqbolli va dolzarb mavzularni tanlashi uchun katta ahamiyat kasb etadi.

«O'zbekiston tarixi» fani bo'yicha o'quv adabiyotlari yaratishda **tarixiy geografiya** va **toponimika** masalalariga ham alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Maktab va o'rta maxsus ta'lim uchun yaratilgan ayrim darsliklarda xaritalar berilgan bo'lsa-da, oliy ta'lim adabiyotlarida bu narsa deyarli yo'q hisobi. Tarixiy geografiya va toponimika bilan bog'lik bo'lgan – tog'lar, daryolar, ko'llar, dasht hududlari, tekisliklar, voha va vodiylar, qadimgi makonlarning joylashuvi, hududlarning chegaralari, joy nomlari hamda ularning mazmun-mohiyati, kelib chiqishi kabi ko'plab masalalar bo'yicha ma'lumotlar olish talabalar bilimining yanada chuqurlashuviga keng imkoniyatlar yaratadi.

Shuningdek, geografik nomlar, ularning ma'lum xalqlar va elatlar yashaydigan xududlarda paydo bo'lganligi, bu jarayon tabiiy-geografik shart-sharoit, xo'jalik shakli, turmush tarzi, urf-odat va an'analar bilan bog'lik bo'lganligi bois ham soha mutaxassislari tor yo'nalishli tadqiqotlarda tarixiy geografiya va toponimikani chetlab o'tolmaydilar.

Tarixni o'rganishda lozim bo'lgan yana bir muhim jihat – **madaniy meros va ma'naviyat** masalasidir. O'z tarixini chuqur anglagan, o'rgangan va bilgan xalq yoki millat hech qachon o'zligini yo'qotmasligi barchaga ayon. Istiqbol yillarida xalqimizning qadriyatlarini, urf-odatlarini, marosimlari va bayramlari, og'zaki ijodi an'analari qayta tiklash va targ'ib etishga zamin yaratildi. Tarixiy-madaniy merosni o'rganish yoshlarimizda tarixiy ongning rivojlanishiga, o'z ajdodlarining qanday bunyodkor bo'lganligini, xalqimiz madaniyatining jahon sivilizatsiyada tutgan o'rini anglab yetishlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston hududlarida sodir bo'lgan tarixiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar, turli davrlarda yuz bergan madaniy yuksalish va inqiroz holatlari, bosqinchilarga qarshi ozodlik kurashlari, ezgulik va bunyodkorlikka intilishi, bu yurtda buyuk alomalar faoliyati O'zbekistonning o'ziga xos serqirra va rang-barang tarixidan dalolat beradi. Aynan shuning uchun ham bu tarix eng qadimgi davrlardan boshlab minglab yillar davomida ajdodlarimiz va

xalqimiz tarixi sifatida o'rganilib, o'ziga xos tarixshunoslik yo'nalishi-ga ega.

Umuman olganda, «tarixshunoslik» atamasi quyidagi ma'noda muhim masalalarni o'rganishda qo'llanishi mumkin:

1. Mamlakatlar, tarixiy-madaniy viloyatlar, elatlar, xalqlar, sulolalar tarixi tarixshunosligi.
2. Ma'lum bir tarixiy davr tarixshunosligi (masalan, tosh davri, bronza va temir asri, o'rta asrlar).
3. Tarixiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar tarixshunosligi, alohida ilmiy ma'mulolar, mavzularning o'rganilishi tarixi (tarixiy sivilizatsiyalar va shaharlar, etnogenez masalalari, madaniy aloqalar va qadimgi yo'llar, diplomatiya va xalqaro munosabatlar, me'morchilik va tasviriy san'at, yozuv madaniyati va boshq.).

O'rta Osiyoning qadimgi hamda o'rta asrlar tarixi va madaniyatiga oid quyidagi manbalar mavjud:

1. «Avesto», qadimgi fors bitiklari, yunon-rim tarixchilari va geografialarning O'rta Osiyo xalqlari haqidagi ma'lumotlari (Gekatey, Gerodot, Ktesiy, Diodor, Strabon, Kvint Kursiy Ruf, Arrian, Pompey Trog, Pliny, Tatsit va boshq.).
 2. Antik davr xorazm yozuv namunalari va hujjatlari, baqtriya-yunon, baqtriya-kushon va sug'd yozuvlari hamda tangalardagi yozuvlar.
 3. Ilk o'rta asrlar mualliflarining xabarlari (Vizantiyalik Prisk Panly-skiy, Prokopiyy Kesaryskiy, Menandr Protektor, Stefan Vizantiyskiy, Suriya hujjatlari, arman va xitoy manbalari, xorazm yozuvlari, sug'd yozuvlari va boshq.).
 4. O'rta Osiyo rivojlangan o'rta asrlar davri tarixiga doir asarlar (Tabariy, Firdavsiy, Narshaxiy, Beruniy, Ibn Xavqal, Maqdisiy, Istaxriy, Balazuriy, Ibn Fadlon, Bayhaqiy, Ibn Xurdodbeh va boshq.).
 5. Movarounnahrda mo'g'ullar hukmronligi davri haqida ma'lumotlar beruvchi manbalar (Shahobiddin Nasaviy, Juvayniy, Rashiddiddin, Jalol al-Qarshiy, Hamidulloh Qazviniy va boshq.).
- Bugungi kunga kelib tarixshunoslik va manbashunoslik maxsus fanlar sifatida to'la shakllandi.

Tayanch so'zlar

Ijtimoiy fanlar, voguea-hodisalar, inson va tabiat, o'tmish tajribasi, ilmiy-nazariy asoslar, usullar, fan tamoyillari, davrlashtirish, tarixiy manbalar, yozma manbalar, moddiy manbalar, etnografik ma'lumotlar, lingvistik ma'lumotlar, arxiv manbalari, manbashunoslik, tarixiy geografiya, toponimika, madaniy meros, bunyodkorlik, ezgulikka intilish, bag'rikenglik.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston tarixi fanining ahamiyatiga baho bering.
2. O'zbekiston tarixi fanining predmeti va obyekti haqida ma'lumot bering.
3. O'zbekiston tarixi fanining usullari va tamoyillari haqida fikr yuritib.
4. O'zbekiston tarixi fanining maqsadi hamda vazifalari xususida so'zlab bering.
5. Tarixni davrlashtirishda, asosan, nimalarga e'tibor berish lozim?
6. Tarix fanining metodologiyasi deganda nimani tushunasiz?
7. O'zbekiston tarixini o'rganishdagi manbalar haqida ma'lumot bering.
8. Tarixni o'rganishdagi manbalarining turkumlarini, ularning o'ziga xos jihatlari haqida so'zlab bering.
9. Tarixni o'rganishdagi yordamchi fanlar haqida qanday fikr bildirasiz?
10. Tarixni o'rganishning ahamiyati to'g'risida gapirib bering.

1-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Universitet, 2007.
2. Asqarov A. O'zbek xalqining keilib chiqish tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2015.
3. Isomiddinov M., Mirsoatova S. «Farg'ona odami» va antropogenez jarayoni // Vodiyoma. – Toshkent, 2016. №1
4. Rasulov A., Isoqboyev A. Tarix fanining ilmiy tadqiqot asoslari va usul-biyoti. – Namangan, 2008.
5. Riveladze E.V., Saidov A.X., Abdullayev E.V. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. – Toshkent: Adolat, 2001.
6. Sagdullayev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
7. Sagdullayev A., Aminov B., Mavlonov O', Norqulov N. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Akademiya, 2000. – 271 b.
8. Toshro'latov T., Gafforov Y. Tarix o'qitish metodikasi. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2010.
9. Xoboyev S. Milliy mustaqillik va taraqqiyotning o'zbek modeli. – Toshkent: O'zbekiston, 2015.
10. Eshov B. O'zbekiston tarixini davrlashtirish masalalari. // O'zbekiston tarixi fanidagi innovatsiyalar. – Toshkent: Noshir, 2012.
11. Eshov B.J., Odilov A.A. O'zbekiston tarixi. I jild. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
12. Алимова Д.А. О некоторых современных проблемах в изучении истории Узбекистана. // O'zbekistonda tarix fanini yulitqilar va rivojlantirish muammlari. I qism. – Toshkent, 2006. – B.6-13.
13. Новая история Центральной Азии. Переоценка истории, современные проблемы и подходы // Материалы международной научной региональной конференции. – Ташкент, 2004.

14. Перуцц А.И., Монтгайт А.Л. Алексеев В.П. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1968.
15. Ртвеладзе Э.В., Сагуллаев А.С. Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии. Издание 2-е, Дополненное. – Ташкент, 2007.

2-MAVZU. O'ZBEKISTON TARIXINING ENG QADIMG'I DAVRI

Reja:

- 2.1. Insoniyatning dastlabki ajdodlari. Antropogenez jarayoni.
- 2.2. Paleolit – qadimgi tosh davri tarixi.
- 2.3. Mezolit, neolit va eneolit davri tarixi.
- 2.4. Ibtidoiy e'tiqodlar va tasviri san'at.

2.1. Insoniyatning dastlabki ajdodlari. Antropogenez jarayoni

Hozirgi davr tarixshunosligida olimlarning bir guruhni odamzodning dastlabki vatani Afrika degan fikrni ilgari sursa, boshqalari Yevropa va Osiyo deydi. Insoniyatning kelib chiqishi va rivojlanishi masalasi bir necha avlod tadqiqotchilari tomonidan o'rganilib, turli nazariyalar yuzaga kelgan. Antropogenez eng qadimgi davr tarixini o'rganishda muhim va dolzarb muammo hisoblanadi.

Turli davrlarda yashagan mutafakkirlar insoniyatning paydo bo'lishi haqida ilmiy ta'rifga yaqin fikrlarni bayon etganlar. Yunon faylasufi mil. avv. VI-V asrlarda yuqori odamning kelib chiqishi tamomila tabiiy hodisa deb tavsiflashga uringanlar. Ko'pchilik tadqiqotchilar insonni mehnat va aqliy jihatdan kamol topishi natijasida hozirgi darajasiga yetib kelgan, degan fikrni ilgari surdilar. Odamni xudo yaratganligi yoki odam boshqa koinotdan kelib Yerga tarqalganligi haqidagi nazariyalar ham bor.

Geologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, osmoniy jismlar Yerdan besh milliard yil ilgari paydo bo'lib, unda dastlab hech qanday hayot bo'lmagan. Yer tarixi geologik jihatdan arxeo, paleozo, mezozo va kaupazou etalariga bo'linadi. Arxeo etasi o'xirlarida Yerdan oddiy mavjudotlar, paleozo etasi esa suvda va quruqlikda yashovchi hayvonlar, mezozo etasi suvda va quruqlikda yashovchi jonivorlar va nihoyat kaupazou etasining to'rtinchi davri boshlanib, bu davrda odamzodning dastlabki ajdodlari paydo bo'ldi.

Fanda odamning paydo bo'lishi masalasi arxeologik va antropologik ma'lumotlar bo'yicha o'rganiladi. Avvalambor, insoniyat paydo bo'lishining Qadimgi Sharq va Yunoniston asotirlari ma'lum va ilohiyot bilan bog'liq bo'lgan nazariyalar mavjud.

Yakka xudolikni targ'ib etgan barcha diniy ta'limotlarda insonning paydo bo'lishi yoki yaratilishi ilohiyot bilan bog'lanadi. Xususan, «Bibliya» ta'limotiga ko'ra, odam xudo tomonidan tuproqdan yaratilgan. Muqaddas Qur'oni karimda esa odamning loydan yaratilib, Allohning irodasi bilan unga jon ato etilgani ta'kidlanadi. Insoniyatning ilk va killari sifatida «Bibliya»da Adam va Yeva, Qur'oni karimda Odam Ato va Momo Havo nomlari keltiriladi. Hozirgi kunda odam paydo bo'lishi haqidagi diniy va dunyoviy ta'limotlar bir-biridan ajralgan holda, mustaqil rivojlanmoqda. Jahon miqyosida ikkala ta'limotning ham tarafdorlari ko'p.

Dunyoviy fanlar, xususan, antropologiya, arxeologiya, tarix fani antropogenez jarayonini ilm-fan sohalarida erishilgan natijalarning dasturlariga asoslanib o'rganadi. Tarix fanida insoniyat tabiatning bir qismi bo'lib, u yerdagi taraqqiyotning ma'lum bosqichida vujudga kelib uzluksiz izlanish va mehnat tufayli takomillashib borganligi haqidagi xulosalar ustunlik qiladi. Fanda odamning paydo bo'lishi va rivojlantirish jarayoni antropogenez (yunoncha *antropos* – odam, *genesis* – kelib chiqish, rivojlanish) deb ataladi.

Ilmiy adabiyotlarda antropogenez jarayoni quyidagi bosqichlarga bo'lib o'rganiladi:

1. Odamning ibtidoiy ajdodlari.
2. Eng qadimgi odamlar.
3. Hozirgi qiyofadagi qadimgi odamlar.

XIX asrning ikkinchi yarmida insonning kelib chiqish masalasi bilan bog'liq evolyutsiya (rivojlanish, takomillashish) nazariyasi vujudga keldi. Shu tariqa tabiatshunoslik ta'sirida etnologiya fanida evolyutsiya ma'natli paydo bo'ldi. Mazkur oqim yo'nalishdagi ustunlik qilgan ta'limotga ko'ra, organik – jonli olam singari, inson, jamiyat va madaniyat quy shakllardan yuqori, yuksalgan shakllari sari bosqichma-bosqich tadrifiy rivojlangan. Yevropa tabiatshunoslari bu jarayonda mehnatning roli yuksak bo'lganligini ta'kidladilar. Bunda ibtidoiy odamning mehnat faoliyati asosida jismoniy va aqliy o'zgarishiga urg'u berilgan edi. Antropologiya fanida ilk qazilma va zamonaviy qiyofadagi odamlar oilasi «*hominidae*» – «gominiiylar» deb ataladi.

XX asrda olimlar ibtidoiy odamlarning ilk ajdodlarini 1925-yilda Janubiy Afrikada R. Dart tomonidan topilgan «australopithecus», ya'ni «janubiy maymun» deb atalgan qazilma odam bilan bog'ladilar. U bundan 6-5 million yil ilgari shakllangan. Avstralopitek tik turib yurgan bo'lsa ham, biroq zamonaviy qiyofadagi odamning eng qadimgi ajdodlaridan ancha farqlangan. Shu bois ayrim antropologlar uni inson ajdodi bo'lishidan shubhalanadi, boshqalari esa avstralopitekdan antropogenez jarayoni boshlangan deb hisoblaydi.

Taxminan bundan 2 mln yil avval ancha takomillashgan gominiiylar vujudga keladi. Ularning qazilma skelet suyaklari va tosh qurollari Efiopiya hududida hamda Tanzaniyadagi Olduvay darasida (Sharqiy Afrika) topilgan («zinjanthrop»). Bu ibtidoiy odamlar paleoantropologiya fanida lotincha maxsus atama bilan «*Homo*», ya'ni «odam», ularning dastlabki turlari «*Homo habilis*» – «ishbilarmon odam» va keyingi bosqich vakillarini «*Homo erectus*» – «tik yuruvchi odam» deb atash rasmi bo'ldi. «*Homo erectus*» zamonaviy odamga ancha o'xshab, gavdasi baquvvatrog' bo'lgan. Tardqiqotchilarning ta'kidlashicha, u turli tosh qurollarini yasash ko'nikmalariga ega bo'lib, olovni bilib olgan va uni kashf etgan. Sharqiy Afrika iqlimi u paytlarda ancha salqin edi. Olov ibtidoiy to'da uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, sovuq kunlarda odamlarning tanalarini isitgan va yirtqich hayvonlardan himoyalashda vosita bo'lgan. «*Homo erectus*» odamlari uzoq masofalarda ko'chib yurib, keng mintaqalarni, jumladan, Osiyo hududlarini o'zlashtirgan.

Osiyoda qazilma odamlar qoldiqlari Indoneziyadagi Yava orolidan XIX asrning oxirlarida topilgan bo'lib, fanda ularni «pitekanthrop» («maymun-odam») deb atash rasmi bo'lgan. Pitekanthrop bundan taxminan 1 mln – 700-600 ming yil ilgari (E.Dyubua) yashagan aniqlangan. Shuningdek, 1927-yilda Xitoy hududlaridan topilgan (D.Blek) qadimgi odam qoldiqlari («sinanthrop» – «xitoy odami») bundan 600-500 ming yil ilgari davrga oidligi aniqlangan. Qadimgi qazilma odam qoldiqlari Germaniyaning Geydelberg va Vengriyaning Budapest shahri yaqinidan ham topilgan.

Zinjanthrop, pitekanthrop va sinanthrop gominiiylar rivojlanishining ilk paleolit davri bosqichlarida yashaganlar. Bu turdagi eng qadimgi odamlar gavdalarini tik tutib yurganlar va toshdan turli mehnat qurollari yasab, ularidan foydalana bilganlar. Qurol yasay bilishi, o'simlik ildizlari va mevalarni iste'mol qilishda shu qurollardan foydalanishi, shuningdek, ayrim hayvonlarni ovlashi ilk odamlarni hayvonot olami-

dan ajratib turgan. Ibtidoiy odamlarning makonlaridan qo'pol tosh qurollar va hayvonlar suyaklari topilgan. O'rta paleolit odamining qazilma qoldiqlari Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilganligi sababli fanda uni «neandertal odami» deb nomlash rasm bo'lgan. Neandertal qiyofadagi odamlarning suyak qoldiqlari bugungi kunga qadar Afrika, O'rta dengiz qirg'oqlari, O'rta Osiyo, yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari hududlaridan, Qora dengiz bo'ylaridan, Shimoliy Yevropa hamda Osiyo yerlaridan ko'plab topilgan. Bu qiyofadagi odamlar jismoniy jihatdan nisbatan ancha baquvvat bo'lib, o'rtacha 20-25 yil umr ko'rgan. Ular toshdan xilma-xil qurollar yasab, yirik hayvonlar ovlash ko'nikmalariga ega bo'lganlar.

Neandertalning tashqi qiyofasida, ibtidoiy belgilar saqlanib, shuningdek, u zamonaviy qiyofadagi odamga ancha yaqinlashib qolgan edi. Fransiyaning Tordoni viloyatidagi so'nggi paleolit davriga oid Kromanyon g'orida qadimgi odam qabrining o'rganilishi tufayli bu yerda baland bo'yli (180 sm), miya kosasi hajmi zamonaviy insonga o'xshash odam dafn etilganligi aniqlangan. Olimlar g'ordan topilgan odam skelet suyaklari qoldiqlari asosida uning tashqi qiyofasini tikladilar. Kromanyon g'orida topilgan odam «Kromanyon odami», ya'ni **Homo sapiens** (aql-idroki odam) deb ataldi. Zamonaviy odam dastlabki va-killarining suyak qoldiqlari bugungi kunda Yer yuzining yuzdan ziyod makonlaridan ochib o'rganilgan. Kromanon odami zamonasiga kelib insonning biologik va jismoniy qiyofasi hozirgi zamon odamidan farq qilmaydigan darajada edi. Kromanyonlar davrida urug'chilik jamoasi vujudga keladi.

Yugorida odamning paydo bo'lishi va rivojlanishi masalasiga qisqarta'rif berildi. Mazkur mavzu o'ta bahsli muammodir. XX asrning 70-yillariga qadar antropogenezning biryoqlama nazariyasi tan olingan edi (*Homo erectus* – neandertal – *Homo sapiens*, ilk zamonaviy odam). Bugungi kunga kelib, odamning rivojlanishi jarayonidagi to'rtta yo'nalishi to'g'risida quyidagi g'oyalar ilgari surildi: 1) Yevropa neandertallari; 2) Afrika *homo sapiens*lari; 3) Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo *homo sapiens*lari; 4) Sibir-Oltay *homo sapiens*lari. O'lis o'tmish zamonlarda ular umumiy ildizga ega bo'lgan, keyinchalik bu odamlar bir daraxtning turli shoxlariga o'xshab ajralgan va davr o'tishi bilan yana birlashib, yaqinlashgan deb hisoblandi. Mazkur nazariyaga ko'ra, neandertallar va ilk zamonaviy odamlar bir davrda, turli hududlarda istiqomat qilganlar. Ular biologik jihatdan aralashib (qorishib) borganlar va o'zaro aloqalarini davom ettirib, ko'nikmalar va bilim-tajriba, tosh qurollar yasash usullari hamda tosh qurollar almashib turganlar.

Qiyosiy o'rganish uchun misol keltiradigan bo'lsak, o'tgan asrning 30-yillari boshlarida Falastinda «Echki g'ori» degan o'rta paleolit g'or-makonida tosh qurollari bilan birga ibtidoiy odamlarning skelet suyaklari aniqlangan. Antropologik belgilarga ko'ra, «falastin odami» tashqi qiyofasi Yevropa neandertallaridan farq qilgan (peishonasi kengroq, miya kosasi balandroq, yuzining tuzilishi zamonaviy odamga yaqinroq bo'lgan). Shu bois neandertal va zamonaviy qiyofadagi eng qadimgi odamning qo'shilishi, qorishib ketishi haqidagi g'oya vujudga keldi. Shuningdek, zamonaviy ko'rinishdagi odamning ildizlari juda qadimgi davrlarga borib taqalishi, uning neandertallar bilan bir zamonada rivojlanishi degan g'oyalar ilgari surildi.

Ammo sovet davri tarixshunosligida bu g'oyalar rad etildi, shu davr qarashlariga ko'ra, antropologik ko'rinishdagi neandertal odami doimo bir xil bo'lmagan, u tadrifiy rivojlanib, ancha o'zgaragan.

Bu nazariyaning davomi shundaki, o'rta tosh asridagi tinimsiz mehnat va tabiiy muhitni bilishga intilish jarayonida inson tafakkurining rivojlanishi natijasida neandertal qiyofasidagi odamlar hozirgi qiyofali odamlarga aylana borganlar. Ular jismoniy va aqliy jihatdan kamol topib, zamonaviy qiyofadagi kishilar vujudga keldi va shu bilan antropogenez jarayoni nihoyasiga yetdi, deb taxmin qilindi.

Odamning paydo bo'lishi Yerdagi eng buyuk hodisalardan biri bo'lib, u dastlab toshdan oddiy to'qmoq yasagan bo'lsa, uzluksiz mehnat, tinimsiz izlanishlar natijasida yuksak madaniyat yaratish darajasiga yetib keldi. Biroq ta'kidlash lozimki, insoniyatning paydo bo'lishi va rivojlanishi masalarini o'rganishda talabalar turli nazariyalarga e'tibor berishlari lozim.

Toshkent viloyatidagi Obirahmat g'or-makonida yangi arxeologik tadqiqotlar tufayli taxminan 50 ming yil avval yashagan qadimgi odamning suyak qoldiqlari aniqlandi. Topilgan odam bosh suyagi va tishlari Kromanyon odamining neandertal odami bilan omuxtalashganligidan guvohlik beradi. Bu topilma Falastinda «Echki g'ori»dagi paleoantropologik ashyolar singari hozirgi qiyofadagi odamlarning ajdodlari bilan neandertalning chatishganligiga dalolatdir. Shuningdek, Obirahmat odami qoldiqlarining topilishi natijasida ma'lum bo'ldiki, O'zbekiston hududi ilk zamonaviy odam – *Homo sapiens* shakllangan hudud hisoblanadi.

Antropogenez jarayonida mehnatning inson turmush tarzidagi o'zgartiruvchanlik mohiyatini arxeologiyaga oid manbalar tasdiqlaydi. Ularga ko'ra, turli davrlarga oid moddiy madaniyatning yangi asos-

larda rivojlanishidan mehnat qurollarining o'zgarishi datark beradi. Inson o'zini o'rab olgan muhitni hamda tabiatda sodir bo'lgan hodisalarni bilish oqibatida, uning dunyogarashi, ilk e'tiqodlari va ma'naviy madaniyati rivoj topgan. Zero, zamonaviy odamning ham jismoniy va aqliy rivojlanishini mehnatsiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

2.2. Paleolit – qadimgi tosh davri tarixi

Paleolit (yunoncha, *palaýos* – qadimgi, *litos* – tosh) – insoniyat tarixining eng qadimgi davri bo'lib, uning boshlanish sanasi jahon tarixida taxminan bundan 3-2 mln yil ilgari davr bilan belgilanadi. Insoniyat minglab yillar davomida toshga ishlov berish texnikasini takomillashtirib va rivojlantirib borgan, turmush tarzi hamda yashash sharoitini yaxshilashga harakat qilgan. Paleolit davri arexologik nuqtayi nazaridan uch bosqichga: ilk, o'rta va so'nggi bosqichlarga bo'linib o'rganiladi. Ular arexologik davrlashtirishga mansub bo'lib, ibtidoiy jamiyatdagi qurollar yasash xomashyosiga va uni ishlash texnikasi o'zgarishi belgilariga ko'ra ajratilgani ma'lum.

Ilk paleolitting dastlabki davrida Janubiy va Markaziy Yevropada iqlim subtropik, Janubiy Osiyo va Afrikada tropik bo'lib, bu hududlarda issiqsevar hayvonlar keng tarqalgan. Misol uchun, Yevropada fillar, begemotlar va yovvoyi otlar, Osiyoda yovvoyi ho'kizlar, karkidonlar, otlar va zeburalar paydo bo'lgan va issiqsevar o'simliklar keng tarqalgan.

Ko'pchilik tadqiqotchilar O'rta Osiyo paleoliti haqidagi bahslarda bu jarayonni, asosan, Yevropa paleoliti bilan bog'lab kelar edilar. Ammo so'nggi yillarda O'zbekiston arexologlari tomonidan olib borilgan ko'pgina tadqiqotlar bu masalaga ancha oydinlik kiritdi.

O'zbekistonning paleolit davri yodgorliklarini o'rganishda qadimshunos olimlarning xizmatlari katta (A. P. Okladnikov, O. Islomov, M. R. Qosimov, T. Mirsoatov, R. X. Sulaymonov, E. B. Bijanov va boshq.). Ularning tadqiqotlari tufayli, qadimgi tosh davriga oid muhim makonlar aniqlandi, ko'pdan-ko'p arexologik kashfiyotlar jahon miqyosida tan olindi.

Farg'ona vodiysidagi So'x daryosi vohasida Haydarkeron qishlog'i chekkasida Selung'ur g'orida ilk paleolit davriga oid madaniy qatlamlardan tosh parchalari va sinig'laridan yasalgan qirg'ichlar, tishsimon qurollar, qo'l cho'qmorlari, tosh bo'laklari topilgan. Shuningdek, g'ormakonida yovvoyi hayvonlarga tegishli bo'lgan 5 mingdan ortiq suyak qoldiqlari aniqlangan.

Selung'ur qurollarining yoshi 1 mln yildan ziyodroq, deb taxmin qilinadi. Topilmalarning orasidan eng ahamiyatli ibtidoiy odamning bosh suyagi parchasi, tishlari va yelka suyagi bo'lagidir. Arexologiya

fanida «Farg'ona odami» – «Fergantrop» deb shartli ravishda nomlangan bu qazilma odam qoldiqlari O'rta Osiyo insoniyatining eng qadimgi ajdodlari rivojlangan o'choqlardan biri ekanligidan dalolat beradi. Biroq O'rta Osiyoda ilk paleolit davri odamining butunlay saqlangan bosh suyagi topilmagan, shu sababli mintaqadagi bu davr ibtidoiy odamining antropologik tuzilishi haqida aniq bir narsa deyish mushkul.

Ko'lbuloq makonida (Toshkent vil.) ko'p qatlamli yodgorlik ochilgan bo'lib, uning eng pastki qatlamlari ilk paleolit davriga oiddir. Qizilolmasoy va Toshsoy (Ohangaron) makonlaridan ham ilk paleolit davriga oid chopper, nukleus va qirg'ichlardan iborat tosh qurollar topilgan.

Ko'lbuloqda istiqlol yillarda o'zbekistonlik arexologlarning chet ellik hamkasblari bilan qo'shma ishlari natijasida paleolitting barcha bosqichlariga oid (ilk, o'rta, so'nggi paleolit) madaniy qatlamlardan tosh qurollar aniqlandi.

Ilk paleolit davri odamlari toshdan ishlangan sixchalar, chopqichlar, qo'l cho'qmorlari, tosh parchalari va sinig'laridan ishlangan qurollardan foydalanishgan. Qurollarning ko'pchiligi tashqi ko'rinishda qo'pol va soddadir. Eng qadimgi tosh qurollar mintaqaning turli hududlarida Janubiy Tojikistondagi Qizgal'a, Janubiy Turkmanistonda Qoratangir, Qirg'izistondagi On-Archa daryosi bo'yida (Norin tumani), Janubiy Qozog'istonda Chimkent shahridan shimoldagi Kichik Qoratog' oldida Bo'riqazigan va Tanirqazigan makonlaridan topilgan.

Bundan ko'rinish turibdiki, ilk paleolit davri makonlari tog'larda va tog' oldi hududlarida tarqalgan. Misol tariqasida, On-Archa makoni dengiz sathidan 2500 m balandlikda, Selung'ur g'ori esa 2000 m balandlikda joylashgan. Ilk paleolit davri makonlaridan topilgan hayvon suyaklari va tosh qurollari ibtidoiy odamlar ovchilik va termachilik bilan shug'ullanib, tabiatda tayyor mahsulotlarni o'zlashtirib yashaganlarini isbotlaydi.

Ilk paleolit davri tosh qurollari

O'rta paleolit (muste madaniyati) – qadimgi tosh asrining muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. Bu davrga kelib (bundan 100-40 ming yil muqaddam) neandertal qiyofali odamlar keng hududlarga yoyiladilar hamda avvalgi davrga nisbatan tabiat bilan faolroq munosabatga kirishadilar.

O'rta paleolit davrida tabiiy sharoit o'zgarib, Yevropa, Osiyo va Amerikaning katta qismini ulkan muzliklar qoplaydi. Natijada mamontlar, shimoli bug'ulari, ayiqalar, umuman sovuqsevar hayvonlar keng tarqaladi. Muzlikning siljishi oqibatida ob-havoning sovuishi neandertal odamlarining tabiiy sharoitga moslashishiga turtki bo'lgan edi. Bunday moslashuv yashash zaruriyatining turli ko'rinishlari – sovuqdan saqlanish, boshpana izlash, kiyim kiyish va olovni kashf etish kabilar bilan izohlanadi. Bu davr odamlari o'z faoliyatlari davomida dunyoni bilish, tabiat to'g'risida, undagi o'zgarishlar va voqealarga munosabat borasida ma'lum dunyoqarashga ega bo'lib, ibtidoiy bilimlar hamda fikrlash ko'nikmalarini egallay boshlaydilar.

O'rta paleolit davrida tosh qurollar turlari va ularning vazifasi takomillashuvida anchagina o'zgarishlar kuzatiladi. Hozirgi kunda o'rta paleolit davri tosh qurollarining 60 dan ziyod turi aniqlangan bo'lib, ular orasida o'tkir uchli qurollar va tarashlagichlar keng tarqalgan.

Bu davrga oid O'zbekistondagi dastlabki yodgorlik – Teshiktosh (Surxondaryo) g'or makoni 1938-yilda A.Okladnikov tomonidan ochilgan edi. Keyinchalik O'rta Osiyo hududlarida tadqiqotchilar tomonidan o'rta paleolit davriga oid ko'plab makonlar aniqlandi va ular-da tadqiqot ishlari olib borildi. Omongo'ton (Taxtaqoracha dovoni, Samarqand), Qo'tirbuluq va Zirabuluq (Zarafshon vodiysi), Obirahmat (Toshkent viloyati), Ko'lbuloqning yuqori qatlamlari (Toshkent viloyati), Qizilnur (Qizilqum), Xo'jakent (Toshkent viloyati) kabi ko'plab makonlar o'rta paleolit davriga oiddir.

Boysun tog'idagi Teshiktosh g'or-makoni toplimalari dunyo arxeologiya fanida mashhurdir. Tadqiqotlar natijasida g'or-makonda-gi beshta madaniy qatlamlardan 3000 ga yaqin tosh qurollar topilgan. Shuningdek, turli hayvonlar: qoplon, yovvoyi ot, eshak, quyon va turli qushlarning suyak qoldiqlari aniqlangan. Tosh qurollar orasida qirg'ichlar alohida o'rin egallab, ularning ba'zilar kesgich qurol vazifasida ishlatilgan bo'lishi ham mumkin. Shuningdek, o'tkir uchli cho'g'morlar, tosh pichoqlar va sixchalalar ham topilgan.

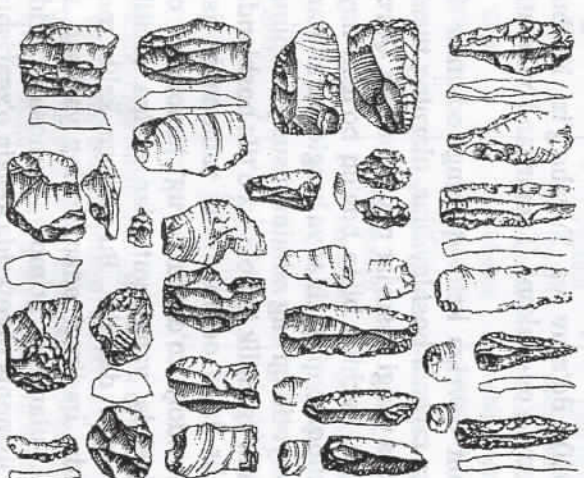
Eng muhim shundaki, Teshiktosh g'or-makonining yuqori qatlamlaridan 9 yashar bolaning skelet suyaklari topilgan. Bu bola neandertal

tipidagi qadimgi odam vakilidir. U dafn etilganda ibtidoiy dafn marosimlariga amal qilinib, jasad atrofiga tog' echkisi shoxlari qadab qo'yilgan. Shuningdek, g'or-makondan gulxan izlari va kul qoldiqlari topilib, gulxan o'rni va atroflarida tog' echkisi suyak qoldiqlari aniqlangan.

Toshkent viloyatidagi Obirahmat makoni Chotqol tizmasidagi Palatov soyining yuqori oqimida joylashgan. Makondan mehnat qurollari, jumladan, nukleuslar, parrakchalalar, o'tkir uchli sixchalalar, qirg'ichlar va kesgichlar topilgan. Obirahmatda bug'u va tog' echkisi, jayron, arxarsuyaklari aniqlangan.

O'rta paleolit davri hayvonot olami turli-tuman bo'lib, neandertal odamlari tog' echkisi, bug'u, qulon, yovvoyi ot hamda mayda hayvonlarini ovlaganlar. Ibtidoiy odamlar olovdan foydalanish va uni saqlash uslublarini bilib olganlar. Vaqt o'tib, odamlar yog'ochni yog'ochga ishqalash, chaqmoqtoshlardan o't chiqarish, ya'ni olovni sun'iy hosil qilish yo'llarini topganlar. Olov sovuqdan va yirtqich hayvonlardan saqlanish, go'shtni pishirishga imkoniyat yaratgan.

Zarafshon vohasidagi Qo'tirbuluq makoni, Toshkent vohasining Xo'jakent, Ko'lbuloq makonlari, Farg'ona vodiysidagi Bo'ribuloq, Tomchisuv yodgorliklari, Zarafshon vohasidagi Omongo'ton, Qo'tirbuluq makonlari ham o'rta paleolit davriga oiddir.

O'rta paleolit davri tosh qurollari

O'rta paleolitning boshlarida shimoldan ulkan muzlikning silijib kelishi natijasida iqlim tamoman o'zgaradi. Natijada ibtidoiy odamlar turmush tarzida katta o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Sovuq iqlim tufayli odamlar ko'proq g'orlarga joylasha boshlaydilar. Janubdagi kichik tuyuqli issiqsevar hayvonlar qirilib ketib shimol bug'ulari, mamontlar, ulkan ayiqlar paydo bo'ladi. Yirik hayvonlarning yoyilishi esa o'z navbatida jamoa bo'lib ovchilik qilishning vujudga kelishiga olib keldi.

O'rta paleolit davrida g'or va ungurlarni o'zlashtirish, gulxan atrofiga to'planish va nihoyat jamoa bo'lib ov qilish uslublarining paydo bo'lishi mintaqadagi qadimgi odamlar hayotida muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'rta paleolit davriga oid Uchtut shaxta-ustaxonasi topib tekshirilgan. Bu yodgorlik chaqmoqtosh kavlab olish bilan bog'liq bo'lib, Zarafshon vodiysining o'rta qismida joylashgan (Navoiy viloyati). Shuningdek, Uchtutdan 1-2 km sharqda Jond va Vaush kabi o'rta paleolit makonlari aniqlangan. Ulardan hayvon suyaklari va turli xil tosh qurollar (nukleuslar, sixchalar, keskichlar) topilgan.

So'nggi paleolit davri mil. avv. 40-12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Bu davrga oid Samarqand makoni (Shaharning o'zida), Xo'jag'or (Farg'ona vodiysi), Bo'zsuv va Tuyabo'g'iz, Ko'lbuloq (Toshkent viloyati), Takalisoy g'or-makoni (Samarqand viloyati) yodgorliklari topib tekshirilgan.

So'nggi paleolit davriga kelib qadimgi odamlar O'rta Osiyoning keng hududlariga targala boshlaydilar, ularning turmush tarzida va mehnat qurollarida yangi unsurlar paydo bo'ladi. Qurollarning turlari ko'payadi. Ayniqsa, ovchilik bilan bog'liq bo'lgan nayzasimon o'tkir qurollar, turli pichoqlar, qirg'ichlar va kesgichlar shular jumlasidandir. So'nggi paleolit hayotidagi eng muhim xususiyati shundaki, bu davrda ibtidoiy to'dadan urug'chilik jamoasiga o'tila boshlandi.

So'nggi paleolit davri odamlarning zamonaviy jismoniy qiyofasi shakllanishida, ibtidoiy to'dadan urug' jamoasiga o'tilishida, tosh qurollar tayyorlashda yangi yutuqlar qo'lga kiritilishida muhim ahamiyat kasb etgan davrdir. Bu davrga kelib mehnat qurollari yasash texnikasida, qadimgi odamlarning yashash sharoiti hamda turmush tarzida, ularning ijtimoiy munosabatlarida, fikrlash va dunyogarashida, jismoniy qiyofasida keskin o'zgarishlar bo'ladi.

Bu davrdagi qurollar ilgirigi davr tosh qurollariga nisbatan ancha takomillashadi. Ushbu davrning muhim xususiyatlaridan yana biri –

suyakdan qurollar yasash edi. Misol tariqasida bu davr topilmalari orasida suyakdan yasalgan garpunlar va ignalar uchraydi.

Xullas, so'nggi paleolit davri makonlaridan aniqlangan topilmalar ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlardan dalolat beradi. Xo'jalikdagi asosiy mashg'ulot ovchilik va termachilik bo'lib, erkaklar ovchilik bilan, ayollar esa termachilik bilan shug'ullanarlar. Bu davrda birgalikda yashagan va mehnat qilgan hamda umumiy mulk va oziq-ovqat mahsulotlariga ega bo'lgan qarindoshlar urug' jamoasi vujudga kelgan. Ilk urug' jamoalarida yoshi katta ayollarning mavqeyi ancha baland bo'lganligi tufayli jamoa a'zolari ayol kishi – ona tevaragida jipslashgan. Shu tariqa matriarxat urug' jamoasi paydo bo'lgan.

O'rta Osiyoda paleolit davr yodgorliklari va qurollarning rivojlanishi

Sana (mil. avv. m. y.)	Davr	Yodgorliklar	Qurollar
-12 -20 -30 -35	So'nggi paleolit	Bo'zsuv Uchbuluq Samarqand makoni	Nayzasimon qurollar, sixchalar, tosh parakkcha, qirg'ichlar, teshtgichlar
-40 -50 -60 -70 -80 -90 -100	O'rta paleolit	Obrahmat Xo'jakent Ko'lbuloq Teshiktosh Qo'tirbuluq Omongo'ton Uchtut	Tosh qirg'ich, tosh parakkcha, nayzasimon tosh uchi, nukleus, o'tkir uchi cho'qmorlar, qo'l chopqichlari, kurakkchalar
-200 -300 -400 -500 -600 -700 -800 -900	Ilk paleolit	Qoratangir Bo'rtaqizgan Taniqazigan Qizgala Selung'ur On-Archa	Qo'l cho'qmorlari, tosh-qirg'ich, tosh parakkchali, chopper – daryo toshlaridan ishlangan qurollar

So'nggi paleolit davriga kelib hozirgi zamon qiyofasidagi odamning shakllanishi bir vaqtning o'zida jahon tarixida yevropeoid, negroid va mongoloid irqqlarining paydo bo'lishiga olib kelgan edi. Ular birligidan tanasining rangi, soch va ko'zlarining shakli hamda rangi, muskullar va bo'ylarining uzun-kaltaligi, bosh suyagining shakli, yuz tuzilishi va boshqa belgilari bilan farqlangan. Irqlarning shakllanishida

tabiiy sharoit ham muhim ahamiyat kasb etgan. Negroidlar Afrikada, yevropeoidlar Yevropada, mongoloidlar Osiyo hududlarida keng tarqalganlar.

So'nggi paleolit davriga kelib odamlar g'orlardan chiqib yengil turar-joylar – chayla va yarim yerto'lalarda yashay boshladilar. Ular endi faqat tog'li hududlarda yashab qolmay vohalar bo'ylab tarqalib, tekisliklarda, darvo va ko'llar bo'ylarida joylashadilar hamda qarindosh-urug'chilik jamoalariga bo'linadilar.

Paleolit davri tarixiga oid quyidagi muhim xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Ilk paleolit davri mehnat qurollari o'zining soddaligi va qo'polliigi bilan keyingi davrlarning mehnat qurollaridan ancha farq qiladi. Makonlar suvga yaqin, yerlarda joylashgan. Eng qadimgi odamlar dastlab to'da bo'lib yashaganlar. Makonlarda topilgan hayvon suyaklari va tosh qurollarning xususiyatlari eng qadimgi odamlar ovchilik va termachilik bilan shug'ullanib, shu asosda hayot kechirganligini ko'rsatadi.

Shubhasiz, u paytda odamlarning aqliy va jismoniy rivojlanish darajasi ularga yakka-yakka yashash uchun hech qanday imkoniyatlar yaratib bermagan. Ularning oziq-ovqat zaxiralari chegaralangan edi, bundan tashqari, yakka yashagan, odamlar yirik yirtqich hayvonlarning hujumidan o'z hayotlarini saqlay olmasdilar. Ochlik xavfi va ko'p vaziyatlarda noma'lum tabiiy jarayonlar eng qadimgi odamlarni to'da bo'lib yashashga majbur qilgan. Olimlar fikriga ko'ra, ilk paleolit davridagi iqlim issiq bo'lganligi uchun odamlarning uy-joy va kiyimga ehtiyoji bo'lmagan.

2. O'lkamizda topib tekshirilgan o'rta paleolit davri makonlari, asosan, g'orlarda joylashadi. Demak, muzlik bosib kelishi bilan boshpana zarur bo'lib qolib, odamlar tabiiy pana joylar – g'orlarni egallashga harakat qilganlar. Muzlik davrida neandertal odamlari murakkab sinovlardan o'tgan. Odamlarning asosiy mashg'uloti ovchilik bo'lib, bu jarayon ko'p sonli va turli shakllardagi qurollarni ishlab chiqarishni talab etgan va eng qadimgi xo'jalikning asosi bo'lib xizmat qilgan. Odamlar asta-sekinlik bilan yirik hayvonlarni ham ov qilishni o'rganib bordi, ular olovdan foydalanish va uni saqlashga harakat qildilar. Uzlaksiz mehnat asosida inson aqliy va jismoniy jihatdan o'zgarib bordi.

3. Olov – sovuqdan va yirtqich hayvonlardan saqlanish, ovqat pishirish uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Avvalo, o'tni egallash

o'rmondagi yong'inlardan, tabiiy o'tlardan foydalanishdan boshlangan. Bunday o'tlarni o'chirmasdan, uzoq vaqt davomida saqlab turish va bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish mumkin bo'lgan. Shu bilan birga, odamlar yog'ochlarni ishqalash yo'li bilan va chaqmoqtoshlardan o't chiqarish yo'llarini topganlar.

4. Odamlar yirik hayvonlarni ov qilishi natijasida ovchilikning usullari ko'payib borgan (hayvonlarni o'rab olish, botqoqlikka haydash, jarga qulatish va boshqalar). Hayvonlarni ovlash jarayoni mehnatni maqsadli tashkil qilishni talab etgan. So'nggi paleolitda qurollar yasashning yangi usullari vujudga kelgan. Qurollar tosh parrakchalardan yasaliib, ko'pincha nukleuslarning (nukleus – tosh o'zak) yangi shakllari bilan bog'lanadi va qurollarning xili ko'payib boshlaydi.

5. So'nggi paleolit davrida zamonaviy qiyofali odam keng hududlarni o'zlashtirdi. Zamonaviy qiyofali odamning paydo bo'lishi sabablaridan biri jamoada yaqin qarindoshlar o'rtasida nikohning man qilinishi bo'lib, ushbu jarayon odamning jismoniy turi biologik jihatdan tez o'zgarishiga olib kelgan.

So'nggi paleolit davrining muhim xususiyatlaridan biri ibtidoiy to'dadan urug' jamoasiga o'tilishidir. Urug'chilik tuzumining boshlang'ich va asosiy shakli matriarxat – ona urug'idan iborat bo'lgan. Urug'chilik tuzumi inson hayotidagi bir qator ijobiy o'zgarishlarga sabab bo'lgan. Manzilgohlar ov qilinadigan joylar bilan bog'langan, bu joylarga qarindosh-urug'lar ega bo'lib, ular ovchilik bilan tirikchilik o'tkazganlar, shuningdek baliqchilik rivoj topgan.

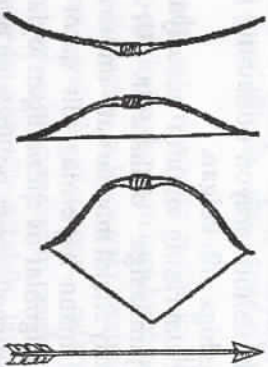

So'nggi paleolit davri uy-joylari. Tiklangan

2.3. Mezolit, neolit va eneolit davri tarixi

Tosh asrining keyingi rivojlanish bosqichi – fanda mezolit (oʻrta tosh) davri – Oʻrta Osiyoda nisbiy tarzda mil. avv. 12-7 ming yilliklar bilan belgilangan. Mezolit – odamlarning Yer yuzi boʻylab keng tarqalish davri boʻlib, ular dengiz, qoʻllar va daryo boʻylari hamda togʻli hududlarda yoyilganlar. Kaspiy boʻylaridan Tyanshan – Pomirgacha, Markaziy Qozogʻistondan Kopetdogʻ etaklarigacha boʻlgan hududlardan mezolit davri yodgorliklarining namunalari topib oʻrganilgan. Machay (Surxondaryo), Obishir (Fargʻona vodiysi), Boʻzsuv, Qoʻshilish (Toshkent), Aydabol, Jayronquduq (Ustyurt), Sulton Uvays (Quyi Amudaryo oʻng sohili yerlari) kabi Oʻrta Osiyodagi 50 dan ziyod yodgorliklar shular jumlasidandir.

Mezolitning ilk va soʻnggi bosqichlarini belgilashda tadqiqotchilar geografik shart-sharoit, toshni qayta ishlash texnikasi va odamlarning turmush tarzi hamda mashgʻulotlariga asosiy eʼtibor qaratadilar.

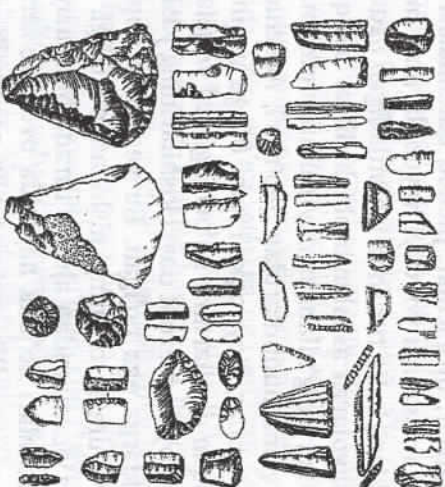
Mezolit davri ixtirosi. Oʻq-yoy

Mezolit davriga kelib Yer yuzidagi ulkan muzlikning yana shimolga tomon siljishi natijasida iqlim barqarorlashib, hozirgi davrdagiga ancha oʻxshab qolgan edi. Buning natijasida Oʻrta Osiyo hayvonot olami va oʻsimliklar dunyosida ancha oʻzgarishlar sodir boʻldi.

Paleolit davrining yirik hayvonlari yoʻqola borib, ular oʻrniga kichik tuyoqli, tez yuguruvchan hayvonlar – jayron, saygʻoq, bugʻular, togʻ echkisi, arslon, yoʻlbars, qoplon, quyon kabilar koʻpaya boradi. Shuningdek, janubga xos issiqsevar, yovvoyi boshqoli oʻsimlik va daraxtlar ham tobora koʻpayib bordi. Tabiat va iqlimdagi bu oʻzgarishlar mezolit davri kishilarining hayotida ham oʻzgarishlar sodir boʻlishiga sabab boʻldi.

Bu davrga kelib kishilar nisbatan nozikroq qurollar tayyorlashni oʻzlashtira boshladilar. Xususan, janubiy oʻlkalarda, shuningdek, Oʻrta Osiyoda turli geometrik shakldagi mayda qurollar – mikrolitlar pay-

do boʻlib, ular uchun suyak va yogʻoch dastachalardan qadama sifati-da foydalanilgan. Undan tashqari, bu davrda insoniyat oʻz tarixidagi dastlabki murakkab moslama – oʻq-yoyni kashf etdi. Natijada chopqir, kichik tuyoqli hayvonlar va parrandalarni ov qilish imkoniyati paydo boʻldi.

Mezolit davri tosh qurollari

Mazkur davrning eng katta yutuqlaridan yana biri – Yaqin Sharq hududlarida yovvoyi hayvonlar – it, qoʻy, echki kabilarining qoʻlga oʻrgatilib, xonaklasihtirilishi boʻldi. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga koʻra mezolit davrida Old Osiyoning baʼzi viloyatlarida termachilikdan yovvoyi oʻsimliklarni xonaklasihtirishga hamda ovchilikdan chorvachilikka oʻtish boshlanadi. Bu jarayon ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi va tabiiy-geografik sharoit bilan bevosita bogʻliq edi.

Mezolit davrining mashhur yodgorliklaridan biri Surxon volhasidagi Machay (Boysun) gʻor-makonidan koʻplab suyak va tosh qurollar topilgan. Suyak qurollar bigiz, igna, soʻzan kabildardan iborat boʻlsa, tosh qurollar – pichoqlar, arrasimon qurollar, kesgichlar, ushatgich toshlar, nayza va oʻq uchlari kabildardir. Bu qurollarning oʻziga xos belgilari mavjud boʻlsa ham Yaqin Sharqdagi mezolit yodgorliklaridan topilgan tosh qurollarga oʻxshab ketadi.

Machay makonidan odam bosh suyaklari, tishi, jagʻi va boshqa qismlari goldiqlari topilgan boʻlib, bu topilmalarni oʻrganish tadqiqotchilarga Oʻrta Osiyoning janubidagi mezolit davri kishilarining yevropoid irqiga mansub ekanligini aniqlash imkonini berdi.

Machay g'orida bo'ri, tulki, bars, mo'ynali suvsar, quyon, jayra, olmaxon kabi hayvonlarning ham suyak qoldiqlari topilgan. Machaylik mezolit davri odamlari olovdan keng foydalanganlar hamda hayvon va parranda go'shtlarini olovda pishirib yeganlar.

Farg'ona vodiysidan, mezolit davriga oid Obishir g'or-makonidan tosh qurollar, bigizlar, qirg'ichlar, pichoq qadamlari topilgan. Shuningdek, topilmalar orasida yovvoyi hayvonlarning maydalangan va sindirilgan suyaklari, baliq tutishda ishlatilgan qadoq toshlar ham bor. Topilgan ashyolarga asosanib obishirliklar baliqchilik, ovchilik va termachilik bilan shug'ullangan deyshimiz mumkin.

Markaziy Farg'ona hududlaridan Sho'rko'l, Achchiqko'l, Yangigadam, Bekobod, Zambar, Toypoqko'l kabi 80 ga yaqin mezolit davri yodgorliklari aniqlandi. Ularning ko'pchiligi ko'l yoqalaridan topilgan bo'lib, aytidan, bu joylar mezolit davri kishilarining yashashlari uchun ko'pgina qulayliklarga ega bo'lgan. Bu yerlardan topilgan ko'pgina qurol va tosh buyumlar o'zining nisbatan nozikligi, ixchamligi bilan paleolit davri qurollaridan ajralib turadi. Markaziy Farg'onadagi mezolit davri qabialari xo'jalik hayotida ovchilik, termachilik hamda baliqchilik ustunlik qilib, qulay tabiiy-geografik sharoit mazkur hududlarda qadimgi odamlarning keng tarqalib yashashlari uchun imkoniyat yaratgan.

Toshkentning g'arbida, Qadimgi Bo'zsuv anhuri sohilidan Qo'shilish mezolit makoni o'rganilgan. Ushbu makondan chaqmoqtoshdan ishlangan nukleuslar, mayda parrakchalalar, uchirindilar, qirg'ichlar, har xil shakldagi qurollar, tosh pichoqlar, silliqlangan tosh qurollar topilgan. Qo'shilish makoni topilmalari mil. avv. XI-X ming yilliklariga oid bo'lib, bu yerda yashagan qadimgi qabialar ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar.

Xullas, mil. avv. XI-X ming yilliklariga kelib Kaspiy bo'yalaridan Pomir tog'larigacha, Kopetdog' etaklaridan Markaziy Qozog'istongacha bo'lgan keng hududlarda mezolit davri qabialari joyladi. Ushbu hududlarning geografik sharoiti xilma-xil bo'lib, mezolit davri makonlari pasttekisliklar, darvo va soy bo'yari hamda tog'oldi hududlarida joylashgan. Bu davr qabialari va urug'lari ovchilik, baliqchilik hamda termachilik bilan kun kechirganlar.

Mezolit davrida ham urug' a'zolarining jamoa mehnati va o'zaro yordamlari hayotning zaruriy sharti bo'lgan. Kamon va o'qlardan iborat yangi qurollarning xo'jalikning yangi turlari vujudga keldi. Mil. avv. IX-VII ming yilliklar davomida Old Osiyoda ovchilikdan chorvachilikka

va termachilikdan dehqonchilikka, xo'jalikning ishlab chiqarish shakliga o'tish boshlangan. Bu jarayon tarixda bir vaqtda boshlanmagan va ba'zi joylarda ancha erta, boshqa joylarda biroz kech sodir bo'lgan.

Hayvonlarni qo'lga o'rgatish qay tariqa boshlangan? Tarixchilar va etnograflarning aytishicha, ovda kamon ishlatilishi natijasida bevosi ta iste'moldan ancha oshiq o'lja topish mumkin edi. Ovchilar yarador hayvonlarni yoki ularning bolalarini birdaniga o'ldirmasdan, uylariga olib kelganlar. Ayrim hollarda bu hayvonlarni odamlar ozig-ovqat g'amlab qo'yish maqsadida boqishlari lozim bo'lgan.

Termachilik mashg'ulotining rivojlanishi natijasida inson o'simliklar olami haqida ko'p ma'lumotlarga ega bo'lgan (o'simlik va daraxtlar o'sishi qonuniyatlari, hosil qilishi, ularning foydaligi va zararli-gi, don va urug'lar, mevalar, ildizlar haqida va boshqa ma'lumotlar). Mezolit davrida Qadimgi Sharqdagi issiqtalab yovvoyi boshqoq o'simlik va daraxtlar ham tobora ko'payib borgan. Bu yerda dehqonchilik rivoj topishiga turli xil imkoniyatlar bo'lgan. Old Osiyo va Ikki darvo - Dajla va Frot oralig'ida yashovchi termachilar bug'doy va arpa ekish tarixini boshlab berganlar. Shu hududlarda mil. avv. X-IX ming yilliklarda it va mushuk qo'lga o'rgatilgan. Ular eng qadimgi xonaklash-tirilgan hayvonlar bo'lib, it ovchilarga xizmat qilgan.

O'rta Osiyodan mezolit davri odamlari so'nggi paleolit davriga nisbatan jadal rivojlanib, keyingi davrlar madaniyati rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratib berganlar.

O'rta Osiyo neolit va eneolit davri madaniyatini o'rganishga tanikli olimlar, yirik qadimshunos - mutaxassislar katta hissa qo'shganlar (S. P. Tolstov, Y. G. Gulomov, V. M. Masson, O. K. Berdiev, O. Islomov, V. I. Sarianidi, A. V. Vinogradov, M. Jo'raqulov, N. Xolmatov, A. Isoqov va boshq.). Ularning sa'y-harakatlari tufayli dasht-cho'l va vohalarda qidiruv hamda qazishma arxeologik ishlar olib borilgan. Bu tadqiqotlarning natijalari ilmiy maqolalar va monografiyalarda o'z aksini topgan.

Neolit davri moddiy madaniyati va xo'jaligi. O'rta Osiyoning janubida neolit davri mil. avv. VI ming yillikda boshlangan. Neolit tosh asrining so'nggi bosqichi hisoblanadi. Bu davrda odamlar turli tabiiy sharoitga moslasha boshlaganlar va shundan kelib chiqib, turli geografik hududlardagi tegishli uy-joylar, mehnat qurollari va xo'jaliklar ham har xil shaklda rivojlanib borgan.

O'rta Osiyoning issiq iqlimli janubiy o'lkalarida yashagan kishilar dehqonchilik, chorvachilik va uy hunarmandchiligi shakllari bilan mashg'ul bo'lganlar. Shimoliy-sharqiy o'lkalarda yashovchi aholi

(tog'lar, tog'oldi va dashtlar) tabiiy sharoiti tufayli avvalgidek, asosan, o'zlashtiruvchi xo'jalik bilan shug'ullanib, moddiy madaniyat jihatidan o'rqada qolib ketgan. Bunga xo'jaliklar va moddiy madaniyatning notekis rivojlanishi sabab bo'lgan.

Janubiy Turkmaniston aholisi 8-7 ming yil avval dehqonchilikning dastlabki shakllari bilan shug'ullana boshlaganlar. Bu hududlarda ilk neolitda o'troq manzilgohlar va guvaladan qurilgan uyalar paydo bo'ladilar (Joytun, Chag'ali, Cho'pontepe). Ulardan topilgan don qoldiqlari (arpa, bug'doy), toshdan ishlangan o'roqlar va yorg'uchoqlar dehqonchilik kashf etilganligidan dalolat beradi.

O'rta Osiyoning boshqa viloyatlarida neolit davri qabilalari daryo sohillari va tarmoqlari yoqasida, ko'l bo'ylarida yashab, tabiiy imkoniyatidan keilib chiqqan holda, asosan ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanganlar (Xorazm, Kaltaminor madaniyati, Janubiy Tojikistondagi Hisor madaniyati yoki Farg'ona neolit davri madaniyatlari). Neolit davrining eng katta yutuqlaridan biri – kulolchilikning paydo bo'lishidir.

Qadimgi Sharq tarixidan ma'lumki, eng qadimgi idishlar mil. avv. VIII-VII ming yilliklarga oid bo'lib, toshdan va yog'ochdan yasalgan hamda novdadan to'qilgan. Savatlar ba'zan loy bilan suvalgan va ana shunday savat tasodifan gulxanga tushib qolgan bo'lishi mumkin. O'rta savatning novdalari kuyib ketgan, suvalgan loy esa shu darajada qotib qolgan. Albatta, loy gulxanga boshqa vaziyatlarda ham tushib qolishi mumkin edi. Odamlar o'rta kuygan loyning pishiqligini e'tiborga olib, loydan yasalgan va gulxanda kuydirilgan buyumlarning ro'zg'or uchun foydali amaliy ahamiyatini tushunib yetganlar. Shu asosda kulolchilik rivoj topgan.

Sopol idishlar yasash tasmasi uslubi

Neolit davri kishilari qayroqlar va uslublar orqali kulolchilikni kashf etmasalar, ular loydan har xil idishlar yasashni va olovda pishirishni o'rgandilarki, bu o'sha zamon uchun juda katta madaniy yutuq edi.

Sopol idishlar ovqat tayyorlash va oziq-ovqatni saqlash uchun odamlarga yangi imkon yaratgan. Chorvador va dehqon, ovchi va baliqchilar ham sopol idishlardan keng foydalanganlar. Neolitda vujudga kelgan kulolchilik, ayniqsa, dehqonchilik va uy chorvachiligi taraqqiyoti uchun shart edi.

Janubiy Turkmanistondagi neolit davri madaniyati Joytun madaniyati deb ataladi (mil. avv. VI-V m.y.). Joytun makoni O'rta Osiyo hududida eng mashhur dehqonchilik maskanidir. Uning xarobalari Ashxoboddan 25 km shimoldagi Qoraqum bilan kesilib chegaralangan yerlarda joylashadi. Joytun makonida yarim gektar maydonni egallagan 30 ta bir xonali qadimgi uy-joylarning qoldiqlari topib tekshirilgan. Ular guvaladan barpo etilgan. Uylarning har birida alohida o'choqlar, supalar va tokchalar bor. Har bir uyda yakka 5-6 kishidan iborat oila yashagan. Joytun manzilgohida 30 ta uy-joy bo'lib, uylarda taxminan 150-180 kishi yashashi mumkin bo'lgan.

Joytunliklar dehqonchilik hamda xonaki chorvachilik bilan shug'ullanib, echki va qo'ylarni boqqanlar. Uylarning sathidagi loy suvog'ida arpa va bug'doy donlari saqlanib qolgan.

Yodgorlikda topilgan qo'lda tasma uslubida yasalgan sopol idishlar rangli naqshlar bilan bezatilgan. Idishlar har xil shakllardan iborat bo'lib (xumcha, tuvaksimon, qozoncha, kosasimon, piyola), qadimgi dehqonlarning xo'jalik hayoti va uy-ro'zg'orida katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Joytunda tosh boltalar, o'roqlar, kamon o'qlarining uchlari, munchoqlar, urchuqlar hamda loydan ishlangan va gulxanda pishirilgan odamlar va hayvonlarning haykalcchalari topilgan.

Neolit davrida kulolchilikdan tashqari, to'qimachilik ham kashf etiladi, o'zaro buyum va oziq-ovqat almashinuvi rivojlanadi, qadimgi jamoalarning moddiy va ma'naviy madaniyati jadal rivoj topadi.

Xo'jalikning ilg'or ishlab chiqaruvchi shakllari – dehqonchilik va chorvachilikning kashf etilishi tarix fanida «neolit inqilobi» deb ataladi. Odam uzoq tarix davomida tabiatda mavjud bo'lgan tayyor mahsulotdan foydalanib, xo'jaliklarning ibtidoiy o'zlashtiruvchi shakllarini rivojlantirgan. Bu jarayon odamning aqili va jismoniy taraqqiyoti, amaliy bilimlari, tajribasi va mashg'ulotlari hamda ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanganligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Neolit davriga keilib, inson o'z mehnat faoliyati bilan tabiiy sharoitga faol ta'sir etib, ilg'or umumdorlik xo'jaligiga o'ta boshlagan.

Shu bilan birga eng qadimgi xo'jalik mashg'ulotlari (madaniyatlarning notekis rivojlanganligi tufayli) neolitda o'z ahamiyatini yo'qot-

magan. O'rta Osiyoning turli viloyatlarida (Xorazm vohasi, Farg'ona vodiysi, Hisor tog'lari) ovchilik va baliqchilik, qisman chorvachilik shu davrda xo'jalikning asosini tashkil etgan.

Xorazm vohasida Kaltaminor madaniyatiga tegishli (mil. avv. V-IV ming yilliklar) yonbosh (Jonbos 4) yodgorligi diqqatga sazovordir. Makonda 290 kv metr hajmli turar joyning qoldig'i topilgan. U kulba shaklida bo'lib, yog'och ustun, sinchlar bilan ko'tarilgan. Kulba o'rtasida katta markaziy o'choq, uning atrofidan esa mayda o'choqlar qoldiqlari topilgan. Etnografik ma'lumotlar bilan solishtirilgan holda, Kaltaminor madaniyati manzilgohlari yirik jamoalar a'zolariga tegishli bo'lganligi aniqlangan. Jonbos 4 kulbasida 100-120 kishi yashagan deb taxmin qilinadi.

Kulba o'rtasidagi katta markaziy o'choq turli marosimlar paytida butun jamoa a'zolariga xizmat qilgan. Uning atrofida joylashgan mayda o'choqlar esa ayrim oilalarga tegishli bo'lgan. Kaltaminor madaniyati makonlaridan sopol idishlar, tosh qirg'ichlar, nukleuslar, nayza va o'qlarning uchlari va boshqa tosh qurollar topilgan.

Neolit davri yodgorliklari Buxoro vohasi va Qizilqumda ham topib tekshirilgan. Darvozaqir 1 makonidan chayasimon uy-joy qoldig'i, bir nechta uchqoq, tosh qurollar va sopol idish parchalari topilgan. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, Zarafshon etaklaridagi neolit davri makonlaridan topilgan tosh qurollari orasida silliqlangan bolta va ponalar, pichoqlar, qirg'ichlar, o'q va nayza uchlari bor.

Neolit davrida qadimgi qabilalar O'rta Osiyo hududlarini keng miqyosda o'zlashtiradilar. Bu davrda mintaqada hududlarida ziरोatchilar bilan birga ovchilar va baliqchilar ham yashaganligi bizga ma'lum. Xullas, neolit davri yodgorliklari O'rta Osiyo qadimgi tarixining dolzarb masalalarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Bu davr mehnat vositalarida o'zgarish yuz berib, xususan, tosh, suyak va yog'ochga ishlov berishning an'anaviy uslublari yuksaklikka erishgan. Ayniqsa, toshni silliqlash, parmalab teshish singari texnologiyalar kashf etilgan, mikroit qurollar yanada takomillashgan.

Hozirgi O'zbekiston hududlarida mezoitning oxiri va neolit davrida janubi-g'arbiy Ustyurt va Qizilqumning ichki hududlari, Zarafshon va Amudaryo etaklari ovchilar va baliqchilar jamoalari tomonidan keng o'zlashtirilgan edi.

Soha mutaxassislarining e'tirof etishlaricha, neolit davrida aynan qulay ekologik muhit va tabiiy iqlim sharoiti yangi hududlarni o'zlashtirish imkonini beradi. Shu tariqa jamoalar turli tabiiy-geografik sha-

roitga, bu jarayon turli neolit madaniyatlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan edi.

Eneolit davri. Eneolit – mis-tosh davridir. Mil. avv. IV ming yillikka qadar odamlar faqat toshdan, yog'ochdan va suyakdan yasalgan qurollardan foydalanganlar. Mis metallurgiyasining kashf etilishi, misdan ishlangan qurollar va buyumlardan foydalanish insoniyat tarixida yana bir taraqqiyot bosqichi bo'lib, kishilik madaniyatining yangi asoslarda rivojini tezlashtirishga imkon bergan.

Eneolit davriga o'tish ishlab chiqaruvchi kuchlarning yanada yuksalganligini ko'rsatadi. Misdan ishlangan qurollar tosh qurollarga nisbatan ancha takomillashgan bo'lsa-da, lekin og'ir qurollar yasash uchun mis yaroqsiz bo'lgan. Shu sababdan eneolit davri qabilalari tosh qurollardan ham keng foydalanganlar. Mis va tosh qurollarning birgalikda ishlatilishi qadimgi xo'jalik tarmoqlarining rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Qadimgi Sharqda ishlab chiqaruvchi xo'jaliklar va hunarmandchilikning rivojlanishi asosida katta, sersuv daryolar vodiylarida shahar-davlatlar paydo bo'ldi. Bu yerda qulay tabiiy sharoitdan tashqari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ham ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyotining umumiy rivojini tezlashtirishga imkon bergan.

Qabilalarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti bir xil darajada bo'lmagan. Neolit davri qabilalari orasida vujudga kelgan iqtisodiy va madaniy notekislik eneolit zamonida ancha kuchaydi. Mazkur davrda Yevropa va Osiyo aholisi xilma-xil xo'jalik turlari bilan ajralib turgan. Shu asosda ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari taraqqiy etgan.

Ovchilik va baliqchilik asosida rivojlangan jamiyatlar iqtisodiy va madaniy jihatdan orqada qolgan. Ularning ijtimoiy munosabatlari-da tosh davri tuzumiga xos xususiyatlar saqlangan. Biroq Qadimgi Sharq shahar-davlatlari chegaralarida yashovchi dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan qabilalar ham (Kavkazorti, O'rta Osiyoning janubi) qadimgi urug'chilik tuzumining ko'pgina xususiyatlarini saqlab qolganlar. Mazkur viloyatlarda dehqonchilik xo'jaligi ortiqcha mahsulotning keng darajada yaratilishiga asos bo'lmagan. Urug', qabilaviy tuzum xususiyatlari saqlanib qolgan holda, jamoalar oziq-ovqat mahsulotini umumiy mulkka aylantirib, mahsulotlar baravar taqsimlangan edi. Iste'mol vositalarining baravarligi, mehnat unumdorligining pastligi va xo'jalik ishlarining butun urug' a'zolari tomonidan birgalikda amalga oshirilishi an'analari – ibtidoiy tuzumning asosiy belgilaridir.

Janubiy Turkmaniston eneolit davri sopol buyumlari qadimgi hurnarmandchilik kashini o'rganishda g'oyat qimmatli moddiy manba hisoblandi. Sopol idishlar rangdor bo'lib, naqshlar ichida geometrik chiziqlar va hayvon yoki qush rasmlari uchraydi. Sopol buyumlar har xil shakllarda yasalgan, ko'pchilik sopol idishlarning tagi yassi. Don saqlash uchun xumsimon idishlar ishlatilgan. Ular bilan birga tovogsimon, piyola va kosasimon mayda idishlar ham bo'lgan. Sopol buyumlarning qizil, qora va sariq rangli naqshlari mineral bo'yoqlar bilan ishlangan.

Moddiy topilmalar orasida mis pichoqlar va ignalar, toshdan yasalgan o'roq va pichoq qadamlari, qirg'ichlar, nayza va o'q paykonlari, yorg'uchoqlar va boshqa qurollar uchraydi.

Eneolit davrida qadimgi jamiyatning ijtimoiy, xo'jalik va madaniy rivojlanishida katta o'zgarishlar sodir bo'lgan. So'nggi eneolit ona urug'i – matriarxat tuzumidan patriarxat – ota urug'iga o'tuvchi davr bo'lib hisoblanadi, lekin ota urug'i hukmronligi faqat bronza asrida o'rnatilib, qadimgi qabilalar orasida keng yoyildi.

Arxeologik qazishmalar natijasida topilgan manbalar e'tiqod va diniy qarashlardan ham dalolat beradi. Eneolit davri ibodatxonalarida rangli devor naqshlari topilgan. Inshootlar o'rtasidagi markaziy o'choq diniy marosimlar o'tkazishga xizmat qilgan. Bu o'tga sig'inishning dastlabki shakllari bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas. Chunki odamlar ibodatxonadagi markaziy o'choqni ovqat pishirish uchun emas, balki tabiiy kuchlarga sig'inish maqsadida ishlatganlar. Dehqonchilik bilan shug'ullanadigan qabilalar orasida olovdan tashqari quyoshga, yerga, suvga, hosildorlik bilan bog'liq jarayonlarga sig'inish keng tarqalgan. Ibodatxonalar eneolit davri ijtimoiy hayotining diniy markazlari hisoblangan. Loydan ishlangan hayvon haykalchalari va rangli sopol idishlardagi hayvon rasmlari totemizm (hayvonlarga sig'inish) shakllari bilan bog'liq bo'lgan.

Metall buyumlarning ishlab chiqarilishi va mehnat qurollari yasash uslubi o'zgarishi bilan odamlar mis konlarini qidirishga majbur bo'lganlar. Ilk mis-tosh davrida mis juda qimmatli, noyob ashyo bo'lib, sof mis faqat ayrim joylarda uchragan.

Dehqonchilik bilan shug'ullanadigan qabilalarning uzoq hududlarga tarqalishi yangi yerlarni o'zlashtirishdan tashqari, tabiiy qazilma boyliklar, mis konlarini izlash zaruriyati bilan bog'liq bo'lgan. Bu masalada yuqori Zarafshonning Panjkent shahridan 15 km g'arbda topilgan Sarazm manzilgohi muhim yodgorlikdir.

Sarazm manzilgohiga mil. avv. IV ming yillikning oxirlarida asos solingan. Qadimgi inshootlar ko'p xonali uylardan iborat bo'lib, uylar kichik oilalarga mo'ljallanib, 2-3 xonali qilib qurilgan. Ular uy-joy va ro'zg'or-xo'jalik vazifasini bajaragan. Turar joyga moslangan xonalardan dumaloq shaklda ishlangan o'choqlar topilgan.

Zarafshon vohasining yuqori qismida dehqonchilik madaniyati yoyilishiga Janubiy Turkmanistonning Geoksur turidagi aholisi sabab bo'lgan. Shuningdek, Sarazm moddiy topilmalari orasida Janubiy Afg'oniston va Kaltaminor madaniyatlariga mansub buyumlar ham bor. Ular eneolit davri qabilalari o'rtasidagi keng madaniy va iqtisodiy aloqalar va shu davrga oid qabilalar migratsiyalaridan, ya'ni bir joydan ikkinchisiga ko'chishlaridan dalolat beradi. Shahrisabz atrofida topilgan, mil. avv. IV ming yillikning oxirlari – III ming yillikka oid misdan ishlangan xanjar va bolta aynan mazkur migratsiyalar yo'nalishini ko'rsatib beradi. Sarazm madaniyati bronza davrida ham rivojlandi.

O'rta Osiyodagi eneolit davri jamiyati neolit zamoni jamiyatidan ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari taraqqiyoti darajasi yuqori bo'lishi bilan ajralib turadi. Eneolit davri aholisining eng katta ishlab chiqarish yutug'i, bu sun'iy sug'orish – irrigatsiyaning rivoj topishidir.

Boshqa bir madaniy yangiliklardan biri – so'nggi mis-tosh davri qurilishida me'moriy rejalashtirishga amal qilinishidir. Ko'chalarda, maydonlarda va katta jamoa binolari tartib bilan qurilgan. Binokorlikda xom g'isht ishlatila boshlangan.

Qabilalar mahsulotlari umumiy mulkka aylantirilgan bo'lib, jamoadagi ayrim oilalarning o'rtasida baravar taqsimlanar edi. Uy jamoasining a'zolari umumiy turar joyda yashaganlar, birgalashib mehnat qilganlar, qurollar, ro'zg'or buyumlari va xo'jalik mahsulotlari umumiy bo'lgan.

Eneolit davri tarixiy-madaniy munosabatlari o'rganishda O'rta Osiyo, Eron va Mesopotamiya aholisining madaniy aloqalariga e'tibor berish lozim. O'rta Osiyo janubidagi mis-tosh davri me'morligida va tasviriy san'atida Qadimgi Sharq shahar-davlatlarining madaniy ta'sirini ko'rish mumkin. Tashqi savdo va ayirboshlash asosida O'rta Osiyo janubida misdan ishlangan idishlar, qurollar va zeb-ziynatlar ko'payib borgan.

O'rta Osiyo janubiy hududlarida quyidagi yangi tarixiy-madaniy jamiyatlar eneolit davri bilan bog'liqdir:

1. Xo'jalikning boshqa shakllariga nisbatan dehqonchilikning ustunlik qilishi, sun'iy sug'orishning vujudga kelishi;
2. Toshidan ishlangan qurollar mavjud bo'lgan holda mis qurollarining paydo bo'lishi;
3. Katta-katta jamoalarning uy-joylari, me'morchilikda rejaga amal qilinishi;
4. Kulolchilikning muhim yutuqi – xumdonlarning paydo bo'lishi;
5. O'troq xo'jaligining rivojlanishi, yirik manzilgohlarning vujudga kelishi, jamoa birlashmalarining katta uylari va qurilishda xom g'ishtdan foydalanilishi;
6. Turli hayvonlarning loydan yasalgan va ona urug'i tuzumiga (matriarxatga) xos ayol haykalchalarning yasalishi;
7. Rangdor sopol buyumlar, ya'ni turli tasvirlar ishlangan sopol buyumlarining mavjudligi.

2.4. Ibtidoiy e'tiqodlar va tasviriy san'at

Mehnat qurollarini yasash, ovchilik va yovvoyi mevalarni terib olish, tabiat hodisalarini kuzatish hamda hayvonlar hayoti va odatlarini o'rganish jarayonlari eng qadimgi odamlarning fikrlash va so'zlash qobiliyatini o'zgartirib bordi. Bu o'zaro ta'sir asosida rivojlanib, ayniqsa, avlodidan-avlodga o'tish jarayonida bilim, tajriba va ko'nikmalarni oshirishda fikrlash qobiliyati, tafakkur ancha taraqqiy topgan.

O'rta paleolit davrida odamlar marhumdan qo'rqqanlari tufayli unga mehribonlik qilish, jasadni yirtqich hayvonlardan saqlash va, ehtimol, o'likdan xalos bo'lish zaruriyati sabablarga ko'ra marhumlarni yerga ko'mish marosimi vujudga kelgan. Bu jarayon ibtidoiy odamlarning aqliy jihatdan rivojlanganligidan dalolat beradi. Neandertal odamlar dafn etilgan qabrlar (Teshiktosh g'ori, Fransiya'dagi Le Muste g'ori va boshq.) arxeologiya fanida ma'lum eng qadimgi qabrlardir. Ular sayoz qazilgan bo'lib, g'or-makonlarning chetida joylashgan. Jasadlar yonboshlab, bukchaytirilgan holda, uyquga botgan odam sifatida ko'milgan. Qabrlar ichiga tosh qurollar qo'yilgan. Jumladan, Teshiktosh g'oridagi neandertal bolaning jasadi kiyik shoxlari bilan o'ralgan. O'rta Osiyoda paleolit davri e'tiqodlariga doir ma'lumotlar ko'p emas. Shu boisdan adabiyotlarda ko'pincha so'nggi paleolitda vujudga kelgan totemizm (urug' jamoalari a'zolarining ma'lum hayvon zoti, qushlar va o'simliklar bilan qalin aloqadorligiga ishonish), animizm (insonni o'rab turgan muhitda jonlar, ruhlarning mavjudligiga ishonish), fetishizm (omad va farovonlik keltiruvchi yoxud balo-qazoni

bartaraf etuvchi, «yomon ko'zdan» saqlovchi narsa-tumor, munchoq, hayvon shoxi, tishi va h.k. ga ishonish hamda magiya (sehrgarlikka e'tiqod qilish) haqida gapiriladi. Bu e'tiqodlar inson tabiat hodisalarini tushunib yetmaganiidan kelib chiqqan.

Taraqqiyot jihatdan orgada qolgan qabildarlar va elatlar hayotini, urf-odatlarini va diniy qarashlarini hamda zamonaviy xalqlar madaniyatida ibtidoiy etiqodlar izlarini tadqiq etish natijasida turli davrlarda rivojlangan e'tiqodlarning mazmuni-mohiyatini o'rganish mumkin.

So'nggi paleolit davriga oid g'orlar devorlaridagi rangli rasmlar (Altamir, Lasko, Kapova g'ori) ibtidoiy e'tiqodlarni o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, Yevroosiyo hududlarida bu zamonda mamont suyagidan hamda loydan yasalgan ma'buda-ayol haykalchalari tarqalgan.

O'zbekistonda qoyatosh rasmlarini o'rganishda A. P. Okladnikov, A. R. Muhammadjonov, J. Kabirov, R. Ravshanov, X. Botirov, M. Xo'janazarov va boshqa olimlarning xizmatlari kattadir.

XXI asrga qadar yurtimizda aniqlangan tasviriy san'at obidalari orasida mezolit davriga oid Zarautsoy (Zarautkamar) rasmlari eng qadimgi deb hisoblanardi. Biroq 2001-yili Kitob shahridan 25 km shimol-g'arbda Zarafshon tizimi yonbag'irlarida o'rganilgan Siypantosh rasmlari taxminan mezolit va neolit davrlariga oid (R. H. Sulaymonov) ekanligi ma'lum bo'ldi. Mineral bo'yog – oxra, jigir, qizil va oq rangdagi geometrik rasmlar (halqa, xoch, romb va chiziqlar), quyoshning ramziy tasviri, yovvoyi buqa va ayol barmoqlari izlari, umuman, Siypantosh rasmlari samoviy e'tiqodni o'zida aks ettiradi degan taxminga asos bo'ldi. Ko'p jihatdan mazkur tasvirlar tushunarli emas, ammo ularning qadimiyligi shubha uyg'otmaydi. Rasmlarning mazmuni va tasviriylar uslubiga ko'ra, ular mezolit davriga mansub bo'lishi mumkin.

Zarautkamar va undan keyinroq paydo bo'lgan Sarmishsoy, Bironsoy, Ilonsoy va boshqa qoyatosh rasmlar ajdodlarimiz tasviriylar san'ati va ma'naviy madaniyati tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Ularning mazmuni va manzaralar ma'nosi quyidagilarni o'rganishda manba bo'lib xizmat qiladi:

- hayvon ovi qurollari va usullari;
- qadimgi davr kishilarining xo'jaligi, hayvonlarni xonaklashtirish va chorvachilikning paydo bo'lishi;
- insonning e'tiqodi va diniy qarashlari;
- odamning san'at sohasidagi iste'dodi, tevarak dunyo va o'z hayoti, turmush tarzi, mashg'ulotini hamda hayvonot olamini ifodalashga intilish.

O'rnish tariximizning xilma-xil yodgorliklari orasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan va tog'li tumanlarda keng tarqalgan bu qoyatosh rasmlari ishlanish usuliga ko'ra ikki xildir. Ularning bir xillari bo'yov (oxra) bilan, boshqalari esa urib-o'yib ishqalash, chizish usuli bilan ishlangan rasmlar – petrogliflardir.

Qoyatoshlarda O'zbekistonning qadimgi hayvonot olamining rasmlarini kuzatish mumkin. Ular buqalar, sherlar va yo'lbarslar, qoplon, tulki va bo'rilar, bug'u va jayronlar kabildirdir. Rasmlar orasida o'q-yov, qopqon kabi qurollar ham ko'pchilikni tashkil etadi. Mayjud qoyatosh rasmlari mazmunan boy va manzarasi jihatdan xilma-xildir. Unda odamlar tasviri, ov va yirtqich hayvonlar to'qnashuvlari manzaralari tasvirlangan.

Qoyatosh rasmlari o'ziga xos an'analari, insonning estetik iste'dodi, go'zallikka intilish g'oyalari aks ettiruvchi tasviriy san'at obidalari bo'lib, O'zbekistonda Ko'xtrang, Zarafshon, Nurota va Chotqol tog'larida topib o'rganilgan.

Toshkent vohasi qoyatosh tasvirlari G'arbiy Tyanshandagi (Tangri-tog') eng ko'p tarqalgan qadimgi san'at turi hisoblanadi. Bu hudud tasviriy san'at yodgorliklariga juda boy. Ular mavzularning turli-tumanning, yuqori badiiy darajasi manzaralari bilan ajralib turadi. Toshkent vohasidagi petrogliflar O'rta Osiyoda mashhur hisoblanadi. O'ziga xos va betakror qoyatosh suratlariga Xo'jakent, Boshqizilsay va Chotqol kabilar kiradi.

Ushbu yodgorliklardagi qoyatosh rasmlarining xronologik sanasi eneolit-bronza davridan antik davrgacha boradi. Mazkur suratlar mazmun va mavzu jihatdan ancha boy va rang-barangdir. Ular orasida ot va tuya, echki, tog'takasi va arxar hamda bo'ri, tulki, qoplon kabi hayvonlar tasvirlari, shuningdek, ma'nosi hozirgacha noma'lum bo'lgan turli shakl va belgilar saqlanib qolgan. Rasmlar orasida yakka holda, to'da holda va ragsga tushayotgan holatda, biror-bir odatni ifo etayotgan holatdagi kishilarning tasvirlari ham uchraydi.

Xullas, O'zbekiston tog'li hududlarida keng tarqalgan qoyatosh rasmlarini o'rganish katta ilmiy ahamiyatga ega. Chunki ular ham boshqa moddiy manbalar qatori qadimgi ajdodlarimizning turmush tarzi, ijtimoiy hayoti, madaniyati va san'ati, diniy tasavvurlari haqidagi muhim manba hisoblanadi. Rasmlar urug'chilik jamoalarining e'tiqodlari, hayotiy muhim mashg'ulotlari inson tevarak olamni shu yo'sinda tasavvur etgani haqida dalolat berib, qimmatli tarixiy manba hisoblanadi.

Mavzuni o'rganish jarayonida talabalar quyidagi yakuniy xulosalarga e'tibor berishlari kerak:

- mezoilit davriga kelib O'rta Osiyo urug'chilik jamoalari turlicha tabiiy sharoitga moslashib joylashadilar (dengiz va ko'llar bo'yolari, tog'lar va tog'oldi hududlari, daryo vohalari);
- tabiiy-geografik sharoit insonning mashg'ulotlari, turmush tarzi va moddiy madaniyatiga ta'sir qilgan;
- neolit davrida o'z xususiyatlariga ega tabiiy-geografik sharoitda turlicha xo'jalik-madaniy xillar (tiplar), ya'ni muayyan tevarak-atrof muhit bilan bog'liq urug'chilik jamoalariga xos xo'jalik va madaniyat shakllanadi (misol uchun, o'troq ziroatchilar va xonaki chorvachilik bilan mashg'ul bo'lgan jamoalar, ovchilar – baliqchilar, ovchilar – ter-machilar);
- O'rta Osiyo mintaqasida neolit davriga oid bunday xo'jalik – madaniy tiplarning rivojlanishini Joytun, Kaltaminor, Hisor madaniyatari misolida ko'rish mumkin, eneolit davrida turlicha xo'jalik madaniy xillar keng hududlarda yoyila boshlaydi;
- xo'jalik-madaniy xillarning taraqqiy etishi hamda yangi etnomadaniy jarayonlarning vujudga kelishi natijasida so'nggi eneolit va bronza davriga kelib mintaga hududlarida tarixiy-madaniy viloyatlarning rivojlanishi boshlanadi. Tarixiy-madaniy viloyat – xronologik jihatdan uzoq tarixiy davr mobaynida o'zaro munosabatda bo'lgan aholi tarixiy taqdirining birligi natijasida qabulalar va so'ngra elatlar tomonidan yaratilgan muqarrar madaniyat umumiyligi bilan ajralib turgan hududdir;
- insoniyat tarixining so'nggi paleolit davrida eng qadimgi tasviriy san'at (haykaltaroshlik va rassomchilik) paydo bo'lgan. Qoyatosh rasmlarida dastlab hayvonlarning suratlari va keyingi davrlarda (mezoilit, neolit) ov manzaralari tasvirlangan;
- O'rta Osiyo janubida dehqonchilik vujudga kelishi natijasida yer, suv va hosildorlik bilan bog'liq e'tiqodlar shakllanadi, shuningdek, olovga sig'inish odatlari yoyiladi. Kaltaminor madaniyatiga oid Jonbos 4 kulbasi o'rtasidagi topilgan katta markaziy o'choq ham bundan dalolat beradi;
- mintaqada janubidagi eneolit davri ziroatchilari madaniyatiga oid sopol haykalchalar (ayollar va hayvonlar tasviri) hamda sopol idishlarning sirtidagi qush, ilon, echki, qoplon va buqalar hamda quyosh ramzi tasvirlari hosildorlik e'tiqodi, Quyoshga sig'inish va totemizmga doir odatlarning keng tarqalishidan guvohlik beradi. Natija-

da, navbatdagi tarixiy bosqich bronza davrida tabiiy kuchlar, olov va Quyoshga bag'ishlab, maxsus yirik inshootlar – ibodatxonalar barpo etiladi.

Tayanch so'zlar

Антропогенез, turli qatashlar va yondashuvlar, koinot, Odam Ato va Momo Navo, Adam va Yeva, odamning ibtidoiy ajdodlari, hozirgi qiyofadagi odamlar, neandertal, sinantrop, ziniantrop, pitekanthrop, kromanyon, paleolit, Seleng'ur, Ko'lbuloq, Qizilolmasoy, tosh qurollar, Teshiktosh, Sityrantosh, Zartastsoy, Omongo'ton, Obirahmat, matnirxat, olovning kashf etilishi, mezoilit, Machay, o'q va uoy, ulkan muzlik, hayvonlarning qo'lga o'rgatilishi, neolit, kulolchilik, sopol idishlar, dehqonchilikka o'tish, Joytun, Kaltaminot, Hisor, eneolit, mis qurollar.

Savol va topshiriqlar

1. Insoniyatning dastlabki ajdodlari haqida nimalarni bilasiz?
2. Антропогенез jarayoni, mazkur mavzuga oid nazarialar haqida gapirib bering.
3. Ilk paleolit davriga oid eng muhim tadqiqotlar haqida ma'lumot bering.
4. O'rta paleolit davrining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda edi?
5. So'nggi paleolit davri qaysi jihatlari bilan farqlanadi?
6. Mezoit davrining yutuqlari nimalardan iborat?
7. Neolit davrining o'ziga xos xususiyatlari ifodalangan klaster tuzing.
8. Eneolit davri moddiy madaniyatining o'ziga xos jihatlari tavsiflang.
9. Ibtidoiy e'tiqodlar shakllanishi xususida fikr yuriting.
10. Qadimgi tasviriy san'at namunalari haqida ma'lumot bering.

2-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqarov A. Buxoroning ibtidoiy tarixidan lavhalar. – Toshkent: Fan, 1973.
2. Eshov B. J., Odilov A. A. O'zbekiston tarixi. I jild. Eng qadimgi davrdan XIX asr o'talarigacha. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
3. Kabirov J. Sarmishsoyning qoya toshlaridagi rasmlar. – Toshkent: Fan, 1976.
4. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990.
5. Sagdullayev A. S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
6. Kohl Ph. Central Asia, Paleolithic beginnings to the Iron Age. – Paris, 1984.
7. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / Пер. с англ. Г.А. Николаева. – М.: Прогресс, 1990.

8. Виноградов А. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского Междуречья. – М., 1981.
9. Грот Оби-Рахмат / Сб. статей. – Новосибирск: РАН, 2004.
10. Исламов У., Тимофеев В. Культура каменного века Центральной Азии. – Ташкент, 1986.
11. Исламов У. И., Крахмаль К. А. Комплексные исследования древнепалеолитической пещерной стоянки Сель-Унтур // Раннепалеолитические комплексы Евразии. – Новосибирск, 1992.
12. Кларк Дж. Д. Доисторическая Африка / Пер. с англ. Г. С. Киселева. – М.: Наука, 1977.
13. Массон В. М. Поселение Джейгун. – Л.: Наука, 1971.
14. Исламов У. И., Крахмаль К. А. Палеоэкология и следы древнейшего человека Центральной Азии. – Ташкент, 1995.

3-MAVZU. BRONZA DAVRI TARIXI

Reja:

- 1.1. Ziroatchilik va chorvadorlar madaniyatlari doirasining kengayib borishi.
- 1.2. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar.
- 1.3. Madaniy aloqalar, aholi va etnik jarayonlar.

3.1. Ziroatchilik va chorvadorlar madaniyatlari doirasining kengayib borishi

O'zbekistonda bronza davri madaniyati yodgorliklari ko'p yillar tadqiqotlar natijasida turli viloyatlarda kashf etildi va muhim arxeologik ma'lumotlar fanga tatbiq qilindi (Y. G'. Gulomov, S. P. Tolstov, M. A. Itina, A. A. Asqarov, Y. A. Zadneprovskiy, N. A. Avanesova, T. Sh. Shirinov, B. Matboboyev, U. V. Raqmonov, Sh. B. Shaydulayev va boshq.).

O'rta Osiyo aholisi bronza davri bosqichiga o'tgach, mahalliy ishlab chiqarish taraqqiyotida yangi davr boshlanadi. Bu davr mil. avv. III ming yillikning o'rtalari – II ming yillikka mansub bo'lib, bronza-mis bilan qo'rg'oshin va qalay qotishmasidir. U o'z xususiyatlari bilan misdan ustun turadi, ya'ni bronza misga qaraganda qattiq va pishiqdir.

Bronza metallsozligining ilk vatani Kichik Osiyo va Ikki daryo oralligi bo'lgan. Qadimgi Misr, Mesopotamiya (Ikki daryo oraligi), Kichik Osiyo va Eronning janubi-g'arbiy qismida bronza davrida davlatchilik jamiyati keng ravnag topgan. O'rta Osiyo hududida ham ishlab chiqaruvchi kuchlar ancha taraqqiy topib, janubiy viloyatlarda ishlab chiqaruvchi xo'jaliklarning shakllari yangi asosda rivojlangan.

Mil. avv. III-II ming yilliklarda dehqonchilik va chorvachilik O'rta Osiyoning dastlabki o'choqlaridan Sharq yo'nalishida hozirgi O'zbekiston va Tojikiston hududlariga keng tarqala boshladi. Bronza davridagi dehqonchilik aholisining tarixini o'rganish uchun O'zbekistonning turli viloyatlarida bir necha qadimgi yodgorliklar topib tekshirilgan.

Mazkur davrning xo'jalik sohasida erishgan eng katta yutuqlardan biri – qadimgi dehqonchilikning keng yoyilishidan tashqari, mil. avv. II ming yillikning o'rtalariga kelib dasht hududlarida chorvachilikning maxsus xo'jalik sifatida rivoj topishidir. Mazkur davrda ishlab chiqarish munosabatlari tez rivojlanib, ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarga ijobiy ta'sir qildi. Ishlab chiqarishning o'sishi natijasida qadimgi qa-

bilarning iqtisodiy, ijtimoiy tarixi va moddiy madaniyati ham yangi asosda taraqqiy etgan.

Mil. avv. II ming yillikda dehqonchilik va chorvachilik O'rta Osiyo aholisi xo'jaligining asosiy sohalar bo'lgan. Bronzadan ishlangan qurollar iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotni tezlashtirgani tufayli O'rta Osiyo dashtlarida yashagan qabilalar, asosan, chorvachilik bilan mashg'ul bo'lgan. Qadimgi Sharqda shahar-davlatlar vujudga kelishi bilan hunarmandchilik dehqonchilikdan ajralib chiqqan. O'rta Osiyo janubiy hududlarida mil. avv. III ming yillikning o'rtalari – II ming yillik boshlarida ixtisoslashgan hunarmandchilik sohalar rivoj topadi.

Bronzaning kashf etilishi bilan mehnat qurollarining turlari ham ko'paydi. Bronzadan xanjar, pichoq, nayza, o'roq, jez oyna, bigiz, munchoq, tamg'a, idish va boshqa buyumlar yasalgan. Ammo tosh butun bronza davri davomida ham metall bilan muvaffaqiyatli ravishda raqobat qilib, qurollar ishlab manbaviy sifatida o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Toshidan pichoqlar, o'roqlar, o'q va nayza uchlari ham yasalgan. Yorg'uchoqlar avvalgidek qumtoshlardan ishlangan, terini qayta ishlashda chaqmoqtoshdan keng foydalanishgan.

Bronza davrida maxsus kulolchilik ishlab chiqarish vujudga kelgan. O'rta Osiyoning turli viloyatlarida (Kopetdog' oldi, Quyi Murg'ob vodiysi, janubiy O'zbekiston) mutaxassis kulollar paydo bo'lgan. Mil. avv. II ming yillikda charx kulolchilik hunariga keng joriy etildi. Charxning ixtiro qilinishi kulollarning ishini tezlashtirish va sopol idishlarning sifatini yaxshilash zaruratidan kelib chiqqan. Kulolchilik charxining ixtiro qilinishi natijasida sopol idishlarning shakllari ko'paygan.

Bronza davrida sopol idishlar tayyorlash takomillashdi. Katta hajmdagi xun va xunchasimon idishlarda don va suyuq mahsulotlar saqlangan. Ko'za, tuvalk, kosa, tovoqsimon idishlardan uy-ro'zg'orda keng foydalanilgan. Idishlar sifati bo'yishi uchun loy tayyorlashda toza sof tuproq tanlangan. Sopolarning sirtiga qizil, sariq, jigarrang bo'yoc – angob berilgan. Idishlardan suv tashish, ovqat va don saqlash uchun keng foydalanilgan. Ovqat pishirish uchun ishlatilgan qozonlar qo'lda yasalgan.

Bu davr tarixiy-madaniy jarayonlari, asosan, moddiy topilmalar yordamida o'rganiladi. Qadimshunoslar tomonidan keyingi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlar mintaqada yashagan qabilalarning madaniy-iqtisodiy munosabatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Turkmaniston, O'zbekiston va Tojikiston hududlarida rivojlangan ishlab chiqaruvchi xo'jaliklar asosida muhim madaniy yutuqlar vujudga

kelgan. O'rta Osiyo janubiy viloyatlarida bronzadan buyumlar yasash, kulolchilik, zargarlik, to'quvchilik, ip yigirish va to'qimachilik maxsus kasb-hunarlariga aylangan. O'sha davrda kanal qazib, daryolardan suv chiqarish, kanal va ariqlarni doimo tozalab turish, ya'ni sun'iy sug'orish ishlari keng yolg'a qo'yilgan. Dehqonchilikda don (arpa, bug'doy, javdar) ekish, chorva uchun xashak bo'ladigan o'simliklar o'stirish, sabzavot va mevalik rivojlantirilgan.

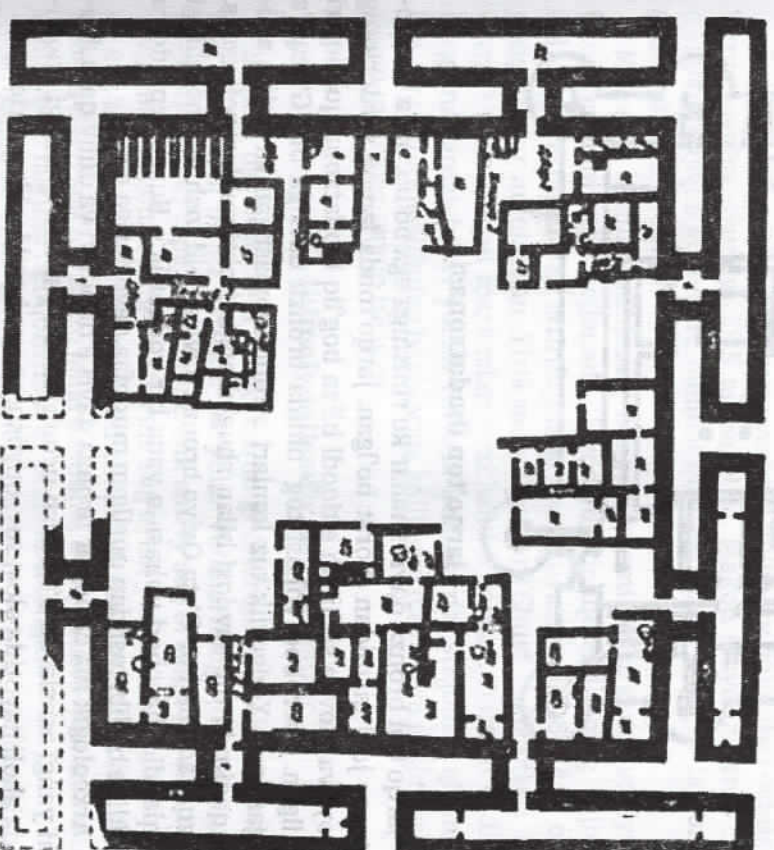
O'zbekiston tuprog'ida bronza davriga oid madaniyatlar bir xilda taraqqiy topgan emas. Bu bosqichda Surxondaryo, Zarafshon va Xorazm vohalaridan iborat uch o'lkaning madaniy taraqqiyotida o'ziga xos xususiyatlar mavjud bo'lgan. Bu madaniyatlar dehqonchilik, uy chorvachiligi va chorvachilik-dehqonchilik bilan shug'ullangan qabilalarga mansubdir. Ular bir-biridan ajralgan holda taraqqiy etgan emas, qabilalar o'rtasida keng madaniy aloqalar rivoj topgan.

Janubiy O'zbekiston (Surxondaryo) o'troq ziroatchi aholisining dastlabki markazlaridan biri hisoblanadi. Ushbu viloyatdagi bronza davriga oid Sopollitepa to'rtburchakli me'morchilik shaklidagi istehkom qazib ochildi. Uning ichida uy-joylar, ro'zg'or va xo'jalik xonalari, hunarmandchilik ustaxonalarining qoldiqlari topildi. Sopollitepa 8 ta guzarga tegishli uy-joylar tekshirilgan.

Moddiy manbalar Sopollitepa kulolchilik va metallsozlik yuksak darajada rivojlanganidan dalolat beradi. Kundalik hayotda xilma-xil kulolchilik buyumlaridan foydalanilgan. Tuvak, xumcha va xumlar chorvachilik va dehqonchilik mahsulotlarini saqlash uchun ishlatilgan. Bronzadan xanjarlar, o'q uchlari, nayza paykonlari, pichoqlar, jez ignalar, to'g'nag'ichlar va idishlar ishlangan.

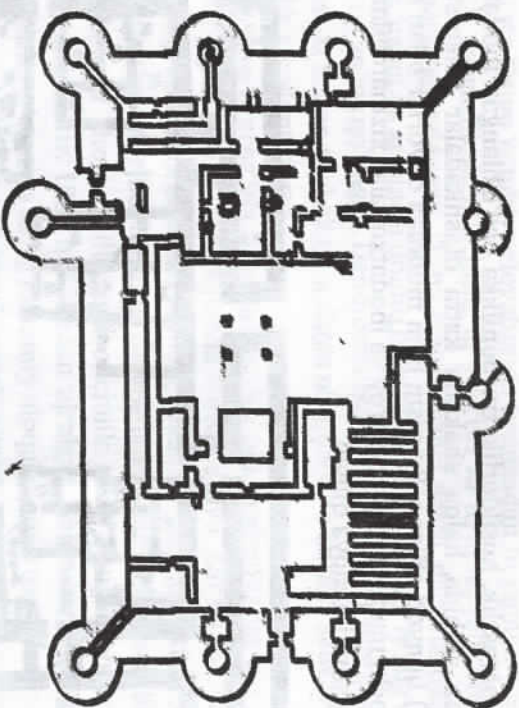
Amudaryoning so'l sohil hududlari (Shimoliy Afg'oniston) va Boysun-Ko'hitang tog' oldi vohalarida aniqlangan bronza davri yodgorliklari Dashti - Sopoli madaniyati deb ataladi. Uning yujudga kelishi mil. avv. III ming yillikning oxirlari - II ming yillikning boshlarida ziroatchi aholisining tashqi migratsiyalari bilan bog'lanadi. Shuningdek, bu madaniyat kelib chiqishi jihatdan Quyi Murg'obdagi (Janubiy Turkmaniston) Gonur-Tug'aloq madaniyati bilan bog'langan bo'lib, fanda bronza davri Baqtriya-Marg'iyona sivilizatsiyasi deb e'tirof etilgan. Gonurning markazida mudofaa devorlar va to'rtburchak burjlar bilan mustahkamlangan yirik saroy joylashgan. U taxt zali va 120 dan ziyod katta-kichik xonalardan iborat bo'lgan. Saroy atrofiga

otashparastlik, hosildorlik, qurbonlikka bag'ishlangan ibodatxonalar hamda alohida halqa shaklida katta otashkadalar (diametri 7-11 metr) bunyod etilgan. Bu qism ham mudofaa devorlar bilan o'ralgan. Uchinchi mudofaa devori saroy va ibodatxonalar xizmatchilari yashagan qismini himoya qilgan.

Sopollitepa yodgorligining me'morchilik rejasi

Amudaryoning o'ng qirg'og'i eralarida shaklangan Sopollitepa - bronza davridagi daryo kechuvidan boshlangan aloqa yo'lini himoya qiluvchi mustahkam istehkom sifatida paydo bo'lgan. O'troq dehqonchilik jamoalari chegaralarining kengayishi munosabati bilan Sopollitepa o'zining ilgari ahamiyatini yo'qota boshlaydi. Asosiy markaz vazifasi esa tog' darasidan chiquvchi yo'l ustidagi yirik markaz hozirgi Sherobod yaqinida joylashgan Jarqo'tonga o'tadi.

Jarqo'ton ibodatxonasi

Jarqo'ton bronza davri shahar ko'rinishiga ega bo'lib, qal'a va aholi turar joyi qismidan iborat bo'lgan. Jarqo'tonda jamoa sardorining saroyi va olovga sig'inish e'tiqodi bilan bog'liq ibodatxona qoldiqlari topilgan. Sherobod vohasi tog' oldida bronza davriga oid G'ozqal'a o'rganilgan. Yodgorlik tuz konlari atrofiga joylashgan va uning aholisi qadimda tuz savdosi bilan shug'ullangani ehtimoldan xoli emas. G'ozqal'ada ilk bor O'rta Osiyo bronza davriga oid tosh me'morchiligi aniqlandi. Sherobod vohasida yana bir yodgorlik – Burgutpepa doira shaklida bo'lib, toshdan qurilgan mudofaa devorlariga ega.

Arxeologik ma'lumotlar bronza davri e'tiqodlari va diniy qarashlarini yangi asoslarda o'rganish uchun imkon yaratdi. Qadimgi Baqtriya aholi hayotida olov, suv, quyosh, yer va hosildorlik qadrlangan.

O'zbekiston hududida bronza davrida chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan qabilalarning moddiy madaniyat yodgorliklari Xorazm va Quyi Zarafshon vohasida o'rganilgan. Bu hududlarda Sopolli va Jarqo'tonda bo'lgani kabi xom g'ishtdan bunyod etilgan inshootlar (ibodatxonalar, uy-joylar, mudofaa devorlari, hunarmandchilik ustaxonalari) topilmagan. Qadimgi Xorazm vohasi hududlarida Tozabog'yob madaniyatiga oid yarim yerto'la uy-joylardan sopol idishlar, toshdan va bronzadan ishlangan qurollar aniqlangan. Tozabog'yob sopol idishlari qo'lda ishlangan. Ular qozon, tuvaklar va kosasimon idishlardan iborat bo'lib, xilma-xil geometrik chiziqlar bilan naqshlangan. Asosiy belgilarga ko'ra, Tozabog'yob madaniyati chorvachilik –

dehqonchilik xo'jalik – madaniy xilini o'zida aks ettirgan. Tozabog'yob madaniyati manzilgohlarida ziroatchilik mehnat qurollari kam miqdorda topilgan, don qoldiqlari esa (arpa, bug'doy, suli) aniqlanmagan.

Quyi Zarafshon yerlari bronza davrida kamsuv bo'lib, ular, asosan, chorvachilik uchun qulay bo'lgan edi. Dehqonchilik ko'proq Zarafshon toshqin suvlari irmoqlari hosil qilgan zax yerlarda rivojlangan.

Zamonobo makonida yarim yerto'la kulba-uy qoldiqlari ochilgan. Turar joyning uzunligi 23,5 m, eni 9 m. Makon maydonidan o'choq o'rinlari, hayvon suyaklari, mehnat qurollari va uy-ro'zg'or buyumlarining sinig'irlari topildi.

Mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida Farg'ona vodiysida Chust madaniyati rivojlanadi. U vodiya dehqonchilikning vujudga kelishi jarayonini aks ettirdi. Chust madaniyatiga oid 80 dan ortiq yodgorliklar aniqlangan. Yirik manzilgohlar (Chust, Ashkatpepa, Dalvarzin) voha-tuman markazlari vazifasini bajargan. Dastlab qadimgi Farg'ona ziroatchilari yarim yerto'la kulbalarda istiqomat qilishgan. Mil. avv. I ming yillikning boshlariga kelib guvala va xom g'ishtdan qurilgan uy-joylar paydo bo'lgan.

3.2. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar

Bronza davrida O'rta Osiyo Qadimgi Sharqning muhim madaniy markazlaridan biriga aylandi. Daryolar vohalarining qulay geografik sharoitida rivoj topgan dehqonchilik sun'iy sug'orishga asoslandi. Qadimgi manzilgohlarning atroflarida sug'orish yerlari keng maydonlarga ega bo'lgan. Daryolardan kanal chiqarish usullari ancha rivojlanib, bronza davri sug'orilish xo'jaligi dastlabki dehqonchilikdan ancha farq qilib, yerni haydab dehqonchilik qilishga asoslangan.

Ziroatchilik bilan birga odamlar hayotida voha o'tloqlarida hamda tog'oldi va dasht yaylovlarida chorvani boqish muhim ahamiyatga ega edi. Manzilgohlardan qo'y, echki va sigir suyaklari topilgan. Misol tariqasida, Sopolitepada 16 mingtacha hayvon suyaklari topib, tekshirildi. Ularning asosiy qismi qo'y va echki suyaklari, boshqalari esa tuva va sigir suyaklaridir. Shu bilan birga odamlar hayotida yovvoyi qushlar va hayvonlarni ovlash o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Sopolitepadan topilgan bug'u, jayron, qulon, yovvoyi cho'chqa, quyon, o'rdak, kaptar va boshqa ko'pgina hayvon va parranda suyaklari qoldiqlari bu fikrni tasdiqlaydi. Ovchilik odamlarning qo'shimcha mashg'uloti bo'lgan. Ular, asosan, yovvoyi cho'chqa, bug'u va qulonni ovlaganlar.

Arxeologik topilmalar bronza davri hayvonot dunyosi hozirgi faunaga nisbatan ancha boy bo'lganligini ko'rsatadi. Daryo vohalari, tog'lar va dashtlar xilma-xil hayvonlar va qushlar tarqalishi uchun qulay tabiiy muhit yaratgan.

Tog'oldi va dashtlarda yashovchi aholining asosiy tirikchilik manbai chorvachilik edi. Ayniqsa, Orol dengizi sohillariga yaqin dashtlarda va Quyi Zarafshon hududlarida yashovchi aholining iqtisodiy hayotida chorvachilik muhim ahamiyat kasb etgan. Bu qabilalar, asosan, mayda chorva, qoramol va otlarni ham boqganlar.

Metallurgiya rivojlanishi uchun xomashyo konlari zarur bo'lgan. Qizilqumda bronza davriga mansub qadimgi mis konlari va madan eritish xumdonlari topib o'rganilgan.

Bronza asrida metallchilikning keng yoyilishi va mehnat qurollarini ishlab chiqarish uslublari ancha o'zgarishi bilan odamlar yangi mis konlarini qidirishga majbur bo'lganlar (ayniqsa, misni qalay va qo'rg'oshin bilan birga eritib qotirish uslubini o'rganib olgandan so'ng). Lekin ilk metall davrida mis qimmatli ashyo bo'lib, sof mis faqat ayrim joylarda uchragan. Qabilalarning uzoq viloyatlarga yoyilishi, yangi yerlarni o'zlashtirishdan tashqari, mis, qalay va qo'rg'oshin konlarini kashf etish bilan bog'liqdir.

Bronza davrida manzilgohlar yangi yerlarda vujudga kelgan. Xorazm vohasi, Farg'ona vodiysi va Surxondaryo vohasidagi ma'lum yodgorliklarning asosiy qismi daryo irmoqlari yaqinida joylashgan. Tog'oldi va dasht chegaralaridagi unumdor yerlar hosildor dehqonchilik tumanlariga aylangan.

Bronza davriga oid buyumlar ixtisoslashgan hunar kasbi gatorida xonaki hunarmandchiligi ham yuksak darajada rivojlanganidan dalolat beradi. Odamlar loydan, suyakdan, toshdan, yog'ochdan va charrndan xilma-xil buyumlar yasaganlar. Ushbu davrda kiyim jun va zig'ir tolasidan to'qilgan. Manzilgohlardan to'qimachilik sohasida ishlatilgan sopol va toshdan yasalgan urчуqlar topilgan.

Ishlab chiqaruvchi xo'jaliklar va hunarmandchilikning rivojlanishi asosida aholining ijtimoiy hayotida katta o'zgarishlar sodir bo'lgan. Dehqonchilik va chorvachilik ortiqcha mahsulot va mol ayirboshlashni tartibga solishda asosiy vazifani bajargan edi.

Patriarxal urug'ning rivojlanishi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi bilan katta jamoa oilalarning oziq-ovqat mahsulotlari va hunarmandchilik buyumlarini ishlab chiqarish uchun zamin yaratilgan.

Sopollitepa va Jarqo'tondan topilgan bronza muhr-tamg'alar burgut, ilon, tuya va boshqa tasvirlar bilan naqshlangan. Ular ayrim katta patriarxal oilalar va urug'larining ramzlari bo'lgan.

Zamonbobo qadimgi qabristonida erkaklar qabrlaridan topilgan buyumlar orasida ko'proq sopol idishlar, chaqmoqtoshdan ishlangan o'q uchlari va nayza paykonlari hamda pichoqsimon parrakchalarchaydi. Ayollar qabrlaridan qimmatbaho toshlardan (lojuvard, feruza, sardolik) yasalgan turli shakldagi munchoqlar, marjonlar va mis ko'zgular topilgan.

Bronza davri manzilgohlarida o'rganilgan jamoa uy-joylari, oltindan ishlangan zeb-ziynatlar, boy qabrlardan topilgan bronza idishlar va yaroqlar, qimmat toshlardan yasalgan marjon va urug' boshliqlarining shaxsiy tamg'alari ijtimoiy munosabatlardagi o'zgarishlar haqida ma'lumotlar beradi. Katta patriarxal oilalarning mulki uy-joylar, hunarmandchilik buyumlari, qishloq xo'jalik mahsulotlari va chorva mollaridan iborat bo'lgan. Kulolchilik va bronza buyumlari savdo-sotiq mahsulotiga aylangan.

Biroq xususiy mulkchilik va mol ayirboshlash g'ayisi darajada rivojlanganligi haqida tarix fani aniq ma'lumotlarga ega emas. Qabilalar hayotida qadimgi urug'chilik xususiyatlari, shu jumladan, katta oila a'zolari tomonidan xo'jalikni birgalikda olib borish, yerga birgalikda ishlov berish, umumiy turar joyda (katta jamoa uyalarida) yashash an'analari saqlanib qolgan. Bu uy-joylarda yakka kichik oilalarga 2-3 xonali turar joylar tegishli bo'lsa-da, lekin ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti - «umumiy tom ostida», oila, urug' boshlig'i rahbarligida o'tganligi bilan izohlanadi. Yerga egalik qilish jamoatchilik xususiyatiga ega bo'lgan. Sun'iy sug'orish inshootlarini qurish, kanal va ariqlarni tozalab turish kabi muhim ishlar jamoalar tomonidan birgalikda amalga oshirilgan. Shuningdek, bu davrda Marg'iyona va Baqtriya hududlarida saroy va ibodatxonalar xo'jaliklarining ajralib chiqqanligini taxmin qilish mumkin.

Bronza davri ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari mavzusiga tegishli turli qarashlar va yondashuvlar mavjud. Mazkur masalaga oid yozma manbalar ma'lum bo'lmaganligi sababli, bronza davridagi mintaqahududlarida yerga egalik qilish, yaylovlar, suv manbalari va sug'orish inshootlaridan foydalanish xususiy mulkchilikka nisbatan jamoatchilik mazmuniga ega bo'lishi ko'proq haqiqatga to'g'ri keladi. Bu davrda yer g'uruhlari jihatdan xususiy mulk sifatida rasmiylashtirilgan deb talqin qilish shubhali.

Tarixda yerga xususiy mulkchilik soliq tizimi rivojlanishiga zamin yaratgan. O'rta Osiyoda soliq tizimi mavjudligi haqida ilk bor qadimgi fors bitiklari, Persepol saroyidagi bo'rtma rasmlar, Gerodot hamda antik davr Parfiya va Xorazm yozuvlari xabar beradi. Bulardan qadimiyyroq bo'lgan «Avesto»da pul va soliq tizimi haqida hech qanday ma'lumotlar yo'q.

Shuningdek, bronza davrida turli mahsulot ishlab chiqaruvchi hunarmandlar o'zlarini ayirboshlash va savdo-sotiq bilan shug'ullanganlar. Savdo-sotiq maxsus kasb-hunar sifatida birdan hunarmandchilikdan ajralib chiqmagan. «Avesto»da ham xususiy mulkdorlar – savdogarlar tilga olinmaydi.

Mil. avv. IV ming yillikning oxirlariga kelib Qadimgi Sharqda (Old Osiyo, Misr, Ikki daryo oralig'i) ilk davlatlar shakllandi. Mazkur jaryon bu hududlarda juda erta ishlab chiqaruvchi xo'jaliklar, binokorlik va me'morchilik, hunarmandchilik va ayirboshlashning jadal rivojlanishi hamda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning murakkablashuvi bilan belgilandi.

Eneolit va ilk bronza davrida O'rta Osiyo janubiy viloyatlarida ham urug'chilik tuzumida tub o'zgarishlar sodir bo'ldi. Metall eritish, mis va bronзадan qurollar ishlab chiqarish, omoch bilan yer haydab ziroatchilik qilish, sug'orma dehqonchilik, chorvachilik, binokorlik va hunarmandchilikning turli sohalarini rivojlanishi natijasida jamiyatda e'taklar yetakchilik qilib, ijtimoiy-iqtisodiy tizimda ularning mavqeyi oshib bordi (oilalar, urug'ni yetarli mahsulotlar bilan ta'minlash eraklariga o'ldi, uy xo'jaligi yumushlari ayollar zimmasida qoldi). Shu tariqa urug'chilik oilasida erkak muhim ijtimoiy o'ringa ega bo'lib, patriarxat davri boshlandi (yunoncha, *pater* – ota va *arche* – hokimiyat). Qarindoshlik erkak nomi bilan belgilanadigan bo'ldi.

Katta patriarxal oilasi ota tomonidan yaqin qarindoshlarni bir-lashtirib, ular umumiy uy-joy, ishlab chiqarish vositalari, ro'zg'or buyumlari, taqsimlangan dala yerlariga ishlov berib va chorvaga ega-lik qilib, yetishtirilgan umumiy oziq-ovqat mahsulotlarini birgalikda iste'mol qilganlar. Patriarxal oilalarning o'sib borishi natijasida yangi oilalar paydo bo'lgan.

Yugoridagi ta'riflangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bronza davrida Marg'iyo-na – Baqtriya jamoalariga ham xos bo'lgan. Mazkur tarixiy-madaniy viloyatlar jamiyatida turli ijtimoiy guruhlar ajra-lib chiqqan va ilk davlatchilik tizimiga doir jarayonlar rivoj topgan. Marg'iyo-na – Baqtriya sivilizatsiyasi fanda «Oks – Amudaryo sivilizat-

siyasi» deb e'tirof etilgan. Tadqiqotchilar uning kelib chiqishini Akkad – Elam hududlaridan Sharqiy Eron va O'rta Osiyo janubiga (Kopetdog' oldi, Marg'iyo-na, Baqtriya) aholi migratsiyalari bilan bog'laydilar. Boshqa hududlarda (Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, Quyi Zaraf-shon va Xorazm vohalari) ishlab chiqaruvchi kuchlarning sust taraqqi-yoti va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan notekis rivojlanishi tufayli urug'-qa-bila tuzumi munosabatlarining an'analari ilk temir davriga qadar o'z ahamiyatini saqlab kelgan.

3.3. Madaniy aloqalar, aholi va etnik jarayonlar

O'rta Osiyo tuprog'idagi qabilalar bir xilda taraqqiy topgan emas. Turli viloyatlarning madaniy taraqqiyotida o'ziga xos xususiyatlar aniqlangan. Bu madaniyatlar dehqonchilik, uy chorvachiligi va yarim ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullangan qabilalarga mansubdir. Ular bir-biridan ajralgan holda rivojlanmagan va turli qabilalar o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar izchil keng taraqqiy topgan.

Zamonbocho topilmalarida dasht chorvador qabilalari madaniyatiga va janubiy o'troq dehqonchilik madaniyatlariga oid ayrim xususiyatlar saqlanib, ular bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun ham bu ikkala madaniy an'analar quyi Zarafshonda, birinchidan, iqtisodiy va madaniy aloqalar asosida, ikkinchidan, O'rta Osiyoning janubiy o'troq va shimoli-sharqiy chorvador qabilalarining yoyilishi bilan ham bog'liq bo'lgan.

Bronza davrida aholi sonining o'sishi natijasida o'zlashtirilgan yerlar tobora kengayib borgan. Metallurgiya, dehqonchilik va chorvachilikning yuksak darajada rivojlanishi bilan birga tabiiy boy-liklar, mis, qalay va qo'rg'oshin xomashyo konlari, bo'z yerlar, suv manbalari va yaylovlarga qadimgi qabilalar muhtoj bo'lib turgan. Mil. avv. II ming yillikning o'rtalarida yaylovlarda boqiladigan chorvachilik maxsus xo'jalik turiga aylangan. Bronza davrida Sirdaryo, Amudaryo, Zarafshon, Murg'ob, Vaxsh va Panj daryolari bo'ylab yangi yerlarga ko'chish yo'llari paydo bo'ldi. Bu yo'llar yoqasida mavsumiy makonlar, mozor-qo'rg'onlar va qabrlar topib o'rganilgan.

Dashti – Sopoli madaniyati vakillarining bir qismi Janubiy Tojikiston, Afg'onistonning shimoli-sharqiy hududlarini o'zlashtirib, Hind vodiysigacha yoyiladi, boshqa guruhlari esa Zarafshon vohasi va Sharqiy Farg'ona yerlarida tarqaladi. Mazkur hududlarda ular ma-halliy aholi bilan qorishib ketadi.

Marg'iyonada Gonur-Tug'aloq va Bactriyadagi Dashti-Sopoli madaniyati bilan bir davrda, Janubiy Uralda Arkaim-Sintashta madaniyati paydo bo'ldi. Mazkur madaniyatni yaratgan aholi mudofaa devorlari bilan o'ralgan ko'p sonli istehkomlarni bunyod etib, asosan, chorvachilik, shu jumladan, yilqichilik bilan shug'ullanganlar. Ularning ijtimoiy tizimida mol boqgan cho'ponlar, bronza metalsozlar – hunarmandlar va jangchi suvoriylarning mavqeyi baland bo'lgan. Biroz keyin Arkaim-Sintashta madaniyati dasht hududlarida keng yoyilgan Andronovo madaniyati qabilalarining madaniyati rivojlanishiga katta ta'sir qilgan.

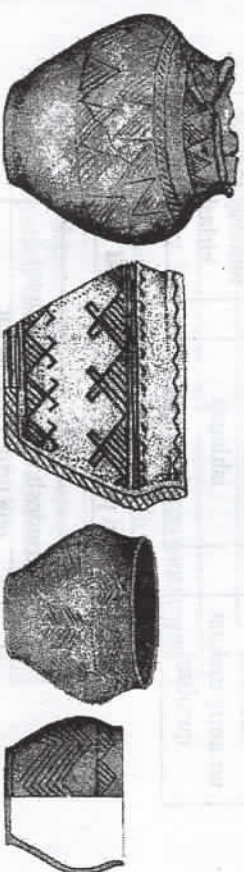
Farg'ona vodiysida mil. avv. II ming yillik boshlariga oid bronzadan ishlangan idish, bolta va to'g'nog'ichlardan iborat arxeologik ashyolar topilgan. Ushbu buyumlarga o'xshagan topilmalar Eron, Janubiy Turkmaniston, Shimoliy Afg'oniston va Janubiy O'zbekiston yodgorliklarida keng tarqalgan. Ular Farg'ona vodiysida, savdo-ayirboshlash va migratsiyalar asosida paydo bo'lgan. Zamonobo qabristonida topilgan ba'zi munchoqlar Badaxshon lojuvardidan yasalgan. Shuningdek, Zamonobo manzilgohida O'rta Osiyo janubiy zirotchilari madaniyatiga xos mis to'g'nog'ichlar, xoch shaklidagi marjonlar va sopol haykalchalar topilgan.

Janubiy Tojikiston bronza davri yodgorliklaridan olingan sopol idishlar ichida Surxon vohasi, Shimoliy Afg'oniston va Janubiy Turkmanistonda ishlangan idishlarga o'xshash sopol idishlar uchraydi. O'rta Osiyo qabilalarini Qadimgi Sharq davlatlari bilan madaniy aloqalar va savdo yo'llari birlashtirgan. Bronza davrida uzoq masofadagi savdo-sotiq rivojlangan. Badaxshon tog'laridan boshlangan savdo yo'llari Eron va Mesopotamiyaga olib borgan. Badaxshonda qazib chiqarilgan qimmatli tosh-lojuvarddan yasalgan buyumlar Mistr, Mesopotamiya va Eron yodgorliklarida aniqlangan. Shuningdek, o'lkamizning ba'zi viloyatlarida Afg'oniston, Pokiston va Hindiston hududlaridan keltirilgan sopol idishlar, dengiz chig'anoqlari, fil suyagi va metaldan ishlangan buyumlar, fil va ajdar tasvirlariga ega muhrlar ham uchraydi. Panj daryosining so'l sohilida (Afg'onistonning shimoli-sharq) Hind sivilizatsiyasi, ya'ni Xarappa-Moxenjodaro madaniyatiga oid Shurto'qay savdo faktoriyasining kashf etilishi ancha tasodif bo'ldi. U Hind sivilizatsiyasi markazi Moxenjodardan 1100 km masofada noyob minerallar va metallarga boy Sharqiy Bactriyaning tog'-konchilik tumanlarining yaqinida joylashgan.

O'rta Osiyo bronza davri tadqiqotchilari ixtiyorida yozuvsiz manbalar mavjud bo'lib, mazkur zamonning aholisi, ularning qiyofasi antropologik manbalar asosida o'rganiladi.

Bronza davrida O'rta Osiyo janubida O'rtayer dengizi irqining vakillari yoyilgan. Mintaqaning shimoliy dasht qismlarida janub aholisidan antropologik jihatdan farq qiladigan qabilalar yashaganlar.

Mil. avv. II ming yillikning o'rtalari va ikkinchi yarmida Surxon-Sherobod vohasiga va Janubiy Tojikistonning hududlariga shimoldan chorvachilik bilan mashg'ul bo'lgan qabilalar bosqichma-bosqich keilib o'rtnashgan. Dasht chorvador qabilalarining moddiy madaniyati haqida Jarqo'ton yodgorligi va Vaxsh makonidan topilgan sopol buyumlar, bronza qurollari hamda qadimgi qabrlar o'rganilishi natijasida aniqlangan dafn marosimlari dalolat beradi. Sopol idishlar qo'lda ishlangan va ularning sirti murakkab geometrik o'yma naqshlar bilan qoplangan. Bu idishlar mil. avv. II ming yillikda G'arbiy Sibir, Janubiy Ural va Qozog'istonning dashtlarida yoyilgan Andronovo madaniyatiga doir idishlarga o'xshab ketadi.

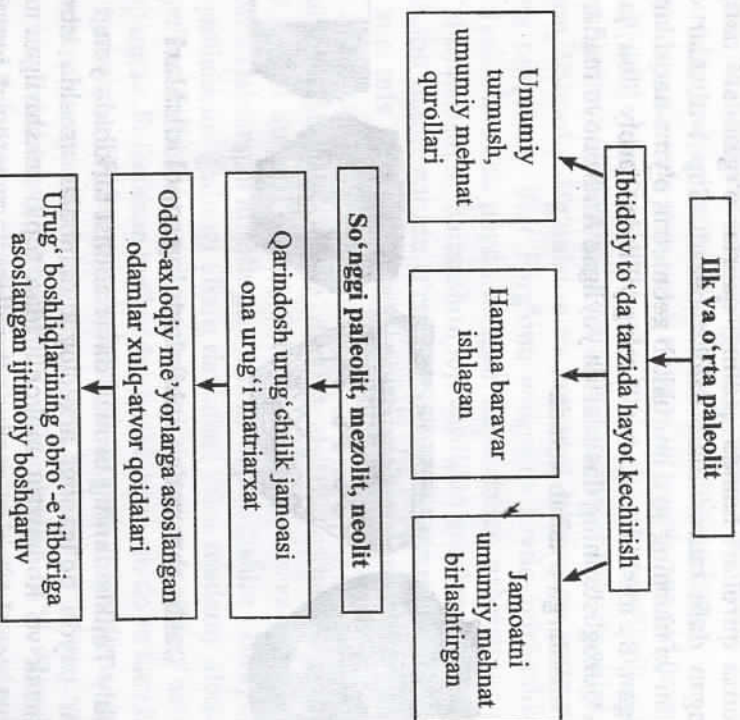

Dasht chorvador qabilalarining sopol idishlari

Janubiy Tojikistonning bronza davri aholisi tarkibida yangi etnik guruhlar paydo bo'lganligi arxeologik manbalar asosida isbotlandi. Teguzak va Kongurtut makonlaridan topib tekshirilgan uy-joy qoldiqlari, sopol idishlar, mehnat qurollari va zeb-ziynat buyumlari O'rta Osiyoning janubiy o'troq zirotchilari va dasht chorvador qabilalarining yoyilishi bilan izohlanadi. Bu qabilalar Kofirnixon, Vaxsh va Panj daryolari vohalariga, tog' yonbag'irlariga yoyilib ketgan. Chorvador qabilalarga oid bronza davri yodgorliklari Janubiy Xorazm, Kopetdog' oldi, Murg'ob vohasi hududlarida hamda Samarqand yaqinidagi Mo'minobod qishlog'i atrofiga aniqlangan. Mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo dasht va tog' oldilariga chorvador qabilalar keng miqyosda keilib o'rtnasha boshladi. Ularning moddiy madaniyati Uraloldi, Sibir va Qozog'istonning dashtlarida yoyilgan

Andronovo madaniyatiga mansubdir. Kelgindi dasht qabilalari joylashganidan, ayniqsa, sopol idishlar, metall buyumlar va chorvador qabilalarga oid qadimgi qabrlar hamda chorvadorlarga xos bo'lgan dafn marosimlari dalolat beradi.

Ibtidoiy jamiyatning asosiy belgilari

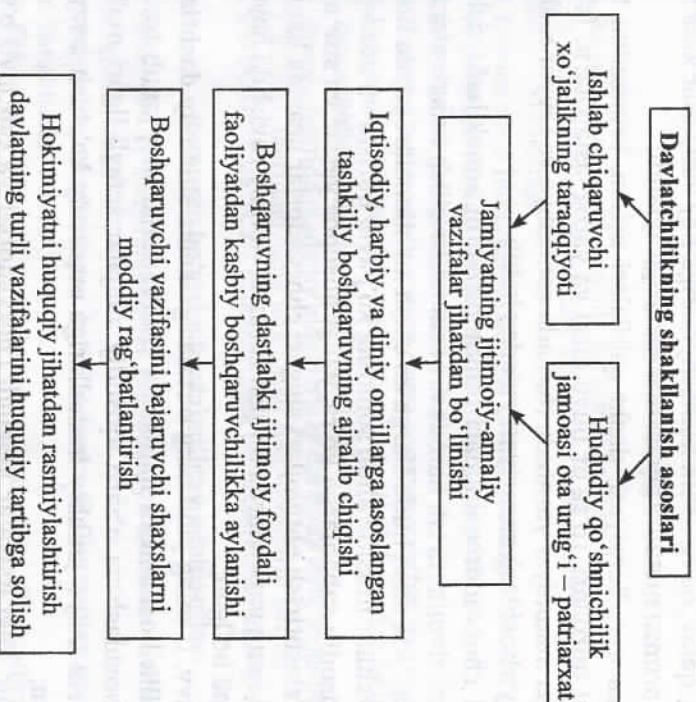

Andronovo madaniyati qabilalari Janubiy Xorazm vohasidan o'tib, Quyi Zarafshon, Quyi Murg'ob, Kopetdog' oldi va Shimoliy Afg'oniston-da paydo bo'ladilar. Ularning boshqa bir katta to'igini Toshkent vohasi, o'rta Zarafshon, Surxon vohasi va Janubiy Tojikiston hududlarida yoyiladi. Baqtriya hududlaridan chorvador qabilalari Hind vodiysiga yo'l oladilar.

Chorvadorlarning ba'zi bir guruhlari dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholining chegaralarida joylashib, o'troq bo'la boshlagan. Qadimgi qabilalar daryo sohillari bo'ylab, tog' yonbag'irlarida va vo-

halarida tarqalgan. Bu holat aholi chorva boqish hamda dehqonchilik bilan shug'ullanish maqsadida qulay geografik yerlarni o'zlashtirganligini ko'rsatadi.

Zarafshon, Hisor, Bobotog' va Pomir tog'lari yonbag'irlaridagi yaylovlarda qabilalar, asosan, mayda chorva boqganlar. Ular vohalarda yashovchi zirotachi aholi bilan keng ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda bo'lgan.

Mavzuga oid xulosalar quyidagilardan iborat:

- bronza davrida zirotachilik mintaqaning yangi hududlarida vujudga keldi (Surxondaryo vohasi, Quyi Zarafshon, Xorazm vohasi, Farg'ona vodiysi);

- shuningdek, dasht hududlarida chorvachilik bilan shug'ullanish dehqonchilikka nisbatan yetakchi mashg'ulotga aylanadi, turli arxeologik belgilarga ko'ra, dashtlardagi mahalliy aholi, muayyan tabiiy sharoitga mos ko'p asrlar avval neolit davrida vujudga kelgan moddiy madaniyat an'alarini saqlab turdi (Kulbasimon uy-joylar, sopol idishlarni qo'lida yasash);

– bronza davri tarixi qabilalarining keng hududiy ko'chishlari – migratsiyalar bilan izohlanadi. Shu bois Marg'iyona-Baqtriya hududlaridagi bo'z yerlar tashqi migratsiyalar natijasida aholi tomonidan o'zlashtirildi hamda bu aholi guruhlarning migratsiyalari mintaqaning sharqiy va shimoli-sharqiy yo'nalishida davom etdi;

– O'rta Osiyodan shimolda joylashgan dasht va o'rmon-dasht hududlarida (Janubiy Ural, Shimoliy va Markaziy Qozog'iston, G'arbiy Sibir) mis, qalay, qo'rg'oshin xomashyolariga boy viloyatlar konchilik ishlari va bronza metallurgiyasi markazlariga aylandi;

– bronza metallurgiyasi, dasht qabilalari uchun, bronzadan turli xil mehnat qurollari, ro'zg'or buyumlari va yarog'-aslahalarni ishlab chiqarishga imkoniyat yaratadi. Natijada xomashyo va tayyor mahsulot bilan ayitboshlash zaruriyati vujudga keldi;

– dasht chorvador qabilalari tomonidan, o'tni xonaklashtirish va yilgichlikni rivojlantirish hamda aravani ixtiro qilish tufayli ularning turmush tarzida uzoq hududlarga ko'chish ko'nikmalari paydo bo'ldi;

– ziroatchilar orasida aholi sonining ko'payib borishi va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy sabablarga ko'ra, yangi hosildor yerlar va suv manbalarini o'zlashtirish ehtiyojlarining singari chorvadorlar orasida ham o'z podalarini keng yaylovlarda boqish zarurati doimiy ravishda hayotiy muhim omil bo'lgan;

– mil. avv. II ming yillikning o'rtalariga kelib, shimoliy dashtlarda qurg'ochilik boshlanishi natijasida chorvadorlarning janub tomon, ya'ni ayitboshlash va o'zaro iqtisodiy aloqalar tufayli ilgari ma'lum bo'lgan O'rta Osiyo janubiy hududlariga ommaviy ko'chish jarayoni boshlangan;

– mazkur migratsiyalar kelgindi chorvadorlar va tub joyli o'troq aholi guruhlarning etnik va madaniy jihatdan qo'shilish, qorishib ketishiga zamin yaratadi va oqibatda mintaqada yangi etnomadaniy jarayonlar rivojlanadi. Ular, ayniqsa, ilk temir asriga o'tish davrida (mil. avv. X-VIII asrlarda) yaqol namoyon bo'ldi.

Tayanch so'zlar

Bronza davri, ziroatchilik, chorvadorlar madaniyatlari, ishlab chiqarish munosabatlari, Dashti-Sopolli madaniyati, Gonur-To'g'aloq madaniyati, Baqtriya-Marg'iyona sivilizatsiyasi, Jarqo'ton, Tozabog'yob, Zamonbobo, Chust madaniyati, metallurgiya rivoji, madaniy aloqalar, etnik munosabatlari, Andronovo madaniyati, hunarmandchilik sohalar, binokorlik usullari, me'morchilik, ibodatxonalar, migratsiyalar, qadimiy e'tiqodlar, patriarxat, katta patriarxal oila, ijtimoiy guruhlar, ilk davlatchilik tizimi, sivilizatsiya.

Savol va topshiriqlar

1. Bronza davriga oid umumiy ma'lumot bering.
2. Bronza davri madaniyatlari doirasining kengayib borishi jarayoni sabablarini ochib bering.
3. Bronza davri hunarmandchiligini ta'riflab bering.
4. Sopolitepa haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
5. Jarqo'ton to'g'risida nimalarni bilasiz?
6. Tozabog'yob madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari nima bilan iborat?
7. Bronza davrida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari qanday bo'lgan edi?
8. Zamonbobo yodgorligi haqida gapirib bering.
9. Bronza davrida madaniy aloqalar qay darajada rivoj topgan?
10. Bronza davridagi etnik jarayonlar haqida gapirib bering.
11. O'rta Osiyoda ilk sivilizatsiya qaysi hududlarda shakllangan?

3-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – Toshkent: O'zbekiston, 1997.
2. Boqiev A., Shaydullayev A., Yo'ldosheva Z. Oks sivilizatsiyasi. – Toshkent: Yangi nashr, 2015.
3. Eshov B. I., Odilov A. A. O'zbekiston tarixi. I jild. Eng qadimgi davrdan XIX asr o'rtalarigacha. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
4. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990.
5. Sagdullayev A. S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
6. Tolstov S. P. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. – Toshkent, 1964.
7. Gulomov Y. G. Xorazmning sug'orilish tarixi. – Toshkent, 1959.
8. Lamberg-Korlovskiy. The Bronze Age Khanates of Central Asia. Antiquity, vol. 68, 1994.
9. The Bronze Age Civilization of Central Asia. – New York, 2016.
10. Аскаров А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977.

11. Аскарлов А. А., Широных Т. Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993.
12. Виноградов А. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского Междуречья. – М., 1981.
13. Гулямов Я. Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Заравшана. – Ташкент: Фан, 1966.
14. Итина М. А. История стеновых племен Южного Приаралья. // Тр. Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.10. – М., 1977.
15. Итина М. А. Взаимодействие земледельческих цивилизаций Средней Азии с их «варварской» периферией в эпоху бронзы // Древние цивилизации Востока. – Ташкент, 1986.
16. Массон В. М. Экономика и социальный строй Древних обществ. – Л.: Наука, 1976.
17. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. / Пер. с англ. Э. В. Антоновой. – М.: Наука, 1982.
18. Сардуллаев А. С. Средняя Азия и Индия: формирование и развитие ранних путей историко-культурных связей // Индия и Центральная Азия. – Ташкент, 2000.
19. Сариниди В. Гонур Дене. Город царей и богов. – Ашхабад, 2005.
20. Сариниди В. Задолго до Заратустры. – М.: Старый сад, 2010.

4-MAVZU. O'ZBEKISTON DAVLATCHILIGINING SHAKLLANISH ASOSLARI

Reja:

- 4.1. İlk davlatlar rivojlanishining davtlastirilishi.
- 4.2. Boshqaruv tizimi va ilk davlatlar raydo bo'lishining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy asoslari.
- 4.3. Davlatchilik kelib chiqishiga doir pazariyalar. Davlat shakllari va boshqaruv tizimi.

4.1. İlk davlatlar rivojlanishining davtlastirilishi

O'rta Osiyo o'ziga xos tarixiy-geografik va tarixiy-madaniy hudud hisoblanib, ikkita yirik davro – Amudaryo va Sirdaryo tufayli bu hududlarda ko'p asrlar davomida sivilizatsiya taraqqiy etib borgan. Mazkur hududda raydo bo'lgan davlatlar qadimgi davtlarda va o'rta asrlarda ham o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turgan. Qadimgi davtlarda Xorazm, Sug'd, Baqtriya viloyatlaridagi etnik, moddiy madaniyat, til va yozuv bir-biriga yaqin bo'lgan. Bu holat har bir viloyatning tarixiy-madaniy shakllari hamda madaniy taraqqiyot darajasi bilan izohlanadi.

So'nggi yillar tarixshunosligida O'zbekiston tarixidagi qadimgi davlatlar rivojlanishining davtlastirilishi ishlab chiqildi (E. V. Riveladze). Ushbu davtlastirish tarixiy hamda arxeologik tadqiqotlar natijalariga asoslangan bo'lib, mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarimidan milodiy III-IV asrlargacha bo'lgan quyidagi 6 ta davtga ajratiladi:

Birinchii davt – mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmii. Bu davt-da shimoiliy Baqtriya (Surxon vohasi)da davlatchilikning ilk ko'tirinishi shakllanib, uning tepasida oqsoqollar kengashi va saylanadigan hukmdor turgan bo'lishi mumkin. Bunday ko'rinishdagi ilk davlatlar bu davtga Baqtriya hududlarida shakllangan nisbatan yirik uyushmalar tarkibiga kirgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Nisbatan taraqqiy etgan iqtisod, jumladan, sug'orma dehqonchilik, sorol va metall hut-patmandchiligi, ichki va tashqi savdo munosabatlari bunday uyushmalarining davlatchilik xususiyatidan dalolat beradi. Ammo davlatchilikning muhim belgisi hisoblangan yozuvning bu hududlarda mavjudligi hozirga qadar to'la isbotlanmagan.

Ikkinchi davt – mil. avv. I ming yillik boshlari – mil. avv. 540-y. Bu davtga Baqtriya, Sug'd va Xorazm kabii tarixiy-madaniy viloyatlar

shakllanadi. «Avesto» ma'lumotlariga tayyanib, tadqiqotchilar ularni ijtimoiy toifalar tizimiga asoslangan siyosiy hokimiyat ko'rinishidagi davlatlarning ilk shakli sifatida izohlaydilar. Bu davrda nisbatan hududiy yirik mulklar – Qadimgi Baqtriya va qadimgi Sug'd davlatlari, shuningdek, shimolda sak-massagetlarning qabilalar konfederatsiyalari tashkil topgan.

Uchinchi davr – mil. avv. 540-330-yillar. Ahamoniyar bosqini tufayli O'rta Osiyo viloyatlarining ular qadimgi Fors davlati tarkibida kirishi natijasida mahalliy davlatchilik taraqqiyotidagi uzilish davri. Ulkan Ahamoniyar saltanati satrapliklarga bo'linib boshqarilgan hamda uchta O'rta Osiyo satrapliklari – Baqtriya, Sug'd, Xorazm to'liigicha yoki qisman hozirgi O'zbekiston hududlariga to'g'ri keladi.

Satrapliklar tarkibiga kirgan viloyatlarning hukmdorlari, xususan, Oksiart, Xorien, Sisimirt, Katan, Avstan singari Baqtriya va Sug'd zodagonlari Nautaka, Ksenippa, Paretaqa kabiri o'zlarining merosiy mulklarini ma'lum ma'noda mustaqil boshqarganlar. Sak qabilalarining ahamoniyarlarga qarshi uzok kurashlari natijasida mil. avv. IV asrning boshlariga kelib Xorazmda mustaqil davlat tashkil topadi.

To'rtinchi davr – mil. avv. IV asrning oxiri – II asr ikkinchi yarmini boshi. Makedoniyalik Aleksandr yurishlaridan so'ng Salavkiylar davlati davri va yunon-Baqriya davlatining inqirozigacha bo'lgan, o'z xususiyati va shakliga ko'ra ikki xil – Shimoliy Baqtriya va qisman Sug'dda ellinistik, qolgan hududlarda esa xususan, Xorazmda mahalliy davlatchilik an'analari rivojlanadi, O'rta Sirdaryo havzasida Qang' va Farg'ona vodiysida Davan davlati vujudga keladi. Bu davrda paydo bo'lgan Salavkiylar va Yunon-Baqriya davlatlarida davlatchilikning ellinistik siyosiy mezonlari o'rnatilgan tarzda, ayrim yirik shaharlarda polis boshqaruvi mavjud bo'lgan bo'lishi mumkin. O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'ining shimoliy va sharqiy qismida – Xorazm, Sug'd va Farg'onada mahalliy davlatchilik tizimining rivojlanishi bo'lib, tadqiqotchilar bu jarayon bosqichini shartli ravishda «xorazm-qang'», deb ataydilar.

Mil. avv. IV asrda Xorazm ahamoniyarlardan mustaqil bo'lgan bo'lsa, mil. avv. III-II asr bo'sag'asida Sug'dda Antiox I va Yevidem tangalari-ga taqildan tangalar zarb etgan alohida mulklar shakllanadi. Shu davrda markaziy va shimoliy hududlarda Qang' davlati konfederatsiyasining ham shakllanish jarayoni bo'lib o'tadi.

Beshinchi davr – mil. avv. II asrning ikkinchi yarmi – milodiy birinchi asr boshlari. Ko'chmanchi qabilalar hujumi natijasida O'rta Osiyo

Ikki daryo oralig'ining barcha hududlarida davlatchilik mavjud bo'lib, ko'chmanchi davlatchilik an'analari mahalliy davlatchilik an'analari bilan aralashib ketadi. Bu hududlarga kirib kelgan yuechi – toharlar Sug'd va Shimoliy Baqtriya hududlariga joylashib, beshita mulkdan iborat mustaqil davlat konfederatsiyasini tashkil etadilar.

Bu davrda Qang' davlati konfederatsiyasiga Sug'd va Choch mulklari ham kiradi. Bu mulklar avval yunon-baqtriya tangalariga taqild qilib tanga zarb etgan bo'lsalar, keyinroq mustaqil tangalar zarb etadilar.

Bu davrdagi bargaror davlatchilikning muhim belgilaridan biri – oromiy alifbosi asosidagi yozuvning keng yoyilishi hisoblanadi.

Oldinchi davr – milodiy I asr boshi – III asr o'rtalari. Bu davrdagi eng muhim voqealardan biri qudrati Kushon davlatining paydo bo'lishi va rivojlanishi hisoblanadi. O'zbekistonning janubi Kushon davlatining bir qismi edi. Aynan shu davrda Surxon vohasida shaharlarning gullab-yashnashi, aholi manzilgohlarining ko'payishi, madaniy hayot, iqtisod, savdo-sotiqning taraqqiyoti kuzatildi.

Shuningdek, bu davrda Buxoro Sug'dning janubi-g'arbida («Girkod» sulolasi), Samarqand Sug'dida («Kan» sulolasi), Janubiy Sug'dda Kesh («Artab» sulolasi), Farg'ona va Chochda mustaqil ichki va tashqi siyosat olib boruvchi mulk-davlatlar rivojlanadi.

E. V. Ritveladzening fikricha, O'zbekiston hududlaridagi qadimgi davlatchilik davri quyidagi muhim jihatlari bilan ajralib turadi:

- tangalarda davlat ramzi bo'lgan sulolaviy belgilarining mavjudligi;
- yozuvning paydo bo'lishi va keng targ'alishi;
- mustaqil tanga zarb etishning paydo bo'lishi, tovar-pul munosabatlarning taraqqiy etishi;
- davlatchilikning barcha funksiyalariga ega bo'lgan alohida mulklarining shakllanishi;
- bu mulklar o'rtasida diplomatik munosabatlarning kengayishi;
- davlatlar va xalqlarning ma'naviy boyishi, xalqaro aloqalari, mahsulot ayirboshlashiga keng yo'l ochib bergan Buyuk Ipak yo'lining shakllanishi.

So'nggi ilmiy tadqiqotlar natijasida yuqorida ko'rib chiqilgan ilk davlatlar rivojlanishining davrlashtirilishiga ayrim qo'shimchalar kiritish mumkin. O'rta Osiyo janubida davlatchilik tizimiga o'tish davri mil. avv. III ming yillikning oxiri – mil. avv. II ming yillikning boshlari, ya'ni bronza davri bilan belgilanadi. Baqtriya va Sug'd misolida hududiy jihatdan o'rtamiyona davlat mil. avv. VII asrda vujudga keladi.

4.2. Boshqaruv tizimi va ilk davlatlar paydo bo'lishining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy asoslari

Yuzlab ming yilliklarni o'z ichiga olgan insoniyat tarixida dastlabki davlatlar va shaharlarning tashkil topishi, hunarmandchilik va savdo ning rivojlanishi, yozuvning kelib chiqishi nisbatan keyinroq yuzaga kelgan hodisalardir. Davlatchilik jahon tarixida milloddan avvalgi IV ming yillikning oxirlarida Sharqda vujudga kelgan bo'lib, insoniyat tamaddunining so'nggi 5 ming yili bilan bog'lanadi.

Urug'chilik jamoalarida boshqaruvning ilk shakli ijtimoiy boshqaruv sifatida so'nggi paleolit davrida vujudga kelgan. Jahon tarixi davrlashtirilishida bu bosqich inson hayotida qarindoshlarning alohida birlashuvi – urug'i jamoasiga aylana borishi bilan bog'lanib, ona urug'i davri – matriarxat deb ataladi. Mezolit va neolit davrida O'rta Osiyoning tog'lar, dashtlar, ko'l va dengiz bo'ylarida joylashgan, ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullangan aholining ijtimoiy hayotida matriarxat ya'ni yoshi katta ayollarning (katta ona) mavqeyi erkaklarnikiga nisbatan ancha baland edi. Bu davr urug'chilik jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojida qon-qarindoshlik tamoyilining muhimligi yuqorida ta'kidlandi.

Matriarxatning xususiyati shundan iborat ediki, qarindoshlik ona tomonidan belgilanib, birinchi galda urug', oila ichida namoyon bo'lgan (bolalarni tarbiyalash, oziq-ovqat mahsulotlarini taqsimlash, ovqat va kiyim-bosh tayyorlash, jamoadagi o'zaro aloqalarni tartibga solish, ichki munosabatlarni nazorat qilish). Ammo mehnat qurollarini yasash, ovchilik va baliqchilik mashg'ulotlarini tashkillashtirish va amalga oshirishda erkaklarning ahamiyati katta bo'lgan. Shu tariqa tashkiliy-boshqaruv faoliyat vujudga kelgan. Bu borada e'tiqod marosimlarini amalga oshirish zaruriyati ham e'tiborga molik.

Xo'jalik shakllarini rivojlantirish, bilim va ko'nikmalarni avloddan-avlodga o'tkazish jarayoni o'z tajriba va amaliy bilimlari bilan jamoada ajralib turgan mohir qurlosoz, baliqchi va ovchilarning saralanishiga olib kelgan. Urug'chilik tizimida urf-odatlar va axloqiy xislatlar ustunlik qilib, huquqiy munosabatlar shakllanmagan.

Ibtidoiy jamiyat tarixida ijtimoiy boshqaruv tamoyillari va vazifalari turli ko'rinishlarda bo'lib, ular tashkiliy qilish, tartibga solish, nazorat, jamoatning ichki munosabatlarini boshqarib turish funksiyalari bilan bog'langan edi. Shu tarzda ijtimoiy-iqtisodiy talablari, obro'-e'tiboriga ega, o'zlarining shaxsiy axloqiy xislatlari, amaliy bilimlari va tajribalari bilan boshqalardan ajralib turgan shaxslarning saralanishiga olib kelgan. Urug' oqsoqoli va qabllalar yo'lbo'shchilari

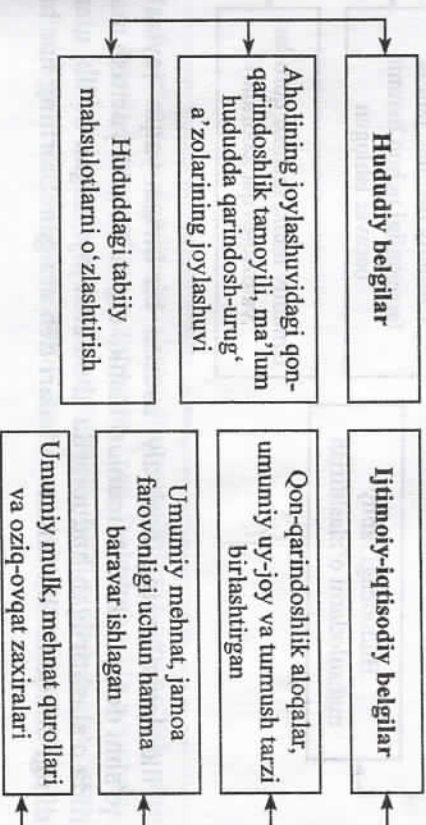
jamoalar vakillari yig'inida («Xalq yig'ini») saylangan. Ibtidoiy jamiyat tarixida yo'lbo'shchi rahbar ijtimoiy foydali faoliyati bilan band bo'lib, urug'-qabila odatlariga asoslangan ijtimoiy hokimiyat dastlab siyosiy davlat maqomi darajasiga yetmagan ijtimoiy tashkilot shaklini o'zida ifoda etgan.

Qadimgi davlatlar o'z rivojlanish bosqichlarida turli xususiyatlar va tashkiliy qonuniyatlarga ega bo'lgan. Dastavval ilk davlatlar xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakllari – dehqonchilik va chorvachilik qaylarda oldin rivoj topgan bo'lsa, o'sha yerda vujudga keldi. O'zlashtiruvchi xo'jalikka (ovchilik, baliqchilik) asoslangan biron-bir jamiyatda davlatlar paydo bo'lmagan.

Ibtidoiy tarixda (ilk urug'chilik jamoasi davrida) aholining joylashuvi qon-qarindoshlik aloqalari bilan belgilangan. U yoki bu hududda faqat bitta qon-qarindosh urug' a'zolarigina yashagan. Xo'jalik ishlab chiqaruvchi shakllarining taraqqiyoti aholi joylashuvi hududlarning kengayishiga, tashqi aloqalarning uzluksiz rivojlanishiga olib kelgan. Ishlab chiqarish zarurati va boshqa iqtisodiy omillar shuni taqozo etgan. Shu tariqa aholining aralash joylashuvi jarayoni boshlangan. Bunda bir hududda turli urug' namoyandalari yashaydigan bo'lgan. Ana shunday qilib, jamiyatning yangi hududiy tashkiloti vujudga kelgan, o'zini iqtisodiy jihatdan ta'minlay oladigan katta oilalar paydo bo'lgan.

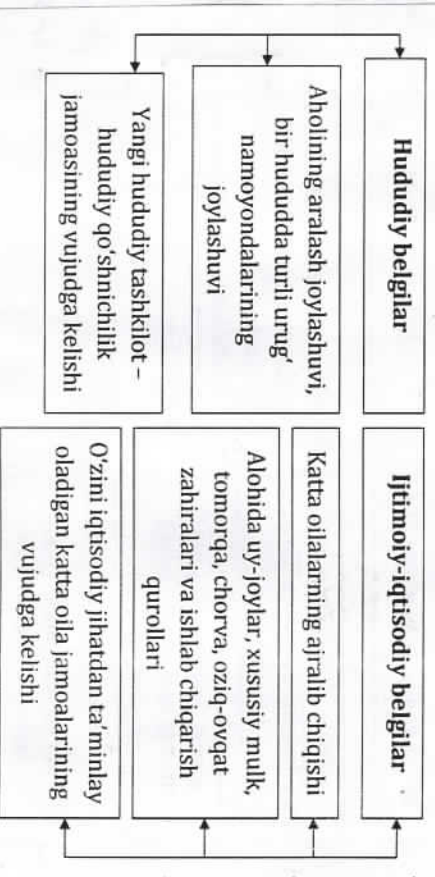
Bu jamoalar vakillari alohida ta'minlay oladigan katta oilalar paydo bo'lgan. Bu jamoalar vakillari alohida ta'minlay oladigan katta oilalar paydo bo'lgan. Bu jamoalar vakillari alohida ta'minlay oladigan katta oilalar paydo bo'lgan. Bu jamoalar vakillari alohida ta'minlay oladigan katta oilalar paydo bo'lgan.

O'zlashtiruvchi xo'jaliklarga asoslangan ibtidoiy (urug'chilik) jamiyat belgilari

O'zbek xalqi, O'rta Osiyo xalqlari va ularning ajdodlari tarixida ilk davlatchilikning vujudga kelishi masalasini o'rganish muhim ahamiyatga ega. O'rta Osiyoda ilk davlatchilik tuzumiga bronza davridagi sug'orma dehqonchilik rivojlanishi va ixtisoslashgan hunarmandchilik zamin yaratgan edi. Alohida ta'kidlash joizki, O'rta Osiyoda davlatchilik tizimiga o'tish jarayoni faqat ichki sabablarga bog'liq bo'lmay, Sharqdagi yuqori darajada rivojlangan an'anaviy tarixiy-madaniy aloqalar hamda migratsiyalar tashqi ta'sir jarayonlari bilan bog'liq edi. Marg'iyona-Baqtriya hududidan topilgan yuqori sifatli oltin, kumush va bronza buyumlari, o'ziga xos me'morlik an'analari nafaqat tashqi savdo va o'zaro aloqalarning rivojlanganligidan, shuningdek, migratsiyalar natijasida sivilizatsiyaning yangi o'choqlarining vujudga kelishidan dalolat beradi. Qadimgi Sharq davlat markazlari bilan etnomadaniy va iqtisodiy munosabatlar muammosi dolzarb mavzu bo'lib, arxeologiya ma'lumotlari o'zaro aloqalardagi mavjud texnologiya va iqtisodiy innovatsiya – yangiliklarning yoyilishi xususiyatlarini ochib beradi.

Ishtab chiqaruvchi xo'jaliklarga asoslangan ibtidoiy jamiyatning belgilari

Ilk davlatlarning hududiy asosini bir-biriga yaqin joylashgan qo'shni dehqonchilik tumanlari tashkil etgan. Xo'jalik yuritish maqsadida o'zlashtirilgan hududlarda aholi zich joylashgan bo'lib, ular qadimgi dehqonchilik tuman-vohalari deb atalgan. Ularning har birida

hosildor yerlar va sug'orish tizimidan tashqari uy-qo'rg'onlar va mazonilgohlar, ekin ekilmagan yerlar va yaylovlar mavjud bo'lgan. Qadimgi dehqonchilik tumanlarining tuzilishi tabiiy-geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy muhit bilan bog'liq edi. Bir necha tumanlar viloyatni tashkil etgan.

Yuqorida ko'rsatilgan omillar bilan bog'liq holda boshqaruvning hududiy funksiyalari ham vujudga kelgan. Ushbu funksiyalar ma'lum hududlarda joylashgan o'troq ziroatchilar jamoalari, dehqonchilik vohatuman va viloyat (bir necha tuman) aholisining munosabatlarini nazorat qilish va boshqarib turish zaruriyatidan kelib chiqqan.

Shu tariqa ilk davlatchilikka o'tish jarayoni boshlangan. Ikkinchi bosqich jamoaning o'zini-o'zi boshqaruv muassasalarining yo'llab oshirish hokimiyatiga o'tish bo'yisundirilishi bilan bog'liq bo'lib, ushbu jarayonda jamoa a'zolari o'rtasidagi ichki va tashqi aloqalarning huquqiy tartibi yanada takomillashib boradi. Bu holat esa davlat tizimidagi turli vazifalarning huquqiy tartibga solinishi va hokimiyatning huquqiy jihatdan rasmiylashtirilishiga olib keladi. Ilk davlatchilik tizimida boshqaruv iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va hududiy funksiyalar bilan bog'liq holda amalga oshirilgan.

Yuqoridagilardan xulosa tarzda ta'kidlash joizki, Qadimgi Sharqning ilk davlatlari («nomlar», shahar-davlatlar) tarixi dastlab jamiyatning qullar va quldorlarga bo'linishidan boshlanmagan ekan. Jamiyatda qarama-qarshi sinflar paydo bo'lib, ilk davlatlarning vujudga kelishiga asosiy sabab bo'ldi degan xulosa, ya'ni davlat kelib chiqishiga oid sinfiy nazariya ko'p jihatdan tahririga muhtoj. Ushbu jarayonning muhim omillaridan biri sinfiy qarama-qarshilikka aloqasi bo'lmagan jamiyatning ijtimoiy-amaliy vazifalar jihatidan bo'linishi, jamoalar uning umumiy manfaatlarini amalga oshirish maqsadida birlashuvi zaruriyatidir. Bu hol, eng avvalo, ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy va diniy omillarga bog'liq bo'lgan. Davlatchilik asoslari, siyosiy institutlar shakllangandan so'ng jamiyatda chuqur mulkiy va ijtimoiy ta'baqalanish jarayonining boshlanishi namoyon bo'lgan.

Ilk davlatlarning ishtab chiqarish faoliyatida dastlab ozod jamoa a'zolarining mehnati muhim o'rin tutadi. Aholi sonining o'sishi hamda yangi aholi joylasha oladigan hududlarga, bo'z yerlar va chorva uchun yaylov, maddalarga boy manbalarga ega bo'lish ehtiyoji katta yo kichik urushlarga sabab bo'lgan. Doimiy harbiy bosqinlar sharoitida ba'zi bir davlatlar tor-mor etilib, ba'zi birlari esa kuchayib borgan. Bosqinchilik urushlari natijasida asirlar va xonavayron jamoa a'zolari

qullikka mahkum bo'lganlar. Qullarning o'sib borishi bilan ularning mehnatidan binokorlik, sun'iy sug'orish inshootlarini barpo etish va ishlab chiqarish maqsadlarida keng foydalanilgan. Shu tarzda tarixda quldorchilik tuzumi Qadimgi Misr, Shumer-Akkad va Ossuriyadek o'rta yona hududga ega davlatlarda (o'rta podsholiklar) vujudga kelgan. Ularning iqtisodiy asosini yirik saroy, ibodatxonalar va katta oila jamoalarining xo'jaliklari tashkil etgan. Jamiyatda boy-badavlat kishilar va ayrim to'q oilalarning obro'-e'tibori, ijtimoiy o'rni baland bo'lgan. Shuningdek, o'rta hol va qashshoq aholi guruhlari hamda qullar mavjud edi. Qadimgi davlatlar rivojining bosqichlarida, o'ziga xos xususiyatlar va tarixiy qonuniyatlar mansub bo'lgan. Shu boisdan davlatchilik tarixini davrlashtirish va qadimiy jamiyatlarga oid tarixiy voqealarni qiyosiy o'rganish dolzarb vazifadir. O'rta Osiyo hududlarida ham ilk davlatlar quldorlik davlatlar sifatida vujudga kelmagan. Davlatning kelib chiqishi to'g'risidagi nazariyalarning turli xilligini tan olib, mazkur mavzuga oid sinfiy nazariyadan voz kechish maqsadga muvofiqdir.

Arxeologik yer egalari manbalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, ilk temir davri Baqtriya va Sug'd jamoalaridagi asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlarni bir necha kichik oilalardan iborat xonadon jamoalari (katta oila vakillari) tashkil etgan. Uy-qo'rg'onlar joylashuvining tashqi belgilariyoq, uy-jamoalari atidan ancha yirik hududiy qo'shni jamoalarni tashkil qilganidan dalolat beradi. Boshqaruv tartibida uy egalari, shuningdek, ayrim vohta-tumanlarini boshqaruvchilari katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Alohida xonadonlar o'rtasidagi qarindoshchilik munosabatlari kabi belgilar atidan, ikkinchi darajali bo'lib borgan. Bu shunda ko'rinadiki, har bir katta oila mumkin bo'lgan qarindoshchilik aloqalariga qaramasdan, alohida xususiy mulkka, o'z uy-joyiga, ishlab chiqarish qurollariga, shuningdek, qishloq xo'jalik mahsulotlari va chorvalariga ega bo'lishgan, bir so'z bilan aytganda, ular o'zini iqtisodiy jihatdan ta'minlay oladigan xo'jalikni aks ettirganlar. Katta oilali jamoalar shakli jamoadagi ishlab chiqarish va xo'jalik xarakteriga bog'liq bo'lib, ular jamoatning iqtisodiy jihatdan mustahkamlanishiga olib keldi.

Uy-qo'rg'on egalariining huquqlari ancha yuqori bo'lib, ular oila va jamoadagi ish yurituvchilar sifatida an'anaviy qishloq xo'jalik shakllarini rivojlantirish, oziq-ovqat mahsulotlarini ko'paytirish maqsadida turli munosabatlarni boshqarib turgan. Bu ijtimoiy tuzumda ayrim guruhlardan dehqonchilik xo'jaligi bilan mashg'ul bo'lgan. Shuningdek,

tuzumda uy chorvachiligi, ixtisoslashgan hunarmandchilik, qurilish ishlari bilan shug'ullanuvchilar, umuman, ishlab chiqaruvchilar bor edi. Undan tashqari, ishlab chiqarish jarayonida band bo'lmagan ijtimoiy-iqtisodiy tizimda rejalashtirish, tashkillashtirish, tartibga solish va nazorat qilish vazifalarni amalga oshirgan shaxslar ham mavjud bo'lib, bu toifa kishilariga uy-qo'rg'on egalari, jamoa oqsoqollari, diniy arboblari, tuman va viloyat hokimlari kirgan. Ularning barchasi jamiyat hayoti va ishlab chiqarish tartibida tutgan o'rni bilan boshqarlardan farq qilgan.

O'zbekiston hududlarida davlatchilik dehqonchilikdan ixtisoslashgan hunarmandchilikning ajralib chiqishi tufayli ilk shahar markazlari asosida rivojlangan. Shahar markazlarining ahamiyati, ayniqsa harbiy to'qnashuvlar paytida yanada oshib, ulardan tuman aholisi tomonidan boshpana va ijtimoiy mulkning asosini tashkil etuvchi chorva podalari uchun pana joy sifatida foydalanilgan.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, ilk temir davrida O'zbekiston janubidagi jamoalarda «uy egasi», «qishloq oqsoqoli», «oqsoqollar kengashi», «vohta-tuman hokimi» kabi mansablar mavjud edi. Ijtimoiy tuzumning bu pog'onasi ilk davlatchilikning yuqori darajasi bo'lib, u jamoalarning ijtimoiy hayotida o'z obro'-e'tibori va ahamiyatini saqlab qoldi. Jamoa uchun tashkiliy boshqaruv keng ko'lamdagi qurilish, sug'orish va dehqonchilik ishlarini tashkil etish paytida zarur edi. Yo'l boshchi hokimlarning boshqalardan ajralib turishiga qadimgi shaharlarning ichki qal'asida ularning alohida joylashgan saroy qo'rg'onlari mavjudligi ham guvohlik beradi. Bu hokimiyat jamoaning ichki va tashqi munosabatlarni boshqarib turgan.

Yangi ma'lumotlarga ko'ra, O'rta Osiyo janubida (Marg'iyo-na - Baqtriya) ilk davlatchilik mil. avv. III ming yillikning oxirlari - II ming yillik boshlarida vujudga kelgan. Ularning markazlari saroy va ibodatxonalarga ega ilk shaharlar bo'lgan (Gonur, Dashtli). O'zbekiston hududida ilk davlatchilik tizimiga o'tish bronza davrida boshlanadi. Surxondaryodagi O'lonbulog'soy - Sherobod qadimiy ziroatchilik vo-hasi yodgorliklarining o'rganilishi (Sopolli, Jarqo'ton) dehqonchilik, me'morichilik va hunarmandchilikning yuksak taraqqiy darajasini ochib berdi. Jarqo'tonda alohida joylashgan ibodatxona Qadimgi Sharqdagi sajdagohlar singari, e'tiqodga oid vazifasidan tashqari, ibodat - xo'jalik majmuasi mohiyatiga ega bo'lgan. Bronza davrida ibodat marosimlarini tashkillashtiruvchi va jiro etuvchi maxsus ijtimoiy guruhlari - kohinlar paydo bo'ldi.

Qadimgi Sharqdagi ilk davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi ko'pgina umumiy jihatlarga ega ekanligini ta'kidlash joizdir. Aynan shu boisdan ham O'rta Osiyoda ilk davlatlarning shakllanishi jaryoni Qadimgi Sharq davlatchiligi tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Misol tariqasida, Ikki daryo oralig'i (Mesopotamiyada) saroy – ibodatxona – shahar tizimining rivojlanishi ma'lum. Mazkur tizim Gonur, Dashti va Jargo'ton me'morchilik rejasida ham o'z aksini topgan. Jargo'tonda hukmdor saroyi ham bunyod etilgan.

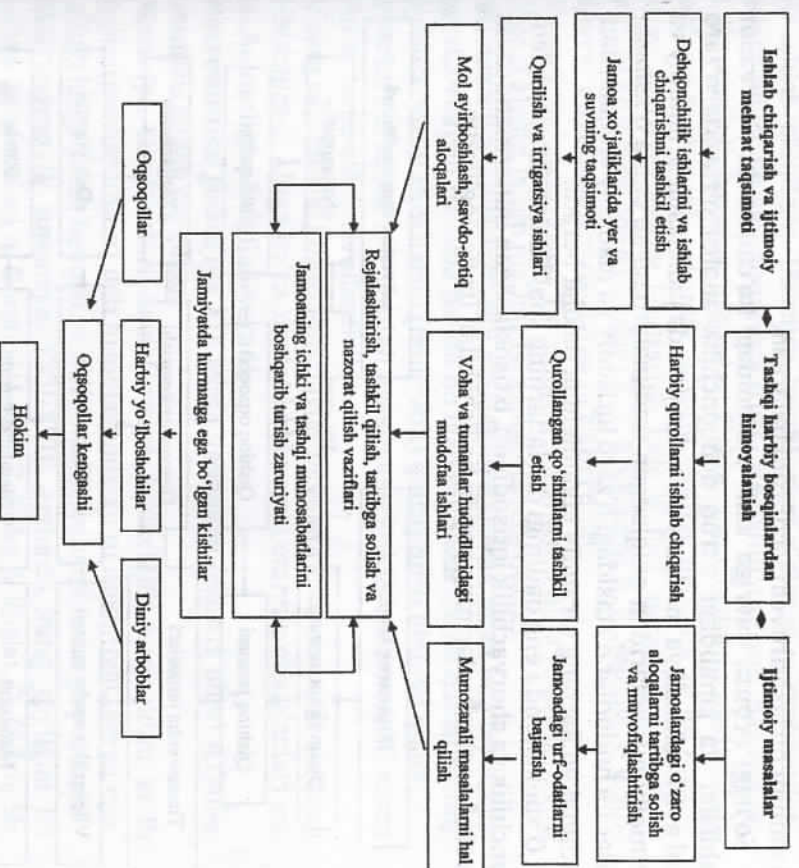
Bronza davridayoq sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik va chorvachilik O'rta Osiyo xo'jaligining asosini tashkil etgan. Sug'orma dehqonchilikning yuqori unumdor shakllari jamiyatda hal qiluvchi o'zgarishlarga olib keldi. Xususan, dehqonchilik va chorvachilik rivoji natijasida qo'shimcha mahsulot va xususiy mulk ko'rinishlari paydo bo'ldi.

Mil. avv. IX-VIII asrlarda dasht chorvador qabilalari hayotida ko'chib yuradigan chorvachilik shakli muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ko'chmanchilar qurol-yarog'ni rivojlantirish, o'q otish va suvoriy jang qilish sohasida katta yutuqlarga erishib, o'troq dehqonchilik aholi uchun juda xavfli kuchga aylanadilar. Bu davrda suvoriy-jangchi va harbiy yo'lbo'shchilarning mavqeyi oshadi. Shu tariqa «harbiy demokratiya» tamoyillariga asoslangan ko'chmanchi qabilalarning dastlabki uyushmalari vujudga keladi. Bunga o'xshash uyushmaning markazi quyi va o'rta Sirdaryo havzasi dashtlarida joylashgan. Mil. avv. VII-VI asrlarda Sharqiy Kaspiy bo'yi, Janubiy va Sharqiy Orolbo'yi oralig'i hududlarida joylashgan sak-massaget qabilalarning harbiy uyushmasi paydo bo'ladi. Mil. avv. VII-VI asr o'rtalarida dehqonchilik voha-tumanlari asoslanadi. Mil. avv. IX-VII asrlar tarixiga oid «Avesto»da yo'lbo'shchilar va hukmdorlarning unvonlari belgilab berilgan – «kavi» (hukmdor, podsho), «sastar» (harbiy yo'lbo'shchi), «zanutapati» (qabila yo'lbo'shchisi). Baqtriya va Sug'd davlatchilik shakli «daxiyusasti» (barcha viloyatlar hududiy birlashuvi)ga ancha yaqin bo'lgan.

O'rta Osiyoda davlat uyushmalari sun'iy sug'orish bir muncha qulay bo'lgan Amudaryo havzasida (Surxon-Sherobod vohasida) Murg'ob, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida shakllanib rivojlanadi. Bunday holatni dunyo tarixidagi dastlabki davlatlar – Misr (Nil) va Mesopotamiya (Dajla va Frot) misolida ham kuzatishimiz mumkin. Dastlabki shahar markazlarining paydo bo'lishi muammolari davlatchilik vujudga kelishi masalalari bilan uzviy bog'liq mavzu hisoblanadi.

nadi. İlk yozma manbalar O'rta Osiyo hududlarida davlatlar vujudga kelishi haqida nisbatan aniq ma'lumotlar bermaydi. Bu o'rinda arxeologik ma'lumotlarning ahamiyati beqiyosdir.

Jitmoiy mansablar va boshqaruvning rivojlanishi asoslari

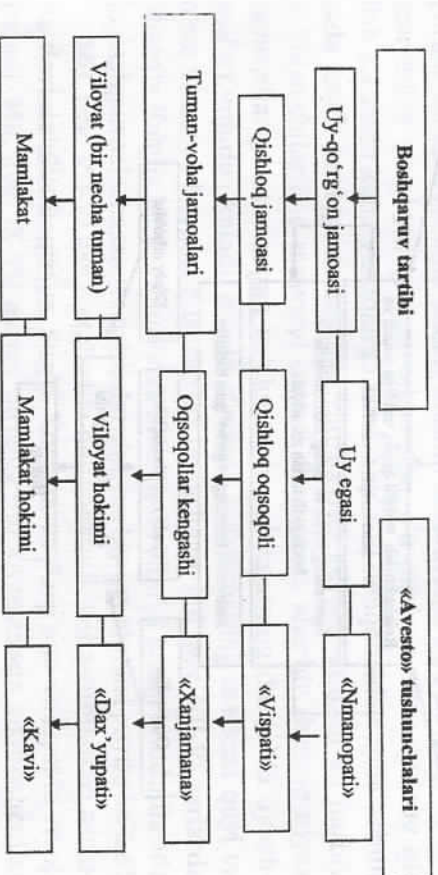
Jamiyat hayotida metalling keng yoyilishi – dastlabki shaharlar va davlatchilikning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Hozirgi kunga kelib ko'plab bronza va ilk temir davri yodgorliklaridan ishlab chiqaruvchi xo'jalik bilan bevosita bog'liq bo'lgan metall qurollari topib o'rganilgan. Mehnat qurollarining metallardan ishlanishi mehnat unumdorligining yanada oshishiga keng imkoniyatlar yaratdi.

Bronza davrida hunarmandchilikning ixtisoslashuvi va alohida xo'jalik tarmog'i sifatida shakllanib rivojlanishi jamiyatdagi iqtisodiy taraqqiyot uchun muhim ahamiyat kasb etib, asosini ilk shaharlar tashkil etgan davlatchilikning shakllanishi uchun muhim omil bo'lgan.

Dastlabki davlatlarning paydo bo'lishida ilk shaharlardagi o'zaro ayir-boshlash, savdo-sotiq va madaniy-iqtisodiy aloqalarning ham ahamiyati nihoyatda katta bo'lgan. Shuningdek, davlatchilikning kelib chiqishida aholi madaniyati, e'tiqodlari va diniy qarashlarning umumiyligi muhim birlashtiruvchi vazifasini bajargan.

So'nggi bronza davriga kelib shimoldagi ko'chmanchi chorvador qabilalar va janubdagi o'troq dehqonchilik aholisi o'rtasida o'zaro mol ayirboshlash va madaniy aloqalar yanada jadallashadi. Janubiy va shimoliy hududlaridan aniqlangan topilmalardagi ko'pgina o'xshashliklar bu hududlar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalardan, qadimgi yo'llarning tarqiqiy etganligidan dalolat beradi.

O'zbekistonda eng qadimgi davlatlarning shakllanish jarayoni dehqonchilik va chorvachilik iqtisodiyoti, ixtisoslashgan hunarmandchilik va shahar markazlarining paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liqdir.

Mil. avv. VII-VI asrlar boshqaruv tartibi

Ilk temir davriga kelib o'troq aholi sonining ko'payishi, hosildor bo'z yerlarning jadal o'zlashtirilishi va ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi natijasida aholi joylashish uchun hayotiy zarur hududlarini taqsimlanishiga olib keldi. Daryo vohalariga joylashib olgan ziroatchilar nafaqat ekin maydonlarini kengaytirib boradilar, shuningdek, ular o'z podalarini boqish maqsadida atrofdagi yaylovlardan ham keng foydalanadilar. Ko'chmanchi chorvadorlar dashtlar hamda o'troq aholi hududlari chegaralarida (Sharqiy Kaspiybo'yi va Orol dengizi oralig'i, Sharqiy Orolbo'yi, Quyi Amudaryo so'li sohili yerlari, Quyi Sirdaryo, Pomir vohalari va boshq.) joylashadilar.

4.3. Davlatchilik kelib chiqishiga doir nazariyalar Davlat shakllari va boshqaruv tizimi

Antik va o'rta asrlar davridan boshlab davlatning kelib chiqishi to'g'risida dastlabki qarashlar paydo bo'lib, ular asosida turli nazariyalar ishlab chiqilgan. Ularning tarafdorlari o'zlarining mafkuralarini yondashuvlari va dunyoqarashlariga asoslanib ma'lum nazariyalarni isbotlashga harakat qilganlar. Ushbu nazariyalarda abstraksiya (maylum tasavvur), umumiy falsafiy usullar ustunlik qilib, muammoning tarixiy-huquqiy jihatlariga kam e'tibor qaratilgan. Mazkur masalani ko'rib chiqqan olimlar (R. V. Rtveldze, A. X. Saidov, A. V. Abdullayev) quyidagi nazariyalarga ta'rif berdilar:

Teologiya nazariyasi Tarafdorlari: XIII asr, Foma Akvinskiy, XIX asr, Jozef Mestr, islom mafkurasi va katolik cherkovi.

Bu nazariya davlatlar kelib chiqishini ilohiylik bilan bog'laydi. Qadimgi davridayoq Isroilda paydo bo'lgan bu nazariya ilk davlatlarning diniy boshqaruv shakllarini (teokratik) qattiq turib himoya qiladi.

Patriarxal nazariya Dastlab Arastu asarlarida asoslanib, XIII asrda R. Filmer tomonidan rivojlantirildi.

Uning tarafdorlari dastlabki davlat bevosita oliadan o'sib chiqqan deb hisoblaydi. Unga ko'ra, davlat hokimiyati otaning o'la a'zolari ustidan hokimligini belgilab beradi.

Patremonial nazariya XIX asrda yashagan fransuz olimi A. Galler tomonidan ishlab chiqilgan.

Nazariya tarafdorlari davlat yerga mulkchilik huquqidan kelib chiqqan (patrimonum) deb hisoblashadi. Ya'ni hokimiyat, yerga ega-lik qilish huquqidan bevosita u yerda yashovchi odamlarga yoyiladi.

Shartnomaviy nazariya. XVII-XVIII asrlarda keng yoyilgan bu nazariya tarafdorlari A. Gotsiy, J. Lokk, T. Gobs, J. Russo, D. Didro, Sh. Monteskye kabilar edi.

Bu nazariyaga ko'ra davlat – odamlar o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida odamlarning ongli ravishda birlashishidir. Odamlar shartnomaning kuchi bilan o'z erkinligi, o'z hokimiyatining bir qismini davlatga beradilar.

Zo'ravonlik (kuch ishlatish) nazariyasi. Uning tarafdorlari: E. Dyuring, L. Gumplovich, K. Kautskiy huquqsiz va himoyasiz qabilalarning kuchi va uyushgan qabilalar tomonidan bosib olinishi tufayli zo'ravonlik yoki kuch ishlatish yo'li bilan paydo bo'lgan deb hisoblaydilar.

Irtigatsiya nazariyasi. Nemis olimi K. Vittfogel tomonidan ishlab chiqilgan. Bu nazariyaga ko'ra, davlatlarning paydo bo'lishi, ularning birlamchi despotik shakllari sharqiy agrar viloyatlarda ulkan inshootlar qurilishi bilan bog'lanadi.

Psixologiya nazariyasi Tarafdorlari: L. Petrajetskij, Z. Freyd, G. Tard davlatning paydo bo'lishini inson psixologiyasi, shaxsning jamoada yashashga ehtiyoji, obro'li kishilarni izlash, buyruq berish va itoat istagi bilan izohlaydilar.

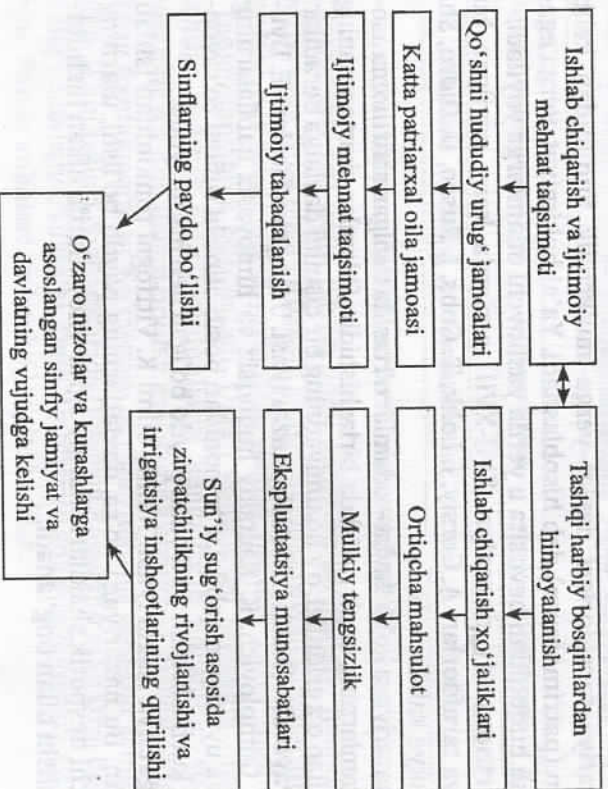
Sinfli nazariya. Tarafdorlari: K. Marks, F. Engels, V. Lenin, G. Plekhanov. Bu nazariyaga ko'ra, sinflar paydo bo'lishi va ular o'rtasida sinfli kurash keskinlashuvining yakunidir. Davlat bir sinfning boshqa sinf ustidan hukmronlik quroldir.

Davlatchilik kelib chiqishi masalalariga oid markscha nazariyasi jamiyatda ijtimoiy o'rni baland bo'lgan boy-badavlat kishilar va aksinch qashshoq sinflarning paydo bo'lishi g'oyasi bilan bog'langan.

Ibtidoiy jamiyatning yemirilishi va ilk davlatchilikning vujudga kelishi masalasini o'rganishda sovet davri tadqiqotlarida sinfli nazariya uslubiy poydevor bo'lgan. Shu sababli ham davlat xalqdan ajralgan holda sinfli ezuvchi kuch sifatida ta'riflangan. Eksplyuatatsiyaning ilk shakllari quyidagi uch asosiy shakllarga ajratilib o'rganilgan: 1. Qulchilik. 2. Jamoada ichki eksplyuatatsiya. 3. O'qpon yig'ib olish va ijtimoiy-iqtisodiy qaramlik.

Sovet davrida ustunlik qilgan nazariyaga ko'ra davlatchilikning kelib chiqishi omillari quyidagicha tasvirlangan:

XX asr nazariyalari o'rtasida davlatchilikning kelib chiqishi sabablari va omillari

Davlat turlari va shakllari, boshqaruv tizimi

O'zbekiston qadimgi siyosiy tarixining dolzarb masalalaridan biri ilk davlatchilikning, shakllari va boshqaruv masalalari hisoblanadi. Bizga qadar yetib kelgan yozma manbalar ushbu muammolarga mumkin darajada aniqlik kiritsa-da, to'liq ochib bera olmaydi. Arxeologik manbalar ham ushbu masalalar yuzasidan to'liqlanishga ega emas. Aynan shuning uchun ham davlatchilik tarixi yo'nalishi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan va olib borayotgan olimlar yozma va arxeologik manbalarni o'zaro qiyosiy tahlil qilib, dunyo tarixidagi davlatchilik jarayonlari tarixi bilan solishtirgan holda, davlatning shakllari va boshqaruv masalalari bo'yicha ilmiy xulosalar berishga harakat qiladilar.

Bugungi kunga qadar olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijalaridan malumki, O'zbekistonning qadimgi davri tarixi mobaynida davlat uyushmalarining turli shakllari mavjud bo'lgan. Mahalliy shart-sharoitlar va asoslarda shakllanib asta-sekin taraqqiy etgan davlatlariga Xorazm, Qang', Davan davlatlari kiritilsa, harbiy-siyosiy ta'sir va bosqinchilik tufayli paydo bo'lgan davlatlarga Ahamoniylar, Salavkiylar, Yunon-Baqtriya kabilar kiritiladi.

E.V. Rtveladze qadimgi O'zbekiston hududlaridagi ilk o'rta asrlarga qadar bo'lgan davlatlarning turlari va shakllarini quyidagilarga ajratadi:

Davlatning birinchi turi - podsholik, boshqaruv shakli - mutlaq monarxiya. O'zbekistonning qadimgi tarixida davlatlarning bunday turi va shakli ustuvor bo'lgan bir necha davrini kuzatish mumkin. Avvalambor, mil. avv. 539-330-yilga qadar qadimgi O'zbekistonning Farg'ona va Chochdan tashqari deyarli barcha hududlari Ahamoniylar davlati tarkibida bo'lgan. Xorazm, Sug'd, Baqtriya va saklar o'lkasi ahamoniylar podsholari tomonidan tayinlanib quyilgan satraplar tomonidan boshqarilib, ularga ma'lum miqdorda boj to'lab turganlar.

Noiblar boshqaruvi tizimida ma'lum mustaqillikka ega bo'lgan mutlaq monarxiya Salavkiylar va Yunon-Baqtriya davlatlarida ham mavjud bo'lgan. Mil. avv. IV asr oxirlaridan III asr o'rtalariga qadar Shimoliy Baqtriya va Sug'd ellinistik podsholik hisoblangan Salavkiylar davlati tarkibida edi. Mil. avv. III asrning o'rtalaridan II asrning ikkinchi yarimiga qadar Shimoliy Baqtriya va ma'lum davrda Sug'd Yunon-Baqtriya podsholigi tarkibiga kirgan. Bu davlatdagi podsholar hokimiyati doimo ham avlodan-avlodga o'tmagan.

Milodiy I-III asr o'rtalarida mavjud bo'lgan Kushon podsholigi ham aniq ko'zga tashlanuvchi teokratik⁵ mutlaq monarxiya davlati edi. Davlatning birinchi podshosi Kujula Kadfiz davridan so'ng yurtimizning janubiy hududlari bu davlat tarkibiga kirgan. Bu davlat ham satrapliklarga bo'lingan bo'lib, ularning boshqaruvi to'laigicha kushon podsholari qo'lida edi. Undan tashqari, Kushon podsholigida maxsus chegara viloyatlari bo'lib, ularni harbiy boshliqlar boshqarganlar. O'zbekistonning janubidagi Surxon vodiysi ana shunday viloyatlardan biri bo'lgan bo'lishi mumkin.

Tadqiqotchilar Ahamoniylar inqiroziga qadar, ya'ni, mil. avv. IV asrning boshlarida paydo bo'lgan Xorazm podsholigi ham mutloq monarxiya davlati bo'lganligini taxmin qiladilar. Milodiy I asrdan boshlab Xorazm podsholigida o'z tangalarini zarb etishni yo'lga qo'yan yangi sulola hokimiyatni qo'lga oladi.

Davlatning ikkinchi turi – konfederativ podsholik, boshqaruv shakli – cheklangan monarxiya. Davlatning bunday turiga Qang' va yuechji (Katta yuechji) davlatlari kiritiladi. Bu konfederativ podsholiklar bir nechta mustaqil mulklardan iborat bo'lib, o'z tangalarini zarb eigan qabila yo'lboshchilari yoki urug' boshliqlari tomonidan boshqarilgan.

Qang' davlati hududlariga Buxoro va uning atroflari mulki, Buxoro Sug'dining janubi-Sharqi va Samarqand Sug'dining shimoli-g'arbi mulklari, Janubiy Sug'd mulki kirgan. Katta Yuechji podsholigi ham Xyumi, Shaumi, Guyshuan, Dumi, Xitun kabi beshta mulkdan bo'lib, ularni turi Yuechji urug'lari vakillari boshqargan.

Davlatlarning uchinchi turi – mulk, boshqaruv shakli – qabila yo'lboshchilari va urug' boshliqlarining merosiy hokimiyati. Davlat uyushmalarining qadimgi turi bo'lgan mulklar tarixiy-madaniy viloyatlar asosida shakllanadi. Bu turdagi viloyat-mulklar «Avesto»da, yunon-rim ma'lumotlarida (Gerodot, Arrian va boshq.), qadimgi Xitoy yozma manbalarida eslatib o'tiladi.

Tadqiqotlarga ko'ra, Yunon-Baqtriya podsholigi inqirozidan keyin mil. avv. 128- yoki 126-yilda Baqtriya kelgan Xitoy sayyohi Chjan Szyan, Baqtriya ko'plab kichik mustaqil mulklaridan iboratligini ta'kidlab, «bu yerdagi deyarli har bir shahar o'z hukmdoriga ega»ligi haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, Xitoy manbalari G'arbiy o'lka (O'rta Osiyo va Sharqiy Turkiston) hududlarida o'zining ma'lum mustaqilligiga ega bo'lib, tasliq siyosat olib borgan 55 ta mulk haqida ma'lumotlar beradi.

⁵ *Teokratik* – diniy yo'lboshchi, ruhoniy qo'lida bo'lgan siyosiy hokimiyat hamda shu usulda idora qilingan davlat.

Davlat uyushmasining bu an'anaviy turi, aftidan, mil. avv. II ming yillik oxiri – I ming yillik boshlarida shakllana boshlaydi. Bu tur saylanadigan yo'lboshchilar va oqsoqollar kengashi boshqargan shunga o'xshash mulklar rivojida, Ahamoniylar davrida ham saqlanib qolgan. Antik davri yozma manbalaridagi Sisimitr, Xorien va Oksiart kabilarning mulklari shunga urg'u beradi. Qadimgi davlatchilikning «o'tish» davrlarida (mil. avv. II-I, milodiy III-IV asrlar) «davlat»ning bu turi alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, tarixiy-madaniy viloyatlar asosida yirik mulklar (Buxoro, Kesh, Choch) ajralib turadi.

III o'rta asrlar davrida mulk-davlatlar nisbatan taraqqiyotning yuqori darajasiga ko'tarilib, bu an'analar o'rta asrlarda ham davom etadi.

Tayanch so'zlar

O'rta Osiyo, Ikki daryo oralig'i, madaniy taraqqiyot darajasi, qadimgi davlatlar rivojlanishining davrlashtirilishi, boshqaruvning ilk shakli, boshqaruv tizimi, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy asoslar, hududiy belgilar, urug'chilik jamiyati, umumiy mulk, yo'lboshchi, hokim, metallning keng yoyilishi, ijtimoiy mansablar va boshqaruv, oqsoqollar, harbiy yo'lboshchilar, diniy arboblal, oqsoqollar kengashi, nazariallar, davlat shakllari, podsholik, konfederativ davlat.

Savol va topshiriqlar

1. Ilk davlatlar rivojlanishining davrlashtirilishi haqida nimalarni bilasiz?
2. Qadimgi davlatchilik taraqqiyotining muhim jihatlari ochib bering.
3. Davlatchilikning paydo bo'lishida ilk shaharlarning ahamiyati to'g'risida so'zlab bering.
4. Davlatchilikning kelib chiqishi masalasiga oid qanday nazariallar mavjud?
5. Davlatning qaysi shakllarini bilasiz?
6. O'rta Osiyoda davlatchilik kelib chiqishining omillari haqida nimalarni bilasiz?
7. Ijtimoiy boshqaruvning xususiyatlari nimadan iborat?
8. O'zlashtiruvchi xo'jaliklarga asoslangan ibtidoiy (urug'chilik) jamiyat belgilarini ta'riflab bering.
9. Ishlab chiqaruvchi xo'jaliklarga asoslangan ibtidoiy jamiyatning haqida so'zlab bering.
10. Ijtimoiy mansablar va boshqaruvning asoslari mavzusiga oid esse yozing.

4-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev O'. O'rta Osiyoda qadimgi boshqaruv va ilk davlatchilik tarix-shunosligi. – Toshkent: Akademiya, 2009.
2. Eshov B. J. Sug'diyona tarixidan lavhalar. – Toshkent, 2002.
3. Eshov B. J. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.
4. Eshov B. J. O'rta Osiyoning qadimgi shaharlari tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.
5. Riveladze E. V., Saidov A. X., Abdullayev E. V. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. – Toshkent: Adolat, 2001.
6. Sagdullayev A., Mavlonov O'. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2006.
7. Sagdullayev A. S., Aminov B. va boshq. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Akademiya, 2000.
8. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. – Toshkent: Sharq, 2001.
9. O'zbekiston tarixi. Mualliflar jamoasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003.
10. Qadimgi davlatchilik va urbanizatsiya (tarixiy lavhalar) / Mas'ul muharrir R. X. Sulaymonov. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010.
11. Qudratov S. S. Markaziy Osiyo hududlarida ilk davlatlarning paydo bo'lishi. – Guliston, 1998.
12. Dietrich Huff, Shakir Pidayev, Chapulat Chaydullayev. Uzbek-German archaeological researches in the Surkan Darya region // La Baktiane au carrefour des routes et des civilisations de l'Asie Centrale. – Paris, 2001.
13. History of civilizations of Central Asia. UNESCO publishing. – Paris, 1996.
14. Аскаров А. А., Широков Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993.
15. Исамидинов М. Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Ташкент, 2002.
16. Массон В. М. Первые цивилизации. – Л., 1989.
17. Ртвеладзе Э. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005.
18. Ртвеладзе Э. В. ПерIODизация развития и типология ранних государств // История государственности Узбекистана. Отв. ред. Ртвеладзе Э. В., Алимова Д. А. Т. 1. – Ташкент: Узбекистан, 2009.
19. Сагдуллаев А. С. Становление раннебактрийской и раннесогдийской государственности // История государственности Узбекистана. Т. 1. – Ташкент: Узбекистан, 2009.
20. Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в до н.э. – VII в н.э. – Ташкент: Фан, 2000.

5-MAVZU. «AVESTO» VA ZARDUSHTIYLİK

Reja:

- 5.1. «Avesto» tarixiy manba sifatida.
- 5.2. Geografik-hududiy nomlar. Ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlar va siyosiy tarix.
- 5.3. Diniy falsafa va dafn etish marosimlari.
- 5.4. Axloqiy va huquqiy qoidalar. Jinoyat va jazo turlari.

5.1. «Avesto» tarixiy manba sifatida

«Avesto» qadimgi tariximiz to'g'risida ancha keng va boy ma'lumot beradigan manba bo'lib, u dunyoda biz bilgan eng qadimgi kitoblardan biridir.

«Avesto» tili. «Avesto» – zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lib, shu dindagi xalqlarning qonunlari majmuidir. Bizgacha yetib kelgan «Avesto» qismlari sosoniylar davrida, ya'ni milodning III-VII asrlarida tahrir qilingan. «Avesto» boblari «pahlaviy» – o'rta fors alifbosi asosida 48 ta belgili yozuvdan iboratdir. «Avesto» o'rta fors tilidan «Aparastak» ya'ni «Asos» ma'nosini beradi.

«Avesto», tili sharqiy-Eroniy tillarning eng qadimgi shevalaridan biri bo'lib, olimlar fikriga ko'ra, qadimgi fors tiliga nisbatan ancha oldingi bosqichda, taxminan mil. avv. II ming yillikning oxirlari – I ming yillikning boshlarida paydo bo'lgan. Bu til faqat «Avesto»dan ma'lum bo'lganligi sababli u «Avesto» tili deb ataladi.

«Avesto» keng hududda joylashgan jamiyatni tasvirlab, yozuvsiz zamonlarga oid tasavvurlarni ham o'zida aks etgan. Ular qadimgi qabilalarning og'zaki ijodidir (qo'shiqlar, afsonalar, dostonlar). «Avesto» madhiyalari ilohlarga, tabiiy kuchlarga, Quyosh va afsonaviy qahramonlarga bag'ishlangan. Asrlar davomida bu qo'shiqlar – madhiyalar og'zaki ijod namunasini bo'lib, diniy marosimlarda va bayramlarda ijro etilgan.

«Avesto» birlinchi bo'lib XVIII asrda fransuz olimi Anketil Dupuyergon tomonidan tarjima qilingan. U o'rganib chiqqan «Avesto» qo'lyozmalari XIII asrga oid bo'lgan. K. Geldner, X. Bartolome, V. V. Struve, X. Xumbax, E. E. Bertels, V. I. Abayev, S. N. Sokolov, V. A. Livshits, I. M. Oransky, I. S. Braginskiy, I. M. Steblin-Kamenskiiy va boshqa bir qator olimlar «Avesto» tilini o'rganish bilan shug'ullanganlar. Olimlarning rus tiliga o'g'rilgan «Avesto» matnlari asosida mazkur manbaning o'zbek tiliga izohli – tarjimalari vujudga keldi (A. Mahkam, M. Is'ho-

qov).

«Avesto» va Zaratushtra. 1755-1761-yillarda fransuz olimi Anketi Dyuperron Hindistonning Gujorat viloyatida Eron zardushtiyalarining avlodlari – parsalarning urf-odatlari va diniy marosimlari bilan tanishib chiqqan. Eng muhimi shundan iboratki, Dyuperron parsalarning diniy yozuvlarini o'qishga muvassar bo'lgan.

A.Dyuperron yurtiga qaytgandan so'ng, 1771-yilda «Avesto»ni tarjima qilgan. XIX va XX asrning boshlarida esa «Avesto»ning yangi tarjimallari vujudga kelgan.

Dastlabki «Avesto» 21 ta kitobdan iborat bo'lgan. Lekin bizgacha uning ayrim qismlari yetib kelgan: Yasna – «qurbonlik keltirish», Visprat – «barcha hukmronlar», Yasht – «qadrlash», «ulug'lash», Videvdad – «devlarga qarshi qonun». Bularning hammasi sasoniyar davrida tahrir qilingan.

Yasna kitobi 72 bobni o'z ichiga olib, ulardan 17 tasi «Gotalar», ya'ni zardushtiyalar payg'ambari Zaratushtraning «Muqaddas qo'shiqlari», uning diniy nasihatlaridan iborat.

Gotalarni Zaratushtra sasoniyalar davri (III-VII asrlar)dan bir necha asrlar avval yaratgan. Ajablanarli tomoni shundaki, ilk o'rta asrlarda «Avesto» tushunarsiz mavhum tilga aylanganligiga qaramay Zaratushtraning noma'lum so'zlari va nasihatlari Yasna kitobiga so'zma-so'z kiritilgan. Albatta, «Avesto» tahrirchilari Zaratushtra nasihatlarining ma'nosini ayrim joylarda buzib, noto'g'ri ko'rsatib berganlar. Shuning uchun ham tadqiqotchilar Gotalar matnini aniq o'rganish juda ham murakkab jarayon deb hisoblaydilar.

Visprat 24 bobdan iborat bo'lib, zardushtiyalarning ayrim xudolariga bag'ishlangan madhiyalardir. Ular diniy marosimlarda jiro etilgan.

Yashtning 21-bobida yozuvsiz zamonlarga oid qadimiy qabilalarning tasavvurlari o'z aksini topgan. Yasht kitobida afsonaviy qahramonlarga va ulug' xudolarga bag'ishlangan madhiyalar to'plangan. Yasht boblari qadimgi qabilalar og'zaki ijodi asosida paydo bo'lgan.

Videvdad to'liq saqlangan kitobdir, uning tarixiy sanasi Yasna yoki Yasht qismlariga nisbatan bir muncha yosh hisoblanadi. Videvdad 22 ta bobdan iborat.

«Avesto» ma'lumotlarini o'rganishga oid turli ilmiy adabiyotlar mavjud. Mazkur manba Zaratushtra faoliyati va zardushtiylik dinining vujudga kelishi muammosi bilan uzviy bog'liqdir. Bu muammo ko'p yillardan beri olimlar orasida ilmiy bahslarga sabab bo'lib kelmoqda.

Zaratushtra (yunoncha – Zoroastr, o'rta fors tilida – Zardusht)

qadimgi dunyo mualliflari ma'lumotlariga ko'ra, afsonaviy shaxs hisoblangan. Ammo «Avesto»ning Gotalari va Yasht boblarida Zaratushtra tarixiy shaxs sifatida yoritilgan.

Zaratushtraning ismi qadimiy «Zaratushtra» so'zidan kelib chiqqan, «Zar» – oltin, «ushtra» – tuyalar yetaklagan odam» deb tarjima qilinadi. «Oltin tuyaga egasi», «Tuyalar yetaklagan odam» deb tarjima qilinadi. (Qiyoslash uchun yunon manbalaridan ma'lum bo'lgan Zariasp, ya'ni Baqtra shahri «Oltin ot» ma'nosini anglatadi).

Zaratushtraning tug'ilgan joyi va vatani haqida «Avesto»da hech qanday ma'lumotlar yo'q. Manbada Zaratushtra urug'ining nomi, ota va onasining ismlari, oilasi va farzandlari haqida ma'lumotlar mavjud. Zaratushtra chorvadorlar jamiyatida tavallud topib, uning e'tiqodlari va urf-odatlari doirasida voyaga yetgan. U Spitama avlodidan kelib chiqqan. Zaratushtra otasi va onasining ismlari – Pourushasp va Dugdova edi. Zaratushtra uylangan bo'lib, ikkita qiz farzand ko'rgan.

Zaratushtra tavallud topgan yurtda qabilalar o'z ajdodlarining qadimiy ma'budlari – «dayva»larga sig'inishgan. Tarixiy rivojatlarga ko'ra, Zaratushtra 30 yoshida xudo Axuramazdadadan kelgan vahiyarni olgandan so'ng Axuramazdani ulug' va donishmand oliy xudo deb, dayvalarga ta'zim qilish odatlarini inkor etadi. Zaratushtraning diniy nasihatlari o'z vatanida tarafdorlarini topmagan va mahalliy kohinlar uning ta'limotiga qarshi chiqqan. Shu sababli yangi dinning asoschisi o'z yurtini tashlab chiqib ketishga majbur bo'lgan.

Gotalarda Zaratushtra bunday xabar qiladi: «Qay tomonga, qaysi yurtga qochib qutulsam, meni jangchilardan va kohinlardan ajratib qo'ydilar, jamoa meni quvratmaydi, mamlakatlarning yovuz sardorlari meni qabul qilmaydilar». Bervuniy asarida o'z aksini topgan tarixiy rivojatlarga ko'ra Zaratushtrani Balx podshosi, ya'ni Baqtriya hukmdori Vishtasp o'z yurtida qabul qilgan. Vishtasp, uning xotini malika Xutosa va podsho o'lasining boshqa vakillari – uzoz va yaqin qarindoshlari Zaratushtra ta'limotiga qiziqib, uning e'tiqodini qabul qilgan birinchi tarafdorlari deb hisoblanadilar. «Avesto»da Vishtasp «kavi» – podsho deb ataladi.

Zaratushtraning tug'ilgan yili haqida birinchi bo'lib Bervuniy e'lon qilgan. Uning ma'lumotlariga ko'ra, Zaratushtra Makedoniyalik Aleksandrning Sharq hududlariga yurishdan (boshlanish sanasi – mil. avv. 334) 258-yil avval tavallud topgan. Bundan Zaratushtraning tug'ilgan yili mil. avv. 592-yil bo'lib chiqadi. Ma'lumki, Zaratushtra 77 yoshda vafot etgan va uning hayot sanasi mil. avv. 592-515-yillarga to'g'ri keladi deb faraz qilinadi.

Ba'zi olimlar Zaratushtra ahamoniylar podsholari Kir II (mil. avv. 558-530), Kambiz (mil. avv. 530-522) va Doro I ga (mil. avv. 522-486) zamonadosh bo'lgan deb hisoblashadi. Mazkur fikrni tasdiqlash maqsadida Doro I otasining ismi ham Vishtasp (Zaratushtraning birinchi homiysi va tараfdorining ismi bo'lganligi tufayli) ham keltirildi.

Biroq ahamoniylar davri yozuvlarida, Zaratushtra ismi tilga olinmagan. Shuningdek, «Avesto»ning Yashitari yoki Gotalarida ahamoniylarning podsholari, ularning harbiy yurishlari hamda davlati va shaharlari haqida hech qanday ma'lumotlar yoritilmagan. «Avesto»da G'arbiy Eron viloyatlarining nomlari, Ikki daryo oralig'i, Misr va Kichik Osiyo hududi ham tilga olinmagan.

«Avesto» ma'lumotlariga asoslanib, olimlar Zaratushtra yashab o'tgan davrni keng tarixiy sanalar bilan bog'laydilar, jumladan, mil. avv. II ming yillikning o'rtalari va oxirlari (1500-1200 va 1100-1000), mil. avv. I ming yillikning boshlari va birinchi yarmi (1000-900 va 800-700-600) va boshqa sanalar keltirildi.

Olimlar orasidagi mavjud ilmiy bahslar mazkur masala murakkab muammoga aylanganligidan dalolat beradi. «Avesto»da Zaratushtradan avvalgi davrlarda keng hududda joylashgan, qadimgi zamonlarga oid jamiyatni tasvirlash holatini hisobga olish lozim. Shu sababli Zaratushtra mil. avv. II ming yillikda yashagan deb faraz qilish biroz qiyin. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan kelib chiqib, Zaratushtra yashab o'tgan davr – mil. avv. VII-VI asrlar degan fikrni ilgari surish mumkin. Zaratushtra taxminan mil. avv. 553-541-yillar atrofida vafot etgan degan fikrlar ham mavjud.

Ahamoniylarning O'rta Osiyo xalqlariga qarshi dastlabki harbiy yurishlari mil. avv. 545/540-520-yillarda boshlangan. Demak, Zaratushtra ahamoniylar bosqini davridan oldin (77 yosh hayoti hisobidan) 630-553-yillar yoki 618-541-yillar davomida yashagan bo'lishi mumkin.

«Avesto» madhiyalari vujudga kelgan yurtning geografik joylashuvini aniqlash ham muhim muammodir. «Avesto» tili, «Avesto» viloyatlarining tarixiy geografiyasi mazkur manbaning vatani G'arbiy Eron yoki Old Osiyo bo'lmaganligidan dalolat beradi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, «Avesto» Xorazm, Marg'iyo, Baqtriya, Sug'd tuprog'ida paydo bo'lgan (V. V. Struve, I. M. Dyakonov, V. I. Abayev, I. Aliyev va boshq.). Shuningdek, «Avesto»ning qismlari turli davrlarda vujudga kelganligiga e'tibor berish lozim, ya'ni ular Zaratushtraga qadar bo'lgan olis zamonlarda hamda u yashagan davrda vujudga kelgan. Shuningdek,

Zardushtdan so'ng, keyingi tarixiy bosqichlarda, Sosoniylar hukmronlik qilgan davrda zardushtiy kohinlar tomonidan «Avesto» matnlari qo'shimcha ma'lumotlar bilan to'ldirilgan. Bundan ko'rinib turibdiki, zardushtiylik dini Zaratushtraga qadar e'tiqodlar an'analari xususidan, Zaratushtra ta'limoti va Zardushtdan so'ng uning ta'limotiga oid qarashlarni o'z ichiga olgan.

«Avesto» va Zaratushtra masalasiga oid ilmiy bahslar hozirda ham davom etmoqda. Shu bois mavzuni o'rganish paytida talabalar turli fikr-mulozalarga e'tibor berishlari kerak.

«Avesto»da mavjud geografik ma'lumotlarga tayangan holda, bir qator olimlar zardushtiylik vatanini O'rta Osiyo viloyatlari, shu jumladan Orolbo'yi, Xorazm vohasi, ya'ni Quyi Amudaryo hududlari bilan bog'laganlar (I. Markvart, E. Benvenist, S. P. Tolstov, G. Videngren). Boshqa tadqiqotchilar «Avesto»ning Gotalarida chorvador jamiyati hayotini tasvirlash an'analari inobatga olib, Zaratushtra ajdodlari yashagan yurtni Volga daryosidan Sharqiy yo'nalishda joylashgan Janubiy Ural, Shimoliy Qozog'iston, G'arbiy Sibir dashtlaridagi bronza davrida Andronovo madaniyatini yaratgan eroniy tilli qabilalari tarqalgan hududlar bilan solishtiradilar (M. Boys, E. E. Kuzmina va boshq.). Shuningdek, adabiyotlarda mavjud fikrlarga ko'ra, bu qabilalar turkiy tilli bo'lgan (S. S. Chernikov, A. S. Omonjolov) yoki ular «prototurkiy tilli», «prototurk etnosga tegishli» oriyalar qabilalari – «hozirgi zamon turkiy xalqlarning prototurk ajdodlari» edi degan fikr ilgari surildi (A. A. Asqarov). Biroq mazkur muammo ilmiy jihatdan juda murakkab bo'lib, bu borada yakuniy xulosalar chiqarishga hali erta.

1987-yilda Ural tog' tizmalarining Sharqiy yonbag'irlarida bronza davri Arkaim – Sintashta madaniyatiga oid (mil. avv. III ming yillikning oxirlari – II ming yillikning boshlari) bir qator manzilgohlar kashf etildi. Ular shimoldan janubga va g'arbdan Sharq tomonga qarab, ikkala yo'nalishda ham taxminan 350 km uzunlikdagi masofada joylashib, mazkur hudud tarixiy adabiyotlarda shartli ravishda «shaharlar mamlakati» degan nom oldi.

Kashf etilgan yodgorliklar aylanasiimon, to'g'riburchak va to'rtburchak shaklidagi manzilgohlar bo'lib, qadimshunoslarning yozishicha, yog'och va qisman tosh bilan qoplangan va katta guvalaklardan bunyod etilgan mudofaa devorlari hamda devoroldi xandaq bilan o'ralgan. Istehkomlar ichida markaziy maydon mavjud bo'lib, u bo'ylab katta uy-joylar (uzunligi 20 m, eni 6-8 m) yog'och va guvalakdan qurilgan, shuningdek, yarim yerto'la uy-joylar mavjud bo'lgan.

Arkaim – Sintashta madaniyati xo'jaligining asosini chorvachilik tashkil qilgan va qisman ziroatchilik ham rivojlangan. Aholi qoramol, mayda chorva va otlarni boqgan. Ural tog'lari mis va qalay rudasiga boy tog'lardir. Bronza mehnat qurollari qishloq xo'jaligini rivojlantirishga asos bo'lib, arkaimliklar harbiy sohasida ham katta muvaffaqiyatlarga erishganlar. Ular bronza yarog'-aslahalar bilan qurollangan – suvorilar, ikki g'ildirakli jang aravalaridan foydalanishgan. Transport vositasi – ot va arava uzog masofaga yurish hamda yangi yerlarga ko'chib, ularni o'zlashtirish yoki yaqin va uzoqdagi hududlarni zabt etishga imkoniyat yaratdi. Bunday paytlarda cho'pon – jangchilar o'zga qabilalarga qarshi yurishar, ularni talar va jamoalarning asosiy boyligi chorvani zo'ravonlik bilan olib ketar edilar. Ehtimol, shunga o'xshash fojiali voqealarning aks sadosi Zaratusthraning «Muqaddas qo'shiqlari» – Gotalarda quyidagicha o'zaksini topgan: «shundan beri devlarga sajda qilganlar tinchsevar chorvadorlarning eng yovuz dushmanlariga aylandi... ular yaylovlarni xarob qilib insonlarga qarshi qurol ko'tardilar».

Ayrim tadqiqotchilarning yozishicha, bronza davrida dasht cho'ponlari olov va suvga sig'inishgan, ko'llar va daryolarni qadrlab, ularni ilohiylashtirganlar, o'z xudolariga chorvani qurbon qilganlar, sut va o'simliklar poyasi hamda minabargli – «efedra» sharbatini aralashtirib, maxsus ichimlik – xaomani tayyorlaganlar. Jangchi – yo'lbochchilar jasadi yarog'-aslahalar, jangovar aravalar va otlar bilan birga qabrga dafn etilgan.

Shuni ta'kidlash joizki, Janubiy Uraldagi arkaimliklarga zamondosh Marg'iyona – Baqtriya (Gonur, Dashti) madaniyatiga oid me'moriy rejasii doirasimon va to'g'ri burchakli saroylar hamda olov, suv, yer va muqaddas xaomaga bag'ishlangan ibodatxonalar o'rganilgan. Qadimgi qabrlarda qurbonlik marosimi bilan bog'langan holda, qo'y-echkilar, buzoqlar, ayg'irlar va katta bir podsho qabri yonida to'rt g'ildirakli arava, ikkita tuya va 10 ta xizmatkorlar dafn etilgan.

Arkaim – Sintashta va Marg'iyona – Baqtriyaning moddiy madaniyati (bronza buyumlari, yarog'-aslahalari), me'morilik rejalarini, diniy e'tiqodlari va marosimlaridagi bunday o'xshashliklar, mazkur madaniyatlarning bir-biriga tasodifiy mos kelishi bo'lmasdan, ehtimol, ular bir vaqtga to'g'ri kelgan, shimoliy va janubiy tabiiy-geografik sharoitiga moslashib rivoj topgan qarindosh etnos – qabilalarning tarqiyoti natijasidir. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, arxeologik belgilar va madaniyat xususiyatlariga ko'ra, Marg'iyona – Baqtriya ham, Janubiy Uralda ham bu qabilalar Old Osiyo, Elam va Eronning

shimoli-sharqidan kelib chiqqan aholi guruhlari o'xshab ketadi. Bu taxminni ilmiy faraz sifatida qabul qilish mumkin.

Mil. avv. III ming yillikning oxirlaridan boshlab, Janubiy Ural tog'-kon, metallurgiya ishlab chiqarish muhim markaziga aylanadi. Bundan mis, qalay, qo'rg'oshin tog' jinslarini eritish hamda bronza qurollari va buyumlarini ishlab chiqarish bilan bog'langan ko'psonli ustaxonalarning qoldiqlari dalolat beradi. Bronzadan ishlangan mehnat qurollari, yarog'-aslahalar va uy-ro'zg'or buyumlari ichki hamda tashqi ayirboshlash va savdo-sotiq jarayonlarida (shu jumladan, O'rta Osiyo aholisi bilan) muhim ahamiyat kasb etgan.

Keyinchalik, mil. avv. II ming yillikning o'rtalarigakeleb, Ural, Markaziy Qozog'iston va G'arbiy Sibir dashtlaridan Andronovo madaniyati qabilalarining O'rta Osiyo janubi va Hind vodiysiga migratsiyalari boshlanadi. Mazkur jarayonlar natijada turli qabilalarning qorishib ketishiga, shuningdek, O'rta Osiyoda mahalliy e'tiqodlarning yangicha negizlari asosida rivojlanishiga olib keladi.

Bronza davri Yevroosiyo keng dasht olamining janubiy chegaralarida joylashgan Orolbo'yidagi Quyi Sirdaryo va Quyi Amudaryo (Xorazm vohasi) hududlari etnik migratsiyalar jarayonlarida muhim o'rin tutgan. Xorazm vohasi bronza davri madaniyatlarining (Tozabog'yob, Amirobod) asosiy belgilari (uy-joylarning kulbasimon yarim yer-to'lalar shaklida qurilishi, qo'lda ishlangan sopol idishlar, bronza buyumlari, dafn etish odatlari) dasht chorvadorlar madaniyatlarida muvofiqlik topadi.

Zaratusthra yaratgan «Muqaddas qo'shiqlar» – Gotalarda chorvadorlar jamiyatini tasvirlash, chorvani ulug'lash va cho'pon mehnatini qadrlash an'analariga ko'ra, Xorazm vohasi va uni o'rab olgan keng dashtlar O'rta Osiyo o'zga viloyatlari – Sug'd, Baqtriya, Marg'iyona-ga nisbatan Zaratusthra tavallud topgan yurtga ko'proq mos keladi, negaki mil. avv. VII asrda Quyi Amudaryo – Janubiy Orolbo'y, Quyi Sirdaryo – Sharqiy Orolbo'y hududlarida yashagan qabilalarning hayotida chorvachilik ustunlik qilgan. O'z yurtini tashlab ketgan Zaratusthraning ta'limoti dastlab Baqtriya, Marg'iyona, so'ngra Sug'd va Xorazmda yoyilgan.

Shuningdek, «Avesto» bo'yicha tarixiy geografiya masalarini hamda «Avesto» va Zaratusthra mavzusini o'rganishda yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni inobatga olib, «Avesto» matnlari olis zamonlarga oid tasavvurlarni, Zaratusthra davridan avval mavjud bo'lgan e'tiqodlar izlarini ham mumkin qadar aks etishiga yana bir bor e'tibor berish lozim.

«Avesto» quyidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi: qadimgi geografik tushunchalar – daryolar, tog'lar, qo'llar nomlari, hududiy – etnik, qabilalar va viloyatlar nomlari, qadimgi mamlakatlarning ro'yxati, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy va siyosiy tuzum – qadimgi qabilalar o'rtasidagi to'qnashuvlar va harbiy boshqaruv, qadimgi jangchilarning qahramonligi va faoliyati hamda qadimgi podsholarning ro'yxati, diniy nasihatlar, zarдушitylarning falsafasi, dunyo tarixining rivojlanishi haqida ma'lumotlar va boshqalar.

«Avesto» tushunchalari va ma'lumotlarini aksariyat zamonaviy geografik alohida joy nomlari yoki shaxsiy ismlar bilan bog'lab bo'lmaydi. Misol tariqasida «Avesto»da tilga olingan daryolar, tog'lar, dengiz va ko'llarning nomlari yoki qahramon va jangchilarning ismlari (Vara, Kara, Visturash, Naru va boshqalar) hamda xotin-qizlarning shaxsiy ismlari (Xutaoosa, Arnavaq, Saxnavak) hozirda uchramaydi.

«Avesto»ning ayrim ismlaridan – Neremon, Servar, Xumaya – hozirgi Narimon, Sarvar, Xumayyo ismlarining kelib chiqishini ko'rish mumkin. «Avesto»da keltirilgan shaxsiy ismlar ko'p hollarda «ot», «tuya» so'zlari bilan bog'lanadi.

5.2. Geografik-hududiy nomlar. Ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlar va siyosiy tarix

«Avesto»da tarixiy viloyatlarning nomlari Yasht kitobining uchinchi va Videvdatning birinchi bobida sanab o'tilgan. Yasht ro'yxatidagi birinchi mamlakat qadimgi dasht qabilalari – oriylarning vatani – Aryonam Vayjo (Arianam Vaychax) yoki «oriylarning sayhon yerlaridir». U yurtda ko'p yaylovlarga ega baland tog'lar, keng daryolar va chuqur ko'llar mavjud bo'lgan: keyingi mamlakatlar – Porutu, Iskata, Mouru, Gava Sug'da, Baxdi, Xvarizam.

Yasht quyidagicha xabar beradi: «U mamlakatning jasur sardorlari ko'p sonli harbiy yurishlar qiladi, uning keng yaylovlarga ega, suvga serob tog'larida chorva tinch o'tlov va yemish bilan ta'minlangan, bu yerdagi sersuv – chuqur qo'llar to'lg'inlanib turadi, kema qatnaydigan keng daryolarning oqimi Porutadagi Iskata, Xarayvadagi Mouru, Sug'ddagi Gava va Xvarizam tomoniga toshib intiladi».

Videvdat kitobiga ko'ra, ulug' va donishmand xudo Axuramazda zarдушitylar payg'ambari Zaratushtiraga bunday xabar qiladi: «O Spitamana Zaratushtira, yashaydigan joylarga, bu yerlarda baxt qancha kam bo'lsa-da, tinchlik tortiq qildim. Birinchidan, odamlar yashashi

uchun eng yaxshi mamlakatni, Vaxvi Datiya daryosidagi Aryonam Vayjoga asos soldim.

Ikkinchidan, men, Axuramazda, eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan bo'lgan Gava Sug'da makoniga asos soldim. Uchinchidan men, Axuramazda, eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan bo'lgan qudratli Mouruga asos soldim.

To'rtinchidan, men, Axuramazda, eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan bo'lgan, baland bayroqli go'zal Bahdiga asos soldim».

Videvdatning birinchi bobida sanab o'tilgan mamlakatlar Yasht viloyatlari ro'yxatidan ancha farqlanadi: Aryonam Vayjo, Gava, Mouru, Bahdi, Nisaya, Ariya, Vaekereta, Urva, Xnanta, Raga, Chaxra, Varna, nomsiz yetti Hind viloyatlari va Ranza daryosi boshlaridagi mamlakat. «Avesto»da tilga olingan qadimgi mamlakatlar – O'rta Osiyo va Afg'oniston, Eronning shimoli-sharqiy hududlari bilan bog'lanadi. Aryonam Vayjo mamlakatini keng hududda joylashgan o'lka deb tushunish mumkin. U yerdagi bepoyon dashtlar, volalari ko'p yaylovlarga ega baland tog'lar – Pomir, Hindiqush, Hisor, Tang'ritog', chuqur qo'llar – Kaspiy, Orol, keng daryolar – Amudaryo va Sirdaryo deb faraz qilinadi.

Videvdatning maxsus bobida Aryonam Vayjo Vaxvi Datiya daryosi havzasida joylashgan deb e'lon qilingan. «Qish u yerda o'n oy davom etadi, yoz ikki oy. Qish oylarining suvlari sovuq, yerlari sovuq, qishning oxirida u yerda katta toshqin suv paydo bo'ladi».

Aryonam Vayjoning geografik chegaralari to'g'risida «Avesto»da aniq ma'lumotlar yo'q. Aryonam Vayjo iqlimi shimoliy dasht, dasht o'rmon hududlari hamda tog'li viloyatlar tabiatiga yaqin bo'lib ko'rinadi. Bu borada, Ural va Oltoy tog'lari, G'arbiy Sibir iqlimi hamda Ob, Ural va Volga sersuv daryolari haqidagi dasht chorvador qabilalarining xotiralari «Avesto»da aks etishi ham ehtimoldan xoli emas. Vaxvi Dat'yo (Dat'ya) daryosi bizga noma'lum bo'lib, uni yirik sersuv daryo deb faraz qilish mumkin (ba'zi olimlar fikriga ko'ra Amudaryo, boshqalarning taxminicha, Volga).

«Avesto»da tilga olingan yana bir keng sersuv daryo – Ranza, olimlarning ta'kidlashicha, Sirdaryo bo'lishi mumkin. Qadimgi yunon tarixchilari ma'lumotlariga qaraganda, Ra daryosi skif tilida – Volga daryosidir.

«Avesto»da tilga olingan boshqa daryolar – Zarnumat, Vitanxuxat va Frazdan bizga noma'lum bo'lib qolmoqda. Zarnumat daryosi «oltinli» deb tarjima qilinadi. Bu tushuncha Zarafshon nomida ham saqlangan. Yozma manbada tilga olingan ko'llarning (Chaychast, Vorukash,

Kansava, Pishin) hududiy joylashuvi haqida aniq xabar berish bir oz qiyin. Chaychast nomi – Choch, Vorukash – Balkash, Kansava – Erondagi Xamun ko'li bo'lishi mumkin, deb faraz qilinadi.

«Avesto» tog'lar haqida shunday xabar qiladi: «Dunyoda, o Spitamana Zaratushtira, ikki ming ikki yuz qir to'rt tog' bor». Shular jumlasidan Xara (Xarati), Zardaz, Ushida, Ushidarna, Erzif, Erezur, Raodita, Mazishva, Antar Daxiyo, erzish, Vatigaysa, Adarana, Xamonkun, Vashan, Vidvan va boshqalar Yashning o'n to'qqizinchi bobida tilga olingan.

Eng baland, oriylarning muqaddas tog'i – Xara hisoblangan. Uning cho'qqilarida va yana bir guruh boshqa tog'larda (Adarana, Bayona, Iskata) qor va muz deyarli erimagan. Bunday tog'lar Tangritog', Pomir va Hindiqush tizmalari tog'lariga o'xshab ketadi.

«Avesto»dagi mamlakatlar nomlari qadimgi fors tilida yoritilgan ahamoniy davri mixxatlarida va qadimgi yunon tarixchilari asarlarida takror etilgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlar va siyosiy tarix. Avesto jamiyati to'rt asosiy qismga bo'linadi. Uy, oila jamoasi – «nmana», «dmana», urug' jamoasi – «vis», qabila – «zantu», qabilalar ittifoqi – «daxyu» deb atalgan.

Yashning uchinchi bobida bunday xabar qilinadi: «Xudo Mitra-ni biz ulug'laymiz. Unga hech kim yolg'on gapir olmaydi: uyda – oila boshlig'i, urug' oqsoqoli, qabila yo'l boshchisi va mamlakat sardori. Agar uy egasi, urug' oqsoqoli, qabila boshlig'i va mamlakat sardori yolg'onchi bo'lsa, g'azablangan Mitra butunlay oilani, urug'ni, qabilani, mamlakatni va ularning boshliqlarini ham tamoman yo'q qiladi».

Oila, urug' va qabila boshlig'ini anglatish uchun «pati» so'zi ishlatilgan, ya'ni «nmanapati», «vispati», «daxyupati». «Daxyu» tushunchasi «vilyat» ma'nosini ham anglatgan. Mamlakatni idora qilgan shaxs «kavi» yoki «sastar» deb atalgan. «Sastar» so'zi orqali qabilalarning harbiy yo'l boshchisi ham tushunilgan.

Oqsoqollar kengashi – «varzanapati», «xanjamana», xalq yig'ilishi (majlisi) – «v'yaxa» deb atalgan. «Avesto» shahar hayoti va tuzumi haqida ma'lumotlar bermaydi. Manbada «shahar» so'zi yoki «shahar jamoasi» tushunchasi yo'q.

«Avesto» qadimgi jamiyatning to'rt toifasini ajratib beradi, ular ko-hinlar, jangchilar, chorvadorlar va hunarmandlardir (Yasna, 19-bob). «Avesto»da tilga olingan «baland uylar», «ustunlar» maxsus binokorlar mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Jangchilarning yaroq-aslahalari nayza, o'q-yoy, xanjar va jangovar bo'ltalardan iborat bo'lgan.

«Avesto»ning eng qadimgi qabilalari chorvachilik bilan hayot kechirganlar. Manbada chorvachilik hayotiga oid ma'lumotlar talaygina: «Axuramazdaga murojaat qilib, payg'ambar ayturki: «Sen o'sha, kim bizga hayot manbayi bo'lgan chorvani dunyoga keltirib, yaratgansan».

«Axuramazda yaratgan hamma narsaning ichida birinchi o'rinda chorva turadi. Biz chorvaga «tinch o'tlov va yemish ta'minlashga chiqaramiz».

«Chorvaga yaxshi ega kerak. Ushbu yerdagi chorva egalariга men erkin yurishni va erkin hayotni ta'min qilaman» (Yasna, 24. Gotalar).

Yash va Yasna boblarida dehqonchilik haqida ma'lumotlar yo'q. Videvdar kitobida dehqonchilik savob ish deb hisoblangan: «Kim yerga ishlov bersa, o Spitamana Zaratushtira, chap va o'ng qo'li bilan, o'ng va chap qo'li bilan, u yerga manfaat keltiradi» (Videvdar, 3-bob).

«Avesto»da yoritilgan ma'lumotlar O'rta Osiyoda qabilalarning siyosiy birlashmasi tashkil topgan davrlarga (mil. avv. IX-VIII asr) mansub bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Bu birlashma – Aryoshayyona (Ariashayana) katta harbiy ahamiyatga ega bo'lgan. Shu davr aholisining bir qismi chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan, boshqa bir guruh esa ko'chib yuradigan chorvachilik shakliga o'tgan. Chorvachilik va dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan vilyotlar aholisi («Shohnoma»da – Eron) va ko'chmanchi chorvadorlar («Shohnoma»da – Turon) o'rtasida siyosiy qarana-qarshiliklar paydo bo'lgan.

«Avesto»da «xalq», «elat» ma'nosiga oid tushunchalar uchramaydi. Manbada «oriylar», «oriylar yurti, o'lkasi», shuningdek, zardushtiylik e'tiqodini qabul qilgan boshqa qabilalar: «sayrima», «saina», «daxa» hamda xudo Axuramazdani va zardushtiylikni e'tirof qilmagan qabilalarning nomlari tilga olingan.

«Avesto»ga ko'ra, qadimgi podsholarning ro'yxati quyidagicha: «Xaosh'yoxn – birinchi afsonaviy podsho («Shohnoma»da – Xushang), undan keyin Yima (Jamshid) – podsho-podachi, S'yovarshon (Siyo-vush), Kavi Xaosrov (Kay-Xisrov), Kavi Vishtasp.

Kaviylar («Shohnoma»da – kayyoniyalar) – podsholar sulolasidir. Bu sulola vakillari: Kavi Kavrat (Kay-Kubot), Kavi Usan (Kay-Qovus), Kavi Pishin (Kay-Pishin), Kavi Arshan (Kay-Aresh) Zaratushtira ta'limotining tarafdorlari edi. Turonliklar orasida esa Zaratushtira ta'limotini qabul qilmagan qabilalar mavjud bo'lgan, shu boisdan ham ular «Avesto»da «soxta», «yovuzlar» sifatida yoritilgan.

Kavi Xaosrov oriylar mamakatlarini birlashtiruvchi podsho hisoblangan. Unga qarshi «tura» chorvador qabilalarning yo'lboshchisi Frangrasyon («Shohnoma»da – Afrosiyob) kurash olib borgan. Frangrasyon – Afrosiyob, Kay Xisroviyning otasi S'yovarshon – Siyovushni o'ldirgan. Kay Xisrov Frangrasyon bilan jang qilib, uni Chaychast qo'li yonida mag'lubiyatga uchratib halok etgan. Shunday qilib, Kay Xisrov otasi Siyovush hamda Agraerat va Naravid ismli bahodirlar uchun qasos olgan.

«Avesto»da Kavi Vishtaspiyning asosiy dushmanlari sifatida turoniy «danu» va «xyaona» qabilalarning vakillari – Ashtarvant, Arijasp, Vandarmenish va Darshin kabi ismlar keltirilgan. Taqdir va baxt xudosi Ashiga murojaat qilib, Kavi Vishtasp ayturki: «Baxt-saodatli Ashi, g'alabali jangda, x'yaona yovuzi, yetti yuz tuya egasi serjahl Ashtarvant, soxta Arijasp, devlarni qadrlagan Darshin ustidan g'olib chiqishga, x'yona jangchilarini yuzlab qirishga omad so'rayman». («Yasht», 17-bob).

5.3. Diniiy falsafa va dafn etish marosimlari

Zardushtiyilarning diniy falsafasi qarama-qarshi kuchlarning kurashiga asoslangan. Bu kurash xudolar o'rtasida boshlanib (ezgulik xudosi Axuramazda bilan yovuzlik xudosi Anxro Manyo – Axriman o'rtasida), tabiatda va insoniyat hayotida ham davom etadi. Tura, danu, x'yaona qabilalari «dayva» – devlarni ulug'laganlar va Axuramazdani qadrlamaganlar. Shuning uchun ham «Avesto»da ular Zaratushtira tarafdorlarining ashaddiy dushmanlari sifatida yoritilgan.

Biroq zardushtiylik xudolariga sig'ingan va aksincha sig'immagan qabilalar bir-biriga qarindosh aholining vakillari bo'lganlar.

Axuramazda yaxshilik, yorug'lik, baxt keltiruvchi, hayot va haqiqat tortiq qiluvchi xudo hisoblangan. Zaratushtira bunday xabar qildi: «Biz Axuramazdani ulug'laymiz, u chorvani, suvni va o'simliklarni, yorug'likni va yerni yaratgan». Axuramazda hayotni va dastlabki olamni yaratuvchi xudo deb faraz qilingan. Anxro Manyo yovuzlik, kasallik, o'lim va zulmat keltiruvchi xudo hisoblangan.

Aholi joylashgan dunyoni zardushtiyilar 7 ta tabiiy qismlarga (qarshvar)larga bo'lganlar. Bu dunyoning tarixi 12 ming yil davomida rivojlanadi deb faraz qilingan. Zardushtiyilar ta'limotiga ko'ra, dunyo rivojlanishi to'rt bosqichga bo'linib, har bir davr 3 ming yildan iborat bo'lgan.

Birinchii bosqich – ko'rinnmas ma'naviy dunyo; ikkinchisi – hayot va dastlabki yagona Gavmard buqa-odam paydo bo'lishi davri; uchinchi-

si – «oltin davr» yoki oriylar afsonaviy qahramonlarning ish-harakatlari davri; to'rtinchi bosqich payg'ambar Zaratushtira vafotidan so'ng boshlangan.

Dunyo tarixining ikkinchi davrida Anxro Manyoning yovuzlik faoliyati boshlangan. U dastlab yagona Gavmardga o'lim keltirgan. Ammo uning odam tanasidan erkak va ayol paydo bo'ladi. Ular insoniyat urug'ini vujudga keltiradilar. «Avesto» ma'lumotlariga ko'ra, oriylar ham Gavmard farzandlaridan kelib chiqqan. Shuningdek, Gavmardning buqa tanasidan sigir va buqa, qonidan esa – o'simliklar vujudga kelgan deb faraz qilingan.

Uchinchi bosqichda – Yima (Jamshid) podsholik qilgan bu «oltin» davrda dunyoda baxti hayotning rivojlanishi yuqori darajasiga yetgan. Dunyo aholisi bir necha marotaba ko'paygani va keng hududlarini o'zlashtirib, yoyilgani tufayli inson, qushlar va hayvonlar yashashi uchun sayhon yerlar kamayib borgan. Shu sababli Axuramazda maslahatiga binoan, Yima har 300, 600 va 900 yil davomida yer chegaralarini va insonlar joylashuvi hududini kengaytirib borgan. Yer yuzida qish, sovuq havo va toshqin suvlar xavfi tahdidiga qarshi, Yima «vara» – to'rtburchakli gal'a-makonga asos solgan. Bu gal'ada turli o'simliklarning o'sishi, har bir mayda chorva va katta shoxli mol, parranda, it va odamlarning yashashi uchun olov hamda oziq-ovqat zaxiralarni saqlash imkoniyatlari yaratilgan.

Zardushtiyilar fikriga ko'ra, to'rtinchi bosqichning so'nggi yillarida «oxirgi zamon» boshlanishi lozim. Xuddi shu zamonda, dunyo va insoniyat taqdirini hal qiluvchi, dunyo hayotini qutqaruvchi Saosh'yant nomli shaxs paydo bo'ladi. U yerni «eritilgan temir oqimida» tozalab beradi. Yovuz kuchlar tarafdorlari, haqiqatga qarshi bo'lgan va gunohkor yovuz ishlarni amalga oshirgan odamlar butunlay yo'q qilinadi.

«Avesto»da turli xil ma'lumotlar mavjud: jangchi-qahramonlar haqida afsonalar, bahodirlar o'rtasidagi janglar, hayot va o'lim falsafasi, xalq og'zaki ijodidan kelib chiqqan ertaklar va boshqalar. Misol tariqasida, serjahl jodugar Axt'yo va yosh turonlik Yoyshta haqidagi afsona juda ham qiziqarli.

Zardushtiyilarning qurbonlik urf-odatlarini haqida Yasht madhiyalari xabar qiladi. Kitobning 5-bobida («Ardivisur – Yasht») muqaddas Xara tog'i etagida oriylarning podshosi Xaosh'yonx, Xukar'yo tog'ida Yima, Pishin ko'li qirg'og'ida jangchi-qahramon Karasp, Erzif tog'ida podsho Kavi Usan, Chaychast ko'li qirg'og'ida Kavi Xaosrov va Frazdan daryosi sohilida Kavi Vishtasp iloha Ardivisura-Anaxitaga yuz otni, mingta

qoramolni va sanoqsiz qo'ylarni qurbon qilib, o'z dushmanlari ustidan, zulm va gora kuchlar tarafdorlari ustidan g'alaba qozonishda ilohlaridan madad so'raganlar. Daryolar ilohasi Ardivisura hamda taqdir va baxt xudosi Ashining yordami bilan ularning janglari, kurashlari g'alaba bilan yakunlangan.

Zardushtylarning ta'limotlariga ko'ra, inson o'zining ishlari, fikrlari va so'zlari bilan Anxro Manyoga qarshi bo'lishi lozim edi. Kim bu dunyoda halol, kamtar va mehnatsevar yashab o'tsa, u narigi dunyoning jannatida baxti hayotni kechirishga muvassar bo'ladi. Yovuz ishlari bilan mashhur bo'lgan odamlarni do'zaxdagi zulmat va azob kutib oladi, deb faraz qilingan.

O'lim – yovuzlik ifodasi, kasallik va o'limni keltiruvchi serjahl xudo – Anxro Manyodir. Vafot etgan odamni maxsus xonada o'ttiz qadam olovdan, o'ttiz qadam suvdan va muqaddas o'simliklardan uzoglashtirish hamda yaqin qarindoshlardan chetlashtirish lozim edi. Dafn etish marosimi bilan «nasassa» deb ataluvchi maxsus kishilar shug'ullanganlar («nasu» – o'lim ifodasi, o'limni shimoldan uchib kelgan pashsha olib keladi deb faraz qilingan).

Uch kun va uch tun davomida kohlilar hamda vafot etgan odamning qarindoshlari zardushtylarning maxsus nashatlari o'qib turganlar. Marosimlar davomida ovqatlanish man etilgan. To'rtinchi kun boshlanishi bilan, marhumning ruhi narigi dunyoga yetib borganidan so'ng, jasadni uydan olib chiqish mumkin bo'lgan. Zardushtylarning dafn qonunlariga ko'ra, jasadni yerga ko'mish, suvga tashlash, gulxanda kuydirish man qilingan. Shuning uchun ham marhumni zardushtylar uydan, shahardan, muqaddas olovdan va suvdan chetlashtirib, uni toshli va qumli tepaliklarga yoki boshqa maxsus joylarga olib borib qoldirganlar.

Uy-joydan, olovdan va suvdan uzoglashgan joylarda tashlab qoldirilgan jasadlarni yirtqich hayvonlar va qushlar yo'q qilishgan. Yil davomida qor va yomg'ir suvlari jasad suyaklarini yuvib, ularni quyoshning muqaddas nuri quritib, yana tozalangandan so'ng «nasassa»lar zardushtylarning osmon ostidagi ochiq qabristonlariga kelib, tozalangan suyaklarni yig'ib olganlar.

Faqat shundagina, murakkab dafn marosimidan so'ng, suyaklarni sopol idishlarda yerga qo'mish yoki maxsus inshootlardagi tobutchalarda saqlash mumkin edi.

Mil. avv. IX-V asrlarga oid Surxondaryo va Qashqadaryo (Shimoliy Baqtriya va Janubiy Sug'diyona) vohalaridagi o'troq aholiga

mansub qadimgi qabrlar topilmagan. Bu davrda O'zbekistonning janubiy viloyatlarida zardushtylar urf-odatlariga yaqin dafn etish marosimi tarqalgan. Qashqadaryodagi Sangritepa, Surxondaryodagi Qiziltepa va Bandixontepa atroflarida qadimgi odamlarning suyagi qoldiqlari topilgan. Shuningdek, bronza davriga oid Sherobod vohasidagi Jarqo'ton va Bo'ston yodgorliklarida odam skelet parchalarining sopol idishlarda va yon tomonlari tosh, sopol sinqlari bilan o'rab olingan o'ralarda dafn etilishi aniqlangan. Bundan ko'rinib turibdiki, arxeologik ma'lumotlar ham yuqorida yoritilgan dafn marosimi haqida dalolat beradi. Hozirga qadar arxeologik jihatdan zardushtylarning ilk dafn marosimlarining izlari Baqtriya va Sug'd hududlarida aniqlangan, xolos. Shuningdek, Baqtriya hududida olov, suv, yer va hosildorlikka sig'inish odatlari bronza davrida shakllangan. Shu sababli ba'zi olimlar Zaratushtira o'z yurtidan Baqtriyaga kelganidan so'ng mahalliy e'tiqodlar va dafn marosimlari ta'sirida o'z diniy qarashlarini isloh qilgan, deb yozadilar. Mazkur e'tiqodlar uning ta'limotiga zid kelmagan.

Zardushtylar e'tiqodiga ko'ra, marhumdan ajralgan jon ruhi Chin-vot ko'prigiga yetib boradi. Chin-vot ko'prigi Xara tog'ining baland cho'qqisidan boshlanib osmonga qaratilgan. Bu ko'prikning yonida ruhi xudo Mitra va uning yordamchilari Sraosha bilan Rashnu kutib oladilar. Xudo Mitraning qo'lida adolat bilan sudlash tarozisi bo'ladi. Tarozida jonning ezgu va yovuz ishlari tortiladi. Ezgulik jonlar uchun Chin-vot ko'prigi kengayib borib, osmonga yo'lni ochib beradi (jannatga ularni go'zal pari qiz kuzatib boradi). Agar tarozining yovuz ishlar tomoni og'ir bo'lsa, Chin-vot yo'li torayib qoladi, o'tkir qilich damiga aylanadi. Yovuz ruhi jirkanch ajina-kampir yer tagiga olib ketadi. Bu joyda u Anxro Manyo zulmatiga uzog azob umrni ko'radi.

Zaratushtira ta'limotiga ko'ra, «oxirgi zamondan» so'ng o'lim va «marhumlar podsholigi» butunlay yo'q bo'ladi. Olov xudosi Atar tog'laridagi temirlarni eritib, olovsimon suyuqlikni yoki alangali daryoni Yer yuziga qaratadi. «Katta Budaxshin» nomli kitobdagi ma'lumotlarga ko'ra, har bir inson bu daryodan kechib o'tishi lozim bo'ladi. Haqiqatgo'ylar uchun olov yangi sog'ilgan sut daryosiga o'xshab qoladi, gunohkorlarning ichi eritilgan temir bilan to'ldirilib yong'inga aylanadi. Gunohkorlar Yer yuzidan tamoman g'oyib bo'ladi. Alangali suyuq temir daryosi yer tagiga oqib, do'zaxni, xudo Anxro Manyoni va zulmatni yo'q qiladi. Bundan keyin yerda baxt-u saodat, adolat va yaxshilik ustunlik qilib, insoniyat kasallikni, qarilikni va o'limni umr-

man bilmaydi. Jannat va yerdagi yashovchilar birlashadilar, Yer jannatga aylanadi. Odamlarning munosabatlari, soʻzlari va ishlari tinchlik va baxt maqsadi bilan bogʻlanadi.

Zaratushtra nasihatlarida doimiy farogʻatli hayot inson uchun uzoq notanish xayoliy jannatda emas, balki inson uchun yaqin, unga tanish jonli dunyoda mavjud boʻlishi lozim, degan qarashlar muhim ahamiyat kasb etgan. Bu marraga yetish uchun odamlar juda koʻp murakkab va jiddiy sinovlardan oʻtishlari kerak.

Zaratushtra birinchi boʻlib adolati sud qilish, jannat va doʻzax haqida, insoniyat uchun umumiy oxirgi sinov haqida, hamda haqiqat, buyodorlik va ezgulikka intilgan insonlar uchun doimiy farogʻatli hayot olami toʻgʻrisidagi rasmiy taʼlimotga asos solgan.

Asrlar davomida turli xalqlar dunyoda toʻkinlik, baxt-saodat, farovonlik ustunlik qilgan davr boshlanadi deb umid qilganlar. Bu abadiy mavzu oʻz ahamiyatini hozirda ham yoʻqotmagan. Biroq, kelajakdagi oʻlmas dunyo, baxtli hayot, doimiy adolatlik haqida qadimgi manbalar ichida «Avesto» birinchi bor eʼlon qilgan.

5.4. Axloqiy va huquqiy qoidalar. Jinoyat va jazo turlari

Rivoyatga koʻra, Zaratushtra 30 yoshga toʻlganda haqiqiy din taʼlimoti uning qalbidan oʻrin olgan. Shu davr murakkab, notinch bir davr edi. Bosqinlar va urushlar inson zotiga cheksiz judoliliklar, oʻlim keltirdi. Qabilalar bir-biri bilan yovlashardi. Yoʻlboshchilar va jangchilar harbiy yurishlarga chiqib, kuchsiz va himoyaga muhtojlarni talar va qulga aylantirar edilar.

Zaratushtra bir necha bor bedodlik va zoʻravonliklar guvohi boʻlganligi uchun, uning dastlabki targʻibotlari yovuzlik, zoʻravonlik va oʻlimga qarshi qaratilgan. Shu tufayli tartibga chaqirish, adolatga intilish, xulq, odob tantanasi, tinch hayot va ezgulikka davat Zaratushtra targʻibotining asosini tashkil etgan. «Kuch va imkonim boricha men odamlarni haqiqat – «asha»ga chorlayman», – deya Zaratushtra ulugʻ va donishmand tangri Axuramazdaga qasamyod etadi.

«Asha» – tartib, imon va adolat timsoili. Unga yaxshi niyat, yaxshi soʻz va savobli ishlar bilangina erishish mumkin. Biroq oʻz muroqabalarining barida Zaratushtraga ezgulik va adolatga qarshi boʻlgan, oliy tangri Axuramazda dushmani Anxra Manyo boshliq qora kuchlar mavjudligi ayon boʻladi.

Zaratushtra taʼlimoti insonparvarlik gʻoyalari bilan uzviy bogʻlangan boʻlib, unda inson uchun alohida muhim oʻrin ajratilgan. Yaxshilik

va yovuzlikning kurashida unga xohlagan tomonini yoqlash imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, xar bir inson yovuzlikni yoʻqotish va ezgulikni oʻrnatish ishida ishtirok etishi mumkin. Bu ishda hamma teng huquqlidir. Qabilalar oʻrtasidagi kurash va tinimsiz bosqinlar («Ular xonadonlarga, uy-joy, viloyat va mamlakatga qashshoqlik va vayronalik keltiradilar») sharoitida Zaratushtra markazlashgan qudrati hukmdori boʻlgan siyosiy uyushma yaratishga chaqiradi. «Marhamati hukmdor shodlik kezzan joylarda uchun tinchlik oʻrnatadi», – deydi Zaratushtra.

Zardushtiylik falsafasiga koʻra, odamlarning yovuzlik kuchlariga qarshi kurashiga faqat din emas, ibodat, samimiy fikr, yaxshi soʻz va tadbirkorlik, shuningdek, axloqiy va huquqiy qoidalar ogʻishmay amal qilishlari ham asos boʻla oladi.

Odamlarning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari maʼlum qonun-qoidalariga asoslangani haqida Yashit va Videvdad boblari maʼlumot beradi. Oila va jamoadagi berilgan soʻzdan yoki qasandan voz kechish, odamlar oʻrtasida tuzilgan ahdonmani buzish katta gunoh hisoblangan: «O, Spitama, shartnomani buzuvchi kishi butun mamlakatda zavol keltiradi, shu bilan birga Artaga tegishli barcha mulk-u mollarga putur yetkazadi. O, Spitama, ahdingni buzma...»

«Avesto»ning guvohlik berishicha, er-u xotin oʻrtasidagi shartnoma ellik barobar, ota va oʻgʻil oʻrtasidagi shartnoma yuz barobar, kuyov bilan qaynota oʻrtasidagi shartnoma sakson barobar, aka-ukalar oʻrtasidagi shartnoma esa toʻqson barobar hisoblangan. Yoshi ulugʻ kishilar soʻzini qaytarish tanbenga loyiq, deb topilgan. Qolgan holatlarda, masalan, farzand otaga qoʻl koʻtarsa, bu ogʻir jinoyat hisoblanib, tanjazosi berilgan.

«Avesto» quyidagi jinoyat turlari haqida maʼlumot beradi: dinnaga va shaxsga qarshi, mulkiy, axloqiy, oliaga qarshi, tabiatga qarshi, muqaddas hayvonlarga va itga qarshi.

Zardushtiytlarning qonunlariga koʻra, jasadni yerga koʻmish, suvga tashlash, gulxanda kuydirish man qilinganligi bizga maʼlum. Shuning uchun ham gunohlar ichida eng ogʻiri odam va itlar jasadini «tuproqqa topshirish», «dunyoda hech bir jazo, hech bir tovon bunday gunohni poklay olmaydi, – deya taʼkidlaydi «Avesto».

Shaxsga qarshi harakatlarda qurolni qoʻlga olib tahdid solish, birovni kaltaklab, uni hushidan ketkazish, unga jarohat yetkazish, suygini sindirish va boshini yorish kabi harakatlarga qattiq jazolangan.

«Avesto» mulkiy jinoyatlardan o'g'rilik, firibgarlik, talon-taroj, bosqin, qarzdorlikni gunoh deb hisoblaydi. «Kimda-kim qarzni o'z egasiga qaytarmasa, uning bu amali o'sha omonatni o'g'irlagan bilan barobar bo'ladi». Olingan qarzni o'zlashtirish ham jinoyat hisoblangan.

«Avesto» oilani va farzandlarni hamda uy-joyni asrab-avaylashga chaqiradi: «Kimning uyi bo'lsa, u uysiz bexonumon odamdand yaxshiroqdir». Odamlar bir-birlariga madadkor bo'lishi kerak, masalan, boy qambag'alga. Zardushtiylar jamoa a'zolarining kundalik hayotidagi xulqi uchun javobgarligini his qilganlar. Ularni maqsadli, umumiy hayotiy muammolar va vazifalar og'ir daqiqalarda birlashtirgan, ertangi kunning farovon bo'lishiga umid bag'ishlagan.

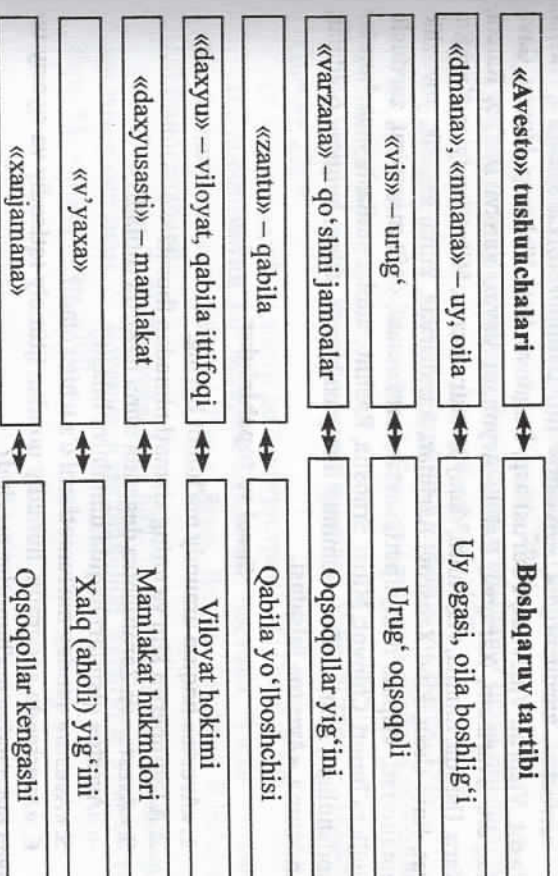
Oila va jamiyatdagi axloqiy va huquqiy munosabatlar, jumladan xonadon egasi va oila a'zolari, er va xotin, otav o'g'il, kuyov va qaynola, qo'shnilar o'rtasida keng qamrovli bo'lib, ular yolg'on, zo'ravonlik va nohaqlikka qarshi qaratilgan.

Inson olov, suv va zaminning pokligini ta'minlashi, tabiatni asrab-avaylashi lozim edi. Suv va olov qoshida qasamni buzgan odam og'ir gunohkor hisoblanib, kimda-kim qasamni buzsa, u ma'lum miqdorda qamchin bilan savallangan. «Avesto» sanog'i oltita ahdnoma (qasam, kafolat)ga rioya qilishga chaqiradi (so'z, qo'l, qo'y, sigir, odam, viloyat qasami).

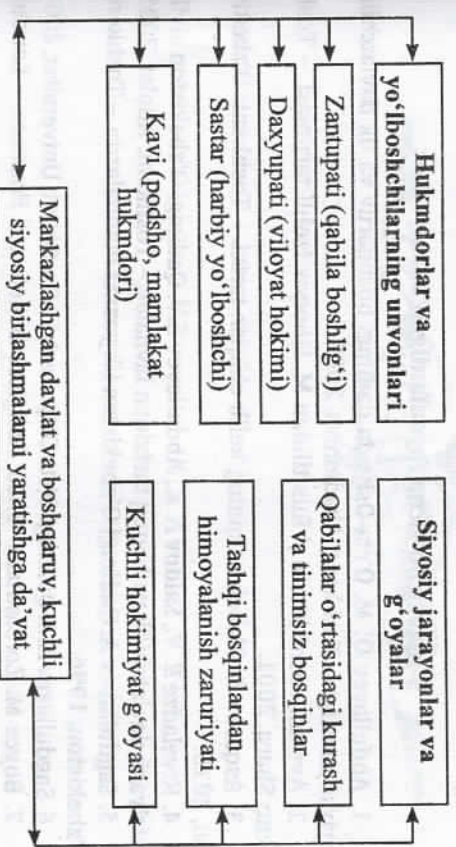
«Avesto»da mehnatga yuksak ehtirom bilan munosabat bildiriladi. Inson mehnat qilishi lozim, biror hunar, qurilish, ziroat va chorvachilik bilan shug'ullanish deyiladi: «Kim don sochib, g'alla yetishtirsa, u taqvodorlik, haqiqat o'rnatgan bo'ladi».

Nohaqlik va jinoyatga to'siq qo'yish, ularning oldini olish maqsadida «Avesto» qonunlari inson va jamoaning har kungi hayotini, ichki va tashqi munosabatlarni huquqiy nazorat qilishga qaratilgan. «Avesto» yuksak axloq, pokiza vijdon, marhamatlik, insonga va ona zaminiga nisbatan doimiy g'amxo'rlikni targ'ib etadi. Bugungi kunda ham «Avesto» falsafasi dolzarbdir. U insoniyatning yorug' kelajagiga, ezigulikning yovuzlik ustidan g'alabasiga va adolat tantanasiga ishonch va umid bag'ishlaydi.

«Avesto»dagi qadimgi jamiyat va boshqaruv tartibi

«Avesto»dagi siyosiy ma'lumotlar

«Avesto», zardushthyilk, «Avesto» tili, Dyupperon, Zaratushtira, Yasna, Yashit, Visprat, Videvdat, Pourushasp, Dugdova, Kavi Visthasp, Mouru, Gava Sug'da, Xvarizam, Xaravya, Bahdi, Aryonam Vayjo, Vanxvi Dat'yo, Ranza, Xara, Ushida, mmana, vis, zantu, daxiyu, Axuramazda, Mitra, kavylar, Kavi Kavari, Kavi Usan, Kavi Xaosrov, Axirman, karshavar, Yima, ezgulik, yovuzlik, nmanopati, vispati, daxiyupati, sastar, xanjamana, dah marosimi, zardushthyilk ta'limoti, Chinvoit, Mitra, Straosha, Rashnu, adolat sudlash, «marhumlar podsholigi», Atar, «ashha», samimiy fikr, yaxshi so'z, axloq, huquqiy qoidalar, ahdnoma, «Avesto» falsafasi.

Savol va topshiriqlar

1. «Avesto» haqida umumiy ma'lumot bering.
2. A.Dyupperon kim va uning xizmati nimadan iborat?
3. «Avesto» va Zaratushtra deganda nima nazarda tutiladi?
4. «Avesto» qismlari haqida nimalarni bilasiz?
5. «Avesto» qanday ma'lumotlarni o'z ichiga oladi?
6. «Avesto»da geografik, hududiy nomlar, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ta'rixga oid qanday ma'lumotlar mavjud?
7. Zardushtriyalar ta'limoti haqida nimalarni bilasiz?
8. «Avesto»ning manba va madaniy meros sifatida ahamiyatini ta'rifi lab bering.

5-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev O'. M. O'rta Osiyoda qadimgi boshqaruv va ilk davlatchilik tarixshunosligi. – Toshkent: Akademiya, 2009.
2. Avesto. Yasht kitobi / Rus tilidan M. Ishoqov izohli tarjimasini. – Toshkent: Sharq, 2001.
3. Asqarov A. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2015.
4. Ryteladze E. V., Saidov A. X., Abdullayev E. V. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. – Toshkent: Adolat, 2001.
5. Sagdullayev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. – Toshkent: O'zbekiston, 1996.
6. Sagdullayev A. S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
7. Boyce M. Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices. – London, 2001.
8. Herzfeld E. Zoroaster and his world. Vol. I. – 410 p.; Vol. II. – 411 p. – Princeton, 1947.
9. Gershevitch I. The Avestan Hymn to Mithra. – Cambridge, 1959.
10. Абәев В. И. Миф и история в Гатах Зороастра. Историко-филологические исследования. – М.: Наука, 1974.

11. Авеста. Избранные гимны / Пер. с авестийского И.М.Стеблин-Каменского. – Душанбе: Адиб, 1990.
12. Аркаим: По страницам древней истории Южного Урала / Науч. ред. Г. Б. Зданович. – Челябинск: Крокус, 2004.
13. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. / Пер. с английского И.М.Стеблин-Каменского. – Душанбе: Адиб, 1979.
14. Дорошенко О. А. Зороастрийцы в Иране. – М.: Наука, 1982.
15. Зданович Г. Б., Зданович Д. Г. и др. Аркаим и «Страна городов». – Челябинск: Крокус, 2003.
16. Ртвеладзе Э. Историческое прошлое Узбекистана. – Ташкент: Санъат, 2009.
17. Сариниди В. Задолго до Заратуштры. – М.: Старый сад, 2010.
18. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Часть вторая. – М.: Высшая школа, 1980 / Гатты. Ясна. Яшты. Перевод В.И.Абаева, С.П.Виноградовой.
19. Ширинов Т. Ш. Средняя Азия во II тысячелетии до нашей эры и протозороастризм // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 31. – Самарканд, 2000.

6-MAVZU. QADIMGI DAVLATLAR TARIXI

Reja:

- 6.1. Qadimgi fors bitiklari va ilk yunon manbalari.
- 6.2. Tarixiy-madaniy viloyatlar va qadimgi davlatlar.
 - 6.2.1. Qadimgi Baqtriya.
 - 6.2.2. Sug'd (Sug'diyona).
 - 6.2.3. Qadimgi Xorazm.
 - 6.2.4. Sak-massagetlar.
 - 6.2.5. Choch va Farg'ona.

6.1. Qadimgi fors bitiklari va ilk yunon manbalari

Qadimgi fors bitiklari. Mil. avv. 545-540-yillarda ahamoniylar O'rta Osiyoning Parfiya, Marg'iyo, Baqtriya va Sug'd viloyatlarini bo'ysundirganlar. Massagetlarga qarshi Kir II ning yurishlari mil. avv. 530-yilda muvaffaqiyatsiz yakunlangan. Saklar yurtini Doro I mil. avv. 518-yilda istilo qilgan.

Doro I davrida (mil. avv. 522-486) ahamoniylar sulolasi Hind vodiysidan O'rtaer dengiziga qadar bo'lgan keng hududda o'z hukmronligini o'rnatgan. Ahamoniylar davlati jahon tarixida birinchi yirik dunyo davlati hisoblanadi. Bu davlat ilk bor ko'p sonli viloyatlar, shaharlar va xalqlarni birlashtirgan. O'rta Osiyoda ahamoniylar ikki yuz yildan ziyod hukmronlik qilganlar (mil. avv. 330-yilgacha).

Ahamoniylar davri mixxat yozuvlarida O'rta Osiyo xalqlari va viloyatlari to'g'risida turli xil ma'lumotlar bor. Bu yozuvlar mil. avv. VI-IV asrlarga oid bo'lib, Behistun va Naqshi Rostam qoyatoshlarida, Suza, Persepol va Hamadon shaharlarida topib tekshirilgan. Ular qadimgi fors tilida turli ijtimoiy, siyosiy va diniy masalalarga doir podsho buyruqlaridan va nutqlaridan iborat.

Shular jumlasidan eng muhimi Behistun yozuvlari bo'lib, Doro I davrida Karmanshoh va Hamadon shahri o'rtasidagi yo'lda baland qoyatoshda yozilgan (Midiya o'lkasi). Behistun yozuvlari qadimgi fors, elam va bobil tillarida bitilgan. Doro I bunday xabar qiladi: «Men, Doro – ulug' podsho, shahanshoh, mamlakatlar podshosi, Vishtasp o'g'li, Arshan nevarasi, Ahamoniy shoh Doro ayturki: «Axuramazda irodasi bilan quyidagi davlatlarni qo'limga kiritib, ularning podshosi bo'ldim: Fors, Elam, Bobil, Ossuriya, Arabiston, Mistr, Lidiya, Ioniya, Midiya, Armaniston, Kapadokiya, Parfiya, Drang'iyo, Ar'yo, Xorazm, Baqtriya, Sug'd, Gandaxara, Saka, Sattagadiya, Araxoziya, Maka: hammasi bo'lib 23 davlat».

Shoh Doro ayturki: «Mana huzurimda bo'lgan podshohlari: Sug'd ortidagi saklar yurtidan Efiopiya-gacha. Hindistondan Midiyagacha bu podshohlarni menga Axuramazda – xudolar o'rtasidagi ulug' xudo tortiq qilgan».

Behistun yozuvlarida Doro I birinchi bo'lib Ahamoniylar davlatining g'arbiy viloyatlarini ko'rsatib bergan bo'lsa, Naqshi Rostam yozuvlarida mamlakatlar ro'yxati Midiya va Elamdan so'ng Sharqiy viloyatlaridan boshlanadi: «Men – Doro, ulug' shoh ko'p sonli qabila mamlakatlarning podshosi, keng sayhon yerlarning podshosi, Vishtasp o'g'li, Ahamoniy fors, forsning o'g'li, oriylar urug'idan kelib chiqqan oriy».

Shoh Doro ayturki: «Fors viloyatidan tashqari quyidagi mamlakatlarni men bo'ysindirganman, menga o'lgan to'lovchi bo'lgan, mening so'zimi ijro etgan, mening qonunimiga asoslanib rivojlanayotgan: Midiya, Elam, Parfiya Ar'yo, Baqtriya, Sug'd, Xorazm... Saka Xaunavarka, Saka Tigraxauda... dengizdan narig'i yerdagi saklar».

Behistun qoyasidagi yozuv va tasvirlar

Erondagi qadimgi Persepol shahridan baqtriyaliklar, xorazmliklar, sug'dlar va saklarning o'yib ishlangan rasmlari topilgan (saroy devorlaridagi bo'rtna rasmlarda Doro I va Kserks huzuriga turli xalqlarning o'lgan keltirish manzarasi tasvirlangan). Persepol saroyidagi rasmlar O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi tasvirlardir (ularning qiyofasi, kiyim-boshlari, qurollari ma'nosida).

Turli xalqlar gatorida sug'diylar 8-guruhda ko'rsatilgan. Ular yetti kishidan iborat bo'lib, shohga idishlar, gazmollar, noma'lum hayvon terisi va ikki qo'yni yetaklab kelayotgani tasvirlangan.

O'n birinchi guruhda uzun cho'qqili qalpoqdagi saklar ko'rsatilgan. Ular kiyim-kechaklarni ko'tarib va otni yetaklab bormoqdalar.

O'n beshinchi guruhda baqtriyaliklarning besh vakili idishlarni va tuyani olib berayotganligi tasvirlangan.

O'n yettinchi guruh xorazmliklar bo'lib, ularning dudama xanjar, harbiy bolta, biaguzuk va otni olib kelayotgani ko'rsatilgan.

Bu tasvirlarda Sug'd, Baqtriya, Xorazm va saklar yurti soliq to'lovchilarining ahamoniylarga turli xil buyumlar (kulolchilik, to'qimachilik, zargarlik, harbiy qurollar) hamda Qadimgi Sharqda mashhur bo'lgan otlar va tuyalarni olib kelayotgan manzarasi o'z aksini topgan. Shuningdek, Suza yozuvlariga ko'ra, O'rta Osiyo viloyatlaridan Eronga oltin hamda lojuvard, firuza, serdolk kabi qimmatbaho toshlar olib kelingan.

Ahamoniylar davri yozuvlarida yurtimiz xalqlarining o'tmish tarixiga tegishli quyidagi ma'lumotlar bor: viloyatlar va elatlarning nomlari, siyosiy jarayonlar, saklar yurtiga yurishlar, iqtisodiy tuzum va moddiy madaniyat to'g'risida ma'lumotlar.

Ko'plab tadqiqotchilarning qadimgi fors yozuvlariga bag'ishlangan asarlari mavjud (I. Markvart, E. Xersfeld, R. Kent, A. A. Freyman, A. V. Struve, V. I. Abayev, M. A. Dandamayev va boshq.).

Ilk yunon manbalari. Yunon-fors urushlari boshlanishi bilan ushbu siyosiy voqealarda ishtirok etgan O'rta Osiyo xalqlarining tarixi qadimgi yunon tarixchilarining asarlarida yoritilgan.

Bu borada O'rta Osiyo xalqlari to'g'risida qisqa bo'lsa-da, aniq ma'lumotlar beruvchi Gerodotning «Tarix» kitobi, ayniqsa, qimmatlidir. Qadimgi davrlardan boshlab bu kitob dunyoda eng mashhur tarixiy asarlardan biri bo'lib hisoblangan. Uning muallifi Gerodot qadimda «tarixning otasi» deb nom olgan.

Gerodotni Old Osiyo, Misr, Bobil, Eron va «dunyo chegaralarida» joylashgan xalqlar va davlatlar tarixi ham ancha qiziqtirgan. Qadimgi Yunonistonda mavjud tasavvurlarga ko'ra, O'rta Osiyo va Hindiston o'lkalari inson yashagan dunyo – Oykumenaning sharqiy chegaralarida joylashgan. Gerodot O'rta Osiyoda hech qachon bo'lmagan va bu hudud haqida o'zi eshitgan hikoyalari, surishtirib bilganlari asosida yozgan.

Gerodot «Tarix» kitobini mil. avv. 455-445-yillar davomida yaratgani bizga ma'lum. Bu muhim asarida Gerodot Baqtriya, Baqtra, baqtriyaliklarni 13 marta, sug'dlarni 2 marta, xorazmliklarni (xorasmiylar shaklda) 3 marta, saklarni 11 marta, massagetlarni 19 marta tilga olib,

ularning moddiy madaniyati, urf-odatlari, dini va tarixi haqida hikoya qilgan.

Gerodotning O'rta Osiyo to'g'risidagi asosiy xabarlari – forslarning sak-massagetlarga qarshi yurishlari, Kir II va To'maris o'rtasidagi harbiy-siyosiy munosabatlar, ahamoniylar harbiy qo'shinlari safiga yurtimiz xalqlari jangchilarining ishtiroki, ularning yaroq-aslahalari, yo'lboshchilari, fors-yunon urushlarida ko'rsatgan jasorati, mintaqada xalqlarining ahamoniylar davlatiga bo'ysunishi va maxsus yillik soliq to'lashi, sak-massagetlarning urf-odatlari, turmush tarzi va diniy e'tiqodi, O'rta Osiyodagi Akas daryosining suvlaridan foydalanishi haqida va boshqa ayrim ma'lumotlardan iborat.

Gerodot O'rta Osiyoda aholi joylashuvining umumiy hududiy chegaralaridan bexabar bo'lgan.

Gerodot ma'lumotlaridagi «Baqtriya xalqi» tushunchasi ma'lum bir etnik birlikni birlashtirgan bo'lishi mumkin. «Xalq» ma'nosini beruvchi «etnos» so'zi Gerodot asarida juda ko'p uchraydi (tadqiqotchilar hisobiga ko'ra, tarixchi bu atamani 145 marta tilga olgan) va ikki joydagina bu etnonim Baqtriya nisbatan ishlatilgan.

Quyidagi keltirilgan ma'lumotlar G.A.Stratanovskiy tomonidan rus tiliga o'g'irilgan Gerodotning «Tarix» asaridan olingan.

Gerodotning aytishicha, Doro I Ahamoniylar davlatini 20 ta o'lka ga bo'lgan. Tarixchi O'rta Osiyo xalqlari haqida bunday xabar qiladi:

Tarix, III kitob, 92. «Baqtriyaliklardan eglargacha bo'lgan xalqlar 300 talant soliq to'laganlar. Bu – o'n ikkinchi o'lka».

III, 93. «Saklar va kaspilyar 200 talant to'laganlar. Bu – o'n beshinchi o'lka. Parfiyaliklar, xorasmiylar, sug'diyar va ariylar 300 talant to'laganlar. Bu – o'n oltinchi o'lka» (Bir talant 25,92 kg. kumushdir).

Gerodot muntazam ravishda ahamoniylar harbiy qo'shinlaridagi mintaqada xalqlarining jangchi vakillari haqida yoritadi:

Tarix, VII, 64. «Baqtriyaliklarning ust-boshi mihiyaliklarning ust-boshiga o'xshagan, ular o'q-yoy va kalta nayzalar bilan qurollanganlar. Saklar esa (skif qabilasi) uzun cho'qqili kigiz qalpoqlar hamda ishton kiyib, kamon va xanjartar bilan qurollanganlar, yana ularda ikki qirrali jangovar boltalar-sagarislar bo'lgan. Ushbu qabila (aynan skif qibilasi) amirg'y saklar deb nomlangan. Forslar skiflarning hammasini saklar deb ataganlar. Baqtriyaliklar va saklarning sardori Gistasp – Doro va Kirning qizi Atossaning o'g'li bo'lgan».

VII, 66. «Parfiyaliklar, xorasmiylar, sug'dlar, gandarililar va dadiklar baqtriyaliklarning qurollariga o'xshagan yarog'-aslahalari bilan harbiy

yurishni boshladilar. Ularning yo'lboshchilari: parfiyaliklar va xorasmiylarning – Farnak o'g'li Artaboz; sug'dlarniki – Artey o'g'li Azan bo'lgan». VII, 86. «Baqtriya chavandozlarining qurollari piyoda askarlari qurollariga o'xshagan».

Tarix. 1. 201. «Shu xalqlarga ega bo'lgandan so'ng, Kir o'z oldiga massagetlarni istilo qilish maqsadini qo'ygan. Bu massagetlar jasur va behisob qabiladirlar. Ular Sharqda, quyosh chiqishi yo'nalishida, Araks daryosining narigi yog'ida issedonlarga ro'para bo'lib joylashganlar. Va'zilar ularni skif qabilasi deb hisoblashgan».

1, 202. «Hikoyachilarning xabarlariga ko'ra, Araks Istr daryosidan yirikroqdir, aksincha, boshqa birlari esa uni kichikroq daryo deb hisoblaydilar. Araks daryosida orollar ko'p... Araksning bir o'zani keng ochiq joyda oqib, Kaspiy dengiziga qo'yiladi: Kaspiy dengizi – boshqa dengizlar bilan bog'lanmagan dengizdir».

1, 215. «Massagetlarning kiyim-kechaklari va turmush-tarzi skiflarinikidan uncha farq qilmaydi. Ularning otiq va pivoda qo'shinlari bo'lib, odatda ular kamon, nayza va harbiy cho'qmorlar bilan jang qiladilar. Ularning hamma narsalari oltin va misdan ishlangan. Cho'qmor, o'q va nayzalar uchlari misdan ishlangan, ularning ust-boshlari oltin bilan naqshlangan. Ular otlarining egar-jabduqlarini ham ust-boshlari kabi oltin bilan bezatadilar. Temir va kumushdan yasalgan buyumlar ularning ro'zg'orida ishlatilmaydi, chunki bu metallar massagetlarning yerlarida umuman uchramaydi, biroq oltin va mis ular juda ko'p».

1, 216. «Bug'doyni massagetlar ekmaydilar, chorvachilik va baliqchilik (Araks daryosida baliq serob) bilan shug'ullanadilar hamda sut ichadilar. Massagetlar ichida ulug'langan yagona xudo – Quyoshdir, Quyoshga ular otlarni qurbon qiladilar, chunki dunyodagi eng chaqon xudoga tez chopar jonliqni qurbon qilish lozim deb o'ylaydilar».

Mil. avv. 530-yilda avgust oylarida Kir II massagetlarga qarshi yurish boshlagan. Bu voqealar «Tarix»ning birinchi kitobida tasvirlangan: To'marining yurtiga podsho tomonidan sovcilarning yetib kelishi; podshoga turmushga chiqish Kir taklifining To'maris tomonidan rad qilinishi; forslarning Araks daryosidan kechib o'tishi va massagetlar yerlarining ichkarisiga kirib borishi; To'maris boshchiligidagi massagetlarning harakatlari natijasida forslarning butunlay qirib tashlanishi.

Bu xabarlarining oxirida Gerodot bunday xulosa chiqaradi: «Kirning o'limi haqidagi ko'pdan-ko'p hikoyalar orasida menimcha, bu hikoya eng ishonchlidir». Gerodotning Akes daryosi suvlaridan foydalanish

haqidagi ma'lumotlariga asoslanib, bir guruh olimlar (F. Altkaym, V. B. Xenning, I. Gershevich) ahamoniylar davridan oldin O'rta Osiyoda markazi Marv va Xirod bo'lgan «Katta Xorazm» davlati rivojlangan degan muammoni ilgari surdilar.

Tarix, III, 117. «Osiyoda bir vodiy bor. Uning hamma tomoni tog' bilan o'ralgan, tog'ni esa beshta dara kesib o'tadi. Bir vaqtlar bu vodiy xorasmiylarga qarashli bo'lib, xorasmiylar, parfiyaliklar, saranglar va tamaneylarning chegaradosh yerlarida joylashgan. Forslarning hukmronligi boshlangach, vodiy fors podshosi hukmronligiga o'tgan. Vodiy o'rta bo'lgan tog'dan Akes nomli yirik daryo boshlanadi. Besh-ta o'zanlarga bo'lingan bu daryo sanab o'tilgan xalqlarning yerlarini daralar orgali suv bilan ta'minlagan. Ammo forslarning hukmronligi davrida ushbu xalqlar quyidagi holatni boshdan kechirdilar: Podsho daralarni to'sib suv yo'llarida to'g'on darvozalari qurishga buyruq bergan. Daralardan chiqayotgan suv oqimining yo'li berkitilgani uchun tog' bilan o'ralgan vodiy o'rta bo'lgan ko'l paydo bo'lgan. Ilgari shu suvdan foydalanib kelgan qabilalar bu imkoniyatdan mahrum bo'lib, dahshatli holatga tushganlar... podsho to'g'on darvozarlarini ochish uchun katta pul (soliklardan tashqari) talab qilgan».

Muhim savdo yo'llarida joylashgan O'rta Osiyo viloyatlari Ahamoniylar davlatida katta iqtisodiy va harbiy ahamiyatga ega edi. Baqtriya idora qilgan satraplar – hokimlar ahamoniylarning oilasi vakillari bo'lgan (to'rt marta Baqtriya satraplari ulug' podsho o'g'illari yoki aka-ukalari bo'lgan).

Baqtriya satraplari ahamoniylar taxtini qo'lga kiritishni doimo o'z oldilariga muhim maqsad qilib qo'ygani. Baqtriya satrapi Masist ahamoniylar podshosi Kserksga qarshi (Masistning akasi) Baqtriya viloyatida qo'zg'olon ko'tarishga harakat qilgan.

Tarix, IX, 113. «U o'g'illari bilan maslahatlashib, ular va o'zining tarafdorlari bilan birga Baqtraga yo'l oladi. Podshoni taxtdan ag'darish uchun u Baqtriya viloyatida qo'zg'olon ko'tarmog'chi bo'lgan. Agar u baqtriyaliklar va saklar oldiga o'z vaqtida yetib borganda, o'z oldiga qo'ygan maqsadni aniq amalga oshirishi mumkin edi. Haqiqatan ham bu xalqlar Masistni hurmat qilardi, u Baqtriya satrapi edi. Biroq Kserks Masistning niyatidan xabardor bo'lib, uning ketidan harbiylarni yuboradi, yo'lida quvib tutilgan Masist, o'z o'g'illari va tarafdorlari bilan birgalikda o'ldiriladi».

Gerodotning «Tarix» asarida O'rta Osiyo hududi bilan bog'langan geografik tushunchalar kam uchraydi. Shular jumlasidan, daryolar

– Araks, Akes va Kaspiy dengizidir. Gerodot Baqtriya markazi Baqtra shahrini va shu viloyatdagi Barka nomli manzilgohni ikki marta tilga olgan (Gerodot, IV, 204; VI, 9; IX, 113). Boshqa daryolar, tog'lar, ko'lar yoki shaharlar va joylar haqida xabar bermagan. Ba'zi xalqlarning hududiy joylashuvi (saranglar, tamaneylar) bizga noma'lum bo'lib qolgan.

Gerodotning asarida O'rta Osiyo jangchilari Kserks qo'shinlari safiga qadimgi dunyo tarixida mashhur yunon-fors urushlaridagi Marafon va Salamin janglarida qatnashganlari haqida ma'lumotlar bor. Marafon jangida saklarning oltiq qo'shinlari nihoyatda katta jasurlik ko'rsatganlar (Tarix, IX, 71.).

Manbada saklar va Baqtriya suvoriylari ahamoniylar qo'shinlaridagi eng jasur qismlardan biri sifatida yoritilgan. Gerodot xabariga ko'ra, Kserksning oltiq qo'shinlarida faqat ayrim xalqlargina maxsus xizmat qilganlar – forslar, midiyaliklar, saklar, baqtriyaliklar, hindlar, liviyaliklar, kaspiylar, parikaniiylar va arablar (Tarix, VII, 88).

Gerodotning tarixiy an'alarini davom ettirgan boshqa bir yunon tarixchisi Ktesiy Kichik Osiyodagi Knid shahridan kelib chiqqan. U mil. avv. 404-yildan boshlab ahamoniylar podshosi Artakserks II (mil. avv. 404-359) saroyida tabiiy vazifasini bajargan. Podsho saroyida u Sharq chegaralarida joylashgan uzoq shaharlar, mamlakatlar va xalqlar haqida ko'pdan-ko'p hikoyalar eshitgan. Qadimgi yunon afsonalari ta'sirida tarbiyalangan Ktesiy qadimiy Sharq dostonlari va tarixiga ham juda qiziqib, Fors podsholigi hududida istiqomat qilgan ayrim xalqlarning tarixi va madaniyatiga oid ancha ma'lumotlar yig'ib olgan.

Ayniqsa, tarixchini Hindiston va Baqtriya qiziqitgan. Uning Hindistonga nisbatan katta e'tiborini tushunish mumkin, chunki qadimgi yunonlarning tasavvurlarida, bu o'lka quyosh chiqishida birinchi va dunyoning sharqiy chegaralarida oxirgi mamlakat bo'lib hisoblangan. Hindistonga chegaradosh Baqtriyani oltini, qimmatbaho yarqiroq toshlari, kamon va nayzalar bilan qurollangan chavandozlari Eronda mashhur edi. Shu bois Ktesiy «Persika» asarining katta bir qismini baqtriyaliklar tarixiga bag'ishlagan.

Erondan yurtiga qaytgandan so'ng Ktesiy qadimgi forslar tarixini yoritishni rejalashtirgan. Biroq to'plangan ma'lumotlar aynan forslar tarixi mundarijasi doirasidan chiqib baqtriyaliklar tarixini yoritishga ham xizmat qilgan. «Persika» – «Fors tarixi» deb nomlangan asar mil. avv. 398-yildan so'ng yozilgan.

Ktesiy Ossuriya hukmdori Nin va Baqtriya podshosi Oksiant (boshqa manbalarda Zoroastr – Zardusht) urushlari haqida hamda Kir II

ning baqtriyaliklar bilan urushi to'g'risida hikoya qiladi. Odarda bir guruh olimlar Ktesiy Gerodotga nisbatan ishonchsizroq muallif deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, Ossuriya podsholari hech qachon Sharqning uzoq chegaralariga yurishlar qilmaganlar, bundan tashqari, Baqtriyani qo'shinlari uncha qudratli bo'lmagan va Ossuriyaga qarshi chiqolmagan deb faraz qilinadi.

Ktesiy Baqtriyani ko'p sonli istehkomlari va shaharlari hamda mustahkamlangan poytaxti haqida, bu shaharni g'amal qilgan Ossuriya podshosi Nin tug'risidagi shunday yozadi: «... Nin baqtriyaliklarga qarshi yurish boshlagan. U Baqtriyani qal'alari, aholisining ko'pligi va jasurligi haqida xabardor bo'lib, o'ziga bo'ysundirgan xalqlardan ko'p sonli qo'shinlarni yig'ib olgan. Shu qo'shinlarga sardor bo'lib, Nin Baqtriya yurtiga bostirib kirgan, ammo viloyatdagi xilma-xil tog'darlari uning qo'shinlarini alohida qismlarga bo'lishga majbur qilgan.

Baqtriyadagi ko'pdan-ko'p yirik shaharlar orasida bir mashhur Baqtra nomli shahar bo'lgan. U mamlakatning markazi bo'lib, ko'p shaharlar ichida, baland va mustahkam mudofaa devorlari bilan ajralib turgan, unda podsho qal'asi alohida joylashgan».

Hatto XX asrning o'rталariga qadar qadimshunoslar Ktesiyning Baqtriyada qudratli qal'alari va shaharlari haqidagi hikoyalarga nisbatan ishonchsizlik bilan qarashgan. Biroq keyingi arxeologik kashfiyotlari natijasida Baqtriya hududida ko'p sonli istehkomlar, mudofaa devorlari va burjlar bilan mustahkamlangan mil. avv. VII-VI asrlarga oid ko'pna shaharlar aniqlandi.

Gekatey va Gerodot asarlaridan kelib chiqqan «Katta Xorazm» davlati masalasi, shuningdek, Ktesiyning Baqtriya podsholigi haqidagi ma'lumotlari O'rta Osiyoda ilk davlatlarning paydo bo'lishi ilmiy muammosiga asos bo'lib xizmat qildi.

Qadimgi yunon tarixchilaridan yana boshqa biri – Gekatey haqida qisqa bo'lsa ham aytib o'tish lozim. Gekatey Milet shahridan bo'lib (mil. avv. VI-V asrlar) qadim tarixchilar orasida birinchi bo'lib ahamoniylar satrapliklarining ro'yxatini keltirgan va Qadimgi Sharq xalqlari tarixiga oid ma'lumot bergan (jumladan, parfiyaliklar, xorasmiylar, baqtriyaliklar va ariyaliklar haqida ham yozgan). Uning ma'lumotlaridan Gerodot va Ktesiy foydalanganlar (Ktesiy o'z asarida ahamoniylarning podsho saroyi hujjatlaridan foydalanganligi haqida e'lon qiladi). Gerodotdan oldin Hindiston haqida Skitlak xabar qilgan. U podsho Doro I ning buyrug'ini bajarib, Hind daryosi orqali kemalarda suzib,

Arabiston dengiziga chiqqan va Qizil dengiz bo'ylab Misr qirg'oqlariga eson-omon yetib borgan.

Boshqa bir yunon muallifi Ksenofont «Kiropeidiya» nomli asarida Ktesiy xabarlariga o'xshash, Baqtra shahrining ossuriyaliklar tomoni-dan qamal qilinishi to'g'risida ma'lumot beradi. Shuningdek, Kseno-font Kir II va Baqtriya urushlari haqida ham yozadi.

6.2. Tarixiy-madaniy viloyatlar va qadimgi davlatlar

Mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida O'zbekiston hududlari-da Farg'ona, Choch, Sug'd (Sug'diyona), Xorazm va Baqtriya (shimoliy qism) kabi tarixiy viloyatlar mavjud bo'lgan. Ularning taraqqiyoti O'zbekiston davlatchiligi tarixi bilan bevosita bog'langan.

6.2.1. Qadimgi Baqtriya

Turli ilk yozma manbalaridagi Baxdi, Baqtrish, Baqtriyona, Baqtri-ya, Baxlika (hind manbalarida) yirik o'lka va davlatning nomidir. Baqtriya – Bahdi, Baqtra daryosi (hozirgi Balxob) nomi bilan bog'liq bo'lgan tushunchadir. Rim tarixchisi Kursiy Ruf shunday xabar qiladi: «Baqtra daryosi nomidan shahar va viloyatning nomi kelib chiqqan».

Dastlabki bosqichda bu so'z yagona vohaning nomi bo'lib, keyin-gi davrlarda keng hududga tegishli Baqtriya viloyati, Baqtriya dav-lati (bir necha daryo vohalari va viloyatlari) ma'nosida ishlatilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, qadimgi viloyatlar va mamlakatlarning nomlari odatda daryo, qabila, xalq va markaziy shaharlar nomlaridan kelib chiqqan. O'rta Osiyo xalqlarining tarixida daryolar muhim hayot, manbaviy vazifasini bajaragan. Hozir ham O'zbekistonning viloyatlari, asosan, daryo va shaharlar nomlari bilan belgilangan. Demak, Baqtra va Baqtriya atamalari – geografik tushunchalardir.

«Baqtriyaliklar», «Baqtriya xalqi» atamalari qadimgi manbalarda tilga olinib, yagona xalqni yoki bir necha qarindosh qabilalarni bir-lashtirgan tushunchani anglatadi. Odatda, baqtriyaliklar yunon yozma manbalarida bosqinchilarga (Ossuriya podshosi Nin, Kir II, Makedoni-yalik Aleksandrqa qarshi) turgan xalq sifatida nazarda tutilgan.

Baqtriya yerlari Afg'onistonning shimoli-sharqiy qismini, janubiy Tojikiston, Surxondaryo vohasini o'z ichiga olgan. Baqtriya hududida eng qadimgi odamlar tosh davridan boshlab yoyilgan.

Bronza davrida Baqtriya hududida davlatchilik tizimi vujudga kel-gan. Mazkur davrga oid saroy, ibodatxonalar kabi katta me'morchilik

inshootlari topilgan hamda yuksak binokorlik, hunarmandchilik va zirotchilik madaniyati izlari aniqlanganligi bizga ma'lum.

Mil. avv. IX-VIII asrlarga kelib Baqtriya tuprog'ida harbiy ahami-yatga ega siyosiy birlashma tashkil topgan. Bu O'rta Osiyo aholisining bir qismi ko'chmanchi chorvachilik bilan mashg'ul bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Siyosiy qarama-qarshiliklar avj olib turgan bu jarayon-larda qurollangan suvoriylar, jangchilarning mavqeyi baland bo'lgan. Bu bosqichning tarixi va harbiy yo'lbo'shchilarning siyosiy qurashlari «Avesto»da tasvirlangan.

Mil. avv. 700-540-yillar Qadimgi Baqtriya davlatining rivojlangan davri bo'lib, uning hududiy chegaralari Hindudqush tizmasi, Badaxshon va Hisor tizmasiga borib taqalgan (daryo vohalari – Balxob, Qunduz, Panj, Vaxsh, Kofirnihon, Surxon).

Baqtriya davlati O'rta Osiyoda rivojlangan dastlabki davlatlar ichi-da eng yirigi bo'lgan. Yozma manbalarning dalolat berishicha, Marg'i-yona Qadimgi Baqtriya davlatining tarkibiga kirgan. Bundan yozma manbalar dalolat beradi. Podsho Doro I ning Marg'ionadagi qo'zg'o-lonni tor-mor qilishi haqida Behistun yozuvlaridagi quyidagi xulosa mavjud: «Mana nimalarni men Baqtriyada qildim». Doro III davrida Baqtriya va Sug'diyona birlashtirilgan ma'muriy-hududiy o'lka bo'lib, unda Bess ismli satrap hokimlik qilgan. Marg'iyona va Baqtriya aho-lisining urf-odatlari hamda madaniyati umumiy lildizlar va an'analarga ega bo'lib rivoj topgan.

Videvat kitobida Baqtriya «eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalar-dan biri baland bayroqli, «go'zal o'lka» sifatida yoritilgan. Yunon man-balarida Baqtriya «ning shaharlar davlati» deb atalgan. Bu tarixiy an'analarga nima sabab bo'lgan? Ahamoniyar davlatida Baqtriya eng qudratli o'lkalardan biri hisoblanganligi sababi yoki uning tabiiy boy-liklarini, jasur jangovar otliq va piyoda qo'shinlari, yirik shaharlari va qadimgi zamonlarga oid tarixidir. Balki shu sabablarning birgalikda hammasi va shubhasiz juda qadimgi zamonlarga oid Baqtriya xalqi-ning tarixiy an'analardir.

Gerodotdan avval «Baqtriya xalqi» tushunchasini Essil «Forslar» degan fojiasida ishlatgan (sahnada mil. avv. 472-yilda ijro etilgan). «Forslar» fojiasida yosh baqtriyalik jangchilardan Tenagon va Artom kabi ismlar tilga olingan. Ular Salamin jangida halok bo'lib (mil. avv. 480), shu orolda dafn qilingan. «Baqtriya xalqi halok bo'ldi» deb Es-xil o'z asarida xulosa qilgan. Qadimgi fors yozuvlarida Baqtriya va baqtriyaliklar mil. avv. 522-yildan so'ng tilga olinadi. Baqtriya haqida

turli xabarlar O'rta Sharqda keng ma'lum edi. Gerodotning aytishicha, Misr va Bobil bilan bir qatorda Baqtriya Kir II ning harbiy yurishlariga to'siq bo'lib turgan.

Shubhasiz, bu Baqtriyaning muhim harbiy va iqtisodiy ahamiyatidan dalolat beradi (aholi, qudratli shaharlar va qal'alarining ko'pligi, xomashyoga bo'yliqi, muhim markaziy savdo yo'llarining chorrahasi, hunarmandchilikning rivojlanishi, piyoda va o'tliq qo'shinlarning yur-ti va boshqalar). Bundan tashqari, Baqtriya Ahamoniylar davlatining uzoq sharqiy chegaralarida joylashgan podsho taxtini egallash maqsadini o'z oldida qo'ygan ahamoniylar sulolasi vakillari uchun norasmiy surgun joyi ham bo'lgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas (ahamoniylar saroyidan chetlashtirish va podsho taxtidan uzoqlashtirish jarayoni-da). Ma'lumki, Smerdis – Bardiya Qadimgi fors podshosi Kambizning buyrug'iga binoan o'ldirilgan, Masist o'z vakasi podsho Kserks bilan taxt uchun kurashib halok bo'lgan. Baqtriya qudratiga tayanib Artabon fors shohi Artakserksga qarshi chiqqan, mil. avv. 330-yilda Baqtriya satrapi Bess Doro III ni o'ldirib, o'zini «Osiyoning ulug' podshosi» Artakserks IV deb e'lon qilgan. Bess Makedoniyalik Aleksandra qarshi kurashni muvaffaqiyatli davom ettirish maqsadida Baqtriya va Sug'diyaning harbiy qudratiga tayangan.

Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Qadimgi Baqtriyaning bir qismi bo'lgan Afg'onistonning shimoli-sharqida (Kunduz, Ko'kcha daryolarining vohalari) Aryonam Vayjo mamlakati joylashgan bo'lishi mumkin edi. U «Avesto»da Aryoshayyona (Aryoshayona) nomi bilan ham mashhurdir. Tadqiqotchilarning yozishicha, Aryoshayyona Kavi Vishtasp podsholigi bo'lib, Drangiana, Sattagadiya, Ariya, Marg'iyo va Amudaryo o'rta oqimidagi viloyatlarni birlashtirgan. Olimlar Kavi Vishtasp podsholigini Marv va Hirot atrofidagi joylashgan «Katta Xorazm» davlati deb hisoblashganlar (V.B.Xenning va I.Gershevich).

Boshqa tadqiqotchilar Zaratushtira ta'limotining birinchi tarafdori – Kavi Vishtasp davlatini Baqtriya hududiga joylashtirib, Baqtriya tuprog'ida davlatning vujudga kelishi jarayoni juda qadimgi davrlarga oid degan fikrni ilgari suradilar.

Arxeologiya manbalar Qadimgi Baqtriyada dastlabki shaharlarning vujudga kelishi va rivojlanish jarayonini aniqlash imkonini beradi. Ular bronza davrida (Dashti, Jarqo'ton) paydo bo'lgan. Baqtriyaning shahar markazlari (ular, asosan, ayrim viloyatlarda harbiy-ma'muriy hunarmandchilik va savdo-sotiq ahamiyatga ega bo'lgan) asrlar davomida xarobalar-ga aylanib, yerostida qolib ketgan. Ahamoniylar davridan avval vujudga

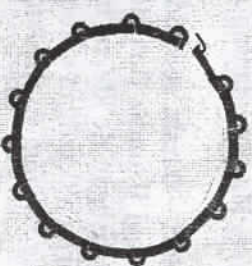
kelgan shunday markazlardan Bolo Hisor (Baqtra), Oltindiyor, Qiziltepa va Boytudasht yodgorliklarida arxeologik tadqiqotlar o'tkazilgan.

Bu shaharlar keng maydonlarda joylashib, mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Yodgorliklarda xom g'isht va paxsadan qurilgan uy-joylar qazib ochildigan. Qurilish va hunarmandchilik ancha rivoj topgan. Shaharlarning bir qismida hukmdorlar qarorgohlari qal'a-qo'rg'onlar joylashgan.

Baqtriya Amudaryo havzasida ayrim daryo vohalarida joylashgan beshta viloyatni birlashtirgan. Surxon, Balxob, Kofirnixon-Vaxsh, Pani, Ko'kcha-Qunduz vohalari shular jumlasidandir. Surxon vohasining markazi Qiziltepa bo'lgan, Shimoliy Afg'onistondagi Bolo Hisor o'rnida Qadimgi Baqtra joylashgan. Bu shahar Gerodot va Ktesiyarning ta'kidlashicha, Baqtriyaning markazi edi.

Ktesiyning «Persika» asarida Baqtriyaning juda ko'p harbiy istehkomlari va qal'alari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Hozirgi kunda Baqtriya tuprog'idan mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmiga oid 240 dan ortiq uy-qo'rg'onlar, qal'alalar va shaharlar xarobalari topib tekshirilgan. Jumladan, Surxon vohasida joylashgan Kuchuktepa, Talashqon, Jondavlat, Bandixon va Qizilcha yodgorliklarini aytib o'tish lozim. Ular devorlar va mudofaa burjlar bilan mustahkamlangan qal'alalar yoki to'rtburchak shaklida qurilgan uy-qo'rg'onlardir. Qadimgi aholi sug'orma dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Yodgorliklarda sopol idishlar, bronzadan va temirdan yasalgan pichoqlar, o'roqlar, bronza idish parchalari hamda o'q uchlari, jez igna va bigizlar, sopol urchuqlar, toshdan ishlangan qurollar topilgan.

Qurilish, hunarmandchilik: temirchilik, kulolchilik, to'gimachilik, zar-garlik, charmgarlik va sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi Baqtriya-da qadimiy madaniyat yuksak darajadagi taraqqiyotini ko'rsatadi.

Talashqon qal'asi.

Qiziltepa. Mudofaa burji

6.2.2. Sug'd (Sug'diyona)

Turtli manbalardagi Sug'da, Sug'uda, Sug'diyona nomlarining kelib chiqishi va ularning ma'nosi hozircha noma'lum. «Avesto»ning Yasht kitobida tilgan olingan «Sug'd makoni Gava» – Sug'diyonaning eng qadimgi viloyati bo'lishi mumkin. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, Gava (Gau) – «buqa», «poda», Qashqadaryo vohasi bilan bog'lanadi. Bu atama mazkur viloyatning juda ko'p geografik nomlarida takrorlanib saqlangan (Gavdara, Gavxona, tog'lar Gau, cho'qqi Gau va boshqalar). Ehtimol, «Gava Sug'da» atamasida «qudrati Sug'd» tushunchasi o'z aksini topgan.

Qashqadaryoda qadimgi aholi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan manzilgohlar va uy-qo'rg'onlarning qoldiqlari mil. avv. X-VIII asrlar bilan belgilanadi. Shular jumlasidan Sangirtepa, Yangitepa, Chiroqchitepa, Yergo'rg'onidir. Mazkur davrga oid Yasht ma'lumotlari Gava Sug'da haqida e'lon qiladi.

Ilk yunon tarixchilari Sug'diyonani Baqtriya yoki sak-massagetlarga nisbatan kamroq tilga olganlar. Makedoniyalik Aleksandr yurishlaridan so'ng Sug'diyona haqida tarixiy-geografik ma'lumotlar ancha to'liq bo'lib, kengayib boradi.

Sug'diyona – Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida joylashib, janubi-sharqda Baqtriya va shimoli-g'arbda Xorazm bilan chegaradosh bo'lgan. Qadimgi zamonlarda Sug'diyona muhim savdo yo'llarining chorrahasida joylashgan. Sug'diyona haqida «Avesto», Gerodot va ahamoniylar davri yozuvlari xabar qiladi.

Sug'diyonaning markazi yunon tili shaklida Maroganda shahri (VII-VIII asrlarga oid sug'd tili yozuvlarida – Smarokansa, «uchrashuv», anjumanlar joyi» deb tarjima qilinadi). Maroganda – hozirgi Afrosiyob ko'lna shahar xarobalaridir. Ahamoniylar davrida uning maydoni 219 gektardan iborat bo'lib, shahar mudofaa devorlari bilan o'ralgan edi. Yunon tarixchilarining ma'lumotlariga ko'ra, Marogandaning mudofaa devori va ichki qal'asi bo'lgan.

Sug'diyonaning boshqa shahar markazlari – Qarshi vohasida Yergo'rg'on, Qashqadaryoning sharqiy qismidagi Uzunqir (maydoni 70 ga) va Samarqanddan 30 km shimolda joylashgan Ko'ktepa (maydoni 100 ga) yodgorliklaridir. Bu yodgorliklarda o'tkazilgan arxeologiya tadqiqotlar Qadimgi Sug'diyona aholisining xo'jaligi va madaniyatini chuqurroq o'rganish imkonini berdi.

Topilgan arxeologik manbalar Sug'diyona va Baqtriyaning binokorligi, moddiy madaniyatining bir-biriga ancha o'xshash va yaqin ekan-

ligidan dalolat beradi. So'nggi ahamoniylar davrida Baqtriya va Sug'd bir ma'muriy o'lka – satraplik tarkibida birlashgan. Ahamoniylar yozuvlari Sug'diyonadan Persepol saroyiga lojuvard olib borilganligidan xabar beradi, ammo lojuvard konlari faqat Baqtriyaning Badaxshon tog'larida mavjudligi ma'lum.

Sug'diyona hududiga odamlar qadimgi tosh asridayoq kirib kelib, undan keyingi davrlarda tog', daryo vohalari bo'ylab keng tarqala boshlaganlar. Qulay tabiiy-geografik sharoitda ibtidoiy xo'jaliklar va moddiy madaniyat rivojlangan. Tosh davrga oid Omonqo'ton, Qo'tirbuloq, Zirabuloq va Samarqand makonlari topib tekshirilgan.

Mil. avv. V-IV ming yilliklarga kelib Zarafshon quyi oqimida Kalkaminor madaniyati shaklidagi tosh qurollar va sopol idishlar tarqaladi. Bronza davrida Quyi Zarafshon irmoqlari hosil qilgan zax yerlarda dehqonchilik rivojlangan.

Eneolit va bronza davrida yashash hududlari tobora kengayib borishi, tabiiy boyliklar, yangi konlar va yerlar qadimgi qabilalar tomondan o'zlashtirib turganidan Zarafshonning yuqori oqimida joylashgan Sarazm yodgorligi dalolat beradi.

Chorvador qabilalarga mansub Samarqand yaqinidagi To'gayli va Mo'minobod, Zarafshon tog'lari yonbag'ridagi Jom yodgorliklari topib tekshirildi.

Mil. avv. VII asrga kelib, Sug'd ziroatchi aholi Sharqiy Qashqadaryo, Quyi Qashqadaryo, O'rta va Quyi Zarafshon vohalarida joylashgan. Sug'diyona hududi Nurota va Hisor tizmalari hamda g'arbda dashtlar bilan chegarallangan. O'troq viloyatlar markazlari Uzunqir, Yergo'rg'on va Ko'ktepa o'rniida joylashgan. Mil. avv. VII-VI asrlarda Sug'd hududida davlatchilik tizimi rivojlangan.

Videvat kitobida Gava Sug'da «eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan bo'lgan» ikkinchi yurt sifatida ko'rsatilgan. Yasht ro'yxatida Baqtriya tilga olinmagan, ammo Sug'd Xorazmdan oldin va Marg'yonadan keyin aytib o'tilgan.

6.2.3. Qadimgi Xorazm

Xvarizam («Avesto» tilida), Xvarazmish (qadimgi fors tilid), Xorazmie (qadimgi yunon tilida) tushunchalari Quyi Amudaryo hududlaridagi Xorazm vohasiga tegishli bo'lgan.

Qadimgi Xorazm tarixi va yodgorliklari S. P. Tolstov rahbarligidagi arxeologik ekspeditsiyaning tadqiqotlari natijasida keng yoritilgan. Xorazmning sug'orish inshootlari va sug'orilishi tarixini o'rganishi

da tanikli arxeolog olim Y. G'. G'ulomov katta hissa qo'shgan. Xorazm tuprog'ida turli xil ko'lma manzilgohlar va shahar xarobalari qazib ochildigan. Hozir ham Qadimgi Xorazm tarixini o'rganish va uning arxeologik yodgorliklarini tadqiq qilish ishlari katta e'tibor berilmoqda.

«Avesto»ning dastlabki ma'lumotlariga (Yasht madhiyalari) zamonlash Xorazm yodgorliklari mil. avv. IX-VIII asrlarga oid Amirobod madaniyati nomi bilan atalgan. Bu davr yodgorliklari mahalliy bronza davri madaniyati xususiyatlarini saqlab, yarim yerto'la turar joy, kichik sug'orish inshootlar va qo'lda yasalgan sopol idishlari bilan ajralib turgan. Bronza buyumlaridan o'roqlar, jez ignalar hamda o'q uchlari qo'yilgan tosh qoliplar topilgan.

Xorazmdagi shu davr aholisining asosiy tirikchilik manbavi chorvachilik va dehqonchilik bo'lgan. Tabiiy sharoit Amudaryoning eski o'zani Oqchadaryo irmoqlaridan ariq qazib, suv chiqarishga imkon bergan tumanlarda sug'orma dehqonchilik rivojlangan.

Gekateynning partiyaliklardan Sharqda joylashgan xorasmiylar elati haqida ma'lumotlar va Gerodotning Akas daryosi suvlaridan foydalanuvchi xalqlarning yerlari haqidagi xabarlariga tayangan holda, xorasmiylarning siyosiy yetakchiligidagi «Katta Xorazm» birlashmasi to'g'risidagi ilmiy nazariya paydo bo'lgan. Bu davlatga Gerodot sanab o'tgan xalqlar – xorasmiylar, girkanlar, partiyaliklar, saranglar va tamaneylar yerlari ham kirgan deb taxmin qilindi. Ba'zi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha (V.Tarn, F.Altxaym), ahamoniylar davridan avval xorasmiylar Parfiya chegaralaridan sharqiy yo'nalishda Kopetdog' yonbag'irlarida joylashganlar. «Katta Xorazm» davlatining markazi Marv va Hirot atrofida bo'lib, bu davlatni qadimgi fors podshosi Kir II bo'ysundirgan so'ng xorasmiylar Quyi Amudaryo – Xorazm vohasiga ko'chib borganlar deb faraz qilindi (V. B. Xenning, I. Gershevich, I. V. Pyankov). E. V. Rtveldzening nazariyasiga ko'ra, Baqtriyaning shimoli-g'arbida joylashgan xorasmiylar qadimgi forslarning bosqini tahdidi tufayli Quyi Amudaryo yerlariga janubdan ko'chib kelganlar edi.

Boshqa olimlar mazkur nazariyalarga qarshi bo'lib, xorazmliklar O'rta Osiyo janubidan ko'chib kelmaganlar va Xorazm davlati Quyi Amudaryoda qadimgi zamonlardayoq vujudga kelgan degan fikrni ilgari surganlar (S.P.Tolstov, M.G.Vorobyova). Bu davlatning chegaralari hozirgi Xorazm vohasi hududidan ancha keng bo'lib, O'rta Amudaryo vohasidan boshlab Orol dengizigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga olgan. Bu hududda mil. avv. VI-V asrlarga oid 310 ta uy-qo'rg'onlar, shahar xarobalari ma'lumdur. Shular jumlasidan eng yirigi Ko'zaliqir mustah-

kam mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Ko'zaliqir mudofaa devorlarining tuzilishi bilan Baqtriya qiziltepa, Bandixon 2, Talashkantepa kabi istehkomlar devorlarining tuzilishida ancha o'xshash ekanligi aniqlandi. Baqtriya va Xorazm shahar markazlari mudofaa devorlarining o'rtasida jangchilar yurti uchun maxsus yo'lak bo'lgan hamda o'q otish uchun mudofaa burji qurilgan. Devorlarda har 2 metrda shnaktlar qoldirilgan. Shuningdek, Ko'zaliqirda saroy ko'rinishidagi yirik inshoot hamda olovga sig'inish bilan bog'liq o'tashkada topilgan.

Ko'zaliqir madaniyatidan avval Xorazm vohasida mil. avv. IX-VIII asrlarga oid paxsa yoki hom g'ishtdan qurilgan uy-joylar, mudofaa devorlari va turli me'morchilik inshootlar aniqlanmagan. Turar joylar kulba va chaylalar o'xshash yarim yerto'lalardan iborat, sopol idishlar esa qo'lda yasalgan va kulolchilik charxi bu davr mahalliy hunarmandchiligida noma'lum bo'lgan.

Xorazm moddiy madaniyati hamda binokorligidagi tub o'zgarishlar va vohada oldingi davrlarda noma'lum madaniy an'analarning paydo bo'lishi mil. avv. VII-VI asrlar chegarasi bilan belgilanadi. Mazkur davrga oid Xorazmda xom g'isht va paxsadan qurilgan uy-joylarning qoldiqlari qazib ochildigan. Qurilish va hunarmandchilik ancha rivoj topgan (Ko'zaliqir, Xumbuztepa, Xazorasp). Voha kulolchiligida charxdan foydalanish boshlanadi, temirdan mehnat hamda harbiy qurollari ishlab chiqariladi, saroy shaklidagi inshootlar, sajdagohlar va o'tash-kadalar paydo bo'ladi.

Bu davr Xorazm vohasi sopol idishlari Marg'iyo, Baqtriya va Sug'diyona kulolchilik buyumlariga o'xshab, ulardan deyari farq qilmaydi. Sopol idishlar va boshqa moddiy manbalar asosiy xususiyati bilan umumiy madaniyatga mansubdir. Bundan binokorlik usullari, uy-joylarning tuzilishi va mudofaa tizimi ham dalolat beradi. Ilk temir davrda O'rta Osiyo janubiy viloyatlarida juda qadimgi zamonlardayoq rivojlangan madaniy an'analari Xorazm vohasi aholisining moddiy madaniyatiga ham tatbiq qilinadi.

O'rta Osiyo janubiy viloyatlarini madaniy umumiylik, ziroatchi aholining qo'shni-qarindoshligi, yaqin urf-odatlar, tili, diniy qarashlari va madaniy aloqalari birlashtirgan. Shuningdek, Marg'iyo-Baqtriya aholi guruhlarning (binokorlar, hunarmandlar, ziroatchilar) Xorazm chegaralarida va aynan voha hududiga yoyilish ehtimoldan xoli emas. Ziroatchi aholisining migratsiyalari fors podshosi Kir II ning yurtlaridan ancha oldingi davrlarda boshlangan. Migratsiyalar tufayli janubiy viloyatlar jamoalarining vakillari va Xorazm mahalliy aholisi qo'shib qorishishi sababi yangi madaniy va etnik jarayonlarga zamin yaratilgan.

Boshqa nazariyaga ko'ra, (Y. A. Rapoport, O. A. Vishnevskaya) mil. avv. VII asrda xorazmlik saklarning janubiy viloyatlarga (Marg'iyo-na, Parfiya) yurishlari paytida, ular janubdagi shaharlarning mudofaa tizimi, sun'iy sug'orish inshootlari va moddiy madaniyati bilan tanishib chiqishi natijasida, bu sohalar o'zlashtirilgan bilimlar va ko'nikmalar Quyi Amudaryo hududlaridagi hunarmandchilik va binokorlik sohalariga tatbiq etilgan. Shuningdek, mil. avv. VI asrdan boshlab, xususan, shu saklar «xorazmiylar» degan shaxsiy etnomimga ega bo'lganlar degan fikr ilgari surilgan.

Biroq o'zga yurtlarning madaniy yutuqlarini faqat tanishib chiqish va kuzatish usullari orqali murakkab me'morchilik va mudofaa inshootlarini Xorazmda yaratish uchun yetarlicha bo'lmagan. Bunday binokorlik ishlari hamda hunarmandchilik sohalarini rivojlantirish maqsadi muayyan bilimlar hamda amaliy tajribani talab etardi.

Xorazm vohasida Quyi soy madaniyatiga oid mahalliy chorvadorlar hamda Sakarchaga mo'z qo'rg'onlaridan arxeologik topilmalarga ko'ra, Quyi Sirdaryodan ko'chib kelgan ilk saklar istiqomat qilganlar (mil. avv. VII asr). Bu davrda vohada chorvachilik xo'jaligi ustuvor bo'lgan. Xususan, «xorazmliklar» – saklar va kelgindi baqtriyaliklar etnomadaniy an'alarining qorishishi natijasida Xorazm vohasida ko'zaliqir madaniyati hamda xorazmiylar elati vujudga kelishi ehtimoldan xoli emas. Shunday qilib, Ko'zaliqir madaniyati Marg'iyo-na-Baqtriyada avval yuqori darajada rivoj topgan va janubdan migratsiyalar natijasida Xorazmda yoyilgan sivilizatsiya ta'sirining mahsulidir.

Misol tariqasida, mil. avv. X-VIII asrlarda Janubiy Sug'd – Qashqadaryo vohasida kulolchilik charcha ishlangan sopol idishlarning paydo bo'lishi, qurilishda hom g'isht va paxsaning ishlatilishi, uy-qo'rg'onlar va ayrim qal'alarning bino qilinishi Baqtriyaning Sug'diyonaga madaniy ta'sirini va baqtriyaliklar tomonidan ba'zi mahalliy vohalarning o'zlashtirishini tasdiqlaydi.

Bugungi kunga kelib «Katta Xorazm» birlashmasi haqida nazariya olimlar tomonidan rad etildi. Xorazm vohasida ilk davlatchilik alohida voha – tumanlarda mil. avv. VII-VI asr chegarasida vujudga kelgan degan fikr ilgari surildi.

Alohida voha-tumamlardan iborat, markazlari Ko'zaliqir va Xazorasp kabi qal'alar bo'lgan qadimgi Xorazmda ilk davlatchilik mil. avv. VI asrning boshlariga kelib Amudaryoning so'1 sohili yerlarida vujudga kelgan, degan xulosa arxeologiya ma'lumotlari asosida tasdiqlandi.

«Katta Xorazm» davlatining markazi Hirot va Marv atrofidagi joylashmagan, chunki yozma manbalarga ko'ra, Marg'iyo-na Qadimgi Baqtriya davlatining tarkibiy qismi bo'lib, uning yirik viloyatini tashkil etgan. Hirot vohasi esa qadimdan Ariya (Areyya) viloyati va ariyaliklar elati markazi edi. Shu bois «Katta Xorazm» nazariyasidan voz kechish maqsadga muvofiqdir.

Baqtriya va Xorazmning hududiy chegaralari O'rta Amudaryo oqimidagi yerlar orqali o'tgan. Shu zaminda bir-biriga yaqin holatda ikkita qadimgi istehkom – Odoytepa va Qushqala qurilgan. Xorazmliklar egalik qilgan yerlar Sug'diyona, Marg'iyo-na va Baqtriyaga tegishli o'lkalarga borib taqalgan. Balki, shuning uchun ham Gekatey xorazmiylar – xorazmliklar viloyatini partiyaliklardan Sharqiy tomonda joylashtirgan. Gerodot esa o'z asarida partiyaliklar va xorazmiylarning yerlari chegaradosh bo'lgan deb yoritgan.

Qadimgi Xorazmda davlatchilik tizimining vujudga kelishi etnik migratsiyalari va ijtimoiy-iqtisodiy voqealar bilan bog'liq bo'lib, «xorazmiylar» elatining paydo bo'lishi ahamiylar davridan oldingi davrlarda boshlangan. Bunda mintaqadagi sivilizatsiyaning birlamchi markazlarining madaniy ta'siri va aholi migratsiyalari katta ahamiyatga ega bo'lgan.

6.2.4. Sak-massagetlar

Saklar O'rta Osiyo va Qozog'istonning tog'liari va dashtlarida yashagan ko'chmanchi chorvador qabilalardir. Mil. avv. VII-VI asrlarda ular-ga qarindosh chorvador qabilalar Qora dengizning shimoliy sohillaridan Xitoy chegaralarigacha bo'lgan Yevrosiyaning keng hududlarida joylashgan.

Qadimgi fors yozuvlari ko'chmanchilarni «shaq» deb yoritadi, yunon mualliflari esa ularni «skiflar», «sarmatlar», «saklar», «massagetlar», «daxlar» deb ataganlar. Saklarning nomlari Erondagi Sakaston, Seiston viloyati tushunchasida saqlangan.

Ahamoniylar yozuvlarida saklar quyidagi guruhlarga bo'linganlar: saka tigraxauda («tigrax» – «o'tkir», «xauda» – «bosh kiyim»), saka xau-mavarka – «xaomani ulug'lagan saklar», xaoma – «muqaddas ichimlik», «sug'dlarning nariyi yog'idagi (ortidagi) saklar» – saka-tiy-para-sug'dam va saka-tiy-daryo – «daryo, dengiz ortidagi saklar». Suza shahrida topilgan Doro I ning haykalidagi yozuvlarda «balchiq va tuproq o'lkasi saklari» tilga olingan. Gerodot «amirgiy» saklar haqida xabar beradi.

Olimlar fikriga ko'ra, «sak» so'zi «qudratli, idrokli, epchil bo'lish», yoki «kuchli, azamat, mard» deb tarjima qilinadi. Behiston yozuvlarida ko'chmanchilarning yurti umumiy yagona bir so'z bilan «shak» deb ko'rsatilgan.

Saklarning yashagan hududlari va joylashuvi chegaralari haqida juda ko'p ilmiy adabiyotlar mavjud (V. V. Struve, S. P. Tolstov, A. N. Bernshtam, B. A. Litvinskiy va boshq.). Saklarning yodgorliklari – qadimgi qabristonlar va mozor-qo'rg'onlar juda keng hududda topib tekshirilgan (Kaspiybo'yi, Orol dengizi atrofidan Balxash qo'ligacha, Pomir va Tangritog' o'lkalarida, Quyi Zarafshon, Quyi Amudaryo va Sirdaryo yerlarida). Saklar xo'jaligida chorvachilik katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bu qabilalar qoramol, mayda chorva hamda otni ko'plab urchitganlar. Saklarning yodgorliklarida bironza va temirdan ishlangan harbiy qurollar, zeb-zinrat buyumlari, mehnat qurollari va sopol idishlar uchraydi.

Gerodot saklar-massagetlarning yarog'-aslah va ot anjomlari haqida aniq ma'lumotlar keltirgan. Ko'chmanchilarning mozor-qo'rg'onlarida shu qurollar jumlasidan jangovar boltalar, xanjarlar va bronza o'qlari juda ko'p uchraydi. Saklarning o'qlari bargsimon, ikki yoki uch qirrali bo'lgan, xanjar dastasining boshi yoysimon qayirib qo'yilgan.

Sak-massagetlarni, Gerodotning aytishicha, «ba'zilar skif qabilasi deb hisoblaydilar». Saklarning ot anjomlari, o'qlari va xanjarlari skif yarog'-aslahariga o'xshaydi. Bronzadan ishlangan san'at buyumlarida ham yaqin xususiyatlar va katta o'xshashliklar mavjud. Ko'chmanchilarni madaniy, iqtisodiy va siyosiy aloqalar bir-birlari bilan bog'lab turgan.

Gerodotning fikriga ko'ra, massagetlar va skiflarning turmush tarzi ham bir-biriga o'xshaydi yoki «ular otlig va piyoda jang qiladilar». Ko'chmanchilarning madaniy an'analari va urf-odatlari ularning xo'jaligi va yashash sharoitidan kelib chiqib, bir-biridan farq qilmagan.

Faqat bir joyda «tarixning otasi» Gerodot xatoga yo'l qo'yg'an. Bu uning «Temir va kumushdan yasalgan buyumlar ularning ro'zg'orida ishlatilmaydi, chunki bu metall massagetlarning yerlarida umuman uchramaydi...», – degan so'zlaridir. Ko'chmanchilarning mozor-qo'rg'onlarida (Pomir, Quyi Sirdaryo, Quyi Amudaryo, Zarafshon vohasi) temirdan ishlangan xanjarlar va o'qlar topilgan.

Massagetlar – aynan sak qabilalarining yirik harbiy-siyosiy uyushmasidir. Massaget so'zini ikki xil – «ulug' getlar» yoki «yirik sak o'rdasi» deb tarjima qilinadi. Oxirgi tushuncha «massaget» so'zi ma'nosiga ko'proq to'g'ri keladi.

Ma'lumki, «Avesto»da O'rta Osiyoning eng qadimgi chorvador va ko'chmanchi qabilalari «tura», «danu», «x'yaona» nomlari bilan tilga olingan. Ular ko'chmanchilar orasida harbiy-siyosiy qabila uyushmalari vujudga kelgan davrlarda yashaganlar. Dastlabki ko'chmanchilarning tarixini o'rganishda Quyi Sirdaryodagi mil. avv. IX-VII asrlarga oid Shimoliy Tagisken maqbaralariga e'tibor berish lozim. Ular xom g'ishtdan bino qilingan, to'rtburchak va halqasimon maqbaralardir. Tagisken qabrlarida ko'chmanchilarning sardorlari va jamoa oqsoqollari dafn etilgan. Ayrim maqbaralarda juda ko'p qimmatli buyumlar bo'lgan.

Shu davr «Avesto»da tilga olingan bahodirlar va podsholarning say-harakatlari, harbiy yurishlari davriga to'g'ri keladi (Kavi Xisrov va Frangrasyon – Afrosiyob o'rtasidagi Chaychast ko'li yonida jang, Kavi Vishtasping g'olibona jangida «x'yaona yovuzi, serjahl» Ashtarvant «soxta» Ariatasp, «devlarni qadrlagan» Darshn ustidan g'olib chiqishi, bahodirlar Visturash, Kersasp va boshqalarning o'z dushmanlariga qarshi kurashlari).

Demak, bronza davridan boshlab Yevroosiyo keng hududlarida chorvador qabilalar tarqaladi. Ilk temir davrida ular O'rta Osiyoning o'troq xo'jaliklariga ega viloyatlari (Farg'ona, Sug'd, Xorazm, Baktriya, Marg'iyo va Parfiya) chegaralarida ham joylashadilar. Saklarning mozor-qo'rg'onlari Baqtriya yerlariga yaqin bo'lgan Pomir tog'larida, Sug'diyona chegaralarida – Quyi Amudaryo so'li sohillarida, Quyi Sirdaryo va boshqa joylarda topib tekshirilgan.

Keyingi davrlarda sak-massagetlarning yurtlariga boshqa ko'chmanchilar kelib o'rtnashganlar. Mil. avv. II ming yillikdan boshlab o'rta asrlarga qadar chorvador ko'chmanchi qabilalar dehqonchilik vohalari chegaralarida va qishloq-shahar atroflarida joylashib, yangi etnik, madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarga asos solganlar. Chorvador qabilalarning va dehqonchilik bilan shug'ullangan aholining tarixi uzviy bog'langan holda, O'rta Osiyo xalqlarining tarixi va madaniyati yangi asoslarda rivojlanib borgan.

6.2.5. Choch va Farg'ona

Farg'ona va Choch ahamoniylar yozuvlarida hamda dastlabki yunon tarixchilarining asarlarida tilga olinmagan. O'rta Osiyodagi Ahamoniylar davlatining sharqiy chegaralari hozirgi O'rtepa shahri atrofiga o'tgan deb faraz qilinadi. Makedoniyalik Aleksandr davrida ham Choch va Farg'ona vodiysining aholisi mustaqil qolgan.

Olimlar fikriga ko'ra, O'rtepa shahri atrofida joylashgan Nurtepa shahar xarobasi o'rinda mil. avv. VI-IV asrlarda Kurushkata nomi (yunoncha Kitropolis), ya'ni «Kir shahri» joylashgan. Bu shahar mudofaa devorlari bilan o'ralgan, ammo uning uy-joylari yerto'lalardan iboratdir. Sug'd hunarmandchiligi ta'sirida Nurtepada kulochilik chaxrida yasalgan sopol idishlar ham tarqalgan. Bu shahar qadimgi sug'dlar tomonidan bunyod etilganligi ehtimoldan xoli emas.

Toshkent viloyatida (Choch) ilk temir davrida Burg'ulik (Burgan-lik) madaniyati rivojlangan. Qadimgi qabilalar, asosan, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan. Mudofaa devorlari bilan o'ralgan yirik shaharlar aniqlanmagan, turar joylar yarim yerto'lalardan iboratdir. Qadimgi manzilgohlardan qo'lda ishlangan sopol idishlar, bronza o'roqlar va tosh qurollar topilgan. Choch viloyati aholisining bir qismini ahamoniylar yozuvlarida tilga olingan «Sug'diyona ortidagi saklar» bilan qiyoslash mumkin.

Mil. avv. II ming yillikning o'rtalari – I ming yillikning boshlarida Farg'ona vodiysida Chust madaniyati rivojlanadi. Bu madaniyatni yaratgan aholi yerto'la, paxsa yoki xom g'ishtdan qurilgan uylarda yashaganlar. Ba'zi maskanlar mudofaa devorlari bilan o'ralgan (Chust, Dalvarzin). Dalvarzinda qazib ochildigan devorning qalinligi 4,6 m ke-ladi.

Chust moddiy madaniyati yuksak darajada rivojlangan. Qadimgi yodgorliklarda topilgan tosh va bronza o'roqlar, pichoqlar hamda arpa, bug'doy, tariq donlari va ular uchun kovlangan o'ralar chustliklarning, asosan, dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lganliklaridan darak beradi.

Qadimgi aholining turmushida hunarmandchilik katta ahamiyat kasb etgan. Chustliklar yasagan bronza o'roq, kamon o'qlarining poykonlari, tosh o'roq, pichoq va rangli sopol idishlar Marg'iyona va Baqtriya buyumlariga ancha o'xshaydi. Dalvarzinda mil. avv. VIII-VII asrlarga oid temir qurollar ham topilgan. Bu ma'lumotlar Farg'onada temirdan ishlangan buyumlar tarqalganligidan dalolat beradi.

Arxeologik manbalar asosida Farg'onada mil. avv. VII-VI asrlarda mulkiy tabaqalanish jarayoni, hunarmandchilik, ayirboshlash va savdo aloqalarining keng tarqalishi natijasida urug'chilik jamoasi o'rinda dastlabki davlatchilik vujudga keladi deb taxmin qilinadi.

Shu davrdagi Farg'ona aholisi hayotida katta ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar sodir bo'lgan. Biroq qadimgi yozma ma'lumotlar mavjud bo'lmaganligi tufayli vodiya dastlabki davlatlarga o'tish jarayoni bizga ancha noma'lum bo'lib kelmoqda.

Xulosa qilib, shuni ta'kidlash joizki, O'rta Osiyoda davlatchilik taxrixi turli hududlar bo'ylab turli davrlarda boshlangan. Mazkur jarayonning asosiy sababi mintaga miqyosda neolit davrida vujudga kelgan va eneolit bosqichida davom etgan qabilalar orasida madaniyatning notekis rivojlanishi bo'lib, ayrim viloyatlar jamoalarning xo'jaligiga, binokorlik va hunarmandchilik sohalariga innovatsiya – yangiliklari bilan hamda texnologik ixtirlarning sust sur'atda tatbiq qilinishi bilan belgilangan. Qadimgi Sharqning o'zga mintaqalari singari O'rta Osiyoda ham ilk shaharsozlik va davlatchilikning paydo bo'lishi xronologik jihatdan iqtisodning ilg'or shakli – ishlab chiqaruvchi xo'jaliklarning shakllanishi va taraqqiy etishi bilan bog'liq bo'lgan.

Shu boisdan, davlatchilik tizimi dastlab O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida vujudga kelgan va ilk temir davrida Xorazm vohasi hamda Farg'ona vodiysida rivoj topgan. O'troq ziroatchilar va ko'chmanchi chorvadorlar jamiyatida davlatchilik turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda paydo bo'lgan. Ko'chmanchilar orasida ilk davlatchilik va boshqaruv tizimi «harbiy demokratiya» tamoyillariga asoslangan. Bu tizimda harbiy yo'lboshchilar, urug' va qabila boshliqlari hamda jangchilar katta obro'ga ega bo'lganlar.

O'rta Osiyoda yirik sun'iy sug'orish inshootlarning qurish ishlarida ko'p sonli qullar mehnatidan foydalanish, bunday ishlarni tashkillashtirish, nazorat qilish va amalga oshirish zaruriyati natijasida (Xorazm misolida) davlatchilik vujudga keladi degan «irrigatsiya nazariyasi» yangi arxeologik ma'lumotlari asosida tasdiqlanmadi. Qadimgi Misr va Shumerda katta sug'orish inshootlari singari O'rta Osiyoda bronza davriga oid yirik kanallarning izlari topilmagan. Ilk temir davrida ham Baqtriya va Janubiy Sug'd hududlarida sug'orish ishlari uncha katta bo'lmagan kanallar va ariqlar yordamida amalga oshirilgan. Shuningdek, bu davrda yuqori mahsudor chorvachilik, ya'ni qoramol boqish muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Sigir, mayda chorva, ot va tuyalar jamoalarning asosiy boyligiga aylangan. Tashqi bosqinlar xavfi vujudga kelgan paytlarda chorva alohida qal'alar ichida va mudofaa devorlari bilan o'ralgan markazlardagi Talashkan, Qiziltepa, Uzunqir kabi maxsus panajoylarda saqlangan.

Shuningdek, asosiysi: O'rta Osiyoda ilk davlatchilikning shakllanish va rivojlanish jarayonini ijtimoiy tabaqalanish, qarama-qarshi sinflar va ekspluatatsiya (ezish) munosabatlari kabi sabablar bilan bog'langan holda hal qiluvchi bosh omillar sifatida talqin qilish (sinfiy nazariya) maqsadga muvofiq emas, ya'ni davlat – o'zaro nizolar va kurashlarga

asoslangan sinfiy jamiyat mahsuli degan XX asrning tarix fanida ustuvor bo'lgan nazariya tarixiy haqiqatga javob bermaydi.

Davlat hududiy, madaniy, diniy qarashlar birligi, umumiy manfaatlarni amalga oshirish zaruriyati, muhim ijtimoiy-iqtisodiy sabablarga asoslangan holda vujudga kelgan. Shu tariqa O'rta Osiyo ilk davlatchilik tarixini yoritishda «sinfiy jamiyat», «quldorlik tuzumi» kabi atamalar qo'llanilishidan voz kechish to'g'ri bo'ladi.

Tayanch so'zlar

Fors bitiklari, Ahamoniyar sulolasi, Behiston, Naqshi Rostam, Persepol shahri, Gerodot, «Tarix» kitobi, Gekatey, Ktesiy, Ksenofont, «Kitorediya», Farg'ona, Choch, Sug'diyona, Xorazm, Baqtriya, Kurushkata, «ming shaharlar davlati», Mistr, Bobil, baqtriyaliklar, Gava Sug'da, Maroganda, tarixiy-madaniy viloyatlar, davlatchilik tizimi, Xorazm madaniyati, «Katta Xorazm», madaniy bitlik, saklar, massagetlar, ko'chmanchi cho'vachilik, mozor-qo'tg'onlar, Tag'isken maqbaralari, harbiy uyushma.

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi fors bitiklari qayerda topilgan?
2. Ahamoniyar davri bitiklariga ta'rif bering.
3. Behiston yozuvlarida nima haqida xabar qilinadi?
4. Persepol shahridagi bo'rtna rasmlarda qanday tasvirlar mavjud? Ularga tavsif bering.
5. Nima uchun yunon tarixchisi Gerodot «tarixning otasi» deb nom olgan?
6. Gerodotning «Tarix» kitobi haqida nimalarni bilasiz? Shu kitobdan O'rta Osiyo tarixiga tegishli hiqoyalarni so'zlab bering.
7. O'rta Osiyo tarixiy-madaniy viloyatlari va qadimgi davlatlari tarixiga oid referat yozing.
8. Mavzuga doir ma'lumotlarni o'rganib qanday tarixiy bilimlarga ega bo'ldingiz?
9. Tarixiy geografiik joy nomlari bo'yicha qisqa glossariy tuzing.

6-mavzu bo'yicha foydalangan adabiyotlar:

1. Abdullayev O. M. O'rta Osiyoda qadimgi boshqaruv va ilk davlatchilik tarixshunosligi. – Toshkent: Akademika, 2009.
2. Ryteladze E. V., Saidov A. X., Abdullayev E. V. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. – Toshkent: Adolat, 2001.
3. Sagdullayev A., Aminov B. va boshq. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Akademika, 2000.
4. Samarqand. 2750 / Mas'ul muharrirlar T. Shiriinov, Sh. Pidayev, M. Qaraboyev. – Toshkent: O'zbekiston, 2007.

5. Shahrisabz. Ming yilliklar meros / Ilmiy muharrirlar E. Ryteladze, A. Sagdullayev. – Toshkent: Sharq, 2002.

6. Havlik J. Newly excavated early Iron Age kurgans in the eastern Kurgan piedmonts // International scientific conference «Formation of historical-cultural areas in Central Asia and problems of ethnic geography». – Tashkent. 2018.

7. Vaynберг Б. И. Этногеография Турана в древности. – М., 1999.

8. Вишневецкая О. А., Рапопорт Ю. А. Городище Кюзелигир. К вопросу о раннем этапе истории Хорезма // Вестник древней истории. – М., 1997. №2.

9. Воробьева М. Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология // Этнография и археология Средней Азии. – М.: Наука, 1979.

10. Геродот. История. В девяти книгах / Пер. Г. А. Стратановского. – М.: Наука, 1972.

11. Дандамаев М. А., Луконин В. Г. Культура и экономика Древнего Ирана. – М.: Наука, 1980.

12. Дяконов И. М. Восточный Иран до Кира // История иранского государства и культуры. – М.: Наука, 1971.

13. Исамиддинов М. Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Ташкент, 2002.

14. Пьянков И. В. Средняя Азия в античной географической традиции. – М., 1997.

15. Пьянков И. В. Хорасмийи Гекатея Милетского // Вестник древней истории. – М., 1972. №2.

16. Рyteladze Э. В. Государственное объединение «Большой Хорезм» – миф, созданный учеными или историческая реальность // Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Ташкент, 2013.

17. Сагдуллаев А. С. Маргиана и Бактрия. Исторические традиции и культурные связи в доантичную эпоху // Древний Мерв – Ашхабад, 1987.

18. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Ч.2. – М.: Высшая школа, 1980 / Перевод древнеперсидских надписей В. И. Абаева.

19. Шайдуллаев Ш. Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. – Ташкент, 2000.

20. Ягодин В. Н. Генезис и формирование раннехорезмийской государственности // История государственности Узбекистана. Т.1 / Отв. ред. Э. В. Рyteladze, Д. А. Алимова. – Ташкент: Узбекистан, 2009.

7-MAVZU. MIL. AVV. VI ASR O'RTALARI - IV ASR TARIXI O'RTA OSIYO AHAMONIYLAR DAVLATI TARKIBIDA

Reja:

- 7.1. Siyosiy tarix.
- 7.2. Iqtisod va ijtimoiy tuzum.
- 7.3. Din.

7.1. Siyosiy tarix

Mil. avv. VI asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, Sug'd va Xorazm viloyatlari hamda saklar yurti Ahamoniylar davlati hukmronligi ostiga tushib qolgan.

Mil. avv. VI asrda hozirgi Eron janubida Ahamoniy sulolasiga mansub shohlar «Parsua» (Fors) viloyatida qadimgi fors podsholigiga asos soladi. Mil. avv. 558-yilda podsho Kir II (forscha Kurush «podachi» deb tarjima qilinadi) Midiya davlati podshosi Astiagga qarshi urush boshlagan. Bu kurashda Astiag yengilgan.

Kir II Qadimgi Sharqdagi barcha mamlakatlar ustidan hokimiyatini o'rnatishni rejalashtirgan. Tarixan qisqa muddat ichida, ya'ni mil. avv. 547-546-yillar davomida Kir II Kichik Osiyo davlatlarini istilo qildi. Gerodotning xabarlariga ko'ra, Kir II ning harbiy yurishlariga «Bobil, Baqtriya xalqi, saklar va misrliklar to'siq bo'lib turganlar».

Kichik va Old Osiyoda o'z hokimiyatini o'rnatish uchun iqtisodiy boyliklar va harbiy kuchlar zarur bo'lgan. Quro'l kuchi bilan yangi mamlakatlarni va turli xalqlarni bo'ysundirish Kirning asosiy maqsadiga aylangan.

Kir II O'rta Osiyoni qay tarzda bosib olganligi haqida yozma manbalarda aniq ma'lumotlar saqlanmagan. Aytim qisqa ma'lumotlar Ktesiyning «Persika» asarida mavjud. Qadimgi yunon tarixchisining aytishicha: «Kir va baqtriyaliklar urushida hech qaysilari g'alaba qozonmagan». Biroq baqtriyaliklar Ahamoniylar davlatining harbiy qudrati Sharqda ustunlik qilganidan xabardor bo'lib, Kir II ga ixtiyoriy bo'ysunadilar. Kir II va Baqtriya urushlari haqida Ksenofont ham o'zining «Kiropediya» asarida qisqa ma'lumot bergan.

Gerodot, Kir II ning istilochilik rejalarini tilga olganda, podshoning Baqtriyani istilo qilish maqsadi Bobildan keyin ikkinchi o'rinda turgani haqida xabar beradi. Kir II Bobilni mil. avv. 539-yilda o'ziga bo'ysundirgan. Demak, 539-yildan keyin Kir II Baqtriyaga hujum qilishi kerak edi. Ammo Kir II O'rta Osiyo viloyatlarining iqtisodiy

boyliklari va harbiy kuchlariga aniq darajada baho berib, mil. avv. 545-540-yillar davomida O'rta Osiyoning janubiy qismiga diqqatini qaratgan. Shuning uchun Gerodotning ma'lumotlari tarixiy jihatdan birmuncha noto'g'ri deb hisoblanadi.

Bobil podsholigi va Misr o'sha zamonning qudratli davlatlari bo'lib, ularni istilo qilish uchun maxsus harbiy tayyorgarlik ko'rish kerak edi. Misrga qarshi yurishdan Kir II voz kechgan va bu davlatni uning o'g'li (Kambiz) istilo qilgan.

Eronning shimoli-sharqi va O'rta Osiyodagi siyosiy ahvolidning o'zgarishi tufayli Kir II Bobilni zabt etish imkoniyatidan ham mahrum bo'lgan. O'rta Osiyo ko'chmanchi qabilalari tomonidan Ahamoniylar davlatiga qarshi hujum uyushtirish xavfi paydo bo'lib, saklarga qarshi qadimgi fors davlati chegaralaridagi mustahkam qal'alaridan o'z vaqtida Fors qo'shinlari tomonidan foydalanish rejalashtirilgan. Shuning uchun ham Bobildan oldin Kir II Parfiya, Ariya, Marg'iyona, Baqtriya va Sug'd o'ziga bo'ysundirgan. Sirdaryoga yaqin, hozirgi O'rtepa atrofiga Kir II yangi mustahkam qal'aga asos solgan deb faraz qilinadi. Bu Kurushkat (Kir shahri) nomli qudratli qal'a ko'chmanchilarga qarshi ishtekom sifatida qurilgan. Kurushkatni (yunoncha Kiropolis) Makedoniyalik Aleksandr mil. avv. 329-yilda vayron qilgan.

Mil. avv. 530-yilga kelib, ahamoniylar Hind vodiysidan O'rta dengizgacha bo'lgan hududda o'z hukmronligini o'rnatgan bo'lsa-da, O'rta Osiyodagi ko'chmanchi qabilalar mustaqil bo'lib yashagan. Mil. avv. 530-yilning avgust oyida Kir II massagetlarga qarshi yurish qilgan. Bu harbiy yurish haqida qadimgi davr mualliflari – Gerodot va Trog-Yustin ma'lumotlari saqlangan bo'lib, ular bu tarixiy voqealarni turlicha tasvirlaganlar.

Geografik jihatdan Kir II ning massagetlarga qarshi yurishi yo'nalishini o'rganish muammosi juda ham murakkabdir. O'rta Osiyo ko'chmanchilari Kaspiy dengizi bilan Sirdaryo o'rtasidagi keng o'lkada joylashganlar. Kir II ning qo'shinlari Parfiya chegaralaridan o'tib, Amudaryo – O'zboy bo'ylarida yashovchi massaget qabilalarining yurtiga yo'l olganlar.

Kir II Araks (Amudaryo) o'zanidan kechib o'tib, massagetlar yerlarining ichkarisiga kirib borgan. Yurishlarining bir kunlik yo'lidan so'ng fors podshosi ortga qaytgan. Biroq shu joyda, Gerodotning xabariga ko'ra, Kir II o'z qo'shinlarining zaif bir qismini hamda ular bilan birga oziq-ovqatlar zaxiralarini va ichimliklarni maxsus qoldirgan. Massagetlarning bir guruhini forslarga hujum qilib, ularni qirib tashlaganlar.

G'alabadan so'ng massagetlar sharob ichib uxlab qolganlar. Bundan so'ng sobiq jang maydoniga forslarning asosiy qo'shinlari qaytib kelib, massagetlarning bir qismini joyida o'ldirganlar, boshqa birlarini asirlikka olganlar. Ularning orasida To'marining o'g'li Sparganis ham bo'lgan.

Gerodotning xabarlariga ko'ra, To'maris boshchiligidagi massagetlar fors qo'shinlarini butunlay mag'lubiyatga uchratib, barchasini yo'q qilganlar. Gerodot asarida aytilishicha, massagetlar yo'lbo'shchisi To'maris urush maydonidan Kirning jasadini topib kelishni buyurgan va uning boshini kesib, qon bilan to'lgazilgan meshga solgan.

Bu hikoyada vatandarparlik, chet el bosqinchilariga qarshi, mustaqillik uchun kurash, ona yer mudofaasi va xalqning jasurligi mavzusi yoritilgan. O'rta Osiyo xalqlari tarixida yuqorida keltirilgan ma'lumotlar nihoyatda katta ahamiyatga ega.

Kir II vafotidan so'ng taxtga uning o'g'li Kambiz o'tirdi. Uning hukmronlik davri, ya'ni mil. avv. 530-522-yillar O'rta Osiyo xalqlarining siyosiy tarixi haqida yozma manbalarda hech qanday ma'lumotlar yo'q. Kambiz Misrni istilo qilgan qadimgi fors podshosidir. Kambiz vafotidan so'ng mamlakatda katta qo'zg'olonlar boshlangan. Bu haqida Doro I (mil. avv. 522-486) Behistun yozuvida shunday xabar qiladi: «Elam, Midiya, Ossuriya, Misr, Partiya, Marg'iyo, Satgagadiya, saklar mendan ajralib chiqib ketdilar». Ahamoniylarga qarshi, ayniqsa, xalqning katta qo'zg'oloni Marg'iyoada alanga olgan.

Behistun yozuvarida Doro I xabar qiladi: «Marg'iyo davlati mendan ajralib chiqib ketdi. Marg'iyoalik Frada ismli bir kishi viloyatning hokimi deb e'lon qilindi. Keyin men Baqtriya satrapi va menga bo'ysunuvchi odamim fors Dadarshishni huzurimga chaqirib unga gapirdim: «Menga bo'ysunmaganlarni tor-mor qilish kerak». Axu-ramazda irodasi bilan mening qo'shinlarim qo'zg'olonchilarni butunlay mag'lubiyatga uchratdi. Bu jang asiyadiy oyining 23-kunida sodir bo'ldi. Shundan so'ng davlat mening qo'limga kirdi. Mana men Baqtriya nimalarni qildim».

Mil. avv. 522-yilning 10-dekabrda (qadimgi fors asiyadiy oyining 23-kuni) Dadarshish marg'iyoaliklarni tor-mor qilgan. Qo'zg'olonni bostirish paytida 55 ming odam o'ldirilgan va 7 ming kishi asirlikka olingan. Asosiy voqealar Quyi Murg'ob vohasida bo'lib o'tgan, bu yerda Marg'iyaning Ko'ha Marv shahri xarobalari saqlangan. Ular jumlasidan Yergal'a mil. avv. VII-VI asrlarda vujudga kelgan. Yergal'a – Marg'iyaning poytaxti va shuningdek ahamoniylarga qarshi qo'zg'olonning markazi deb hisoblanadi.

Behistun yozuvaridagi oxirgi so'zlar «Mana men Baqtriya nimalarni qildim» biroq tushunarli emas, chunki qo'zg'olon Marg'iyoada ko'tarilgan. Bundan quyidagi xulosani chiqarish mumkin: Marg'iyo ahamoniylar davridan oldin qadimga Baqtriya podshohligining tarkibiy qismi bo'lgan yoki qo'zg'olonidan so'ng Doro I Marg'iyanani Baqtriya satrapligiga qo'shib olgan.

Doro I birlashtirgan davlatni qaytadan tiklaydi. Kir II davridan boshlab dunyoning barcha mamlakatlari ustidan hukmronlik o'rnatishga intilgan ahamoniylar yillar mobaynida juda yirik davlatga asos solganlar. Doro I o'zidan oldin o'tgan podshohlar siyosatini davom ettirgan. Doro I qabriga qo'yilgan qabrtoshdagi bitiklarda: «Sen Eron jangchisining nayzasi uzog-uzog mamlakatlarga borib yetganini bilib olasan», – deb yozilgan.

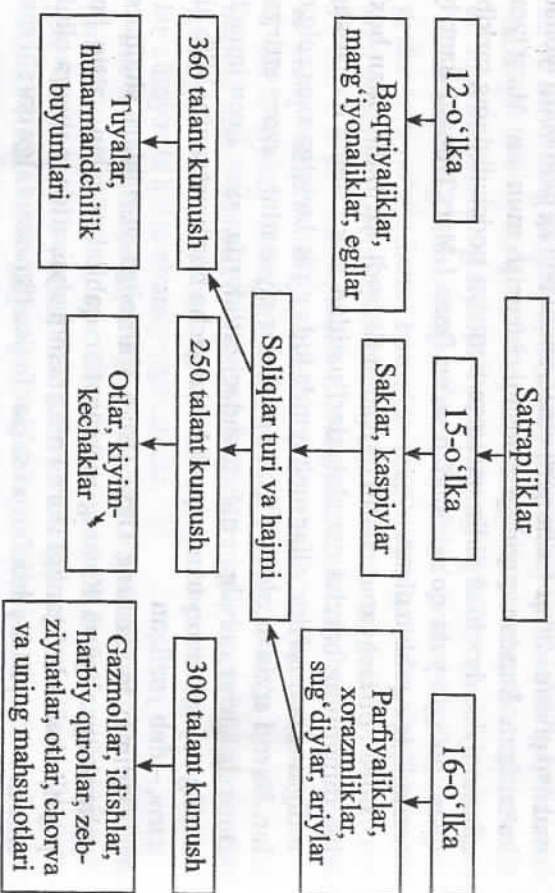
Qadimgi forslarning O'rta Osiyo shimoliga yurishlari shafqatsiz yakunlanganligi va Kirning massagetlar qabilalari bilan qattiq jang paytida halok bo'lganligi Doro I ning tashqi siyosatida inobatga olinib, mil. avv. 519/518-yilda Doro I saklar (saka-tigraxauda)ga qarshi maxsus yurish qilgan.

Doro I shunday xabar qiladi: «Saklarga qarshi men Sak yurtiga bostirib bordim, ularning o'zlari cho'qqi qalpog' kiyib yuradilar. Men daryoga yetib keldim, daryo kemalaridan ko'prik qilib, saklar yurtiga hujum qildim. Ularning sardori – Skunxa ismli odamni tutib, mening huzurimga keltirdilar. Men o'z xohishim bilan saklar yurtiga yangi boshliq tayin qildim. Shundan so'ng mamlakat mening qo'l ostimga o'tdi».

Doro I sak qabilalari ustidan g'alabaga erishgan bo'lsa ham, O'rta Osiyo xalqlari ahamoniylarga qarshi ozodlik kurashlarini davom ettirganlar. Qadimgi dunyo tarixi muallifi Polien o'zigacha yetib kelgan hikoyalarga asoslanib, jasur Shiroq tarixi orqali saklarning ahamoniylarga qarshi qahramonona kurashini hikoya qiladi. Shiroq o'z jonidan kechib, qadimgi fors qo'shinlarini suvsiz cho'l va sahroning ichkarisiga olib kirib, saklarning makonlarini dushman hujumidan saqlab qoldi, bundan o'zi ham halok bo'ldi.

O'rta Osiyoning bo'ysundirilgan hududlari va umuman, zabt etilgan Qadimgi Sharq viloyatlari Doro I davrida alohida ma'muriy o'lkalarga birlashtirilgan. Bu ma'muriy-harbiy o'lkalarni idora qilgan hokimlarni qadimgi forslar «xshatravan», yunonlar esa «satrap» deb ataganlar (qadimgi fors tilidagi «xshatra» – «viloyat» atamasidan «satraplik», «satrapliklar» tushunchasi kelib chiqqan).

O'rta Osiyo viloyatlari Ahamoniylar davlati tarkibida

Behistun yozuvlari, Gerodot va Ktesiy ma'lumotlari asosida olimlar Baqtriya satraplari ro'yxatini aniqlaganlar. Mil. avv. 530-522-yillarda Baqtriya satrapi vazifasini Kir II ning o'g'li Smerdis (Bardiya) bajaragan (u podsho Kambizning ukasi), mil. avv. 522-486-yillarda Dadarshish, mil. avv. 486-480 va 480-465-yillarda Ariamen bilan Masist (ular Dorro I o'g'illari), mil. avv. 465-423-yillarda esa Artabon Gistasp, (mil. avv. 335-yilgacha ma'lumotlar yo'q) mil. avv. 335-329-yillarda Bess Baqtriya satrapi bo'lgan (u so'nggi satrap).

Mazkur ro'yxatdagi Baqtriya viloyatini idora qilgan satraplar turli yillarda podsho o'g'illari yoki uning aka-ukalari bo'lgan. Muhim savdo yo'llari chorrahasida joylashgan Baqtriya Ahamoniylar davlatida katta iqtisodiy va harbiy ahamiyatga kasb etgan. Shu sababli ham uning satraplari Ahamoniylar sulolasi vakillari edi.

Gerodotning aytishicha, Dorro I o'z davlatini 20 ta satraplikga taqsimlagan. Behistun, Naqshi Rostam va Suza bitiklarida fors podshohi-gi 24 satraplikka ajratilib ko'rsatilgan. Behistun yozuvlari ro'yxatida Baqtriya 16-, Sug'diyona esa 17-o'zida ko'rsatilgan. Gerodotning ma'lumotlariga ko'ra, Baqtriya 12-, saklar 15-, Parfiya, Sug'd va Xorazm 16-ma'muriy o'lka bo'lgan. Gerodotning «Tarix» asarida satrapliklarning podshoga to'laydigan soliqlar miqdori keltirilgan. Choch va Farg'ona vodiysi Ahamoniylar davlati tarkibiga kirmagan.

Dorro I ning vafotidan so'ng uning o'g'li Kserks taxtga o'tirgan (mil. avv. 486). Kserksning tashqi harbiy siyosatida Eronni qurolli kuch bilan eng qudratli davlatga aylantirish jarayoni davom etadi. Kserks Qadimgi Yunoniston va Yevropa mamlakatlari ustidan hukmronlik o'rnatishni o'z oldiga muhim maqsad qilib qo'ygan. O'rta Osiyo xalqlari: baqtriya, xorazmliklar, sug'diylar va saklar Kserks qo'shinlari tarkibida yunon-fors urushlarida ishtirok etganlar.

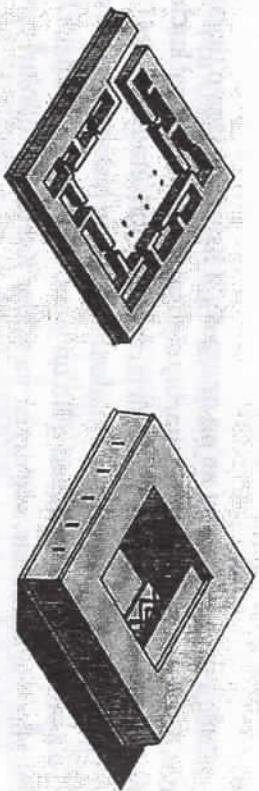
Marafon jangida saklarning o'tliq qo'shinlari nihoyatda katta jasurlik ko'rsatib, yunonlarning jangovar markaziy qismini chekinishga majbur qilgan. Baqtriya va saklarning chavandozlari ahamoniylar qo'shinlaridagi eng jasur qismlaridan biri bo'lib hisoblangan. Yunon-fors urushlari davrida O'rta Osiyo xalqlarining harbiy qudrati katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Kir II dan so'ng Kambiz ham, Dorro I va Kserks ham davlatni qaytatdan tiklash va birlashtirishga ko'pdan-ko'p harakat qilganlar. Mil. avv. IV asrda so'nggi ahamoniylar podsholari Artakserks II, Artakserks III va Dorro III to'xtovsiz urushlarni davom ettirishlari natijasida davlat zaiflashib qolgan.

Mil. avv. 334-yilda Makedoniyalik Aleksandr Qadimgi Sharqdagi iqtisodiy va siyosiy inqirozlardan foydalanib, Ahamoniylar davlatiga qarshi urush boshlaydi. Mil. avv. 334-330-yillar davomida Makedoniyalik Aleksandr Fors davlati podshosi Dorro III ni tor-mor qilib, O'rta Osiyo chegaralariga yetib keladi. Shu tariqa ahamoniylarning O'rta Osiyodagi ikki yuz yillik hukmronligi tarixi tugaydi.

7.2. Iqtisod va ijtimoiy tuzum

O'rta Osiyoning qadimiy viloyatlari jamiyati to'g'risida yozma manbalardan tashqari arxeologik manbalar dalolat beradi. O'rta Osiyo mil. avv. VI-IV asrlarga oid moddiy madaniy yodgorliklarga boydir. Marg'iyonadagi Yoztepa, Yergal'a, Shimoliy Baqtriya-dagi Kuchuktepa, Qiziltepa, Qalaimir, Boytudasht, Xorazm, Sug'd va Farg'ona vohalarida tontepa xarobalari shu davrga mansub yodgorliklardir. Xom g'ishtdan va paxsadan qurilgan binolar hamda metall qurollar, hunarmandchilik buyumlari o'troq dehqonchilik viloyatlarida qadimiy madaniyat yuksak darajada rivojlanganidan dalolat beradi.

Qizilcha uy-qo'rg'oni (tiklangan).

Mil. avv. V-IV asrlarga oid ko'rinishi.

Xorazmda mil. avv. V-IV asrlarga mansub sug'orish inshootlarining izlari topib tekshirilgan. Marg'iyoona, Sug'diyona va Baqtriya tuprog'ida ham qadimgi sug'orish kanallari aniqlangan. Ushbu ma'lumotlar qadimgi jamoatchilik tomonidan g'oyat katta yer ishlari bajarilganligidan guvohlik beradi. Ahamoniylar noiblari soliq miqdorini ko'paytirish uchun joylarda qishloq jo'jaligi va savdo-sotiqni maqsadli rivojlantirganlar.

Xorazmdagi sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullangan aholi alohida joylashgan ayrim oilalarga tegishli uy-qo'rg'onlarda yashagan. Shular jumlasidan bo'lgan Dingliya uy-qo'rg'oni turar joy va xo'jalik xonalaridan iboratdir. Ziroatchilarning uy-qo'rg'onlari Surxon vodiida ham o'rganilgan (Qizilcha, Kuchuktepa). Baqtriya va Sug'd hududlarida ular ahamoniylar davridan avval vujudga kelgan. Mil. avv. VI-IV asrda oila jamoasi jamiyatning iqtisodiy asosi bo'lib, u xo'jalik ishtarini birgalikda amalga oshirgan. Uy jamoasining a'zolari katta patriarxal oila bo'lib, ular umumiy turar joyda yashaganlar va mol-mulkka birgalikda egalik qilganlar.

Mil. avv. VI-IV asrlarga oid moddiy manbalar binokorlik va hunarmandchilik, (temirchilik, kulolchilik, zargarlik, to'qimachilik) tarixini o'rganishda katta ahamiyatga egadir. Xorazm, Baqtriya, Sug'd va Marg'ionada kulolchilik va temirchilik ustaxonalarning qoldirlari topib tekshirilgan. Bu yodgorliklardan sopol idishlar, bronza va temirdan ishlangan buyumlar topildi. Ahamoniylar davrida O'rta Osiyo xalqlarining shaharsozlik madaniyati – qurilish uslublari, binokorlik va me'morchilik hamda hunarmandchilik sohalarida o'ziga xos xususiyatlaridan iborat, mahalliy ildizlarga ega boy an'analarga asoslanib rivojlangan.

Mil. avv. VI-IV asrlarda binokorlik g'oyatda taraqqiy qilgan. Xorazm, Marg'iyoona, Baqtriya va Sug'd hududlaridagi shaharlar mudo-

faa devorlari bilan o'ralgan. Markaziy shaharlarda viloyat hokimlarining yirik saroylari bunyod etilgan. Ularning baland poydevori bo'lib, inshootlar qalin devorlar bilan mustahkamlangan. Shaharlar keng joylarni egallagan. Jamoa uy-joylari 6-8 xonalardan iborat bo'lib, paxsa va xom g'ishtdan qurilgan. Xonalarning devori ichiga va xonalarning markaziy qismida o'rnatilgan sandal shaklidagi uchloqlar mavjud.

Qurilishda ganch, yog'och va loy keng darajada ishlatilgan. Uylarda supa va ayvonlar mavjud bo'lgan. Mudofaa devorlari qurilishida yirik, xom g'ishtlar ishlatilgan. Uy-joy sathlari loy bilan suvalgan, oziq-ovqat mahsulotlari saqlash uchun mo'ljallangan xo'jalik omborxonalarining sathlari toshlar va sopol siniqlaridan terilgan.

Persepol saroyining tosh devorlaridagi sug'dlar, baqtriyaliklar, xorazmiliklar va saklarning bo'rtma tasvirlari bu xalqlarning etnik qiyofasi, qurollar va kiyim-boshlari qanday bo'lganligini tasvirlab turadi. O'rta Osiyo xalqlarining qurollar va qurol yasash uslublari Qadimgi Sharqda mashhur bo'lgan. Baqtriya o'q-yoylari, Xorazm dudama xanjarlari, saklarning harbiy bolcalari bronzadan yasalgan.

Ahamoniylar davrida O'rta Osiyoda dehqonchilik turli shakllarda taraqqiy topgan. Tog' yonbag'irlarda qadimgi dehqonlar dalalarini sug'orish maqsadida soylarning suvaridan foydalanishgan. Mahalliy sug'orish tajribasida soylardan kanal va ariq chiqarish katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Qadimga zamonlardan boshlab ziroatchilik bilan shug'ullanish, don ekish O'rta Osiyo xalqlari uchun savobi ish bo'lib, «Avesto»da arpa va bug'doy muqaddas boshqoqli ekin hisoblangan. Boshqoqli ekinlardan bug'doy, tariq, va ayniqsa arpa keng yetishtirilgan. Bog'larda turli mevali daraxtlar o'stirilgan, chorva uchun xashak bo'ladigan o'simliklarni ekish rivojlantirilgan. O'rta Osiyo tog'lari va dashtlarida an'anaviy chorvachilik xo'jaligi ustunlik qilgan. Ko'chmanchi qabilalar asosan mayda chorva, qoramol hamda o'tni ko'plab urchitganlar. Shuningdek, o'troq aholi hayotida mahsuldor chorvachilikni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Persepol saroyi devoridagi bo'rtma rasmlarda Xorazm, Baqtriya, Sug'd va saklar yurtidan shohga ot, tuya hamda qo'y olib kelayotganlari manzarasi tasvirlangan. Ayniqsa, Qadimgi Sharqda Baqtriya tuyalari, Xorazm va sak yurti yilqilari mashhur bo'lgan.

O'rta Osiyo tabiiy qazilma boyliklari qadimdan ma'lum edi. Gerodotning aytishicha, saklar yerlarida «oltin va mis juda ham ko'p» bo'lgan.

Tarixchining ma'lumotlari haqiqiy ekanligini hozirgi davrda Qizilqumda qazib chiqarilayotgan oltin konlari isbotlab berishi mumkin.

O'rta Osiyoning tabiiy boyliklari Ahamoniylar davlatida keng ishlatilgan. Suza shahrida topilgan yozuvlarda Doro I shunday e'lon qiladi: «Suzadagi saroyi men bunyod qilganimda, uning bezaklari uzoq yurtlardan olib kelingan. Uka yog'ochi – Gandxaradan, oltin – Sard va Baqtriya, yaltiroq toshlar va lojuvard Sug'diyonadan, firuza Xorazmdan yetkazib berilgan».

O'rta Osiyo xalqlari ahamoniylarga katta miqdorda soliqlar to'laganlar. Moliya-soliq ishlari satrap qo'lida bo'lgan. Viloyatlarning iqtisodiy va ijtimoiy hayotini satraplar kuzatib borgan. Ular bo'yusundirilgan o'lkalardagi butun idora ishlarini ham nazorat qilganlar.

Satrap o'z o'lkasida viloyat, tuman hokimlari va qishloq oqsoqollariга tayangan holda boshqaruvni amalga oshirgan. Uning vazifalari satraplikning xavfsizligini ta'minlash, harbiy yurishlar paytida o'lkadan markazga qo'shinlar yuborish, yillik soliqlarni belgilangan miqdorda yig'ib, markaziy davlat g'aznasiga yetkazib berishidan iborat bo'lgan.

Satrapliklarning boshqaruv tashkilotida turli mansab va lavozimlar mavjud edi. Devonxona boshlig'i, xazinabon, soliқ yig'uvchi, sud ishlarini yurituvchi, xattot-kotib va xo'jalik ishlari boshlig'i shular jumlasidandir. O'rta Osiyo satrapliklari muayyan miqdorda belgilangan kumush soliqlardan tashqari qishloq xo'jalik, chorva va hunarmandchilik mahsulotlari shaklida ham soliқ to'lashga majbur edilar.

Soliқ yig'ilishi vazifasi qishloq oqsoqollari, tuman va viloyat hokimlari zimmasiga tushgan. Soliqlar satraplar saroyidagi g'azna omborxonalarida Baqtra va Maroganda kabi markaziy shaharlarda to'plangan. Satrap o'lka miqyosidagi soliqlarning yig'ib olinishi jarayonini nazorat qilgan. Saroy xazinachisi va hisobchilari tuman va viloyatlardan yetkazib berilgan soliqlar turlari va miqdori asosida iqtisodiy-moliyaviy hisobotlar tayyorlaganlar. Ushbu ma'lumotlar markaziy davlat soliқ tashkiloti tomonidan rejalashtirilgan muddatda, maxsus aloqa tizimi xizmatchilari – choparlar orqali fors podshosi qarorgohiga jo'natilgan.

Satrapliklar qishloq jo'jalik omborxonalaridan ma'lum miqdorda aynan satrapning xonadonlari mansabdorlar va harbiylar maosh sifatida oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlangan (un, chorva, yog', sabzavot, vino, pivo va boshqalar).

Mil. avv. 353-324-yillarga oid Baqtriya hujjatlarida amaldorlar, xizmatkorlar hamda Asparasta aholini oziq-ovqat mahsulotlari bi-

lan ta'minlanish haqidagi ro'yxatda tariq, arpa, «oddiy» va «oq» un, vino, qatiq va uksus tilga olingan. Amaldorlar arpa bilan xizmatkorlar – tariq, aholi oddiy un bilan ta'minlangan. «Oq» un esa qurbonlik marosimlarida ishlatilgan.

Zabt etilgan hududlarni idora qilish maqsadida, podsho buyruqlarini joylarga o'z vaqtida yetkazish va satraplardan turli ma'lumotlarni tekzor olish uchun, Ahamoniylar davlatida maxsus aloqa xizmati tashkil qilingan edi.

O'rayer dengizi bo'yidagi Kichik Osiyoda Efes shahridan boshlangan «Shoh yo'li» qadimgi Fors davlati poytaxtlaridan biri – Suza bilan bog'langan (masofasi 2470 km). Ushbu yo'lining Sharqiy tarmoqlari Baqtriya orqali Sug'diyona va Hindistongacha davom etgan.

«Shoh yo'li» xavfsizlikni ta'minlash uchun harbiy istehkomlar va maxsus maskanlar qoshida oziq-ovqat omborxonalari barpo etilgan edi. Har bir 30 km masofada choparlar uchun dam olish va otlarni almashtirishga imkon yaratilgan. Xizmat safarida davlat ishlarini amalga oshiruvchi mansabdorlar (hisobchilar, harbiylar, tekshirish va nazorat xizmati vakillari) ushbu yo'lda joylashgan omborxonalardan ozuqa bilan ta'minlangan.

Qadimgi yunon tarixchisi Ktesiyning xabariga ko'ra, Baqtra shahridan davlat poytaxti Suzaga o'tangan amaldor o'z xizmat safari davomida har kuni 1-1,5 kg un, 1 litr vino yoki pivo hamda ma'lum miqdorda go'sht bilan ta'minlangan.

Davlat miqyosida iqtisodiy, siyosiy va ma'muriy ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish maqsadida oromiy alifbosiga asoslangan yozuvdan foydalanilgan. Joylarda turli hujjatlar mahalliy tillarda tarjima qilingan. Xorazm vohasidagi Katta Oybo'irgal'da mil. avv. V-IV asrlarga oid xum sirtida tig' bilan bitilgan oromiy alifbosiga asoslangan xorazm yozuvi namunasi topilgan. U hajm o'lchovi birligi «mari» deb o'qilgan (1 mari 16,5-17 litrga to'g'ri kelgan). Bu yozuv Xorazm yozuvining eng qadimgi nusxasi hisoblanadi. Oromiy yozuvini mahalliy xorazm tiliga (shuningdek, baqtriya va sug'd tillariga) moslashtirish ahamoniylar davriga to'g'ri keladi.

Yirik ma'muriy o'lkalarning satraplari Ahamoniylar sulolasidan bo'lib, fors podshosi nomidan o'z satrapliklarini idora qilganlar. Baqtriya va Xorazm satraplari huzurida maxsus gal'alar va yirik saroylar bo'lgan. Baqtriya o'lkasining iqtisodiy boyliklari va harbiy kuchlari, satraplarning haddan oshiq mustaqilligi ahamoniylar podshosiga qarshi qo'zg'olonlar ko'tarishga olib kelgan.

Amudaryo xazinasi tarkibida Eron va Yunonistonda (Afina shahrida) zarb etilgan tanga pullar mavjud. Dastlabki tanga pullar esa mil. avv. VII asrda Kichik Osiyo va Afina paydo bo'lgan. O'rta Osiyo orqali qadimga aloqa va savdo yo'llari turli viloyatlarni birlashtirgan. Badaxshonda boshlangan «lojuvard yo'li», G'arbiy Sibir (Oltoidan) – «oltin yo'li» O'rta Osiyo hududidan o'tib, O'rtayer dengizigacha davom etgan. Qadimgi yo'llar savdoni rivojlantirish va aloqa xizmatini keng darajada yo'lga qo'yish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Tog' daralari yonida, daryolardan kechib o'tilgan joylarda istehkomlar mavjud bo'lgan. Amudaryoning o'rta oqimida Odoytepa, Sherobod vohasida Talashqon-tepa, Zarafshon tizmasi yonbag'ridagi Uzunqir va boshqalar shular jumlasidandir. Ular harbiy ahamiyatga ega bo'lgan.

O'rta Osiyoda qulchilik munosabatlari Qadimgi Sharq mamlakatlari va qadimgi Yunonistonga nisbatan ancha farq qilib, sust rivojlangan. O'rta Osiyoda qadimgi qulchilik shakllaridan biri «uy, xonadon qulchiligi» bo'lgan. Elam va qadimgi fors yozuvlaridagi «kurtash» bilan «garda» atamallari «uy quli» tushunchasini bildiradi. Ular turli iqtisodiy vazifalarni bajaragan (misol uchun, «garda-hunarmand», «gar-la-binokor»lar).

«Uy, xonadon quli» «Avesto»da «vaysa» deb ataladi. «Vaysa» va «garda»lar katta oila jamoasi erkin a'zolari bilan umumiy uyda yashaganlar. «Uy qullarining» mehnat faoliyati hunar kasbi, dehqonchilik, uy chorvachiligi va boshqa ishlab chiqarish vazifalari bilan bog'langan. Ularning soni jamoaning erkin a'zolariga nisbatan ancha kam bo'lgan. Qishloq xo'jalik jamoalarining iqtisodiy hayotida jamiyat erkin vakillarining mehnati ishlab chiqarish jarayonida asosiy kuch edi.

«Uy qullari» kambag'allashib qolgan, xonavayron, ish qidirib yurgan xizmatkorlar va qarzdor jamoa a'zolari bo'lishlari mumkin edi. Bu kishilarning barchasi jamoaning erkin aholisidan kelib chiqqan va ularning paydo bo'lishi iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning o'zgarishi bilan uzviy bog'langan.

Yozma manbalarining xabariga ko'ra, Kichik va Old Osiyo shaharlarida Sug'd va Baqtriyaadan olib kelingan «kurtash» – «uy qullari»dan binokorlik, tosh-taroshlik va qurilish ishlari keng foydalaniilgan.

Qullar ahvoriga tushib qolgan odamlar podsho va satraplar ustaxonalarida, saroylarida va yerlarida ham mehnat qilganlar. Eron va Old Osiyoda «kurtash» va «garda»lar xususiy mulkka ega bo'lmaganlar. O'rta Osiyoning ijtimoiy vaziyatiga ko'ra, ular erkin aholining «mulki» bo'lganligi haqida ham yozma manbalarda aniq ma'lumotlar yo'q.

7.3. Din

Ahamoniylar davrida O'rta Osiyo xalqlarining urf-odatlari, e'tiqodlari va diniy qarashlari mahalliy ildizlarga ega an'analarga asoslanib rivojlangan. Mazkur davrga oid olov ibodatxonalari Baqtriya (Tillatepa, Qutlug'tepa), Janubiy Sug'dda (Sangirtepa) va Xorazmda (Xumbuztepa) o'rganilgan. Bu yodgorliklarda zardushtiylikka xos sig'inish odatlarining izlari aniqlangan. Misol tariqasida Sangirtepa ibodatxonasi devorlari bo'ylab joylashgan kichik o'ralarda toza tuproq bilan aralashirilgan kul saqlangan. Zardushtiyalar olov qoldiqlariga ham hurmat bilan qarashgan. Ilk zardushtiylik ta'limotiga oid ibodatxonalarida ma'budalar haykallarini o'rnatish odati bo'lmagan hamda devoriy rangtasvirlar aniqlanmagan. Biroz so'ng, ahamoniylar davrining oxirgi bosqichlarida Xorazm vohasida ma'budalar tasvirlariga sig'inish vujudga keladi. Mil. avv. IV asrning boshlariga oid Elxaras ibodatxonasida loydan ishlangan va sirtiga ganch berilgan haykallar parchalari topilgan.

O'rta Osiyoning ko'chmanchi qabilalari Quyoshni xudo deb bilganlar va olovni qadrlaganlar. Olovni izzat-hurmat qilish odati qadimgi zamonlardan saqlanib kelgan. Ko'chmanchilar olovga ochiq joylarda qurbonlik qilganlar.

Ziroatchilarning uylarida maxsus olovxonalar bo'lgan. Xonadonlarning o'choqlarida olovni doimo yonib turishiga harakat qilishgan Olovni oshxonalariga, o'choqlarga, tandirlarga va sandallarga doimo ko'chirish zarur bo'lgan. Olov – hayot manbasi, uning xudosi Atar – marhamati xudo deb hisoblangan.

Otashkadalar Xorazm, Surxondaryo va Qashqadaryo vohalarida topib tekshirilgan. Daratepada (Qashqadaryo) olovga va hosildorlikka sig'inish an'anasi bilan bog'liq bo'lgan katta vazasimon guldun idish va sopol chiroqdon topilgan. Ular mil. avv. VII–IV asrlar bilan belgilanadi.

Muqaddas suvga ham ochiq joylarda qurbonlik qilingan. Gerodot o'zining «Tarix» kitobida bu haqda qayta-qayta takrorlaydi. Qurbonlik marosimi paytida odam uchun yuzini shimol tomonga qaratish man etilgan. Shimol bu devlar makoni, kasallik, o'lim va yovuzlik yurti deb faraz qilingan. Mazkur davrda Baqtriya, Sug'd va Xorazmda otashparastlik va zardushtiylik ta'limoti keng yoyilgan.

Ahamoniylar davrida Axuramazda yirik davlatning turli xalqlari uchun oliy yagona xudo deb e'lon qilingan. Axuramazdaning ibodatxonasi butun osmon va dunyo sayhon yerlari deb hisoblangan. Shuning uchun ham Axuramazdani «maxsus ibodatxonalarining devorlari

bilan o'rab yoki qamab olish» g'oyat katta gunoh deb faraz qilingan. Podsho Kserks qadimgi yunonlar ibodatxonalarini xudolar uchun zulm qamog'i deb shunday fikrga kelgan: «Devlarni izzat-hurmat qilish gunohdir. Devlarni qadrlangan joylarda, men Axuramazdaga va haqoniylikka ta'zim qildim».

Eron katta davlatga aylanishi bilan siyosiy jihatdan turli xalqlarni birlashtirish maqsadida davlat dini va oliy Axuramazda xudoning yagona e'tiqodini qabul qilish talab qilingan. O'rta Osiyo va boshqa Qadimgi Sharq viloyatlarida bu siyosat qadimgi diniy qarashlarni saqlashga xalaqit bermagan. Marg'iyonada, Baqtriya, Sug'd va Xorazmda zardushtiylilik odatlariga oid dafn marosimlari yoyilgan.

Gerodotning xabarlariga ko'ra, Ahamoniylar davlati tarkibida 80 ta elatlar va qabilalar birlashtirilgan. Ularning dini turlicha bo'lgan. Gerodotning aytishicha, yunon-fors urushlari davrida, qadimgi fors lashkarboshisi Mardoniy Plateyajangi (mil.avv. 479) dan oldin yunon xudolaridan yordam so'rab, ularga qurbonlik qilgan. Olimlar fikriga ko'ra, Kserks tomonidan zabt etilgan hududlarda ba'zi bir ibodatxonalarining vayron qilinishi sabablari, podshoga qarshi qo'zg'olon ko'targan yoki harbiy qarshilik ko'rsatganlarini mahalliy xudolarining yordamidan ajratish maqsadidan kelib chiqqan.

Uzoq o'tmishda xalqlar o'rnatilgan madaniy munosabatlarning rivoj topishida ularning dini, tili va urf-odatlari o'zaro aloqalarga to'sqinlik qilmagan. Turli xalqlar bir-birining g'oyalari, dini va dunyoqarashlariga hurmat bilan qaraganlar. Misol tariqasida, yer va suv, olov va boshqa tabiiy kuchlari bilan bog'langan xudolarining nomlari turli yurtlarda xilma-xil bo'lsa-da, ularga hududiy va siyosiy chegaralarga qarabmasdan, baravar sajd qilingan.

Gerodot Qadimgi Sharq xudolari va ibodatxonalari haqida hurmat bilan hikoya qiladi. Tarixchi o'zga xalqlarning madaniyati, e'tiqodi, urf-odatlari to'g'risida yozib qoldirar ekan, ularning madaniyatini an'anaviy qadriyatlariga zarracha nopisand, behurmatlik bilan qaramaydi yoki ajnabiyilarga nisbatan qadimgi buyuk yunon madaniyatini ustun qilib qo'ymaydi. Gerodotning aytishicha, qadimgi xalqlarning katta bayramlaridan biri insonning tug'ilgan kuni hisoblangan. O'rta Osiyo xalqlarining hayotida tiriluvchi tabiiy bayrami muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu bayram aholining an'anaviy xo'jaligi va o'troq qabilalarining dunyoqarashlariga asoslangan.

Ahamoniylar davlatida har yil 12 oy va 365 kundan hisoblangan bo'lib, ularning nomlari Axuramazda, Mitra, Anaxita, quyosh va bosh-

qalar bilan bog'langan. Dastlab bu yilnoma O'rta Osiyoda paydo bo'lib, keyin Eronda joriy etilgan. Doro I davrida O'rta Osiyoda keng yoyilgan zardushtiylilik g'oyalariidan ahamoniylar davlatini mustahkamlash va birlashtirish maqsadida keng foydalana boshlanishi jarayoni ushbu fikrni tasdiqlash mumkin. Shoh Doro I Axuramazdani oliy xudo deb e'lon qilgan. Shu tariqa Axuramazda tasvirlari Behistun qoyasida va Persepol tosh devorlarida o'yib ishlangan.

Mil. avv. VI-IV asrlarda Navro'z bayramini o'troq dehqonchilik aholi tomonidan nishonlash keng darajada amalga oshirilgan. Qadimgi zamonlarda ham Navro'z mart oyining oxiriga haftasiga to'g'ri kelardi.

Navro'zning kelib chiqishi insonlarning dunyoqarashlari bilan bog'liq bo'lgan. O'rta Osiyoda tabiat tirilishiga bag'ishlangan marosimlar dehqonchilik xo'jaligi keng yoyilishi natijasida vujudga kelingan. Shu boisdan Navro'zning ildizlari olis zamonlarga borib taqaladi. Ahamoniylar davridan avval Marg'iyona, Baqtriya, Sug'diyona va boshqa viloyatlarda Navro'z katta jamoatchilik marosimi, tabiatga va inson hayotiga baxt-saodat, hosildorlik, sog'-salomatlik va ko'pdan ko'p yaxshiliklar keltiruvchi bayram bo'lib hisoblangan.

Tabiatning kuchlari jonlanishi kunlarda ko'cha va xonadonlarda ozodalik o'rnatilgan. Uy-joylar tomonlarining to'rt burchagida olov yoqilgan, toza va tiniq suv to'ldirilgan sopol idishlarga dastlabki yashil barglar tashlangan. Odamlar «Avesto»dan madhiyalar kuylab, qadimgi duolardan o'qiganlar. Ular Ezgulik va yorug'lik tangrisiga barcha yovuzliklarni yo'qotishga, olov, suv, dala va bog'larga kuch-quvvat, yangi hayot bag'ishlashga da'vat qilganlar.

Bugungacha turli xil arxeologik manbalar saqlanib keldi. Ajdodlari mizning moddiy va ma'naviy merosi xalqimizning ma'naviy boyligi bo'lib, uzoq o'tmish tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tayanch so'zlar

Siyosiy tarix, Kurush, Kir II, Kurushkat, tashqi bosqinlar, harbiy yurish, Fort podshoi'gi, Araks, To'maris, qo'zg'olonlar, Frada, Dadarshish, Doro I, Sak yurti, Skinx, Shiroq, m'atmuriy-harbiy shaharlar, uy-qo'rg'onlar, mudofaa devorlar, me'morchilik, moddiy mahallat, hunarmandchilik, zirotachilik, «Amudaryo xazinasi», «uy qullari», «vaysa», «garga», «kurtash», madaniyat, din, Persepol saroyi, hosildorlik, olovga sig'inish, ibodatxonalar, Navruz, matorsiqlar, otomiy alifbosi, yozuv.

Savol va topshiriqlar

1. Siyosiy tarix deganda nima tushunasiz?
2. Kir II ning O'rta Osiyoga yurishlari qachon boshlangan?
3. Forslar va To'maris boshchiligidagi massagetlar jangi haqida gapirib bering.
4. Doro I ning Marg'iyonada Frada qo'zg'olonini qor-mog'etishi va saklarga qarshi yurishini so'zlab bering.
5. Ahamoniyalar davridagi satrarklik nima?
6. Mil. avv. VI-IV asrlarga oid O'rta Osiyoning iqtisodi va ijtimoiy tuzumi masalasiga doir qisqa referat tuzing.
7. Ahamoniyalar davri madaniyati va dini to'g'risida nimalarni bilasiz?
8. Maznu bo'yicha testlar tuzing.

7-maznu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mavlonov O', Mahkamova D. Madaniy aloqalar va savdo yo'llari. – Toshkent: Akademiya, 2004.
2. Xodiani'azov G'. Qadimgi Xorazm mudofaa inshootlari. – Toshkent: O'zbekiston, 2007.
3. Shahrisabz. Mingyilliklar meros / Ilmiy muharrirlar E. Riveladze, A. Sagdullaev. – Toshkent: Sharq, 2002.
4. Boyce M. A Persian Stronghold of Zoroastrianism. London: Oxford University Press; Repr. 2001.
5. Vaynберг Б. И. Этногеография Турана в древности. – М.: Вост. лит. РАН, 1999.
6. Воробьева М. Г. Дингильдже. Усадьба 1 тысячелетия до н. э. в Древнем Хорезме // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 9. – М., 1973.
7. Выдающиеся памятники археологии Узбекистана / Науч. ред. Э.В.Ривеладзе. – Ташкент, 2013.
8. Дандамаев М. А. Политическая история ахеменидской державы. – М.: Наука, 1985.
9. Дандамаев М. А., Луконин В. Г. Культура и экономика Древнего

Ирана. – М.: Наука, 1980.

10. Исамилдинов М. Х. Истоки городской культуры Самаркандского Союза. – Ташкент, 2002.

11. Сагдуллаев А. С. Среднеазиатское Двуречье в системе государства Ахеменидов // История государственности Узбекистана. Том 1. – Ташкент: Узбекистан, 2009.

12. Массон В. М. Культурогенез Древней Центральной Азии. – СПб., 2006.

13. Ривеладзе Э. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005.

14. Сагдуллаев А. Усадьбы Древней Бактрии. – Ташкент: Фан, 1987.

15. Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб. – Ташкент: Фан, 2010.

16. Толстов С. П. По древним делатам Окса и Яксарта. – М., 1962.

17. Уилбер Д. Персеполь / Пер. с англ. Е.Л.Власовой. – М.: Наука, 1977.

18. Фрай Р. Наследие Ирана. – М.: Востлит, 1972.

19. Шайдуллаев Ш. Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. – Ташкент, 2000.

20. Ягодин В. Н. Хорезм – сатрапия государства Ахеменидов // Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Ташкент, 2013.

8-MAVZU. MAKEDONIYALIK ALEKSANDRNING BAQTRIYA VA SUG'DIYONAGA YURISHLARI

Reja:

8.1. Yozma manbalar ma'lumotlari.

8.2. Siyosiy voqealar. Aleksandr va Spitaman. Yunon-makedonlarga qarshi kurash.

8.3. Tarixiy geografiya.

8.1. Yozma manbalar ma'lumotlari

Arrian, Kursiy Ruf hikoyalari. Strabon «Geografiyasi». Mil. avv. 329-yilda Makedoniyalik Aleksandrning Baqtriya va Sug'diyona yerlariga harbiy yurishlari boshlangan. Bu yurishlar O'rta Osiyo tarixida eng yaxshi o'rganilgan mavzulardan biridir. Aleksandrning qo'shinida jangchilar bilan birga bo'lajak tarixchilar Ptolemey, Aristovul, Onesikrit, Kalisfen va Xareslar xizmat qilib, o'z kundaliklarida turli xil siyosiy va madaniy voqealarni yozib borganlar. Ularning ma'lumotlari bizgacha yetib kelmagan, lekin dastlabki manbalardan so'nggi yunon tarixchilari va geografiarlari foydalananganlar.

Jumladan, Diodor (mil. avv. 90-21) «Tarixiy kutubxona», Strabon (mil. avv. 61- va mil. 24-yillar) «Geografiya», Pompey Trog (mil. avv. I asrdan mil. I asrgacha) «Filipp tarixi» asarlarini, Plutarx (46-127), Klavdiy Ptolemeylar (II asr) o'z hikoyalari hamda Pliniy (I asr) «Tabiiy tarix» nomli kitobini yaratdilar. Ammo Aleksandr yurishlari haqida keng va to'liq ma'lumotlar rimlik Kvint Kursiy Ruf va yunon Arrian asarlarida saqlangan.

Arrian (mil. 90/95-175) «Aleksandr anabasisi» degan asarining muallifidir. Anabasis – «davlat ichkarisiga dengizdan uzoqlashgan harbiy yurish» yoki «Aleksandr yurishlari» deb tarjima qilinadi. Kursiy Ruf (mil. avv. I asrning oxiri – mil. I asrning o'rtalari) «Makedoniyalik Aleksandr tarixi» nomli kitobini yaratgan. Biroq Arrianga nisbatan uning hikoyalari badiiy to'qimalar ko'p uchraydi.

Quyida Arrian va Kursiy Ruf asarlaridan olingan ayrim ma'lumotlarning tarjimasini keltiriladi (ular rus tiliga M.E.Sergeenko va V.S.Sokolovlar tomonidan tarjima qilingan). Mazkur ma'lumotlarni xrestomatiya materiallari sifatida taqdim qilish, ulardan talabalarga nafaqat tegishli mavzuni o'rganish, shuningdek, referat, kurs va bituruv ishlarini yozishda foydalanish imkoniyat yaratiladi.

Arrian, III kitob, 27-bob. 9. «Aleksandr yaqinlashib kelishi haqida eshitib, Bess Oks daryosidan kechib o'tadi va kemalarini yondirib,

Nautaka – sug'diyalar yeriga yo'l oladi». 10. «Spitaman va Oksart bilan birga sug'diyalar suvoriylari hamda Tanais daylari unga ergashadilar. Baqtriya chavandozlari Bessning qochishidan xabar topib, har tomonlarga qarab o'z uylariga yo'l oladilar.

Aleksandr Drapsakga yetib keladi, qo'shinlariga dam berib, ularni Baqtriyadagi eng yirik shaharlar – Aorn va Baqtra tomonga yurgizadi. Bu shaharlarni hujum qilib zabt etadi va Aorn qal'asida Androkolning o'g'li Arxelay boshchiligidagi qo'riqchi qo'shin qoldiradi. Himoyasiz taslim bo'lgan boshqa baqtriyalarga hokim bo'lib fors Artaboz tayinlanadi».

2. «U o'zi Oks daryosiga qarab yo'l oladi. Oks Kavkaz tog'laridan boshlab oqadi; hind daryolaridan tashqari Aleksandr Osiyoda qurgan daryolar ichida bu eng yirik daryodir. Umuman eng yirik daryolar Hindistonda joylashgan. Oks Girkaniyadagi katta bir dengizga quyiladi».

III, 30, 6. «Aleksandr chavandoz qo'shinlarini mahalliy otlar bilan ta'minlab Sug'diyona poytaxti Maroqandaga yo'l oladi». 7. «Shu joydan Tanais daryosiga qarab yuradi. Tanais ham Kavkaz tog'laridan boshlanadi, Aristovul so'zlariga ko'ra, varvarlar⁶ uni Oksant daryosi deyilar: bu daryo ham Girkaniyadagi dengizga quyiladi».

10. «Shu yerda oziq-ovqatlar g'amlashga chiqqan makedonlar mahalliy aholi tomonidan qirib tashlanadi, keyin ularning o'zlari tik va chiqib bo'lmaydigan qoyaga qochib bekinadilar. Ular 30 mingga yaqin bo'lgan».

11. «Makedonlar qoyaga chiqish uchun bir necha marta harakat qiladilar; dastlab ular varvarlar o'qlari ostida ortga chekinadilar; ko'p askarlar yarador bo'ladi; Aleksandrning soniga o'q tegib, suyagining bir qismini ushatib qo'yadi. Shunga qaramasdan tog' hujum bilan olinadi. Makedonlar varvarlarning bir qismini joyida qirib tashlaydilar, ularning ko'plari o'zlarini qoyalardan tashlab halok bo'ladi, shuning uchun ham 30000 dan 8000 kishi tirik qoladi».

IV, 5, 2. «Spitaman o'z jangchilar bilan Maroqanda qal'asini qo'riqlayotgan makedonlarga hujum qiladi Aleksandr Maroqandaga yordamchi qo'shin yuborganidan xabar topib, Spitaman qal'a qamalini to'xtatib, Sug'diyonadagi Basileya – podsho shahriga o'tanadi. Farnux va uning lashkarboshlari Spitamanni davlatdan butunlay siqib chiqarishga harakat qiladilar va Sug'diyona chegaralariga yetib kelib, ko'chmanchi skiflarga hujum qiladilar». 4. «Spitaman yana 600 ta skif

⁶ Yunon tilida so'zlashmagan qinabiyilar.

otliqlarini o'z qo'shiniga qo'shib oladi va skif ittifoqdoshligidan ko'ngli ko'tarilib, hujum qilayotgan makedonlarga qarshi jang qilishga qaror qiladi. Skif dashtlarining tekisligida turib u dushmanning hujumini ham kutmadi, dushmanga hujum ham qilmadi, faqat uning chavan-dozlari piyoda makedonlarning atrofiga ot qo'yib chopib yurdlar va ularga o'q otdilar». 5. «Farnuhning askarlaridan ular osonlik bilan qutldilar, chunki ularning otlari chaqqonroq bo'lib, o'sha paytda hali charchamagan edi, Andromax qo'shinlaridagi otlar esa olis yo'llarda charchab, yemish kamligidan zaiflashgandi. Skiflar jang maydonida turgan va chekinayotgan makedonlarga g'ayrat bilan hujum qiladi-lar». 6. Ko'pdan-ko'p makedonlar yaranadi va halok bo'ladi; xullas jangchilar to'rtburchak bir qator saflanib, Politimet⁷ daryosi tomonga chekinadilar; bu yerda o'rmon bo'lib, o'rmondagi changalzorlar var-varlarning o'qlariga to'siq bo'ladi va piyoda askarlarning harakatlari-ga ko'proq foyda keltiradi».

7. «Karan – gipparx⁸ Andromaxga xabar qilmasdan otliqlarni bekinitirish uchun daryodan kechib o'ta boshlaydi; piyoda qo'shin ham suvoriylar ortidan buyrug'siz yo'l oladi; umuman tartibsiz va qo'rquv holatida bo'lgan jangchilar daryoga jarlik qirg'oqlaridan tushadilar». 8. «Makedonlarning xatolarini sezib qolgan otliq varvarlar har ikkala qirg'oqdan otlari bilan daryoga tashlanadilar... Ularning ba'zilar daryodan kechib o'tganlar va uzoqlashganlarning ortidan quvadilar, boshqa birlari daryoni kechib o'tayotganlarga ro'para bo'lib, ularni ortga, suvga uloqtiradilar yoki o'q otadilar hamda daryoga yaqinlashib kelayotganlarning ortidan hujum qiladilar. Og'ir ahvolga uchragan makedonlar daryo o'rtasidagi kichik orolga tashlanadilar. Spitaman jangchilari ularni o'rab olib, hammasini qirib tashlaydilar; boshqa bir kichik qismini asirlikka olib, barchasini o'ldiradilar».

IV, 6, 1. «Aristovulning aytishicha, ko'pdan-ko'p jangchilar chan-galzorda yashirilib turgan skiflarning pistirmasiga qamali halok bo'lgan, ular o'z panagohlaridan jang qizigan paytda makedonlarga hujum qilganlar. Varvarlar hovliqish va tartibsizlik vaziyatidan foy-dalanib, ularning hammasini qirib tashlaganlar. 40 ta otliq va 300 ta piyodalardan tashqari hech kim qutuli qolmagan».

6, 3. «Shu mag'lubiyat haqida Aleksandr⁹ga xabar yetib kelganda u askarlarning achchiq taqdiridan gavg'uga tushadi va Spitamanga qarshi shiddati hujum qilishga qaror qiladi. U o'zi otliqlar qo'shini-

ning yarmiga, qalqonchilarning hammasiga, o'qchilarga, agrianlarga va tez yurar piyoda askarlarga yo'l boshchi bo'lib Maroqandaga yo'l oladi, uning bilishicha, Spitaman shaharga qaytib qal'ani yana kamal qilgan». 4. «Uch kun davomida Aleksandr 1500 stadiy masofadan o'tib, to'rtinchi kunning tongida shaharga yetib keladi. Spitaman Aleksandr shaharga yaqinlashib kelishi haqida eshitib, uni kutmas-dan qochib ketadi. 5. Aleksandr uning izidan quvadi. Jang maydoniga yetib, u halok bo'lgan askarlarni dafn qiladi va chekinganlar ortidan sahrogacha quvib boradi. Shu yerdan ortga qaytish yo'lida u mam-lakani xarob qiladi va unga xabar berishlaricha, makedonlarga hu-jum qilishda ishtirok etib, so'ng qal'alariga yashiringan varvarlarni qirib tashladi. U Politimet daryosi suvaridan foydalanuvchi butun mamlakat yerlaridan o'tadi».

IV, 7, 1. «Bu yerdagi ishlarni tugatib, Aleksandr Zariaspa yetib ke-ladi. Bu joyda u qishni o'tkazishga qoladi...».

15, 4. «Shu paytda Aleksandrning oldiga bir yarim ming chavan-dozlarga yo'l boshchi bo'lib xorasmiylarning podshosi Farasman ye-tib keladi. U kolxlar va amazonka qabilalariga qo'shni bo'lib yasha-ganligi haqida hikoya qilib, Aleksandrning amazonkalar, kolxlar va Eviksin dengizidagi qabilalarni istilo qilish istagi bo'lsa, yo'l ko'rsa-tuvchi bo'lishga va qo'shinlarining yurishi uchun barcha shart-sha-roitlar yaratib berishga xayrixoh ekanligini bildiradi».

15, 5. «Aleksandr Farasmaniga minnatdorlik bildiradi va do'stlik ittifoqligini haqida shartnoma tuzib, Pont dengizi tomonga yurishga hozir vaqt yo'q, deb javob beradi. U Farasmani Baqtriya satrapi fors Artaboz huzuriga yuborib, vataniga jo'natadi».

15, 7. «U o'zi Oksdaryosiga yo'l oladi. Juda ko'p sug'diyar istehkomla-rida to'planishib, ularga tayinlangan hokimga qarshi bo'lib chiqadilar, bundan xabardor bo'lgan Aleksandr Sug'diyona tomonga yurishni maqsad qiladi».

1. «Aleksandr askarlarining ma'lum bir qismi bilan Sug'diyona-ga yetib keladi, Poliperxont, Attal, Gorgiy va Meleagrlar Baqtriyada qoladi, ularga shu davlatni nazorat qilish bilan birga varvarlarning g'alayonlar ko'tarishiga yo'l qo'ymaslik va boshlagan qo'zg'olonlarni bostirish haqida buyrug' beriladi». 2. «O'z qo'shinlarini u beshta ayrim qismga bo'lib oladi. Birinchisi – Gefeston boshchiligida, ikkinchi-si – Ptolemey Lag boshchiligida, uchinchisi – Perdikka boshchiligida, to'rtinchisi – Ken va Artaboz boshchiligida, beshinchi qism bilan u o'zi Maroqandaga o'tanadi».

⁷ Zaratshon
⁸ Otliq qo'shinining yo'l boshchisi.

4. «Aleksandr shu ishlar bilan band bo'lgan paytda Spitaman skif-massaget yerlaridan 600 ta o'tliq massagetlar bilan bir qal'aga yetib keladi. Qal'a qo'riqchilarining boshlig'i va uning jangchilari ham dushman tomonidan hujum xavfi kutmaganlar, askarlar qirildi. Yo'l boshchi asirlikka olinadi. Shu qal'ani qo'lga kiritishgandan ko'ngil-lari ko'tarilib, ular bir necha kundan so'ng Zariaspaga yetib keladilar, ammo shaharga hujum qilmadilar va katta o'ljani qo'lga olib ortga qay-tishga qaror qildilar».

6. «Zariaspda kasal bo'lib qolgan bir necha o'tliq – «do'stlar» skif-larning hujumi haqida eshitib, ular Zariaspni qo'riqlash uchun yollan-gan 80 ta chavandozga va ba'zi bir «podsho yigitlari»ga boshliq bo'lib massagetlar ortidan quvadilar. Hech narsani kutmagan skiflarga hu-jum qilib, birinchi jangda ulardan o'ljasini tortib olib, juda ko'p qa-roqchilarni qirib tashladilar. Tartibsiz holda ortga qaytadigan paytda ular Spitaman va skiflarning qo'lga tushib, 7 ta «do'stlar» va 60 ta yo-l-langan chavandozlardan ajraladilar».

17, 1. «Krater bu haqda xabar olib, massagetlarga qarshi shiddat-li yurish boshladi. Ular bundan xabardor bo'lib, cho'lga qochadilar. Krater Spitamaning izidan quvib, unga sahro chegaralarida yetib oladi, uning boshchiligida yana mingta o'tliq massagetlar bor edi. 2. Makedonlar va skiflar o'rtaqidagi kuchli jangda makedonlar g'alaba qozonadilar. Skiflarning bir yuz ellikta chavandozlari halok bo'ladi. Boshqalari osonlik bilan cho'lga bekinadilar; ularning ketidan quvish makedonlar uchun og'ir bo'ladi».

4. «Spitaman va uning tarafdorlari makedonlarning qo'riqchilari barcha joylarni to'sib olganliklarini ko'rib aniq bir joyga qochishga yo'l topmadilar, Ken qo'shinlariga hujum qilish va aynan shu jangda g'alaba qozonishga qaror qiladilar. Ular Baga⁹ nomli sug'diyalar va skif-mas-gagetlar chegaralaridagi joyga yetib keladilar va 3000 ta ko'chmanchi chavandozlarni Sug'diyona tomonga yurishga rozi qiladilar». 5. Bu skiflar juda ham qashshoq ahvolda yashaganlar; ularning shaharlari va o'troq manzilgohlari yo'q edi; boy mulklaridan ajrab qolishdan qo'rquv sezgilari ham bo'lmagan edi va shunga ko'ra, ularni har qan-day urushlarga rozi qilish hech narsa emasdi. Ken Spitaman yaqinlash-ib kelishini sezib unga qarshi chiqadi». 6. Shiddatli jang boshlanib, u makedonlar uchun g'alabali yakunlanadi; bu jangda dushmanlarning 800 ta o'tliqlari, Ken qo'shimdan esa 25 ta chavandoz va 12 ta piyo-da askar halok bo'ladi. Ko'pchilik baqtriyaliklar Spitamandan qochib,

uni yakka qoldiradilar va Ken oldiga yetib kelib, asirga tushadilar. 7. Mag'lubiyatga uchragan skiflar va massagetlar yaqinda ular bilan birga jang qilgan baqtriylar va sug'diyalarning ot-aravalaridagi yuk-larini talab, Spitaman bilan dasht ichiga qochadilar. Aleksandr o'zi sahroga hujum qilishga tayyorgarlik ko'rayotganini eshitib va shu ma-qsdada uni qaytarish uchun ular Spitamaning boshini kesib, Alekan-draga yuboradilar».

Kursiy Ruf. VII kitob, IV bob, 26: «Baqtriyaning tabiati boy va turli-tumandir. Ba'zi joylarda ko'pdan-ko'p daraxtzorlar va tok nov-dasi, shirin meva serob hosil qiladi; unumdor yerlarni ko'p sanog-li buloq-daryolar sug'oradilar; hosildor tuprog'ida bug'doy ektiladi; boshqa yerlar o'tloqlar uchun qoldiriladi». 27. «Davlatning katta bir qismini hosilisiz dashtlar egallaydi; suvsizlik tufayli tashlab qo'yilgan yerlarda na odamlar, na mevalar bor. Pontdan¹⁰ esayotgan shamollar tekisliklarga qumlarini surib keltiradi; olis masofadan qum uyumlari katta tepaliklarga o'xshab ketadi; shu yerda burungi yo'llarning izlari yo'qolib qoladi». 28. «Shu boisdan ham bu tekisliklardan o'tib yurganlar, xuddi dengizchilarga o'xshab, o'z yo'llarini tundagi yulduzlar orqali topadilar».

V. «Aleksandr baqtriylar viloyatini Artaboz idorasiga topshirib, bu joydagi qo'riqchilar qo'shini bilan birga ot-arava yuklarini qoldiradi. O'zi esa harakatdagi qo'shinlarga yo'l boshchi bo'lib, Sug'diyona sahrasiga yo'l oladi...».

V, 13. «Xullas, kechki payt u Oks daryosiga yetib keladi. Ammo uning izidan kelayotgan ko'pdan-ko'p jangchilar unga yetolmaydilar va orqada qoladilar, shu sababi u baland tog' ustida o't yondirishga buyruq beradi, ortda qolganlar uchun alanga nuri lagerga yaqinlashib kelishlarini bildiradi».

V, 16, 17, 18. «Ushbu tunni Aleksandr katta ruhiy hayajon bilan uyqusiz o'tkazdi. Keyingi kun ham oson bo'lmadi; kemalar yo'q edi va daryoning ochiq qirg'oqlarida ko'priklarni qurish uchun daraxtzorlar ham bo'lmagan. Shu vaziyatdan u yagona xulosa chiqaradi. U askar-larga somon bilan to'ldirilgan meshlarni tarqatishga qaror qiladi; ular meshlar ustida daryodan suzib o'tishni boshlaydilar: daryodan birin-chi bo'lib kechib o'tganlari qo'riqchilar xizmatini bajarib, boshqalar-ni kutib oladilar. Shu tarzda qo'shinlar oltinchi kuni daryoning narigi qirg'og'iga o'tib olishga muvaffaq bo'ladilar».

⁹ Taxminan Buxoro vodiysi

¹⁰ Qora dengiz

VII. 6, 17. «Aleksandr Marogandaga yetib keladi. Uning mudofaa devorlarining uzunligi 70 stadiy; shahar qo'rg'oni ikkinchi devor bilan ham o'ralgan».

VII, 1, 2. «Tanais ortidagi skif davlatining podshosi makedonlar tomonidan daryo bo'yida asos solingan shahar qullik bo'yinturug'i bo'lishini sezib, uni vayron qilish va makedonlarni daryo qirg'og'idan uzoq masofaga quvib chiqarish uchun katta bir otlig' qo'shin bilan birga o'z akasi Karatazis nomi yo'lboshchini yuboradi. Tanais baqtriylarni Yevropalik skiflardan ajratadi». 4. «Ular Istr daryosining narigi yog'idagi boshqa bir viloyatni egallab, Osiyoning chegara yerlarida joylashgan Baqtriyaga ham qo'shni bo'ladilar. Ular joylashgan shimol yerlaridan naritroqda qalin o'rmonzorlar va odam yashamaydigan jimjit sayhon yerlar boshlanadi; Tanais va Baqtriya bo'ylab joylashgan yerlar, umumiy madaniy izlarga ega». 5. «Aleksandr tayyorgarlik ko'rmasdan birinchi bo'lib jang qilishga erishadi, uning ko'z o'ngida dushman chavandozlari otda chopadilar, u esa yaradorlikdan butunlay tuzalmagan... Xullas, u do'stlarini maslahatga chaqiradi». 6. «U dushmandan emas, noqulay vaziyatdan qo'rqgan edi. Baqtriylar isyon ko'tardilar, skiflar bezovta qilardilar; uning o'zi zo'rg'a oyoqda turib, otga minishga ham, yo'lboshchi bo'lib askarlarni ruhlantirishga ham imkon topmadi...».

30. «Yetib kelayotgan xabarlar uning to'xtovsiz g'alabalari shahar mos kelmas edi».

31. «Yugoridagi hikoyaga ko'ra, u baqtriylar qo'zg'oloniga aybdor Spitamanga qarshi Menedemni yuboradi. U makedonlar yaqinlashib kelishi haqida eshitib va shahar atrofiga qamalb qolishdan saqlanish uchun panagohga bekinadi, shu yerdan o'tishi mumkin bo'lgan dushmaning hujum qilishga qaror qildi».

32. «Yo'l pistirma uchun qulay joyni kesib o'tadi, shu yerdan u dahlarni yashitiradi. Har bir otga ikkita qurollangan chavandoz minadi, kutilmaganda ular navbat bilan yerga tushib otiqlar jangidagi dushmanlarga to'sqinlik qiladilar». 33. «Jangchilarning epcchilligi otlarning chaqonligiga o'xshab ketadi. Spitaman changalzorini o'rab olishga buyruq berib, dushmanlarga qarshi birdaniga ortdan ro'para va yon tomonlardan hujum qiladi».

34. «Menedem barcha tomondan o'rab olinadi, u notanish joyda pistirмага tushgan va boshqa hech iloji yo'qligini ko'rib, o'z jangchilariga son jihatdan ustun bo'lgan dushmanlarni qitib tashlashga va mag'rur halok bo'lishga chaqiradi». 35. «Uning ostida kuchli ot bo'lgan;

ko'p hollarda varvarlar safiga tashlanib, ularga dahshatli zarar keltiradi. 36. «Dushmanlar unga ko'pdan-ko'p o'q otadilar. Sanogsiz yaralardan zaiflanib... u jonidan judo bo'ladi va ot ustidan yerga tushib qoladi».

39. «Bu jangda 2000 ta piyoda askar va 300 ta chavandoz halok bo'ladi. Jang maydonidan kelgan askarlarni o'lim jazosi bilan qo'rqitib, Aleksandr mag'lubiyat haqidagi xabarni ehtiyotlik bilan sir saqladi».

IX. 20. «Krater bilan qo'shinlarining katta bir qismiga ortidan yurishga buyruq berib, Aleksandr Marogandaga yetib keladi, uning kelishidan Spitaman xabar topib, bu yerdan Baqtra tomonga qochishga majbur bo'ladi».

X. I. «Sug'diyona – keng hududiy masofadagi dashti mamlakatdan iborat, cho'llarning kengligi 80 stadiyga yaqinlashadi. To'g'ri yo'nalishda bu yirik davlatdir, mahalliy aholi tomonidan Politimet degan daryo mamlakat bo'ylab shiddati oqadi. Qirg'oqlar suv yo'li o'zanini toraytirgandan so'ng daryo g'or ichiga oqadi va yerga singib ketadi». 4. «Sug'diylar asirlaridan podshoga 30 ta kuchli yerlarni olib keladilar, ular podsho buyrug'iga binoan o'lim jazosiga berilishlarini eshitib, mag'rur holatda g'oyat xursand bo'lib kuyaydilar...». 4. «Podsho ularning mardig'idan ajablanib, ortga qaytarishga buyruq beradi va o'lim oldidan ularning shodlanish sabablarini surishtiradi. Ular aytadilarki, agar o'zlariga boshqa biron o'lim jazosini berganda, qayg'ulalanib o'ladilar, ammo o'z ajdodlarining yoniga ularga hamma qabilalar ustidan g'olib chiqqan ulug' podsho yuborganidan xursand bo'lib, o'z jonajon qo'shiqlarini aytdilar va butun jasurlar orzusi bo'lgan faxrli o'limni bayram qildilar».

VIII. 10. «Podsho Bazaira nomi viloyatga yo'l oladi. 11. Bu viloyatning eng katta boyligi keng daraxtzorlarda va qo'riqxonalarda saqlanib yashayotgan hamda maxsus urchitilgan turli hayvon zotlari bo'lganligidir. Bunga ko'p buloqlarga ega o'rmonzorlar ataylab ajratilgan; shu daraxtzorlar istehkomlar bilan o'ralgan va ovchilar uchun burjlar va makonlar qurilgan». 13. «Ma'lum bo'lishicha, qo'riqxonalardan birtida to'rt avlod hayoti davomida hech kim ov qilmagan. Aleksandr o'z askarlari bilan qo'riqxonaning ichiga kirib hayvonlarni ov qilishga buyuradi».

14. «Kamdan-kam uchraydigan kattalikdagi sher Aleksandrning ro'parasiga yugurib chiqadi, uning yonida tasodifan turgan va keyinchalik podsho bo'ladigan Lisimax hayvoni shoxdor tayog' bilan kutib olishga tayyor bo'ladi. Ammo podsho o'zi chetlashtirib va ovga xalaqit

bermaslikka buyurib, o'zim ham Lisimaxga o'xshab sherni o'ldirishim mumkin deb gapiradi». 15. «Axir bir paytlar Suriyada ov qilib Lisimax yagona o'zi kamyo kattalikdagi hayvoni o'ldirgan. Biroq hayvon Lisimaxning chap yelkasini suyagigacha talab uni o'lim holatiga keltirgan. Shu haqida Lisimaxga malomat bilan eslatib, podsho o'z jasoratini so'zlarida emas, amalda isbotladi: u sherni yaqinlashtirib bir zarba bilan o'ldiradi...».

19. «Shu joydan u Marogandaga qaytadi. U Artabozni faxrli yoshiga ko'ra hokimligidan ozod qilib, viloyatni Klit idorasiga o'tkazadi. Xuddi shu Klit Granik daryosi yonida Aleksandrni o'z qalqoni bilan bекitib, podsho boshi ustida Rezak tomonidan ko'tarilgan qilichli qo'lni kesib tashlaydi».

Strabon, «Geografiya». XI kitob, XI bob, 3: «Oldingi zamonlarda baqtriylar, sug'diylarning turmush tarzi va yurftodatlari ko'chmanchilarning turmushi tarzidan ko'p farq qilmagan, ammo baqtriylarning analari ancha yuqori madaniyatga ega bo'lgan; lekin ular haqidagi Onesikritning fikri maqtovg'a sazovor bo'lmaydi. Uning so'zlariga ko'ra, qarilik va kasallikdan qattiq toliqqan odamlarni ular maxsus bo'lgan va o'zlarining mahalliy tillarida «go'rkovlar» degan itarga tashlaganlar, Baqtriylar poytaxti devorlaridan tashqari joylar toza bo'lgan, lekin davlat ichkarisidagi hududning katta bir qismi odamlar suyaklari bilan to'ldirilgan. Aleksandr bu urfodatni yo'q qildi. Shunga o'xshagan hikoyalarni kaspilylar haqida ham aytib beradilar: ular 70 yoshdan oshgan o'z ota-onalarini qamab qo'yadilar va och qoldiradilar».

XI. 4. «Aytishlaricha, Aleksandr Baqtriya va Sug'diyonada 8 ta shaharga asos solgan va ko'plarini vayron qilgan. Vayron qilinganlari jumlasidan Baqtriyadagi Kariata (bu yerda Kallisfen qo'lga tushib qamoqqa olingan), Sug'diyonadagi Maroganda va Kira – Yaksart daryosidagi Kir tomonidan qurilgan oxirgi shahar; bu fors davlatining chekkasi bo'lgan. Aleksandr Kirni hurmat-izzat qilgan bo'lsa ham, bu shahar aholisining ko'pdan-ko'p qo'zg'olonlari sabablariga ko'ra, uni vayron qilishga buyruq bergan...».

XI. 5. «Sug'diyona ichidan oqayotgan daryoni, Aristovulning aytishicha, makedonlar Politmet deb atashgan (xuddi shunday ular boshqa ko'p nomlarni almashtirganlar va qisman o'zgartirganlar). Artylar yeridan oqayotgan Ariy daryosiga o'xshab, bu daryo davlat yerlarini sug'orib, dasit va sahro viloyatiga intiladi va qumlar ichida yo'qolib ketadi».

8.2 Siyosiy voqealar. Aleksandr va Spitaman Yunon-makedonlarga qarshi kurash

Mil. avv. 329-yilda Aleksandr 15 kun davomida muz-qorli Hindudush tog'idan o'tib, Baqtriyaning markazi Baqtra hamda Drapsak va Aorn shaharlarini jangsiz istilo qiladi. Baqtriya va Sug'diyonaning satrapi Bess oxirgi ahamoniy podsho Doro III ni fitnachilar tomonidan o'ldirishda qatnashib, o'zini Artakserks nomida «ulug' podsho» deb e'lon qiladi va Sug'diyonaning Nautaka viloyatiga qochishga majbur bo'ladi.

Baqtradan Maroganda shahrigacha yetib borish vaqti to'g'ri yo'nalishda 12 kunga teng bo'lgan. Ahamoniylar davridan boshlab bir kunlik yo'l o'lchov, Gerodotning aytishicha, 50 stadiy yoki 5 farsax (28 km)ni tashkil etgan. Sug'diyonaga yurish Baqtra shahridan boshlangan. Aleksandr oziq-ovqat mahsulotlarini yetarli g'amlab olib, Oks-Amudaryoga yo'l oladi.

Rim tarixchisi Kursiy Rufning ma'lumotlariga ko'ra, Baqtradan Oks daryosigacha bo'lgan masofa 400 stadiy (75 km)ni tashkil etgan. Bu masofani Aleksandr askarlari ikki yarim kun davomida bosib o'tib, Amudaryoni Termiz va Kalif o'rtasida kechib o'tadilar. Amudaryodan kechib o'tishning eng qadimgi joyi Termizdan g'arbdagi Sho'rob va Cho'chqa Guzar bo'lgan. Sho'rob o'rnida mil. avv. VI-IV asrlarga oid manzilgoh xarobalari topilgan.

Bu vaqtda Bess – Artakserks Sug'diyona ichkarisiga qarab ketadi, ammo yangi podshoni sug'diylar Spitaman, Arimaz, Avstan (Gavstan) va Datafermlar asirga olib Aleksandrga topshirishga tayyor bo'ladilar. Aleksandr bundan xabardor bo'lib, shoshilinch ravishda lashkarboshi Ptolemey Lagni Nautakaga yuboradi. Arrianning aytishicha, Oksdan Nautakagacha o'n kunlik yo'l bo'lgan, ammo bu masofani Ptolemey qo'shinlari to'rt kun ichida bosib o'tganlar. Sogchilar o'zlari qo'riqlab turgan Bessni maxsus joyda qoldirib, Spitaman tarafdorlari bilan birga makedoniyaliklar uchun noma'lum bo'lgan tomonga qarab ketadilar.

Yo'lboshchilar va jangchilarsiz qoldirilgan Nautaka hamda Maroganda shaharlarini Aleksandr osonlik bilan qo'lga kiritadi. Faqat Maroganda atrofida joylashgan bosqinchilarga qarshilik ko'rsatgan sug'diylar uy-qo'rg'onlari podsho buyrug'iga binoan vayron qilinadi. Aleksandr Maroganda shahrida o'z harbiylarning bir qismini qoldirib, Sirdaryo – Yaksart tomonga yo'l oladi. Maroganda va hozirgi Xo'jand o'rtasidagi Ustrushona tog'larida makedoniyalik qo'shinlarga

mahalliy aholi – mamakenlar hujum qiladilar. Aleksandr yaranadi. Shiddatli kechgan jang Aleksandrning g'alabasi bilan yakunlanib, unda 22 ming ustrushonliklar halok bo'ladi.

Sirdaryo etagidan uzog bo'lmagan Kiropolis shahri qamal qilinadi. Shu vaziyatda Yaksartning shimoliy qirg'og'ida saklar to'planib makedonlarga hujum uyushtirishga hozirlanadilar. Aleksandr hozirgi Bekobod va Xo'jand oralig'ida Sirdaryodan kechib o'tadi va qattiq jangdan so'ng saklar chekinadilar.

Aleksandr ortga qaytib Yaksart bo'yida Aleksandriya Esxata (uzoq, chekka Aleksandriya) shahriga asos soladi. Shu davrda kutilmagan-da Sug'diyonadan xavotirli xabar keladi – Spitaman boshchiligidagi yunon-makedonlarga qarshi qo'zg'olon boshlanadi va Marogandadagi Aleksandrning harbiy qismlari qamal qilinadi.

Qo'zg'olonchilarni tor-mor qilish uchun Aleksandr Farnux va Karan boshchiligidagi piyoda hamda otiq asrkarlarni Marogandaga shoshilinch jo'natadi. Politimet – Zarafshon bo'yidagi jangda Spitaman yunonlar ustidan g'alaba qozonadi, ikki mingdan ortiq yunon-makedonlar halok bo'ladilar. Biron marta jangda mag'lubiyatga uchratgan Aleksandr uchun bu nihoyatda katta mag'lubiyat bo'lib, Spitaman-ga qarshi jiddiy harbiy tayyorgarlik qo'rishni talab qiladi.

Aleksandr asosiy kuchlari bilan Marogandaga yetib keladi, biroq Spitaman Marogandadan shimolga, «basileya» – «podsho shahri»ga (taxminan Samarqanddan 30 km shimolda joylashgan hozirgi Ko'ktepa shahar xarobalari) va keyinchalik, Buxoro vohasiga chekinadi. G'azablangan Aleksandr (u hali biror marta yengilmagan edi) Maroganda va Quyi Zarafshon dashtlari oralig'idagi tinch aholini qirib tashlaydi.

Mil. avv 328-yilda Spitaman Baqtriya va Quyi Zarafshonda yunon-makedonlarga qarshi hujum uyushtiradi. Ammo bu janglar qo'zg'olonchilar uchun muvaffaqiyatsiz yakunlanadi va Spitaman saklar bilan cho'lga qochishga majbur bo'ladi. Saklar Aleksandrning ko'chmanchilar yerlariga hujumga tayyorgarlik ko'rayotganidan xabardor bo'lib, Spitamanni o'ldiradilar.

Sug'diyona xarobaga aylanib qoladi, juda ko'p sug'diyalar tog'larga qochib yashirinadilar. Mil. avv. 327-yilda Aleksandr Hisor tizmasida joylashgan, sug'd zodagoni Oksiart egallab turgan «Sug'd qal'asi»ni qo'lga kiritib, uning go'zal qizi Ravshana-Ruxshanakka (Roksana) uylanadi.

Yana bir qudratli qal'a (Xorien yoki Sizimtir qal'asi) Sug'diyona va Baqtriya chegaralaridagi tog'larda joylashgan. Bu yerda Xorienning

oilasi a'zolari hamda yaqin qarindoshlari, tarafdorlari va xizmatkorlari yashiringan edi. Xorien o'z ixtiyori bilan Aleksandriga bo'ysunishga rozi bo'lgan. Albatta, Oksiart va Xorienga o'xshagan shaxslar o'z hayotini, tinchligini va mol-mulklarini himoya qilganlar. Jasur Spitaman ham o'zini asrab saqlashi mumkin edi, ammo u chet el bosqinchilariga qarshi ona zamin – vatanning mustaqilligi uchun kurashdi. Spitaman uchun Vatanni himoya qilish muqaddas burch bo'lgan.

Rus olimi V. V. Grigorev vatanparvar sug'diyalarga va ularning boshlig'i Spitamanga hurmat-izzat bilan juda yuksak baho bergan: «Agar Doro Aleksandrdan o'z podsholigini himoya qilolmagan bo'lsa, Bess razil nomard chiqqan bo'lsa ham, ammo bu yerda, Turonda shunday yuraklar topildiki, ular chet elliklarga bo'ysunish sezgisiga itoat etmadilar, shunday qo'llar topildiki ular chaqirilmagan begonalarga qarshi xalq qasosini namoyon etdilar». Shuni ta'kidlash joizki, Spitaman Zardusht singari qadimiy Spitama urug'idan kelib chiqqan. Shu boisdan uning ismini «Spitaman» deb atash tarixiy haqiqatga javob beradi. Adabiyotlarda bu ism an'naviy «Spitamen» (yunon tilida) shaklida noto'g'ri yoritiladi.

Aleksandr Baqtriya, Sug'diyona va Ustrushonaning bir qismini istilo qilib, mil. avv. 327-yilda Hindistonga hujum boshlaydi. O'rta Osiyoda Xorazm, Choch, Farg'ona va saklar yurti mustaqil bo'lib qoladi. Sug'diyona, Baqtriya, Marg'iyyona va Parfiya yangi davlatga qo'shilib, keyinchalik ular Salavkiylar davlati tarkibiga kiradi.

Aleksandrning yurishlari tarixi jahon adabiyotlarida juda ham mashhurdir. Uning hayoti faoliyati va yurishlari haqida yunonlar, rumiylar, forsalar va arablar qadimgi zamonlarda hamda o'rta asrlarda ko'p asarlar yozganlar. Bu asarlarning mualliflari Aleksandrni tarixiy shaxs sifatida turlicha baholaganlar (jahon xalqlarini va davlatlarni birlashtiruvchi podsho, adolati dunyo davlatiga asos solishni maqsad qilgan shaxs, yoki aksincha bosqinchi, xalqlarni zabt etuvchi, o'lim va zulm keltiruvchi podsho kabi fikr-xulosalardir). Plutarxning aytishicha, «Aleksandr Osiyoga qarog'chi bo'lib o'tmadi, uning orzusi kutilmagan omad bergan o'lja-boyliklarni qo'lga kiritish maqsadidan tashqari bu dunyoda hammani bir qonunga tobe qilish va bir davlatga to'plab, insonlarni bir xalqqa birlashtirish edi».

Sharqdagi o'rta asrlarga oid adabiyotlarda Makedoniyalik Aleksandr jasur podsho va bahodir jangchi sifatida ham yoritilib, uning bosqinchilik urushlari, mahalliy aholini qirib tashlashi va shaharlarning vayron qilishiga e'tibor berilmagan. Aleksandr Sharq xalqlarini

ahamoniyar zulmidan ozod qilib, ularining ustiga yunon-makedonlar zulmini o'rnatdi. Hokimiyat almashib, siyosat o'zgardi, ammo xalqlar mustaqil bo'lmadi. Bu zulmdan qutulish uchun O'rta Osiyo xalqlariga ko'p vaqt kerak bo'ldi.

Makedoniyalik Aleksandr o'z davrining farzandi edi. Shu zamonning siyosiy jarayonlari shunday sarkarda, podsho shaxsni talab etdi va keyingi davrlarda ham bosqinchilik urushlarining o'choqlari ikki tomonlama – G'arbda va Sharqda paydo bo'lib, ko'pdan-ko'p mam-lakatlarga, shaharlarga, xalqlarga azob va o'lim keltirdi. Bu voqealarga vaqt o'zi to'g'ri baho bergan.

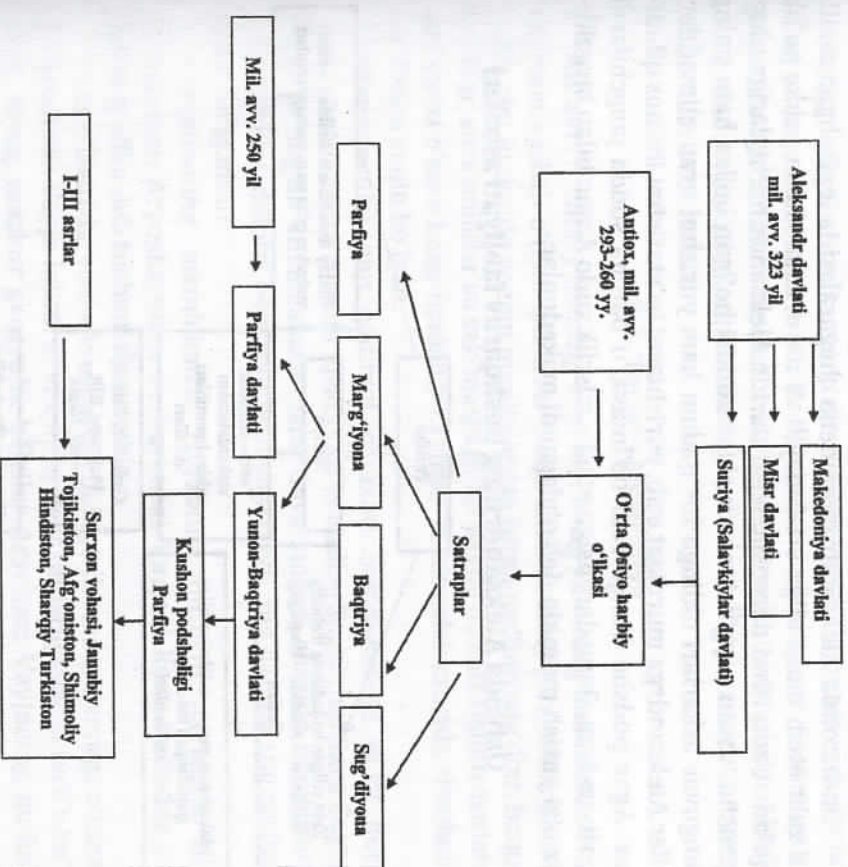
Aleksandrning harbiy yurishlari Sharq va G'arb o'rtasidagi keng savdo-sotiq hamda madaniy aloqalarning rivojlanishiga olib keldi. Aleksandr va uning yaqin lashkarboshilarining vafotidan so'ng mahalliy hamda yunon madaniyatining qo'shilish jarayoni boshlanadi. Bu jarayonning ta'sirini moddiy madaniyatning rivojlanishida, qurilish va me'morlikda, kulolchilik va tasviriy san'atda, yangi alifbo va yozuvlarning tarqalishida, tangashunoslikda hamda diniy e'tiqodlarda ko'rish mumkin. Yunonlar Qadimgi Sharqning juda ko'p madaniy yutuqlarini qabul qiladilar va o'zlarining madaniy ta'sirlarini ham mahalliy aholining madaniyatiga joriy etadilar.

Makedoniyalik Aleksandrning yurishlari yozma manbalarda Qadimgi Sharq va O'rta Osiyo tarixiy geografiyasiga oid ma'lumotlarning ko'payishiga asos soldi. O'z harbiy yurishlaridan oldin Aleksandr Qadimgi Sharq aholisining joylashuvi va mamlakatlarning hududiy chegaralari bilan tanishib olishda Skitak, Gekatey, Gerodot va Ktesiyalar-ning xabarlariga asoslanishi mumkin edi. O'rta Osiyo va Hindistonga yetib kelgandan so'ng yunon-makedonlarning geografik bilimlari ancha kengayib, ularga dunyo chegaralari («oykumena») Yaksart va Hind daryolaridan o'tmaganligi ma'lum bo'ladi. Yaksartning ortidagi bepoyon cho'llar, Hind daryosining narigi yog'ida yana bir sersuv daryo Gang, shuningdek, dahshatli o'rmonzorlar va baland cho'qqili tog'lar Aleksandrni ajablantirib, dunyo chegaralarining bu yerda boshlamaganligi podshoni achchiq afsuslantiradi. Butun dunyo xalqlarini umumiy davlatga birlashtirish Aleksandr uchun hech qachon yechil-maydigan muammo va xayoliy orzu bo'lib qoladi.

Aleksandrning Hindistonga yurishlari paytida Sug'diyona, Eron, Old Osiyodan to Afina shahrigacha bo'lgan hududlarda podshoning halok bo'lgan haqidagi qayg'uli xabar tarqaladi. Davlat taxtini qo'lga olib podsho bo'lish maqsadni o'z oldiga qo'ygan shuhratparast hokimlar

uchun bu xushxabar edi. Ular Aleksandrga nisbatan qo'rquvni yo'qo-tib juda xursand bo'ladi, aksincha, ko'pdan-ko'p oddiy yunonlar va makedonlar esa qayg'ulanadilar. Afina shahrida motamga tayyorgarlik boshlangan paytda bir so'zlovchi paydo bo'lib, bunday deydi: «afina-liklar, Aleksandr halok bo'lmadi, bo'lmasa uning jasadini butun dunyo birdaniga his qilar edi». Aleksandrning ulug'vorligi va shon-sharafligi shu tarzda e'tirof qilindi.

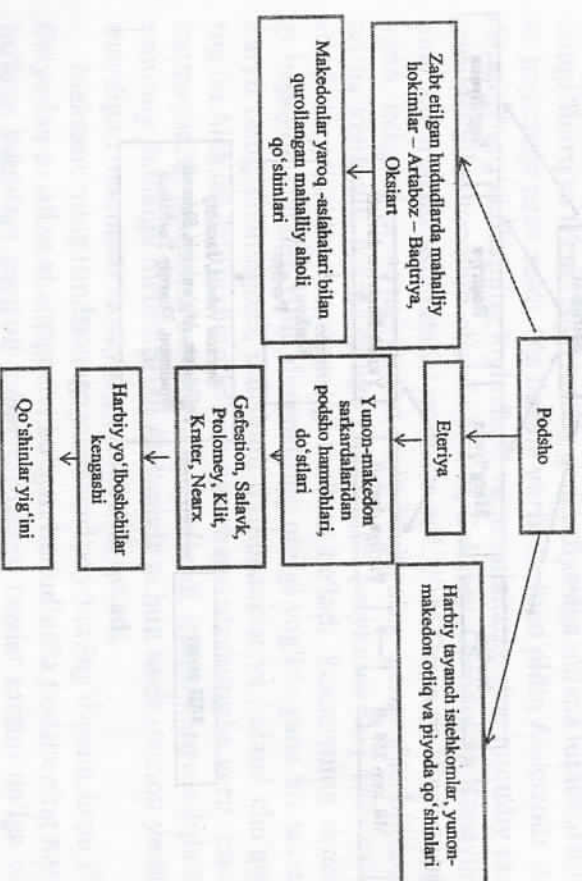
Makedoniyalik Aleksandr davlatining qulashi va O'rta Osiyoda yangi davlatlarning tashkil topishi.

Shu davrda uzoq Hindistonda yunon-makedoniyalik askarlar harbiy yurishlarni davom ettirishga rozi bo'lmaydilar. To'xtovsiz janglar va shaharlarni qamal qilish, notanish xavfli yurtlar va jiddiy sinovlar, yangi va yangi tog'lar bilan bepoyon ketma-ket cho'llar hamda keng chuqur daryolar ularning joniga tegib, boshqa qiziqitmay qo'ygan edi. Begona o'lkalarning yo'llarida makedoniyaliklarni har bir qadamda bexosdan o'lim yoki yaradorlik kutib olardi. Nayza va xanjalarni zang bosib, ularni yaroqsiz holga keltirib qo'ygandi. Bosqinchilarning chidamligida ham aniq bir chegara bor edi. Yunon-makedonlar Sharqdagi urushlardan va qon to'kilishidan charchagan edilar.

Hindistonda Aleksandr oykumena chegaralarida joylashgan aholini zabt etish maqsadiga erishmaydi va o'z orzulari bilan yakka bo'lib qoladi. Uzoq Hind daryosi chegaralarida Aleksandr harbiylariga ulug' podsho, vatan tuyg'usi va urushlar xudosi bo'lgan bo'lsa ham uning jangovar askarlari oldinga bir qadam ham yurishni orzu qilmadilar. Ular Aleksandrga murojaat etib, yurishlarni to'xtatishni iltimos qiladilar. Agar podsho bunga rozi bo'lmasa, u barcha sodda jangchilarni qirib tashlab, Gang daryosiga otasi – misrlik xudo Amon bilan birgalikda o'zi yurish mumkin deb o'ylagandi makedonlar.

Osiyoda Aleksandrning boshqaruv faoliyati asoslari

Aleksandr Sharqiy yurishlar to'xtatishini e'lon qilib, yana bir yuksak g'alabani qo'lga kiritadi – jangchilar behad xursandchilikka sazovor bo'ladilar. Mil. avv. 325-yilda yunon-makedonlar kemalaridan foydalanib, Hind daryosi orqali okeanga yetib boradilar. Shundan so'ng Nearx boshchiligida harbiylarning bir qismi kemalarda Fors qo'ltig'iga qarab suzadilar. Aleksandr va jangchilarning boshqa bir qismi Gedrosiyo sahrolar ikchkarisiga kirib, Eronga yo'l oladilar. Mil. avv. 324-yilda ularning hammasi dengiz va sahra yo'llarida juda qattiq azob tortib, Erondagi Suza shahrida uchrashadilar.

Makedoniya, Kichik Osiyo, Misrdan, Sirdaryo va Hindistongacha cho'zilgan sayhon yerlarda yirik davlatga asos solinadi. Bu davlatning poytaxti qilib Aleksandr Bobil shahrini e'lon qiladi. Ammo uning asoschisi vafotidan so'ng (mil. avv. 323) taxt uchun kurash boshlanib, bu davlat ayrim qismlarga bo'linib, parchalanadi. Jahon tarixida yangi jarayonlar boshlanadi.

8.3. Tarixiy geografiya

Mil. avv. II ming yillikning oxiri va I ming yillikning boshlarida O'rta Osiyoda yashab o'tgan qabilalar yangi etnomadaniy jarayonlarga asos solib, shu hududda yozma manbalardan bizga ma'lum sug'dlar, baqtriya, xorazmliklar va sak-massagetlar paydo bo'ladi. Ushbu elatlarning tarixi o'zaro keng madaniy ta'sirlar va aloqalar asosida rivojlanib, bir-biriga yaqin bo'lgan.

«Avesto»ning eng qadimgi qismlari Sug'diyonaga ta'rif berib, mamlakatni iktita nomda ajratib ko'rsatadi – Sug'da va Gava Sug'da. Bu dalil Sug'da «mamlakat» yana Gava singari alohida viloyatlarga bo'linishidan dalolat bermasnikan yoki Gava, Sug'daning eng qadimgi nomi bo'lganmi?

«Avesto»ning mamlakatlar ro'yxatida birinchi navbatda tilga olinayotgan Aryoshayyona va Aryonam Vayoni keng hududda joylashgan o'lka deb tushunish mumkin.

Vanxvi Daiti daryosi «Avesto» ta'rifida yirik sersuv daryoga o'xshaydi. Aryonam Vayjo iqlimi sovuq viloyatlar tabiatiga yaqin bo'lib ko'rinadi. Biroq, mazkur geografik belgilar Aryonam Vayjoning hududiy joylashuvini aniqlash uchun yetarlicha emas.

Xuddi shunday o'xshash holat O'rta Osiyo ko'chmanchi qabilalarining tarixiy geografiyasiga oiddir. Gerodot massagetlarning hududiy joylashuvi haqida bunday yozadi: «Bu massagetlar jasur va behisob qabiladir. Ular Sharqda, quyosh chiqishi yo'nalishida, Araks daryosi-

ning narigi yog'ida joylashganlar... Araks daryosi Matiyona tog'laridan boshlab oqadi». Bu ta'rifda Gerodot Kavkaz tog'laridan boshlangan va Kaspiy dengiziga quyilgan Araks daryosi haqida ham yozgani Ehtimoldan xoli emas. U paytlarda Amudaryo qadimiy Uzboy o'zani orqali Kaspiy dengiziga quyilgan. Massagetlar Sharqiy Kaspiybo'yi va janubiy Orolobo'yi oralig'idagi Uzboy havzasida joylashganlar hamda Yoyiq (Ural) va Emba daryolarigacha yoyilgan hududlarda mavsumiy ko'chib yurganlar.

Ahamoniylar yozuvlari saklarning yashash joylarini dengiz va daryolar bilan bog'laydi. Katta sersuv daryo yonida (Amudaryo) «cho'qqi qalpog' kiyib yurgan» ko'chmanchilar, «dengiz ortidagi saklar» haqida ham manbalarda ma'lumot bor.

Qadimgi yunon va rim mualliflari O'rta Osiyo viloyatlari (Baqtriya, Sug'diyona) hududiy chegaralari haqida qo'z yuritganda, antik davr tarixchilari mahalliy elatlarning aralash joylashuvi holatini hisobga olmaganlari kabi, turli viloyatlarning o'ziga xos geografik xususiyatlarini hamda qadimiy xalqlarning hududiy joylashish chegaralarini aniq belgilab berolmaganlar. Gerodotning asarida «Baqtriya xalqi» tushunchasi tilga olinib, Baqtriyaning hududiy chegaralari haqida ma'lumotlar yo'q.

O'rta Osiyoda eng qadimgi xalqlarning alohida shakllanishi va etnik hududlarning ajrala boshlashi masalasi juda murakkab ilmiy muammo hisoblanadi. Buning sababi, yozma manbalarda qadimgi elatlarning hududiy ajrala borishi va ma'lum chegaralarga ega yerlarda joylashish jarayoni aniq ko'rsatilmagan.

Baqtriya, baqtriyaliklar (yoki Sug'diyona, sug'diylar hamda saklar) makrotoponim va etnonimlari yunon yozma manbalarda bosqinchilarga qarshi turgan elatlar yoki davlatning bir qismi bo'lib nazarda tutilgan.

O'rta Osiyoda aholi joylashgan viloyatlarning toponimlari turli davrlarga oid yozma manbalarda saqlanib qolgan. Biz ko'rib chiqayotgan hududlar yunon-rim mualliflari asarlarida Marg'iyona, Baqtriya, Xorasmie va Sug'diyona bo'lsa, shunga mos ravishda qadimgi fors yozuvlarida Marg'ush, Baqtrish, Xuarazmi va Sug'uda, «Avesto»ning eng qadimgi qismlarida esa Mouru, Bahdi, Xvarizam va Sug'da tilga olingan.

Qadimgi fors yozuvlarini o'rganish asosida O'rta Osiyoning siyosiy tarixi to'laroq tadqiq qilindi. Qadimgi fors yozuvlarida O'rta Osiyo

o'lkalari – satrapliklarining sanab o'tilishi, ularni ahamoniylar tomonidan bosib olinishi aniq ko'rsatib berilgan bo'lsa ham, lekin ushbu o'lkalarning chegaralari va tarixiy geografyasi to'g'risida yetarli darajada ma'lumotlar yo'q.

Yozma manbalarda O'rta Osiyo viloyatlarining nomlarini keltirilishi ma'lum izchillikka ega bo'lsa-da, ularning tartib sanalari turlichadir:

Mamlakatar	Yasht	Videvat	Ahamoniylar yozuvlari			
			Behistun	Suza	Nagshi Rostam	
Marg'iyona	3	3	yo'q	yo'q		yo'q
Baqtriya	yo'q	4	16	6		5
Sug'd	5	2	17	7		6
Xorazm	6	yo'q	15	11		7

Ahamoniylar yozuvlarida hamda Gerodotning «Tarix» asarida Marg'iyona mustaqil viloyat sifatida ajratilmagan. Sug'd esa mazkur manbalarda chekka viloyat sifatida ko'rsatildi. «Avesto»ning Videvat kitobidagi ro'yxatda Baqtriyaning Sug'ddan keyin tilga olinishi, qadimgi fors yozuvlarida Sug'dning Baqtriyadan so'ng sanab o'tilishi ular orasida hududiy chegara mavjudligini ko'rsatadi. Gekatey, Gerodot va Ktesiyning asarlarida O'rta Osiyo aholisining hududiy joylashuvi, alohida daryolar, tog'lar, voqa va dashtlar bilan bog'langan holda yoritilgan.

Makedoniyalik Aleksandrning yurishlari natijasida manbalarda o'z aksini topgan ma'lumotlar tarixiy geografyaning dolzarb muammolarini hal qilishda asos bo'ldi. Manbalar shu nuqtayi nazardan hozirgi tarixiy adabiyotlarda yetarli darajada yoritilgan.

Yunon davri yozma manbalarda, Marogandaga yurish qilayotgan Aleksandr qo'shinlari yo'lida Amudaryo Baqtriya va Sug'd o'rtasidaga chegara sifatida ta'riflangan. Oks – Amudaryodan shimolda sug'diylar yerlarining joylashganligi to'g'risida dalillar uchramaydi. Strabon «Oks daryosi Baqtriya yerlarini Sug'diyonadan ajratadi» deb hisoblagan. Uning fikriga ko'ra, Baqtriya Areya chegarasi bo'ylab, shimol yo'nalishida Marg'iyona va Sug'diyona oralig'ida bo'lib, Oks – Amudaryodan janub tomonida joylashgan.

Yunon-rim mualliflari asarlarida Baqtriya, Sug'd bilan Areya yoki Sug'd va Partiya oralig'ida joylashgan deb ta'kidlanadi. Biroq mazkur manbalarda O'rta Osiyo viloyatlarining hududiy chegaralari haqida aniq ma'lumotlar yo'q.

Yunon tarixchisi Arrianning yozishiga ko'ra, Oks daryosi ortida Sug'diyona yerlari boshlangan. Strabon ma'lumotlarida Sug'diyona chegaralari ancha keng bo'lib, muallif Sug'diyonani «Baqtriyadan yuqorida, sharqiy yo'nalishda» Oks va Yaksart oralig'ida joylashtiradi. U holda Sug'd tarkibiga Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan, manbalarda tilga olinmagan va nomsiz qolayotgan Vaxsh, Kofirnihon va Surxon vohalarini kiritish mumkin. Ammo ushbu daryolar vohalari tarixiy va geografik jihatdan Baqtriyaning tarkibida bo'lib, uning shimoliy qismida joylashgan.

Qadimgi mualliflarning O'rta Osiyo janubidagi aholining joylashuvi hamda tarixiy viloyatlarning hududiy chegaralari to'g'risidagi tasavvurlari bir muncha umumiy bo'lgan. Rimlik tarixchi Kursiy Rufning bitta gapi bunga misol bo'ladi: «Tanais (Sirdaryo) baqtriyaliklarni skiflardan ajratib turadi», yoki tarixchi yana shu narsani ta'kidlaydiki, baqtriyaliklar «urushqoq skif qabilalaridan uzoq bo'lmagan joylarda yashaydi».

So'nggi yillar ilmiy adabiyotlarida O'rta Osiyo qadimgi viloyatlarining hududiy chegaralari to'g'risidagi bahs-munozaralar yana jonlanib ketdi. Ayniqsa, Baqtriya va Sug'diyona chegaralari to'g'risidagi mavzu, dolzarb masala bo'lib, bu muammoni hal qilish uchun olimlar maxsus tadqiqotlar olib borishgan (I.V.Pyankov, B.Y.Stavitskiy, J.R.Garden, E.V.Rtveladze).

Yunon-rim tarixchilari hududiy chegaralarni O'rta Osiyodagi yirik daryolar bo'yicha ko'rsatib berishlari an'anasiga aniq fikr bildirish mumkin. Bunday an'ana mahalliy aholining yashash yerlari va viloyatlarning chegaralari to'g'risida qadimgi tarixchilar aniq va to'la tasavvurga ega bo'lmaganlardan dalolat beradi. Shu sababli yunon-rim tarixchilari hududiy chegaralarni daryolar bo'yicha ajratganlar.

Oks yoki Amudaryoni chegara sifatida, «daryo madaniy chegarasi» va «daryo ma'muriy yoki siyosiy chegarasi» deb ta'riflash mumkin. Ba'zi bir olimlar, Amudaryo ko'p hollarda hududiy-siyosiy chegara vazifasini bajargan bo'lsa-da, viloyatlar o'rtasida hech qachon madaniy chegarasi bo'lmagan deb yozadilar. Bu fikr bilan to'la qo'shilib bo'lmaydi, chunki turli davrlarda, ahamoniylar davri yoki antik davrda Amudaryo tarixiy-madaniy viloyatlar va davlatlar o'rtasidagi chegara vazifasini bajarmagan.

Qadimgi davrlarda o'rta Amudaryo bo'yidagi zamonaviy Karki shahri atrofidan boshlab inson yashamaydigan yoki juda kam sonli aholi yashaydigan «hech kimga qarashli» bo'lmagan bepoyon dashtlar boshlangan. Bunday hududlar keng masofalarni tashkil etib, Sug'di-

yonadagi hozirgi Buxoro va Qarshi vohalariga borib taqalgan. Shu sababli ham aholi kam sonli bu dashtlar yozma manbalarda bevosita sug'diylarga qarashli deb ko'rsatilgan.

Sug'diyona hududi ahamoniylar davrida va undan qadimroq zamonlarda Amudaryodan kechib o'tish bilan boshlanmagan, chunki Qashqadaryo vohasida topib tekshirilgan o'troq sug'diy aholining shahar va uy-qo'rg'onlar xarobalari Amudaryodan ancha olis masofada joylashgan. Shuning uchun ham Sug'diyona bilan Baqtriya o'rtasidagi hududiy chegaralar Amudaryodan (hozirgi Termizdan Kartikgacha bo'lgan yerlarda) o'tmagan bo'lishi kerak.

O'troq aholi yashovchi viloyatlar o'rtasida chegara vazifasini tabiiy geografik omil sifatida cho'llar va tog'lar bajargan. Ko'p hollarda cho'llar va tog'lar etnik chegaralarda aralash joylashuv yerlarga aylanib qolganligi tasodif bo'lmasa kerak. Hisor, Boysun va Ko'hitog' tizmalari Baqtriya va Sug'd o'rtasidagi tabiiy chegara bo'lgan.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, qadimgi Xorazm hududi o'rta Amudaryo oqimidan boshlab Orol dengizigacha yerlarni o'z ichiga olgan, Baqtriya yerlari – Afg'onistonning shimoli-sharqi (Balxob, Kunduz, Panj, Badaxshon vohalari), Janubiy Tojikiston (Kofirnihon, Vaxsh, Panj vohalari) va Surxondaryo vohasi.

Baqtriyaning hududiy chegaralari: janubda – Hindugush tizmasi, shimolda – Hisor tog'lari, sharqda – Pomir, g'arbda – Amudaryoning o'rta oqimi hisoblanadi. «Baqtriya» toponimi Baqtra daryosidan olingan (hozirgi Balxob).

Sug'diyona – Qashqadaryo va Zarafshon vohalaridir. Uning geografik chegaralari: g'arbda Buxoro vohasidan Sharqda Hisor tog'lari bo'ylab, janubda Qashqadaryo va Ko'hitog' oralig'ida, shimolda esa Nurota tizmalariga borib taqalgan.

Marg'iyo'na – Turkmaniston janubidagi Murg'ob vohasi, Parfiya – Turkmanistonning janubi-g'arbi va Eronning shimoli-sharqidir.

O'rta Osiyo o'troq viloyatlarining qo'shni yerlarida ko'chmanchi sak-massagetlar qabilalari yashagan (Pomir, Tangritog', Janubiy Qozog'iston, Toshkent, Sirdaryo viloyati, Quyi Zarafshon, Quyi Amudaryo va Sirdaryo, Sharqiy Kaspiybo'yi, Orolbo'yi).

So'nggi yunon mualliflari asarlarida biz ko'rib chiqayotgan o'lka to'g'risidagi tarixiy va etnografik axborot Gero-dot yoki Ktesiyalarning ma'lumotlariga nisbatan ancha to'laroq va kengroqdir. Mazkur manbalar O'zbekistonning tarixiy geografyasi dolzarb muammolarini hal qilishda asos bo'ladi.

Yozma manbalarni arxeologiya ma'lumotlar bilan solishtirib zamonaviy geografik xaritalarda xalqlarning hududiy joylashish chegaralarini, qadimgi shaharlarni, daryolardan kechib o'tish joylarini, qadimgi yo'llarni, tarixiy viloyatlarni va tumanlarni topish mumkin.

Aleksandr davrida Yaksart – Sirdaryo bu Tanais – Don daryosining boshlanishi deb faraz qilingan, xuddi shunday Nil – Hind daryosining quyi oqimi deb xulosa chiqarilgan.

Yozma manbalarda Baqtriyaning janubiy chegaralari Parnas, Paropamis – Hinduqush tog'lari bilan belgilangan. Qadimgi dunyo mualliflari baqtriylar joylashgan hududni juda tor qilib ko'rsatganlar. Ba'zilarining aytishicha, Hind daryosi boshlangan Paropamis tog'lariga Baqtriya ro'para bo'lib turgan (Pliniy). Strabon ham Eratosfening ma'lumotlariga asoslanib, «baqtriylarning asosiy qismi Paropamis yonbag'rida joylashib, uning bir kichik yeri Hindistonga ro'para bo'lgan» – degan.

Strabon va Pliniylar Hinduqush tizmasini Baqtriyaning janubiy chegarasi sifatida to'g'ri ko'rsatib berganlar. Araks, Oks – Amudaryo Strabonning xabariga ko'ra, «baqtriylar yerini Sug'diyonadan ajratadi». Boshqa yozma manbalarda ham Nautaka va Marogandaga yurish qilayotgan Aleksandrning qo'shinlari yo'lidagi Oks daryosi Baqtriya va Sug'diyona o'rtasidagi chegara sifatida yoritilgan.

Strabon Araks haqida bunday xabar qiladi: «U matiyonlar viloyatidan boshlanadi va qirg'daryoga bo'linib, skiflar bilan baqtriyaliklarni ajratadi». Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, Strabon buni tarixchi Kallisten ma'lumotlariga asoslanib yoritgan. Araks – Amudaryo; Baqtriya yerlarini Pomir tog'larida yoki daryoning o'rta oqimi atrofiga yashovchi saklardan ajratib olishi mumkin edi. Yunon-makedonlar harbiy yurishlarda qatnashgan Kallisten bu vaziyatni aniq kuzatib tavsiflagan.

Qadimgi tarixchilar xalqlarning joylashish chegaralarini daryolar bo'yicha ajratganlar. Bunday an'ana O'rta Osiyo xalqlarining joylashgan yerlari, chegaralari to'g'risida aniq va to'la tasavvurga ega bo'lmagan mualliflarning ma'lumotlaridan kelib chiqqan (ularning tasavvurlari birmuncha umumiy bo'lgan).

Kvint Kursoriy Rufning bitta gapi bunga misol bo'ladi: «Tanais baqtriyaliklarni skiflardan ajratib turadi... Osiyo va Yevropa o'rtasidagi chegara bo'lgan». Bu tarixiy an'ana Tanais (Don) va Yaksart (Sirdaryo) – bir umumiy daryo haqidagi qadimiy tasavvurlarga asoslangan.

Skiflardan (saklardan) ajratuvchi chegara – Aleksandr Sirdaryodan kechib o'tgan joy bo'lishi Ehtimoldan xoli emas, chunki makedoniya-

liklar Sirdaryoni boshqa joylarda ko'rmaganlar. O'sha joyda Ustrushona yoki hech bo'lmasa Sug'dning shimoliy chegaralari bo'lib o'tgandir. So'nggi ahamoniy davrida Baqtriya satrapligi Sug'diyonani o'z ichiga olgan. Shu vaziyatga ko'ra, Sirdaryo ham Baqtriya chegarasi sifatida talqin qilingan.

Strabon singari Ptolemey va Arrianlar Amudaryoni Baqtriya va Sug'diyona o'rtasidagi chegara sifatida qayd etib o'tadilar. Ba'zi bir xabarlarida aynan Sug'diyona faqat Politimet – Zarafshon vohasi yerlari bilan bog'lanadi. Kallisten va Kitaxlarning ta'kidlashicha, «Sug'diyona to'g'ri yo'nalishda – Politimet daryosi uzunligi, uning eni 80 stadiy» (45 km). Kallisten shu daryo vohasidagi sug'dlarga jazo berish yurishlarida qatnashib, Politimet vohasi – Sug'diyonaning asosiy hududi deb faraz qilgan.

Qadimgi mualliflarning hikoyalari, asosan, yurishlar va janglar haqida bo'lib, yo'llardagi tog'lar, daryolar hamda shaharlar va qalalar qamal qilingan joylar bilan bog'lanadi. Shu jumladan tog'lar: Parnas, Paropamis, «nomisiz tog' o'lkasi»; daryolar: Araks, Oks, Politimet, Tanais – Yaksart; shaharlar: Baqtra (Zariaspa), Aorn, Drapsak, Maroganda, Kiropolis, Branxiylar shaharchasi, Basileya – «podsho shahri»; viloyatlar: Nautaka, Mamakena, Ksenippa, Gabaza (Gazaba), Paritaka, Bubakena; qalalar: Bagi, «Sug'd qal'asi», Xorien – Sizimtir qal'asi; o'lkalar: Baqtriya, Sug'diyona, Skiffiya (sak-massagetlar yurti), Xorazm.

Arrian va Kursoriy Rufning aytishicha, mil. avv. 329-yilda Aleksandrning Sug'diyonaga harbiy yurishi quyidagi yo'nalishda amalga oshirilgan: Baqtra – Oks – Branxiylar shaharchasi – Nautaka – Maroganda – Kiropolis – Yaksart. Shuningdek, Sug'diyonaga yurish haqidagi o'z hikoyalari boshida Arrian tilga olgan Drapsak va Aorn shaharlari hozirgi Shimoliy Afg'onistonda joylashgan edi. Drapsak atamasi Sharqiy Eroniy tillarida (jumladan, baqtriyaliklar tilida) «drapsa», «drafsho», ya'ni «bayroq» tushunchasini anglatadi. Shu bois shahar nomini «bayroqli» atash mumkin. «Avesto»da esa Baqtriya «baland bayroqli go'zal Baxdi» shaklida tasvirlanganligini bilamiz.

Hozirgi kunga kelib, yunon-rim manbalarida tilga olingan qadimiy viloyatlar, shaharlar va qalalarning hududiy joylashuvi qadimshunoslar tomonidan aniqlangan. Nautaka – Sug'diyona viloyatlaridan biri bo'lib, Sharqiy Qashqadaryoda joylashgan, markazi – Uzunqir. Ksenippa (shuningdek, boshqa manbalarda – Nixshapayya) – Qarshi vohasi, markazi – Yerro'g'on. Bagi (Baga) – Buxoro vohasi, Basileya – Sug'diyonaning ikkinchi poytaxti (Ko'ktepa).

Gabaza (Gazaba) – Nautaka viloyatiga qo'shni tog' o'lkasi bo'lib, u hozirgi Dehqonobod, Oqrobot manbalarda mashhur bo'lgan «Temir darvoza» deb nomlangan tor dara – tog' yo'li atrofidagi yerlarni o'z ichiga olgan. Yaqinda ham Dehqonobod va Oqrobot oralig'i yerlari «Gabzan» deb atalgan. Kuitangdagi «Gazak» toponimi «Gazaba» tushunchasining aks sadosi bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Yunon tilidagi «Pareytakena» viloyati (ehtimol, uning nomi mahalliy «Partika» – atamasidan kelib chiqqan) Surxon vodiysi bilan bog'lanadi. Qiyoslash uchun, Nautaka, Navtaka – «yangi qurilish», «yangi viloyat», «yangi qal'a», shuningdek, atamaning oxirgi «tak» so'zi ko'chma ma'noda – «kuch-quvvat», «qudrat» mazmuniga ega. «Sug'd qal'asi» va «Xorien qoyasi»ning joylari hanuzgacha aniqlanmagan.

«Nixsharayu» atamasining kelib chiqish masalasiga biron tavsif berish lozim. Mazkur atama Janubiy Baqtriya topilgan hujjatlarda tilga olingan. Ular mil. avv. 353-324-yillarga, ya'ni ahamoniyar podsholari Artakserks III va Doro III hamda Makedoniyalik Aleksandr hukmronligi davriga oid bo'lib, siyoh bilan charamga va yog'ochga bitilgan. Topilgan hujjatlardan birida Nixsharayu shahrida mudofaa devor va xandaq qurish zaruriyati haqida so'z yuritiladi, shuningdek, Kish (Kesh) tilga olingan.

Antik davr tarixchilari (Kallistef, Aristovul, Klitarx) «Nixsharayu» so'zini yunon tiliga moslashtirib, «Ksenipra» deb atashgan. Aslida, bu shaharning nomi sug'diy tushunchasi «Nixshara» yoki «Nikshara»dan kelib chiqishi ehtimoldan xoli emas. Bu nom tarkibida «ar» («ob») so'zi mavjud. U sug'd tilida – «suv», «daryo» tushunchalarini anglatadi («Avesto» tilida ham «ar» – daryodir). Nixshara ma'nosi «daryo bo'yidagi shahar» bo'lishi mumkin. Ilk o'rta asrlarda Nixshara «Naxshar» shakliga aylangan va vaqt o'tib, o'rta asrlarda shahar Naxshab – Nasaf deb atalgan.

Тауанч со'злар

Makedoniyalik Aleksandr, Baqtriya, Sug'diyona, Artian, Kursiy, Ruf, Strabon, «Geografiya» asari, «Aleksandr anabasisi», Oks, kechu, qo'riqchi Marqanda, sug'diyalar, Spitaman, yunon-makedonlar, xorasmiylar, Fargaman, Gefeston, Ptolemei lag, baqtriylar, Artaboz, Bazaita, Nautaka, Kikropolis, Yak-sart, Aleksandriya Esxata, tarixiy geografiya, qadimgi xalqlar, etnik hududlar, etnik chegaralar, hududiy joylashish, Araks, Oks, yozma manbalar, etnografik ma'lumotlar, Nixshara, Gabaza, Partika.

Савол ва топshiriqlar

1. Qaysi yunon-rim mualliflarning asarlarida Makedoniyalik Aleksandrning yurishlari o'z aksini topgan?
2. «Aleksandr anabasisi» nimani anglatadi?
3. Antik davri tarixchilarning asarlaridan foydalanib, Aleksandrning Baqtriya va Sug'diyonaga yurishlari haqida hikoya tuzing.
4. Politimet – Zarafshon bo'yidagi Spitaman boshchiligidagi sug'diyalar va yunon-makedonlar jangi to'g'risida gapirib bering.
5. Spitaman jasoratini ta'riflang.
6. Vatandashlik va ona yer mudofaasi – muqaddas burch, deganda...
7. Qaysi tarixiy-madaniy viloyatlar yunon-makedonlar istilosidan mustaqil bo'lib qoldi?
8. O'rta Osiyo antik davri tarixiy geografiyasi haqida gapirib bering.

8-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sagdullayev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
2. Samarqand. 2750 / Mas'ul muharrirlar: T. Shirinov, Sh. Pidayev, M. Qarshiboyev. – Toshkent: O'zbekiston, 2007.
3. Termez buyuk yo'llar chortqashidagi ko'lna va yangi shahar / Ilmiy muharrir: E. V. Rtveldade. – Toshkent: Sharq, 2001.
4. Qadimgi Kesh – Shahrisabz tarixidan lavhalar / Mas'ul muharrir: A. S. Sagdullayev. – Toshkent: Sharq, 1998.
5. Augustinova A. Settlement changes in the oases – non-destructive survey in the eastern Kurgan piedmont (Uzbekistan) // The problems of history, archaeology and ethnology of Central Asia. – Tashkent, 2018.
6. Арриан. Поход Александра / Пер. М.Е.Сергеев. – М. – Л., 1962.
7. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского / Пер. и примеч. под ред. В. С. Соколова. – М.: МГУ, 1963.
8. Кошеленко Г. А. Новые письменные документы по истории центральноазиатского региона в древности // Роль города Самарканда в истории мирового культурного развития. – Ташкент. – Самарканд, 2007.
9. Пичикян И. Р. Культаура Бактрии. – М., 1991.
10. Пинков И. В. Бактрия в античной традиции (общие данные о стране: название и территория). – Душанбе: Дониш, 1982.
11. Пьянков И. В. Средняя Азия в античной географической традиции. – М., 1997.
12. Ртвеладзе Э. В. Александр Македонский в Бактрии и Согдиане. – Ташкент, 2002.
13. Ртвеладзе Э. В. Историческое прошлое Узбекистана. – Ташкент, 2009.
14. Сагдуллаев А. Поход Александра Македонского в Согдиану. – Ташкент: Узбекистан, 2009.
15. Страбон. География. В 17 книгах / Пер. Г. А. Стратановского. – М. – Л.: Наука, 1964.

9-MAVZU. O'ZBEKISTONNING ANTIK DAVR DAVLATCHILIGI.

SALAVKIYLAR VA YUNON-BAQTRIYA DAVLATLARI

Reja:

- 1.1. Salavkiylar davlati.
- 1.2. Yunon-Baqtriya davlati.
- 9.3. Antik davr shaharozlik va me'morchilik an'analari.

9.1. Salavkiylar davlati

O'tgan asrning 50-yillari tarixshunosligida O'rta Osiyo tarixiga doir «antik», «antik davr» tushunchalari muomalaga kirgan edi. Qadimgi davr bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchi olimlar – arxeologlar va tarixchilarning ko'pchiligi «antik», «qadimgi» atamani O'rta Osiyo tarixiga nisbatan ham ishlatish mumkin degan nuqtayi nazar tarafdori bo'ldilar. «Antik» atamasi «antiquite», «antiquity, antique» qabilida ishlatilib, «uzoq o'tmish», «o'tmish qadimiyat», «qadimgi» deb tarjima qilinadi.

Mil. avv. 323-yilda Aleksandr Bobilda to'satdan vafot etgandan so'ng u barpo etgan davlatdagi markaziy hokimiyatga qarshi kuchlarning harakatlari faollashuvi oqibatida yunon-makedonlar yurishlari natijasida vujudga kelgan davlat parchalanib, uning o'rniga nisbatan barqarorroq bo'lgan yunon-ellinistik davlat uyushmalari paydo bo'ldi. Aleksandr davlatining parchalanishi va uning xarobalarida yangi davlatlar tizimining paydo bo'lishi tinchlik yo'li bilan emas, balki, Makedoniyalik Aleksandrning yaqin sarkardalari – diadokhlari o'rtasidagi tinimsiz urushlar tufayli bo'lib o'tdi. Ularning o'rtasida jang-u jadallar natijasida Aleksandr mulklari bo'lib olinadi.

Bu paytda yunonlar va makedonlar O'rta Osiyoda hokimiyatni boshqaruvchi qatlamlarini tashkil etar edilar. Aleksandr vafotidan keyin Baqtriya va Sug'diyona Kipr orolidan bo'lgan yunon Stasanor qo'l ostiga o'tadi. Bu paytda ikki diadokh – Evmen va Antigon Aleksandr davlatining asosiy yerlarini qo'lga kiritish uchun o'zaro kurashayotgan edilar. Antigon Aleksandr davlatining katta qismiga hukmronlik o'rnatishga muvaffaq bo'ldi. Ammo uning bu hukmronligi uzoqqa cho'zilmadi.

Makedoniyalik Aleksandr mulklariga egalik qilish shu bilan yakunlandiki, mil. avv. 312-yilda sarkardalar Salavk – Bobilni, Ptolomey Lag esa Misirni zabt etadi. Mil. avv. 306-yilda ular o'zlarini podsho deb e'lon qildi hamda bu bilan Aleksandr davlati xarobalarida o'z davlatlarini barpo etdilar. Shu tariqa tarix sahnasida G'arb va Sharq an'analarini

uyg'unlashtirgan ellinistik davlatlar paydo bo'ldi. Ana shunday yirik davlatlardan biri Salavkiylar davlati edi.

O'zining eng gullab-yashnagan davrida bu davlat ilgari Aleksandr davlatiga kirgan katta hududlarni egallab, G'arbda Egey dengizidan Sharqda Hind vodiysigacha cho'zilgan hamda Kichik Osiyoning janubiy qismini, Suriya, Mesopotamiya, Eron, O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari va Afg'onistonning katta qismini o'z ichiga olgan edi. Bu ulkan davlatning asoschisi – Aleksandrning yirik sarkardasi Salavka edi. Salavkiylar hokimiyati Sharqdagi harbiy istehkomlarda joylashgan yunon-makedonlar va ularning yarog'-aslahalari bilan qurollangan mahalliy xalqlarning vakillari harbiy kuchlarga tayangan.

Antik davri tarixchisi Pompey Trogning yozishicha, «Salavk ba'zi bir o'lkalarni muzokaralar yo'li bilan egalladi, ammo Baqtriya, Parfiya, Sug'd yerlarida u qattiq qarshilikka uchradi va og'ir janglar olib borishiga to'g'ri keldi». Bu ma'lumotni yunon tarixchisi Arrian ham tasdiqlab, u shunday xabar beradi: «Salavk baqtriyaliklar, sug'diyalar, parfiyaliklar va girkaniyaliklar bilan ko'p urushlar olib borgach, ular yerlariga hukmronlik qila boshladi». O'rta Osiyo yerlarining Salavk tomonidan bosib olinishi mil. avv. 306-301-yillarga to'g'ri keladi.

Biroq Hindistondagi harbiy-siyosiy vaziyat tufayli bu hududlardagi yurishlar Salavkiylar foydasiga hal bo'lmadi. Mil. avv. IV asrning oxirlarida bu yerdagi Chandragupta asos solgan kuchi Mauriya davlati Salavkga qattiq qarshilik ko'rsatganligi sababi Salavk sulh tuzishga majbur bo'ldi.

Uning Hindistondagi mag'lubiyati salavkiylarning O'rta Osiyodagi noiblari ahvoliga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu holat bu yerda salavkiylarga qarshi kurash kuchayishiga sabab bo'ldi. Mahalliy o'troq va ko'chmanchi aholining ko'p sonli qo'zg'olonlari bu kurashlardan dalolat berdi. Ular salavkiylarning tayanch nuqtalari bo'lgan Marg'ionadagi Aleksandriya (Ko'hna Marv) va Aleksandr Esxata (Uzoqdagi Aleksandriya, Xo'jand atroflari)ni vayron etadilar. Bu kurashlar natijasida yirik etnik ko'chishlar bo'lib o'tgan bo'lishi mumkin. Xullas, salavkiylar hokimiyatni egallagan paytdayoq ularning O'rta Osiyodagi ahvoli tahlikali edi. Aynan shu sababi O'rta Osiyo viloyatlari yerlaridan mahrum bo'lishidan qo'rqib ketgan Salavk I o'z vorisi Antiox I boshchiligidagi Sharqiy noiblik (satraplik)larni ta'sis etgan edi.

Mil. avv. 293-yilda Salavk o'g'li Antioxni Sharqiy satrapliklarga, ya'ni O'rta Osiyo viloyatlariga o'zining noibi etib tayinlaydi. Antiox vayron etilgan qal'alarni tikladi, Quyi Murg'ob vodiysini o'rab olgan yirik va qalin mudofaa devor (Marg'iyona devori) bunyod etdi, qo'zg'olonlar-

ni bostirdi. U salavkiylar qudratini namoyish etish maqsadida atrof o'troq va ko'chmanchi aholi ustiga harbiy yurishlar uyushtirdi. Antiox tomonidan o'tkazilgan bir qancha harbiy-siyosiy va diplomatik tadbirlar tufayli O'rta Osiyodagi salavkiylarga qarshi harakatlar bostirildi.

O'rta Osiyo viloyatlari salavkiylar davlati siyosiy tarixida yetakchi o'rinlardan birinchi egallaydi. O'zining uzoq yillik hukmronligi davrida (mil. avv. 293-260) Antiox g'arbga qilgan ko'pgina yurishlari bilan shuhrat qozondi. U o'z davlatining sharqiga, jumladan, O'rta Osiyo yerlariga kam e'tibor qaratdi. Bu paytda O'rta Osiyoda iqtisodiy o'zgarishlar yuz berdi. Tinch hayot boshlanib qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo-sotiq anchagina rivojlanadi. Salavkiylar davlati markazidan chetda bo'lishiga qaramay, O'rta Osiyo viloyatlari ular davlatining eng muhim qismi edi. O'rta Osiyo harbiy-strategik va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lib, salavkiylar bu hudud bo'ylab o'tgan savdo yo'llari bo'yida shaharlar va tayanch harbiy istehkomlar qurdirib ularni hudud hunarmandchilik, o'zaro almashinuv va savdo-sotiqni rivojlantirganlari bejiz emas edi.

Salavk (mil. avv. 312-280) va Antiox (mil. avv. 280-261) mustaqil hukmronligi davrida Salavkiylar davlati siyosatining asosiy yo'nalishlari shakllanadi. Salavkiylar uchta mintaqada – Janubiy Suriya, Kichik Osiyo va Sharqda faol tashqi siyosat olib borishga majbur bo'lgan edilar. Janubiy Suriya va Kichik Osiyo uchun Ptolemeylar (Ptolomey Lag asos solgan Misr va O'rtayer dengizining Sharqidagi davlat sulolasi) bilan tinimsiz urushlar bo'lib turgan. Chunki bu hududlarda muhim savdo yo'llari tugab, gullab-yashnagan port-shaharlar mavjud edi. Kichik Osiyoning yunon shaharlari ham muhim ahamiyatga ega edi.

Sharqiy viloyatlarda, xususan, O'rta Osiyodagi ahvol bir muncha murakkabroq vaziyatda bo'lib, bu hudud boshqaruv markazlaridan ancha uzoqda joylashgan edi. Ikkinchidan, Salavkiylar davlatining chegaralarida joylashgan ko'chmanchilarning doimiy xavfi mavjud edi. Mil. avv. III asrdan boshlab ko'chmanchilarning ko'chishlari boshlanishi natijasida chegaralardagi bu xavf yanada kuchayadi.

Salavkiylar davlatida ichki siyosiy boshqaruv masalalari ham ancha murakkab edi. Katta hududlarni qamrab olgan bu davlatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va jamiyat siyosiy tashkiloti turlicha bo'lgan. Ko'plab viloyatlarni yagona davlatga birlashtirish ancha murakkab vazifa edi. Salavkiylar davlatining o'ziga xos xususiyatlardan biri u faqat harbiy yurishlar natijasida, kuch ishlatish yo'li bilan paydo bo'lgan edi. Shuning uchun ham davlatning asosiy vazifalaridan biri qaram etilgan xalqlarni zo'ravonlik bilan ushlab turish yoki bir-

lashtirib turish edi. Sharq xalqlari, mahalliy zodagonlaridan bir qismi yoki ayrimlari boshqaruv tizimiga jalb etilgan bo'lsa-da, asosiy boshqaruvchilar makedonlar va yunonlardan iborat bo'lgan.

Salavkiylar sulolasida davlat boshlig'i podsho bo'lib, uning hokimiyati mutlaq edi. Podsho bir vaqtning o'zida fuqarolar ma'muriyati oliy boshlig'i, qo'shinlarning bosh qo'mondoni, oliy sudya va hatto, bosh qonun chiqaruvchi vazifalarini bajaragan. Manbalarining ma'lumot berishicha, sulola asoschisi Salavk «Podsho tomonidan buyurilgan barcha narsalar doimo adolatiidir» degan tamoyilga qat'iy amal qilgan. Salavkiylar sulolasi podsholari quyidagi ikkita huquqiy asosga ega edilar: 1. Bosib olish huquqi. 2. Hokimiyatning otadan o'g'liga meros qoldirish huquqi. Ko'p hollarda salavkiylar podsholari ilohiy lashtirilgan. Masalan, tangashunoslik ma'lumotlari Soter – qutqaruvchi, Dikayos – adolatparvar, Everget – Ezgulik homiysi kabi podsholar bo'lganligini tasdiqlaydi.

Davlatning nihoyatda katta hududlarni qamrab olganligi ayrim hollarda ma'muriy nazoratning susayib ketishiga olib kelgan. Manbalarining guvohlik berishicha, bir nechta mahalliy siyosiy uyushmalar (alohida qabilalar, yunon polislari, ibodatxona jamoalari, mahalliy sulolalar) ichki ishlarda mustaqil siyosat olib borishga harakat qilganlar.

O'z davrida salavkiylar hukmdorlari shaharsozlik bilan faol shug'ullanganlar va keyinchalik «Salavkiya» deb atalgan shahar markazlariga asos solganlar. Markaz sulola vakillaridan birining nomi bilan atalgan hollarda unga polis huquqi (to'liq mustaqil bo'lmagan) berilgan. Bunday shaharlar ma'muriy nazorat ostiga olingan. Shuningdek, bu shaharlarda yunon aholisi jamlanishi lozim edi. Salavkiylarning shaharsozlik faoliyati haqida Pliniy, Strabon, Ammian Marsellin kabi antik davr mualliflari ma'lumotlar beradilar. Bu ma'lumotlarga ko'ra, Marg'iyona Antioxiyasi, Skifiyadagi Antioxiya, Tarmat Antioxiyasi (Termiz bo'lishi mumkin), Oyxonim kabilar polis huquqiga ega bo'lgan. Salavkiylar davlatida shaharlarga tobe qishloqlar o'zining jamoa tuzilishini saqlab qolgan bo'lib, ularning tobeligi jamoaviy xususiyatga ega bo'lgan va ular polis – shahar hududiga kiritilmagan.

Manbalarining ma'lumot berishicha, Salavk I Ptolemeylar bilan hokimiyat talashib, sharqiy hududlar va Kichik Osiyo uchun kurash olib borish jarayonidayoq o'z hokimiyatida boshqaruv tartibini joriy eta boshlagan edi. U Aleksandr an'anasiga sodiq qolganligini ko'rsatish maqsadida satrapliklarni yirik viloyat uyushmalari sifatida saqlab qoldi. Tangashunoslik ma'lumotlariga qaraganda, Salavk I dav-

lati Ahamoniyalar va Aleksandr davlatiga nisbatan ancha kichik bo'lib, hokimiyat 27-28 ta satraplikga bo'lingan.

Har qaysi satraplikni podsho tomonidan tayinlanib qo'yilgan satrap yoki strateg – sarkarda mansabidagi shaxs boshqargan. Fors satraplaridan farq qilgan holda ular ham ma'muriy, ham harbiy boshqaruvni qo'lga olganlar. Satrap-strateg ma'muriy boshqaruvda eng yaqin odamlaridan o'ziga yordamchi tanlagan. Bu yordamchi soliq yig'uvchilar faoliyatini, ichki va tashqi savdo, xo'jalik hayotini nazorat qilib borgan.

Tarixiy manbalarda salavkiylar satrap-strateglari yunoncha nomda (Stratonik, Aleksandr, Gieraks, Antiox va boshqalar) tilga olinadi. Demak, salavkiylar hukmdorlari asosan yunonlardan va ayrim hollarda ellinlashgan mahalliy zodagonlardan tayinlangan. O'rta Osiyoda yunon hokimlari va ular atrofiga to'plangan yunon zodagonlari bilan birga mahalliy zodagonlar ham hokimlik qilishni o'zlashtirgan. Salavkiylar hokimiyati O'rta Osiyodagi harbiy punktlarda (katoykiylar) joylashgan harbiy kuchlarga tayangan edi.

Salavkiylar davri Baqtriya, Marg'iyo, Sug'diyo va Parfiya hududlarida ko'p aholili shaharlar serob edi. Maroganda, Baqtra, Niso kabi ko'plab qadimgi shahar xarobalarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan manbalar bu hududlarda hunarmandchilik, savdo-sotiq va xo'jalik ishlari rivojlanganligidan dalolat beradi.

Salavkiylar davlati ma'lum bir xalq yoki elatlardan iborat bo'lmay, ko'pdan-ko'p etnik guruhlarni harbiy yo'l bilan birlashtirishdan tashkil topgan uyushma edi. Davlat boshqaruvining barcha siyosiy, huquqiy va ijtimoiy yo'nalishlari podsho saroyi bilan bog'liq bo'lib, bu holat davlat boshqaruvida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ahamoniyalar davlati singari salavkiylar davlatida ham ko'pgina davlat ishlari olib boruvchi devonxona mavjud bo'lgan. Ayrim manbalar salavkiylar saroyidagi xat-hujjat ishlari boshlig'i lavozimi haqida ma'lumotlar beradi.

Salavkiylar davrida anchagina murakkab soliq tartibi joriy qilingan bo'lib, salavkiylar hukmdorlari o'zlarigacha mavjud bo'lgan soliq tartibini o'zlashtirgan holda unga o'zgartirishlar kiritib, mukammallashtirganlar. Dehqonlardan yer solig'ini yig'ib olish satrap-strateglarning vazifasi bo'lgan. Bunday soliqning miqdori aniq belgilangan bo'lib, viloyatlardan keladigan soliqning umumiy miqdori qishloq jamoalaridan tushadigan soliqdarga bog'liq bo'lgan.

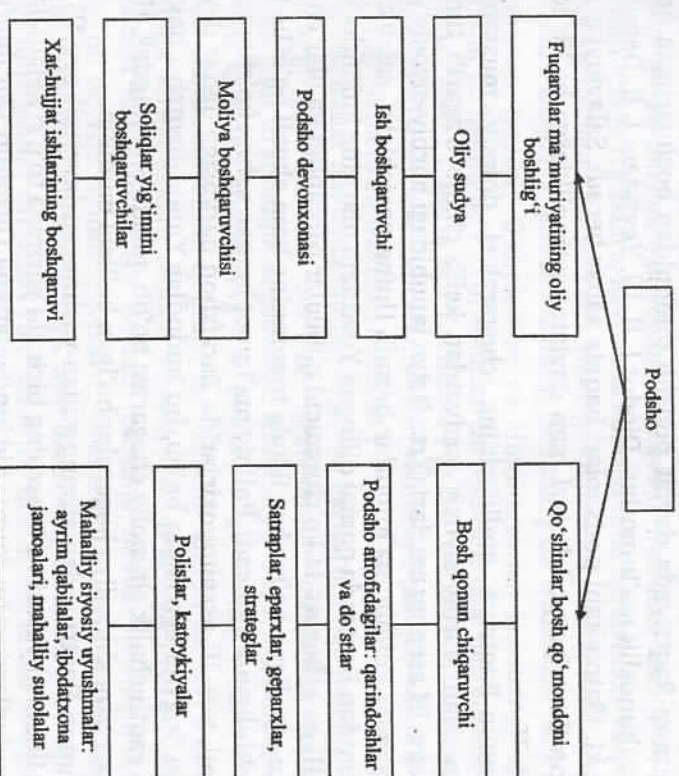
O'rta Osiyodagi yunonlar bilan aloqalar mahalliy xalqlar madaniyatining ba'zi tomonlarini g'arbga tarqatuvchi muhim omillardan biriga aylandi. Elin madaniyatida sof yunon madaniy ijodi emas, balki Yunon

va Sharq mamlakatlarining o'ziga xos qo'shilishi o'z aksini topgan. Elin madaniyatining rivojlanishida O'rta Osiyo xalqlari ham muhim rol o'ynadilar. O'rta Osiyoning katta qismi salavkiylar davlatiga harbiy yo'l bilan qo'shib olinishi ma'lum darajada G'arb va Sharq o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishiga turtki berdi. Shu bilan birga mahalliy madaniyat, savdo-sotiq, shahar hayoti, hunarmandchilik va sug'orish ishlari izchil rivojlanib bordi.

Shunday qilib, O'rta Osiyoning salavkiylar davlati tarkibiga kirgan davri yunon-makedon istilosi tufayli vayron etilgan iqtisodiy hayotni tiklash, baqtriyaliklar, sug'diylar, parfiyaliklar va boshqa O'rta Osiyo xalqlarining salavkiylarga qarshi kurashda birlashuv davri bo'ldi.

Mil. avv. III asrning 60-50-yillariga kelib Kichik Osiyo va Bolqon yarimorolida salavkiy hukmdorlari o'rtasida hokimiyat uchun kurashlar avj oldi. Natijada salavkiylar davlatining Sharqiy viloyatlarida siyosiy vaziyat o'zgarib markazdan qochuvchi kuchlarning harakatlari faollashadi. Mil. avv. 250-yilga kelib dastlab Parfiya, keyin esa Yunon-Baqtriya davlatlari salavkiylar davlatidan ajralib chiqib o'zlarini mustaqil deb e'lon qiladilar.

Salavkiylar davlat boshqaruvi

9.2. Yunon-Baqtriya davlati

Yunon-Baqtriya davlatining salavkiylardan ajralib chiqishi yunon zodagonlarining qo'zg'oloni xususiyatiga ega bo'lib, unga Baqtriya aholisi tomonidan qo'llab-quvvatlangan Diodot boshchilik qiladi. Tadqiqotchilar Yunon-Baqtriya davlati paydo bo'lgan turli sanalarni belgilaydilar (mil. avv. 250-248). Bu davlatning asosi Baqtriya bo'lib, ba'zi hukmdorlar davrida (Yevtidem, Demetriy, Evkratid) Hindistonning shimoli-g'arbiy qismi, Amudaryo va Sirdaryo o'rtasidagi katta yerlar qo'shib olinadi.

Baqtriyaning Salavkiylar davlatidan ajralib chiqishi xususida rimlik tarixchilar Pompey Trog va Yustinda uzug-yuluq ma'lumotlar saqlangan bo'lsa-da bu haqda batafsil ma'lumotlar uchramaydi. Shunga qaramasdan mavjud tangashunoslik, ayrim xq'jalik hujjatlari, san'at yodgorliklari, sug'orish inshootlari va imoratlar qoldiqlari bergan ma'lumotlar asosida bu davlatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot haqida ma'lum tasavvurlarga ega bo'lish mumkin. Ammo Yunon-Baqtriya davlatining siyosiy tarixi ko'p hollarda qiyosiy solishtirish va taxminlarga asoslanadi.

Yunon-Baqtriyada davlat podsho tomonidan boshqarilgan bo'lib, tangashunoslik ma'lumotlari Diodot I, II, III, Yevtidem I, II, Demetriy, Geliokl, Platon kabi podsholari haqida xabar beradi. Salavkiylar kabi Yunon-Baqtriya podsholari ham davlatni satrapliklarga bo'lib idora etganlar.

Yunon-Baqtriya mulklarining chegaralari doimiy mustahkam bo'lmagan, harbiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqib o'zgarib turgan. Mil. avv. III asrning oxirlari O'rta Osiyo janubidagi harbiy-siyosiy vaziyat haqida Polbiy ma'lumotlar beradi. Uning yozishicha, salavkiylar tomonidan Baqtrada qamal qilingan Yevtidem ularning hukmdori Antiox III ga «chegarada ko'chmanchi qabilalar turganligi va ular chegaradan o'tadigan bo'lsa har ikkala tomonning ham ahvoli og'ir bo'lishi mumkinligini» bildiradi. Polbiy ma'lumot bergan ushbu ko'chmanchilar mil. avv. III asrning oxirlarida Zarafshon daryosiga qadar deyarli butun Sug'dni egallagan bo'lib, bu hududlar Yunon-Baqtriya davlatining vaqtinchalik shimoliy chegarasi bo'lib qoladi. Shuningdek, Hisor tog'lari ham shimoliy chegaralar bo'lgan bo'lishi mumkin.

Yunon-Baqtriya davlatining gullab-yashnagan davri mil. avv. III asrning ikkinchi yarmi va II asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Janubiy hududlardagi bu davrga oid Iondavlattepa, Oyxonim, Qorabog'tepa

kabi yodgorliklardan hokimlar saroylari, ibodatxonalar, turarjoylar, mehnat va jangovar qurollar, turli hunarmandchilik buyumlari hamda ko'plab tanga pullarning topilishi bu hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotdagi rivojlanish jarayonlaridan dalolat beradi.

Yunon-Baqtriya markazlashgan davlat bo'lib, hokimiyatni podsho boshqarar edi. Davlat bir nechta viloyat (satraplik)larga bo'lingan bo'lib, bu viloyatlar boshqaruvchilari yoki hokimlari podshoga bo'ysunar edilar. Ammo bu davrda davlatda nechta satrapliklar bo'lganligi va ular qanday nomlanganligi ma'lum emas. Strabon ma'lumotlariga ko'ra, satrapliklarga noib satraplarni tayinlashda qarindoshchilik an'analarga amal qilingan bo'lishi mumkin.

Yunon-Baqtriya podsholigi davlat tuzilishining muhim tomoni – qo'shin va uni tashkil etish edi. Avvalo, ta'kidlash lozimki, Yunon-Baqtriya qo'shinlarining katta qismini baqtriyaliklar va boshqa mahalliy aholi tashkil etgan. Qo'shinning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari otliq-suvoriylardan iborat bo'lgan. Qo'shinlar tarkibida harbiy fillar ham bo'lgan.

O'z vaqtida V.V.Grigorev Baqtriyadagi yunon hokimiyati yagona monarxiya tomonidan amalga oshirilmay davlatlar uyushmasi (ittifoqi) tomonidan amalga oshirilgani, dastavval, nisbatan kuchli, ular orasidan «baqtriyaliklar», keyin esa «ularga tobe bo'lganlar» haqidagi konsepsiyani ilgari surgan edi. Hozirgi vaqtda ko'pchilik tadqiqotchilar Yunon-Baqtriya podsholarining boshqargan hududlari shimoliy Afg'oniston, janubiy O'zbekiston va Hindiqushdan janubdagi ayrim viloyatlar bo'lganligini e'tirof etadilar. Bu hududlardagi markazlashgan davlatda Diodot I, keyin esa Yevtidem I (ya'ni, mil. avv. III asrning ikkinchi yarmi) davrlarida kuchli podsho hokimiyati mavjud edi. Mil. avv. II asrning ikkinchi choragidan boshlab Yunon-Baqtriya podsholigining inqiroziga qadar davlatda mutlaq birlik va barqarorlik bo'lmagan.

So'nggi yillarda olib borilgan qazishmalar natijasida topilgan juda ko'plab arxeologik topilmalar Amudaryo o'rta oqimining o'ng va chap qirg'og'i aholisining mil. avv. III-II asrlardagi o'zaro aloqalaridan darak beribgina qolmay, bu yerlarni Yunon-Baqtriya davlati tarkibiga kirganligidan dalolat beradi. Mil. avv. 250-140/130-yillar davomida Yunon-Baqtriya davlati mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lib, bu davrda Diodot, Yevtidem, Evkratid, Geliokl kabi podsholar hokimiyatni boshqarganlar. Mil. avv. II asrning ikkinchi yarmiga kelib ko'chmanchilar zarbalari va o'zaro taxt uchun kurashlar natijasida Yunon-Baqtriya davlati inqirozga uchradi.

9.3. Antik davr shaharsozlik va me'morchilik an'analari

Yaqin va O'rta Sharqning turli davlatlari, jumladan, O'rta Osiyo hududlarida katta xronologik davr yunon-makedon sulolalari siyosiy hukmronligi davri sifatida izohlanib, fanda bu davr – ellinizm davri deb ataladi. Ellinizm – (Bolqon yarimorolidagi Ellada – Yunoniston nomi bilan bog'liq) bu aniq tarixiy mavjudlik bo'lib, iqtisodiy hayotda, ijtimoiy va siyosiy tuzumda, mafkura va madaniyatda ellin (yunon) hamda sharq an'analarning o'zaro uyg'unlashuvi ifodasidir.

Qadimgi (antik) davrda ellin dunyosi Yunonistondan Hind daryosi vodiysigacha bo'lgan ulkan hududni qamrab olgan edi. Tadqiqotchilar, ellinlashuv darajasiga qarab bu hududni uchta mintaqaga bo'ladilar. 1. Ellada; 2. Kichik Osiyo, Suriya va Misr; 3. Frot daryosining Sharqida-gi viloyatlar. Bu hududlar tarixiy adabiyotlarda «ellinlashgan Sharq» tushunchasida aks etgan bo'lib, uning tarkibiga Mesopotamiya, Eron, O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari, Afg'oniston, Pokiston va Hindistonning Aleksandr bosib olgan hududlari kirgan.

Makedoniyalik Aleksandr yurishlari natijasida keng miqyosda boshlangan ellinizm – yunonlar madaniyatining kirib kelishi Baqtriya, Parfiya va Sug'diyona shaharlari, hunarmandchiligi va badiiy-amaliy san'atiga katta ta'sir ko'rsatdi. Yozma manbalar Aleksandr nomi bilan bog'liq uchta shahar: Aleksandriya Oksiana (Oks bo'yidagi Aleksandriya), Aleksandriya Marg'iyoona (Marg'iyoona Aleksandriyasi), Aleksandriya Esxata (Chekkadagi Aleksandriya) haqida ma'lumotlar beradi. Ulardan tashqari «katoykiyalari» deb nomlangan yunon harbiy istehkomlari manzilgohlari ham mavjud edi.

Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida O'rta Osiyoning janubiy hududlaridan ellinizm madaniyati bilan bog'liq bo'lgan turarjoylar, moddiy-ma'naviy madaniyat buyumlari, tanga pullarning topilishi bu hududlardagi mahalliy madaniyatga ellin an'analari (shaharsozlik, haykaltaroshlik, badiiy-amaliy san'at, alifbo va boshq.) ta'sir etganidan dalolat beradi. Shu bilan birgalikda bu topilmalar mahalliy madaniyatdagi rivojlanish qadimgi (antik) davr Sharq va G'arb madaniyatining o'zaro uyg'unlashuvi natijasida o'ziga xos madaniyat darajasiga ko'tarilishining ham guvohidir.

Makedoniyalik Aleksandr davrida asos solingan shaharlar. Strabonning ma'lumotlariga ko'ra, Aleksandr Baqtriya va Sug'diyona-da 8 ta shaharga, Yustinning yozilishicha, 12 ta shaharga asos solgan. Ammo, mazkur ma'lumotlar arxeologik tadqiqotlar ma'lumotlari bilan

tasdiqlanmagan va ko'pgina ilmiy munozaralarga sabab bo'lganli, bu alohida mavzu hisoblanadi.

Biz O'rta Osiyo hududlarida Aleksandr Makedonskiy uchta: Oks Aleksandriyasi, Aleksandriya Esxata (Uzoqdagi Aleksandriya) va Marg'yonadagi Aleksandriya shaharlariga asos solganligi haqida muayyan ma'lumotlarga egamiz.

Oks Aleksandriyasi geografik joylashishi haqida ilmiy adabiyotlarda turli fikrlar mavjud. Ularga ko'ra bu shahar Termiz o'rnida (V.Tarn) yoki Afg'onistonning shimoli-sharqida Oyxonim shahar xarobalari joyida (P.Bernar) va Termizdan 30 km shimoli-g'arbida Kampirtepa o'rnida bunyod etilgan (E.V.Rtveladze).

Kampirtepadagi tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Oks (Amudaryo) bo'yidagi Aleksandriya harbiy-strategik sharoitni hisobga olib bunyod etilgan. Ushbu shahar Amudaryodan muhim kechuvda Baqtra shahriga olib boruvchi tranzit yo'lida joylashgan. Shahar bir tomondan, zabt etilgan hududlardagi yunon-makedonlar hokimiyatining tayanch nuqtasi bo'lib, ikkinchidan, Darband darasidagi Uzundara, Boysundan janubda joylashgan Qo'rg'onzo'l, Sherobod vohasidagi jondavlat kabi istehkomlaridek tog'li vohalar orgali shimoli-sharqdan kirib keluvchi ko'chmanchilar bosqinidan himoya qiluvchi qal'a sifatida barpo etilgan.

Boshqa taxminlarga ko'ra, Oyxonim o'rnida shaharga asos solinishi uchun ikkita daryoning qo'shilish (Amudaryo va Ko'kcha) qo'lay joy tanlangan. Bu joyda baland tabiiy tepalikning mavjudligi ham muhim bo'lib, uning ustiga shahar qal'asi – akropolini qurish imkoniyati bor edi. Shuningdek, shaharning qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlab turuvchi juda katta serhosil tekislikka tutashib ketganligi ham iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlar edi.

Umuman olganda, ko'lna shahar tuzilishi va saroy me'morchiligi yunon uslublarini eslatga-da, aslida uning tuzilishida Qadimgi Sharq an'analari ustunlik qiladi.

Qadimgi Farg'ona va Ustrushona chegaralarida, Sirdaryo bo'yida, hozirgi Xo'jand hududlarida mil. avv. VI-V asrlarda manzilgoh paydo bo'ladi. Bu yerdan himoya devorlari va shahar qurilishining qoldiqlari ochib o'rganilgan. Keyinchalik bu shahar Aleksandr tomonidan bosib olinadi va uning o'rniga Uzoqdagi Aleksandriya bunyod etiladi.

Shaharning qal'asi antik davr an'analari asosida paxsadan qad ko'targan va alohida devor bilan o'rab olingan. Shaharning pastki qatlamlarida qurilish izlari yaxshi saqlanmagan. Mil. avv. IV-III asr-

lar qatlamlarida turarjoylar, xo'jalik xonalari, harbiylar boshpanalari ochib o'rganilgan. Bu shahar Aleksandrning Sirdaryo bo'ylaridagi harbiy tayanch nuqtasi bo'lgan bo'lishi mumkin. Biroq qurilish materiallari va uslublari hamda me'morchilikda mahalliy binokorlik an'analari aks etilgan.

Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Ahamoniylar davridayoq Marg'iyo shahri mavjud edi. Bu davrda Marv vohasidagi Erkqal'a kabi maydoni 20 gektardan iborat shahar bo'lgan. Uning tevaragida Govurgal'a hududlari shu davrda o'zlashtiriladi.

O'rta Osiyo janubida urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi boy o'tmish va shaharsozlik an'analariga ega bo'lganligini biz bilamiz. Shu bois Aleksandr yurishlariga qadar ham bu hududlarda yuksak shaharsozlik madaniyati rivojlanganligini ta'kidlash maqsadga muvofiqdir.

Salavkiylar davri shaharsozligi. O'z davrida Salavkiy hukmdorlari keng istilochilik siyosatini amalga oshirish maqsadida shaharsozlik bilan ham faol shug'ullanganlar. Ular keyinchalik «Salavkiya» deb nomlangan shahar markazlariga asos solganlar. Bunyod etilgan manzilgoh sulola vakillaridan birining nomi bilan nomlangan hollarda unga polis – shahar huquqi berilgan.

Pliniy Marg'iyonaning markaziy shahri haqida shunday ma'lumot beradi: «Unda Aleksandr Aleksandriyaga asos soldi, ammo varvarlar bu shaharni vayron qildilar. Salavkning o'g'li Antiox bu shaharni xuddi shu joyda qayta tikladi. U shaharga o'z nomini berishni lozim topdi». Bunday xabar Strabon asarida ham uchraydi. Yozma manbalar ma'lumotlarini arxeologik tadqiqotlar ham tasdiqlaydi.

Salavkiylar davrida O'rta Osiyo shaharlarining holati va ichki tuzilishi haqida ma'lumotlar yetarli emas.

Aftidan, Sharqda yunon harbiy istehkomlari – katoykiyalar ham qurilgan. Ko'chirib keltirilgan yunonlar Salavkiylar hokimiyatining asosiy harbiy tayanchini tashkil etgan. Tadqiqotchilarning fikricha, Salavkiylar o'z shaharsozlik faoliyatini Sharqda ham, G'arbda ham amalga oshirganlar degan qarashlar ham mavjud. Biroq Sug'd va Shimoliy Baqtriya yangi shaharlar barpo etilganligi to'g'risida yozma manbalarda ma'lumotlar mavjud emas. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, Salavkiylardan avval vujudga kelgan eski shaharlar – Baqtra, Maroganda, Naxshapa (Qarshi) yirik iqtisodiy-madaniy markazlariga aylangan.

Yunon-Baqtriya shaharlari. Qadimgi mualliflar Baqtriyaning poytaxti Baqtra – Zariaspi bir necha marta tilga olganlar. Baqtra Mo-

zori Sharif shahridan 21 km g'arbda, Baqtra daryosi bo'yidagi vohada joylashgan. Fransuz arxeologlari bu yerdagi Bolo Hisor tepaliklaridan devorlar bilan o'ralgan, burjlar ko'tarilgan, xandaqlar qazilib, suv bilan to'ldirilgan aylanasiimon qal'ani topdilar. Shaharning bir qismi mudofaa devorlaridan tashqarida, Bolo Hisorning janubi-sharqida, Tepayi Zargaronda joylashgan. Umumiy maydoni 120-150 gektar bo'lgan bu shaharning qadimgi davr madaniy qatlamlaridagi yerosi suvlari Ahamoniylar va Salavkiylar davri hayotning me'morchilik va madaniy darajasini to'liq o'rganish imkonini bermadi.

Shahar markazidan atrofga tarqalgan ko'chalari devor tashqarisida magistral yo'llarga: shimoli-g'arbda – Kalif – Karki; shimolda – Kam-pirtepa, Termiz, janubda – Hoji Piyad yo'llariga tutashgan. O'z davrining madaniy va iqtisodiy markazi sifatida, savdo yo'llari chorrahasida joylashganligi sababli antik davr mualliflari Baqtrani «eng katta shahar» deb ataganlar.

Bu davrdagi yirik shaharlardan yana biri Maroganda (Samarqand) bo'lib uning mustahkam qal'asiga Ahamoniylar davridan (Afrosiyob) avval asos solinganligi bizga ma'lum. Afrosiyob mustahkam himoya devorlari bilan o'rab olingan edi. Shaharning mudofaa tizimi Aleksandr qamalgan ham dosh bergan. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Afrosiyobning umumiy maydoni 219 gektar bo'lib, Kursiy Ruf Marogandaning mudofaa devorlari o'z uzunligini 70 stadiy (taxm. 12 km) deb ma'lumot beradi. Mustahkam qal'aga ega va mudofaa devorlari bilan o'ralgan shahar hududlaridagi mil. avv. IV-III asrlarga oid madaniy qatlamlardan ko'plab topilmalar, jumladan, ellin sopol idishlari topib o'rganilgan.

Tadqiqotchilarning yozishicha, Yunon-Baqtriya davrida, harbiy ahamiyatga ega tranzit yo'llari yozilgan. Oks – Amudaryo kechuvlarida joylashgan qal'alarning mudofaa tizimini tiklash bo'yicha katta ishlar amalga oshirilgan.

Antik davrda O'rta Osiyo ko'hna shaharlarida binokorlik usullari o'zgarib, me'morchilik yangi asoslarda rivoj topadi. Shuningdek, badiiy madaniyatning turli jabhalarida ellinizmning ta'sirini kuzatish mumkin. Misol tariqasida, Baqtriyada koroplastika hunarmandchiligi paydo bo'ladi hamda loy-ganch haykaltaroshligi rivojlanadi. Bu san'at namunalari doirasi yunon olamiga nisbatan kengroq bo'lib, hunarmandlar ellin mifologiyasi bilan bog'liq bo'lgan terrakotalardan tashqari mahalliy an'analar bilan bog'liq bo'lgan san'at namunalarini ham yaratadilar.

Antik davr O'rta Osiyo ko'lna shaharlarining madaniyati va san'ati turli omillar ta'sirida taraqqiy qiladi. Bu jarayonga o'lkadagi siyosiy hayot, diniy e'tiqodlar, iqtisodiy ahvol, xalqaro savdoning rivoji, turli xalqlar madaniyatining o'lka xalqlari madaniyati bilan uyg'unlashuvi, boy qadimiy an'analar, mahalliy o'ziga xoslik va boshqa ko'plab omillar uzluksiz ta'sir qilib turgan. Ana shu omillar ta'sirida O'rta Osiyo antik davr madaniyati va san'atining rivojini shaharsozlikda, haykaltaroshlikda, badiiy tasvirda, musiqa san'atida, zarqarlik san'ati – zeb-ziyinat buyumlarida, aholining xo'jaligi bilan bog'liq ashyolarda va boshqalarda kuzatishimiz mumkin.

Antik davr O'rta Osiyo shahar madaniyati rivojlanishining eng yorqin xususiyatlari – tasviriylar san'at bilan pul zarb etilishi natijasida madaniyat va moliya-iqtisod ishlarining taraqqiy etishidir. Ta'kidlash joizki, o'lkamiz hududlarida tovar-pul munosabatlarining muayyan ko'rinishi Salavkiylar davridayoq paydo bo'ldi. Termiz, Kamppitepa, Samargand atroflaridan Antiox I davriga oid tangalar topilgan. Nisbatan ko'proq topilma tangalar Yunon-Baqtriya davriga oid bo'lib, ular Shimoliy Baqtriya va Sug'd hududlaridan topilgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarda antik davr shaharlarining ahamiyati ulkan bo'ldi. Shahar ma'lum vazifalarni (ma'muriy, siyosiy va diniy markaz, savdogarlar va hunarmandlar faoliyat ko'rsatadigan joy, madaniy va harbiy markaz) kabi funksiyalarni bajaragan.

Ta'kidlash joizki, kuchli prodsho hokimiyatiga ega katta davlatlarda bunday shaharlar hukm surishi uchun o'ziga xos xususiyatlar hamda shart-sharoitlar mavjud edi. Bu o'rinda xitoylik sayuoh Chjan Syanning Yunon-Baqtriya shaharlarining ma'lum darajada mustaqilligi haqidagi xabarni keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir. U Dahya – Baqtriya haqida shunday ma'lumot beradi: «Ular (ya'ni, Baqtriya shaharlari) o'liy prodsho yoki hokimga ega emas, ammo o'zlarining devor bilan o'ralgan barcha shaharlari va manzilgohlarida kichik hokimlarni tayinlaydilar».

Тауанч со'злар

Salavkiylar, Yunon-Baqtriya davlati, shaharsozlik, me'morchilik an'analari, moddiy madaniyat, Marg'iyona devori, satrap, prodsho, Antiox, o'liy sud, ish boshqaruvchi, prodsho devonxonasi, moliya boshqaruvchisi, soliqdar yig'imini boshqaruvchisi, xat-hujjatlar ishlarining boshqaruvi, bosh qonun boshqaruvi, qo'shinlar bosh qo'mondoni, erparlar, geparxlar, strateglar, polislar, katoykiyal.

Савол ва топшириqlar

1. Antik davri tarixiga bag'ishlangan maxsus adabiyot bo'yicha esse yozing.
2. Salavkiylarning hokimiyat tepasiga kelishi to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Salavkiylarda davlat boshqaruvi qanday kechgan?
4. Yunon-Baqtriya davlati qanday paydo bo'ldi?
5. Yunon-Baqtriya davlatining boshqaruvi haqida gapirib bering.
6. Makedoniyalik Aleksandr asos solgan davsi shaharlarni bilasiz?
7. Salavkiylar davri shaharsozligi to'g'risida gapirib bering.
8. Yunon-Baqtriya shaharlari va madaniyati haqida nima bilasiz?
9. Mavzuga oid xorijiy ilmiy tadqiqotlar bo'yicha qisqa ma'lumot tayyorlang.

9-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eshov B. I. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.
2. Eshov B. I., Odilov A.A. O'zbekiston tarixi. I jild. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
3. Rtveldade E. V., Saidov A. X., Abdullayev E. V. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. – Toshkent: Adolat, 2001.
4. Sagdullayev A., Mavlonov O'. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2006.
5. Samargand. 2750. – Toshkent: O'zbekiston, 2007.
6. History of civilizations of Central Asia. Volume II. UNESCO publishing. – Paris, 1994.
7. Бикерман Э. Государство Селевкидов. – М., 1985.
8. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии / Отв. ред. Г.А. Кошеленко. – М., 1985.
9. История государственности Узбекистана / Отв. ред. Ртвеладзе Э.В., Алимова Д. А. – Ташкент: Узбекистан, 2009. Т.1.
10. История Древнего Востока / Под ред. В. И. Кузицина. – М., 1988.
11. Пичикян И. Р. Култура Бактрии. – М., 1991.
12. Попов А. А. Греко-бактрийское царство. – СПб., 2008.
13. Пураченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В. Северная Бактрия-Тохаристан. Древность и средневековье. – Ташкент: Фан, 1990.
14. Ртвеладзе Э. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005.
15. Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в до н.э. – VII в н.э. – Ташкент, Фан, 2000.

10-MAVZU. XORAZM, QANG', DAVAN, YUECHJI-KUSHON VA KUSHON DAVLATLARI

Reja

- 10.1. Xorazm davlati.
- 10.2. Qang' davlati.
- 10.3. Davan davlati.
- 10.4. Yuechji-Kushon va Kushon davlati.

10.1. Xorazm davlati

Xorazm vohasini o'rab olgan dashtlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvador qabilalar istiqomat qilgan. Ular Sharqiy Kaspiybo'yi va Orolbo'yi oralig'idagi Quyi Amudaryoning Kaspiy dengiziga quyilgan Uzboy o'zani sohilari va Quyi Sirdaryoning eski o'zanlari (Inkardaryo, Quvandaryo) atroflarida joylashgan.

Chorvadorlar bu hududlarda juda erta paydo bo'lganlar. Adabiyotlarda mil. avv. IX-VIII asrlarga oid chorvador sardorlari va oqsoqollari dafn etilgan Tagisken maqbaralari «Avesto»da tilga olingan «tura» – turlar madaniyati bilan qiyoslanib, Inkardaryo havzasida Qang'ha viloyatining markazi joylashgan degan fikr ilgari surildi. Mil. avv. VIII-VII asr chegarasida Quyi Sirdaryo hududidan kelib chiqqan ilk saklar quyi Amudaryoning so'1 sohli yerlarida joylashadi, shuningdek, ularga qo'shni dashtlarda massagetlar yoyilgan. Keyingi davrlarda Sharqiy Orolbo'yi hududlarida turli sak qabilalari: apasiak, sakavarka, augasiy va toharlar yashagan. Ular va Xorazm vohasi aholi o'rtasida iqtisodiy-madaniy aloqalar rivojlangan.

Ushbu mavzuning tarixiy jihatlari o'rganish jarayonida talabalar quyidagi holatlarga e'tibor berishlari lozim:

- Xorazm mil. avv. V-IV asr chegarasi yoki mil. avv. IV asr boshlarida Ahamoniy davlati tarkibidan chiqib, mustaqil davlat sifatida rivoj topdi;
- Xorazm Salavkiylar va Yunon-Baqtriya davlatlari hamda Kushon podsholigi tarkibiga kirmadi;
- Xorazm Kang' davlatining tarkibiy qismi va uning markazi bo'lgan;
- Xorazm tarixida Qang', Kanguy madaniyati, davri hukm surgan degan qarashlar eskirib, ilmiy adabiyotlarda rad etildi.
- Antik davri Xorazm davlatining boshqaruv shakli podsho hokimiyatidan iborat edi. Arrianning asarida Aleksandr huzuriga yetib kel-

gan Farasman «xorazmliklarning podshosi» deb atalgan. Farasman kelib chiqqan sulolaning nomi fanda ma'lum emas. Mil. avv. IV-III asrlarga oid Xorazm tangalari topilmagan. Bu davrda Xorazm davlatining hududiy chegaralari va ta'sir doirasi Janubiy Orolbo'yi, O'rta Amudaryo va Sharqiy Kaspiybo'yi yerlari bilan belgilangan. Ehtimol, bu davrda Uzboy orqali Kaspiy dengiziga suv yo'li xorazmliklar nazoratida bo'lgan.

Mil. avv. II asr oxirlaridan Xorazm podsholari Yunon-Baqtriya podshosi Evkratidning tangalariga o'xshatib, o'z kumush tangalarini zarb eta boshlaganlar. Bu tangalarda podsho-chavandoz tasvirlangan. Tadqiqotchilarning yozishicha, u ko'chmanchi qabilalarning ramzi bo'lib, mil. avv. II asrda Xorazmga kirib kelgan Yuechji – tohar sardorlarining hukmronligini aks ettiradi. Ammo mazkur hukmdorlarning ismlari noma'lum.

Milodiy I asrda davlatda yangi sulolaning hukmronligi boshlanadi. I-III asr boshlariga oid mis tangalaridagi yozuvlarda bu sulolaning ikki vakili – Artav va Artamush ismlari aniqlangan.

Afrig'iylar sulolasi taxtni qo'lga kiritishi haqida Beruniy ma'lumot keltirgan. Mazkur voqea 304-305-yillarga to'g'ri keladi deb hisoblanib kelingan. Biroq bu yil sanasiga nisbatan numizmatika (tangashunoslik) materiallari asosida yangi yondashuv vujudga keldi (E.V. Rtveldze). Unga ko'ra, sulolaning birinchi podshosi Vazamar (Afrig) edi. Vazamar – podsho ismi, Afrig' esa oila, urug'ning nomidir. Shu boisdan, sulolani Vazamariylar (Afrig'iylar) deb atash taklif qilindi. Podsho Vazamarining hukmronligi boshlang'ich yil sanasi inobatga olingan holda, Vazamariylar (Afrig'iylar) xorazmshoh Ma'nunga qadar Xorazmda 600 yildan ziyod hukmronlik qilganlari aniqlanadi.

Xorazm vohasi antik davri tarixini o'rganishda Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi xodimlari ulkan hissa qo'shganlar (S.P. Tolstov, A. V. Andrianov, M. G. Vorobeve, Y. A. Rapoport, B. I. Vaynberg). Ularning izlanishlari va kashfiyotlari tufayli, Xorazm sivilizatsiyasi, qadimiy shaharlari, moddiy va ma'naviy madaniyat obidalari butun jahonga mashhur bo'ldi. XX asrning 90-yillari va XXI asr boshlarida o'zbekistonlik qadimshunoslarning Xorazmdagi yangi arxeologik tadqiqotlarini qayd etib o'tish lozim (M. Mambetullayev, V. N. Yagodin, G'. Xodjaniazov, Q. Sobirov, S. Barotov, A. Abdirimov).

Shaharsozlik va me'morchilik. Antik davrda Xorazm O'rta Osiyoda shaharsozlik va me'morchilik keng rivojlangan muhim markazga aylandi. Ahamoniy davri (Fors) podsholigi tarkibidan chiqib, davlat

mustaqilligiga erishgan qadimiy Xorazmda dehqonchilik voha-tuman-larining tashqi sarhadlari harbiy istehkomlar bilan mustahkamlandi. Davlat chegaralarida hamda savdo karvonlari o'tadigan maskanlar-da qal'alar qurildi. Ular qudratli mudofaa inshootlari bo'lib, alohida burjlar va devorlar ichidagi o'qchilar uchun mo'ljallangan ikki qavatli maxsus yo'laklardan iborat bo'lgan.

Bunday qal'alar Quyi Amudaryoning o'ng sohil yerlarida (Bo'rliqal'a, Ayozqal'a 1, Qo'rg'oshingal'a) va so'l sohil tashqi sarhadlarida (Oqcha-geilin, Govurqal'a, Qangaqirqal'a) taxminan baravar masofada joylash-gan.

Mil. avv. IV-III asrlarda Xorazm davlati hukmdorlari tomonidan mudofaa inshootlarining barpo etilishi sabablari tashqi bosqinlardan himoyalash zaruriyati bilan bog'langan. Xorazm vohasining g'arbiy va shimoli-g'arbiy chegaralarida ko'p sonli qhorvador qabilalar Orol dengizi va Kaspiy dengizi oralig'idagi dashtlarda istiqomat qilgan-lar. Shuningdek, Sharqiy Orolbo'yidagi Quyi Sirdaryo havzasida joy-lashgan chorvadorlar iqtisodiy yutuqlarga erishib, qudratli harbiy kuchga aylanganlar. Xususan, o'sha chorvador qabilalar Makedoni-yalik Aleksandrning Buxoro vohasidan foydali qazilmalar, xomash-yoga boy Qizilqum ichkarisiga yo'l olishga to'siq bo'lib turganlar. Ular ziroatchilik bilan ham shug'ullanib, shaharlar va qal'alar bunyod etish ko'nikmalarga ega edi. Quyi Sirdaryoda qadimshunoslar tomonidan o'trganilgan Chirikrabot, Babishmo'lla, Balandi, Baroqtom kabi yod-gorliklar shular jumlasidandir.

Mil. avv. III asrda Sirdaryoning qadimiy quyi o'zanlarida suv ta'minotining to'xtab qolishi va daryoning zamonaviy o'zani pay-do bo'lishi natijasida, tub joyli aholi avval o'zlashtirgan yerlarni tark etishga majbur bo'ldi. Ehtimol, aynan shu chorvadorlar Quyi Sirdaryo-dan O'rta Sirdaryo hududlariga ko'chib, Qang' davlatiga asos solganlar.

Mil. avv. IV asrda qadimgi Xorazmning bir qator shaharlarida (Xiva, Xazorasp, Qazaxonqal'a – Oqshaxonqala, Katta Oybo'yirqal'a) yirik binokorlik ishlar amalga oshirildi. Bir vaqtning o'zida keng tarmoqli sug'orish tizimi yaratildi. Shaharlar alohida dehqonchilik voha – tuman-lari markazlariga aylandi.

Me'morchilik loyiha bo'yicha shaharlarda binokorlik ishlarini amalga oshirish, mudofaa tizimi va eski binolarni ta'mirlash, yangilar-ni bunyod etish, qurilish texnologiyalarni takomillashtirishni taqozo etgan. Qudratli mudofaa inshootlari, yirik ibodatxona va saroylarni bino qilish uchun millionlab xom g'isht kerak bo'lgan. Davlatning bar-

cha voha-tumanlari alohisi xom g'isht tayyorlash bilan mashg'ul bo'lib, ularni zarur yangi qurilish joylariga yetkazib bergan. Keng miqyo-sda bunday ishlarni tashkillashtirish va amalga oshirish, antik davr Xorazmda ommaviy ravishda yirik sug'orish inshootlar – kanallarni barpo etish jarayoni bilan qiyoslash mumkin.

Xorazmning yirik shaharlari qatoriga milodiy II-III asrlarda quril-gan Tuproqqal'a (maydoni 17 ga), mil. avv. IV-III asrlarda bunyod etil-gan Bozorqal'a (32 ga) va maydoni 42 gektardan iborat Qazaxiyotgan (Oqshaxonqal'a) ko'lna shahri kiradi. Tuproqqal'a Xorazm hukmdor-larining sulolaviy markazi hisoblanadi.

Ko'lna shahar to'g'ri burchakli bo'lib, xom g'ishtdan tiklangan va qalin mudofaa devor bilan o'ralgan. Devorlarda shinaklar hamda bur-jlar mavjud. Tuproqqal'aning markaziy ko'chasi shaharni ikkiga bo'lib, uning shimoliy qismidan janubga – shahar darvozasiga yo'nalgan. Kichik ko'chalar guzarlarning turar joylarini bir-biridan ajratgan.

Tuproqqal'a shahrining asosiy inshooti ulkan ichki qal'asi bo'lib, u Xorazm hukmdorlarining qarorgohi edi. Saroyda turli maqsadlar-da foydalanilgan yuzdan ziyod xonalar va haykallar bilan bezatilgan «shohlar koshonasi» ham ochilgan. Saroyning bir qismi ikki qavat edi.

Qadimshunoslarning yozishicha, shaharda taxminan 2,5 ming kat-ta yoshli kishilar yashagan. Ularning asosiy qismi Xorazm hukmdor-lari qarorgohini muhofaza qilish va shohlarga xizmat ko'rsatish bilan band bo'lgan. Ko'p jihatlarga ko'ra, Tuproqqal'a Qadimgi Sharq tari-xida ma'lum «man qilingan» shaharga o'xshab ketadi, chunki «shohlar shahriga» yaqinlashib kirishga ko'pchilikning imkoniyati bo'lmagan.

Beruniyning ma'lumot berishicha, shoh Afrig' Kat shahri yonida-gi al-Fir joyida yangi qarorgoh barpo etadi. Milodiy IV asr boshlarida Tuproqqal'a saroyi huvillab qoladi.

O'rta asrlar geograflarining yozishicha, Xorazmning qadim poytax-ti Darjash deb atalgan, u Kat shahridan avval bunyod etilgan. Hozirgi kunda Darjash shahri Amudaryoning o'ng sohilida, Xorazm vohasida joylashgan Oqshaxonqal'a bilan bog'lanmoqda. Shahar to'rtburchak shaklda bo'lib, qalin mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Devorlarning tashqi tomonida va burchaklarida burjlar joylashgan, devorlarning balandligi taxminan 12-13 metrdan iborat bo'lgan.

Shahar hududining shimoliy qismi yana bir qal'a devori bilan o'ral-gan. Oqshaxonqal'aning o'ta mustahkamlangan bu qismi, maxsus muhofaza qilinadigan «muqaddas shahar» hisoblangan, uning shi-moliy burchagida yirik ibodatxona joylashgan. Ibodatxona atrofidagi

galereya – yo'lak devorlari rangli suratlar bilan bezatilgan. Mil. avv. IV-II asrlarda Xorazm vohasining turli joylarida ibodatxonalar bino qilindi. Janubiy Xorazmda Elxaras, shimoli-g'arbda Katta Oybo'yirqa'l'a markazidagi ibodatxona, Quyi Amudaryoning so'li va o'ng sohil yerlarida Qal'aligir 2, Govur va Qo'yqirilganqa'l'a shular jumlasiga kiradi. Ular mamlakat miqyosida bosh ibodatxonalar vazifasini bajarganlar. Oybo'yirqa'l'a ibodatxonasidan tashqari ular me'morchilik jihatdan doira shakliga ega bo'lib, mudofaa devorlar bilan o'ralgan.

Darstikning oldingi mavzularidan ma'lumki, ilk temir davriga qadar Xorazm vohasida ko'p asrlar mobaynida uy-joylar sifatida aholi yerto'lalar, kulbalarida yashaganlar. Mil. avv. VI-V asrlarda ular voha binokorligida paxsa va xom g'ishtdan foydalanganlar. Antik davrda odamlar o'rtnashgan joylar paxsa devorlar bilan o'ralgan hovi, uch-to'rt xonali uylar hamda yirik uy-qo'rg'onlardan iborat bo'lgan. Misol tariqasida, Anggaga'l'a uy-qo'rg'onining tomonlari 75 metrga teng bo'lib, u baland mudofaa devor, to'g'ri burchakli burjlar va devor ichidagi o'q otish uchun mo'ljallangan yo'lak bilan mustahkamlangan.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. Xorazmliklarning asosiy tirikchilik manbavi dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan. Vohaning qulay geografik sharoitida rivojlangan ziroatchilik sun'iy sug'orishga asoslangan. Qadimiy uy-qo'rg'onlarning atroflaridagi bog'lar, tokzorlar va dala-sug'orish yerlari keng maydonlarga ega bo'lgan.

Xususan, mil. avv. IV-II asrlarda Xorazmda ulkan sug'orish tizimi barpo etiladi. Antik davrdan avval xorazmliklarda bunday tizim yaratish imkoniyatlari bo'lmagan. Amudaryodan kanal chiqarish usullari ancha takomillashib antik davri sug'orilishi dastlabki sug'orima ziroatchilikdan sezilarli farqlanib, uzunligi 40-50 km kanallar vujudga kelgan. Keng tarmoqli sug'orish tizimini barpo etish markazlashgan davlat hokimiyati tomonidan tashkillashtirilgan.

Zarur suv miqdori bilan yil mobaynida serhosillikni ta'minlash, kanal o'zanlari sersuv oqib turish uchun bahor mavsumidagi sug'orish inshootlarining tozalash ishlari jamoalarning hayotiy muhim vazifaga aylangan. U qadimgi davrdan boshlab davlat va jamoatchilikning burchi hisoblangan.

Xorazmliklar bug'doy, arpa va tariq ekitib, bog'dorchilik bilan ham shug'ullanganlar. Manzilgohlar atrofida ekin maydonlari 200-250 gektar yerlarni tashkil etib, tokzorlar ham keng dalalarni egallagan. Antik davrda Xorazm vohasida Parfiya, Marg'iyo va Baqtriya singari

vino (sharob) ishlab chiqarishga katta ahamiyat berilgan. Ayrim qishloq xo'jalik omborxonalaridagi katta xumalarda ko'p miqdorda vino saqlangan. Uning asosiy qismi tashqi savdoga mo'ljallangan.

Shuningdek, alohida qal'alarda qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlash omborxonalar vazifasini bajargan. Bunday joylarda ko'pdan-ko'p xo'jalik o'ralar va xumlar aniqlangan.

Xorazm hunarmandchiligi (kulolchilik, to'qimachilik, metalga ishlov berish, taqachilik, yarog'-aslahalar ishlab chiqarish, zargarlik va boshq.) ichki va tashqi savdo-sotiq ehtiyojlarini qonqitgan. Shaharlarda mahsulot ayirboshlashning hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi o'rtasida, ziroatchilar va chorvadorlar o'rtasida hamda viloyatlararo mahsulot ayirboshlash rivojlangan. Iqtisodiy voha – tumanlardan olib kelingan tovar mahsulotlari savdo markazlarida to'planib, ulardan karvon yo'llariga olib chiqilgan.

Xorazm vohasida o'troq aholi va chorvador – ko'chmanchilar o'rtasidagi o'zaro savdo muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Dashtlardan ziroatchilar vohalariga chorva, go'sht, teri va jun mahsulotlari olib kelingan. Ko'chmanchilar bilan savdo aloqalari ta'sirida ayrim joylarda, odatda, voha va dasht hududlari chegaralarida mavsumiy bozorlar tashkillashtirilgan.

Xorazm aholisi katta patriarxal oilalardan iborat bo'lib, yer, chorva va mulkka birgalikda egalik qilgan. Boy-badavlat Xorazm shohlarining xo'jaligida ko'pdan-ko'p cho'rilar, qullar va xizmatkorlar mavjud edi. Shunday qilib, hukmdorlar xo'jaligi keng tarmoqli iqtisodiy tizim bo'lib, maxsus ma'muriy va moliyaviy boshqaruvga asoslangan. Tuproqqa'l'dagi saroyning xorazm tilida bitilgan hujjatlarida aholidan olingan soliq tushumlari ro'yxati ifodalangan. Soliq g'alla, un, yog', chorva, hunarmandchilik buyumlari va vino bilan to'langan.

Xorazmning antik davri tarixida ibodatxonalar mavqeyi baland edi. Yangi ma'lumotlarga ko'ra, ibodatxona jamoasi kohinlar va xizmatchilardan iborat bo'lib, o'z yer mulklari, chorva podalari va hunarmandchilik ustaxonalariga egalik qilgan. Yozma manbalardan ma'lumki, kohinlar o'qimishli bo'lib, ularsiz biron katta mas'uliyatli ish boshlash mushkul edi. Kohinlar dehqonchilik ishlarini boshlash, hosilni yig'ishtirib olish muddatini aniq bilishgan. Diniy marosimlar jarayonlarini kohinlarsiz tasavvur qilish qiyin, shuningdek, ular davlat boshqaruvida faol ishtirok etganlar.

Xorazm aholisining asosiy qismini ziroatchilar, hunarmandlar, binokorlar, savdogarlar va turli ishlar bilan band bo'lgan xizmatchilar

tashkil etgan. Qadimgi Xorazmda patriarxal uy qulchiligi rivojlangan. Tuproqqaqalada topilgan hujiatlarda (ular fanda «Xonadonlar ro'yxati» deb tatbiq qilingan) xonadonda yashovchi oila a'zolari tilga olinib, ularga tegishli qullarning ismlari ham keltirilgan. Uy egasi, uning xotini, onasi, o'g'li va kuyovining shaxsiy qullari sanab o'tilgan.

Umuman, 19 ta xonadon ro'yxati topilgan. Hujiatlarning ma'lumotlariga ko'ra, ba'zi xonadonlarda ozodlar bilan birga 20 dan ziyod qullar yashagan. Mazkur hujiatlarni aholining ro'yxatga olinishi jara-yoni bilan bog'lash mumkin, ikkinchidan jang qilishga qobili erkaklarni aniqlash vazifasi ham ehtimoldan xoli emas.

«Xonadonlar ro'yxati» qadimgi Xorazmda xonadon qulchiligi keng rivojlanganidan dalolat beradi. Agar yuqorida keltirilgan oddiy xonadonda mavjud qullarning miqdori hisobga olinib, u holda mam-lakat miqyosida, jumladan, jamiyatning ijtimoiy tarkibidagi yuqori pog'onasida turgan zodagonlar oilalarida va shohlar saroyida hamda ibodatxonalar xo'jaligida qullarning umumiy soni ozod oila a'zolariga nisbatan ayrim holatlarda bir necha baravar ko'p bo'lgan.

Tasviriy san'at, yozuv va din. Xorazm sivilizatsiyasi o'ziga xos xususiyatlarga ega badiiy madaniyat obidalari bilan ajralib turadi. Mil. avv. V-IV asrlar chegarasiga oid Elxaras ibodatxonasi devorlarida o'simlik va geometrik tasvirli naqshlar aniqlangan. Shuningdek, yodgorlikda loydan ishlangan haykallarning parchalari topilgan.

Oqshaxonqal'a ibodatxonasining yo'lak devorlari rang-barang suratlar bilan bezatilgan, jumladan, alohida kishilarning portretlari diqqatga sazovordir. Ularning ayrimlari boshida toj tasviri tushirilgan. Shu bois mazkur portretlar «Xorazm noma'lum hukmdorlarning suratlari» deb atalgan.

Tuproqqaqal'a saroyida «Shohlar zali», «Jangchilar zali», «G'alabalar zali», «Bug'ular zali» deb nomlangan alohida yirik xonalarda loy haykallar va devorlardagi kishilar, hayvonlar va qushlarning rangli suratlari o'rganilgan. Tasviriy san'at namunalari diniy va dunyoviy manzaralar ifodalaniib, ular jonli, yuksak badiiy madaniyat uslubida bajarilgan.

Tasviriy san'at obidalari ichida ko'p miqdorda uchraydigan antik davrga oid terrakota – sopol haykallari, odam yuzi tasvirini aks etgan sopol niqoblari va sopol idishlar sirtidagi turi bo'rtma tasvirlar e'tiborga molik. Shuningdek, faqat Xorazm madaniyatiga oid tik turgan ayol haykali sifatida ishlangan katta sopol idish – ossuariy, sopol qutilarga o'xshash ossuariylarning qopqog'ida o'tirgan holatda tasvir-

langan ayol va erkaklarning haykallari hamda otni yoki tuyani minib o'tirgan chavandoz haykali shaklidagi yasalgan ossuariylar betakror badiiy madaniyat namunalari hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik, sug'orish tizimi hamda me'morchilikning keng miqyosda rivojlanishi amaliy bilimlar, yangi texnologiyalarni hayotga tatbiq qilishni talab etardi. Shu bois Xorazmda astronomiya, geometriya, matematika kabi aniq fanlar asoslari taraqqiy topgan. Ikki qavatli baland Quyqirilgan qal'a ibodatxonasi-dan ko'nd jismalarning harakatlari kuzatilgan. Bu muhim astronomiya vazifalariga oid kuzatuv natijalari zirotchilar uchun katta ahamiyat kasb etgan. Ma'lumki, dehqonchilik ishlari, ekin ekish, ko'chat o'tkazish va hosil yig'ish mavsumlar yil fasllari almashuvi bilan uzviy bog'langan. Xorazmlik koinot-astronomlari, misr koinlari Nil toshqini vaqtini bilishgani singari Amudaryo suv sathining ko'tarilishi vaqtini belgilab berishgan.

Samoviy hodisalarni tabiat hodisalari bilan bog'lash va qiyoslash natijasida O'rta Osiyoda dastlab zardushtiylik taqvimini vujudga kelgan. Uning asosida Sug'd va Xorazm taqvimini tuzilgan. Taqvim yili 365 kun va 12 ta oydan iborat bo'lgan.

Mil. avv. V-IV asrlarda oromiy alfbosi harflari tizimiga asoslangan Xorazm yozuv madaniyati shakllanadi. Qadimgi xorazm yozuvi antik davrida keng yoyiladi. Bu yozuv 20 ta harfdan iborat bo'lib, sopol sirtiga, charmga va yog'och taxtachalariga bitilgan. Xorazm yozuvi orqali muhim ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni, moddiy va ma'naviy madaniyatga oid tarixiy muammolarni o'rganish mumkin.

Hujiatlarda davlat xazinasiga soliq majburiyati sifatida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini topshirgan aholi vakillarining ro'yxati, ibodatxonalar xo'jaligidan chorva, un, hunarmandchilik buyumlari alohida shahslarga berilganligi haqidagi ma'lumotlar, xonadonlar ro'yxati va shaxslar ismlari, qayd etilgan hamda «Avesto»dan ma'lum xudolar nomlari, Amudaryoning homiysi, ilohi «Vaxshu» va boshqa ma'lumotlar keltirilgan. Xorazmda saroy va ibodatxonalar qoshida boshlang'ich maktablar mavjud bo'lishini taxmin qilish mumkin. Bu maktablarda bolalarni yozish va hisobga o'rgatishgan. Ikkinchi bosqichda o'spirinlardan xo'jalik va ma'muriy ish yurituvchi xatlotlar tayyorlanganligi ehtimoldan xoli emas.

Antik davri Xorazm vohasida zardushtiylik ta'limoti keng yoyiladi. Turli ma'lumotlar shundan dalolat beradi. Bular ichida zardushtiy-larning dafn marosimlari bilan bog'liq ossuariylar – suyakdonlar alo-

hida ahamiyatga ega. O'rta Osiyoda eng qadimgi ossuariylar, xususan, Xorazmda topilgan. Xorazmliklar yer, suv, havo va olovga sajda qilib, mazkur muqaddas unsunlarni qadrlaganlar. Vohada hosildorlik va otashparastlik marosimlariga oid yirik ibodatxonalar va otashgohlar topilgan. Ular shaharlar va alohida voha-tumanlar hududlarida joylashib, diniy marosimlarni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lganlar.

Xorazm ko'zna shaharlarida ko'pdan-ko'p sopol haykalchalar topilgan. Ular ichida ayol haykalchalari diqqatga molik. Mazkur haykalchalar buyuk «Ona iloha» yoki suv, hosildorlik, ma'budasi Ardivisura – Anaxita (xorazm tilida Naxitak) ramzini o'zida aks etadi. Xorazm sopol idishlarning sirtidagi mifologik-asotirli mavzular bilan bog'liq bo'rtma rasmlar o'rganilgan. Ular qadimiy e'tiqodlar mazmun-mohiyatini ochib beradi. Shuningdek, Kushon davlati orqali Hindistondan Xorazmga olib kelingan Budda hamda fil, maymun sopol haykalchalari va xalsedondan ishlangan marjonlar topilgan.

10.2. Qang' davlati

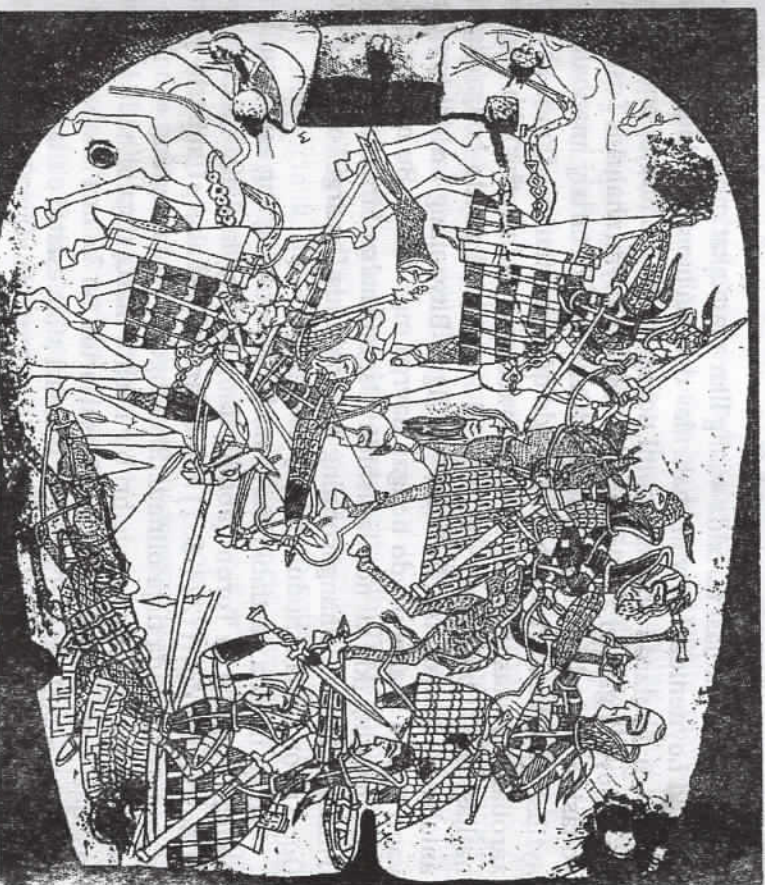
Antik davr O'zbekiston hududlarida taraqqiy etgan davlatlardan biri Qang' davlatidir. Qadimgi Xitoy manbalarida Qang' davlati mavjud bo'lganligi haqidagi ma'lumotlar mil. avv. II asrga to'g'ri keladi. Qang' davlati mil. avv. III asrning boshlarida paydo bo'ldi. Yunon-Baqtriya davlati va qo'shni ko'chmanchi qabilalar bilan bo'lgan kurashlar natijasida Qang' davlati yanada mustahkamlanadi hamda manbalarida O'rta Osiyodagi yirik davlatlardan biri sifatida tilga olinadi. Davlatning nomi «qang'», «qang'ar», «qang'uy» deb nomlanuvchi qabilaning nomidan olingan bo'lib, etimologiyasi munozarali hisoblanadi.

Qang' davlati asosini tashkil etgan qabilalar Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlarida istiqomat qilganlar. Davlat tashkil topgan dastlabki davrda uning hududiy asosini Toshkent vohasi tashkil etgan. Tashqi harbiy hujumlar tufayli Qang' davlati nafaqat mustahkamlanib oladi, balki o'z chegaralarini ham kengaytirib boradi. Ya'ni mil. avv. II va milodiy I asrda Qang' davlatining hududi ancha kengayib, Toshkent vohasi, O'rta Sirdaryo yerlari, Talas vodiysi va Chu daryosining quyi oqimidagi yerlarni o'z ichiga olar edi.

Qang' davlati haqida bizgacha yetib kelgan manbalarda bu davlat hokimiyati qanday idora qilangani, boshqaruv tartibi va shakllari haqida aniq ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Katta Xan sulolasi taxtida (mil. avv. 202-yildan mil. 25-yilgacha) Qang' podshosi o'z oqso-

qollari bilan maslahatlashib ish tutganligi haqida ma'lumot beriladi. Bundan xulosa chiqargan tadqiqotchilar o'sha davrda tashkil topgan Qang' davlatida kengash muhim rol o'ynaganligini, davlat kengashida qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol qatnashganliklarini hamda ularning fikri hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lganligini ta'kidlaydilar. Demak, o'sha davrlarda podsho saroyi qoshida kengash mavjud bo'lib, podshoning ichki hamda tashqi siyosati va boshqa barcha davlat ishlari va boshqaruvi bilan bog'liq masalalar ana shu kengash yig'ilishida hal qilingan.

Qang' davlatiga qarashli yerlar bir nechta viloyatlarga (yoki mulklarga) bo'lingan bo'lib, ularning har birini jobg'u yoki yobg'u (qad. Xitoy manbalarida chjaovu) deb nomlangan hokimlar boshqargan. Jobg'ular mamlakat boshqaruvida Qang' podsholarining asosiy tayanchi hisoblangan. Jobg'ular podsholarga yaqin kishilardan, ularning qarindoshlaridan, yirik urug'-qabila boshliqlaridan tayinlangan.

Jang tasviri. Mil. avv. II-I asrlar.

Siyosiy tuzilma sifatida Qang' ehtimol, mil. avv. II asrgacha shakllangan yarim ko'chmanchi va yarim o'troq qabilalarning Qang' yo'lbo'shchilari qo'l ostida birlashtirilgan turli-tuman ittifoqlaridan iborat bo'lgan. Dastlab u uncha katta bo'lmagan qabilalar ittifoqidan iborat bo'lib, janubda yuechilar hokimiyatiga bo'ysunsa, Sharqda xunlarga qaram edi. Mil. avv. II – mil. II asrda asta-sekinlik bilan u qudratli davlatga aylanadi. Bu davrda Qang' davlati manbalarda 120 ming deb ko'rsatiluvchi kuchli qo'shinga ega bo'lgan va qo'shni Xitoyga nisbatan g'oyatda mustaqil siyosat olib borgan.

Arxeologik manbalarning guvohlik berishicha, Qang' qo'shinlaridagi o'tliq suvoriylar yuechi suvoriylari kabi yupka shaklidagi burmali sovut, ko'krakka taqiladigan qalqon kiyishgan. Baland po'lat yoqalar ularning bo'yini himoya qilisa, dubulg'alar boshni omon saqlagan. Qurollardan qilichlar, nayzalar, jangovar boltalar, kamon va o'qlar keng tarqalgan edi. Har bir bo'limma ajdar shaklidagi o'ining maxsus tug'iga ega bo'lgan. Demak, Qang' davlati qo'shinlarida qurullanish va harbiy san'atga alohida e'tibor berilgan.

Katta Xan sulolasi tarixida «qang'liar mamlakati podshosining turar joyi Loyuenidagi Bityan shahrida» deb ma'lumot beriladi. Boshqa tarixiy manbalarda Loyueni nomi uchramaydi. Binobarin, uning qayerda joylashganligi aniqlanmagan. Olimlar Bityan shahrini Toshkent vohasida joylashgan deb hisoblaydilar. Chunki tarixiy manbalarda aytilishicha, Yaksart-Sirdaryo bo'yida qadimgi Kanha – Qanga shahri xarobalari joylashgan. Uzoq yillik arxeologik tadqiqotlar olib borish natijasida Kanha shahri mil. avv. III-II asrlarda paydo bo'lganligini aniqlandi. Demak, manbalarda eslatilgan Bityaning tashkil topgan vaqti Qanga shahri paydo bo'lgan davrga mos keladi. Bu nomlar bit-ta shaharning ikki xil nomlanishidir. Ushbu shahar Sirdaryoning o'ng irmoqlaridan biri Ohangaronning quyi oqimida (hozirgi Toshkent vil. Oqqo'rg'on tumani hududida) joylashgan.

Qanga haqida dastlabki ma'lumotlar Avestoning eng eski qismlari bo'lgan Yashtlarda Turon qabilalarining turarjoylari sifatida eslatiladi. Sosoniylar davri (224-651) manbalarida bu shahar «Qandesh» yoki «Qandiz» shaklida tilga olinadi. Shuningdek, Firdavsiyning «Shohnoma» asarida ham Qanga shahri bir nechta marta tilga olinadi. Undan tashqari o'rta asrlar geograflari asarlarida bu ko'lna shahar «Kenkrako», «Xarashkent», «Tarband» nomlari bilan eslatib o'tiladi.

Yuqorida eslatilgan Katta Xan sulolasi tarixida «Qang' podshosining yozgi qarorgohi Loyuenidan yetti kun yo'l yurib boriladigan yerda joy-

lashgan» degan ma'lumot beriladi. Shi-gu solnomalarida ta'kidlanishicha «Qang' hokimi qishda (sovuqda), yozda (issiq paytlarda) bir yerda yashamas edi». Bu bilan bu fasllarda ularning turar joylari boshqa-boshqa yerda bo'lishi o'qitirib o'tiladi. Keltirilgan axborotdan Qang' davlati o'sha davrlarda, asosan, yarim o'troq va yarim ko'chmanchi qabilalar davlati ekanligini tushunib olish qiyin emas. O'troq aholidan tashqari Qang' davlatining chegarasida bir qancha qabilalar mavjud bo'lib, ular dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik bilan ham shug'ullanib kelinganlar. Ular bahor va yoz oylarida o'z chorvalari bilan ko'chib yozgi yaylovlarda yashaganlar. Qishda esa an'anaviy qishlov joylariga ko'chganlar.

Antik davrda Qang' podsholarining yozgi qarorgohlari an'anaviy qishlov joylaridan shimolda o'rta asrlardagi O'tror shahri o'rnida hozirgi Qozog'istonning Aris va Turkiston shaharlari o'rtasida joylashgan. Keyinroq ham, ya'ni, ilk o'rta asrlar davriga kelib yarim mustaqil Chochoch hukmdorlari O'tror o'z qo'llarida saqlab qolganlar. Bu shahar ularning yozgi qarorgohi hisoblangan.

Mil. avv. II-I asrlarga kelib Qang' davlati kuchayishi natijasida bir qancha viloyatlar unga tobe etiladi. Xitoy solnomalarida qang'liarga tegishli quyidagi beshta viloyatlar haqida ma'lumotlar mavjud: Suse (Suse), Fumnu, Yuni, Gi, Yueguan. Ushbu viloyatlarning qaysi hududlarda joylashganligi haqida tadqiqotchilar orasida yagona fikr yo'q. Ayrim tadqiqotchilar (V. V. Bartold, M. E. Masson, S. P. Tolstov) Suse – Kesh (Shahrisabz), Fumnu – Zarafshondagi Kushoniya, Yunini – Toshkent, Gini – Buxoro, Yuegyanni – Urganch va uning atroflari bilan aynan bir deb hisoblaydilar. Ammo, Qang'ga tobe viloyatlarni bunday joylashtirish to'la holda ilmiy asoslanmagan bo'lib, munozarali hisoblanadi.

Qang' davlatining etnik tarkibi xilma-xil bo'lib, uning anchagina katta hududlarida Sug'diyona, Ustrushona va Toshkent vohasida yashovchi dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanib kelgan o'troq aholi bilan birgalikda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvador qabilalar (saklar, massagetlar, toharlar, alanlar va boshqalar) istiqomat qilganlar. Sirdaryoning o'rta oqimida yashagan qang'liar Qang' davlati tashkil topishida asosiy o'rinni egallagan bo'lib, Qang' podsholari, asosan, qang'liar bo'lgan.

Mil. avv. II – mil. II asrlarda Qang' davlati o'z rivojlanishining yuqori cho'qisiga ko'tariladi. Qang' podsholariga bo'ysunuvchi yarim mustaqil viloyatlarni birlashtirgan bu davlat o'z vaqtida anchagina kuchli bo'lib, o'zbek davlatчилиги tarixida o'z o'rniga egadir. Agarda an-

tik davrda O'rta Osiyoning janubida shakllangan Kushon va Parfiya davlatlari Ahamoniyar, Aleksandr, Salavkiylar asos solgan davlatlar an'analarini o'zlashtirib taraqqiy etgan bo'lsa, Qang' davlati taraqqiyotida ko'chmanchilar davlatchiligi belgilari borligi bilan ajralib turadi.

Ov manzarasi. Mil. avv. II-I asrlar.

Bizga qadar yetib kelgan yozma manbalar va bugunga qadar olingan arxeologik ma'lumotlarga asoslangan tadqiqotchilar Qang' davlati, uning tarkibi, siyosiy, madaniy va iqtisodiy tarixini yoritishga, mazkur siyosiy birlashmada davlatchilik boshqaruvining shakllanishi va rivojlanishi xususida o'z munosabatlarini bildiradilar.

Manbalar Qang' podsholarining nomlari haqida ma'lumotlar bermaydi. Faqat shu narsa ma'lumki, ular o'z nomlari bilan birgalikda urug' nomini ham qo'llaganlar va «Qang' xonadoni hukmdori» deb atalganlar. Qang'da saylangan hukmdorning hokimiyati oqsoqollar kengashiga tayangani va ayni paytda kengash tomonidan cheklab qo'yilganini kuzatish mumkin. Qang' hukmdorlarining qanday unvon

bilan atalganligi ma'lum. Ammo kengashdagi zodagonlar vakillari gandy atalganligi turli bahslarga sabab bo'lgan. Antik davrdagi usunlar, yuechijlar va qang'larning hukmdorlari yabg'u unvoni bilan atalgan.

Qang' davlati olib borgan tashqi siyosat qo'shni davlatlar bilan savdo-sotiq aloqalarini o'rnatish, keskinlashgan vaziyatning oldini olish va o'z chegarasida osoyishtalik o'rnatishga qaratilgan edi. Shu bilan birgalikda, payti kelganda atrofdagi kuchsizlanib qolgan qabilalarga, vohalarga, viloyatlar ustiga hujum qilib, ularni o'ziga qaram qilish ayrim hollarda tashqi siyosatni belgilab berar edi.

Tadqiqotchilarning fikricha, qang'lilarning eng ashaddiy dushmanlaridan biri usunlar edi. Qang' davlati hokimiyat boshliqlari usunlarning bosqinchilik siyosatini cheklash maqsadida xunlar bilan yaqinlashib, ular bilan do'stona munosabatlar o'rnatadilar. Mil. avv. II-I va mil. I asrda usunlar Xitoy hukmdorlari bilan yaqin munosabatlar o'rnatib xunlar va qang'lilarga qarshi kurash olib boradilar. O'z navbatida Xitoy imperatori ko'chmanchilarning o'zaro kurashlaridan foydalalanib, o'z yerlarini kengaytirish maqsadida Koshg'ar, Yorkent va Davan yerlariga hujumlar uyushtiradilar. Qang'lilar xitoyliklarning harbiy va siyosiy maqsadlarini tushunib, ularni o'z chegaralariga yaqinlashtirmaslikka harakat qiladilar. Chunonchi, Xitoy qo'shinlari mil. avv. 104-, 102-, 65-yillar va milodiy I asrda Davan, Yorkent va Koshg'ar viloyatlariga bosqinchilik yurishlari uyushtirgan vaqlarda qang'lilar yordamga kelib xitoyliklarning bosqinchilik yurishlarini bartaraf etishda faol ishtirok etadilar.

Qang' davlatining janubdagi qo'shnisi – antik davrdagi ulkan va qudrati saltanatlardan biri Kushon davlati edi. Qang'lilar bu davlat bilan do'stona munosabat o'rnatishga harakat qilishlariga qaramasdan mil. I asrda kushonlar qang'lilarning mulklari hisoblangan ayrim viloyatlarni o'z chegaralariga qo'shib oladilar.

Qang' davlatining asosiy aholisi o'troq va yarim o'troq turmush tarzli kechirganlar va ularning atrofida ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanuvchi aholi yashagan. O'troq aholi, asosan, vodiya, daryo vohalarida yashab, dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Qang'lilar dehqonchiligida arpa, bug'doy, tariq, no'xat, sholi va boshqa donli mahsulotlar yetishtirish asosiy o'rinda turgan.

Vohalarda yashovchi o'troq aholi dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik bilan ham shug'ullanganlar. Yozma manbalarda bu aholining sut-qatiqlari va zotdor otlari borligi haqida ma'lumotlar beriladi.

Chorva mollarining ko'pchilik qismi ko'chmanchi va yarim o'troq aholi ixtiyorida bo'lgan. Ko'p sonli chorva mollarini esa mavsumga qarab bir joydan ikkinchi joyga haydab boqganlar. Qang' podsholari va ularga yaqin bo'lgan kishilar nihoyatda boy chorvadorlar bo'lganlar. Ular bahor kelishi bilan yaqinlari, qarindosh urug'lari bilan birgalikda yozgi qarangohda, ya'ni O'troga borib yozni o'tkazganlar. Kuzda esa qishlovni o'tkazish uchun Qangaga qaytib ketganlar.

Arxeologik tadqiqotlar natijalariga qaraganda O'tror, Oqtepa, Qorovultepa, Qovunchi, Choshtepa, Mingo'rik xarobalari o'rnida qang'arlarning qo'rg'onlari va ko'xna shaharlari bo'lgan. Shahar va qishloqlarda yashovchi o'troq xalqlar ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholiga nisbatan yuqori turganlar. Toshkent vohasida yashovchilar asosan dehqonchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullanganlar. Ular arpa, bug'doy, tariq, no'xat, sholi va boshqa donli ekinlar yetishtirganlar. Mevali daraxtzor va uzumzorlari ko'p bo'lgan. Sirdaryoning o'rta ogimida yashovchi qang'arlar asosan, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

Qoramozor, Qurama va Chotqol tog'larida temirchilik, misgarlik hunarining rivojlanishi uchun kerakli ma'danlar bo'lgan. Bu joylardan juda ko'p plab mis, temir, kumush va boshqa metallar olingan. Ustalar turli metallarni bir-biriga qo'shib, mustahkam qurollar yasashni ham o'zlashtirganlar. Shuningdek, kundalik ehtiyoj buyumlari ishlab chiqarilib, ichki va tashqi savdo uchun turli mahsulotlar tayyorlangan.

Qang' shaharlari qalin va baland devorlar bilan o'ralgan. Devorlarning tashqarisida qal'a atrofi gir aylantirilib chuqur va keng qilib xandaq qazilgan. Shaharlarning bir necha darvozalari bo'lgan. Yirik shaharlardan tashqari, Toshkent vohasida yuzga yaqin aholi yashaydigan katta va kichik uy-qo'rg'onlari ham mavjud bo'lgan.

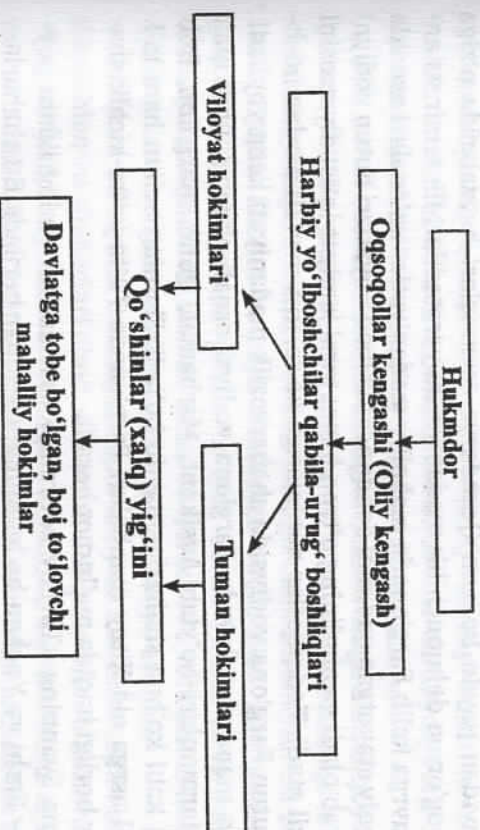
Mustahkam himoya inshootlari va qal'alarga ega bo'lgan shaharlarda qabila boshliqlari, urug' yoki jamoa oqsoqollari, boy-badavlat oilalar va qisman hunarmandlar yashaganlar. Turar-joylar, asosan, paxsa va xom g'ishtdan qad ko'targan. Qang' davlati aholisining ko'pchilik qismi, ayniqsa dasht chegaralarida joylashgan manzilgohlarda yerto'lalarda, kapa uylarda va o'tovlarda yashab, yarim o'troq va yarim ko'chmanchi turmush tarzi yuritganlar.

Qang' davlatida hunarmandchilikning ko'plab sohalari: kulolchilik, temirchilik, teriga ishlov berish, zargarlik, tosh-taroshlik, to'qimachilik kabi turlari rivojlangan edi. Arxeologik ma'lumotlarning guvohlik berishicha, yirik shaharlarda hunarmandchilikning ma'lum sohasiga

ixtisoslashgan ustalarning mahallalari mavjud bo'lgan. Tadqiqotlar natijasida topilgan rangdor sopol idishlar, turli matolar qoldiqlari, charm buyumlar, ot-ulov anjomlari hamda turli zeb-ziynatlar topilgan. Shuningdek, Qanga xarobalaridan, Jo'narik atroflaridagi tepaliklardan, Qovunchitepa, Choshtepa va Toshkent vohasining hududlaridan mil. avv. III - milodiy III asrga oid arxeologik topilmalar ham Qang' madaniyati rivojining namunasidir.

Yaksart-Sirdaryoning o'rta ogimida yashovchi qang'llarning Sug'diyona, Farg'ona aholisi hamda daryoning quyi ogimida yashovchi qabilalar bilan o'zaro madaniy va iqtisodiy aloqalari Qang' davlati madaniyati taraqqiyotiga asos bo'lgan edi. Shuningdek, Qang' davlati hududlaridan Buyuk ipak yo'li tarmoqlarining o'tganligi ham davlatning iqtisodiy va madaniy rivojiga, qo'shni davlatlar bilan siyosiy va diplomatik aloqalarning taraqqiy etishi uchun omil bo'lib xizmat qilgan edi. Milodiy III asrda Qang' davlati mayda mulklarga parchalanib ketadi.

Qang' davlatining idora-tartib usuli

10.3. Davan davlati

O'rta Osiyoning sharqida, Sirdaryoning yuqori havzasida joylashgan qadimgi Farg'ona antik davr tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan edi. Farg'ona to'g'risida yunon-rim mualliflari ma'lumotlar bermaydilar. Bu davlat haqidagi yozma ma'lumotlar, asosan, Xitoy

manbalarida – Chjan Syan ma'lumotlarida, Sima Syanning «Tarixiy xotiralar», Ban Guning «Birinchi xan sulolasi tarixi» asarlarida beriladi. Bu manbalarda ushbu davlat «Dayuan» yoki «Davan» nomi ostida eslatiladi. Farg'ona so'zi Sug'd manbalarida «Fragonik» shaklida yozilib «tog'lar orasidagi vodi», atrofi berk soylik» ma'nosini beradi. Xitoy manbalaridagi Dayuan ham «tog'lar orasidagi vodi» ma'nosini beradi.

Davan davlati tarixi bo'yicha uzoq yillardan buyon tadqiqot ishlari olib borilib, so'nggi yillarda o'zbek olimlaridan A. Asqarov, A. Xo'jayev, B. Matboboyev, A. Anorboyev, S. Qudratov, B. Abulg'ozieva, B. Abdullayev, Abduxolliq Abdurasul o'g'li kabilar arxeologik ma'lumotlarni yozma manbalar bilan qiyosiy o'rganish asosida samarali ishlar olib borayotgan bo'lishlariga qaramay, bu yo'nalishda hali ko'pgina masalalar o'z yechimini topmagan. Davan davlati shaharlarining aniq joylashuvi, davlat tizimi va boshqaruvi, davlatning chegaralari, qo'shni davlatlar bilan munosabatlar, mahalliy madaniyatning qo'shni madaniyatlardan munosabatlari masalalari shular jumlasidandir.

Qadimgi Farg'ona aholisi bronza davridayoq buloq suvlari bir-lashuvidan paydo bo'lgan Qoradaryo tarmoqlari havzalarida o'ziga xos sug'orma dehqonchilik madaniyatini yaratadilar. Ilk temir va antik davrga kelib Farg'onada mahalliy madaniyatlar an'analari asosida taraqqiy etayotgan qadimgi dehqonchilik madaniyatlari butun vodiyni qamrab oladi va aholining o'troq hayot tarzi jamiyat iqtisodiy asosini tashkil etadi. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, mil. avv. III asrdan boshlab butun Farg'ona vodiysida shaharsozlik madaniyati keng yoyiladi. Aynan mana shu davrda Farg'ona vodiysi orqali o'tgan Buyuk ipak yo'li tarmoqlari bo'ylab Axsikent, Marhamat, Qubo, Marg'ilon, Bob (Pop) kabi ko'pna shaharlar paydo bo'ladi. Shuning uchun ham mil. avv. II asrga oid Xitoy manbalari Farg'onada 70 ta katta-kichik shaharlar borligi haqida ma'lumot beradi.

Sima Syanning «Tarixiy xotiralar» asarida Davanning ikkita poytaxti – Ershi va Yuchen bo'lgani haqida xabar beriladi. Bu shaharlar-ni joylashuvi masalasida olimlar orasida yagona fikr yo'q. Ular O'zgan, Mingtepa (Marhamat), Qo'qon, Koson va Axsikent o'rnida joy-lashtriladi.

A. Anorboyevning fikriga ko'ra, mil. avv. III-II asrlarda Dayuan – Farg'ona davlatining poytaxti eski Axi (Axsikent) shahar xarobalari o'rnida joylashgan. A. Xo'jayevning yozishicha, xitoy manbalarida tilga olingan «Yuan-cheng» (Yuchen) atamasi uyg'urcha tarjimalar-

ida «Parg'ona shahri» (Parkana) Axsiket xarobasi bo'lishi mumkin. Tadqiqotchilarning aytishicha, «Parkana» tushunchasi tog'lar yoki balandliklar o'rtasidagi tekislik ma'nosini anglatadi, «Yuan-cheng» toponimi ikki so'zdan iboratdir, ya'ni «Yuan» Parkananing xitoycha tar-jimasi, «cheng» esa «atrofi devorlar bilan o'ralgan shahar» ma'nosini anglatadi.

Eng qadimgi yozma manbalar O'rta Osiyodagi ayrim ilk davlat uy-shumalari haqida ma'lumotlar bersa-da, Farg'ona haqida bunday ma'lumotlar uchramaydi. Shunga qaramasdan, Y. A. Zadneprovskiy Qadimgi Farg'ona (Davan) podsholigining mavjud bo'lganligini taxmin qiladi. A.Asqarovning fikricha, mil. avv. I ming yillikning o'talaridan oldin-gi davrdagi Farg'ona haqida so'z yuritilganda odatda faqat «chifdom» (voha) shaklidagi qadimgi davlat asoslarining paydo bo'lishi anglashiladi. Olimning fikricha, mana shu holatni hisobga olib Farg'onada davlatchilik, atidan, mil. avv V-IV asrlarda paydo bo'lgan bo'lishi mumkin.

A. Asqarovning bu xulosasi ikkita tarixiy dalilga asoslangan. Birin-chisi, aynan mana shu davrga oid arxeologik topilmalar (Sho'rabashot madaniyat) ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganligi (mahsulot ishlab chiqarish va savdo sotiqning o'sishi) haqidagi taxminlarni ilgari surish imkonini beradi. Ikkinchisi, mil. avv. II asrdayoq Farg'onada ko'p sonli shaharlar mavjudligi haqida ma'lumotlar bor.

Mil. avv. II asrdan boshlab Koshg'ardan Davanga shimoliy yo'l dan karvon yo'li harakati boshlanadi. Bu yo'ldan ipak va boshqa mahsu-lotlarning xalqaro tranzit savdosi amalga osha boshlaydi. Bu paytga kelib Davan aholisi ko'paya boshlaydi va ko'plab mustahkamlan-gan aholi manzilgohlari paydo bo'ladi. Savdo yo'li da Davan muhim ahamiyatga ega bo'lib boradi. Yassa va Qoradaryo vohalarida ko'pgina gal'alar savdo yo'lini qo'riqlash maqsadida barpo etilgan.

Mil. avv. 125-yilda Davanga kelgan xitoy elchisi Chjan Syan bu yer-da qishloq va shaharlari obod, sug'orma dehqonchilik va hunarmand-chilik xo'jaliklari yuksak rivojlangan, kuchli harbiy kuchlarga ega dav-latni ko'radi. Chjan Syan Davanning qishloq xo'jaligi haqida ma'lumot berib, shunday yozadi: «O'troq aholi yer haydaydi, g'alla va sholi ekadi, ularda musallas navli uzum, juda ko'plab yaxshi otar bor. Davanning barcha joylarida uzum vinosi tayyorlaydilar. Boy xonadonlar uni kat-ta miqdorda tayyorlaydi, bu ichimlik xumlar da bir necha o'n yillarda ham buzilmay saqlanadi». Shuningdek bu elchi, bu davlat aholisi juda xushmuomala, mehmondo'st, ko'ngli ochiq odamlar ekanligi haqida ma'lumot beradi.

Xitoy manbalari qadimgi Farg'onada dehqonchilik madaniyati yuqori darajada rivojlanganligini isbotlaydi. Xitoyliklarni, ayniqsa, o'zlari uchun notanish bo'lgan beda va uzun hayratga solgan. Manbalarda yana shunday ma'lumot bor: «Xitoy elchisi urug' keltirdi, shunda osmon farzandi (Xitoy imperatori) unumdor yerga beda va uzun ekdi». Davanliklarning bog'larida uzumdan tashqari anor, o'rik va boshqa mevali daraxtlar ko'p bo'lgan. Xitoy tarixchilari bu mevalarning Xitoyda paydo bo'lishini Davan bilan bog'laydilar.

Xitoy manbalari, shuningdek, qadimgi Farg'ona chorvachiligining o'ziga xos tomoni bo'lgan yilqichilikning yuqori darajada rovojlanganligi haqida ham ma'lumotlar beradi. Davan davlati antik davrda mashhur zotdor otlari bilan shuhrat qozongan edi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, ularni yetishtirish bilan o'troq aholi shug'ullangan. «Davanda yaxshi otlar bo'lib, ular Ershi shahridadir, otlarni yashiradilar va Xan elchisiga berishga rozi bo'lmaydilar». Davanning mashhur «samoviy otlari» tasvirlari tushirilgan qoyatosh suratlari bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan.

Xususan, O'shdan 8 km uzoqlikdagi Ayrimchatorning qoya adirlarida 30 ta chiroyli zotdor otlarning tasvirlari bor. Xuddi shunga o'xshash tasvirlar Marhamat yaqinidagi Aravon qoyasidan, Navqat vohasi va Obshirsoydan ham topilgan. Bu tasvirlar Davan o'zining samoviy otlari bilan qadimdan mashhur bo'lganligini tasdiqlabgina qolmay, farg'onaliklarning yuksak san'at sohblari bo'lganliklaridan ham dalolat beradi. Manbalarning guvohlik berishicha, qo'shni davlatlar, xususan, Xitoy imperatorlari Davan otlarini nihoyatda qadrlaganlar.

Davan davlati ma'lum bir siyosiy uyushmani tashkil etgan bo'lib, davlatni boshqaruvchi hukmdor manbalarda «Van» (podsho) unvoni bilan ish yuritgani eslatiladi. Manbalarda «Van» unvoniga ega bo'lgan Motsay, Chan Fin, Mug'ua, yan'yu kabi hukmdorlarning nomlari saqlanib qolgan. Yagona hukmdor bo'lgan podsho, ya'ni «Van» davlat ahamiyatiga molik bo'lgan ishlarni oqsogollar kengashiga suyanagan holda olib borgan. Manbalarning ma'lumot berishicha, podshoga yaqin kishilar (odatda uning qarindoshlari) orasidan yordamchilar – bit-ta katta yordamchi (Fu van) va bitta kichik yordamchi (Fu-go-van), tayinlangan. Davlat hukmdori yoki podsho mamlakatning siyosiy va diniy hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bu jarayonda oqsogollar kengashining ham ahamiyati kam bo'lmagan. Oqsogollar urush va sulh tuzish masalalarini hal etishda ishtirok etganlar, ba'zan ular hukmdorning taqdirini ham hal qilganlar. Misol uchun, manbalarda

qayd etilishicha, urushda mag'lubiyatga uchraganligi uchun hukmdor Van Motsay oqsogollar kengashidagi umumiy ovoz berishda aybdor deb topilgan va qatl qilingan.

Davan davlati hududlari shaharlar va vohalarga bo'lingan holda idora etilgan bo'lishi mumkin. Chunki manbalarning ma'lumot berishicha, Yuchen shahrining hokimi Xitoy qo'shiniga oziq-ovqat yetkazib berishdan bosh tortgan. Tadjiqotchi N.Gorunova har bir shahrning, Ehtimol, vohaning o'z hokimi bo'lganligi haqidagi taxmini ilgari suradi. Olimaning fikricha, aynan mana shu hokimlar oqsogollar kengashi tarkibiga kirgan va unda hal qiluvchi mavqega ega bo'lgan. Asqarovning fikricha, oqsogollar kengashi oldida podsho-hukmdorning huquqlari cheklangan edi. Ayniqsa, urush va tinchlik, diplomatik masalalarda hal etuvchi kuch va huquq oqsogollar kengashi qo'lida edi.

So'nggi yillarda Davan davlati tarixi bo'yicha samarali ish olib borayotgan B.X.Matboboyevning yozishicha, ichki tartibni saqlash va mamlakatni tashqi dushmanidan himoya qilish uchun Davan davlatida asosan piyoda askarlar va oltiq suvoriylardan iborat bo'lgan 60 ming kishilik qo'shin mavjud edi. Manbalarning ma'lumot berishicha, davanliklar «otda ketayotib o'q otishda mohir bo'lganlar». Jangchilarning qurollari o'q-yoy va nayzadan iborat bo'lgan. Davan qo'shinlari ochiq jangga kirishga ham, uzoc muddati mudofaa urushlari olib borishga ham qodir bo'lgan.

Davanning «samoviy otlari» va davlatning serunum yerlari uchun mil. avv. II asrning oxirlarida Xitoy va Davan o'rtasida harbiy to'qnashuvlar bo'lib o'tadi. Chjan Syan va Sima Syanlarning bergan ma'lumotlariga ko'ra, Xitoy imperatorlari Davanga ikki marta yurish qiladilar. Birinchi yurish mil. avv. 104-yilda uyushtirilib, xitoyliklar Davanning markazi – Ershiga yetib kela olmay Lobnorda qattiq qarshilikka uchraydilar. Undan tashqari, O'zgannda katta talafot ko'rgan Xitoy qo'shinlari, qang'lilardan yordam kelayotganini eshitgach imperator qo'shinlari davanliklardan 3 mingga «samoviy tulpor»ni olib Xitoyga qaytishga majbur bo'ladilar. Shunday qilib Davan davlati xitoyliklardan o'z mustaqilligini saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan.

O'zining butun tarixi davomida Davan davlati yirik imperatorlar va kuchli davlatlar ta'siri ostiga tushmasdan o'z siyosiy erkinligini saqlab qolgan. Arxeologik topilmalar ham qadimgi Davanning o'ziga xos rivojlanish yo'lga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Misol uchun, Farg'ona vodiysi mil. avv. VI-IV asrlarda Eron Ahamoniylari va Aleksandr Makedonskiy bosqinlaridan chetga qolgan. Aleksandr faqat

Xo'jand shahrigacha kelganligi taxmin qilinadi. Salavkiylarning ham Farg'ona vodiysiga kirib borganliklari haqida ma'lumotlar yo'q.

Milodning I-II asrlariga kelib qadimgi Farg'ona aholisining o'troq dehqonchilik madaniyati yuqori darajaga ko'tarildi. Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida Farg'ona vodiysida bu davrga oid ko'psonli aholi manzilgohlari, qal'alar, qo'rg'onlar, ko'hna shaharlar xarobalari aniqlangan. Aholi manzilgohlarini vodiyning turli hududlarida keng yoyilish sug'orma dehqonchilik va irrigatsiya ishlarining yuqori darajada rivojlanishi natijasi edi. Davlatning siyosiy va madaniy rivojlanishida hunarmandchilikning markazi bo'lgan qadimgi shaharlar ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Bu davrga oid arxeologik topilmalar dehqonchilikdan ixtisoslashgan hunarmandchilikning ajralib chiqqanligidan dalolat beradi. Bu jarayon o'z navbatida hunarmandchilik va tog'-kon sanoatining (turli ma'danlar qazib olish) yanada rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bu o'rinda ta'kidlash lozimki, Xitoy manbalarida Davanda qo'rg'oshin, oltin, temir rudalari qazib olingani haqida ma'lumotlar bor. Qo'rg'oshin Haydarkondan, temir, kumush va zumrad esa Farg'onaning janubidan, shimolidan va shimoli-g'arbidan qazib olingan. Ushbu hududlardan ko'plab aniqlangan qadimgi konlar qoldiqlari ham yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi.

Hunarmandchilikning rivojlanishi va qadimgi yo'llarning mavjudligi tufayli Farg'ona vodiysida Sharqiy Turkiston bilan olib borilgan tashqi savdo bilan bir qatorda, atrofdagi tog' vodiylarida yashovchi chorvador - ko'chmanchi aholi bilan ham o'zaro almashinuv rivojlandi. Antik davr Farg'ona yodgorliklarining aytimlarida Xitoy tangalari (u-shi) uchrasa ham mahalliy tangalar uchramaydi. Bu hol natural xo'jalik (mahsulot ayirboshlash) ustunlik qilganligidan dalolat beradi. Davan davlati mil. avv. III - milodiy III asrlarda mavjud bo'lgan bo'lib, boshqaruv tizimiga ko'ra, podsholik hisoblangan. Aholining ko'pchiligi shaharlarda istiqomat qilgan. Buyuk Ipak yo'lining paydo bo'lishi ham ushbu davlatning gullab-yashnagan davriga to'g'ri keladi. Xitoydan O'rtayer dengizigacha cho'zilgan bu yo'lning qit'alararo savdoda Sharqiy Sug'diyona chegaralaridan to Tan davridagi Xitoy imperiyasigacha bo'lgan yo'lining xavfsizligini ta'minlashda, oziq-ovqat, yo'l ko'rsatuvchilar va tarjimonlar yetkazib berishda Davan davlati asosiy rol o'ynagan.

Demak, podsholik boshqaruv tizimi va oqsoqollar kengashiga asoslangan Davan davlati o'ziga xos xususiyatlardan iborat davlatchilik

taraqqiyoti an'alarini davom ettirib, O'zbekiston tarixida alohida ahamiyat kasb etadi. Keyingi olib borilajak tadqiqotlar Davan davlati tarixi muammolari bilan bog'liq ko'pgina masalalarga aniqlik kiritishi shubhasizdir.

Davan davlati tarixini o'rganishda quyidagi holatlarga e'tibor berish kerak:

- mil. avv. III asrga oid Farg'ona davlati Davan va uning poytaxti haqida xitoy manbalarida hech qanday ma'lumotlar yo'q, mazkur manbalarda Davan ilk bor mil. avv. II asrning ikkinchi yarmida va oxirgi marta milodiy III asrning oxirida tilga olingan;

- «Yuan» xitoy atamasining «Farg'ona» yoki Parkona shaklida uyg'ur tilida o'qilishi xususida, bu mavzuga tegishli avvalgi yillarda ham tadqiqotchilar yozma manbalarda «Parkan» atamasi mavjudligini inobatga olib, bu atama «Farg'ona» tushunchasi asosini tashkil etishi mumkin, Parkan - Farg'ona aholisi parikanlar (bu nom Gerodotning «Tarix» kitobida tilga olingan) ahamoniyalar podsholariga soliq to'laganlar deb taxmin qilib, Parkan va Farg'ona toponimlarining o'xshash jihatarini ko'rsatib o'tgan edilar;

- Gerodotning xabarlariga ko'ra, parikanlar Osiyo Eftioplari bilan birgalikda Qadimgi fors davlatining 17-satrapligini tashkil etib, shoh Doro I ga 400 talant soliq to'laganlar. Biroq Farg'ona Ahamoniyalar davlati tarkibiga kirmagan, bu davrdagi farg'onaliklar «Sug'd ortidagi saklar» kabi Fors podsholigidan mustaqil bo'lganliklari ehtimoldan xoli emas, ammo, xususan, shu mavzuga doir manbalarda ma'lumotlar yo'q.

10.4. Yuechji-Kushon va Kushon davlati

Mazkur mavzuni o'rganish jarayoniga bir qator tarixchi - qadimshunoslar katta hissa qo'shganlar (B. A. Litvinskiy, E. A. Davidovich, G. A. Pugachenkova, B. Y. Stavitskiy, L. I. Albaun, E. V. Riveladze, E. V. Zeymal, B. A. Turg'unov, Sh. R. Pidayev va boshq.).

Tarixiy manbalar Yunon-Baqtriya davlati ko'chmanchi qabilalar tomonidan tor-mor etilganligi haqida ma'lumot beradi. Strabon ma'lumotlariga ko'ra, Baqtriyani assiyalar, passianlar, toharlar, saklar qabilalari bosib oladilar. Pompey Trog xabar berishicha, «Baqtriya va Sug'diyaning skif qabilalari sarakalar va assianlar bosib oladilar».

Aslida esa har itkala tarixchi ham bitta qabila haqida ma'lumot bergan. Qadimgi Xitoy manbalarida Baqtriyani yuechji qabilalari bosib olganligi haqida ma'lumot beriladi. Mil. avv. II asrning ikkinchi choragida

(tadqiqotchilar bu sanani mil. avv. 172-161-yillar oralig'ida deb belgilaydilar) yuechijlar xunlardan mag'lubiyatga uchraganidan so'ng O'rta Osiyoning shimoliy hududlarida ko'chib yuradilar. Bu qabilalar Xitoy manbalarida «Da-yuechi» – «Buyuk» yoki «Katta yuechi» deb eslatiladi. Chian Szyan ma'lumotlariga ko'ra, yuechijlar xun qabilalaridan mag'lubiyatga uchragach O'rta Osiyoning janubiga tomon harakat qilib, Dabuya (Baqtriya)ni bosib oladilar va Guy-shuy (Amudaryo)ning shimoliy tomonida joylashadilar. Katta Xan uyi tarixida ham yuechijlar Guy-shuy daryosining shimoliy tomonida o'z poytaxtlariga asos solganliklari ta'kidlanadi.

Yuechijlar mil. avv. 140-130-yillar oralig'ida Baqtriya bostirib kirganlar. Oradan ko'p o'tmay Baqtriya Katta yuechi davlati tashkil topadi. Kichik Xan uyi tarixi ma'lumotlariga ko'ra, Katta yuechi hukmdorlari qo'l ostida beshita hokimlik (Xi-xeu) bor bo'lib, ular Xyumi, Shaumi, Guyshuan, Xise va Dumi degan mulklaridan iborat edi. Xitoy manbalaridan xulosa chiqargan E. A. Davidovich Baqtriya tarixidagi butun yuechi davrini uch bosqichga bo'ladilar:

1. Mil. avv. 139-125-yillar – Katta yuechi Dabuya viloyatini bosib oladi, ammo ularning asosiy mulklari Amudaryodan shimol tomonda edi.

2. Mil. avv. 25-yilga qadar – Katta yuechi davlatining shakllanishi va keyingi rivojlanishi. Davlatning poytaxti Amudaryodan shimol tomonda bo'lib, janubiy chegarasi Gibin atroflarida (Kashmir yoki Qandahor) edi. Yuechijlar bo'ysundirgan hududlar Xise, Shaumi, Guyshuan, Xyumi, Dumi mulklaridan iborat bo'lib, ular xi-xou (yabg'u) tomonidan birlashtirilgan.

3. Mil. avv. 25-yildan keyin Katta yuechi davlatining inqirozi va yuqorida eslatilgan mulklarining mustaqil bo'lishi. Kushon (Guyshuan) yabg'usi Kiotszyukyu (Kujula Kadfiz) qolgan to'rtta mulkni birlashtirib Kushon davlatiga asos soldi.

Ta'kidlash lozimki, madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy tarixga nisbatan Kushon davlatining siyosiy tarixi kam o'rganilgan masala hisoblanadi. Kushonlarning hokimiyat tepasiga kelish sanasi, ushbu davlat tarixini davrlashtirish ayrim kushon yozuvlari, tangashunoslik ma'lumotlari, qisman Xitoy manbalari, buddaviy ma'lumotlar va ilk o'rta asrlar manbalariga asoslanadi. Tadqiqotchilar Yuechi – Kushon va Kushon davlati tarixini quyidagi uchta bosqichga ajratadilar:

1. Yunon-Baqtriya podsholari hukmronligining tugatilishi hamda Baqtriya hududlarida beshita mulklardan iborat uyushmaning tashkil topishi (mil. avv. II asrning oxiri – I asr).

2. Buyuk Kushon davlatining paydo bo'lishi va gullab-yashnashi (milodiy I-III asrlar).

3. Tinimsiz urushlar natijasida Kushon davlatining inqirozi va quyilishi (III asr).

Kushon davlatining paydo bo'lishi haqida ko'proq Xitoy manbalari va tangashunoslik ma'lumotlari xabar beradi. Umuman, Kushonlar saltanatining vujudga kelishi va rivojlanishi uzoq vaqt tadqiqotchilar orasida bahslarga sabab bo'lgan bo'lsa-da, o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu masalaga ko'plab aniqliklar kiritish imkonini bergan tadqiqotlar olib borildi.

Mil. avv. I asrning oxiri – mil. I asrning boshlariga kelib, Guyshuan hokimi Kiotszyukyu barcha mulklarni birlashtirib, Kobuliston va Qandahorni zabt etadi. Natijada Kushon davlati o'z ahamiyatiga ko'ra antik davr Xitoydagi Xan davlati, Partiya podsholigi, Rim saltanati bilan raqobatlasha oladigan qadimgi dunyoning eng qudrati va zabardast davlatlaridan biri sifatida tashkil topdi. Xitoy manbalaridagi «Guyshuan hokimi Kiotszyukyu» ilk Kushon davriga oid topilma tangalar aks ettirilgan «Kushon podshosi Kujula Kadfiz»ga aynan mos tushadi.

Tangashunoslik ma'lumotlariga tayangan tadqiqotchilarning fikricha, Kujula Kadfiz yoki Kadfiz I 80 yildan ziyodroq umr ko'rib 50-60 yil davlatni boshqarib, taxminan milodiy 35-yilda vafot etadi. O'zining hukmronligi davrida Kadfiz I Baqtriya davlati uncha katta bo'lmagan yuechi mulklari hukmdoridan Baqtriya tashqari G'arbiy va Janubiy Afg'oniston va Shimoliy Hindistonni o'z tarkibiga olgan qudratli davlatning podshosi darajasiga ko'tariladi. Ammo manbalarining guvohlik berishicha, Kadfiz I davrida Kushon davlati to'la shakllanib bo'lmagan edi. Har holda, bu davrda Kushonlar o'z tangalariga ega bo'lmay, Kadfiz I Rim imperatorlariga (Avgust va Tiberiyga) taqlid qilib tanga zarb ettirgan.

Manbalarining dalolat berishicha, Kujuladan keyin taxtga uning o'g'li Vima (Gima) Kadfiz (Kadfiz II) o'tiradi. Xitoy mualliflari Kadfiz II taxtga o'tirganidan so'ng «Tyanchju (Hindiston)ni zabt etdi va u yeriga o'z sarkardalaridan birini boshqarish uchun qoldirdi. Shu davrdan boshlab yuechi kuchli va boy davlatga aйлandi», deb xabar beradilar. Bu xabarni tangashunoslik ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. Kadfiz II zarb ettirgan tangalarning o'ng qirg'oq Baqtriya, Tojikiston va O'zbekistonning janubiy tumanlaridan topilishi bu hududlarning Kushon davlati tarkibiga kirganligidan dalolat beradi. Tangashunoslarning so'nggi yillardagi tadqiqotlariga ko'ra, Kadfiz II zarb ettirgan «Shohlar shohi

– buyuk xaloskor» degan yozuv bor tangalar Hindiston, Afg'oniston va O'rta Osiyoda keng tarqalgan. Bunday tangalar Ashxobod, Xorazm, Toshkent vohasi, Surxondaryo, Qashqadaryo, Panjkent hududlaridan ham topilgan. Kadifz II ning Rim saltanati bilan aloqalar o'rnatganligi haqida ma'lumotlar bor.

Kushon podsholari ichida eng mashhuri Kanishka hisoblanadi. Uning hukmronligi davrida (II asrning birinchi yarmi) Kushonlar saltanati gullab-yashnashining yuqori cho'qqisiga ko'tariladi. Kanishka davrida Panjob, Kashmir viloyatlari mamlakatga qo'shib olinadi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, davlatning poytaxti Baqtriyadan Peshovar (hozirgi Pokiston)ga ko'chirildi. Bu davrda mamlakatning hududi Shimoliy Hindiston, Afg'oniston, O'rta Osiyoning katta qismi, Sharqiy Turkistondan iborat edi. Syuan Szyanning yozishicha, «Kanishka podsholik qilgan davrda uning shon-shuhrati qo'shni mamlakatlarga yoyildi. Mamlakatning harbiy qudrati ko'pchilik tomonidan tan olindi. Xitoyning g'arb tomonidagilar ham Kanishkaning hokimiyatini tan olib, unga o'z garovga qo'ygan odamlarini yuborar edilar».

Kushonlar sulolasi yozma manbalar asosida va tangashunoslik tadqiqotlari orqali o'rganilgan. Kushonlar davrida chiqarilgan ilk tangalarning bir tomonida Yunon-Baqtriyaning so'nggi podshosi Germey tasviri, ikkinchi tomonida esa «kushonlar yabg'usi Kujula Kadifz» degan so'zlar bor. Demak, dastlab Kushon hokimlari o'z nomlarini «podsho», «shoh» tushunchalari bilan bog'lamaganlar. Ammo Kushon davlati hududining kengayishi va siyosiy-harbiy ahamiyatining o'rtib borishi bilan birga tanga pullarda «shoh», «shohlar shohi» atamasi ko'plab uchraydi. Bunday o'zgarishlar Xitoy muallifi bergan ma'lumotlarini yanada davlatning harbiy qudrati ko'pchilik mamlakatlar tomonidan tan olinganligini isbotlaydi.

Podsho Kanishka I o'zidan oldingi davlat boshqaruvi an'alarini saqlab qoldi va davom ettirdi. Ma'lum viloyatlar va shaharlar davlat tepasida turuvchi oliy hukmdor noiblari tomonidan boshqarilar edi. Bunday noiblar podsho tomonidan tayinlanib, uning eng yaqin va ishonchli vakillari hisoblangan. Ular oliy hukmdorga, ya'ni, podshoga so'zsiz itoat etib, doimiy ravishda davlat xazinasiga o'lponlar to'lab turganlar. Kushonlar davrida mahalliy aholidan yig'iladigan soliq tartibi haqida ma'lumotlar bizgacha saqlanmagan bo'lsa-da, bunday tartib mavjud bo'lganligi aniq.

Kushon podsholigi ruhoniylar qo'llidagi davlat bo'lib bu davlatda podsho hokimiyatni boshqarish bilan birga bosh kohin ham hisoblan-

gan. Podsholik satrapliklarga bo'lingan bo'lib, ularning noiblari podsho tomonidan tayinlangan. Kushon podsholigi markazlashgan davlat hisoblanib, davlatda qishloq jamoalarining ahamiyati nihoyatda katta bo'lgan.

So'nggi yillarda olib borilgan ko'plab arxeologik tadqiqotlar Kushon davri O'zbekiston tarixi va moddiy madaniyatini o'rganish bo'yicha keng imkoniyatlar yaratdi. Ushbu tadqiqotlar natijalariga ko'ra, O'zbekistonning janubiy hududlarida xo'jalik va madaniy hayotning yuksak darajada rivoj topgan davri bo'ldi.

Dehqonchilikning rivoji tufayli keng hududlar o'troq aholi tomonidan jadallik bilan o'zlashtirildi. Misol tariqasida faqatgina Shimoliy Baqtriyada (Surxon vohasi) 120 dan ziyod Kushon davriga oid aholi shahar va uy-qo'rg'onlari aniqlangan. Bu davrda dehqonchilik nafat vohalarda balki tog'li hududlarga yoyiladi. Surxon va Sherobod-daryoning yuqori oqimidagi tog'li hududlardan dehqonchilik mahsulotlari va qal'alari topib o'rganilgan. Bu davrda Surxon vohasida ilgirigi davrdagiga nisbatan anchagina murakkablashgan sug'orish inshootlari barpo etiladi. Dehqonchilik qurollarida ham o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Bu davrda shaharlar ham yuqori darajada rivoj topadi. Kushon davri ko'pgina viloyatlar va vohalarda o'tgan davrlarga nisbatan yirik shahar markazlari va hududiy jihatdan o'rtamiyona shaharlar sonining ancha ko'payganligi kuzatiladi. Kushon davri shaharlari viloyatlar, ayrim vohalar va tumanlarning ma'muriy-siyosiy markazlari hisoblanib, ularning saqlanib qolgan xarobalarida qal'alar alohida ajralib turadi. Bunday qal'alar eski Termizda, Dalvarzintepa, Budrach va boshqalarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shuningdek, Kushon davri shaharlari diniy-ma'furaviy markazlar vazifasini ham bajarib, ularda yirik-yirik topinish joylari va diniy marosimlar o'tkaziladigan inshootlar joylashgan. Dalvarzin va Termizdagi budda ibodatxonalari shular jumlasidandir.

Kushon davri shaharlari hunarmandchilik va savdo-sotiqning ham markazi edi. Mazkur shaharlardan ko'p sonli hunarmandchilik buyumlari, kulolchilik xumdonlari, metalni qayta ishlash ustaxonalari, zargarlik buyumlari, harbiy va xo'jalik qurol-yarog'lari topib o'rganilgan.

Kushon davlatida tashqi va ichki savdo jadal taraqqiy etadi. Kushonlar Buyuk ipak yo'lining sharqiy qismi nazoratini o'z qo'llariga olgan edilar. Chetdan keltirilgan ipak, mo'yna, bronzaga ko'zgular, muhr-

lar, shisha idishlar, haykalchalar tashqi savdo taraqqiyotidan dalolat bersa, ko'plab hunarmandchilik buyumlari hamda kumush va bronza tangalar ichki savdo rivojlanganligini isbotlaydi.

O'z gullab-yashnagan davrida Kushon davlati ko'plab xalqlar va elatlar yashab turgan hududlarni egallagan edi. Ushbu xalqlar va elatlar turli tillarda gaplashganlar, yozuvning turli tartibidan foydalan-ganlar hamda turli diniy e'tiqodlarda bo'lganlar. Moddiy madaniyat buyumlarida ham ayrim farqlar kuzatiladi. Shunga qaramasdan Ku-shonlar davri madaniyatiga ko'pgina umumiylik seziladi. Ammo butun Kushon davlatida yagona madaniyat hukm surganligi haqida fikr aytib bo'lmaydi. Bu katta davlatning har bir viloyati qaysidir tomonlari bi-lan o'ziga xos bo'lgan madaniyatga ega bo'lgan.

Avvalambor, Shimoliy Baqtriya (Surxon vohasi) haqida so'z yurit-a-digan bo'lsak, bu viloyat Kushon davlatining eng yirik viloyatlaridan biri bo'lib, madaniyati yuksak darajada rivojlangan edi. Ta'kidlash lozim-ki, O'rta Osiyoda buddizmning yoyilishi milodning birinchi asridan boshlab aynan Baqtriya-Tohariston hududlaridan boshlangan. Hozir-gi kunda bu hududlardan o'ndan ziyod budda ibodatxonalari, yuzdan ortiq budda haykallari aniqlanib o'rganilgan. Ulardan eng mashhurlari Termiz yaqinidagi Qoratepa ibodatxonalari, Zartepa va Ayritom topil-malari, Dalvarzintepa ibodatxonalari hisoblanadi. Shimoliy Baqtriya-niing o'ziga xos madaniyati me'morchilik san'atida (binolar ustunlari va peshloqlarining bezatilishi), shaharsozlik madaniyatida, kulolchilik va zargarlik buyumlarida ham o'z aksini topadi.

Kanishka davrida Hindistondan tarqalgan budda dini davlat dini-ga aylandi. Oromiy va yunon yozuvlari asosida kushon yozuvi mavjud bo'lgan. Shuningdek, bu davrda sug'd va xorazm yozuvlari ham bor edi. Ushbu yozuvlar yodgorliklarida o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotni aks ettiruvchi ayrim ma'lumotlar saqlanib qolgan. Shuningdek, kushonlar davrida O'rta Osiyo xalqlari madaniy hayoti-niing quruvchilik, haykaltaroshlik, rassomlik, naqqoshlik kabi sohala-rida ham katta yutuqlarga erishilgan.

Kushonlar davrida binokorlik va me'morchilik ham shaklan ham mazmunan rivoj topgani kuzatiladi. Chunki, bu davrdagi ma'mu-riy, diniy, ishlab chiqarish, turar joy, mudofaa inshootlari, Sharq me'morchiligi bilan ayrim o'xshashliklar topsa-da, o'ziga xos tomon-lari ustunlik qiladi. Me'morchilikning o'ziga hos namunalari Dalvarzin, Xolchayon, eski Termiz, Kampirtepa, Fayoztepa, Qoratepa kabilaridan o'rganilgan bo'lib, ular jahon miqyosida mashhur bo'lgan obidalaridir.

Kushon davlatining inqirozga uchrashi Yunon-Baqtriya va Rim saltanati tarixiy taqdiriga ancha o'xshab ketadi. Bu davlatlarning bar-chasi qulash arafasida tinimsiz yurishlar olib borishga majbur bo'lgan-lar. Tashqi harbiy bosqinlardan himoyalaniish uchun ichki va tashqi-sabablarga ko'ra, zaiflashgan yirik davlatlarda yetarli harbiy imkon-i-yat topilmadi. Milodiy III asrda Kushon podsholigi o'zining asosiy hududlaridan mahrum bo'ldi. Bu podsholikning ayrim mulklari Shi-moliy Hindistonda saqlanib qoldi.

Kushon davri Shimoliy Baqtriya shaharlari. Kushon davrida tipologik jihatdan turlicha bo'lgan, turli vazifalarni bajar-gan shaharlar paydo bo'ladi. Baqtriyaniing ko'pgina shaharlari muhim kar-von yo'llari bo'ylarida, daryodan o'tish joylarida, savdo yo'llari chor-rahalariida paydo bo'ladi. Ta'kidlash joizki, ularning shakllanishi turli yo'llar bilan bo'lib o'tgan. Shimoliy Baqtriyaniing Kushon davri sha-harlari ikki xil yo'l bilan paydo bo'lgan. Ularning ayrimlari aholining ko'payishi va yangi yerlarni o'zlashtirishi natijasida paydo bo'lgan bo'lsa, boshqalari esa eski yoki tiklangan shaharlar bo'lgan.

Kushon davri Shimoliy Baqtriya shaharlariniing shakllanish jara-yoni, ularning tarhi va tuzilishi ko'p hollarda uning asosiga, ilgari aholi-yashagan manzilgohga bog'liq bo'lgan. Bu holatni arxeologik ma'lumo-tlar asosida o'rgangan E. V. Rtveladze o'z asoslari bilan farqlanuvchi shaharlarning quyidagi uchta guruhini ajratadi:

1. Ahamoniyar va antik davrida qadimgi asosga ega bo'lgan ko'p qatlamli shaharlar (Jondavlattepa, Qalaimir, Haytobodtepa va balki Termiz);

2. Yunon-Baqtriya yoki Salavkiylar davriga borib taqaladigan sha-harlar (Dalvarzintepa, Kayqubodshoh, Saksonoxur, Termiz, Shahrinav, Xolchayon);

3. Yuechi yoki Kushon davrida paydo bo'lgan shaharlar (kichkina shaharlarning asosiy qismi va Budrach, Zartepa, Garov-qal'a (Yavan), Kallaminor (Denov yonida), Shoh-tepa va boshq.).

Kushon davri shaharlariniing kelib chiqishi va shakllanish jarayoni-ni Dalvarzintepa nisbatan yaxshi aks ettiradi. Uning dastlabki asosi mil. avv. III asrda ko'lna shaharining janubi-sharqiy qismida, ikki to-mondan qadimgi irmoq o'tib turgan balan tepalikda paydo bo'ladi. Bu irmoqlardan xandag sifatida foydalanilgan. Keyinroq Yunon-Baqtriya davrida bu bo'lak 2 metr-dan oshiq qalinlikdagi paxsa devor bilan o'rab olinadi va maydoni 3 gektardan ziyod qal'aga aylanadi. Uning shimo-lida esa tarqoq rejaga ega mustahkamlangan qishloq paydo bo'ladi.

Aftidan, mil. avv. I asrning ikkinchi yarmi yoki milodiy I asr boshlarida dastlabki markaz o'rnida qalini 7 metri devor va xandaq bilan o'rab olingan mustahkam qal'a shakllanadi. Mustahkamlanmagan manzilgoh shaharga aylanadi. Bu shahar aniq to'g'ri burchakli rejasi va shu reja asosidagi devorlari bilan ajralib turadi. Uning ichida jadallik bilan qurilishlar olib boriladi. Shu davrdan boshlab Dalvarzintepa tarixida yangi davr – shahar davri boshlanadi. Dalvarzinning keyingi rivojlanishi Kushon davriga to'g'ri keladi. Ya'ni hashamati turar joy inshootlari, ibodatxonalar, ishlab chiqarish mahallalari barpo etilib, devorlar mustahkamlanadi. Shuningdek, bir tomonida diniy va daft marosimlariga oid inshootlar, ikkinchi tomoniga qishloq xo'jaligi bilan bog'liq mulklar markazlashgan kattagina shahar oldi qismi shakllanadi. Bu yerdan ibodatxonalar, shahar aholisining uylari, ishlab chiqarish ustaxonalari, shahar maydonlari va hovo'zlar, suv tarmoqlari tizimi, ko'cha tarmoqlari qazib ochilgan va o'rganilgan.

Qiyosiy tahlil uchun solishtirib ko'radigan bo'lsak, S. P. Tolstovning yozishicha, O'rta Osiyo shaharlari o'sib chiqadigan boshlang'ich asos bir tomondan – refugium (lotincha, mustahkamlanmagan, xavf tug'ilgan paytida aholi panagohi) va ikkinchi tomondan – bozor hisoblana-di. E. Y. Nerazikning ta'kidlashicha, qal'a atrofida shaharlarning shakllanishi Xorazm uchun rivojlanishning eng tarqalgan usullaridan biri edi. Parfiya va Marg'iyonaning ham ko'pgina shaharlari asosini mustahkam qism – qal'a tashkil etgan.

Janubiy Sug'diyonaning antik davrga oid qator ko'lna shaharlari – Qal'ai Zahoki Maron, Shulluktepa, Ko'lna Fazli, Kindikltepa kabilarining ham dastlabki asosini mustahkamlangan qal'a va minoralar tashkil etgan.

Demak, O'rta Osiyoning boshqa hududlarida bo'lgani kabi, Shimoliy Baqtriyada ham shaharlarning shakllanishi asosan qal'adan boshlangan. Shuning uchun ham, Kushon davri barcha shaharlarda ilgari mustahkamlangan manzilgoh asosi bo'lgan qal'alar mavjudligi tasodifiy hol emas, deb xulosa chiqarish maqsadga muvofiqdir. Bu holat qurilish ushblaridagi mahalliy an'analar antik davrda ham davom etganligidan dalolat beradi.

Antik davrda Shimoliy Baqtriyada tarhiy tuzilishi aniq to'g'ri burchakli va to'rt qismli (qal'a, shaharning o'zi, shahar oldi va atrofi) shahar va shaharchalar ko'p tarqalgan. Tashqi rejaviy tuzilishi notekis bo'lgan shaharlar kam uchraydi. To'g'ri burchakli shaharlar negizini yagona shaharsozlik an'analari hamda qaysidir ma'noda, Kushon

davri ijtimoiy va madaniy me'yorlari tashkil etgan bo'lsa, noto'g'ri reja asosidagi shaharlar mustahkam qal'alar yonida, o'z-o'zidan, aholi o'sishi natijasida paydo bo'lib, ularning sohiblari mavjud chegaralarga moslashganlar.

Ko'plab kushon qal'alari oldingi davr bilan genetik bog'liq bo'lgan. Ular mustahkamlangan qo'rg'on-markaz o'rnida shakllanib ulardan tashqi ko'rinishini ham meros qilib olgan (Dalvarzintepa, Termiz, Kampirtepa). Ularning ayrimlari (Jondavlatpepa, Zartepa, Xayrobod-tepa) avval boshdayoq qal'a sifatida shakllangan bo'lishi ham mumkin. Bu qal'alar bir-birlaridan o'lchamlari va shahar qurilishi tartibida joylashuvi bilan farqlanadi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, qal'alarining ahamiyati shaharlarning vazifalari va o'lchamlari bilan belgilanib, bir qator omillar, xususan, tabiiy sharoitlar ham hisobga olingan. Ko'pchilik qal'alar shaharning bir burchagiga joylashib, to'liq shahar qurilishi tizimiga kirgan. Ayrim hollarda qal'a ko'lna shaharning bir burchagida joylashib shahar devorlari chegarasidan chiqib turgan (Dalvarzin, Arpapoypatepa). Ba'zi qal'alar ko'lna shaharning markazida (Yalangto'shtepa, G'arovaqal'a, Dilbarjin), ayrimlari esa shaharning asosiy qismidan alohida yoki daryo bo'yida joylashgan (Termiz, Kampirtepa).

Ko'lna shaharlarning qal'alari o'lchamlari va rejaviy tuzilishi jihatdan ham bir-biridan farqlangan. Misol uchun to'g'ri burchakli (Kam-pirtepa, Termiz), to'rtburchakli (Zartepa, Oqmozotepa, Xayrobod-tepa), ko'pburchakli (Dalvarzintepa). Shaharlarning ma'muriy-hududiy joylashuviga qarab ulardagi qo'rg'onlar turli vazifalarni bajarganlar. Ta'kidlash joizki, ko'pgina qal'alar harbiy-mudofaa xususiyatiga ega bo'lgan.

O'rta Osiyoning boshqa ko'lna shaharlari qal'alari bilan qiyosiy tahlil qilsak, ular Kushon davrida boshqacharoq tuzilishiga ega bo'lgan. Misol uchun, Tuproqal'aning so'nggi antik davr qal'asida saroy, otashkada va harbiylar bilan bog'liq bir necha inshootlar bo'lgan. Qadimiy Marvning qal'asi erkal'ada esa, shoh saroyi, xizmatchilar xonalari va ma'muriy inshootlar joylashgan. G.A.Pugachenkovaning taxminlariga ko'ra, O'rta Osiyo antik davr shaharlarining qal'alari, ma'muriy binolar markazlashgan joy bo'lib bu yerda hukmdor huzuridagi xizmatkorlar, omborxonalar va garnizon inshootlari joylashgan.

Ko'lna shaharlar ko'p hollarda aniq reja asosida, bir necha qismdan iborat bunyod etilgan bo'lib, har bir qismining muayyan vazifasi bor edi. Ushbu qismlar shaharlar hududlarida joylashib, ular joylashu-

vida tabiiy-geografik va harbiy-siyosiy vaziyatlar hamda shart-sharoitlar hisobga olingan.

Antik davr Shimoliy Baqtriya shaharlari ma'muriy, harbiy-siyosiy va mafkuraviy markaz bo'libgina qolmasdan, savdo-sotiq va hunarmandchilik markazlashgan hudud ham hisoblangan. Chjan Szyanning mil. avv. II asrning o'rtalariga oid ma'lumotlariga ko'ra, Dahya (Baqtriya) aholisi savdo-sotiqda nihoyatda mohir, mamlakatning poytaxtida esa har xil mahsulotlarga boy bo'lgan bozor mavjud edi.

O'rta dengiz mamlakatlarini Uzoq Sharq bilan bog'lovchi Buyuk ipak yo'lining ushbu hududlardan o'tishi shaharsozlik madaniyati va xalqaro savdoning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratgan edi. Ptolomey tasvirlagan bu yo'ning bir tarmog'i Baqtradan shimolga, Amudaryo orqali Tarmitadan o'tib shimoli-sharqqa qayrilgan va Surxon vodiysi bo'ylab borib Qoratog' orqali komadlar o'lkasi bo'ylab Qoratogin tomonga ketgan. Bu yo'ning boshqa bir tarmog'i Tarmitadan so'ng Sherobodaryo vodiysidan o'tgan va Temir darvoza orqali Sug'dga olib chiqqan. Bu yo'l O'rta Osiyo va Shimoliy Baqtriyaning markaziy va shimoliy viloyatlarini Hindiston bilan bog'lab turgan.

Antik davrda Shimoliy Baqtriyaning ko'lna shaharlarida kulolchilikka ixtisoslashgan mahallalar mavjud bo'lib, ularda bir vaqtning o'zida bir nechta xumdonlar ishlab turgan. Ulardagi idishlarni pishirish ustaxonalarida bir pishirishda yuzdan ortiq idishlar sig'dirilgan. Ko'lna shaharlarda temirni qayta ishlaydigan hunarmandchilik ustaxonalari ham bo'lgan. Ular temirdan har xil buyumlar tayyorlaganlar. Termizdan temirchilar mahallasi aniqlangan. Temir va misni qayta ishlash hunarmandchiligi ustaxonalarining qoldiqlari Sho'rtepadan ham topilgan.

Shimoliy Baqtriya shaharlarida qurilish ishlari va me'morchilikning yuqori darajasi bu hududlarda o'z kasbining ustasi bo'lgan quruvchilar va me'morlar bo'lganligidan dalolat beradi. Qurilishda xom g'isht va paxsa bilan bir qatorda Kushon davrida pishiq g'isht ham ishlatilgan. G'isht pishiradigan xumdonlar Dalvarzintepada aniqlangan. Ayrim g'ishtlardan shaxsiy muhrlar izlari qayd etilgan. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, g'isht pishiruvchi ustaxonalar buyurtma bo'yicha ishlagan.

Shimoliy Baqtriyaning shaharlarida to'qimachilik hunarmandchiligi ham keng tarqalgan. Qazishmalar paytida juda ko'plab urchuq uchlari topilganki, ular gilam, sholcha va mato tayyorlashda ishlatilgan. To'qimachilikning keng rivojlanishi shundan dalolat beradiki, ix-

tisoslikning bu turi faqat mayda, uy hunarmandchiligi bo'lib qolmasdan, ko'lna shaharlarda yirik to'qimachilik ustaxonalari bo'lib ular xalqaro va ichki bozor uchun mahsulot chiqarganlar. To'qimachi ustalar bo'lganligini Dalvarzintepa va Kampirtepadan topilgan shaxsiy muhrlar yana bir marta isbotlaydi. Ko'lna shaharlarda hunarmandchilikning boshqa ko'rinishlari – zargarlik, toshga ishlov berish, tegirmonchilik (un tortish) ishlari ham rivojlangan. Ko'pgina shaharlardan tanga pullarning topilishi pul zarb etish yaxshi yo'lga qo'yilganidan dalolat beradi.

Xullas, antik davr Shimoliy Baqtriya shaharlari o'z taraqqiyotining yuqori bosqichiga ko'tarilgan edi. Yozma manbalarda Baqtriya haqida «ming shaharlar o'lkasi», deb eslatib o'tilishi hamda ko'p sonli arxeologik ma'lumotlar ushbu fikrimizning dalilidir. Antik davrda bu hududlardagi shaharlar taraqqiyoti uchun ko'pgina imkoniyatlar (ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy-siyosiy, geografik va boshq.) mavjud edi. Shaharlar ko'p hollarda ilgari belgilab qo'yilgan qat'iy me'morchilik rejasi asosida qurilib bir nechta qismdan iborat bo'lgan. Har bir qismning muayyan bajaradigan vazifasi mavjud edi. Shaharlarning o'zi esa ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markaz hisoblanib, siyosiy hayotda ham muhim ahamiyat kasb etgan. Taraqqiyot g'urublariga ko'ra, avvalgi davrlarda bo'lgani kabi, antik davr shaharlari davlatchilik taraqqiyotining asosiy omili bo'lib qolaverdi.

Badiiy madaniyat, yozuv, tasviriy san'at va din. Shimoliy Baqtriya. Jamiyatning madaniy taraqqiyotida, e'tiqodlarda, madaniy aloqalar rivojida badiiy madaniyat, xususan, san'atning ahamiyati nihoyatda kattadir. O'rta Osiyoning qadimgi xalqlari minglab yillar davomida yuksak darajadagi amaliy va badiiy san'at namunalari yaratib, badiiy madaniyatni bosqichma-bosqich rivojlantirib borganlar. Bu jarayon antik davrda ham davom etdi.

Avvalambor Shimoliy Baqtriya haqida so'z yuritadigan bo'lsak, antik davrda bu hududlarning badiiy madaniyati boy va rang-barang edi. O'tgan asrning 30-yillaridan boshlab olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida Shimoliy Baqtriyadan antik davrga oid ko'plab badiiy madaniyat namunalari topib o'rganilgan. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, bu davrda aholining ma'naviy hayotida haykaltaroshlik, mahobatli inshootlar, musiq, teatrlashtirilgan manzaralar, tasviriy san'at katta ahamiyat kasb etgan. Bu hududlardagi Ayritom, Xolchayon, Dalvarzin, Fayoztepa, Kampirtepa, Termiz, Qoratpepa, Oqo'rg'on, Barottepa kabi yodgorlikdan ko'plab topilgan badiiy san'at toplimalari

yuqorida qayd etilgan mulohazalarning amaliy tasdig'i bo'lib xizmat qiladi.

Dastavval musiqa san'ati haqida gapiradigan bo'lsa, musiqachilar siymolari Ayritom, Dalvarzin, Xolchayon kabildan topilgan. Misol uchun Ayritom naqshli hoshiya (friz)larida arfa, gitara ko'rinishidagi ud, qo'sh baraban, naysimon musiqa asbobi (fleyta) tasvirlari bilan birga musiqachi ayollar haykalchalari ham uchratish mumkin. Tadqiqotchilarning fikricha, Ayritom hoshiyasida go'zal musiqachi ayollar tasvirlangan bo'lsa, haykalchalar musiqa bilan odamlar qalbini hayajonga soluvchi timsoldir. Xolchayon saroyi hoshiyasidagi musiqachi ayollar tasviri esa Baqtriya zodagonlarining bazmini ifoda etadi.

Tasvirlarda, asosan, ayol musiqachilar bo'lib, ular ko'p hollarda ud chalib turgan holatda ifodalangan. Antik davr musiqa san'atida ud keng tarqalgan bo'lib, Sharq musiqashunos tadqiqotchilarining fikricha, ushbu musiqa asbobi dastavval O'rta Osiyoda paydo bo'lib, keyinchalik boshqa hududlarga tarqalgan.

Antik davrda Baqtriyada koroplastika san'ati paydo bo'ladi. Tadqiqotlar natijasida Baqtriya ustalarining mahalliy e'tiqodlar bilan bog'liq ko'plab haykalchalari topilgan. Shimoliy Baqtriyadagi antik davr deyarli barcha yodgorliklaridan topilgan haykalchalar, asosan, xudolar, ayollar va qisman hayvonlar tasvirlarini ifodalaydi.

Yuechi – Kushon va Buyuk kushonlar davriga kelib Shimoliy Baqtriya badiiy madaniyatining turli jabhalarida yuksalish jarayonlari kuzatiladi. Bu yuksalish arxeologik tadqiqotlar natijasida yuzaga chiqqan devoriy manzaralar, saroylar va ibodatxonalarni bezab turgan haykallar, ayrim boy xonadonlardagi tasvirlar orqali o'z isbotini topadi. Manzaralar asosan mineral buyoqlarga o'simlik moyini aralashtirish orqali qalin suvoq ustiga tushirilgan.

Manzaralar va tasvirlar mavzulari xilma-xil. Masalan, Xolchayon saroyidagi devorlarda naqshli manzaralardan tashqari (uzum mevasi va barglari, gullar) ellin ko'rinishidagi ikkita erkak boshi hamda sochlari o'ziga xos tarzda qitishlangan mongoloid irqiga o'xshab ketuvchi bolaning bosh qismi tasvirlangan. Dalvarzindagi Baqtriya ilohasi saroyida esa go'llarida bola ko'tarib ilohaga talpinayotgan ayol va erkak kohlilar, yonida erkak kishi turgan ot, ularga qarab turgan ayollar tasvirlari ifodalangan.

Dalvarzintepadan ko'plab ayol haykalchalarining boshlari topilgan. Bunday haykalchalar eski Termiz, Oqqo'tg'on, Zartepa va Xolchayonda ham ko'plab uchraydi. Ularning yuz ko'rinishlarini qiyosiy tahlil etgan

G. A. Pugachenkova ulardagi ikkita – «baqtriya» hamda «sak-yuechi» etnik guruhlari ajratadi. Bunday haykalchalar orasida erkaklar va bolalarga nisbatan ayollar tasvirlari ko'pchilikni tashkil etadi.

Rassomlik san'ati buddaviylik inshootlarining asosiy bezagiy tarkibi hisoblangan. Bu o'rinda Dalvarzindagi Budda o'ziga xos bo'lsa, Qoratepadagi g'orlardan birida o'tirgan holatdagi Buddaning yirik tasviri aniqlangan. Fayoztepa ibodatxonadagi tasvirlar ham mahalliy aholining diniy e'tiqodlarini ifodalaydi.

Antik davr Shimoliy Baqtriyaning klassik san'atida haykaltaroshlik yuqori o'rinda turadi. Ilk kushonlar davridan boshlab deyarli barcha yodgorliklarda haykaltaroshlik namunalari uchratish mumkin. Haykaltaroshlikning asosiy xomashyosi qayishqoq loy hisoblanib, tayyorlash texnikasi yaxshi ishlab chiqilgan. Haykallar asosan go'lda tayyorlangan bo'lsa-da, ayrim hollarda quyma qoliplardan ham foydalanilgan.

Bu davrdagi haykaltaroshlik manzaralari yoki alohida haykallar mavzusi xilma-xil bo'lib, tadqiqotchilar tomonidan quyidagi guruhlarga ajratiladi: hukmdor xonadonini ulug'lovchi sulolaviy mavzu; budda dini va mahalliy e'tiqodlarni targ'ib etuvchi diniy-mifologik mavzu; urf-odatlar va bayramlar bilan bog'lanadigan teatrlashtirilgan yoki topinish harakatlari mavzusi.

Xolchayon saroyining haykallari ayvon va bosh zalni bezab turgan bo'lib, ularda tasvirlangan siymolar, asosan, Kushon xonadoni vakillarini ifodalaydi. Ammo, haykallar orasida qalin soqolli baqtriyalik va partiyalik zodagonlar siymolari ham uchraydi. Xolchayon haykaltaroshlik san'ati antik davr aslzodalarning yoshi, e'tiqodi, kiyim-kechaklari, bezaklari haqidagi tasavvurlarimiz kengayshida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shimoliy Baqtriyadagi antik davr yodgorliklari: Dalvarzin, Xolchayon, Ayritom, Fayoztepa, Qoratepa, Kampirtepa, Oqqo'tg'on kabi ko'plab yodgorliklaridan turli-tuman mavzularda, turli kattalikdagi haykallar namunalari topilgan. Ular ilmiy jihatdan tadqiq etilib, natijalari fanga joriy etilgan. Ushbu natijalardan shunday xulosa chiqarish mumkin, antik davr shahar madaniyati, hunarmandchilik va savdo-sotiqning tarqiy etishi badiiy madaniyat, jumladan, haykaltaroshlikning rivojiga ham katta ta'sir o'tkazdi. Turli e'tiqodlar hamda madaniyatlarning aralashuvi hamda uyg'unlashuvi tufayli haykaltaroshlikda mahalliy ustalarining o'z san'atini antik dunyoda namoyish etgan maktabi shakllandi.

Bu o'rinda dunyoga mashhur bo'lgan Dalvarzin xazinasi haqida to'xtalishni lozim topdik. Turli madaniyatlar aralashuvi (sintezi)ni o'zida aks ettiruvchi bu tilla buyumlar xazinasi 1972-yilda Dalvarzintepadagi baqtriyaik zodagon xonadoni qazishmalaridan topilgan. Miodiy I asrga oid ushbu tilla buyumlar xazinasida did bilan ishlangan uzuklar, bilaguzuklar, sirg'alar, bo'yin taqinchoqlari, tilla yombi (qumalar)lar bor. Ushbu zargarlik san'ati namunalari Kushon davridagi uchta: ellin, hind va baqtriya madaniyatlari o'zaro uyunlashuvini ifodalaydi.

Din. Antik davr Shimoliy Baqtriyaning diniy hayoti ancha murakkab edi. Ilgarigi davrlarda mahalliy aholi zardushiylik diniga e'tiqod qilgan bo'lib, bu e'tiqodlar antik davrda ham saqlanib qoldi. Xususan, tadqiqotlarga ko'ra, ulkan davlat hukmdorlarining diniy qarashlarini ifoda etuvchi kushon tangalarida hosildorlik xudosi Mitra, oy xudosi Max, shamol xudosi Vado, olov xudosi Atsho Kabilar tasvirlangan. Shuningdek, Shimoliy Baqtriyadan topilgan mis tangalarda to'kin-sochinlik va farovonlik ilohasi Ardoxsho hamda suv xudosi Vaxshu (uning nomi Vaxsh daryosi nomida saqlangan) siymolari tasvirlanganligi kuzatilgan.

Makedoniyalik Aleksandr yurishlaridan so'ng Shimoliy Baqtriya-da ellinistik olam xudolari ommalasha boshlaydi. Mil. avv. III asrning o'rtalaridan boshlab, ya'ni, Yunon-Baqtriya davlati davrida mahalliy diniy an'analarda Sharq ellinizmning kuchli ta'siri kuzatiladi. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Yunon-Baqtriya ibodatxonalarida yunon xudolari Germes va Geraklga bag'ishlangan bitiklar, Zevs va Poseydonning haykallari topilgan. Yunon-Baqtriya hukmdorlari tangalarida Gemos, Nika, Gerakl kabi xudolarning, ilohiy egizaklarning tasvirlari uchraydi.

Ellin xudolarining ko'pchiligi yuechjilar kirib kelgach va kushon davrlarida o'zining ilgarigi ahamiyatini yo'qotsada, tangalarda va haykaltaroshlikda ularning ayrimlari mahalliy xudolar bilan, masalan, ellin Gelios mahalliy Mixr bilan, Nika Vaninda bilan, Gerakl Oxsho bilan qo'shilib ketadi. E.Rivelandening fikricha, sak-yuechi qabilalari bilan Baqtriyaga urug'chilik e'tiqodlari kirib kelib mahalliy asoslarga ega bo'lgan sulolaviy e'tiqodlar bilan aralashib ketadi. Bu holat shohona qiyofadagi o'tliq tasvirlangan Geray va Soter Megas tangalarida, shuningdek, o'tliq butchalar terrakota haykallalarda o'z aksini topadi.

Ko'plab diniy e'tiqodlarga sig'ingan xalqlarni birlashtirgan Kushon davlatining hukmdorlari Kanishka va Xuvishka tangalar zarb etganla-

rda ko'p sonli diniy e'tiqodlarga nisbatan o'zlarining diniy bag'rikengliklarini ifoda etganlar. Ularning tangalarida ko'plab zardushiy va mahalliy xudolar (Atesh, Oxsho, Mixr, Max, Nana, Ardoxsho)ning tasvirlari hamda ayrim hind xudolarining siymolari tushirilgan.

Qayd etish lozimki, Kushon davlatining hududlarining Hind vohasigacha kengayishi natijasida davlat hududlariga Budda dini kirib keladi. Kushon podsholari Vima Kadfiz va Vasudeva I tangalarida faqat buddaviylarning jangari xudosi Shiva tasvirlari uchraydi. Shunga qaramasdan, buddaviylik Shimoliy Baqtriyada nafaqat oddiy aholi va zodagonlar, balki Kushon hukmdorlari orasida ham ko'plab tarafdorlarini topdiki, bu hududlardagi ko'p sonli buddaviylik ibodatxonalari va saroylari yuqoridagi fikrning dalili bo'lib hisoblanadi.

Boshqa O'rta Osiyo viloyatlarida bo'lgani kabi antik davr Baqtriya-da aholi orasida ham Buyuk ilohaga topinish keng ommalashgan. Bu ilohaning juda ko'p sonli terrakota haykallalarining Shimoliy Baqtriyadagi deyarli barcha yodgorliklardan topilishi shundan dalolat beradi. Buyuk ilohaning qanday nomlanganligini aniq aytish qiyin. Ayrim olimlarning uni Avestodagi Anaxita bilan qiyoslashlari ilmiy jihatdan o'z tasdig'ini topmagan.

Yozuv. Antik davr Shimoliy Baqtriya yozuvlari turli-tuman bo'lib, ular qisqa satrlarda sopol idishlarda, tangalarda va qadimgi inshootlar devorlarida bitilgan. Mil. avv. I asrda Geray va keyinroq Kadfiz II tangalarida baqtriya-yunon yozuvi namunalarning ko'p uchrashishi bu yozuvning keng tarqalganligidan dalolat beradi. Shimoliy Baqtriyadagi Ayritom qazishmalari vaqtida baqtriya-yunon yozuvidagi bitiklar topilgan bo'lib unda, Xuvishka davrida mahalliy diniy inshootdagi ta'mirlash ishlari haqida xabar beriladi. Bu hududlardagi Zartepa, Fayoztepa, Kam-pitepa, Qoratepa kabi yodgorliklardagi sopol idishlardagi kursiv yozuvlar qisqa matnlarda ifodalangani. Misol uchun, Qoratepadagi idishlardan birida «Buddashir (sovg'asi), dxarma sig'inuvchisi» yozuvi bitilgan. Bu ibodatxonaga sovg'a keltirgan kishining nomi ham bo'lishi mumkin. Qoratepada hind tilidagi kkaroshit'y va braxma yozuvlari ham uchraydi. Shuningdek, Qoratepadan topilgan bir idishda nasihat – yozuv quyidagicha o'qilgan: «Kimda-kim odamlar o'rtasidagi farqni ajratib, uni yo'qotsa, u yo'lining eng oldida bo'ladi».

Hind alifbosidagi kkaroshit'y yozuvi Dalvarzintepa xazinasidagi oltin yombilardan birida uchraydi. Unda yombining aniq og'irligi va uni xazinadan bergan xazinaboning nomi (Mira – baqtriyacha nom) bitilgan. Bu yozuv miodiy I asr bilan sanalangan.

Shimoliy Baqtriyadagi yunon alifbosiga asoslangan baqtriya yozuvlari, asosan, Surxondaryo viloyati hududlaridan topilgan. Bu yozuvlarning bir qismi lo'nda va qisqa uslubda, harflar yozilishi ajratilgan, aylana va burchaksimon belgilar shakllari qo'shilib ketgan holatda bitilgan. Yozuvlarning asosiy qismi bosma (kursiv) harflarda, aylana shakldagi harflarning ko'pligi bilan ajratilib turadi.

Surxondaryo viloyatidagi Qoratepa, Kampirtepa, Mirzako'ltepa, Fayoztepadan topilgan baqtriya yozuvlari miloddiiy I asr oxiri – II asrning birinchi yarmiga oid bo'lsa, Qoratepa graffitlari, eski Termiz va Dalvarzindagi kursiv yozuvlar III-IV asrlarga oiddir. E. Rtveladze Shimoliy Baqtriyadagi baqtriya yozuvlarini quyidagi yetitta guruhga ajratadi:

1. Qora bo'y oq bilan bitilgan sopol idishlar parchalaridagi yozuvlar (Qoratepa, Fayoztepa, eski Termiz, Zartepa).
2. Avval butun bo'lib, keyin sinib qolgan idishlardagi yozuvlar (Eski Termiz, Kampirtepa).
3. Sopol idishlar pishirilgunga qadar tirnab bitilgan yozuvlar (Dalvarzintepa, Dushanbe, Mirzako'ltepa, Tepai Shoh, Yalangto'shtepa).
4. Graffit yozuvlar (Qoratepa va Qorakamar).
5. Haykallarning tagkursisida (blokida) qisqa va lo'nda uslubda bitilgan yozuvlar (Ayritom).
6. Papiirusga bitilgan qo'lyozma matnlar parchalari (Kampirtepa).
7. Kushon va kushon-sosoniylar tangalaridagi rivojlatlar.

Bugungi kunga qadar Shimoliy Baqtriyadan topilgan yozuv namunalari baqtriya, yunon, hind (praktit va sanskrit), o'rta fors hama sak-yuechji guruhli tillarida bitilgan. Tadqiqotlarga ko'ra, ularning tarqalishi ko'lamli va davri bir xil bo'lmagan. Ularning ayrimlaridan faqat shaharlarda foydalanilgan bo'lsa, ayrimlaridan shahar va qishloqlarda foydalanilgan. Bu hududlarda baqtriya tili mahalliy aholining tili hisoblangan bo'lsa, qolganlari ma'lum tarixiy-madaniy sabablar – migratsiya, harbiy harakatlar, dinlarning tarqalishi va madaniy aloqalar tufayli kirib kelgan. Bu jihatdan ko'chmanchi va o'troq aholi o'rta-sidagi turli munosabatlar ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Sug'diyona. Badiiy madaniyat. Antik davr Sug'diyonada badiiy madaniyat va san'at qo'shni Baqtriyaga nisbatan o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lib, ayrim hollarda uning ta'siri ostida rivojlandi. Shunga qaramasdan uzoq yillik tadqiqotlar natijasida olingan ma'lumotlar Sug'diyonaning bu davr badiiy madaniyati haqidagi tasavvurlarimizni ancha boyitadi.

Avvalambor qayd etish kerakki, bu davrda Sug'dda nisbatan keng tarqalgan san'at turi koroplastika edi. O'rta Osiyoning boshqa viloyatlarida bo'lgani kabi, Sug'dda ham terrakota haykalchalari tayyorlash mil. avv. IV-III asrlarda qaytadan rivojlana boshlaydi. Ayrim tadqiqotlarda san'atning bu turi rivojlanishining quyidagi iktita – so'nggi ahamoniylar va ellinistik davlatlar davri (mil. avv. IV-II asrlar) koroplastikasi; Kushon davri (mil. II-IV asrlar) koroplastikasi davriga ajratiladi. Birinchi davr uchun iktita asosiy uslubiy yo'nalish belgilanadi: Old Osiyo va ellinistik tipdagi tasvirlar.

Old Osiyo haykalchalari ayollar va erkaklar siymolari ko'proq uchraydi. Sug'ddagi ilohiy ayollar haykalchalari ilmiy adabiyotlarda «buyuk iloha – ona» sifatida talqin etilgan, ular ilohalar emas, balki uy o'chog'ining ruhi aks etgan degan fikrlar ham bor (V. A. Livshits). Bu tipdagi haykalchalarda qo'lini ko'krigiga qo'yib turgan iloha tasviri nisbatan kengroq tarqalgan. Shuningdek, ular qo'lini taqinchoqlarining ko'pligi ham diqqatga molikdir. Bu shakldagi haykalchalardagi erkaklar siymosi alohida ajralib turadi.

Sug'diyonaning haykalchalari Dionis, Afina, jangchi – ellin va ilohalar siymolari ko'proq uchraydi. Ayrim haykalchalarda mahalliy va ellin an'alarining uyg'unlashib ketganligini kuzatish mumkin.

Sug'dning Kushon davri terrakota haykalchalari san'atini ayrim olimlar (V. Meshkeris) uchta badiiy yo'nalishga ajratadilar. Bular: Qo'pol arxaik haykalchalalar, juda puxta tasviriy san'atni aks ettiruvchi haykalchalalar, ma'lum uslubga solingan haykalchalalar. R.H. Sulaymonovning fikricha, birinchi va ikkinchi yo'nalishdagi haykalchalalar mil. avv. II – milodiy III asrlarda bir vaqtda mavjud bo'lgan bo'lsa, ma'lum uslubga solingan haykalchalalar faqat III asrning o'rtalarida paydo bo'ladi.

Qo'pol arxaik haykalchalarda tik turgan ayollar (kam holatlarda erkaklar) tasvirlangan. Ularning kiyim-boshlari bir xilda. Puxta va pishiq tayyorlangan haykalchalarda esa ayol xudolar, erkaklar, mu-siqachilar tasvirlari aks etgan.

Sug'dning antik davrdagi toshga ishlov berish, naqsh berish san'ati haqida ham eslatib o'tish joizdir. Tadqiqotchilar Afrosiyob qazishmalaridan manzarasi va ishlash uslubiga ko'ra ellinistik xususiyatga ega naqshlangan toshlarni topganlar. Ularning birida jang paytida o'z quroldoshini qalqon bilan himoya qilayotgan iktita jangchi tasvirlangan bo'lsa, iktinchisida boshlarida dubulg'a kiygan, jang qilayotgan iktita qanotli afsonaviy mavjudot aks ettirilgan. Yana bir tosh parchasida

iloha oldida bahaybat maxluqqa minib turgan chavandoz tasvirlanagn bo'lib, bu tasvir Kushon davriga oiddir.

Bu davrdagi Sug'dning tasviriy san'at yodgorliklari uncha ko'p emas. Shunga qaramasdan Yergo'tg'ondan topilgan devoriy suratlar va haykallar namunalari Sug'dning tasviriy san'ati haqida ma'lum tasavvurlar beradi. Sug'd haykallari loy va toshdan ishlangan bo'lib, ular ishlanish texnikasi jihatdan qo'shni Baqtriya haykallariga o'xshab ketadi. Yergo'tg'on idobatkonasidagi devoriy suratlar naqshli va tasviriy manzaralarda ifodalanadi. Naqshlar orasida to'rtburchak, romb, panjarasimon, aylana va o'simliklar naqshlari uchraydi.

Antik davr Sug'ddagi taqinchoqlar ishlash san'ati haqida ham ma'lumotlar yetarli emas. Ammo topilmalarga qarab xulosa chiqariladigan bo'lsa, an'anaviy shakldagi (sharsimon), aqiq va yarim qimmatbaho toshdan ishlangan marjonlar keng tarqalgan. Sug'd topilma taqinchoqlari orasida mis to'g'nog'ichlar, bronza uzuk va bilaguzuklar, oltin va kumush shokilalar ham ko'pchilikni tashkil etadi.

Ta'kidlash lozimki, antik davr Sug'd badiiy madaniyatida seziqlari o'zgarishlar bo'lib o'tadi. Tadqiqotlarga ko'ra, agar bu davrda Sug'dning janubdagi Baqtriya bilan madaniy aloqalari kuzatilsa, antik davrning oxirlariga kelib (ayniqsa, milodiy III-IV asrlarda) Sirdaryo (Yaksart) bo'yidagi vohalar bilan aloqalar kuchayadi. Bu holat quyidagi iktita omil bilan ifodalanadi: birinchidan, Qovunchi madaniyati aytim guruhlarining Sug'dga kirib kelishi bo'lsa, ikkinchidan, Qang'ning Sug'dga siyosiy nazorati kuchayadi.

Таянч so'zlar

Xorazm, sak qabilalari, apasiak, massagetlar, Orobo'yi, Farasman, Afrig'iylar, Quyi Sirdaryo, Kat, Turroqqa'a, Qang', qang'ar, yobg'u, ko'chmanchi chorvadorlar, usunlar, Davan, Sima Syan, Ershi, Yuchen, Sho'rabashot madaniyati, Xitoy bilan munosabatlar, Aravon, samoviy otlar, Yueshi - Kushon, Strabon, Pompey Trog, Katta yueshi, Guysuan, Kanishka, Kujula Kadifz, Dalvarzin, Xolchayon, shaharlar, yozuv, badiiy madaniyat, din.

Savol va topshiriqlar.

1. Xorazm davlatining tarixiy jihatlari o'rganishda nimalarga e'tibor berish lozim?
2. Afrig'iylar sulolasi haqida nimalarni bilasiz?
3. Xorazm shaharsozligi va me'morchiligi to'g'risida gapirib bering.
4. Qang' davlati haqida umumiy ma'lumot bering.
5. Qang' davlatining hududi, boshqaruvi va etnik munosabatlari qanday edi?

6. Davanda davlatchilik paydo bo'lishi haqida nimalarni bilasiz?
7. Davandagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot qanday kechgan?
8. Katta yueshi haqida nima bilasiz?
9. Kushon davlati tarixi nechta bosqichga ajratiladi?
10. Kushon davri shaharlari va madaniyati mavzusida taqdimot tayyorlang.

10-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alimova D. A., Filanovich M. I. Toshkent tarixi (qadimgi davrdan bugungi kungacha). - Toshkent: Art Flex, 2007.
2. Matroboev V. X. O'zbek davlatchiligining ilk bosqichlarida Farg'ona // O'zbek davlatchiligi tarixida qadimgi Farg'ona. Ma'ruza matnlari. - Namangan, 2001. - B.23-40.
3. Sobirov Q. Xorazmning qishloq va shaharlari mudofaa inshootlari. - Toshkent: Fan, 2009.
4. Xodjanlyazov G'. Qadimgi Xorazm mudofaa inshootlari. - Toshkent: O'zbekiston, 2007.
5. Xo'jayev A. Qadimgi Farg'ona davlatining ilk roytaxti haqida // Vodiyoma. - Toshkent, 2016. №2.
6. Shoniyozov K. Sh. Qang' davlati va qang'ililar. - Toshkent: Fan, 1990.
7. Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and economic documents. - Oxford, 2000.
8. Анарбаев А. А. Еще раз о локализации столичных городов Ферганы (Даван - Дакан) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // Археология Узбекистана. - Ташкент, 2010. №1.
9. Буряков Ю. Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. - Ташкент: Фан, 1982.
10. Вайнберг Б. И. Этногеография Турана в древности. - М.: Вост. лит. РАН, 1999.
11. История Древнего Востока / Под ред. В. И. Кузищина. - М., 1988.
12. Лившиц В. А. Документы // Толпак-кала. Дворец. - М., 1984.
13. Мкртычев Т. К. Буддийское искусство Средней Азии. - М., 2002.
14. Пидяев Ш. Р. Поселения кушанского времени Северной Бактрии. - Ташкент: Фан, 1978.
15. Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В. Северная Бактрия-Тохаристан. Древность и средневековье. - Ташкент: Фан, 1990.
16. Рапопорт Ю. А. Из истории религии древнего Хорезма. - М., 1971.
17. Ртвеладзе Э. В. Юечжийско - Кушанское государство // История государственности Узбекистана. - Ташкент, 2009.
18. Ртвеладзе Э. В., Лившиц В. Памятники древней письменности. - Ташкент: Узбекистан, 1985.
19. Филинович М. И. Государство Кантой // История государственности Узбекистана. - Ташкент, 2009.
20. Хорезм в истории государственности Узбекистана / Ответ. ред. Ртвеладзе Э. В., Алимова Д. А. - Ташкент, 2013.

11-MAVZU. ILK O'RTA ASRLAR TARIXI

Reja:

- 11.1. Kidariylar, xioniyalar va eftaliylar.
- 11.2. Turk xoqonligi davrida O'rta Osiyo.
- 11.3. Arab xalifaligi davrida Movarounnahr.
- 11.4. Arablar bosqiniga qarshi kurash. Movarounnahrda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar.

11.1. Kidariylar, xioniyalar va eftaliylar

Milodning IV-V asrlari O'rta Osiyo tarixining muhim bosqichlaridan hisoblanadi. Ulkan Kushonlar davlati ichki va tashqi kurashlar natijasida bir qancha mustaqil davlatlarga bo'linib ketadi. O'rta Osiyoning janubida uning tarkibidan Tohariston va Marv ajralib chiqadi. Ulardan shimolda esa Sug'd alohida bo'lsa, uning sharqiy tomonida Ustrushona joylashadi. Ustrushonaga tutash hududlarda Farg'ona, O'rta Osiyoning shimoliy hududlarida Choch va Xorazm mulklari mustaqil edi.

O'rta Osiyoning chorvador turkiy xalqlari tarixini yoritishda bir qancha muammolar mavjud. Xususan, bir tomondan, bu xalqlar haqidagi asosiy ma'lumotlarning boshqa xalqlar tomonidan, boshqa tillarda yozilgani bo'lsa, ikkinchi tomondan bu manbalar har doim ham xolis ma'lumot bergan deb hisoblanmaydi. Shu sababli O'rta Osiyoning bu davri tarixini yoritishda yozma manbalarga tanqidiy tahlil asosida yondashuv talab etiladi.

Kidariylar va xioniyalar to'g'risidagi asosiy ma'lumotlar Xitoyning «Beyshi» solnomasida, g'arb tarixchilaridan Ammian Marsellin, Prokopiylar Kesarstkiy, Prisk Panitskiy ma'lumotlarida uchraydi. O'rta asr arman tarixchisi Egishe Vardapetning ma'lumotlari ham e'tiborga sazovordir. Shuningdek, XX asr xorij olimlaridan I. Markvart, M. Martin, A. Girshman, K. Enoki, A. Bivar va boshqalarning tadqiqotlarida uchraydi.

Kidariylarning dastlabki, vatani Sharqiy Turkiston edi. Beyshi solnomasida berilishicha, yuechilar humdori Sidolo jujanlar hujumi tufayli o'z qarorgohini Bolo (Balxga) ga ko'chirgan. Yana shu manba xabar berishicha, Kidar Shimoliy Hindistonga yurish qilib Gandhardan shimoldagi 5 ta davlatni o'ziga bo'ysundirgan. Ayrim tadqiqotchilar kidariylar Sharqiy Turkistondan ko'chishni boshlangan so'ng ular ikki qismga bo'linib, katta qismi shimoli-g'arbiy Hindistonga, kichik qismi esa O'rta Osiyoga joylashadilar, degan fikrni ilgari suradilar. Kidariylarning O'rta Osiyoga

joylashuvi masalalari bilan shug'ullangan tadqiqotchilarning fikricha, ularning markazi Balx emas balki Qarshi atroflaridagi Yergo'rg'on ko'liga shahri bo'lgan. Ammo, bu fikrni ko'pchilik olimlar e'tirof etmaydilar va balki Qarshi atroflarida kidariylarning qandaydir kichik guruhlari joylashgan bo'lishi mumkin degan fikrni bildiradilar.

Yaponiyalik tadqiqotchi K. Enoki braxmiy yozuvda zarb etilgan, «Kidara Kushon sha» degan yozuv bitilgan tangalarni o'rganib, ular taxminan 390-430-yillarga mansub degan xulosaga keladi. Hind olimi A. Bivarning xulosalariga ko'ra, bunday tangalar ikkita hokim tomonidan bir vaqtning o'zida zarb etilgan bo'lishi mumkin. Enokning fikricha, kidariylar Tohariston va Gandhardan 412-437-yillar oralig'ida o'z qo'l ostilariga birlashtirganlar.

Ayrim tadqiqotchilar kidariylarni Sharqiy Turkistondan kirib kelgan kushonlar qoldig'i bo'lishi mumkin degan fikrni ilgari surishadi. Shuningdek, kidariylarning O'rta Osiyoning janubidagi xioniyalar bilan ittifoqchiligi hamda ularning Eronga qarshi birgalikdagi harakatlari to'g'risidagi taxminlar ham bor.

Tadqiqotchilar Kidar hukmronlik qilgan davrni IV asrning ikkinchi yarmini va V asrning birinchi choragi bilan belgilaydilar. Kidar (yoki Kidara) avval boshda Eron shohi Shopur II ga bo'ysungan. Oq xunlar bostirib kelishi bilan o'z o'g'li Pironi Peshovarda qoldirib Shimolga yo'l olgan. Oq xunlar bilan kurash manbalarda 400-yillarga to'g'ri kelishi ta'kidlangan. Kidar Shopur II (309-379) ning zamondoshi bo'lib, avvalambor kushonlar hokimiyatining davomchisi sifatida ularga bo'ysunib kelgan hamda xioniyalar yordamida Baqtriyada kushonlar hokimiyatiga chek qo'ygan.

Kidariylar tez orada Amudaryo o'ng va chap qirg'oq havzasi hamda Sug'dning katta qismini egallaydilar. Manbalarning guvohlik berishicha, kidariylar Eron sasoniylari bilan ko'p marta urushlar olib boradilar. Bu urushlar ayniqsa sasoniy podsholari Varaxran V (420-438) va Yazdigird II (438-457) davrlarida, ayniqsa avjiga chiqadi. 456-yilda bo'lib o'tgan navbatdagi harbiy to'qnashuvlardan so'ng katta talafotga uchgangan kidariylar qayta o'zlarini o'nglab ololmadilar. Bu voqedan keyin kidariylar haqida ma'lumotlar deyarli yo'q. Faqatgina ular Hindistonda Gupta davlatini egallab bu yerda 75 yil hukmronlik qilgani, 477-yilda Gandhardan Xitoyga elchilar yuborgani ma'lum, xolos.

IV asr o'rtalarida O'rta Osiyo yerlariga shimoli-sharqdan xion qabilalari bostirib kiradilar. Tarixda xioniyalar nomi bilan mashhur bo'lgan bu qabilalarning asli vatani ayrim tadqiqotchilar Orol bo'yida deb

hisoblaydilar. Xioniyalar xun qabilalariga qon-qarindosh bo'lganliklaridan bo'lsa kerak, g'arb tarixchilari ularni «oq xunlar» deb ataydilar. IV asrning o'rtalarida ancha kuchaygan xioniyalar janubga tomon harakat qilib sosoniylar bilan to'qnashadilar. Bu to'qnashuvlar hamda xioniyalar yo'lbo'shchisi Grumbat, ularning Suriyadagi Umda shahrini qamal qilganliklari haqida Ammian Marsellin ma'lumotlar beradi. Dastlabki harakatlarda xioniyalar mag'lubiyatga uchrasalar-da, keyinroq ular Sharqqa tomon yurishlar qilgan sosoniylar shohi Shopur II ga qattiq zarbalar beradilar. K. Treverning fikricha, xioniyalar IV asrning 70-yillarida o'zining kuchaygan pallasiga kiradi. O'rta Osiyoda kideriyalar va efalliyalar hukmronligi o'rnatilgach xioniyalarining siyosiy ahvoli o'zgaradi va ular efalliyarlarga tobe bo'lib qoladi. Afsuski, xioniyalar va kideriyalarining ijtimoiy-iqtisodiy tizimi haqidagi ma'lumotlar bizgacha yetib kelmagan.

Xioniyalar va kideriyalarga nisbatan efalliyalar haqidagi ma'lumotlar nisbatan ko'proq saqlangan. Efalliyalar tarixi yuzasidan ma'lumotlar rim, vizantiya, suriya, arman va arab tarixchilari Denovariy va at-Tabariylarning asarlarida, Xitoy solnomalarida, Eronning «Yodgor Zaron», «Baxman Yashtra» asarlarida, Firdavsiyning «Shohnoma» dostoni va boshqalarda uchraydi. Shunga qaramasdan, efalliyalarining kelib chiqishi haqidagi olimlarning fikrlari turlicha. Misol uchun, S. P. Tolstov, A. N. Bernshtam, K. V. Trever kabi olimlar efalliyalarining ilk vatani Sirdaryoning quyi oqimi deb hisoblasalar, A. Mandelstam, R. Grishman, K. Enoki kabi olimlar esa efalliyalar vatani Badaxshon deb hisoblaydilar. B. Litvinskiy va K. Inostransevlar efalliyalarining ilk vatani Farg'onaning tog' oldi hududlari bo'lganligi haqidagi fikrni ilgari suradilar. Ularning turkiy xalqlar bo'lganligi haqidagi masala uzil-kesil yechimini topmagan.

Efalliyalar turli manbalarda turlicha nomlanadilar. Misol uchun, xitoy manbalarida ular «ida, ieda, idan, idyan» deb, suriya va lotin manbalarida esa «eptalit, efalliy, abdal» arab va fors mualliflarida «haytal, yafal, efal» degan nomlar bilan eslatiladi.

Xitoy manbalari efalliyalarni turklar (tukyue) bilan bog'liq ravishda ta'riflaydilar. Vizantiyalik tarixchilar, masalan, Prokopi (VI asr) efalliyalarni xunlardan deb ko'rsatar ekan, «ular (ya'ni efalliyalar) xunlardandir, tanalari esa oq» deb eslatadi. Efalliyalarining kuchaygan davri V asrning o'rtalariga (456-457) ya'ni ular Xitoyga birinchi marta elchi yuborgan davrga to'g'ri keladi. Ma'lumotlarga ko'ra, shu davrdan to 531-yilga qadar efalliyalar Xitoyga 13 marta elchi jo'natadilar. Kuch-

qudrat jihatdan mustahkamlanib olgan efalliyalar O'rta Osiyo va Shimoliy Hindistondagi kata yerlarni ishg'ol etishga kirishadilar.

Efalliyalarining janubdagi asosiy raqiblari Eron sosoniylari edi. Efalliyalar tobora janubga qarab siljiy boshlaydilar va bu o'z navbatida ularning Eron bilan munosabatlari keskinlashib borishiga olib keldi. Sosoniylar bilan hal qiluvchi kurashlar davri shoh Peroz (Feruz) davriga (459-484) to'g'ri keladi. Ma'lumki, 459-yilda Eron taxtiga davriga (459-484) to'g'ri keladi. Ma'lumki, 459-yilda Eron taxtiga Peroz chiqadi. Manbalarda Perozning hokimiyatga kelishi efalliyalar bilan bog'liq ravishda bayon qilinadi. Peroz efalliyalarining kuchayib borishini vaqtinchalik deb bilib, ular kuchidan Eron taxtiga kelish uchun foydalangan bo'lishi kerak. Ammo, efalliyalar qudrati oshib tez orada ular sosoniylarga ham qarshi turishlarini anglagan Peroz efalliyalarga qarshi jangga kiradi. Eron podshosi Peroz efalliyalar davlatining hujumini oldini olish maqsadida ularga qarshi harbiy harakatlar boshlab yuborgan, biroq muvaffaqiyatga erisha olmagan. Jang chog'ida sosoniylar hukmdori asirga tushib qoladi va Vizantiya imperatori Zenonga o'z jonini xalos qilinishi uchun yordam so'rab murojaat qiladi. Vizantiya hukmdori tovon to'lab, uni qutqarib qoladi. Asirlikdan qutulganidan so'ng Peroz efalliyalarga yana qarshi chiqib, ikkinchi marotaba mag'lubiyatga uchraydi. Sosoniylar ko'shinlari bu gal qopqon o'raga tushib qoladilar va askarlarning ko'pchiligi bu yerda halok bo'ladi. Mazkur mag'lubiyat natijasida Xuroson hududi to'liq ravishda efalliyalar qo'li ostiga tushib qoladi. Endi Peroz oldingidan ham ko'proq tovon to'lash majburiyatini o'z bo'yiga oladi. Shu tariqa Peroz ketma-ket mag'lubiyatlarga uchrab, Eronni efalliyalar qo'li ostidagi davlatga aylantirgan edi.

Vizantiya yordamidagi uchinchi, 484-yili so'ngi yurishida Peroz o'z harbiy qismlari bilan ular uchun maxsus tayyorlangan o'ralariga tushib halok bo'ladi. Perozning mag'lubiyatga uchrashi sosoniylar qudratiga efalliyalar tomonidan chek qo'yilishiga olib keldi.

Sodir bo'lgan mazkur voqea natijasida Eron xalqi yelkasiga katta miqdorda o'lpon to'lash majburiyati yuklatiladi. Eronning o'zida shu vaqtga kelib ichki siyosiy ahvol keskinlashib ketgan edi. Og'ir iqtisodiy ahvol, qulchilikning yemirilishi, soliqlarning o'sishi, quyi tabaqalarning qashshoqlanishi, urushdan keyingi xonavayronliklar natijasida bu hududlarda norozilik harakatlari boshlanib ketadi. Xalq g'alayonlari diniy tus olib keng tarqaladi.

Efalliyalarining Eron sosoniylari bilan munosabatlarida Eronda tarqalgan diniy ta'limotlar va ularning siyosiylashuvi ham muhim

o'rin tungan. Ular ichida Mazdak Hamdodon (470-529) tomonidan yaratilgan ta'limot katta ahamiyatga ega. Mazdak zardo'shtiylikning asl g'oyalari hayotga tatbiq qilmoqchi bo'lib, o'z harakat mafkurasi ni yaratdi. Mazdak ta'limoticha, kishilar bu dunyoning ne'matlaridan barobar foydalanishlari lozim, uning fikricha, ijtimoiy hayotga jamoa huquqlarini tiklash, yer-suv, mol-mulka barobar egalik qilish ham-maning o'zaro tengligiga erishish lozim edi. Mazdak ta'limoti asosida uch «z»lik – «zan», «zar», «zamin» tengligi g'oyasi yotar edi. Mazdak tarafdorlarining soni Eronda juda ko'payib ketdi.

Mazdakiylar harakati nihoyatda kuchayib ketgach Kubodshohning (488-531) o'zi u bilan hisoblashiga majbur bo'ldi. Kubod Mazdak tarafga o'tib uni Eronning bosh kohini etib tayinladi. Mazdak hokimiyatni o'z qo'liga kiritib olgach, uning tarafdorlari oxir-oqibatda Kubodni 496-yilda taxtdan ag'darib tashlab zindonga tashlaydilar. Uning o'rniga ukasi taxtga chiqadi. Kubod zindondan qochib, eftaliylar dargohidan panohtopadi. U yoshligidanof eftaliylar huzurida o'sgan va eftaliylar hukmdorining singlisiga uylangan edi. Kubod eftaliylardan yetarlicha harbiy yordam olib 499-yili Eronga yurish qiladi. Chegaraga etgan paytdayoq ukasi buni eshitib taxtni tashlab qochadi. Kubodshoh I yana taxtga o'tirganidan so'ng Kubodshoh eftaliylar bilan deyarli tinch-totuv yashaydi. U 502-506-yillarda eftaliylar bilan ittifoqchilikda Vizantiyaga qarshi yurishlarida ishtirok etadi. Kubod eftaliylar madadiga tayanib avval maxfiy, keyinchalik oshkora mazdakiylikka qarshi kurash olib boradi. 529-yilda Mazdak qatl ettirilib, uning tarafdorlariga qarshi ayovsiz kurash olib boriladi. Kubodning o'g'li Xusrov I Anushervon (531-579) davrida keng miqyosli islohotlar o'tkazilishi bilan birga mazdakiylar harakatiga butkul chek qo'yiladi.

Shu tariqa, yirik davlat tizimini vujudga keltirgan eftaliylar Eronning sosoniylar davlatiga, uning harbiy harakatlariqa qarshi tura oladilar. Sosoniylarning sharqqa yurishlari eftaliylar qarshiligi tufayli to'xtatildi. Ular Eron podshohlarining ichki siyosatiga ham aralashib turdilar, hatto shohlardan qaysi birini saylash va tayinlash masalasini hal qilish ham ularning qo'liga edi. Eron davlati har yili eftaliylarqa o'ljon to'lab turgan.

Eftaliylar 467-473-yillarda Sug'dda mustahkam o'rnatib olgan bo'lsalar, 477-520-yillar mobaynida Gandharni ishg'ol etib, u yerdan kldariylarni siqib chiqaradilar. Keyinchalik shimoliy Hindistonning ba'zi hududlarini, Kobul va Panjob vodiylarini ham istilo qiladilar. Shimoliy Hindistonda avval To'ramon, so'ngra uning o'g'li Mehira-

kula eftalitlar davlatini tashkil etadi. 490-yilda eftaliylar Urumchini, 497-509-yillar orasida Qashg'arni bosib, deyari butun Sharqiy Turkistonda o'z hukmronliklarini o'rnatadilar.

Shunday qilib, VI asrning boshlariga kelib, eftaliylar o'z qo'llari ostida Tohariston, Badaxshon, Sug'd, Sharqiy Turkiston va O'rta Osiyoning boshqa ba'zi yerlarini birlashtirdilar. Xitoy muallifi tili bilan ayganda «Kongyust (Xorazm, Sug'd, Shosh), Xo'tan, Shale (Qashgar), Ansi (Parfiya) va o'ttizga yaqin boshqa (katta)-kichik viloyatlar eftalitlar hukmdoriga qaram bo'ldi».

Ko'pchilik manbalar eftaliylarning dastavval ko'chmanchi xalqlar bo'lib, keyinchalik o'troqlashganligi haqida ma'lumot beradi. Shuning uchun ham ayrim tadqiqotchilar ularni ko'chmanchilar deb hisoblasa, ayrimlari ularni shahar va qishloqlarda yashaganligini ta'kidlaydilar. Eftaliylarning poytaxti Balx shahri edi. Ko'pchilik tadqiqotchilar eftaliylar davlati unchalik ham mustahkam emas edi va shuning uchun ham uzoq yashamadi deb e'tirof etadilar.

Ta'kidlash joizki, eftaliylar o'zlariga tobe bo'lgan xalqlar hayotiga juda chuqur ta'sir etmasdan, o'ljon va soliqlar undirish bilan cheklanganlar. Eftaliylarning O'rta Osiyodagi hukmronligi asosan harbiy kuchlarga tayanar edi. Shuning uchun ham O'rta Osiyo xalqlari ularning turklar bilan bo'lgan kurashda qo'llab-quvvatlamaganlar. Eftaliylar davlati yarim asrga yaqin yashagan bo'lsa-da O'rta Osiyo xalqlari tarixida muhim rol o'ynadi.

Eftaliylarning etnik kelib chiqishi masalalari ancha murakkab hisoblanadi. Bu murakkablik shu bilan izohlanadiki, arab manbalari va tangashunoslik ma'lumotlarida eftaliylar podsholari faqat turklarga xos bo'lgan unvon – tegin, xoqon unvonlari bilan tilga olinadi. Shu bilan birgalikda tangalarda aks etgan podsholar aniq yevropeoid irqini beradi. Bu holatlar ayrim tadqiqotchilarning eftaliylarni turkiy xalqlar deb hisoblashlariga sabab bo'ldi.

Eftaliylar yagona podsho boshqaruviga ega bo'lishgan. Oilaviy munosabatlarni kuzatish ularida patriarxal tartibga xos jihatar rivoj topganligini ko'rsatadi. Patriarxal boshqaruv tartibiga xos ayrim jihatar quyidagi misollarda ko'zga tashlanadi: «Ular orasidan eng boy kishilar taxminan yigirma va undan ortiq kishini o'zlariga sherik qilib oladilar; do'star har doim u bilan birga tushlik qiladilar, unga tegishli ne'matlar dan umumiy huquqlari borligi sababli bab-baravar foydalanadilar. Do'st va sherik orttirgan shaxs o'limidan keyin, qonunga ko'ra, tobutga uning do'stari tiriklayin birga qo'yilishi shart bo'lgan» (Prokopiý Kesariyskiy).

Prokopiý Kesarskiy eftaliylar haqida yana shunday ma'lumot beradi: «Eftaliylar xun xalqlari qabilasi bo'lib, barcha xunlar ichida ular yagona oq tanlidir. Turmush tarzi jihatidan ham ular boshqa xunlarga o'xshamaydilar va boshqa xunlarga o'xshab hayvonlardek yashamaydilar. Ular bitta podsho boshqaruvda turadilar. Bu podsho rimliklar yoki boshqalardan qolishmaydigan holda aholiga g'amxo'rlik ko'rsatadi, o'zaro va qo'shnilar bilan bo'lgan munosabatlarda adolat mezonlariga amal qiladi.»

V asrda yashagan Lazar Parbskiy eftaliylarni yetti qabiladan iborat massagetlarning yetakchi urug'laridan biri ekanligi haqida ma'lumot beradi. Xitoy manbalarida eftaliylar yuechjilarning boshqa bir ko'rinishi yoki gaogyuy qabilasining tarmog'i yoki qang'ilarning avlodlari sifatida talqin qilinadi. Undan tashqari, o'zlarini alxonlar deb atagan eftaliylar Baqtriya-Tohariston yerlarida yashab o'tgan azaliy baqtr qabilalaridan chiqqan etnik guruh ekanligi hqkdagi fikrlar ham bor. Umumman olganda, eftaliylarning turkiy xalqlar ekanligi hamda ularning haqiqiy vatani Baqtriya-Tohariston ekanligini e'tirof etuvchi olimlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Xullas, o'z davrida eftaliylar yirik davlat tizimini vujudga keltirdilar. Ular O'rta Osiyo, Shimoliy Hindiston, Sharqiy Turkiston, Sharqiy Eronni birlashtirgan ulkan davlatga asos solib, Kushon davlati o'rnida undan ham kattaroq hududlarni birlashtirdilar. Eftaliylar Eronning sosoniylar davlatiga, uning harbiy harakatlari qarsi tura oldilar hamda sosoniylarning O'rta Sharqdagi hukmronligiga chek qo'ydilar. Eftaliylar sosoniylarning ichki ishlariga ham aralashib turdilar, hatto shohlardan qaysi birini saylash va tayinlash masalasini hal qilish ularning qo'lida edi. Eron davlati har yili ularga katta miqdorda o'lg'pon to'lab turgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot. Eftaliylar yuqorida eslatilgan ulkan hududda boshqaruvni qo'lga kiritgach obod dehqonchilik vohalariga, rivojlangan shahar va qishloqlarga, savdo yo'llariga ega bo'ladilar. Vaqt o'tishi bilan esa mahalliy aholi bilan aralashib ketadilar. Natijada bevosita mahalliy aholining vorisiga aylanadilar. Shu boisdan 568-569-yillarda Vizantiya imperatori Yustin II huzurida bo'lgan turk elchisi imperatorning «eftaliylar shaharlarda yashaydilar yoki qishloqlardami?» degan savolga «ular shaharlik sulolalar, oliy hazratlari» deb javob bergan.

Darhaqiqat, olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ilk o'rta asrlar O'rta Osiyoda shahar madaniyati tarqiy etganligidan dalolat beradi. Jum-

ladan, V asrda Panjikentda nisbatan qadimgiroq bo'lgan qishloq o'rniga yangi shahar barpo etiladi. Umumiy maydoni 18 gektar bo'lgan bu shahar VI asrning boshlariga kelib mustahkam himoya tartibiga, ibodatxona, saroy va ijtimoiy jihatdan ajralib turadigan turar joylarga ega edi. Sug'd shaharlaridan yana biri Poykandda ham qizg'in tadqiqot ishlari olib borilgan. Yanada qadimgiroq davrda (antik) asos solingan ushbu ko'hnashahar ilk o'rta asrlar davriga kelib kengayib boradi va V-VI asrning boshlariga kelganda uch qismli yirik markazga aylanadi hamda umumiy maydoni 18 gektarga etadi. Poykand qazishmalarida ilk o'rta asrlarga oid ko'plab moddiy madaniyat buyumlari topilgan bo'lib, ular haqiqatan ham Poykand bu davrda, arab manbalarida ta'riflanganidek, «Madina at-tujor» – «Savdogarlar shahri» bo'lganligidan dalolat beradi.

Ilk o'rta asrlar davri ijtimoiy-iqtisodiy hayotda muhim ahamiyatga ega bo'lgan yirik markazlardan (ehtimol, poytaxt shaharlardan) biri Buxoro edi. To'g'ri to'rtburchak shakldagi ushbu shaharning asosi 21 gektar bo'lib, bu yerda mustahkam himoya inshootlari, hukmdor saroyi, mafkuraviy inshootlar, turar joy qoldiqlari ochib o'rganilgan. Topilgan moddiy madaniyat buyumlari Buxoro ilk o'rta asrlardan boshlab O'rta Osiyoning yirik madaniy va iqtisodiy markazlaridan biri bo'lganligidan dalolat beradi. Shuningdek bu davrda shaharning yettita darvozasi bo'lib, bu holat uning muhim savdo-tranzit yo'li ustida joylashganligidan dalolat beradi. Bu davrda Termiz va uning atroflarida ham shaharsozlik madaniyatining jadalilik bilan rivojlanganligini kuzatishimiz mumkin. Termiz atrofidagi Zartepa shahri ana shunday shaharlardan biridir. Antik davrda kichik manzilgoh paydo bo'lgan Zartepa ilk o'rta asrlarga kelib maydoni 17 gektar bo'lgan yirik shaharga aylanadi.

Bu davrda sug'orish inshootlari takomillashib yangi-yangi yerlar o'zlashtirildi. O'zlashtirilgan yerlarda, yirik sug'orish inshootlari boshida, markaziy shaharlarning atroflarida, dehqonchilik vohalarining chegaralarida qo'rg'onlar, qasrlar va istehkomlar qad ko'taradi. Istehkomlarning to'rt burchagi baland mutahkamlanib, devor-u mo'rti-lari bir necha qator kamondan o'q o'zgich nishon tynuklari va istehkomlar bilan ta'minlangan. Qalin mudofai zodagonlar qo'rg'onlari ilk o'rta asrlarning murakkab ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot taqozosi bilan bunyod etilgan bo'lib, asosan tashqi dushman hujumiga qarshi mudofa inshooti, harbiy garnizon to'planadigan joy, ma'muriy markaz, hamda oziq-ovqat va qurol-yarog saqlanadigan ombor vazifasini o'tagan. Umumman, qal'a, qo'rg'on va istehkomlar ilk o'rta asrlar davrining

o'ziga xos me'morchilik namunalaridan bo'lib, Naxshab vohasidagi Zahok Maron, Buxorodagi shahri Vayron, Xorazmdagi Fir qal'asi shular jumlasidandir.

Vohalarni tashqi dushmanidan himoya qilish maqsadida bir necha chaqirimlab qalin devorlar barpo etilgan. Samarqand vohasidagi 12 ta darvozaga ega bo'lgan Devori qiyomat, Buxoro vohasidagi 336 ktilometrlil Kampirak, Toshkent vohasidagi Kampirdevor istehkom devorlari shular jumlasiga kiradi. Bu davr me'morchiligida qasrlar qurilishi, ayniqsa ahamiyati bo'lgan. Qasrlar, odatda, 2 qavatli, shifti tekis, gumbazsimon va ravoqsimon yopilgan bir necha xonalardan iborat bo'lgan. V asrdan boshlab saroy, qasrlar qurilishida xom g'isht bilan bir qatorda pishiq g'ishtlar ham ishlatila boshlangan.

Eftaliylar davrida hunarmandchilik ham rivojlangan. Ayniqsa, kulolchilik, shishasozlik, chilangarlik, bo'zchilik, zargarlik, qurolsozlik kasb-hunarlari ravnaq topgan. Chochocha yasalgan o'q va yoy «kamoni chochiy» nomi bilan mashhur bo'lgan. Katta-kichik shaharlar soni ko'paygan. Birgina Zarafshon vohasida Rivdad, Kushoniya, Xariman, Arqud, Romitan, Varaxsha, Poykand kabi savdo-hunarmandchilik shaharlari mavjud edi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, Poykand shahri eftaliylarning poytaxti bo'lgan.

Eftaliylar davrida dehqonchilik asosan sug'orma dehqonchilikka asoslangan edi. Qadimgi ziroatkorlar katta va kichik daryolar, jilg'alar suvlaridan foydalanganlar. Bunday sharoitda kanallar qazish va ularni mavsumiy tozalab turish muhim ahamiyat kasb etgan. Yaxsh vohasidan, Ustrushonadan, Sug'ddan, Xorazmdan va Toshkent vohalaridan shunday kanallarning izlari topib o'rganilgan.

V-VI asrlarda dehqonchilik vohalarida eftaliylarning o'troqlashuvi kuchayadi va buning natijasida sug'orma yerlarga bo'lgan ehtiyoj ortadi. Kichik-kichik sug'orish kanallari qazib chiqarilib, minglab gektar yangi yer maydonlari o'zlashtirildi. Sug'orish uslubi takomillashadi, shoharlar chuqurtlashib, sersuv sug'orish tarmoqlariga aylanadi. Hozirgi vaqtda ham mavjud bo'lgan Zaxariq, Bo'zsuv, Darg'om kanallari V asrda barpo etilgan eng yirik sug'orish tarmoqlaridan bo'lgan. Shuningdek, tog' oldilariga suv chiqarish uchun suv chiqarish asboblari keng foydalanilgan. Yangi o'zlashtirilgan yerlarda zodagon dehqonlarning qalin xom g'ishtdan urib chiqilgan hamda baland poydevor ustiga qurilgan ulkan qo'tg'onlari, istehkomlar yuzaga kela boshlagan.

Tohariston va Sug'dda dehqonchilik bilan birgalikda bog'dorchilik ham rivojlangan. Qashqadaryo va Zarafshon vodiylarida g'alladan tashqari sholi ham yetishtirilgan. Xitoy manbalarining ma'lumot be-

rishicha, V-VI asrlarda Sharqiy Turkiston va O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i yerlarida ko'plab paxta yetishtirilgan edi. O'rta Osiyoning paxta tolasini Xitoyda ham mashhur bo'lgan. Bu davrga kelib yer egaligini munosabatlarining takomillashuvi natijasida sug'oriladigan yer maydonlarining ma'lum bir qismi mulkdor zodagon tabaqa vakillari - «dehqonlar» qo'lida to'plana boshlangan edi. Buning natijasida qishloq jamoasining erkin dehqonlari ma'lum darajada zodagon dehqonlar asoratiga tushib, ularga qaram bo'lgan «kadvor»larga aylanib boradi.

IV-V asrlar O'rta Osiyoning pul muomalasida sezilarli o'zgarishlar bo'lib o'tadi. Bu o'zgarishlar tangalar zarb etishning markazlashuvi hamda mintaqaning turli hududlarida zarbxonalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq edi. Bu davrning boshlarida E.Rveladzening tadqiqotlariga ko'ra, Shimoliy Toharistonda kushon tangalari va ularga taqld qilib zarb etilgan tangalar muomalada bo'lgan. Butun V asr davomida Ter-mizda mahalliy hukmdor tasviri tushirilgan mis tangalar zarb etilgan. Chag'oniyonda shahanshoh Pero'z (459-484) davridan boshlab juda ko'plab sosoniylarning kumush tangalari kirib keladi.

Buxoro Sug'dida o'ng tomonida sogoldor hukmdorlar tasviri tushirilgan kumush va mis tangalar zarb etilgan bo'lsa, Samarqand Sug'dida V-VI asrlarda ters tomonida tik turgan kamonchi tasviri tushirilgan kumush tangalar zarb etilgan. Qarshi vohasida o'ng tomonida podsho boshini tasviri tushirilgan mahalliy kumush va mis tangalar muomalada bo'lgan. Xorazmda esa o'ng tomonida hukmdor boshi, ters tomonida otliq chavandoz tasviri tushirilgan kumush va mis tangalar zarb etilgan.

Yevrosiyo mintaqasidagi umumiy vaziyat va kushon davlatining inqirozi xalqaro savdoga birmuncha salbiy ta'sir ko'rsatgan edi. Sosoniylar Eroni bilin munosabatlar ko'p hollarda urushlarga aylanib ketishi tufayli o'zaro savdo aloqalariga putur yetgan edi. Buddaviylikning inqirozi tufayli O'rta Osiyoning Hindiston bilan munosabatlari ham yomonlashgan edi. Ammo, Xitoy bilan savdo munosabatlari avvalgidek yaxshi edi. Ilgari bo'lganidek, V-VI asrlarda ham Xitoyga rangdor shishalar, qimmatbaho toshlar olib keltirilgan bo'lsa, Xitoydan asosan ipak va atir-upa keltirilgan. Bu davrda Vizantiya bilan ham savdo aloqalari taraqqiy etadi. Xalqaro savdoda, ayniqsa sug'diylarning ahamiyati katta edi. Manbalarining ma'lumot berishicha, Sharqiy Turkistonda sug'diylarning qishloqlari ham bo'lgan. Yurtlaridan uzoqda yashagan sug'diylar o'z vatani bilan doimiy aloqa qilib turganlar.

Arxeologik tadqiqotlar (tangashunoslik ma'lumotlari, hunarmandchilik buyumlari) bu davrda O'rta Osiyoda xalqaro savdo bilan bir qatorda ichki savdo ham taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Bu davrda O'rta Osiyo shahar va qishloqlarida oltin, kumush, Badaxshon la'lisi, hunarmandchilik buyumlari, harbiy qurol-yaroqlar, turli taqinchoqlar, rangli shisha va shisha buyumlar, turli xil mevalar, ip-gazlama, qorako'l, zotdor otlar bilan savdo qilinardi. Termiz, Naxshab, Kesh Samarqand, Poykand, Buxoro, Choch, Varaxsha kabilar o'sha davrdagi yirik savdo-sotiq markazlari edi.

Madaniy hayot. Ilk o'rta asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar O'rta Osiyo madaniyatiga ham ta'sir etmasdan qolmadi. Bu davrdagi madaniy hayot dastavval antik davr madaniy an'analari asosida rivojlangan bo'lsa-da, Kushon davlati xarobalarida bir nechta mustaqil davlatlar va mulklarining paydo bo'lishi o'ziga xos mahalliy madaniyatlarning paydo bo'lishiga imkon yaratgan edi. Ilk o'rta asrlar madaniyatining shakllanishiga shuningdek, qo'shni davlatlar avvalo, Hindiston, Eron, Afg'oniston, Xitoy bilan hamda ko'chmanchi chorvadorlar bilan bo'lgan aloqalar ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan edi.

Bu davr memorchiligi O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi. Shakllanayotgan mulkdorlar toifasi O'rta Osiyoning turli hududlarida yirik qalalar qurib, ular atrofini himoya inshootlari bilan o'rab oladilar. Bunday qalalar vohalarda ko'pincha tabiiy tepaliklar ustiga bunyod etilgan. Ular Xorazm, Tohariston, Sug'd, Ust-rushona, Marv hududlaridan topib o'rganilgan. Memorchilikda asosan tosh, paxsa, xom g'isht va yog'och qurilish materiali sifatida ishlatiladi.

IV-VI asrlar O'rta Osiyo xalqlarining diniy qarashlari zardo'shtiylik, buddaviylik, xristianlik va moniylik diniy etiqodlari bilan bog'liq edi. IV-V asrlarga oid zardo'shtiylik ananalari bilan bog'liq bo'lgan otash-kadalar Qashqadaryodagi Yergo'rg'ondan, Panjikent atroflaridan, Buxoro vohasidan topib o'rganilgan. Ularning barchasida zardo'shtiylik bilan bog'liq bo'lgan ossuary (ostadon)lar uchraydi. Bu davrda zardo'shtiylik diniga O'rta Osiyoning markaziy va shimoliy hududlarida sig'inishgan bo'lsa, mintaqaning janubiy hududlarida buddaviylik dini tarqalgan edi. Buddaviylik dinining ibodatxonalari Qoratapa, Fayoztepa (Termiz), Ushturnullo (Kobadiyon), Ajinatepa, G'ishttepa, Qal'ayi Kofirnixon (Tohariston), Marv kabildan topib tadqiq etilgan. O'rta Osiyodagi xristianlikning markazi Marv shahri edi. Beruniy ma'lumotlariga ko'ra, Iso payg'ambar tug'ilganidan 200 yil o'tgach xristianlar Marvda paydo bo'lgan edilar. 334-yildayoq Marvda epis-

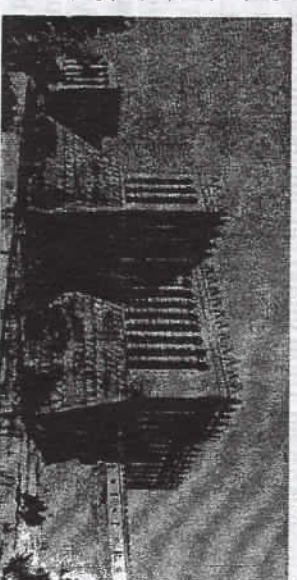
koplik, keyinroq esa mitropoliya mavjud edi. Govurgaladan xristianlik ibodatxonasi qoldiqlari va xristianlar dafn etilgan qabriston ochib o'rganilgan. Sug'dning ayrim hududlarida (Samarqand va Panjikent) ham xristianlik tarqalganligi haqida ma'lumotlar bor.

III asrning ikkinchi yarmidan boshlab O'rta Osiyoda moniylik dini tarqala boshlaydi. Moniylik diniga asosan Sharqiy Turkiston va qisman Chag'oniyon hamda Sug'd aholisi etiqod qilgan.

V-VI asrlarda diniy e'tiqod va tasavvur bilan uzviy bog'liq bo'lgan tasviriy san'at-koroplastika-ma'budalarning sopol haykalchalarini yasash va ularga topinish keng yoyiladi. Sopol haykalchalar hududlarga ko'ra turlicha bo'lib, kiyim-kechaklari, yuz siymolari, taqinchoqlari jihatidan ham bir-biridan farqlangan.

Ulkan hududdagi e'faliylar davlati juda ko'p xalqlarni o'zida birlashtirganligi sababli undagi diniy e'tiqodlar ham turlicha bo'lgan. Sug'dda zardo'shtiylik keng tarqalgan bo'lsa, Tohariston va Sharqiy Turkistonda buddizmga e'tiqod qiluvchilar ko'pchilikni tashkil etgan. Shaharlarda xristian va yahudiy jamoalari ham mavjud edi. Moniylik va Mazdak ta'limoti tarafdorlari ham paydo bo'layotgan edi. Zardo'shtiylik Anaxita, Mitra, Siyovush kabi mahalliy ma'budalarga ham sig'inganlar. Navro'z kuni Buxoro otashparstlari Siyovush qabri ustida xo'roz so'yib qurbonlik qilish edilar. Janubda buddizmning ta'siri ko'proq bo'lgan edi.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo xalqlari sanati devoriy suratlari, haykaltaroshlik, turli taqinchoq buyumlari orqali izohlanadi. Devoriy suratlari Dilbarjin (Afg'oniston), Varaxsha, Afrosiyob, Panjikentdan topib o'rganilgan bo'lsa, Quyovqo'rg'on, Vaxsh vohasi, Afg'onistondagi Chaqaloqtepa, Yergo'rg'ondan turli hajmdagi haykallar, zargarlik buyumlari topib o'rganilgan. Umuman olganda, boy bezaklar, sopol, metall idishlar, devoriy suratlari, hatto kiyimlardagi tasvirlar bu davrda O'rta Osiyodagi tasviriy san'atning rivojidan dalolat beradi.

Varaxsha. Saroyning tashqi ko'rinishi.
Tiklangan holati.

Effatilyar davrida chorvador aholi turkiycha so'zlashganligi sababli turkiy til tobora ko'proq yoyila boshlaydi. Bu davrda o'troq aholining katta qismi sug'diy tilda so'zlashar edilar. Sug'd tili va yozuvi Yettisu, Farg'onadan o'tib Sharqiy Turkistonga qadar yetib boradi. Uning «Sa-marqand usuli» keng yoyilgan edi. Bundan tashqari xorazm, kharosh-tiy, buxoro yozuvlari ham mavjud bo'lgan. Effatilyar yozuvi baqtriya yozuvi asosida paydo bo'lgan. Syuan Szyanning ma'lumot berishicha, u 25 ta harfdan iborat bo'lib, xat chapdan o'ngga qarab ko'ndalangiga yozilgan. Bunday yozuv yodgorliklari Zangtepa, Qoratepa va Afrosi-yob xarobalaridan topib o'rganilgan.

1.1.2. Turk xoqonligi davrida O'rta Osiyo

VI asrning ikkinchi yarmidan boshlab janubiy Sibir va Shimoliy Mongoliya ya'ni, Oltoy hududlarida turkiy qabilalar ittifoqi shakllana boshlaydi. Tarixda muhim ahamiyatga ega bo'lgan Turk xoqonligi xususida talaygina manbalar bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan bo'lsa-da, ularning ayrimlari bir-birini inkor etadi. Ushbu manbalar VI asrning oxirlarida yashagan vizantiyalik tarixchilar Menandr Protektor, Feofan Vizantiyskiy, suriyalik tarixchi Ionna efessiyalarning tarixiy asarlari, epigrafik yodgorliklar – Urxo'n-Yenisey, runiy yozuvlari, Xi-toyning «Tan xonadoni tarixi» qabilardir. Undan tashqari o'rta asrlar mualliflari at-Tabariy, Denovariy, Beruniy, Narshaxiyar asarlarida ham Turk xoqonligi to'g'risida ma'lumotlar uchraydi.

«Alpomish», «Go'ro'g'li», «Manas», «Dada Qo'rqu» kabi umunturkiy xalq dostonlari, o'rta asrlardagi Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yug-nakiy, Yusuf Xos Hojib va boshqalar asarlarida turkiy madaniyat, adabiyot, tarix to'g'risida turli qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. 1999-yili Alpomisning 1000 yilligi respublikamizda keng nishonlanib, Termizda qahramon Alpomisga mahobati haykal ham o'rnatildi.

Ta'kidlash joizki turk atamasining ilk marotaba tilga olinishi 542-yilga to'g'ri keladi. Turli manbalarda turklar «turk el», «turk», «turkash», «tukdus», «tu-kyu», «tuk-yut» kabi nomlar bilan tilga olinadi. Kuchli, baquvvat, botir kabi ma'nolarni anglatuvchi «turk» atamasi dastavval etnik xususiyatga ega bo'lmay ijtimoiy ma'noga ega bo'lgan. Turkklarning kelib chiqishi xususida ko'plab afsonalar mavjuddir. Ayrim afsonalarda turklarning kelib chiqishi Nuh paygambarga borib taqalsa, ayrimlari-da ular o'n yashar bola va ona bo'ridan tarqalganligi ta'kidlanadi. Yana boshqa bir afsonaga ko'ra, turk qabilasining ajdodlari Oltoyning shi-

moliy yon bag'irlarida joylashgan So viloyatidan kelib chiqqan bo'lib, bu yerdagi qabila boshlig'i Abanbu ularning ilk yo'lboshchisi bo'lgan.

Tarixiy manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Turk xoqonligining paydo bo'lishi 551-552-yillarga to'g'ri keladi. Dastavval, turklarning Ashin urug'idan bo'lgan Asan (Asyan, Asyan-shod) va Tuu turkiy qabilalar ittifoqiga asos soladilar. Tuuning o'g'li Bumin (Xitoycha Tumin) qo'shni tele qabilasini o'ziga bo'yso'ndirib ancha kuchayishga muvaffaq bo'ladi. Bu paytga kelib anchagina mustahkamlangan Bumin boshchiligidagi qabilalar ittifoqi Oltoydagi o'zlari qaram bo'lib turgan juan (juan)lar qabilalariga qarshi kurash boshlab 551-yilda (ayrim adabiyotlarda 552-yilda) ularni tor-mor etadilar. Mana shu davrdan boshlab turkiy hukmdorlar o'zlarini juanlar egallab turgan yerlarning haqiqiy egalari hamda juanlarning mavgeyi va kuch-qudratining vorislari sifatida Anaguy xoqon (qag'an) unvonini qabul qiladilar. Juanelar hukmdori Anaguy joniga qasd qilib o'zini o'ldiradi.

551-yilda Bumin Turk elining xoqoni sifatida oq kigizga o'tkazilib ko'tariladi. Ammo, 552-yilda Bumin to'satdan vafot etib uning o'rniga ukasi Istami taxtga o'tiradi. Istami xoqon O'rta Osiyo, Volga va Shimoliy Kavkaz yerlari uchun kurash olib borgan bo'lsa, uning o'g'illari Mug'an xoqon va Taspar xoqonlar Markaziy Osiyo va Janubiy Sibirida o'z hukmronliklarini o'rnatadilar. Bu paytga kelib turklarning ashaddiy dushmani bo'lgan juanlarning kichik bir qismi Koreya va Shimoliy Xitoyga joylashadi, yana bir qismi esa g'arbga joylashib avarlar nomini oladi.

Shunday qilib, manbalarning ma'lumot berishicha, Bumin xoqonning vorisi bo'lgan Mug'an xoqon janubi-g'arbiy Manchuriyadagi mo'g'ul qabilalaridan bo'lgan kidanlarni va Yenisey kirg'izlarini bo'yso'ndirib Markaziy Osiyo va Janubiy Sibirida Turk eli hukmronligini o'rnatadi. Turklarning g'arbiy yurishlari ayniksa muvaffaqiyatli edi. VI asrning 60-yillari oxirlariga kelib Turk xoqonligi o'sha davrdagi yirik davlatlar bo'lgan Vizantiya, Sosoniylar Eroni, Xitoy kabiylarning siyosiy va iqtisodiy munosabatlar tartibiga qo'shilib, Uzoq Sharqni O'rta yer dengizi mam-lakatlari bilan bog'lovchi savdo yo'li nazorati uchun kurash olib bori.

VIII asr turk mualliflari o'zlarining ajdodlari bo'lgan ilk xoqonlarning harbiy yurishlari haqida shunday yozgan edilar: «Ular Sharqda Qodirkon adirlarigacha, g'arbda Temir darvozagacha o'z xalqlarini joylashtirdilar». Qodirkon adirlari Katta Xingan tog'lari, Temir darvoza esa Boysuntog'dagi Bo'zgalaxona dovonida joylashgan.

576-yilga kelib Turk xoqonligi Manchuriyadan Kimmeriy Bosporigacha, Yenisey yuqori ogimlaridan Amudaryo yuqori ogimlarigacha

cho'zilgan edi. Shu tariqa turk xoqonlari siyosiy va madaniy merosi O'rta Osiyo va Janubi-sharqiy Yevropa tarixiga sezilarli ta'sir kursatgan dastlabki Yevrosiyo imperiyasiga asos solgan edilar.

VI asr 50-yillarining oxirlarida Istami xoqonga eftaliylarga qarshi harbiy harakatlari olib borish uchun qulay imkoniyat paydo bo'ladi. Eron shohi Xusrav I Anushervon (531-579) eftaliylarga o'ljon to'lashni to'xtatib qo'yadi va ularga qarshi urushga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi hamda Vizantiya bilan aloqalarni yo'lga qo'yadi. Xusrav I siyosiy jihatdan biroz o'nglanib olgach Turk xoqonligiga eftaliylarga qarshi ittifoq taklif etadi. Ayni vaqtda Vizantiyadan foydalangan Eron eftaliylardan Tohariston, Chag'oniyon, Qobul atrofidagi yerlarni tortib oladi.

563-yilda eftaliylarga qarshi shimoldan turklar Choch vodiysiga bostirib kiradilar. Tez orada ular tomonidan Samarqand, Kesh, Naxshab egallanadi. «Shohnoma»da ma'lumot berilishicha, hal qiluvchi jang Buxoro atroflarida bo'lib o'tadi va eftaliylarning Gatifar boshchiligidagi qo'shinlari tor-mor etiladi. Shundan so'ng turklar tezlik bilan harakat qilib iloji boricha eftaliylarning ko'proq yerlarini o'z qo'llariga olishga harakat qiladilar. Amudaryoning janubiy sohiligacha bo'lgan yerlar, Eron, uning shimolidan Kaspiy sohillarigacha bo'lgan yerlar turklar qo'lga o'tadi. Eftaliylarning mag'lubiatidan so'ng bevosita ittifoqchilar o'rtasida kelishmovchiliklar paydo bo'la boshlaydiki, bu holat savdo yo'li nazorati bilan bog'liq edi.

Turklar O'rta Osiyo yerlarini bosib olgach, Buyuk ipak yo'li katta qismining nazoratini o'z qo'llariga oladilar. Bu yo'lning O'rta Osiyo hududlaridan o'tuvchi qismida asosan Sug'diylar ipak bilan savdo qilishni nazorat qiladilar. Ipak matolarning asosiy xaridori Vizantiya bo'lib, ipak savdosi Sug'd savdogarlari va turk xoqonlariga katta daromad keltirar edi. IV asrning oxirlaridan boshlab Sug'dda, VI asrda Eron va Vizantiyada o'z ipakchilik ishlari chiqarishining paydo bo'lishi bu mahsulot sotilishini yanada kiyinlashtiradi.

Xoqonlikning bevosita g'arbiy qismini boshqarib turgan Istami va bosh xoqon Mugan xoqon ipak savdosi mojarosini tinchlik bilan xal qilishga harakat kila boshlaydilar. Istami xoqon o'z qo'l ostidagi Sug'd ichidida bu masalani hal etish vazifasini topshiradi. Eronga Turk xoqoni nomidan mashhur Sug'd savdogari va diplomati Maniax boshchiligida elchilar guruhi jo'natiladi. Xusravshoh o'z atrofidagi amaldorlarning maslahatiga kirib, sug'diylar olib kelgan ipak matolarni sotib olib uni elchilar ko'z o'ngida yoyqib tashlaydi. Shundan so'ng Maniax boshqa xaridor – Vizantiya bilan kelishishga harakat kilaadi.

567-yilda u Turk xoqonligining Konstantinopolga yuborgan elchiligi-ga boshchilik kilaadi. Vizantiya ham Eron kabi Sug'd ipak matolariga unchalik ehtiyoj sezmas edi. Ammo, Eroniylarga qarshi turklar bilan ittifoqchilik tarafdori edi. Shu tufayli Turk xoqonligi elchilari imperator saroyida izzat-hurmat bilan kutib olinadi.

Ushbu elchilik davomida Turk xoqonligi bilan Vizantiya o'rtasida Eronga qarshi ittifoq tuziladi. Maniax orqaga qaytishda u bilan birga Vizantiya imperatorining elchisi, kilikiyalik Zemax Turk xoqoni qarorgohiga kelaadi. Xoqon Zemaxni Tyan-Shandagi «Oltin tog'» yakinidagi qarorgohida qabul qilaadi va turk qo'shinlarining Eronga yurishida yo'llashlovchilik qilishni taklif etadi. Eron shohining turklar hujumini diplomatik yo'l bilan to'xtatishga urinishi hech kanday natija bermadi. Shiddatli hujumlar bilan turklar Gurgonni va bir necha boy shaharlarni egallab, 569-yilda Sug'dga qaytadilar.

Turklarning Eronga ikkinchi marotaba yurishlari 588-589-yillarga to'g'ri kelaadi. Turklarning Chur Bag'a xoqon (ayrim adabiyotlarda Savg'yoki Shaba deyiladi) boshchiligidagi qo'shini Xurosonga bostirib kiradi. Hirot yonida turk qo'shinlari Eroniylarning mashhur Bahrom Chubin boshchiligidagi qo'shinlari bilan to'qnashadi. Bu jangda Bahrom Chubin turk qo'shinlarini tor-mor etib, turklar yo'llashlovchisini kamon o'qi bilan halok etadi. Qayta qarshilik kursatish foydasiz ekanligini anglagan turklar Eroniylar bilan sulh tuzishga majbur bo'ladi.

Arablar O'rta Osiyoni bosib olganlariga qadar turklarning O'rta Osiyodagi mulklari bilan Eron o'rtasidagi chegaralar o'zgarmadi. Arab bosqiniga qadar ipak va boshqa mahsulotlar ortgan karvonlar u yoki bu darajadagi barqarorlik bilan Eron, Xorazm va Volgabuyi orqali g'arbga qatnab turdi.

576-yilda Mugan xoqon vafotidan so'ng xoqonlik taxtiga uning ukasi Arslon To'ba utiradi. U mamlakatning kuch-qudratini mustahkamlash maqsadida Xitoyning Si saltanati bilan shartnoma tuzadi. Bundan tashqari u mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish choralarini ham ko'radi. Ammo, 581-yilda Arslon To'ba vafotidan so'ng Turk xoqonlari o'rtasida o'zaro ichki kurashlar avi olib, natijada mamlakat ichida ahvol keskinlashib, iqtisodiy tanazzul boshlanib ketdi.

Aynan mana shunday keskin vaziyat sharoitida turkiy shahzoda Abrruy boshchiligida 585-586-yillarda xalq harakati bo'lib o'tdi. Muhammad Narshaxyning ma'lumot berishicha, Abrruyning qarorgohi Poykand atrofiga bo'lib, u boy zodagonlar va savdogarlar ustidan qattiq nazorat o'rnatganligi bois bu toifa aholisi Buxoro viloyatidan ko'chib, Turkiston va Taroz atrofiga borib o'rtnashadilar. Qochib bor-

ganlar Turk xoqonidan yordam so'raganlar. Natijada turk sarkardasi Sheri Kishvar boshchiligidagi qo'shinlar qo'zg'olonni bostiradilar va Abruyi o'ldiradilar.

G'arbiy Turk xoqonligi. Turk xoqonlari o'rtasidagi o'zaro kurashlar 20 yildan ziyodroq, davom etib 603-yilda davlatning 2 ta – G'arbiy va Sharqiy qismlariga bo'linib ketishi bilan yakunlandi. Sharqiy Turk xoqonligi Mo'g'uliston hududlarini, G'arbiy Turk xoqonligi esa, Yettisuv, Chu vodiysi, Volga, Kubanning quyi qismi, Irtish, Ishim daryosi bo'yidagi yerlar, O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistonning bir qismini o'z ichiga olgan. Xoqonlar Sheguy va To'n yabg'u davrlarida G'arbiy Turk xoqonligi vaqtinchalikriyojlanish jarayonlarini boshdan kechirdi. Bu davrda xoqonlikning hududlari kengaydi, davlat boyidi va harbiy qabila zodagonlarining mavqeyi kuchayib ular xoqonlar hokimiyatidagi harbiy muvaffaqiyatlarni ta'minlab turdilar. Shaguy G'arbiy xoqonlikning Sharqiy chegaralarini Vltoy qilib belgiladi va o'zhokimiyatini Tarim havzasi va Sharqiy Pomir oldigacha cho'zishga muvaffaq bo'ldi. To'n yabg'u (To'n Bahodir) xoqonlikning G'arbiy hududlarida faol siyosat olib borib xoqonlikning kishki qarorgohini Chu daryosi vohasidagi yirik savdo hunarmandchilik markazi bo'lgan Suyobga (hozirga To'qmoq yakini) Oqbeshim ko'lna shahri), yozgi qarorgohini esa Isfijob yaqinidagi Mingbuloqqa, (hozirgi Turkiston shahri yaqinida) ko'chiradi. To'n yabg'uning yangi yurishlari tufayli xoqonlik chegarasi Amudaryoning yuqori oqimlaridan Hindiqushga cha cho'zildi.

To'n yabg'u hukmronligi davrida amalda mustaqil bo'lgan O'rta Osiyo davlatlari ustidan nisbatan qattiq siyosiy nazorat o'rnatildi. Chunki bu davlatlarning vassalligi faqat o'ljpon o'lash bilan chegaralanar edi. Isfijobdan Toshkent vohasigacha, shimolda Janubiy Afg'oniston va shimoli-g'arbiy Pokistongacha bo'lgan hududlarga xoqon To'n yabg'uning ishonchli vakillari – tudunlar yuborilib, ular soliqlar yig'ish va xoqon qarorgohiga yuboriladigan o'ljponlarni qattiq nazoratga oldilar. Mahalliy hokimlarga ularni xoqonlik ma'muriy boshqaruviga qo'shilganlik ramzi sifatida turk unvonlari berildi. Shu bilan birgalikda To'n yabg'u nisbatan kuchli bo'lgan mahalliy hukmdorlar bilan shaxsiy munosabatlarini mustahkamlashga harakat qildi. Manbalarda To'n yabg'uning Samarqand hokimiga o'z qizini xotinlikka berganligi haqida ma'lumot bor. Xitoy manbasi To'n yabg'u haqida ma'lumot berar ekan shunday xabar beradi: «G'arb varvarlari hali hech qachon bunchalik qudratli bo'lgan emas».

O'ta yakkahokimlik xususiyatiga ega bo'lgan To'n yabg'u boshqaruvi – talon-tarojchilik urushlari natijasida boyib ketgan qabila zodagonlari orasida norozilik harakatlarini kuchaytirib yubordi. Boshlanib ketgan o'zaro kurashlarni bartaraf etishga harakat qilgan To'n yabg'uning tog'asi Qo'l Bahodir jiyani o'ldirib o'zini Qo'l el-bilga xoqon deb e'lon qiladi. Ammo, qabila boshliqlarining ayrimlari boshqa da'vogarni qo'llab-quvvatlaganlari tufayli yana qabilalararo kurashlar boshlanib ketadi. 630-634-yillarga kelib xoqonlik o'zining Sirdaryoning G'arbidagi O'rta Osiyo mulklaridan mahrum bo'ldi. G'arbiy turk xoqonligining asosi bo'lgan dula va nushibi qabilalari o'rtasida o'zaro kurashlar avj olib keldi.

634-yilda nushibi qabilasi tomonidan qo'llab-quvvatlangan Ishbara elterish Sher xoqon hokimiyat tepasiga keldi. U harbiy ma'muriy tartib bo'lgan «o'n o'q eli» boshqaruvini qayta tiklashga harakat qilib, qabila boshliqlarini o'ziga shaxsan tobe qilish maqsadida islohotlar o'tkazdi. Urdan tashqari, amaldagi nazoratni amalga oshirish maqsadida Ishbara har bir mulkka xoqon urug'i a'zosi – shodni jo'natadi. Shodlar qabila zodagonlari bilan hech qanday aloqada bo'lmay, ularning markaziy hokimiyatga intilishini kuzatib borgan. Bu mahalliy hokimlarning siyosiy tashabbuslarini nihoyatda chegaralab qo'yar edi. Ammo, Ishbara elterish Sher boshchiligidagi xoqonlik hokimiyatining harbiy-siyosiy layoqati qaram mulklar va qabilalarni ushlab turishga qodir emas edi. 638-yilda dula qabilasi o'zlariga jo'natilgan shodni xoqon deb e'lon qildilar. Shundan so'ng dula va nushibi qabilalari o'rtasida og'ir va qonli urushlar bo'lib o'tib G'arbiy xoqonlik ikki qismga bo'linib ketdi. Shunday bo'lsa-da, xoqonlikdagi qabilalararo va sulolalararo urushlar 17 yil (640-657) davom etdi.

Shunday qilib, VII asrning o'rtalarida G'arbiy turk xoqonligi zaiflashib bir necha qismlarga bo'linib ketdi. Vaziyatdan foydalangan Xitoyning Tan imperiyasi qo'shinlari 657-659-yillarda Yettisuvga bostirib kirdilar. Xitoy bosqinchilariga qarshi kurashlar uzoq yillar davom etdi. Faqatgina VII asrning oxirlariga kelib xoqonlik o'z mustaqilligini tiklashga muvaffaq bo'ldi va xitoyliklar vakili Xusrav Bo'rishod mamlakatdan xaydab yuborildi.

Davlat boshqaruvi. Turk xoqonligida davlatning oliy hukmdori «xoqon» unvoniga ega bo'lgan. Xitoy manbalari ma'lumotlariga ko'ra, turkiylar xonni taxtga o'tqazishda maxsus marosim o'tkazishgan. Ya'ni, amaldorlar bo'lajak xonni kigizga o'tqazib, quyosh yurishi buylab 9 marotaba aylantirganlar, ishtirokchilar esa uni qutlab va ulug'lab turganlar. So'ngra xonni otga o'tqazib, bo'yniga ipak mato bog'laganlar va

undan «Siz necha yil xon bo'lmogchisiz?» deb so'raganlar. U necha yil xon bo'lishini aytgan va shu muddat tugagach taxtdan ketgan.

Qadimgi turkiy afsonalarda berilishicha, turklarning tasavvuriga ko'ra, davlatchilikning markazi, davlatni o'z qo'lida birlashtiruvchi shaxs xoqon hisoblangan. Boshqaruvda xoqonlarning hukmron sulolasi asosiy bo'lib u uchta kuch – osmon (tangri), yer-suvning kuch va irodasi hamda turk xalqining yaratuvchanlik faoliyati tufayli yuzaga keltiriladi.

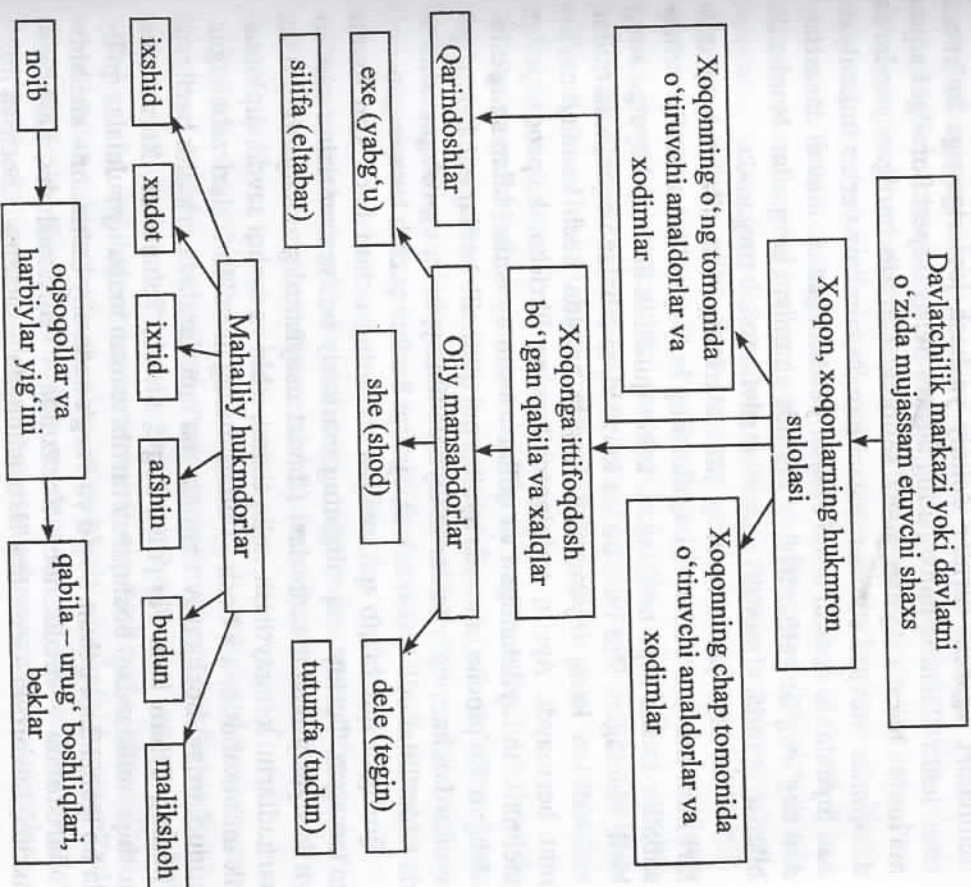
Xoqondan keyingi shaxs, birinchi amaldor «Yabg'u» (Bahodir) bo'lib, u bosh sarkarda hisoblangan. Ammo, yabg'u taxtga merosxo'rlik qila olmas edi. Turkiy xoqonligi taxtga vorislik tartibi turk davlatchiligi tuzilishi uchun xos bo'lgan uluslarga bo'linish tizimiga asoslanib belgilanar edi. Ushbu tizimga ko'ra taxt aksariyat hollarda otadan o'g'ilga emas, akadan ukaga, amakidan jiyaniga meros qolar edi. Taxt merosxo'ri tegin (shahzoda) deb yuritilgan.

Shahzodalar to taxtga o'tirgunlariga qadar o'zlariga berilgan uluslarni boshqarib turganlar. O'rta Osiyodagi mahalliy hokimlarning faoliyatini nazorat qiluvchi amaldor, xoqonning nazoratchisi – «tudun» deb atalgan. Turkiy xoqonligi konfederativ davlat bo'lgan. Turkiylar o'z yurti va davlatini «el» deb atashgan. Birinchi turk xoqoni Bumixon elxon unvoniga ega bo'lganligi bejiz emas.

Xoqonlik tarkibidagi ko'plab qabila va elatlarni birlashtirish va boshqarib turish, ulardan ma'lum miqdordagi soliqlar va o'lponlarni o'z vaqtida yig'ib olish maqsadida xoqonlikda maxsus ma'muriy va harbiy-siyosiy boshqaruv tizimi joriy etilgan edi. Davlatni boshqarishda oliy hukmdorga uning yaqin qarindoshlari, avvalo, hukmron sulola a'zolari hamda ular tomonidan barpo etilgan boshqaruv tizimi yordam berar edi. Manbalarning ma'lumot berishicha, u to'rtga bo'lingan.

Ya'ni, qarindoshlar, xoqonga ittifoqdosh bo'lgan qabila va xalqlar, xoqonning o'ng tomonida o'tiruvchi amaldorlar va ma'muriy xodimlar, xoqonning chap tomonida o'tiruvchi amaldorlar va xodimlardan iborat bo'lgan. Xoqonning qarindoshlari – o'g'illari, amakisi, jiyanlari va aka-ukalariga «tegin» unvoni berilgan. Xitoy manbalarida ma'lumot berilishicha, xoqonlikda beshta oliy mansab – exu (yabg'u), she (shod), dele (tegin), silfa (eltabar) va tutunfa (tudun) qabilar mavjud bo'lib, ularning barchasi meros qilib qoldirilgan.

Turk xoqonligidagi davlat boshqaruvi va mansablar

Turkiy xoqonligi davlatining asosini yer bilan birga xalq tashkil etar edi. O'z davrida O'rta Osiyoda davlatchilikning mustaqil va an'anaviy shakllarini rivojlantirgan turkiylar davlati mavjud jamiyatning muayyan ijtimoiy tuzilmalariga va qadimgi turklarning davlat tomonidan tashkil etilgan hamda nazorat qilinadigan xo'jalik faoliyatiga tayanar edi. Tarixiy adabiyotlarda berilishicha, bu faoliyatning asosini ko'chman-chi chorvachilik tashkil etgan. Chorvador turklarda urug'-qabilachilik an'analari nihoyatda kuchli bo'lib, qabila va urug jamoalarining asosi katta oilalardan iborat bo'lgan. Ko'chmanchi chorvadorlar xalq ommasini turklar «budun» yoki «kora budun» deb atashgan.

Xoqonlikda keng miqyosda dehqonchilik ham qilinardi. Xitoy manbalari, «garchi turklar doimiy yashash joylariga ega bo'lmasa ham, lekin ularning har birining ajratib berilgan yeri borligi haqida ma'lumot beradi. Aynan mana shunday «ajratib berilgan yer»larda dehqonlar mavjud suv manbalari hamda lahmikor yerlar imkoniyatidan foydalanib asosan doni ekinlar yetishtirganlar. Mevali daraxtlardan bog'roqlar yetishtirishga alohida ahamiyat berganlar. Manba tili bilan aytganda, «(mevali) daraxtlar savlat to'kib turgan».

Turklardagi qabila va urug' jamoalarining katta oilalarida uy qullari ham mavjud bo'lar edi. Qullarning ko'payishi bilan sinfiy munosabatlar tarkib topa boshlagan. Lekin qulchilik ijtimoiy hayotga keng kirib kelmagan. Shu bois bo'lsa kerakki, manbalar xoqonlikda qullar mehnatidan keng foydalanish haqida amalda hech kanday ma'lumot bermaydi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, ko'proq ayollar mehnatidan foydalanilgan va qullar asosan uy ishlari bilan shug'ullangan. Ko'pincha jamoada ayollar qul qilib olib ketilardi. Lekin, qul ayollardan ham og'ir ishlarda foydalanilmay, balki uy-ro'zgor ishlari-da ishlatilardi. Qul erkakmi, ayolmi baribir qochib ketavergan.

Qochgan qul ta'qib qilinmagan va uning uchun hech kim tovon to'lamagan. Turkiy xoqonligining markaziy boshqaruv tizimi asosan yirik siyosiy davlat tadbirlari (davlat osoyishtaligini saqlash, davlat sarhadlarini kengaytirish, soliq tizimi, ichki va tashqi savdo, diplomatik munosabatlar va boshq.) bilan mashg'ul bo'lib o'zlari zabt etgan hududlardagi boshqaruv tizimiga ma'lum darajada e'tiklik berilgan. Shuning uchun ham Farg'ona, Sug'd, Shosh, Tohariston, Xorazm va boshqa mulklardagi boshqaruv tartibi asosan mahalliy sulolalar qo'liga bo'lgan. Misol uchun, Sug'd va Farg'onada oliy hukmdor – «ixshid» Toharistonda – «malikshoh», Xorazmda – «Xorazmshoh», Keshda – «ixrid», Buxoroda – «xudot», Ustrushonada – «afshin», Choch va Ilokda – «budun» deb atalgan.

Turkiy xoqonlik davrida Sug'd hududlariga hozirgi Panjikentdan Karmanagacha bo'lgan yerlar kirgan. Buxoro esa, VII asrdan boshlab mustaqil mulklar ittifoqidan iborat bo'lgan. Sug'dning mahalliy hokimlari ayrim vaqtlarda Choch va Xorazmning mustaqil hukmdorlari bilan birlashar edilar. Bunday yirik siyosiy birlashmalar ma'lum muddatlar-da yirik shaharlarda o'z qurultoylarini o'tkazib turganlar.

Farg'ona Sug'd siyosiy ittifoqiga kirmagan bo'lib, u alohida mustaqil davlat edi. Uni afshin boshqargan bo'lib, farg'onaliklar Tyanshan xalqlari bilan o'zaro aloqada bo'lganlar. Xorazm boshqa mulklarga nisbatan an-

cha mustaqil edi. Mamlakatni Afrigiylar sulolasiga mansub podshohlar boshqarib turgan.

Ta'kidlash lozimki, Turk xoqonligi ma'lum darajada to'liq ishlab chiqilgan jinoiy qonunchilikka ega bo'lgan. Sodir etilgan jinoyat uchun jazoning asosiy turlari – qatl etish, odam a'zolarini kesib tashlash, zararni to'lash, mol-mulk tarzida tovon to'lashdan iborat edi. Misol uchun, manbalarning ma'lumot berishicha, o'lim jazosi davlatga qarshi jinoyatlar uchun (isyon ko'tarish, sotqinlik) hamda nohak yoki qasd-jinoyat odam o'ldirganlik uchun berilgan. O'g'irlik qilgan yoki buzquchlik qilgan shaxsning qo'li yoki oyog'ikesilgan. Shaxsga qarshi qaratilgan boshqa jinoyatlar yetkazilgan zararni o'n barobar qilib to'lash, jarohat yetkazgani yoxud mayib qilgani uchun mol-mulk tarzida tovon to'lash, qizi, xotinini qullikka berish, suyagini sindirganlik uchun esa ot berish yo'li bilan jazolanardi.

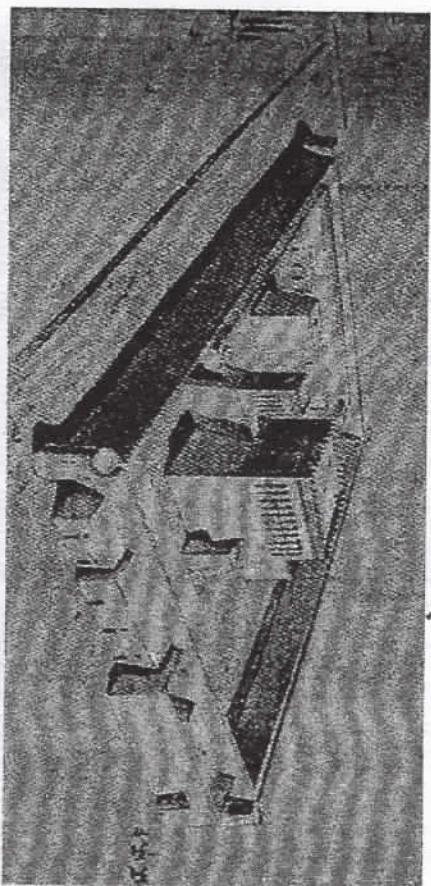
Madaniy hayot. Hunarmandchilik va savdo-sotiq. O'z davrida Turkiy xoqonligidagi madaniy jarayonlar Buyuk ipak yo'lidagi keng ko'lamdagi, xalqaro aloqalar tufayli jamiyatlardagi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy voqealar bilan o'zaro bog'liqlikda rivojlanib bordi. O'troq dehqonchilik vohalari aholisi va dasht qabilalari o'rtasidagi madaniy aloqalar ayniqsa kuchaydi. Bu davrdagi madaniy hayot moddiy madaniyat buyumlari, me'morchilik va san'at, din va yozuv qabilarida o'z ifodasini topdi.

Ta'kidlash joizki, O'rta Osiyoning turkiy xoqonligi tarkibiga kirgan davridagi moddiy madaniyati o'zida mahalliy o'troq xalqlar va ko'chmanchi turklarning mushtarakligini aks ettiradi. Ularning umumiyligi qurol-aslaha, zeb-ziyinat buyumlarining o'xshashligida, qimmatbaho metallardan ishlangan buyumlar ko'rinishida o'z aksini topgan. Tadbirchilikning fikricha, moddiy madaniyatdagi umumiylik, avvalo, O'rta Osiyo shahar va qishloqlari hamda turk xoqonlari manfaatlarining umumiyligi bilan bog'liq edi.

Turk xoqonligi davrida O'rta Osiyo xalqlari zardushtiylik, buddaviylik, nasroniylik, moniylik, shomonlik kabi dinlarga e'tiqod qilgan bo'lsalarda, diniy qarashlarda zardushtiylik yetakchi o'rinda turgan. Zardushtiylikning ulug' xudosi Axuramazda (Ormo'z, Xurmo'z) «samo va yerning asoschisi» bo'lib, uning sharafiga qurbonliklar keltirganlar. Bu din ayniksa, Xorazm, Sug'd va Choch viloyatlarida keng tarqalgan edi. Bu davrda Tohariston, Farg'ona, Yetisuv va Sharqiy Turkiston shahar aholisi o'rtasida buddaviylik dini keng tarqalgan edi. Balxdan, Termizdan, Kobadiyondan, Quvadan ilk o'rta asrlarga oid budda ibo-

datkonalari qoldiqlari ochib o'rganilgan. Shuningdek, sug'diylarning Yettisuvdagi ayrimlarga borib o'rnatishlari oqibatida zardustiylilik dini bilan Yettisuvga xos shomoniylilik dinlarining bir-biri bilan qo'shilishi yuz beradi.

Turkiylarning dini haqida «Bey-shi» va «Suy-shi» Xitoy yilnomalarida qayd etiladi. Ularda turkiylarning diniy odatlari haqida quyidagi ma'lumotlar bor: 1) Xoqon qarorgohiga Sharq tomondan kiritilgan va bu bilan kun chiqish tarafga xurmat ma'nosi ifodalangan hamda ayni paytda quyoshga sig'inishni ham bildirgan. 2) Xar yili xoqon o'z amaldorlari bilan g'orga borib, ota-bobolari ruhiga qurbonlik keltirgan. 3) Har yilda 5 marta xoqon oy chiqishida yaqinlarini yig'ib, daryo buyigiga borgan va osmon ruhi (Tangri)ga qurbonlik keltirgan. Qabialar uchun yagona asosiy xudo bo'lib, unga doimiy ravishda qurbonlik keltirib turganlar. Ular ruh abadiyligi, narigi dunyo borligiga ishonganlar.

Xorazm. Teshikqal'a. Tiklangan holati

Turk xoqonligi davri O'rta Osiyoda ko'plab yirik shaharlar mavjud edi. Katta va kichik shaharlarda hunarmandchilik, me'morchilik, rassomlik, haykaltaroshlik qabilar rivojlanadi. Ularning ayrim namunalari o'sha davrda bunyod etilgan qasr va saroylarni bezagan devoriy suratlilar va ganchkor naqshlar, haykallar va haykatchalar, tangalarda zarb etilgan ramzlilar sifatida bizning kunlarimizgacha saklanib kelgan. Ularda o'sha davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotdagi o'zgarishlar o'z aksini topgan. Surxon vohasidagi Bolaliktapa, Zarafshon vodiysidagi Panjikent, Varaxsha va Afrosiyob, Farg'onadagi Quva

xarobalaridan topilgan devoriy suratlilar manzaralari shular jumlasidandir.

Bu davrda ulkan hududlarda yashagan turli xalqlarning til va yozuvlari bir-birlariga ta'sir o'tkazgan edi. Arab yozuviga qadar turk-runilari uyg'ur, moniy, sug'd, braxma, kharoshitiy, xorazmiy va suryoniy yozuvlari mavjud edi. Sug'd, Xorazm va Tohariston axolisining alohida-alohida yozuvlari bor edi. Sug'd va Xorazm yozuvlari oromiy yozuvi asosida paydo bo'lgan bo'lsa, bu yozuvlar asosida tohariston yozuvi paydo bo'ldi. Sug'd yozuvlari keng hududlarga tarqalgan bo'lib, bu jarayon sug'diylarning yangi yerlarni o'zlashtirish faoliyati va savdogarlarning ipak yo'lida-ning sa'y-harakatlari bilan bog'liq edi. Shu bois bo'lsa kerakki, Sug'd tilidagi yozma yodgorliklar O'rta Osiyo, Qozog'iston, Sharqiy Turkiston, Pokiston va Mug'uliston hududlaridan topib tekshirilgan. Sug'd yozuvi ish yuritishda, savdo va madaniy aloqalarda katta ahamiyatga ega bo'lib, qadimgi uyg'ur, mug'ul va manjurlar yozuvlari paydobo'lishiga asos bo'ldi.

Bu davrda Xorazm mahalliy yozuv keng tarqalgan va amalda bo'lgan. Tuproqqal'adan shoh arxivlarining topilishi bunga misol bo'la oladi. Boybezaklar, sopol, metall idishlar, devoriy suratlilar, kiyimlardagi tasvirlar bu yerda tasviriy san'atning rivojidan dalolat beradi.

Xoqonlikdagi shahar aholisi asosan hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanganlar. Dehqonchilikdagi taraqqiyot ko'lamini va sifatini o'zidan keyingi uch tarmoq – hunarmandchilik, qurilish, savdo-sotiq ravnaqi uchun kata turtki bo'lgan edi. Aynan Shuning uchun ham bu vaqtda temirchilik, zargarlik, kulolchilik, duradgorlik, qurilish, to'qimachilik, shishasozlik, charmarlik kabi hunarmandchilik tarmoqlari tobora rivoj topadi. Turkilar sarrojlilik, ruda qazib olish va undan qurol-yarog' yasashda ayniqsa mohir edilar. Turkilar yasagan qurol-yarog' va zeb-zijnat buyumlari o'zining xilma xilligi va pishiqiligi bilan ajralib turgan.

Bu davrda konchilik ishlari ham ancha rivojlangan. Oltin, temir, kumush, mis, tuzning bir necha xili, qimmatbaho toshlar, turli ma'danlar – Sug'd, Shosh, Farg'ona, Qashg'ar, Tohariston kabi viloyatlardan qazib olinganligi manbalarda aniq ko'rsatilgan.

Xoqonlik davrida savdo-sotiq ishlari alohida e'tibor berilganligi bois, Buyuk ipak yo'li samarali ishlashda davom etdi. O'rta Osiyo xalqlarining bu davrdagi asosiy hamkorlari Eron, Xitoy, Hindiston, Vizantiya edi. Bu mamakatlarga to'qimachilik, ipakchilik mahsulotlari, qimmatbaho toshlar, ulardan ishlangan buyumlar, taqincholilar, dorivorlar, nasldor arg'umoqlar, bir necha xil tuz,

bog'dorchilik mahsulotlari, qazilma boyliklar va hokozolar olib borilgan. Savdo-sotiqda ayniqsa, sug'diy savdogarlarining mavqeyi kuchi bo'lgan. Shu o'rinda xitoylik muallifning quyidagi ma'lumoti diqqatga sazovordir: «(sug'diy) erkaklar yigirma yoshga to'lishlari bilan qo'shni mamlakatlarga oshiqadilar va (savdo-sotiqda) qayerda (qulaylik) va manfaat bo'lsa (albatta) u yerga qadam ranjida etadilar».

Xullas, O'rta Osiyoning Turkiy xoqonligi tarkibida bo'lishi o'sha davr davlatchilik tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Avvalo, Turk xoqonligi juda katta hududlardagi turkiy qabilalarning birlashuvi va jipslashuviga keng imkoniyatlar yaratib, O'rta Osiyodagi ayrim turkiy xalqlar shakllanishiga asos soldi. Yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, avval Turkiy xoqonligi, keyin esa G'arbiy turkiy xoqonligining kudratli va ko'chmanchilarga xos shiddatli harbiy tashkiloti, sug'diy(lar)ning bevosita aralashuvi tufayli olib borgan diplomatik siyosati(Xitoy, Vizantiya va Eronning O'rta Osiyo ilk o'rtaasrlar davri xalqlari va elatlariga nisbatan olib borayotgan tajovuzkorlik siyosati yo'lga mustahkam to'siq qo'ydi.

Bepoyon dasht va Chul hududlarida, serhosil va sersuv vohalarda tashkil topgan ulkan davlat birlashmalari kattagina hududlardagi shaharlar, hunarmandchilik, madaniyat, savdo-sotiq va o'zaro aloqalarining rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochib berdi. Masalaning yana bir eng muhim tomoni shundaki, Turkiy xoqonligi mavjudligi davri – ko'chmanchilar madaniyati insoniyat sivilizatsiyasining o'z yo'nalishi va jihatlari ega bo'lgan o'ziga xos va betakror tarmog'i bo'lib, o'troq aholi madaniyati bilan aralashib, uyg'unlashgan madaniyat paydo bo'lishi davri bo'ldi.

11.3 Arab xalifaligi davrida Movarounnahr

Jahon tarixida ulkan iz qoldirgan davlatlardan biri-bu Arab xalifaligidir. Arab xalifaligi davri O'rta Osiyo, Eron, Afg'oniston, Yaqin va O'rta Sharq, shimoliy Hindiston, Pireney yarimoroli va shimoliy Afrika xalqlarining ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyotida o'ziga xos yuksalish davrini belgilab berdi. Arab istilochilari xususida shubhasiz eng asosiy ma'lumotlarni arab, musulmon mualliflari berib o'tganlar. Shu xususda, jumladan, al-Balazuriyning «Futuh al-buldon» (Mamlakatlarining fath etilishi), al-Tabariyning «Tarixi rasuli va muluk» (Payg'ambarlar va podsholar tarixi) asarlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Islom dinining vatani Arabiston yarimorolidir. Arablar semit qabilalari guruhiga mansub bo'lib, asosan ko'chmanchi chorvachilik bilan hayot kechirganlar. Ko'chmanchilar badaviylar deb yuritilgan. Vohalardagi aholi dehqonchilik bilan shug'ullangan. Dengiz bo'yari, vohalarda shaharlar qad rostlagan bo'lib, ularda asosan savdo-sotiq va hunarmandchilik bilan kun ko'radigan aholi yashar edi.

VI asrning ikkinchi yarmi, VII asrning birinchi yarmidagi arab ijtimoiy hayoti juda murakkab va rang-barang edi. Unda urug'-aymoqchilik munosabatlari endigina kurtak ochib kelayotgan feodal munosabatlar bilan chatshib ketgan edi. Asosiy savdo yo'llarining bu hududdan o'tishidan arab zodagon-savdo ahli juda manfaatdor edi. Lekin mamlakatda bu paytda siyosiy parokandalik hukm surar edi. O'zaro qabilaviy urushlar natijasida dehqonchilik va savdo-sotiq ishlariga katta zarar yetkazilar, xonavayronlik avj olgan edi. Bu holat arab aslzoda guruhlari, zodagonlari manfaatiga zid bo'lib, mamlakat iqtisodiy yo'nalishida yuqoridagi salbiy holatlar katta zarar yetkazar edi. Yuqoridagi vaziyat ham turli tabaqa, toifa kishilarining o'zaro hamjihatlikka yagona, kuchli davlat atrofiga birlashishga chaqirar edi. Aholi ichida ko'p xudollik-butparastlik urf edi (xususan Ka'bada 360 ta but bo'lib, ularning eng yiriklari Hubal va Lut bo'lgan).

Shunday vaziyatda islom to'g'ri va haq yo'lni ko'rsatuvchi din sifatida yuzaga keldi. Islom-bu Alloh yagona deb e'tirof etib, unga bo'yusunmoqlik va butun qalbi bilan unga ixlos qilmoqlik hamda Alloh buyurgan diniy e'tiqodga imyon keltirmoqlik demakdir. Islom «itoad», «bo'yusunish» ma'nolarini bildiradi. Bu dinning asoschisi Muhammad payg'ambar (s.a.v.) (570-632) makkalik Abdullohning o'g'li bo'lgan. Uning bobosi Abumutallib quraysh qabilasining boshlig'i bo'lgan.

Muhammad payg'ambarning ta'limotiga ergashganlarni «muslim» («musulmon»), ya'ni «itoadkorlar» deb yuritganlar. O'z payg'ambarlik faoliyatini Muhammad Makkada boshlagan. Makka Arabiston yarimorolining g'arbiy qismidagi Hijoz viloyatida joylashgan shahar bo'lib, bu yerda Ka'ba joylashgan edi. Diniy ta'limotga ko'ra Ka'bani Odam Ato barpo qilgan bo'lib, uni Ibrohim payg'ambar o'z o'g'li Ismoil bilan birga qayta qurgan va birinchi haj safarini uyushtirgan. Ka'baning ichida muqaddas tosh «Hajar-ul-asvod» o'rnatilgan. Har yili bu muqaddas joyga millionlab musulmonlar ziyoratga keladilar.

Muhammad payg'ambar (s.a.v.) muslim (musulmon)larning yagona Alloh oldida teng ekanliklarini, yaratganing o'zi rizq-ro'z ulashishini, jamiyatdagi adolatsizlikka qarshi jazo muqarrar va har bir kishi

bu dunyodagi ishlariga ko'ra taqdirlanishi, inson yaratganga, yolg'iz Allohgapina e'tiqod qilishini targ'ib qiladi. Bu ta'limot aholining barcha qatlamlari manfaatlariga mos bo'lib, tez orada birinchi navbatda shahar ahli ichida targ'ala boshlaydi. Lekin yangi din tarafdorlarining ahvoli ularning e'tiqodlariga ko'ra og'irlashib borganidan so'ng bir qism musulmon aholi Habashistonga, ba'zilar shimolga qarab ketishga majbur bo'ldilar. Muhammad ham o'ziga qarshi turgan quraysh qabilasi a'zolarining ta'qibi kuchayib ketgan 622-yil 16-iyulda (ba'zi adabiyotlarda 15-iyul deyiladi) o'zining eng yaqin do'sti va safdoshi Abu Bakr bilan Makkadan Madinaga ko'chishga majbur bo'ldi. Bu arab tilida «hijrat» deb atalib, shu kundan boshlab musulmon olamida qabul qilingan hijriy yil boshlanadi. (Hijriy yil hisobi 2 xil bo'ladi: hijriy-qamariy, ya'ni oy hisobi bo'yicha va hijriy-shamsiy, quyosh hisobi bo'yicha).

Madinada Muhammad payg'ambar (s.a.v.) q'z ta'limotini davom ettiradi. Madinada shubhat qozongan makalliklar butparastlik g'oyalarga qarshi ham harbiy, ham siyosiy zarba bera boshlaydilar. Muhammad (s.a.v.) payg'ambar vafot etgach (632), ketma-ket «Xulofiy rashoddin» (haq yo'ldan borgan sahif xalifalar) nomlarini olgan Abu Bakr, Umar, Usmon va Aliilar (661-yilgacha) payg'ambar siyosatini davom ettirib, Arabiston yarimorolida markazlashgan Arab xalifaligi davlatiga asos soladilar. O'zaro qabilalar birlashuvi, dini islomning yoyilishida ilohiy muqaddas kitob Qur'onning o'rni nihoyatda katta bo'ldi.

VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab xalifalik kengaya borib o'z chegaralarini g'arb va sharq tomon kengaytirishga harakat qildi. Yaqin va O'rta Sharqning boy viloyatlari qo'lga olinib, nihoyatda uyushgan va jangovar arab qo'shini shiddat bilan harakatlari boshlab yuborgan edi. Bir vaqtning o'zida arablar o'z yurishlarini Vizantiya va Eronga qarshi olib bordilar. Sosoniyarning so'nggi vakili Eron shohi Yozdigard III (632-651) arablarga qarshi turishga harakat qildi. Lekin Kadisiya (636) va Nahavand (642)dagi janglarda arablar qo'shini forslarga qaqshatqich zarba berib Sosoniyar sulolasiga barham berdilar. Vizantiyaga qarshi qilingan harbiy harakatlar natijasida Falastin, Misr, Suriya, Iroq egallandi. Xalifa Umar ibn al-Xatib (634-644) davrida ilk bora arab istilochilari Xuroson chegaralarida paydo bo'lgan edilar.

Arab xalifaligi VII asrning boshlaridan boshlab o'z hududlarini g'arb va sharq tomonga kengaytirish harakatini boshladi. Xususan 642-yil-

da Nahavanddagi jangda Eron sosoniyari tor-mor etilgach O'rta Osiyo yerlariga hujum uchun imkoniyat yaratiladi.

Arablarining O'rta Osiyoga dastlabki yurishlar Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligida 651-yilda Marvni egallash bilan boshlandi. Arablar Amudaryo (Jayxun)dan shimolda joylashgan yerlar «Movarounnahr», ya'ni, «daryoning ortidagi yerlar» deb nom berishadi. Narshaxiy va arab muallifi Yoqut bergan ma'lumotlarga ko'ra, Muhammad payg'ambarning shaxsan o'zi Movarounnahrni buysondirishni muqaddas deb hisoblagan va islomga e'tiqod etuvchilarni bu muqaddas ishga da'vat etgan.

652-yilda arablar Balx shahrini egallashga muvaffaq bo'ldilar. O'sha yili Amudaryodan o'tib Movarounnahrda hujum qilish rejasini arablar uchun muvaffaqiyatsiz tugaydi. Ammo, Xuroson noibi Abdulloh ibn Amir 652-yilda Chag'oniyonni egallashga muvaffaq bo'ldi. Bu esa ilk bor Movarounnahr yerlarini egallash edi. 654-yilda Sug'ddagi Maymurg' qal'asiga arablarning birinchi hujumi bo'ladi. 667-yilda arablar Chag'oniyonga qayta yurish qilib etfalylarga kuchli zarbalar berdilar. Arablar keng miqyosdagi hujumlarga tayyorgarlik ko'ra boshlagan edilar. Manbalarining ma'lumot berishicha, Movarounnahrda yurish qilishdagi harbiy-siyosiy tayyorgarlikdan biri, xalifalikning Basra va Kufa shaharlaridan 50 ming arab oilasi ko'chirib keltirilishi va Xurosonning turli shaharlariga garnizon sifati joylashtirilishi bo'ldi.

673-yilning oxiri – 674-yilning boshlarida arablarning Xurosondagi noibi Ubaydulloh ibn Ziyod Movarounnahrda hujum qilib Romiton va Poykandni egallaydi hamda Buxoro shahrini qamal qiladi. Ammo, buxoroliklar va turklarning ittifoqchi qo'shinlaridan qattiq qarshilikka uchragach, sulh tuzishga majbur bo'ldi.

676-yilda Xurosonning yangi noibi Said ibn Usmon Buxoroga yurish qilib Buxoro malikasi Xutalxotun qo'shinlarini tor-mor etadi va Samarqandga hujum boshlaydi. Ammo, bir oy davom etgan bu urushda sug'diyar arablarga qattiq qarshilik ko'rsatdilar. Natijada arablar sulh tuzib orqaga qaytadilar va yo'l-yo'lakay Termizni talon-taroj etadilar. 683-yilda xalifa Yazid vafot etganidan so'ng xalifalikda toj-taxt uchun kurash boshlanib ketadi. Bunday vaziyatda arablar yana Movarounnahrda hujum qilishdan deyarli to'xtab, o'z ichki nizolari bilan band bo'lib qoladilar. Xalifa Abdulmalik ibn Marvon (685-705) davrida o'zaro ichki kurashlarga chek qo'yilib arablar Movarounnahrda jiddiy harbiy harakatlar boshladilar.

Umuman olganda, arablarning yarim asr davomida Xuroson noib-lari Abdulloh ibn Amir, Ubaydulloh ibn Ziyod, Sayd ibn Usmun, Salmo ibn Ziyod qabilar tomonidan uyushtirilgan hujumlari talon-taroj qilish, o'lkadagi harbiy-siyosiy vaziyatni o'rganish, boyliklarini olib ketish maqsadida uyushtirilgan edi. 704-yilda Qutayba ibn Muslim Xuroson noibi etib tayinlangach, Movarounnahrni butunlay bosib olish harakati boshlanadi. O'rta Osiyodagi siyosiy parokandalik va kichik davlatlarning bir-birlari bilan tez-tez nizolarga borib turishi Qutaybaga nihoyatda qo'l kelgan edi. 706-yilda u katta qo'shin bilan Movarounnahrni yurish boshladi va 707-yil Poykand shahri 15 kunlik kamaldan so'ng egallandi.

Arablarga qarshi turklar, sug'diyalar umuman, mahalliy aholi o'zaro ittifoq tuzishga erishgan bo'lsa-da, Qutayba nayrang yo'li bilan bu ittifoqni buzishga muvaffaq bo'ldi va 708-709-yillarda Buxoro va uning atroflariga bir necha marta yurishlar qilib Buxoroni zabt etdi. Qutayba 710-yilda shuman, Nasaf va Keshni egalladi. 710-712-yillarda Samarqand ixshidi Tarxun va Xorazmshoh Xurzod Qutayba bilan tinchlik sulhi tuzib unga yirik miqdorda boj to'laydilar. Ammo, Samarqand aholisining tovon to'lashga qarshilik ko'rsatishi, norozilik natijasida Tarxunning taxtdan ketishi va o'limi, Sug'd podshosi va Samarqand afshini sifatida G'urakning taxtiga o'tirishi arablarning Samarqandga hujumlari uchun bahona bo'lgan edi. Shuningdek, Qutayba «Tarxunning o'limi uchun qasd olaman», deb e'lon qildi va Samarqandga hujum uyushtirib, 712-yilda uni bosib oldi. Mug' tog'i hujjatlarning ma'lumot berishicha, 712-713-yillarda Sug'd, Choch, Farg'ona va Panjikent hokimlari arablarga qarshi ittifoq tuzib vaqtincha g'alabalarga erishgan bo'lsa-da, Qutayba bu ittifoqqa rahna solib, ularni tor-mor etishga muvaffaq bo'ldi. 714-yilda Qutayba ibn Muslim turklardan kelayotgan yordam kuchini to'xtatib qo'yish maqsadida Choch volasiga qayta bostirib kirdi va Isfijobni egalladi. 715-yilda Qutayba Farg'onaga ikkinchi marotaba yurish uyushtiradi. Shu yili Qutayba o'ziga dushman bo'lgan xalifa Sulaymonga qarshi isyon ko'taradi va mag'lubiyatga uchrab, o'ldiriladi. Shunday qilib, arablar qisqa muddat ichida Movarounnahr hududlarini bosib oldilarki, buning sabablari quyidagicha edi:

1. O'lkada hukm surayotgan siyosiy tarqoqlik va mahalliy hukmdorlarning o'zaro kurashlari arablarga juda qo'l kelgan edi. Chunki, parokanda va siyosiy jihatdan tarqoq hududlarni alohida-alohida zabt etish Qutayba uchun qulay edi.

2. O'zaro birlashish harakatida bo'lgan va ittifoqchilik uchun harakat qilgan mahalliy hokimlar orasiga Qutayba turli nayranglar bilan rahna solishga erishgan edi.

3. Arablar o'zaro kurashayotgan hokimlarning biriga ikkinchisini yengishi uchun yordam ko'rsatib, keyin ularning har ikkisini ham birin-ketin buysondirdilar. Misol uchun, Sug'dni zabt etishda Qutayba arab qo'shini bilan bir qatorda Xorazm, Buxoro va Nasafning kuchlaridan foydalangan edi.

4. Arablar Movarounnahrni qadar juda katta hududlarni bosib olgan bo'lib, katta boylik va harbiy zaxiralarga ega edilar. Arablar qo'shiniga muntazam ravishda bosib olingan yerlar va ichki viloyatlardan yangi harbiy kuchlar safarbar kilinib turilar edi.

1.1.4. Arablar bosqiniga qarshi kurash.

Movarounnahrda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar

Movarounnahrda hijriyning 100-yilida (milodiy 719) arab hokimiyati tugaydi degan gap-so'zlar tarqala boshlaydi. Arablar olib borayotgan bosqinchilik siyosatiga qarshi birinchi bo'lib, 720-yilda Sug'd aholisi bosh ko'taradi. Qo'zg'oloniga Samarqand ixshidi G'urak va Panjikent hokimi Devastichlar boshchilik qiladilar.

Sug'dlarga yordam berish uchun turkiy xoqon shahzoda Ko'rsul boshchiligidagi turkiy lashkarini Samarqandga yuboradi. Sug'ddagi qo'zg'olon umumxalq qo'zg'oloniga aylanib ketdi. Qo'zg'olonchilar arablarga zarba bera boshlaydilar. Faqat ayrim shahar va qal'alar ichida qurshovda qolgan arab harbiy qismlarigina katta boj va e'tiborli va-killarni qo'zg'olonchilar ixtiyoriga garovga berish bilan jon saqladilar. Xuroson noibi Sayid ibn Abdulaziz bu qo'zg'oloni bostirishga muvaffaq bo'lolmadi.

721-yil Xalifa yazid ibn Abdumalikning tavsiyasi bilan Xuroson noibi etib Sayid ibn Amir al-Xaroshiy tayinlanadi. U Iroqdagi xalq qo'zg'olonini bostirishda o'z shafqatsizligi bilan nom chiqargan edi. Sayid al-Xaroshiy qo'zg'olonchilar bilan olib borgan muzokaralar natijasida G'urak boshliq zodagonlarning bir qismi arablar tomoniga o'tib ketadi. Qo'zg'olonchilardan bir qismi esa kurashni davom ettirishni lozim ko'radilar. Arablar 400 ta boy savdogarlardan boshqa hamma Sug'd qo'zg'olonchilarini qirib tashladilar. Qo'zg'olonchilarga yordam bergan Xo'jand ahli ham jazolandi.

Movarounnahr aholisini tinchlantirish va arab hokimiyatini mustahkamlash maqsadida Xuroson noibi Ashras ibn Abdulloh (727-

730) islom dinini qabul qilganlardan xiroj va jizya solig'i olishni bekor qiladi. U islom dinini keng targ'ib qila boshlaydi. Chegaradagi yerlarda yangi istehkom qurilib, chegaralar mustahkamlangan bo'ldi. Lekin g'aznaga kam daromad tushayotganligi, zodagonlarning shikoyati tufayli xirojni qayta tiklaydi. O'z siyosatini targ'ib qilish maqsadida ikkita taniqli arab ruhoniysi As-Sayid Soliq va Robiya ibn Umranni Samarqand va Buxoroga jo'natadi. Xiroj solig'i zodagonlardan ham, kambag'allardan ham zo'rliab undirila boshlanadi.

Samarqandda Abu Sayid boshchiligidagi 700 ta sug'dliklar xiroj to'lashdan bosh tortadilar. Ular shahardan 7 farsax nariga o'tib, qarshilik harakatiga tayyorgarlik ko'ra boshladilar. Abu Sayidni hiyla ishlatib muzokara uchun Samarqandga chaqirtirishadi va o'sha yerning o'zida uni va safdoshlarini zindonband etadilar.

O'zaro kurashlar, 733-734-yillardagi Zarafshon vohasidagi qurg'oqchilik, mustamlaka zulmining kuchayishi-butlarning hammasi Movarounnahrda norozilikning yanada avj olishiga olib keldi. Norozilik arab harbiylari va qisman zodagonlar ichida ham kuchaya bordi. Shu paytga kelib xorijiyar harakati va mafkurasi yanada keng tarqala boshlandi. Xorijiyar yuqorida qayd qilinganidek, shialar guruhidan VII asr oxirida ajralib chiqqan bo'lib, bu so'zning lug'aviy ma'nosi qo'zg'olonchilar degani edi. Avval boshda bu harakat oddiy arab va boshqa musulmon xalqlarning manfaatlarini himoya qilardi. Keyinchalik bu guruhdan ibodiyatlar, azrakiyalar va boshqa jamoalar ajralib chiqqan. Xorijiyar ta'limotiga ko'ra musulmonlar-zimmiylar (boshqa dindagilar) ustidan hukmron bo'lishlari kerak edi.

Movarounnahrda Xorijiyar harakatiga shu paytda Xoris ibn Surayj boshchilik qiladi. Xoris Movarounnahrda tezda shuhrat qozondi. U Samarqand va Dabusiyadagi Abu Sayid tarafdorlarini o'z qo'li ostida to'pladi. Abu Fotima uni yordamchisi va harbiy maslahatchisi etib tayinlandi.

Xoris Ummaviy xalifalarni islomga riya etmaslikka ayblab, butun Xuroson va Marv aholisini xiroj va jizyadan ozod qilishni talab etadi. Kesh xalq ommasiga tayanib, u Xurosonning shimoliga yurish qiladi. Uning qo'shini tarkibida Xuttalon shahzodasi Sabil, qarluq yabg'usi va Abu Fotima guruhli ham bor edi. Xalq harakatlardan norozi bo'lgan xalifa Xurosonga yangi noib Osim ibn Abdullohni tayinlaydi. Xoris qo'shinlari Xurosonning katta qismini egallashib, Osimni chekinishga majbur etishadi. 735-yilga kelibgina xalifa yangi noib Asad ibn Abdullohni Xuroson valysi etib tayinlab, katta kuch bilan Xorisga qarshi

kurash boshlaydi. 736-737-yillarda Asadning qo'shini Xurosondan Xorini siqib chiqarishga muvaffaq bo'ladi. Qo'zg'olonchilarning ijtimoiy tarkibi ham, talablari ham turlicha edi. Qo'zg'olonlarda aholining deyarli hamma tabaqalari qatnashadi.

Albatta, hukmdorlar o'rtasida o'zaro nizolar, xiyonakorona harakatlilar, qur'ol-yarog'ning etishmasligi, yaxshi uyushmaganlik va boshqalar o'zining ta'sirini ko'rsatdi. Shunday bo'lsa ham qo'zg'olonchilar izsiz qolmay xalifalik siyosiy harakatida o'zining aksini topdi.

Ulkan xalifalarni 661-yildan boshlab Ummaviy sulolasi boshqarib kelardi. Bu sulola davrida juda ko'p siyosiy o'zgarishlar, diniy mazhablar, guruhlarning kuchayishi, boshqarishdagi nomutanosiblik, mustamlakachilik siyosati, zo'ravonlik, adolatsizlikning avj olishi ro'y berdiki, bu narsa sulolaning keyingi davrida uning faoliyatini qiyinlashtirib, volga solib qo'ydi. O'rta Osiyoda va boshqa xalifalik yerlarida xalifalikka qarshi norozilik kayfiyatlarini kuchli edi. Ularning soliq siyosatidan, zo'ravonligidan quyi tabaqalar, o'z huquqlarining kamstilanidan esa yuqori tabaqalar norozi edi. Ummaviylarning hokimiyatini arab aholisi ham qo'llamas edi. Ularning hokimiyatga kelishini turli guruhlar, muxolifat kuchlari noqonuniy deb bilishardi. Avvalo xorijiyar ularga qarshi bo'lib, xalifalik taxtining merosiy bo'lishini noto'g'ri deb baholardi.

718-yildan boshlab maxfiy tarzda Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning amaklari Abbosning tarafdorlari o'z g'oyalarni targ'ib qila boshladilar. Ular hoshimiyar urug'i (payg'ambar shu urug'dan) va killari hokimiyatga davogardirlar deb hisoblashardi. Keyinchalik ular o'z kurashlarida shialar bilan birga harakat qila boshladilar.

Yerga egalik munosabatlarning rivojlanishi, ijtimoiy-siyosiy vaziyatning o'zgarishi ummaviylarning siyosiy sahnadan ketishlarini, ularning avvalgi mavqeyi tugaganligini ko'rsatib turardi. Ummaviylar siyosatidan ommaviy norozilik ayniqsa Marvon II (744-750) hukmronlik davrida kuchayib ketdi. Marvon II ning xiroj solig'i miqdorini ko'paytirish va mahalliy xalqlar vakillarini og'ir qurilish ishlariga keng jalb qilishi norozilikning alanganlashiga olib keldi. Movarounnahr va Xurosonda Abbosiyar vakillari katta yer egalarni o'zlari tomonga jalb qilishga harakat qiladilar. Abbosiyar vakillari xalifa Xishom (724-743) davridayoq O'rta Osiyoda harakat qila boshlagan edilar. Ularning targ'ibotchilari ta'qib ostiga olinardi, ular qo'lga tushgudek bo'lsa, qo'l-oyoqlari kesilardi. Ayniqsa Nasr ibn Sayyor abbosiyar va shialarning katta dushmani bo'lib ularni doimo ta'qib etib kelardi. Abbosiyar

larning hokimiyat tepasiga kelishida Abu Muslim va uning harakati muhim ahamiyat kasb etdi. 746-yil Abu Muslim abbosiylar targ'ibotiiga boshchilik qilish uchun Xurosonga yuboriladi. Abu Muslimga «Pay'am-bar xonadonining ishonchli vakili» degan unvon beriladi.

O'z tashviqotini Abu Muslim Xuroson zodagonlariga murojaat etish bilan boshlaydi. U Marv shahridan uch farsah g'arbda Xarkon arig'i sohildagi Saftzanj qishlog'ini o'ziga qarorgoh qilib oladi. Abbosiylarning ramziy rangi va bayrog'i qora rangda edi. Shu sababli Abu Muslim va uning tarafdorlari qora kiyim kiyib yurishadi. Xuroson aholisiga murojaatida u Qur'on va hadislariga amal qilishga, payg'ambar avlodlariga bo'ysunishga chaqiradi. Keyinchalik mahalliy zodagonlar ham uni qo'llab-quvvatlay boshlaydilar. Abu Muslim tashviqoti Movarounnahr va Xuroson yerlarida tezlik bilan tarqala borib, uning tarafdorlari soni ortib boshlaydi. To'planayotgan o'tliq va piyodalarga bosh bo'lib, Abu Muslim Moxuvon qal'asiga ko'chib o'tadi. Xuroson noibi Nasr ibn Sayyor Abu Muslimga qarshi arab zodagonlari vakillarini birlashtirishga harakat qiladi. Lekin uning barcha harakatlari zoe keldi. U Abu Muslimga yurak yutib kurash boshlashga qurbi etmay, 748-yilda Xuroson poytaxti Marvni tashlab chiqib Nishopurga yo'l oldi. Nishopurda unga Abu Muslimning sarkardalaridan biri qaqshatqich zarba berib uni mag'lubiyatga uchratdi.

749-yil Abu Muslim qo'shini xalifalarning markaziy viloyatlariga yurish qiladi. Iroq va Jazoirda ummaviylarga hal qiluvchi zarba beriladi. Qo'zg'olonchilar poytaxt-Damashqni ham qo'lga kiritadilar. Xalifa Marvon II taxtdan ag'dariladi. Abbosiylardan bo'lgan Abulabbos Saf-foh (749-754) xalifalik taxtiga o'tiradi. Joylarda Ummaviylarning barcha vakillari qirib tashlanadi. Shunday qilib arab xalifaligi hokimiyati Abbosiylar qo'lga o'tadi.

751-yil Buxoro shahrida Shorik ibn Shayxulmahriy boshchiligidagi qo'zg'olon ko'tariladi. Qo'zg'olonchilar shialik talablarini ilgari surib, Ali avlodidan xalifa tayinlash shiorini ko'tarib chiqishadi. Abu Muslim qo'zg'olonni bostirishda Ziyod ibn Solih boshchiligidagi 10.000 kishilik qo'shin yuboradi. Bu qo'zg'olon faqatgina Buxorxudot Qutayba ibn Tug'shodning yordami bilanгина bostiriladi.

Abu Muslim O'rta Osiyoning shimoliga kirib kelgan Xitoy imperatorining qo'shiniga ham hal qiluvchi zarba beradi. 751-yil Talas vodiysidagi xitoyliklar bilan bo'lgan jangdan so'ng Xitoy qo'shini haydab chiqariladi. Shu bilan xalifalarning shimoliy chegarasi ham mustahkamlanib, qat'iy chegara o'rnatiladi. Xalifalarning ta'siri butun

O'rta Osiyo hududida asosiy va qonuniy bo'lib qoladi. Garchi Abu Muslim sadogat ila xizmat qilsa-da, arab hokimiyati unga ishonmas edi. Xalifa unga jangga yuborish haqida noma yo'llab uni markazga kelishga majbur qiladi. 755-yil haj safaridan qaytayotgan Abu Muslim xalifa tomonidan xiyonakorona tarzda Bag'dodda o'ldiriladi. Uning o'limi xalq ommasining umumiy noroziligiga sabab bo'ldi. Uning murdasi Samargandga olib kelinib Xo'ja Temim Ansoriy maqbarasi yoniga katta hurmat bilan ko'miladi.

Abbosiylar davrida xalq ommasining ahvoli yanada og'irlashdi. Sug'orilmaydigan yerlardan hosilning yarmi, sug'oriladigan yerlardan 1/3 qismi soliq olinadigan bo'ldi. Ko'p holda soliqlar bir marotaba o'rtinga ikki marotaba ham olinadigan bo'ldi. Ozod jamoalarning huquqlari cheklangan bo'ldi. Yerlar zodagonlar tomonidan ijarador dehqon - kadi-varlarga bo'lib berila boshlandi. Hamma hashar qurilish ishlarida aholi tekis ishlab berishi lozim edi. Shahar hunarmandlarining ahvoli ham og'ir bo'lib, ular o'z mahsulotlaridan katta soliq to'lashar edi. Shuningdek, og'ir soliqlar ko'chmanchi chorvadorlar bo'yiga ham qo'yilar edi.

Shunday bir ahvolda xalq harakatlari kuchayib ketadi. Abu Muslimning o'chini olish shiori ostida uning safdoshi Sumbod boshchiligidagi qo'zg'olon ko'tariladi. 755-yilda ko'tarilgan bu qo'zg'olon tez orada Xuroson va Tabaristonga ham yoyiladi. 70 kun davom etgan bu qo'zg'olon qattiqqo'llik bilan bostirilib Sumbod Rayda qatl etiladi. Garchi u qatl etilsa-da, Abu Muslim tarafdorlari yashirin «muslimiya» guruhiga asos soladilar.

VIII asrning 70-80-yillarida Movarounnahrda juda ulkan xalq qo'zg'oloni ko'tariladi. Qo'zg'olonchilar oq rangdagi kiyim kiyganligi uchun tarixda u «oq kiyimlilar» qo'zg'oloni deb ham shuhrat qozonadi. Bu qo'zg'olonning rahbari Muganna (boshi va yuziga yoping'ich tashlab yurgani uchun unga shunday laqab berilgan) edi.

«Muganna Marv atrofi aholisidan, - deyiladi Narsaxiyning «Buxoro tarixi» nomli asarida, Koza deb atalgan qishloqdan bo'lib, asl nomi Hoshim ibn Hakim edi. U ilgari kudungar (kitgiz bosuvchi) lik qilar edi, keyin ilm o'rganishga mashhur bo'ladi va har xil ilmlarni: ko'zbo'yamachilik, sehr va tilsim ilmlarini o'rganadi. Ko'zbo'yamachilikni yaxshi bilib olib payg'ambarlik da'vosini ham qiladi. Muganna ko'zbo'yamachilikni o'rgangan va g'oyatda ziyvak bo'lib, qadimgi olimlar ilmlariga oid ko'p kitoblarni o'qigan va jodugarlikdan ustoz bo'lgan edi. Uning otasini nomi Hakim, u Abu Ja'far davridagi Xuroson amiri lash-karboshlaridan bo'lib, asli Balxdan edi».

Qo'zg'olon 769-yili boshlanadi. Muganna o'zining 36 ta muridi bilan Amudaryodan o'tib, Kesh viloyatiga yo'l oladi. Buxorxudot Tug'shod uni qo'llab-quvvatlay boshlaydi. Muganna Kesh yaqinidagi Som (Sanam) qal'asini o'ziga qarorgoh qilib oladi. Butun Qashqadaryo vohasi qo'zg'olonchilar qo'lliga o'tadi. Muganna ta'limoti umumiy mulkiy tenglik va arablarni O'rta Osiyodan haydab chiqarish g'oyalari ni targ'ib etar edi. Muganna ta'limoti Sug'd, Illoq (Oxangaron), Shoshda ham yoyila boshladi. Qo'zg'olonda turli ijtimoiy guruhlar vakillari qatnashib, ularni bir fikr istilochilarini mamlakatdan haydab chiqarish, mustaqil davlat barpo qilish g'oyasi birlashtirib turar edi.

Qo'zg'olonga zarba berish uchun xalifa Abu Ja'far 776-yilda Jabroil ibn Yahyo boshliq katta harbiy kuchni Movarounnahrga yuboradi. Biroq Jabroil qo'zg'olonchilardan yengiladi. U katta talafotlar berib bazo'r Samarqandga yetib keladi. 10.000 askar bilan Jabroilga yordamga yuborilgan Uqba ibn Salim Kesh va Samarqand oraliqida, G'ariga boshliq 14.000 kishilik qo'shin Termiz yaqinida qo'zg'olonchilar tomonidan tor-mor keltiriladi. Natijada Chag'oniyon qo'zg'olonchilar qo'lliga o'tadi.

Qo'zg'olon markazi Narshaxda, Buxoro atrofiga joylashadi. Shu yili Narshax yaqinida Buxoro hokimi Xusayn ibn Muvov va Samarqand noibi Jabroilning birlashgan qo'shini o'rtasida to'rt oy jang bo'ladi. «Oq kiyimlilar» bu jangda qo'llari avval ustun keladi, keyinchalik son jihatdan ko'p bo'lgan arablar Narshax qal'asi devor ostidan uzunligi 50 gazi chuqur qazib, uni qulatib qal'aga kiradilar. Narshax qal'asi arablar tomonidan egallanadi. Kesh va Samarqand enditlikda qo'zg'olonning asosiy markazlariga aylanib qoladi.

Kurashning oxirgi bosqichi Kesh vohasi (Qashqadaryo)da juda avj oladi. Muganna qarorgohi bo'lgan Som (Sanam) qal'asini g'amal qilish Xaroshiyga topshiriladi. Uzoq vaqt qamaldan so'ng mugannachilar taslim bo'ladi (VIII asr 80-yillari boshlarida).

O'z davrining eng qudrati davlati bo'lgan xalifalikni larzaga solgan Muganna boshchiligidagi qo'zg'olon shu tariqa tugaydi. Bu qo'zg'olonning yengilishiga bir necha sabablar bor edi. Avvalo, qo'zg'olonchilar uyushqoqlik bilan harakat qila olmadilar. Mahalliy zodagonlar alohida guruhni tashkil etib, keyinchalik umumiy xiyonat yo'lliga kirib arablar tomoniga o'tib ketdilar. Mugannaning o'zi Som (Sanam) qal'asida bo'lib bevosita qo'zg'olonga rahbarlik qila olmadi. Uning o'zi umumiy tenglik g'oyasini ko'tarib chiqib, o'zi kichik davlat boshlig'iga aylana bordi.

O'zaro urushlar natijasida aholi juda charchadi, eldnzorlar payhon qilindi, iqtisodiy tanazzul boshlana bordi. Mugannadan so'ng uning

safdoshlari harakati ham bo'lib o'tdi. Bu qo'zg'olon xalifalik kuchini zayiflashtiradi va boshqa o'lkalarda ham ozodlik harakatlarini chiqishga turki bo'ladi.

Masalaning yana bir jihati shundaki, islom dinining ko'p jihatdan atfzalligi, axloq va intizom nuqtayi nazaridan ommaviyligi xususiyati arablar bosib olgan mamlakatlar aholisi tomonidan uni tez orada qabul etilishiga sabab bo'ladi. Qutayba singari uni pul va qilich bilan joriy qilish mumkin emas edi. Qachonki islom mohiyatiga etilgachgina unga rag'bat va e'tiqod kuchayib ketadi. Olig-solig, maishiy hayot bobida, zakot masalasida Qur'on va shariat ahkomlarining qoidalari mehnatkash aholi tomonidan tezda qabul qilindi. Alloh oldidagi tenglik esa dinning ahamiyatini kuchaytirar edi. Islomning xalqparvarlik ruhi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Zero, islom dini ma'naviy bo'shliqni tugatdi. Diyorimizda ota-bobolarimiz dini-islom faqatgina mustaqillik sharofiga bilan qayta tiklandi.

Mustaqillik yillarida Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom al-Moturudiy, Buxoniddin al-Marg'imoniy, Abdulkoliq G'ijduvoni, Baxovuddin Naqshband va boshqalarning tavallud yoshlarining keng miqyosda nishonlanishi, ularning oxirgi manzilgohlarini obod qilib, ziyoratgohlarga aylantirishi, diniy bayramlarimiz, an'alarimiz, qadriyatlarimizning tiklanishi, dindorlarga o'z e'tiqod huquqlarining qaytarib berilishi, qator masjid-madrasalarning, xalqaro islom tadqiqot markazi, Islom universiteti, Islom akademiyasining ochilishlari va boshqa xayrli, savobli tadbirlar musulmon olamining bir qismi bo'lgan O'zbekistonda haqiqatda muqaddas islom diniga qanchalik ehtiram bilan qaralayotganligining yorqin isbotidir.

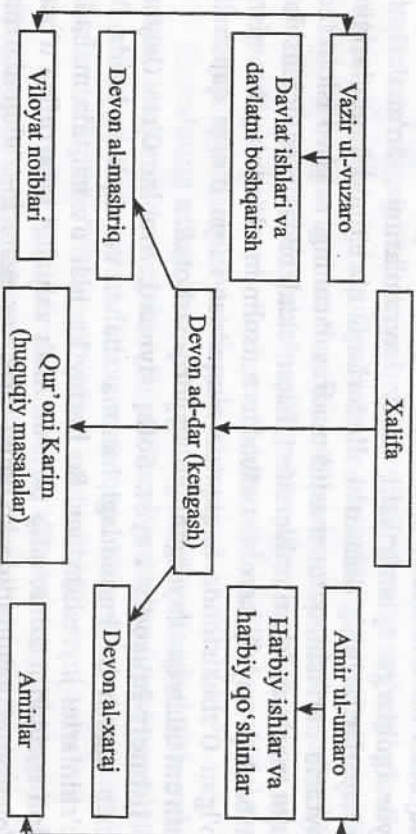
Ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Soliq siyosati. Arablar O'rta Osiyoni bosib olgach bu hududdagi hamma shahar va aholi joylarida o'z qo'shinlarini joylashtirdilar. Bu harbiy kuchlar o'z vaqtida mahalliy aholi ustidan nazorat qilib turardi. Arab xalifaligi tasarrufiga o'tgan Movarounnahrududida ko'pgina yirik yer egalari – dehqonlarning mavgeyi avvalgi holaticha saqlanib qoldi. Ular siyosiy jihatdan xalifa va uning noibiga bo'ysunar edilar.

Butun VIII asr davomida arab zodagonlarining dehqonlar bilan til topishuv hollari kuchayadi va aynan mana shu davrda yirik dehqon urug' aymoqlari qo'li ostidagi yer-mulkning yuqori arab harbiy mulkdoriga o'tishi ruy beradi. Arab qo'shini tarkibiga mahalliy aholi ichidan ko'plab erkaklar majburan safarbar qilindi. Harbiy harakatlari natijasida aholining bir qismi halok bo'ladi, bir qismi asirga olindi.

Barcha shahar va qishloqlarda o'z harbiy garnizonlarini joylashtirgan arablar, shu harbiy kuchlarga tayyanib aholidan turli soliqlar undirishar, ularni turli jamoa ishlariga safarbar qilishar edi.

Yirik yer egalari o'rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshilik arablarning aralashuviga sabab bo'lar yoki mulkning bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishini ta'minlar edi. O'rta asr mualliflari ma'lumotlariga ko'ra, dehqonlar qo'li ostida kishlok jamoalari bo'lib, bu jamoadan yer olgan kishilar xiroj to'laganlar. Dehqonlar mustaqil qo'rg'onlarda hayot kechirib, ularning yaxshi qurollangan harbiy bo'linmalari bo'lgan. Bunday bo'linmalarining askarlari chokarlar deb atalgan. Dehqonlar xalifa noibining mahalliy aholi orasidan bo'lgan vakiliga buysumadlar. Mehnatkash aholi, asosan kadivarlar, kashovarlar hamda qullar dehqonlarda mavjud bo'lgan yer-mulkning ma'lum ulushini ijaraga olib ishlashgan va buning evaziga soliq to'laganlar. Dehqonlar orasida yer-mulk, shaxsiy uy-joy va qo'rg'onlar masalasida nizo va janjallar chiqib qolsa, muammoli xalifa hal qilgan. Har bir huquqiy muammo islom qonun-qoidalariga binoan ko'rib chiqilgan.

Arab xalfaligi davlat boshqaruvi

VIII asr o'rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy boshqaruv arab xalfaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. Viloyatdagi hokimlar va boshqa hukmdorlarning qo'li ostidagi ma'muriy-idora usuli o'z shaklini saklab qolgan bo'lishiga qaramay, hokimlarning xalifa noibiga itoat etishlari shart edi. Mahalliy davlat boshliqlarining ko'pchiligi o'z huquqlari va imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida islom dinini qabul qilgan edilar. Islom dinini qabul qilmagan zodagonlar o'z mol-mulklaridan mahrum etilar yoki katta miqdordagi tovon to'lar edilar.

Arablar iqtisodiy hayotni o'z qo'llaridan chiqarmaslik maqsadida bosib olingan hududlarda sosoniylar tartibidagi soliq tizimini joriy qildilar. Bular asosan quyidagilar edi:

1. Qavonin yoki mukati'a – mayda viloyatlar va tumanlardan xazina tushib turgan yig'in.
2. Maqosima – hosilning ma'lum ulushi miqdorida to'langan. Uning hajmi sug'orishga bog'liq holda belgilangan.
3. Misoxa – yer hajmiga qarab miqdori belgilanadigan soliq bo'lib, unda ekin ektilishi yoki ektilmasligiga e'tibor berilmagan.

Bu soliq tizimiga yer solig'i – xiroj (hosilning o'ndan bir yoki o'ndan ikki qismi miqdorida), chorva, hunarmandchilik, savdo-sotiqdan zakot (qirqdan bir miqdorda) hamda islomni qabul qilmagan shaxslardan olinadigan – jizya solig'i ham qo'shilgan.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, arablarning O'rta Osiyoni bosib olingan hududlarini boshqarish markazi Marv shahri bo'lib, bu yerdan turib xalifaning noibi Movarounnahr hamda Xurosonni idora qilgan. Yuqorida ta'kidlanganidek, VIII asrning o'rtalari va oxirlariga kelib Movarounnahr va Xuroson hududlarida siyosiy boshqaruv arab xalfaligi siyosiy tizimiga moslashtirib bo'lingan edi. Bu davrda Movarounnahrda Sug'd, Shosh, Farg'ona, Xorazm, Ustrushona, Tohariston qabildagi mahalliy hokimlar zimmasiga aholidan belgilangan soliqlarni yig'ish, ma'muriy boshqaruvni amalga oshirish asosida islom dini g'oyalarini aholi o'rtasida yoyish asosiy vazifa qilib belgilangan edi. Mahalliy hokimlar faoliyati xalifa tomonidan tayinlanadigan maxsus amirlar tomonidan katta nazorat ostiga olingan bo'lib, bundan tashqari ular xalifaning Xurosondagi noibiga itoat etishi shart bo'lgan.

Arablar istilosidan keyin Movarounnahrda musulmon qonunchilik tizimi ham joriy etildi. Islom huquqshunosligining asosini tashkil etuvchi shariat muqaddas kitob – Qur'oni Karim va Hadisi sharifga hamda fikshunos olimlarning turli savollarga javoblari va qarorlariga tayanar edi. Masalaning yana bir jihati shundaki, Islom dinining xujjatidan afzaligi, axloq va intizom nuqtayi nazaridan ommaviyligi xususiyati arablar bosib olgan mamlakatlar aholisi tomonidan uning tez orada qabul etilishiga sabab bo'ldi.

Tayanch so'zlar

Kidarlar, xioniyarlar, eftaliylar, ichki va tashqi kurashlar, Kidar, Piro, «oq xunlar», Prokopy Kesarskiy, tegin, xoqon, Lazar Partoskiy, massagetlarning

yetakchi urug'i, «Madinatati tuijor», qal'ali istehkomlar: Devori qiyomat, Kam-pirak, Rivdad, Kushoniya, Arqud, «kamoni chochiyo», ma'muriy markaz, Zax-ariq, Dar'om, «kadivar»lar, shahanshoh Pero'z, xalqaro savdo, buddavilylik, xristianlik, monilylik, eriskorilik, metropoliya, turk el, turkash, tukyu, tuqdu, qabila boshlig'i Abanbu, Asan, Asyan-shod, Tuu, Bumin, xoqonlar, Katta Xin-gan tog'lari, siyosiy va madaniy meros, kishkiyalik Zemarx, Bahrom Chubin, Arslon To'ba, G'arbiy Turk xoqonligi, So'yob, yab'ular tudunlar, To'n yabg'u, «o'n o'q eli», «shod», ixshid, ixrid, afshin, budun, tegin, elxon, el, «qora bu-dun», malikshoh, «daryoning ortidagi yerlar», Qutayba ibn Muslim, Tarxun, G'urak, Divashitich, Sharik ibn Shayxulmaut, Ali avlodlari, Devon ad-dar, qavo-nin, maqosima, misoxa, xiraj, jizya.

Savol va topshiriqlar

1. Kidariylar, xioniyar va eftaliylarning siyosiy hamda etnik tarixi haqida so'zlab bering.
2. Eftaliylarning ijtimoiy-iqtisodiy tarixi haqida nimalarni bilasiz?
3. Eftaliylar davri madaniy hayot haqida ma'lumot bering.
4. Turk xoqonligining siyosiy tarixini so'zlab bering.
5. G'arbiy Turk xoqonligi haqida nimalarni bilasiz?
6. Turk xoqonligidagi davlat boshqaruvi haqida gapirib bering.
7. Xoqonlikdagi madaniy hayot, hunarmandchilik, savdo-sotiq qanday kechgan?
8. Arab xalifaligi siyosiy tarixini gapirib bering.
9. Qanday sabablarga ko'ra arablar qisqa muddatda Movarounnahr yerla-rini bosib olgan edilar?
10. Arablarning davlat boshqaruvi va soliq siyosati haqida nimalarni bi-lasiz?

11-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abulg'azi. Shajarat Turk. – Toshkent: Cho'ipon, 1990.
2. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
3. Annayev T., Shaydulayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – Tosh-kent: O'zbekiston, 1997.
4. Gurniyov L.N. Qadimgi turklar. – Toshkent: Fan, 2007.
5. Muhammadjonov A.R. Qadimgi Buxoro. – Toshkent: Fan, 1991.
6. Muhammadjonov A.R. Qadimgi Toshkent. – Toshkent: Fan, 1988.
7. Nasimxon Rahmon. Turk xoqonligi. – Toshkent, 1993.
8. Sagdullayev A., Aminov B. va boshq. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Akademiy, 2000.
9. Sagdullayev A., Mavlonov O'. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Akademiy, 2006.

10. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. Mas'ul muharrirlar D.A. Ali-mova, E.V. Kveladze. – Toshkent: Sharq, 2001.
11. Шишкин В.А. Варахша. – Ташкент: «Фан», 1963.
12. Eshov B.J., Odilov A.A. O'zbekiston tarixi. I jild. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
13. History of civilizations of Central Asia. UNESCO publishing. – Paris, 1996.
14. Беленицкий А.М., Бенатович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973.
15. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия – Тохаристан. – Ташкент: Фан, 1990.
16. Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Ташкент, 2013.

12-MAVZU. IX-XII ASRLAR TARIXI

Reja:

- 12.1. Arab xalifaligining parchalana borishi. Tohiriyalar davrida Movarounnahr va Xuroson.
- 12.2. Somoniylar hukmronligi davri.
- 12.2.1. Ijtimoiy-iqtisodiy hayot.
- 12.3. Qoraxoniylar davlati.
- 12.4. Qoraxoniylar, Gʻaznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmning siyosiy munosabatlari.
- 12.5. Xorazmshohlar – Anushtaginiylar davlati.

12.1. Arab xalifaligining parchalana borishi.

Tohiriyalar davrida Movarounnahr va Xuroson

Tohiriyalar sulolasi tarixi boʻyicha manbalar orasida Ibn al-Asirning (1160-1234) «Al-komil fit-tarix» kitobi Tohiriyalar hukmronligi voqealari nisbatan batafsil bayoni bilan ajralib turadi. Mazkur manbada ayniqsa Tohiriyalarning hukmronligi oʻrnatilishi masalasi bilan bogʻliq voqealar muftasal bayon etilgan. Ibn al-Asir oʻz asarida koʻp holda at-Tabariyning «Tarixi ar-rusul va al muluk» asariga tayan-gan edi. Chunki aynan at-Tabariyning (Abu Jaʼfar Muhammad ibn Jarir at-Tabariy) asarida koʻplab muhim tarixiy voqealar jarayonlari aks etgan. Shuningdek, nomalʼum muallifning «Tarixi Seyiston», Abu Said Gardiziyning «Zayn al-axbor» asarlarida ushbu davr tarixiga oid maʼlumotlar mavjud.

XX asr tarixshunosligida Tohiriyalar hukmronligining u yoki bu ji-hatlari V.Bartold, S.Len-Pul, R.Fasmer, K.Bosvort asarlarida oʻz aksini topgan. Eron tarixchisi S.Nafsiyning «Tarixi xonadoni Tohiriy» (Teh-ron, 1956) asari shu yoʻnalishdagi tadqiqotlar ichida chuqur koʻlami bilan ajralib turadi.

IX asrga kelib Oʻrta Osiyo, xususan Movarounnahrda arab xalifa-ligiga qarshi olib borilgan kurashlar natijasida mahalliy sulola vaki-larining mustaqillikka boʻlgan intilishlari kuchayib ketdi. Chunonchi, xalifalikning ichki hududlarida ham ziddiyatlar keskinlashib borayot-gan edi.

Xususan, Ispaniyadagi Ummaviylar, Marokashdagi Idrisiylar, gʻar-biy Jazoirdagi Rustamiylar, Ifrikiya, Sharqiy Jazoirdagi Agʻlabiylar, keyinchalik Misr va Suriyadagi Toʻluniylar oʻzlarini xalifalikdan deyar-li mustaqil tuta boshladilar.

Rofe ibn Lays qoʻzgʻolonini bostirish uchun yoʻl olgan xalifa Horun ar-Rashid 809-yilning mart oyida Xurosonning Tus shahrida vafot etdi. Xalifaning hokimiyatga daʼvogar ikki oʻgʻli boʻlib, katta oʻgʻil Abdulloh 798-yili Xuroson va xalifalik sharqiy yerlari hokimi etib tayinlangan edi. Abdulloh ona tomonidan kelib chiqishiga koʻra zodagonlarga borib taqalagan. Shu bois ham xalifa uni kichik oʻgʻil Muhammadan keyin voris boʻlishini eʼlon qilgan edi. Abdullohga «al-Maʼmun» (arab-chasiga «omadi», «iqboli baland») faxrii taxallusi berilgan. Kichik oʻgʻil Muhammadga esa «al-Amin» (arabchasiga «ishonchli», «sado-qati») taxallusi berilib u Iroq, Suriya, Magʻrib yerlari bilan chegaradosh yerlarning hokimi etib tayinlangan edi.

Horun ar-Rashid vafot etgan vaqtda al-Maʼmun Xurosonning marka-ziy shahri Marvga, sobiq xalifaning buyrugʻiga koʻra yetib kelgan edi. Al-Aminning xalifa sifatida taxtga oʻtirishini (809-813) avval boshda Maʼmun oldindan berilgan vaʼdaga muvofiq xotirjamlik bilan qabul qil-di. Lekin, tez orada al-Amin oʻz valiahdi sifatida oʻgʻil Musoni tayinlashi aka-ukalar oʻrtasidagi munosabatlarning keskinlashuviga olib keldi. Tabiiyki, taxtga daʼvogar boʻlgan al-Maʼmun yangi xalifaning bu qarorini qabul qila olmas edi. Garchi al-Amin tarafdorlari ancha boʻlsa ham, uning say-harakatlariga koʻpchilik harbiylar norozilik bildirdilar. Sa-marqandda qoʻzgʻolon koʻtargan Rofe ibn Lays al-Maʼmunning hokimiyat masalasida avval boshida tutgan vazminligini qadrlab, oʻz isyoniga chek qoʻydi hamda undan uzr soʻrab keldi. Al-Maʼmun uni gvardiya boshligʻi etib tayinlaydi. Musoning taxt merosxoʻri etib tayinlanishiga javoban al-Maʼmun al-Aminning nomini barcha rasmiy marosimlardan chiqarib tashlab, u bilan chopartlar almashuviga chek qoʻydi. Koʻplab Xuroson va Erondagi aslzodalar ham Maʼmunni qoʻllab-quvvatlay boshladilar.

Mahalliy aslzodalar, xalq ommasi noroziligidan xavfsiragan xalifa-lik sharqiy hududdagi yerlardagi aholi haq-huquqlarini kengaytirish-ga majbur boʻla boshladi. Xalifalikda ilk bora mahalliy zodagonlardan boʻlmish asli balxlik Barmakiylar markaziy hokimiyat boshqaruvi-ga jalb etildilar. Barmakiylardan boʻlmish Xuroson nobi Fadi ibn Yahyo (794-795) davrida Xurosonda mahalliy aholi ichidan bir necha yuz mingga etadigan qoʻshin barpo etilgan. At-Tabariy ham buni oʻz asarida alohi-da taʼkidlab oʻtgan edi. Asli arab boʻlmagan mahalliy zodagonlarning hokimiyatda katta mavqega ega boʻlib borayotganligini koʻrgan xa-lifa Horun ar-Rashid (786-809) bu holdan xavfsiragan holda 803-yil 29-yanvar kuni Barmakiylar xonadonining barcha vakillarini qirib tash-lashga buyruq berdi. Lekin, xalifalik gancha harakat qilmasin qadimiy

boy madaniyat, o'troq turmush tarziga ega bo'lmish Movarounnahr va Xuroson zaminida mahalliy aslzodalarning mavqeyi ko'tarila bordi.

Tarixiy manbalarga asoslangan materiallarning xabariga ko'ra, Tohiriyar sulolasining birinchi vakili VII asr 80-yillarida Seyiston hokimi al-Huzayri dargohida xizmatda bo'lgan. Uning avlodlari Musa'b, Husayn, Tohiriyar Hirot viloyatidagi Bo'shang shahrini boshqarganlar.

Kelib chiqishi bo'yicha Hirot yonidagi Bo'shang shahri hokimi bo'lgan Tohir ibn al-Husayn (Tohir ibn al-Husayn ibn Musa'b ibn Zurayk ibn Asad al-Huzayri) al-Ma'muni qo'llagan holda unga xizmat qilishni boshladi. 811-yili Ray yaqinida Tohir ibn al-Husayn xalifa al-Aminning ishongan sarkardasi ibn Moxon (Ali ibn Iso ibn Moxon) boshchiligidagi qo'shini mag'lub etdi. Ibn Moxon zulmidan aziyat chekkan aholi al-Ma'mun qo'shinlari faoliyatini qo'llab-quvvatladilar. Tohir ibn al-Husayn janglarning birida o'z shijoat va maridligini ko'rsatib, ikki qo'lda qilich bilan jang namunasini namoyon qilgan. Shu bois Tohir «Zul yaminayn» (arabchasiga «ikki qo'llab kurashuvchi») faxriy taxallusiga sazovor bo'lgan. Tohir ibn al-Husayn al-Ma'munga sadogat bilan xizmat qila borib, 813-yili Bag'dodni egallashga muvaffaq bo'ldi. Al-Amin qo'lga olinib, Tohir ibn al-Husayn o'ziga topshirilgan buyruq asnosida uni qat' etgan. Ibn al-Asirning yozishiga ko'ra, sobiq xalifaning boshi avval minorra peshtoqiga ilib qo'yilib, keyinchalik yangi xalifa al-Ma'mun ixtiyoriga, barcha xalifalik rasmiy ashyolari bilan jo'natildi.

Yangi xalifa al-Ma'muni (813-833) barcha qonuniy hukmdor sifatida tan oldi. Al-Ma'mun o'zaro nizolarni bartaraf qilish maqsadida 819-yilga qadar Marvdan turib hukmronlik qildi, u faqatgina 819-yildagina Bag'dodga qaytib keldi. Al-Ma'mun Tohirning xizmatlarini inobatga olgan holda uni Bag'dod shahri hamda al-Jazira (Mesopotamiyaning janubiy qismi) viloyatining hokimi etib tayinladi. Ta'kidlash joizki, Tohir ibn al-Husayn butun xalifalik hayotida katta rol o'ynovchi shaxs bo'lib qoldi. Al-Ma'mun Bag'dodga qaytib kelgach, o'z hokimiyatidan xavfsirab, Tohirni poytaxtdan chetlatishga qaror qildi. Ibn al-Asirning yozishiga ko'ra, xalifa o'ziga sadogat bilan xizmat qilgan Tohirni inisi al-Aminni bir paytlar o'ldirganligini bahona qilib (holbuki buni al-Ma'muni o'zi buyurgan edi), qolaversa uni «makkor shaxs» deya atab, 821-yili Xurosonga hokim etib tayinladi. Shu davrda Movarounnahr hududi ham Xuroson tarkibiga kirar edi.

Xurosonga hokim bo'lib kelgan Tohir ibn al-Husayn xalifalik bilan munosabatlarni cheklay boshladi. Juma namozida xalifani oliy hukmdor sifatida tilga ham olmay qo'ydi. Bu holat xalifa hokimiyati-

ni aniq tan olmasligidan dalolat berar edi. Shu tariqa Eron, Xuroson, Movarounnahr va unga tutash yerlarda yangi, Tohiriyar (821-873) sulolasi hukmronligi yuzaga keldi. Xalifalik siyosatidan norozi ko'plab mahalliy zodagonlar yangi sulolani qo'llab-quvvatlay boshladilar. Tohirning olib borayotgan ichki va tashqi siyosati xalifaga tabiiyki, maqbul bo'lmadi. 822-yili Tohir ibn al-Husayn o'z yotoqxonasidan o'lik holda topildi. Shubhasiz, uning o'limida xalifaning qo'li bor edi.

Tohirning o'limidan so'ng tez orada uning o'rniga o'g'li Talha ibn Tohir (822-830) noib etib tayinlandi. Buning sababi shunda ediki, xalifalik aynan mahalliy hukmdorlarning kuchidan arablarga qarshi qo'zg'onlarni bostirishda foydalanar edi. Xuroson noibining muhim vazifalaridan biri esa o'ziga qarashli hududlarda viloyat hokimlarini saylash bo'lgan. Xususan, Tohir dastlabki somoniyar vakillarini Samargand, Ustrushona, Farg'ona va Shoshga hokim qilib tayinlagan.

Talha davrida islomlashtirish bayrog'i ostida ma'lum sa'y-harakatlar amalga oshirildi. Xususan, 822-yili arab sarkardasi Ahmad ibn Abdulhamid boshchiligidagi qo'shin Ustrushonaga yurish qilib, uni butkul bo'ysundirdi.

Talhadan keyin taxtga o'tirgan Abdulloh ibn Tohir (830-844) otasi Tohirning mustaqillik tomon siyosatini davom ettirdi. Bu davrda Xuroson noibligiga Movarounnahr, Xorazm, Seyiston, Ko'histon, Tabariston va Jurjon hududlari kirar edi. Abdulloh davrida turkiy o'g'uz qabilalarga tegishli ba'zi yerlar ham egallandi. Uning farmoyishi bilan ko'chmanchi qabilalar hukmini bartaraf etish, munosib mudofaa tizimini yaratish maqsadida Farova va Dehiston qo'rg'onlari barpo etildi. Har bir viloyat bir necha ma'muriy birliklarga bo'linib, bu birliklar katta va kichik tumanlardan iborat bo'lgan. Abdulloh o'z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida ayrim harbiy islohotlar ham o'tkazgan. Tohiriyar yuritgan siyosatning xususiyatlaridan yana biri, ularning islomlashtirish siyosati edi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, Tohiriyar davrida O'rta Osiyoning barcha hududlarida islom dini keng tarqaldi.

Tohiriyar mustahkam hokimiyat yaratish va qishloq xo'jaligini tartibga solish borasida jiddiy chora-tadbirlarni amalga oshirdilar. Ular yangi kanallar bunyod etib, suvdan foydalanishni yaxshilash choralarini ko'rdilar. Abdulloh ibn Tohirning (830-844) buyrug'i bilan o'lkadagi yirik qonunshunoslar sug'orish uchun foydalaniladigan suv taqsimoti qonunlari to'plamini – «Kitob al-kunayn»ni tuzdilar. Ushbu qonunlar yuz yillar mobaynida Movarounnahrda suvdan foydalanishdagi bahs-munozaralarni hal etishda asos bo'lib xizmat qilgan.

Tohiriyalar ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining mohiyati asosan aholining hukmron tabaqalarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan edi. Misol uchun, Tohir ibn al-Husaynning bizga qadar saqlangan va o'g'li Abdullohga yozgan vasiyat xatida shunday deyiladi: «Shuni bilginki, boylik ko'payib xazina to'lib toshganda ham u daromad keltirmaydi. U fuqarolar zarurati, ular haq-huquqlarini ado etishga, ularni tashvish va qazlardan ozod etish uchun sarflangan taqdiridagina ko'payadi, o'rtib boradi; bu bilan xalq ommasining e'tibori qozoniladi; Shu bilan xalq farovonligi ta'minlansa, bu hokimlarga zeb beradi, davroning amin-erkinligi shu bo'ladi, shuhrat va qudrat bag'ishlaydi; Shu bilan birga agar shunday ish yuritilgan, yer solig'ini katta miqdorda undirish imoniyatiga ega bo'lsan va boyliging oshadi. Bu bilan sen xalq ommasiga saxovat qo'llini ochsang, boyliging ortadi, kuch-qudrat egasi bo'lsan, qo'shin saqlaysan va hamma o'zingga maftun etasan». Tohir o'z o'g'lini mana shunday siyosat yuritishga chaqiradi Abdulloh ibn Tohir ko'p holda otasining maslahatlariga amal qilgan.

O'z davrida Abdulloh yirik yer egalari va davlat amaldorlari tomonidan ayrim yerlardagi ziroatkorlarga nisbatan bo'layotgan nohaqliklarni cheklashga harakat qildi. U ziroatkorlarning ahvolini bir muncha tartibga soluvchi maxsus farmon e'lon qildi. Manbalarining guvohlik berishicha, bu farmonda jumladan shunday deyiladi: «Alloh bizni ularning qo'li bilan boqadi, bizni ularni og'zi bilan olqishlaydi va ularga ozor berishni taqiqlaydi». Albatta, bu bilan Abdulloh butunlay ziroatkor-dehqonlarning manfaatlarini himoya qiluvchi hukmdor bo'lgan, deb bo'lmaydi. U «dehqonlarga ozor bermaslikni» talab qilishiga sabab, tabiiyki busiz davlat xazinasiga yetarli soliqlar kelib tushmas edi.

Ahvolni yaxshilash uchun ayrim harakatlari qilingan bo'lishiga qaramay, Tohiriyalar davrida aholi ko'pgina qatlamlarining ayniqsa, ziroatkor-dehqonlarning ahvoli og'ir bo'lib qolaverdi. Misol uchun, 844-yilda Abdulloh ibn Tohir ziroatkor-dehqonlardan olingan xirijdan katta miqdordagi mablag' to'plagan edi. Soliqlarning ko'pligi aholining qo'zg'olon ko'tarishiga olib kelgan.

Manbalarida Tohiriyalarning islomlashtirish siyosatida qat'iyat bilan turganliklari qayd etiladi. Ular huquqiy munosabatlarni islom peshvalariga tayangan holda rivojlantirganlar. Shuning uchun ham Tohiriyalar islom dinini xalq orasida keng yoyish siyosatini davom ettirib, islom ruhoniylarini asosiy tayanch deb bilganlar. Talha ibn Tohir davrida zardo'shtilik dini saqlanib qolgan Ustrushonada ham islom dini qabul qildirilgan.

Mustahkam tartibot saqlanishini xohlagan Abdulloh ibn Tohir o'ziga qarshi har qanday harakat yoki qo'zg'olonning oldini olishning eng muhim usuli - soliq yig'uvchilarning suiste'moliklariga yo'l qo'ymaslikda deb hisoblar edi. U turli soliqlarning miqdorini kamaytirmagan bo'lsa-da, soliqlar yig'ishda turli jinoiy ishga qo'l urganlarni jazolar edi. Amal va mansab egalari o'z boshimchaligini oldini olish va davlat xazinasiga ziyon yetkazmaslik maqsadida Abdulloh o'z qo'l ostidagi o'ziga sodiq kishilar orasidan aytg'ochlar tanlab, ularning xizmatidan foydalangan edi. Bunday maxfiy shaxslar joylarda hukmdorlarning yurish-turishi, har bir mansabdorning Abdulloh oldidagi majburiyatlarini qay darajada bajarishlari xususida noibga xabar yetkazib turishgan. Uning davrida poytaxt Marvdan Nishopurga ko'chirildi.

Tohiriyalar davlati ko'p sonli bilimdon amaldorlarga muhtoj edi. Shu bois Abdulloh ibn Tohir aholining barcha qatlamlari ma'lumot olishini ta'minlashga harakat qildi. Manbalarining ma'lumot berishicha, Abdulloh otasi Tohir singari shoir ham bo'lgan. Abdullohning Marv, Amul va Xorazmni boshqarib turgan jiyani Mansur o'zining falsafiy asarlari bilan mashhur bo'lgan. Ta'kidlash joizki, Abdullohning o'g'li Tohir II (844-862) ham otasidan o'rnak olishga harakat qilgan.

Umuman, Abdulloh va Tohir II hukmronliklari davri mahalliy madaniyatning qayta tiklanish davri bo'ldi. Ammo, bu murakkab va qiyin jarayon edi. Gap shundaki, Tohiriyalar sulolasi vakillarining o'zlari, xususan, Abdulloh ibn Tohir o'zining arab madaniyatiga xayrixohligini ta'kidlar edi. Shunga qaramasdan bizga qadar yetib kelgan ayrim yozma manbalar va moddiy ashyolar mahalliy madaniyat rivojidan dalolat beradi.

Tohiriyalar (821-873)

Tohir I ibn al-Husayn

(821-822)

Talha ibn Tohir

(822-828/830)

Abdulloh ibn Tohir

(828/830-844)

Tohir II ibn Abdulloh

(844-862)

Muhammad ibn Tohir

(862-873)

IX-X asrning boshlariga kelib ilgariji davrlarda bo'lgani kabi, O'rta Osiyo dehqonchilik vohalaridagi davlat hokimiyatining asosiy vazifalaridan biri ko'chmanchilar hujumlaridan himoyalash edi. Aynan mana shu maqsadda bu davrda qur'oli ko'ngillilarning maxsus guruhlari, din uchun kurashuvchilar-g'oziyar guruhlari tuziladi. G'oziyar guruhlarining asosiy qismini kasodga uchragan dehqonlar va hunarmandlar tashkil etar edi.

Mahalliy hukmdorlar dehqonchilik vohalari chegaralarini dasht chegaralaridan himoya qilish uchun g'oziyar guruhlaridan foydalana boshlaydilar. Arab mualliflarining ma'lumot berishlaricha, g'oziyar «mahalliy hukmdorlar uchun bir vaqtning o'zida ham tayanch, ham notinchilik sababi» ga aylana boshlaydilar. Chunki, bir tomondan ular ko'chmanchilarning hujumlariga qarshi turib, dehqonchilik vohalarini ularning hujumlaridan saqlab tursa, ikkinchi tomondan ko'p hollarda mahalliy zodagonlarga qarshi xalq harakatlari faol ishtirokchilari edilar.

IX asrning 70-yillarida g'oziyarlarning qur'ollangan guruhlari O'rta Osiyo va Eron chegaralaridagi xalq harakatining asosini tashkil etardi. Bu xalq harakatlaridan hunarmand misgar (saffor) aka-uka Yoqub va Amr ibn Layslar (safforiylar) o'z niyatlarini amalga oshirish uchun foydalandilar. Avval boshda Safforiylar kichik bir qarog'chilar guruhini tuzadilar va keyinroq, Seyistonidagi g'oziyar guruhlariga qo'shiladilar. Lashkarboshilik qobiliyatiga ega bo'lgan Yoqub ibn Lays tez orada g'oziyar guruhlarining boshlig'iga aylanadi. Yoqub boshchiligidagi g'oziyar guruhli Seyistondagi siyosiy hayotga faol aralasha boshlaydi va xalq harakatlariidan foydalanib 861-yilda Seyistonning markazi Zarani shahrini egallaydilar.

Shu tariqa Yoqub Seyistonning hokimi bo'lib oldi hamda 10 yil davomida Tohiriyarlarning so'nggi hukmdori Muhammad ibn Tohir (862-873) egallab turgan xalifalikning Sharqiy viloyatlarini undan tortib ola boshlaydi. 873-yilda Yoqub Tohiriyar qo'shinlarini tor-moretib, Xurosonning poytaxti Nishopur shahrini egallaydi. Shu bilan Movarounnahr va Xurosondagi Tohiriyar hukmronligiga barham berildi. Garchi 885-yili Muhammad ibn Tohir yana Xuroson noibi etib tayinlangan bo'lsa-da, lekin endilikda uning o'zi somoniylarga qaram bo'lib qoladi. U X asr boshlarida vafot etadi.

Bag'doddagi xalifalik hokimiyati Yoqubning muvaffaqiyatlaridan anchagina xavotirga tushib, unga qarshi bir qator choralar ko'rgan bo'lsa-da, bu harakatlar natijasiz tugadi. 874-yilda xalifa bo'lib o'tgan

vogelarni tan olib, Yoqubni Xuroson va Movarounnahrga noib etib tayinlashga majbur bo'ladi. Garchi Yoqubga Movarounnahr yerlari ham topshirilgan bo'lsa-da, amalda uning hukmronligi Amudaryodan shimolga o'tmadi. Yoqub ibn Laysning diniy ayirmachi g'oyalari ko'p holda xalifaga ma'qul kelmas edi. Qolaversa Yoqub o'z yerlarini xalifalik hududi hisobiga ham kengaytirmoqchi bo'ladi. Bu esa o'zaro ixtilofni kuchaytirib yuboradi.

876-yilda Yoqub ibn Lays xalifa hokimiyatini egallash maqsadida Bag'dodga qo'shin tortadi. Bag'doddan 100 km uzoqlikdagi Dar al-Akul degan joyda Yoqub va xalifa qo'shinlari to'qnashib, Yoqub mag'lubiyatga uchraydi. Ushbu muvaffaqiyatsiz yurishdan so'ng uch yil o'tgach Yoqub ibn Lays vafot etadi va uning o'rnini ukasi Amr ibn Lays (879-900) egallaydi. Amr ibn Lays xalifaga o'z vassalligini bildirganidan so'ng, Movarounnahr va Xurosonni boshqarish huquqini beruvchi yoritq oladi. Ammo, Tohiriyalarda bo'lgani kabi Safforiylar ham amalda xalifalikdan mustaqil siyosat olib borganlar.

Safforiylar asosan mayda va o'rta hol yer egalariiga suyangan holda davlatni idora qildilar. Ular xalqdan olinadigan soliq miqdorini ancha kuchaytirib yubordilar. Shuning uchun ham keng xalq ommasi ularni qo'llab quvvatlamadi. Safforiylar diniy-ma'naviy hayotda aksariyat ayirmachilik yo'lini olib bordilar. Safforiylarning diniy ayirmachi siyosati aholi orasida haqli norozilikka sabab bo'lgan. IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa Somoniylar sulolasi tarix sahnasida paydo bo'ldi. 900-yilda Amr ibn Lays qo'shinlari Somoniylardan mag'lubiyatga uchradi hamda shu tariqa Safforiylar hukmronligiga chek qo'yildi.

12.2. Somoniylar hukmronligi davri

Somoniylar sulolasi va davlati tarixiga oid manbalar orasida Abu Bakr Muhammad Narshaxiyning (vafoti 959) «Tarixi Buxoro», Abu Ja'far Muhammad Jarir at-Tabariyning (839-923) «Tarix ar-rasul val muluk» («Payg'ambarlar va podshohlar tarixi»), Ibn al-Asirning (1160-1234) «Al komil fit tarix» («Mufassal tarix») kabi asarlari yuqori darajada o'rin tutadi. Shuningdek, IX-X asrlar tarixi bo'yicha XI asr tarixchisi Abu Said Gardiziyning «Zayn ul axbor», Hamidulloh Qazvinining (XIII-XIV asrlar) «Tarixi guzida» nomli asarlarida umumiy ma'lumotlar uchraydi.

Masala mohiyati Abu Abdulloh Xorazmiyning «Mafoth al ulum» nomli qomusiy asarida ham yaxshi yoritilgan. Arab geografi va sayyohlaridan Ibn Ho'rdoth (X asr), Qudama (X asr), Ibn Ro'sta (X

asr), al-Yaqubiy (IX asr), Ibn al-Faqih (IX-X asr), al-Mas'udiy (X asr), Abuzayd Balxiy (850-934), al-Istahriy (X asr), Ibn Hawqal (X asr), Al-Muqaddasiy (X asr), keyinchalik as-Sam'oniyy (1113-1197), Yo'qut Hamaviy (1178-1229) larning asar va yozishmalarida ham mavzuga oid ko'plab materiallarni uchratish mumkin. Buxoro, Samarqand, Varaxsha, Termiz, Balx, Marv (Mari), Niso va O'rta Osiyoning boshqa qadimiy maskanlarida amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar, IX-X asrlar numizmatikasi tarixiy voqealar bayoniga tegishli aniqliklarni kiritdi.

XX asr tarixshunosligida Somoniylar davlati tarixi to'g'risida V.Bartold, E.A.Davidovich, N.Negmatov, A.A.Semyonov, E.Sumbaur, S.Len-Pul, K.Bosvort asarlari alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek tarixshunosligida A.Ziyo, Sh.Kamoliddinov va boshqalarning masala mohiyatiga oid ilmiy chiqishlari e'tiborga sazovordir.

IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Movarounnahr va Xurosonda Somoniylar sulolasi yuzaga keldi. Bu sulolaga Somon qishlog'i (manbalarida – Balx yaqinida) oqsoqoli Somonxudotning avlodlari asos soladilar. Yirik yer egasi bo'lgan Somonxudot al-Ma'mun Xuroson noibi bo'lgan davrda uning xizmatiga o'tib, tez orada e'tiborga tushadi. Somonxudotning o'g'li Asad hamda nevaralari ham Ma'mun saroyida xizmat qilishgan. Shaxsan Ma'munning buyrug'i bilan Asadning o'g'li-lari 819-yilda turli viloyatlarga noib etib tayinlandi. Xususan, Nuh Samarqandni, Ahmad Farg'onani, Yahyo Shosh va Ustrushonani, Ilyos Hirotni boshqara boshlaydilar.

Dastavval, Asadning katta o'g'li Nuh ukalari mulklarini birlashtirib, xalifaikdan mustaqil davlat barpo etish harakatini boshladi. Nuhning nomidan tangalar zarb etilishi yuqoridagi fikrning tasdiqi bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga Nuh Movarounnahrni ko'chmanchilardan himoya qilishga ham harakat qilgan. Chunonchi, 839/840-yillarda u Isfijobga yurish qilib, u yerda mustahkam mudofaa devorini barpo etgan. Nuh vafotidan so'ng ukasi Ahmad uning ishlarini davom ettirib, asta-sekin Movarounnahrni Somoniylar sulolasi boshchiligida birlashtirishga kirishadi. Tohiriyalar Ahmadning bu harakatlarga qarshilik ko'rsata olmadilar. 865-yilda Ahmad vafot etgach, sulola boshlig'i sifatida Ahmadning o'g'li Nasr tan olinadi¹¹. Keyinchalik, Ahmadning o'g'li Nasr Samarqandni qo'lga oldi. Shosh va Ustrushona Ahmadning boshqa o'g'li Yaqub tasarrufiga o'tgan.

¹¹ Ahmadning yetti nafar o'g'li bo'lib, katta o'g'li Nasr Samarqandni boshqarar edi. Ahmadning o'g'li-lari: Nasr, Yaqub, Yahyo, Asad, Ismoil, Ishoq va Hamid.

Shu tariqa Movarounnahrning katta qismi Ahmadning o'g'illari qo'lida jamlandi. Ilyos vafotidan so'ng (866) esa Hirotni Somoniylar hukmidan chiqib ketgan.

873-yilda Buxoro shahri va uning atroflarini Tohiriyalarning so'nggi vakili Muhammad ibn Tohir egallab olib, ushbu hududlarga soliqlar soldi. Bundan g'azablangan xalq ommasi Muhammadga qarshi qo'zg'olon ko'taradi. 874-yilda Muhammad ibn Tohir Xorazm shaharlarini talayotgan bir paytda Buxoro zodagonlari Nasrdan Buxoroga oila a'zolaridan birini noib etib yuborishni iltimos qildilar. Nasr Buxoroga tadbiri va zehni inisi Ismoil ibn Ahmadni (849-907) hokim etib jo'natadi. Nasr tabiiyki, Ismoilni o'z noibi deb hisoblar edi. Avval boshda Somoniylar Tohiriyalarga tobe sulola bo'lib hisoblangan bo'lsa, IX asr 60-70-yillaridan Somoniylar Movarounnahrda markazlashgan mustaqil davlat barpo etishni maqsad qilib qo'ydi. Og'ir soliqlar, ko'chmanchilar hujumi, xalifalik hukmronligidan charchagan aholining turli qatlamlari markazlashgan mustaqil davlat barpo etish g'oyasini qo'llab-quvvatlar edilar. Buxoro Somoniylar sulolasi hukmi ostiga o'tishi bilan xonadon boshlig'i Nasr (865-892) xalifa Mu'tamid (870-892) 875-yili butun Movarounnahrni boshqarishga yorliq olishga muvaffaq bo'ldi. Ismoil ibn Ahmad Buxoroda o'z hokimiyatini mustahkamlab olgach, Samarqandga yuboriladigan soliqlarni yubormay qo'ydi hamda akasiga tobe bo'lishni istamadi. Natijada 886-yilda aka-ukalar o'rtasida birinchi to'qnashuv sodir bo'lib, unda Ismoil yengildi va vaqtincha Buxoro noibligidan tushirildi. 888-yildagi ikkinchi jangda Ismoil Nasr qo'shinlarini tor-mor etishga muvaffaq bo'ldi. Garchi bu kurashda Nasr yengilsa-da, uning sulola boshlig'i sifatidagi mavqeyi saqlab qolindi. Nasr o'limiga qadar bu holat davom etdi. 892-yilda Nasr vafot etgach, Ismoil Movarounnahrning to'laqonli hukmdori bo'lib qoldi. Poytaxt tez orada Samarqanddan Buxoroga ko'chirildi. Ismoil Somoniyy 893-yilda ko'chmanchilarga qarshi qo'shin tortib dastlab Tarozi, keyin esa Ustrushonani egallashga muvaffaq bo'ldi. O'sha yili Ismoil Ustrushonani butkul o'z davlatiga qo'shib olib, uning hukmdori Sayr ibn Abdullohni mahv etdi.

Bag'dod xalifasi al-Mu'tazid (892-902) Ismoilning qudrati oshib ketayotganidan sarosimaga tushib, 898-yili Movarounnahr noibligidan Ismoilni tushirib, uning o'rniga safforiy Amr ibn Laysni hokim etib tayinlash haqida yorliq jo'natadi. Movarounnahr noibligi to'g'risidagi yorliqni olgach Amr ibn Lays Ismoilga qarshi qo'shin tortdi.

Ismoil Somoniy va Amr ibn Laysning bosh sarkardasi Muhammad ibn Bashar o'rtasidagi birinchi jang 899-yil kuzida bo'lib o'tib, bunda Ismoil g'olib bo'lgan. U barcha asir tushganlarni hayron qoldirgan holda ularni o'z vatanlariga qaytib ketishlariga ruxsat berdi. Ismoilning bunday oliyhimmatligi safforiy harbiylarini lol qoldirdi hamda ularning tahsiniga sazovor bo'ldi. 900-yil bahorida Balx yonida Ismoil Safforiylar qo'shinarini tor-mor etdi. Amr ibn Lays qo'shini butkul tor-mor keltirildi, o'zi asirga olinib, Bag'dodga, xalifa huzuriga yuborildi. Manbalaridagi ma'lumotlarga ko'ra, Ismoilni nafaqat Buxorodan, balki Xorazm va Farg'onadan kelgan harbiy kuchlar ham qo'llab-quvvatlagan edilar. Narshaxiyning ma'lumot berishicha, Ismoil bu jangda Buxoro hunarmandlari va oddiy xalqning qo'lliga qur'ol berib, ularni o'z ozodligini saqlab qolishga chaqirgan. Keng xalq ommasining qo'llab-quvvatlashi natijasida Ismoil Somoniy arab bosqinidan keyin birinchi bo'lib o'zaro janjallar domiga tortilgan, bosqinchilar tomonidan talangan o'lkani qudrati va mustaqil davlatga aylantirish yo'lini tutdi. Shu tariqa Ismoil Movarounnahr va Xuroson, Eronning qator Sharqiy va shimoliy viloyatlarini o'z ichiga oluvchi yirik davlatga asos soldi va bu hududlarda Arab xalifaligi hukmronligiga chek qo'yildi.

Farg'ona, Isfijob (Savram), Shosh, Samarqand, Buxoro, Xorazm, Chag'oniyo, Xuttalon, Kesh, Xuroson, Seyiston, G'azna kabi qator viloyatlar Somoniy davlati tarkibiga kirdi. Ismoil Somoniy uyushgan qo'shin va marazlashgan davlat barpo etib, ko'chmanchilar hujumlariga chek qo'ydi. Tarixchi Narshaxiy bu xususda Ismoilning: «Men hayot ekanman, Buxoroning istehkomi o'zim bo'laman», degan so'zlarini keltiradi. Ismoil Somoniy yirik yer egasi bo'lib, mahalliy zodagonlar va savdogarlarga tayangan holda davlatni idora qilgan. Ismoil va boshqa Somoniy ham ichki ijtimoiy ziddiyatlarni yo'qota olmadilar. Natijada dehqonlarning yer egalari qarshi chiqishlari muntazam ravishda bo'lib turgan. Bundan tashqari ayrim chekka viloyatlar hokimlari markazlashtirish siyosatiga qarshilik qilib turganlar.

907-yilda Ismoil Somoniy vafot etib, taxtni uning o'g'li Ahmad ibn Ismoil egalladi. Ahmad uzoq vaqt hukmronlik qilmadi (907-914). Uning davrida davlatni idora etishda arab tilining qayta tiklanishi, boshqaruvdagi ba'zi salbiy holatlar ko'pgina mahalliy zodagonlar va turk g'ulomlarining noroziligini uyg'otdi. Natijada, u 914-yilda turk g'ulomlari tomonidan o'ldirilib, taxtga uning 8 yoshli o'g'li Nasr ibn Ahmad o'tirdi. U balog'atga yetgunga qadar davlat ishlarini bosh vazir

Abu Abdulloh Jayhoni (914-918) hamda al-Balamiy (918-938) kabi mafiatli vazirlar boshqardilar¹².

914-yil oxirida Samarqandda yana qo'zg'olon ko'tarildi. Davlatning janubiy hududlarida bo'lgan Husayn ibn Ali Marvaziy rahbarligidagi isyon ayniqsa keskin tus oldi. Bu qo'zg'olon qarmatlar g'oyasi bayrog'i ostida bo'lib o'tdi. Qo'zg'olon 918-yilda bostirilib, Marvaziy asir olindi. Ko'p o'tmay Nasrning qarindoshi Ahmad ibn Nuh hokimiyatga qarshi bosh ko'tardi. 922-yilda esa Ilyos ibn Ishoh qo'zg'olon ko'taridi. Tinnay davom etgan qo'zg'olon va isyonlar Somoniy davlatining qudratiga ta'sir ko'tarib, u asta-sekinlik bilan inqirozga yuz tuta boshladi.

Takidlash lozimki, Nasr ibn Ahmad hukmronligi davrida Somoniy davlati hududlarida qarmatlar diniy harakati ancha keskin tus oldi. Qarmatlar islomning yoyilishi, yer egaligi munosabatlarini kuchayishiga qarshi chiqdilar va ilgari an'analari qishloq jamoalarini qayta tiklash g'oyalarini yoqlab chiqqan edilar¹³. Mazkur harakat mamlakatda ma'lum notinchiliklarga sabab ham bo'ldi. Qarmatlar harakatiga amirning ba'zi yon berishlari, hukumatning bu boradagi qat'iy harakatlarni amalga oshirmaganligi musulmon ruhoniylarining noroziligiga ham sabab bo'lgan edi. Harbiy gvardiya ham ruhoniylar tomonga yuz tutdi. Natijada, Nasr II ga qarshi fitna yuzaga keldi. Garchi Nasr II fitnachilar boshlig'ini qatl etsa-da, lekin mamlakatda yuzaga kelgan norozilik va inqiroz holatini oldini oloimasligiga ko'zi yetdi shu bois o'g'li Nuh ibn Nasr foydasiga taxtdan voz kechdi. 943-yilda taxtga o'tirgan Nasrning o'g'li Nuh qarmatlarga qarshi shafqatsiz kurash olib bordi. Ularning mol-mulklarini musodara qilib, o'zlarini ta'qib etdi.

Nuh hukmronligi davrida (943-954) Somoniy davlatining inqirozi yaqqol ko'zga tashlana boshladi. 942 moliyaviy tang bo'lgan

¹² Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Nasr Jayhoni (taxm. 870-942) buyuk geograf olim, ma'lum bir vaqt somoniy saroyida bosh vazir lavozimini egallab turgan. Jayhoni o'z yuksak maqomi bois ilm-fan rivojiga katta hissa qo'shgan. U jo'g'rofiy bilimlarni rivojlantirgan, turli sayyohlik ekspeditsiyalariga homiylik qilgan. Xususan, u mashhur geograf va sayyoh Abu Zayd Balxini qo'llab-quvvatlagan, geograf va shoir, asli arab bo'lgan Abu Dulaf Xitoy va Hindistonga sayyohatga jo'natgan, arab geografi va sayyohi Ibn Fadloniga qulay sharoit yaratgan va hokazo. Jayhoni o'zining 7 jildidan iborat «Kitob al-masolik val-mamalik» («Masofalar va mamlakatlar kitobi») asari bilan nom chiqarib, unga ko'plab olimlar, jumladan Beruniy ham yuqori baho bergan edi. Jayhoni tadbiri va zehni davlat amaldori sifatida ham nom chiqqan. U Ismoil Somoniyning ukasining o'g'illari Mansurning Nishopurdagi hamda Ilyosning Farg'onadagi (922) isyonlarini, Husayn Marvaziyning (918), Ahmad ibn Sabning (919) norozilik chiqishlarini bostirishga bevosita rahbarlik qilgan.

¹³ Masala moliyati ismoliylik bilan bevosita bog'liq bo'lganligi uchun ushbu mavzuning tegishli qismida qarmatlik harakati haqida alohida so'z boradi.

yilda hiroj solig'i aholidan ikki marotaba yig'ib olindi. Qo'shinga vaqtda maosh to'lay olmaslik esa harbiylar orasida norozilik kayfiyatining kuchayishiga sabab bo'ldi. Bo'shab qolgan xazinani to'ldirish maqsadida Nuh soliqlar miqdorini ko'paytirdi. Bu esa tabiiyki, xalq noroziligini yanada oshirdi. Xalq noroziligidan foydalangan Nuhning amakisi Ibrohim ibn Ahmad Xuroson noibi Abu Ali Chag'oniy yordamida 947-yili Buxoro taxtini egallab olishga muvaffaq bo'ldi. Abu Ali Chag'oniy Xurosonga qaytgach, Nuh yana Buxoro taxtiga qaytdi va isyonkor qarindoshlarini qattiq jazoladi. Somoniylar hukmdori Abu Ali Chag'oniy bilan esa kelishishga majbur bo'ldi. Uni avval Chag'oniyon, 952-yili Xuroson hokimi etib tayinladi.

Abdulmalik I hukmronligi davrida (954-961) ichki nizo va parokandalik kuchayib, turkiy gvardiya boshlig'i Alpteginning hokimiyat boshqaruvidagi o'rni o'sib ketdi. Alptegin vazir Abu Ali Balamiy bilan birga butun hokimiyatni qo'lida mujassam qilib oldi. Lekin, keyinchalik Mansur I (Mansur ibn Nuh) (961-976) davrida uning hukmronlik darajasi cheklana boshlandi. Marv va Balx yonida bo'lgan to'qnashuvlardan so'ng Alptegin janubga qarab yo'l oldi. Tez orada G'azna va uning yon-atroflarini egallab, o'z davlatini barpo etmoqchi bo'ldi. Uning hukmronligi bor-yo'g'i ikki yilga bordi, xolos. G'aznada Sabuqtegin hokim sifatida rasman Somoniylarga qaramlikni saqlab turdi. Soliqlarning yil sayin ko'payib borishi, zodagonlarning o'zaro janjallari, noiblarning markazga bo'ysunmay qo'yishi va saroyda bo'layotgan taxt uchun kurashlar Somoniylar davlatini juda zaiflashtirib yubordi.

Bu kurashlar ayniqsa Amir Nuh II (976-997) hukmronligi davrida keskin tus oldi. Ichki nizolar oqibatida Nuh II Yettisuv va Koshg'arda vujudga kelgan Qoraxoniylar davlatining Movarounnahrda qilgan yurishlariga keskin qarshilik qilolmadi. Somoniylar davlatidagi begarorlikdan foydalangan qoraxoniy Horun Bug'roxon 990-yilda garb tomon qo'shin tortdi va ikki yil davomida Somoniylarga qarashi bir qancha viloyatlarni bosib oldi. Nuh II ning qoraxoniylarga qarshi harakatlari tegishli samara bermadi. Uning mamlakatni himoya qilish xususidagi chaqiriqlari zoe ketdi.

Takidlash joizki, o'zaro nizo va parokandalik, soliqlar yukidan charchagan aholining aksariyat qismi uni qo'llamadi. Xuroson hokimi Abu Ali Simuriy yashirin ravishda qoraxoniylar bilan til birlashtirgan bo'lib hukmdorga harbiy yordam ko'rsatmadi. Somoniylar sarkardasi Foyiq esa dushman qo'shini bilan jang qilish o'rniga qoraxoniylar

tomoniga o'tib ketdi. Qoraxoniylar tez orada poytaxt Buxoroni egalashga muvaffaq bo'ldilar. Nuh II esa Omlu tomonga chekinishga majbur bo'ldi. Faqatgina Qoraxoniylar hukmdori Bug'roxonning to'satdan vafot etishi vaziyatni o'zgartirdi. Shundan so'ng Qoraxoniylar qo'shini mamlakatni tark etdi. Og'ir vaziyatga tushib qolgan Nuh II G'azna hokimi Sabuqtenginga yordam so'rab murojaat etdi. Uni yordamida isyonkor amaldor va harbiylarni jazoladi. Shundan so'ng minnatdorchilik ramzi sifatida Xuroson hokimligi Sabuqteginning o'g'li Mahmudga topshirildi. Qayd etish lozimki, Somoniylar hukmdorlarining Qoraxoniylar bilan olib borgan kurashi mamlakatni holdan toydirdi. O'zaro jang-u jadallardan charchagan aholi orasida norozilik kayfiyati olib bordi.

Mansur II hukmronligi (997-999) davri ham yuqorida qayd qilingan tanazzul holatidan farqli holda kechmadi. Sulton Mahmud G'aznaviyaning janubdan rasman somoniylarga qarashi Xuroson o'lkasiga tahdidi, qoraxoniylarning doimiy ravishda chegaralarni buzib, ichkari tomon siljiy boshlashlari, Xorazmda deyarli mustaqil Ma'muniylar sulolasining sa'y-harakatlari, harbiy sarkarda, zodagonlarning hokimiyat uchun kurashi, chekka viloyatlardagi notinch vaziyat – bularning hammasi amaldagi davlat hukmronligiga chek qo'yuvchi omillar bo'ldi. Qayd etish lozimki, Mansur II davrida mamlakatda G'aznaviylarning ta'siri kuchayib ketdi. Nishopur hokimi Bektuzun va sarkarda Foyiq Mansur II ga qarshi fitna tayyorlab, uni hokimiyatdan chetlatishdi. Fitna natijasida Mansur II o'ldirildi. Somoniylar hukmdori sifatida Mansur II ning uksi Abdulmalik II (999) taxtga o'tkazildi. Bu esa Mahmud G'aznaviyaning butun Xuroson, jumladan Balx va Badaxshonni ham tezda qo'lga kiritishiga sabab bo'ldi. Somoniylar qo'lida amalda faqat Movarounnahr qoldi, xolos. Sal avval Sirdaryo bo'yolari, Farg'ona vodiysi Qoraxoniylar qo'lga o'tgan edi.

Abdulmalik II harbiylar va zodagonlar orasida tegishli obro'-e'tiborga ega bo'lmagan shaxs edi. Shu bois ham bu hukmdor o'z atrofiga tarafdorlarini jam qila olmadi. Tez orada poytaxt Buxoro Nasr Ilkxon tomonidan qo'lga olindi. 999-yil 23-oktabrda Abdulmalik II oila a'zolari bilan qo'lga olinib, O'zgardagi zindonga jo'natildi.

Somoniylar sulolasining so'nggi vakili Abu Ibrohim Muntasirning hokimiyatni qaytarib olishdagi sa'y-harakatlari besamar tugab, uning o'zi 1005-yili o'ldirildi. Shu tariqa Somoniylar sulolasi hukmronligi barham topdi.

Somoniyar

(819–1005)

Ahmad ibn Asad – Farg'ona hokimi (819–865)

Nasr ibn Ahmad – avval Samarqand hokimi, so'ngra Movarounnahr hokimi (865–892)

Ismoil ibn Ahmad (Ismoil Somoniy) (874–892-yillarda Buxoro, 892–900-yillarda Movarounnahr hokimi) 900–907-yillarda Movarounnahr va Xuroson hukmdori

Ahmad ibn Ismoil (907–914)

Nasr ibn Ahmad (Nasr II) (914–943)

Nuh ibn Nasr (943–954)

Abdulkalik I (954–961)

Mansur I (Mansur ibn Nuh) (961–976)

Nuh II (Nuh ibn Mansur) (976–997)

Mansur II (997–999)

Abdulkalik II (999)

Abu Ibrohim Ismoil al-Muntasir (tanaffus bilan 1000–1005)

12.2.1. Ijtimoiy-iqtisodiy hayot

Somoniyar Movarounnahr va Xurosonda mustaqil davlat tuzish uchun avvalo, kuchli markazlashgan hokimiyat tuzish kerakligini yaxshi tushunishgan. Bu ayniqsa Ismoil Somoniy davrida dolzarb masalaga aylangan edi. Yirik yer egasi bo'lgan Ismoil birinchi navbatda mahalliy zodagonlar va savdogarlarning manfaatlarini ko'zlab ish tutdi. Davlatning iqtisodiy kuch qudratini oshirish, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilikni va savdoni rivojlantirish uchun tegishli shart-sharoitlar tug'dirib berish lozim edi. Shu maqsadda Ismoil katta va yaxshi qurollangan, saralangan qurolli kuchlarni tashkil qilishga kirishdi. U ayniqsa, turk g'ulomlaridan iborat qismlarni tuzishga katta e'tibor berdi. Natijada Somoniyar davlati tez orada musulmon Sharqidagi markazlashgan kuchli davlatga aylandi. Mamlakatning kuch-qudratini mustahkamlash maqsadida Ismoil Somoniy bir qancha islohotlar o'tkazdi. Mana shunday islohotlardan biri davlatni boshqarish ma'muriyatini joriy qilish bo'ldi. Bu ma'muriyat dargoh – amir saroyi va devon – davlat idorasi, vazirliklardan iborat bo'lgan.

Davlatni boshqaruvchi oliy hukmdor amir unvoniga ega edi. Ismoil Somoniy o'z davrida markazlashgan davlat boshqaruvi tizimini joriy etgan. Somoniyar davlati majmuini mustahkamlashda Nuh II

Somoniyning ma'rifati vazirlari Abdulloh Muhammad Jayhoniy va Abulfazl Muhammad Balamiylarning xizmatlari katta bo'lgan. Somoniyar hukmronligi davrida bosh vazir lavozimiga asosan shu ikki sulola vakillari tayinlangan. Davlat majmuvi dargoh (amir saroyi) va devonga (vazirliklar, davlat idorasi) bo'lingan edi.

Saroyda siyosiy hokimiyat sohibi xoras qo'l ostida bo'lib, u oliy hukmdor farmonlari ijrosini nazorat qilgan. Dargoh hamda boshqa muhim davlat idoralarning xavfsizligini amalga oshirish xizmatini bosh hojib va uning xodimlari olib borgan. Saroyda sharbatdorlar, dasturxonchilar, tashtdorlar, ot boqarlar, xo'jalik bekakari kabi turli xizmatchilar bo'lgan. Saroydagi barcha xo'jalik ishlarini vakil boshqargan. Vakil saroydagi eng e'tiborli kishilardan biri hisoblangan. Narx shaxiyning ma'lumot berishicha, Nasr II davrida Buxoro registonda davlatdagi 10 ta devonga atab maxsus 10 ta bino qurilgan. Davlatda quyidagi devonlar faoliyat ko'rsatgan:

1. Devoni vazir (bosh vazir devoni). Bu devonga qolgan barcha devonlar bo'ysungan. Bosh vazir devoni barcha ma'muriy, siyosiy, xo'jalik va harbiy mahkamalarni nazorat qilgan.

2. Devoni mustafiy (moliyaviy ishlar devoni). Bu devon davlatning barcha moliyaviy ishlarini bajargan va nazorat qilgan. Devon xazinador tomonidan boshqarilib, uning ixtiyorida hisobchilar, munshiy va kotiblar, daftardorlar bo'lgan.

3. Devoni amid al-mulk, yoki al-rasail (rasmiiy hujjatlar devoni). Bu devon davlat ahamiyatiga molik bo'lgan barcha hujjatlarni tuzish va ishlab chiqish bilan shug'ullangan. Shuningdek, bu devon chet davlatlar bilan bo'lgan diplomatik munosabatlarni ham nazorat qilgan.

4. Devoni sohib-ash-shurot (harbiy ishlar devoni). Bu devon davlatning butun harbiy ishlarini nazorat qilgan, jumladan, amirning shaxsiy qo'shinini (gvardiyasini) boshqargan. Ushbu devonboshining maxsus yordamchisi – ariz bo'lgan. U mahkama va uning boshlig'i amir qo'shini xazinasi bilan shug'ullangan. Qo'shinga bir yilda to'rt marta maosh to'langan. Bu devon harbiy intizomni ta'minlab turgan.

5. Devoni sohib al-borid (xat-xabarlar nazoratchisi devoni). Ushbu devon markazda qabul qilingan muhim qarorlar, hujjatlar, xabar-nomalarni viloyat va shaharlarga yetkazish bilan shug'ullangan. Bu devonning viloyatlardagi boshlig'i faqat markazga bo'ysungan. Bu devon xodimlari viloyat va shaharlarda bo'lib turadigan, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan voqealarni markazga yetkazib turgan. Shuningdek bu devon davlat elchilari, viloyat va shaharlar hokimlari ustidan maxfiy nazorat o'rnatgan.

6. Devoni muhtasib (bozorlar va ko'chalar, shariat qonun qoidalariga rioya qilishni nazorat qiluvchi devon). Bu devon xizmatchilari qiladigan asosiy ish shahar va qishloqlarda, ko'cha va bozorlarda tartib-intizomni, tosh-tarozini nazorat qilish edi. Aholi tomonidan shariat qonun-qoidalariga rioya qilishning nazorati ham shu devon zimmasida bo'lgan. Ushbu devonboshi o'z mirg'azab (xodim) lari bilan barcha shaharlarda faoliyat ko'rsatgan.

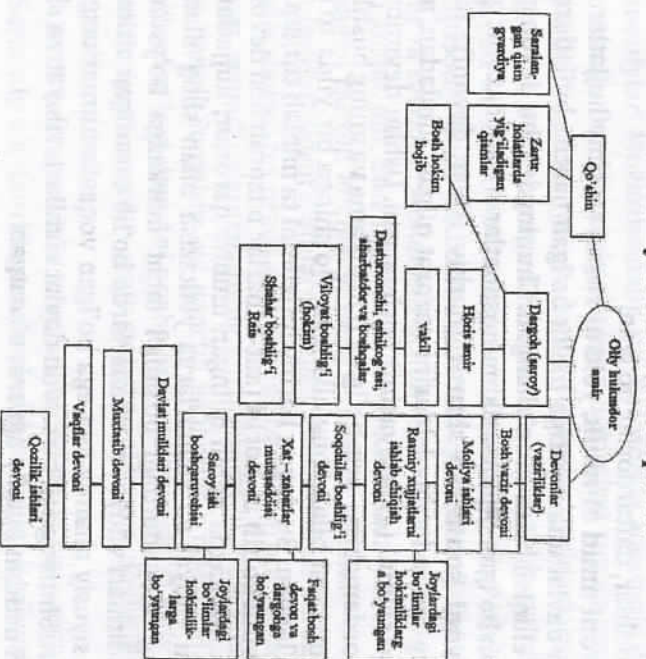
7. Devoni mamalakai xos (davlat ish boqaruvchisi devoni). Bu devon saroy ta'minoti bilan bog'liq sarf-xarajatlarni nazorat qilgan. Muhim davlat ishlari va ayniqsa, xazina kiritim-chiqimini nazorat qilish ham shu devon zimmasida bo'lgan.

8. Devoni vaqf (vaqf yerlari devoni). Masjidlar, madrasalar, umumiy diniy muassasalar ixtiyorida bo'lgan yer-suv, mol-mulk kablarni boshqargan.

9. Devoni qozi az-ziyo (qozilik ishlari devoni). Bu devonni davlatning bosh qozisi boshqargan. Devon barcha viloyatlar va shaharlardagi qozilar faoliyatini nazorat qilib turgan.

10. Davlat mulklari devoni. Bu devon hukmdor sulolaga tegishli mol-mulk boshqaruvi, nazorati, hisob-kitobi bilan shug'ullangan.

Somoniyalar davlat boshqaruvi

Yuzorida sanab o'tilgan devonlarning barchasi (soxib al-borid devonidan boshqar) mahalliy hokimlar va oliy markaziy hokimiyatga bo'ysungan. Ta'kidlash lozimki, Somoniyalar davrida mahalliy boshqaruv tizimi ham samarali faoliyat yuritgan. Viloyatlar boshqaruvchilari - hokim, shahar boshliqlari turli davr, ijtimoiy holatlariga ko'ra rais, darg'ha, shahna, qutvol, hojib va boshqa nomlar bilan atalgan. Viloyatlar hokimlari ko'p hollarda hukmdor sulola vakillaridan va katta ta'sirga ega bo'lgan yirik zodagonlardan tayinlangan.

Somoniyalar davrida viloyat va tumanlar amir tomonidan tayinlangan hokimlar tomonidan idora qilingan. Odatda, bunday lavozimga mahalliy boy zodagonlar tavsiya etilgan. Somoniyalar davlatida musulmon ruhoniylarining ta'siri nihoyatda kuchli bo'lgan. Ular markaziy hokimiyat ishlari ham faol ishtirok etganlar. Somoniyalar davlatining diniy hayotida hanafiy mazhabiga mansub ruhoniylar barcha diniy lavozimlarni o'z qo'llariga olishgan. Ruhoniylarning boshlig'i «ustod», keyinchalik «Shayx ul-islom» deb atalgan. «Ustod»dan so'ng o'z lavozimini bo'yicha ruhoniylar orasida «xatib» turgan. U jome masjidlari jumma namozida xutba o'qish huquqiga ega bo'lgan. Bu davrda Buxoro Sharqdagi islom olamining eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Movarounnahrda dastlabki madrasalarning bu yerda barpo etilishi ham bejiz emas edi.

Somoniyalar davrida yer egaligining quyidagi shakllari mavjud bo'lgan:

Mulki sultoniy - shaxsan amirga tegishli yer-suv, tegirmon, do'konlar. Bu mulkni qishloq choriklari ijara olganlar. Yana yer egaligining to'la (umrbod berilgan yer), iqto (merosiy) turlari bo'lgan.

Xususiy shaxslarga tegishli mulk: hukmdor tabaga xonadoni, dehqon-zodagonlarga, sayyidlarga, sipohsolor, badavlat savdogarlarga tegishli mulklar hisoblangan. Shartli yer egaligi ham bo'lgan.

Vaqf mulklari: diniy muassasalar va madrasalarga tegishli mulk. Bu mulkni muassasa mutavallisi boshqargan.

Jamoa mulki: yaylov, tog' yonbag'irlaridagi lalmi yerlar.

Xiroj hajmi shariat va davlat qonunlari asosida belgilangan. Somoniylarning birgina Buxoro va Karmana viloyatlari xirojidan tushgan daromad 116866 dirhamni tashkil qilgan.

Somoniyalar davrida yerlar qaytadan taqsim qilindi. Yer egalarning yangi guruhi tashkil topdi. Ularning ko'pi sipohiylardan chiqqan edi. Masalan, Alpteginning Xuroson va Movarounnahrda 500 ta qishlog'i bo'lib, biror shahar yo'q ediki, unda uning qasri yo bog'i, yoxud kar-

vonsaroysi bo'lmasa. Uning tasarrufida minglab otlar va chorva mollari bo'lgan.

Somoniylar davrida qudratli markazlashgan davlatning vujudga kelishi natijasida Movarounnahr va Xurosonda ma'lum bargarorlik qaror topdi. Bu holat mamakat iqtisodiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo tez sur'atlar bilan rivojlanib boshladi. Movarounnahr va Xuroson bu vaqtda Sharqning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan o'lkalaridan hisoblangan.

Xuroson va ayniqsa, Movarounnahr dehqonchilik o'lkalari qatoriga kirgan. Bu yerlarda dehqonchilik, asosan, sun'iy sug'orishga asoslangan. Ko'plab soy va daryolardan chiqarilgan katta-kichik kanallar mavjud bo'lgan. Buxoro vohasida Shopurkon, Shohrud, Karmana, Poykand, Samarqand vohasida Barj (Darg'om), Barmsoy, Buzmadisoy, Ishtixon kabi kanallar shahar va qishloqlarni suv bilan ta'minlagan. Bundan tashqari, bunday kanallar Xorazm, Qashqadaryo, Farg'ona va Shoshda ham bo'lgan. Manbalarga qaraganda, Shosh aholisi xalifa Mo'tasimga (833-842) murojaat qilib vohada suv yetishmasligi tufayli kanal qurilishiga yordam so'ragan. Sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikdan tashqari lalmikor dehqonchilik ham yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Dalalarda bug'doyning turli navlari, arpa, sholi va boshqa boshqoq ekinlar ekilgan. Qishloq xo'jaligida paxta yetishtirishga alohida ahamiyat berilgan. Paxta, ayniqsa, Zarafshon, Qashqadaryo va Marv vohasida ko'p ekilgan. Bog'dorchilik ham yaxshi rivojlangan. Bog'larda olma, shaflovi, nok, behi, anor, anjir, yong'och kabi turli mevalar yetishtirilgan. Uzun etishtirish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Ayniqsa, Samarqand, Marv, Hironda yetishtirilgan uzumlar juda qadrlangan. Umuman Xuroson va Movarounnahrning mevalari o'zining turli navlari va yuqori sifatligi bilan butun Sharqda dong taratgan. Quruq mevalar ko'p holda Yevropaning turli shaharlariga ham jo'natilgan.

Umuman, Somoniylar davrida Xuroson va Movarounnahr qishloq xo'jaligining turli tarmoqlari, xususan, dehqonchilik yaxshi rivojlangan. Somoniylar davrida dehqonchilik bilan bir qatorda hunarmandchilik ham keng sur'atlar bilan tarqalgan. Shahar aholisining ko'p qismi hunarmandchilikning turli sohalarini mashhur bo'lishgan. Manbalarda qayd qilinishicha, Movarounnahrda, ayniqsa, to'qimachilik yaxshi taraqqiy qilgan. Bu yerlarda ipak va jundan tayyorlangan turli-tuman gazlamalar o'zining yuqori sifatligi, bejirim va nafs naqshlari bilan ajralib turgan. Buxoroning Zandana, Samarqanddagi Vedar va Surxondaryodagi Darzangi to'qimachilarining mahsulotlari

faqatgina Movarounnahr va Xurosondagina emas, balki Iroq, Eron va Hindistonda ham ma'lum bo'lgan. Xususan, Narshaxiyni yozishicha, Zandana tayyorlangan gazlamalarga Sharq bozorida ehtiyoj juda katta bo'lgan. Ibn Xavqal va al-Muqaddasiyning qayd etishicha, Vedar tayyorlangan yuqori sifatli gazlamalar aholining yuqori tabaqalari orasida juda qadrlangan. Bu gazlamalardan, asosan, amirlar, vazirlar, turli amaldorlar, qozilar o'zlariga liboslar tiktirganlar. Vedar gazlamasi hatto «Xuroson parchasi» deb ham atalgan. Gazlamalarning turli navlari bundan tashqari Kesh, Nasaf, Dabusiya va ko'pgina boshqa shaharlarda ham tayyorlangan.

Kulolchilik ham Somoniylar davrida o'z taraqqiyotining yuqori bosqichlariga ko'tarilgan. Kulolchilik chaxini yanada mukammallanishi natijasida idishlarni bezashda sirlardan foydalanishning kashf etilishi bu borada katta yutuq bo'ldi. Natijada idishlarning turlari, shakllari ham ko'paydi. Ularning sifati keskin darajada oshdi. Idishlar turli rangdagi sirlar bilan bezatila boshlandi. Manbalarda qayd qilinishicha, ayniqsa, Samarqand, Binkent va Marv kulollari tayyorlagan idishlar o'zining bejirim shakli, yuqori sifati, ajoyib va nafs naqshlari bilan ajralib turgan. Epigrafik naqsh bilan bezatilgan turli-tuman idishlar ayniqsa, diqqatga molikdir. Shu davrga oid shaharlarda olib borilgan arxeologik izlanishlarga qaraganda, kulollar shaharlarda mahalla-mahalla bo'lib yashaganlar. Mana shunday mahallalar Samarqand, Marv, Axsikat, Termizda ochib o'rganilgan.

Bu davrda shishasozlik ham keng rivojlangan. O'rta Osiyo shisha-sozlari turli shakldagi katta-kichik shisha idishlarni tayyorlaganlar. Idishlar, asosan, ko'kimtir va shaffof rangdagi shishalardan tayyorlangan. Ularning ma'lum qismi naqshlar bilan bezatilgan. Shishasozlar ustaxonalarining qoldiqlari arxeologlar tomonidan Niso, Marv, Termiz, Poykand kabi shaharlarda o'rganilgan. O'rta Osiyo shishasozlarining mahsulotiga boshqa o'lkalarda ham ehtiyoj katta bo'lgan.

Yozma manbalar va olib borilgan arxeologik qazish ishlarga qaraganda bu davrda tog'-kon sanoati taraqqiyotida katta o'zgarishlar ro'y bergan. Bu davrda Badaxshonda kumush, oltin, billur, lojuvard kabi qimmatbaho metall va toshlar qazib olish davom etgan. Ustushonaning Mink tumanida katta miqdorda temir rudasi, Buttanda oltin, kumush, mis va boshqa metallar, Tuzkon ko'lida tuz, Farg'onadagi Nokad degan joydan oltin, kumush, Isfara yaqinida toshko'mir qazib olingan. Farg'onada neft ham borligi yozma manbalarda qayd qilingan.

Shu davrda qog'oz ishlab chiqarish ham yaxshi rivojlangan. Qog'oz ishlab chiqarish bo'yicha eng yirik markaz Samarqand bo'lib, undagi qog'ozlarning mahsuloti faqat O'rta Osiyo yoki Sharqda emas, balki Yevropada ham mashhur bo'lgan. Samarqand qog'ozining olti navi manbalarda qayd qilingan.

Yuqorida qayd qilingan hunarmandchilik turlaridan tashqari somoniyar davrida O'rta Osiyoda tosh-taroshlik, zargarlik, duradgorlik kabi sohalar ancha rivoj topgan. Somoniyar davrida kuchli va mustaqil davlatning paydo bo'lishi dehqonchilik, hunarmandchilikning rivojlanishi, shaharlarning taraqqiyoti o'z navbatida ichki va tashqi savdoning yanada uzviylashuvi va taraqqiyotiga olib keldi. Bu davrda shahar va qishloqlar o'rtasidagi savdo kengaydi. Ikkinchi tomondan shahar va qishloqlarning qo'shni ko'chmanchi xalqlar va boshqa davlatlar bilan aloqasi rivoj topdi.

Yozma manbalarda qayd qilinishicha, bozorlar katta-kichik shaharlarda va hatto qishloqlarda ham bo'lgan. Ayniqsa, karvon yo'llari bo'ylab joylashgan shaharlarda bir nechtadan bozorlar bo'lgan. Bu-xoro, Xo'jand, Nasaf, Kesh, Termiz, Hiro't, Marv, Nishopur shaharlaridagi bozorlar katta va juda gavjum bo'lgan. Istahriyning yozishicha, Samarqandda Movarounnahrning bosh bozorlari joylashgan. Bu yerga hamma yerdan savdogarlar kelgan. Movarounnahrda tayyorlangan mahsulotlarning katta qismi Samarqandga keltirilgan va undan keyin boshqa o'lkalarga tarqalgan. Ichki va tashqi savdoda ayrim kichik shaharlarning ham o'zni katta bo'lgan. Bu borada Poykand shahri muhim ahamiyat kasb etadi. Manbalarda yozilishicha, bu shaharda somoniyarlardan oldin ham savdogarlar Xorazm, Kaspiy bo'yidagi o'lkalar va Xitoy bilan ham savdogarlar olib borishgan. Shahar hokimlari savdogarlar uchun hamma shart-sharoitlarni tug'dirib berishga harakat qilganlar. Shaharda o'rnlab karvonsaroylar mavjud bo'lgan, ular bozorga yaqin joylarda joylashgan. Savdo rastalari karvonsaroyning o'zida ham bo'lgan. Karvonsaroylar yo'llarda ham qurilgan.

Bozorlarda sotiladigan mollar, avvalo, mahalliy aholining ehtiyojini qondirishga qaratilgan. Hunarmandlar o'z mollarini sotib oziq-ovqat mollarini xarid qilishgan, o'z navbatida dehqonlar hunarmandchilik mollarini xarid qilishgan. IX-X asrlarda O'rta Osiyoning iqtisodiy hayotida savdo-sotiq katta ahamiyatga ega edi. Bu borada ko'chmanchilar bilan chegaradosh bo'lgan shaharlarning ahamiyati katta bo'lgan. Ko'chmanchilar shaharlarga kelib, dehqonchilik va hunarmandchilik

mahsulotlarini xarid qilganlar, teri va boshqa chorvachilik mahsulotlarini sotganlar.

O'rta Osiyolik savdogarlar o'z mollarini Arab xalifaligi tarkibiga kirgan davlatlarga, Kavkazga, Xazar va Bulg'oriyaga, Xitoy va Hindistonga olib borib sotganlar. O'rta Osiyodan Xitoy bilan O'rta dengizni birlashtiruvchi va Janubi-sharqiy Yevropaga olib boruvchi karvon yo'llari o'tgan. Ayniqsa, O'rta dengiz bilan bog'lovchi karvon yo'li ancha gavjum bo'lgan. Bu yo'l Bag'dod, Hamadon, Nishopur, Marv, Amul, Bu-xoro, Nasaf, Kesh, Samarqand, Ustrushona, Choch, Balasog'un orqali Xitoyga olib borgan. Xitoyga O'rta Osiyodan otlar va shisha buyumlar olib borilgan. Xitoydan esa turli-tuman ipak gazlamalar keltirilgan. Xazar, Bulg'or va Rus yerlariga O'rta Osiyodan quruq mevalar, turli-tuman gazlamalar, guruch va kumush chiqarilgan. O'z navbatida Janubi-sharqiy Yevropadan O'rta Osiyoga mo'yna, mis, teri, qoramol, qullar keltirilgan. Janubi-sharqiy Yevropa bilan bo'lgan savdo aloqalarida xorazmlik savdogarlarning o'zni katta bo'lgan. Mazkur iqtisodiy holat rivoji keyingi sulolalar davrida ham, asosan, davom etgan.

12.3. Qoraxoniylar davlati

Mamlakatimiz davlatchiligi tarixida o'ziga xos o'rinda ega Qoraxoniylar davlati tarixshunosligi u qadar boy emas. Tarixchi olimlar qoraxoniylar davlati tarixi hali to'liq o'rganilmaganligini ta'kidlashgan. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit turk», Mahmud O'shining «Fatovo'i qozixon», Abu Said Gardiziyning «Zayn ul-axbor», Ibn al-Asirning «Al-komil fit-tarix» asarlarida qoraxoniylar tarixi xususida tegishli ma'lumotlar mavjud. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit turk» asari turkiy qavmlar tarixi xususida qimmatli ma'lumotlar beradi. Qoraxoniylar tarixini o'rganishda XVII asr muallifi, Usmuniylar saroyi bosh munaajimi Ahmad afandining (Munajjim-boshi) arab tilidagi solnomasi ham katta ahamiyat kasb etadi. XX asr tarixshunosligida O.Pritsak, V.Kochnev, E.A.Davidovich numizmatik materiallar asosida mazkur davr tarixiga oid tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Qitg'iz olimi O.Karayev ilk bora Qoraxoniylar davri tarixiga bag'ishlangan monografiyani yozgan. O'zbek tarixshunosligida A.Ziyo tadqiqot ishi alohida ahamiyatga ega bo'lib, B.Mahmudovning nomzodlik dissertatsiyasida esa Qoraxoniylar davlat boshqaruvi tahlil etilgan.

X asrning ikkinchi yarmiga kelib ichki ziddiyatlarning kuchayishi va keskinlashuvi natijasida Somoniyar davlati kuchsizlana boshlay-

di. Somoniylarga tobe bo'lgan viloyatlar, ayniqsa, Xurosonda ular hokimiyatiga qarshi ko'tarilgan isyonlar, toju-taxt uchun uzluksiz olib borilgan kurashlar Somoniylar davlati inqirozini yaqinlashtirgan edi. Bunday vaziyatdan Yettisuv va Koshg'arda yashovchi turkiy qabilalar unumli foydalandilar. Chunki X asrning ikkinchi yarmiga kelib bu hududlardagi turkiy qabilalar – qarluqlar, chig'illar, yag'molar va boshqalar o'zlarining kuchli davlatlarini tuzishga muvaffaq bo'lgan edilar.

Qoraxoniylar chig'illar yoki qarluqlar qavmiga mansubligi haqidagi nuqtayi-nazar o'rta asrlar davri tarixining ko'pchilik tadqiqotchilari tomonidan e'tirof etiladi. 840-yili qarluqlar sardori Isfijob hokimi Bilgukul Qodirxon o'zini xoqon deb atab oliy hukmronlikka da'vo bilan chiqqan edi. Lekin o'sha yildayoq Somoniylar Isfijobni zabt etishdi. Turkiy qabilalar, ayniqsa, 893-yili Ismoil Somoniy Tarozni egallaganidan so'ng g'arbiy Koshg'ar yerlari tomoniga chekinishga majbur bo'lishgan edi. Sotug Bug'roxon Somoniylar tomonidan qo'llab-quvvatlangan holda turkiy qabilalar orasida o'z ta'sir doirasini kengaytirib bordi. U Taroz va Koshg'arni qo'lga olib, 927-yili Bolasog'unni egalladi hamda o'zini oliy hukmdor deya e'lon qildi. Uning vafoti (955/956)dan so'ng hokimiyat o'g'li Musoga o'tdi. Muso davrida tarixiy manbalar, numizmatik materiallar ma'lumotiga ko'ra 960-yili 200 ming chodirlik turkiy aholi islom dinini qabul qilgan. Muso o'ziga Koshg'arni qarorgoh qilib olgan. Bolasog'un esa birmuncha vaqt yana Somoniylar qo'lga o'tadi. Somoniylar hatto Markida (Taroz va Bolasog'un oraliq) ularning himoya qo'rg'onini ham barpo etganlar.

«Qoraxon» so'zi turlicha ma'noda talqin qilinadi. Xususan, «qora» so'zi «kuchli», «xalq», «xon» so'zi «hukmdor», «rahbar» ma'nolarida kelishini ko'pchilik olimlar e'tirof etishadi.

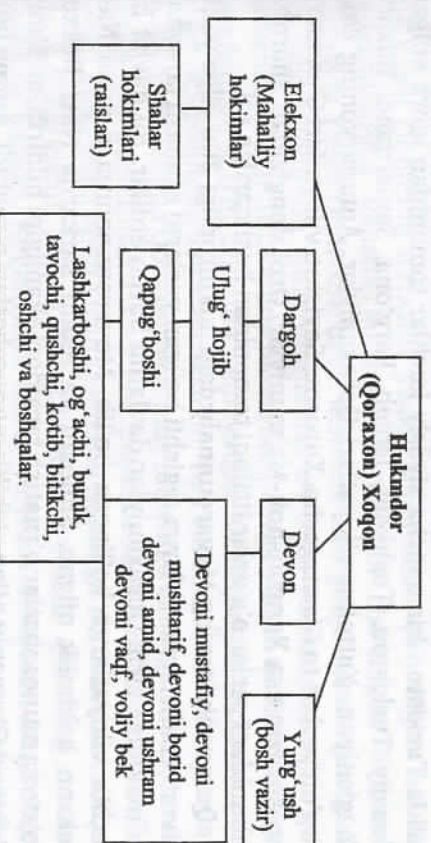
Qoraxoniylardan birinchi bo'lib islomni qabul qilgan va musulmoncha Abdulkarim degan nom olgan hukmdor Horun Bug'roxon hisoblanadi. Ayrim yozma manbalarda u Bug'roxon at-Turkiy deb nomlanadi. Misol uchun, Ibn al-Asir o'zining «Kitob al-akomil fit-tarix» asarida ma'lumot berishicha, Koshg'ar, Bolasog'undan to Chin (Xitoy) chegarasigacha bo'lgan yerlar Bug'roxon at-Turkiy hukmronligi ostida bo'lgan.

Qoraxoniylar hukmronligi davri o'zaro hokimiyat uchun kurashlar doimiy asnoda bo'lib turganligi bilan izohlanadi. Mazkur kurashlar asosan, Ali Arslonxon va Horun Bug'roxon avlodlari o'rtasida bo'lgan.

Shu bois Allilar xonadoni va Horuniylar xonadoni degan atama shu davrga nisbatan ishlatiladi.

Butun Tyan-Shan va Yettisuvni egallab bo'lgandan so'ng Qoraxoniylar Somoniylar davlati tarkibida bo'lgan Movarounnahrda ham harbiy yurishlar uyushtira boshlaydilar. Ular tez orada Farg'ona va Isfijob (Sayram) ni bosib olishga erishadilar. 990-992-yillarda qoraxoniylar Horun (Hasan) Bug'roxon Somoniylarga tegishli bo'lgan O'rta Osiyodagi mulklarining kattagina qismini bosib oldi. 992-993-yillarda esa Horun Bug'roxon Samarqand va Buxoroni ham egallaydi. Manbalarning ma'lumot berishicha, Somoniylar davlatida katta ta'sirga ega bo'lgan turkiy lashkarboshi, Xuroson hokimi Abu Ali Simjuriy va yana bir lashkarboshi Balx hokimi Foyiq ochiqdan-ochiq qoraxoniylarga yon bosadilar. Simjuriy Horun Bug'roxon bilan muzokaralar olib borgan bo'lsa, Foyiq Raboti Malik yaqinidagi Bug'roxonga qarshi jangda, har tomonlama ustunlikka ega bo'lishga qaramay, unga taslim bo'ladi. Horun Bug'roxon Samarqand va Buxoroni egallagach, kasalligi tufayli urushni davom ettira olmaydi. U 993-yili Koshg'arga qaytishdagi Qo'chqorboshi degan joyda vafot etadi.

Qoraxoniylar davlat boshqaruvi

Horun Bug'roxon vafotidan so'ng ulug' xon (qoraxon) lavozimini uning jiyani Ali ibn Muso egallaydi. Ammo u uzoq vaqt taxtga o'tira olmadi. Tez orada taxtni qoraxoniylar Nasr Illekkon egallaydi. Somoniylar davlatidagi ichki nizolar, somoniy hukmdorlari va turk lashkarboshilari o'rtasidagi kelishmovchiliklarni diqqat bilan kuzatib turgan

Qoraxoniylar 996-yilda Nasr llekxon boshchiligidagi Buxoroga yangi yurishlarni uyushtirdilar. Somoniy hukmdori Nuh II G'azna hokimi Sabuqteginni yordamga chaqiradi. Balkidan katta qo'shin bilan yetib kelgan Sabuqtegin Kesh va Nasaf oraliqida joylashib, o'z qo'shinlari bilan kelib qo'shilishini so'rab Nuh II ga elchi yuboradi. Lekin o'z «vassali»ga uncha ishonmagan Buxoro hukmdori vaziri O'zayrning fikriga qo'shilib, bu taklifni rad etadi va Sabuqteginning o'zini Buxoroga chaqiradi. Bundan ranjigan Sabuqtegin o'g'li Mahmudni 20 minglik qo'shin bilan Buxoroga jo'natadi. O'zi esa Nasr llekxon bilan muzokaralar olib borib, Qoraxoniylarga Somoniylarga tegishli bo'lgan ma'lum hududlarni taqdim etadi. 999-yilda Buxoro Nasr llekxon tomonidan egallanadi.

1005-yilga qadar Somoniylar va Qoraxoniylar o'rtasida ko'plab urushlar bo'lib o'tdi va o'sha yili so'nggi somoniy Abu Ibrohim Ismoil Muntasirning Buxoroni ozod etishdagi harakatlari muvaffaqiyatsiz yakunlanadi hamda Somoniylar siyosiy tarix sahnasidan tushib ketdilar. XI asr boshlarida Qoraxoniylar davlati Amudaryoning yuqori va o'rta oqimlaridan to Yettisuv, Sharqda esa Torim daryosigacha bo'lgan hududlarni o'z ichiga olgan edi. Shu vaqtdan boshlab Qoraxoniylar Buxoro, Samarqand va unuman, Amudaryogacha bo'lgan hududlarni ham boshqara boshlaganlar. Siyosiy jihatdan olib qaraganda, XI asr boshlarida Turkiston bir qancha siyosiy kuchlar tomonidan idora etilgan. Sharqiy Turkiston, Toshkent, Isfijob, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Chag'oniyo, Xuttalon viloyatlari Qoraxoniylar, Amudaryoning chap qirg'oq yeri to G'aznagacha, Xuroson, Seyiston viloyatlari G'aznaviylar, Xorazm esa Xorazmshoh-Ma'muniylar, Orol dengizidan Sharq va shimoldagi yerlar o'g'uzlar ittifoqi tomonidan boshqarilar edi.

Qoraxoniylarning Movarounnahrda hukmronligi 200 yilga yaqin davom etadi. Somoniylarga tegishli bo'lgan yerlarni egallash jarayonida turkiylar yirik Qoraxoniylar davlatini barpo etdilar. Bu davlat bir neçta viloyatlarga bo'lingan bo'lib, Movarounnahrda dastlab Nasr llekxon hokimlik qilgan. Shijoati va mohir sarkarda Nasr llekxon do'stona munosabatlar o'rnatish tarafdori ekanligini bildirib, qo'shnisi Mahmud G'aznaviy bilan elchilik munosabatlari o'rnatadi. Ammo bunday munosabatlar uzoq cho'zilmadi. Mahmud G'aznaviyni shimoliy Hindistonda urush olib borayotganligidan foydalangan Nasr llekxon 1006-yilda katta qo'shin bilan Amudaryodan kechib o'tib Balx, Tus, Nishopur shaharlarini bosib oladi. Shunga qaramadan, G'aznaviylar Qoraxoniylarni Xurosondan haydab chiqarishga muvaffaq bo'ldilar. 1008-yilda Qoraxoniylar yana Xurosonga hujum qildilar. Mahmud

G'aznaviyni o'zi 500 ta jangga o'rnatilgan fillarga ega bo'lgan katta qo'shin bilan Qoraxoniylarga qarshi chiqdi va ularning qo'shinini butunlay yakson qildi. Shundan keyin Qoraxoniylar Xurosonga harbiy yurish uyushtirishga boshqa jur'at etmadilar. Termiz, Qabodiyon, Xuttalon kabi Amudaryodan shimoldagi yerlar G'aznaviylar hukmida saqlanib qoldi.

Qoraxoniylar udel tizimiga asoslangan davlat bo'lib, Sharqiy va g'arbiy qismlarga ham shartli ravishda bo'linar edi. Movarounnahr davlatining g'arbiy qismini tashkil qilib, Samarqand uning markazi bo'lib hisoblangan. XI asr boshlari Sharqiy qismida To'g'onxon hukmronlik qilib, u Horun Bo'g'roxon avlodidan bo'lgan. U Yusuf Qodirxon bilan hokimiyat borasida raqobatlashgan. 1005-yili esa u To'g'onxonning qo'lidan Koshg'arni ham tortib olishga muvaffaq bo'lgan. 1017-1018-yillarda Yettisuv va Sharqiy Turkistonga bostirib kirgan ko'chmanchilar bilan jang natijasida To'g'ayxon halok bo'ldi. Yusuf Qodirxon esa butun Qoraxoniylar davlatidagi oliy hokimiyatni mujassam qilib olishga muvaffaq bo'ldi.

Nasr llekxonning o'limidan so'ng oradan biroz vaqt o'tgach, Movarounnahrda hokimiyat Qoraxoniylarning Hasanliylar (Horuniylar) xonadoniga mansub Alitegin qo'lga o'tdi. Movarounnahrni uzoq yillar boshqargan Alitegin bilan Qoraxoniylarning ulug' xoni (tamg'achxon) Yusuf Qodirxon o'rtasida yaxshi munosabat o'rnatilgan edi. Bu munosabatning yanada kuchayib ketishidan cho'chigan Mahmud G'aznaviy Yusuf Qodirxon bilan kelishib, Aliteginga qarshi ish tutdilar. Yusuf Qodirxon Movarounnahrni o'z o'g'li Yinalteginga olib bermogchi edi. Ular 1025-yilda Movarounnahrda yurish qildilar. Alitegin Zarafshonning o'ng oqimida yashayotgan ko'chmanchi turkman qabilalari va Saijuqning nevaralari Ismoil, To'g'ul va Dovudlardan yordam so'raydi. Bu jangda Qoraxoniylar mag'lubiyatga uchragan bo'lsalar-da, Alitegin Movarounnahrda o'z hokimiyatini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. 1032-yilga kelib Yusuf Qodirxon hukmiga Yetisuvdan tashqari Sharqiy Turkiston, Isfijob, Taroz ham kirar edi. Bu qismining markazi Koshg'ar bo'lgan. Keyinchalik uning vorislari Sulaymon Bug'rotegin va Muhammad Yagonteginlar ham Movarounnahrni qo'lga olishga harakat qilib, bu borada Mas'ud G'aznaviy (1030-1041) bilan ham o'zaro munosabatlarni yanada mustahkamladilar. Lekin Movarounnahrda amalga oshirilgan harbiy harakatlar muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Mazkur munosabatlar XI asr tarixchisi Abu Said Gardiziyning «Zayn ul-axbor» asarida atroflicha yoritilgan.

Movaronnahr yerlariga batamom o'rnashib olgandan so'ng, oradan ko'p o'tmay, ya'ni 1015-1016-yillarda qoraxoniylar hukmdorlari va yirik amaldorlar o'rtasida toj-taxtni egallash, yirik yaylovlarni qo'lga kiritish, ayrim viloyatlarni bosib olish uchun kurashlar avj ola boshlaydi. Natijada 1041-yilga kelib Qoraxoniylar davlati ikkita: sharqiy va g'arbiy qismga bo'linib ketdi. G'arbiy qism Movaronnahr dan to Farg'ona vodiysining g'arbiy rayonlarigacha bo'lgan hududlarni egalagan bo'lib, uning poytaxti dastavval Buxoro, bir muddat O'zgend, keyin esa Samarqand bo'lgan. Sharqiy qism Yetitsuv, Koshg'ar, Taroz, Isfjob, Shosh va Sharqiy Farg'onani o'z ichiga olgan. Uning poytaxti avval Bolasog'un, keyin esa Koshg'ar edi.

Abu Said Gardiziy (XI asr) o'zining «Zayn ul-axbor» asarida Ibrohim ibn Nasrning siyosiy maydonga chiqishini 1036/1037-yillar bilan bog'laydi. Tarixchi Abulfazl Bayhaqiyning (XI asr) «Tarixi Mas'udiy» asarida Ibrohim ibn Nasr (Ibrohim Bo'ritegin) nomi ilk bora 1038-yili tilga olinadi.

lariga ko'ra, Ibrohim Tamg'achxon aholi osoyishtaligi, tinchligi haqida jon kuydirganligi, o'zaro kurashlarga chek qo'yishga harakati, qarog'chi to'dalarga qarshi kurashi bois uning nomi xalq orasida mashhur bo'lib ketgan. U ichki va tashqi savdo ustidan tegishli nazorat o'rnatdi, uning rivoji uchun ma'lum tadbirlarni amalga oshirdi, pul muomalasi tizimini takomillashtirdi. Ibrohim Tamg'achxon bunyodkorlik, qurilish ishlariga ham homiylik qilgan. Masalan, 1066-yili Samarqandda shifoxona, madrasa majmui yuzaga kelishiga bevosita sababchi bo'lgan va hokazo. Ibrohim Movarounnahr hududida ayirmachi qarmatlar diniy harakatiga chek qo'ydi. Uning topshirig'i bilan 1045-yili oxirgi qarmatchilik harakati josusi qatl etildi.

1080-yilda Shamsulmulk vafot etib, taxtga qoraxoniylar Ahmad o'tiradi. Ahmadxon davrida musulmon ulamolari va turkiy lashkarboshilar o'tirasidagi kurash avj olib ketadi. Bundan foydalangan saljuqiylar Malikshoh Amudaryodan kechib o'tdi va qattiq janglardan so'ng 1089-yili Buxoro hamda Samarqandni egalladi. Ahmadxon esa asir olinadi. Lekin Movarounnahrni o'z qo'lida saqlab qolishga ko'zi yetmagan Malikshoh Ahmadxon bilan sulh tuzib, katta o'ljalari olib orqaga qaytadi. Ahmadxonning saljuqiylarga itoatkorligi harbiy lashkarboshilar va ruhoniyarning noroziligiga sabab bo'lganligi bois 1095-yili u fitnada o'ldiriladi.

judiyarlarga butkul qaram bo'lib qoldilar. Og'ir xasta bo'lgan Arslonxon esa Balxda vafot etdi.

Oradan ko'p o'tmasdan Movarounnahrda yangi ko'chmanchi qabilalar qoraxitoylar (Kidaniylar) hujumi xavfi paydo bo'ldi. XII asrning 30-yillarida qoraxitoylar Sharqiy Turkiston va Yettisuvni, ya'ni Sharqiy qoraxoniylar hududini bosib oldilar. Sharqiy qoraxoniylar ancha zaiflashib qolganligi tufayli o'z mulklarini himoya qila olmadilar. G'arbiy qoraxoniylarning ham ahvoli bundan yaxshi emas edi. 1137-yilda gi Xo'jand yaqinidagi bo'lgan jangda qoraxitoylar qo'shini qoraxoniylar Mahmudxon qo'shinishini tor-mor etdilar. Bu paytda Xorazmni egalash bilan band bo'lgan Sulton Sanjar o'z vassali Mahmudxonga yetarli yordam bera olmadi. Samarqand talon-taroj qilinib, katta tovon undirilgach, qoraxitoylar orqaga qaytdilar.

Oradan ko'p o'tmasdan, ya'ni 1141-yilda qoraxitoylar yana Movarounnahr yerlariga bostirib keldilar. Ularning hujumini to'xtatish uchun Sulton Sanjar katta qo'shin bilan Samarqand yaqiniga yetib keldi. Bu safar jang Samarqand yaqinidagi Qatvon cho'lida bo'ldi. Hal qiluvchi jangda Sulton Sanjar va Qoraxoniylar Mahmudxonlarning birlashgan qo'shinlari qoraxitoylar tomonidan mag'lub etildi.

Samarqand, Buxoro va butun markaziy Movarounnahrni egalagan qoraxitoylar katta o'ljalarni bilan orqaga qaytdilar. Qoraxitoylar Bolasog'undagi tashqari hamma yerlar hokimiyatini qoraxoniylar qo'lida qoldirdilar. Qoraxoniylar endi qoraxitoylarga qaram bo'lib, har yili ularning poytaxti Bolasog'unga katta o'lpon yuborib turar edilar. Xorazmshohlar 1210-yili qoraxitoylarni mag'lub etishgach, qoraxoniylar xorazmshohlarga qaram bo'lib qoldilar. Sulolaning oxirgi vakili Usmunxon Muhammad Xorazmshohning qizi Xon Sultonga uylanadi. 1212-yilda Samarqandda Xorazmshohlar hukmronligiga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonga ham aynan Usmunxon boshchilik qiladi. Qo'zg'olon bostirilgach, Usmunxon qatl etildi va qoraxoniylar xonadoniga mansub barcha kishilar o'ldirildi. Shu tariqa Qoraxoniylar sulolasiga barham berildi.

Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida o'z mulklarining sarihadarini bir necha marta o'zgartirganlar. Misol uchun, Movarounnahrni egallaganiga qadar ularning mulklari Tyanshan va uning atroflarini egallagan bo'lsa, XI asr boshlariga kelib, xoqonlik chegaralari Amudaryogacha yetgan. Oradan ko'p o'tmay ular Sharqiy Turkistonda Koshg'arni va Xo'jandni qo'lga kiritdilar. Bunday holat xoqonlikning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Har bir viloyat

ma'lum siyosiy mavqega ega bo'lgan holda xondan kichikroq unvonga ega Elekkonlar tomonidan boshqariladigan bo'ldi. Qoraxoniylar davlati tashkil etilishida yag'mo va chig'il qabilalari muhim rol o'ynadilar. Arslon – chig'il qabilasining, bug'ro (tuva) – yag'mo qabilasi sardorlari nomiga qo'shildigan atama bo'lgan. Shu bois yag'mo qabilasidan chiqqanlar keyinchalik nomlariga «Bug'roxon», chig'il qabilasiga bo'lgan hukmdorlar «Arslonxon» atamalarini qo'shganlar.

Qoraxoniylar Somoniylarga nisbatan davlat tuzilishi va boshqaruvining boshqacharoq shaklini joriy etishga harakat qildilar. Ularda hokimiyat Somoniylarda bo'lgani kabi to'g'ridan-to'g'ri otadan o'g'ilga emas, balki akadan ukaga, keyin sulolaning navbatdagi avlodiga o'tgan. Ayrim olimlarning fikricha, qoraxoniylarning butun urug'i hokimiyatning jamoaviy sohibi bo'lib, sulolaning har bir a'zosi o'zining kelib chiqishiga ko'ra, umumiy mulkning bir qismi-ga da'vo qila olardi. Bu mulkning asosiy qismi sulolaning uch ulug' a'zosi – ulug' xoqon, kichik xoqon va Elekkonga tegishli hisoblanardi. Ularning har qanday avlodiga o'z hissasi ajratib berilar edi.

Qoraxoniylarda ikkita poytaxt: Koshg'ar va Bolasog'un mavjud edi. Ulug' xon shu shaharlardan biridagi qarorgohda o'tirgan. Ulug' xoqon yoki ulug' xon «xoqon ul-xoqon» degan nomda yuritilib, arab manbalarida mazkur unvon «sulton us-salotin», fors manbalaridagi «shahanshoh» ga mos keladi. Qoraxoniylarga qarashli yerlar tamg'achxon tomonidan uning o'g'illari, qarindoshlari o'rtasida taqsimlangan edi. Shu bois yer-mulk masalasida ota-o'g'il, amaki va jiyanlar o'rtasida doimiy nizolar yuz berib, u siyosiy ahvolga salbiy ta'sir ko'rsatib turgan.

Qoraxoniylar Movarounnahrni egallagach, bu yerdagi ijtimoiy-siyosiy hayotda katta o'zgarishlar sodir bo'lganligi bois Qoraxoniylar o'z davlatlarini viloyatlarga bo'lib tashlaydilar. Movarounnahr viloyatining poytaxti Samarqand, Farg'onaniki esa O'zgand shahri edi. Bu viloyatlar boshliqlari Elekkonlar bo'lib, ular Koshg'ardagi tamg'achxonlarga rasman tobe edilar. Qoraxoniylar davrida Samarqand Elekkonlari ancha kuchayib ketgan. Samarqand Elekkoni saroyida Somoniylar davlatida bo'lgani kabi vazir, sohibi-borid, mustavfiy, hojib, rais-muhtasib kabi amaldorlar bo'lgan. Ta'kidlash joizki, qoraxoniylar hukmdorlari musulmon ulamolari bilan qalin aloqa o'rnatganlar va imomlar, sayyidlar, shayxlar, sadrlarni qo'llab-quvvatlaganlar.

Qoraxoniylar davlati boshlig'i lavozimi, xoqonning taxti merosiy sanalgan. Ma'muriy idoralar ikkita: dargoh va devonga bo'lingan. Xoqonning ulug' hojibi xoqon bilan fuqaro o'rtasida vositachilik qilgan.

Xoqon saroyida quyidagi amaldorlar bo'lgan: og'ichi-shoyi kiyimlar xazinachisi; biruk-mehmonlarni qabul qilish bo'yicha mutasaddi; oshchi - xoqon oshxonasi boshlig'i (bog'archi); bitikchi-munshiy; kotib-mirza; qushchi - xoqon ovinning tashkilotchisi.

Xoqon harbiy qo'shinlari cherik deyilgan, unga suboshi yoki sipohsolor qo'mondonlik qilgan. Kichik zobit chovush, sipohiyalar to'dasi qo'mondoni xayboshi deyilgan. Qo'shin o'nlik, yuzlik, mingliklarga bo'lingan. Qoraxoniylar xoqoni qo'shi (harbiy lager) xonto'y deyilgan. Xoqon qo'shida doim 9 ta sarig' bayroq hilpirab turgan. Xoqonlikda elchini yalavoch yoki yalafar deb atashgan.

Xoqonlik hududlari el, viloyatlarga bo'lingan. Ijtimoiy tuzumda mavgeyi ancha baland hisoblangan yirik zamindor-dehqonlar qatlami qoraxoniylar davrida o'z ahamiyatini yo'qotdi. O'rta Osiyo ko'lna zodagon toifasining bunday ahvolga tushishiga asosiy sabab siyosat maydonida yuz bergan sulolalar o'rtasidagi taxt almashuvi, eng ta'sirli jihati esa ko'chmanchilik sharoitiga moslashgan e'tilushlarining o'troq aholi hududlarining ishg'ol etish bo'lgan.

Somoniylar zamonida mazkur sulola uchun xos markazlashgan davlat tuzumidan qoniqmagan aslzoda dehqonlar qoraxoniylarni qo'llab-quvvatlagan edilar. Yirik xonadon sohiblari-qoraxoniylar hokimiyatda uzoq davr tura olmadilar va vaqti keilib «biz hududimizning asosiy hukmdorlari bo'lib qolamiz», deb o'ylashgan edi. Ularning bunday rejalarni tushungan yag'mo va chig'illarning boshliqlari zodagonlarni quvg'in qila boshladilar. Buning oqibati-da keksa boy qatlam vakillari o'z ekinzorlari, uy-joylari, mulklari va boyliklaridan mahrum bo'ldilar. Dehqon degan nom endilikda faqat oddiy jamoachiga nisbatan aytiladigan bo'lib qoldi. Aslzodalar o'zlarining daromad manbayi-yer-mulkdan mahrum bo'la boshlagan sari oddiy jamoachi ziroatkortlar ijarachilarga aylana bordilar. Bu paytda yerlar egasiz va qadrsiz bo'lib qoldi. Unumdor joylar yaylovlariga aylandi. Biroq keyingi voqealar jarayonida Movarounnahr ijtimoiy hayotida jonlanish yuz berganligi haqida ma'lumotlar ham uchraydi.

Qoraxoniylarda oddiy xalq budun deyilgan. Soliq to'lovchi fuqaro rayyat deb atalgan. Qabila boshliqlari bek deyilgan, savdogarlar sart deb atalgan. Qoraxoniylar davlatida hunarmandchilik (kulolchilik, to'quvchilik, shishasozlik, temirchilik, zargarlik), shuningdek, zirot va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlovchi sohalar taraqqiy etgan. Shuningdek, qimmatbaho toshlar, oltin, mis, temir qazib olingan. Sha-

harsozlik inshootlari pishiq g'ishtdan bunyod etilgan. Mazkur davrda yer egaligining iqtod shakli keng tarqalgan. Xususan, Nizomulmulkning «Siyosatnoma» asarida shunday deya ta'kidlanadi: «Iqtoga sohib bo'lganlar (muqtolar) shuni bilishlari lozimki, ular faqatgina raiyatdan haq molini yaxshilik bilan olishga haqlidir va odamlar o'z tanuv mollari, bola-chaqalari, asbob-uskunalari bilan xavfsiz bo'lishlari shart. Agar odamlar saroyga kelib, o'z hollarini ma'lum qilmog'chi bo'lsalar, ular qarshilik qilmasinlar va qaysi bir muqto shunday qilsa qo'llini qisqartirib, iqtosini tortib olish, o'ziga jazo berib, boshqalarga ibrat qilib ko'rsatish kerak. Ularga shuni bildirib qo'yish lozimki, mulk ham, rayyat ham xonnikdir. Muqtolar va valiyalar ularni boshlarida shihnadek turib, podshohni rayyat bilan birga xavfsizlikdan saqlaydilar»¹⁴. Xoqon, vaqf, jamoa mulklari qoraxoniylar tasarrufidagi asosiy yer-mulklar hisoblanadi.

Qoraxoniylar davlatida saljuqiylarda bo'lgani kabi iqtod egasi o'z mulkida ishlayotgan ziroatkortlardan belgilangan miqdordagi qonun bilan qayd etilgan soliqdan boshqa ortiqcha mahsulot yoki haq olishga huquqi bo'lmagan. Majburiy ravishda biror-bir mahsulot tortib olinsa, bunday vaziyatda iqtodning ma'lum miqdori qirgib olingan yoki umuman tortib olingan.

Qoraxoniylar davrida konchilik sohasi ham taraqqiy etgan. Xususan, Qoramoszorda (Ohangaron) mis, kumush, qo'rg'oshin, Farg'onada oltin, kumush, simob, temir, mis, feruza, qatron, Nurota tog'larida oltin, mis, qo'rg'oshin, simob, marmar, Buxoro va Ustrushonada oltin, neft, feruza, temir konlari bo'lgan.

Buxoro va Samarqand yon-atroflarida gazlama to'qish yaxshi rivoj topgan. Paxtadan to'qilgan turli mato-gazlamalar mahalliy bozorlar hamda chet el savdogarlari orasida shuhrat qozongan. Ko'pchilik, hayvon terilaridan turli po'stin, bosh kiyim, poyabzal tayyorlangani, echki, tuva, qo'y yunglaridan issiq kiyim (qars), guldor namatlar to'qilgani ham manbalarda alohida tilga olingan. Xususan, ko'pchilikda mo'yni to'kitirish ishida arzutal nomli aralashmadan foydalanilganini Mah-

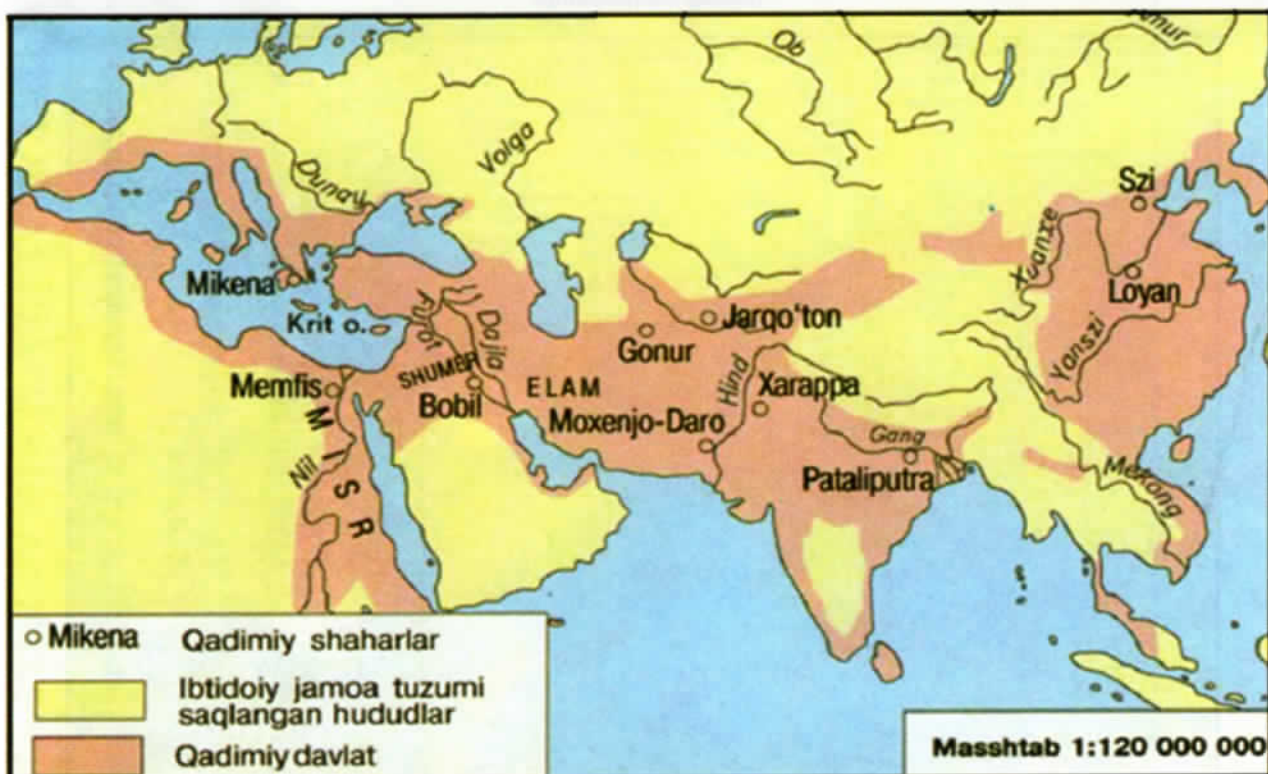
¹⁴ Iqto arabcha «aqta» so'zidan olingan bo'lib, «kesmog'», «taqsimlab bermog'» degan ma'noni anglatadi. Iqto ma'lum hududdan xiroj solig'i olish huquqi biron-bir shaxsga berilishi bilan ifodalangan. Odatda, davlatga qarashli egasiz va tashlandiq yerlar merosiy va musodara qilish huquqi bilan biror kishiga xususiy mulk, ya'ni muqto tartiqsida berilgan. Bu yer uchastkalari qat'i deb atalib, mulkka o'xshash bo'lgan, in'om etish hodissasining o'zi iqtod deb atalgan. Aksariyat hollarda muqto (muqtodolar) yerga o'zlarini ishlov bermaganlar, balki yerni o'ziga joydagi ijaradorlar bilan qo'shib olinganlar yoki sug'orishga mablag' sarflab, o'zlashtirgan yerni ijaraga berganlar. Muqto yerdan ushr to'lagan, unga yer solig'i deb emsas, balki zakot sifatida qaralgan.

mud Koshg'ariy ham ta'kidlab o'tgan. Sharqiy Turkiston va Xitoyni arab dunyosi bilan bog'laydigan asosiy savdo yo'li ham Qoraxoniylar davlati hududidan o'tgan. Shahar va qishloqlarda bozorlar, karvonsaroylar orasta va ta'mirlangan, savdogarlarning xavfsizligiga katta e'tibor berilgan. Qoraxoniylar hukmronligi davrida Buxoroda Minorai Kalon, Jarqo'ton, Vobkentda minoralar, O'zgandda maqbara, minora, masjidlar, Samargandda shifoxona, madrasalar bunyod etilgan. Undan tashqari mashhur Raboti Malik, karvonsaroylar, sardobalar, ko'priklar, hammomlar, xonagohlar ham barpo qilingan. Qoraxoniylar davrida turkiylashish jarayoni kuchaydi, turkiy til, ayniqsa, uning qarluq-chig'il lahjasi keng targ'ala boshlandi, turkiy tildagi adabiyot yuzaga keldi.

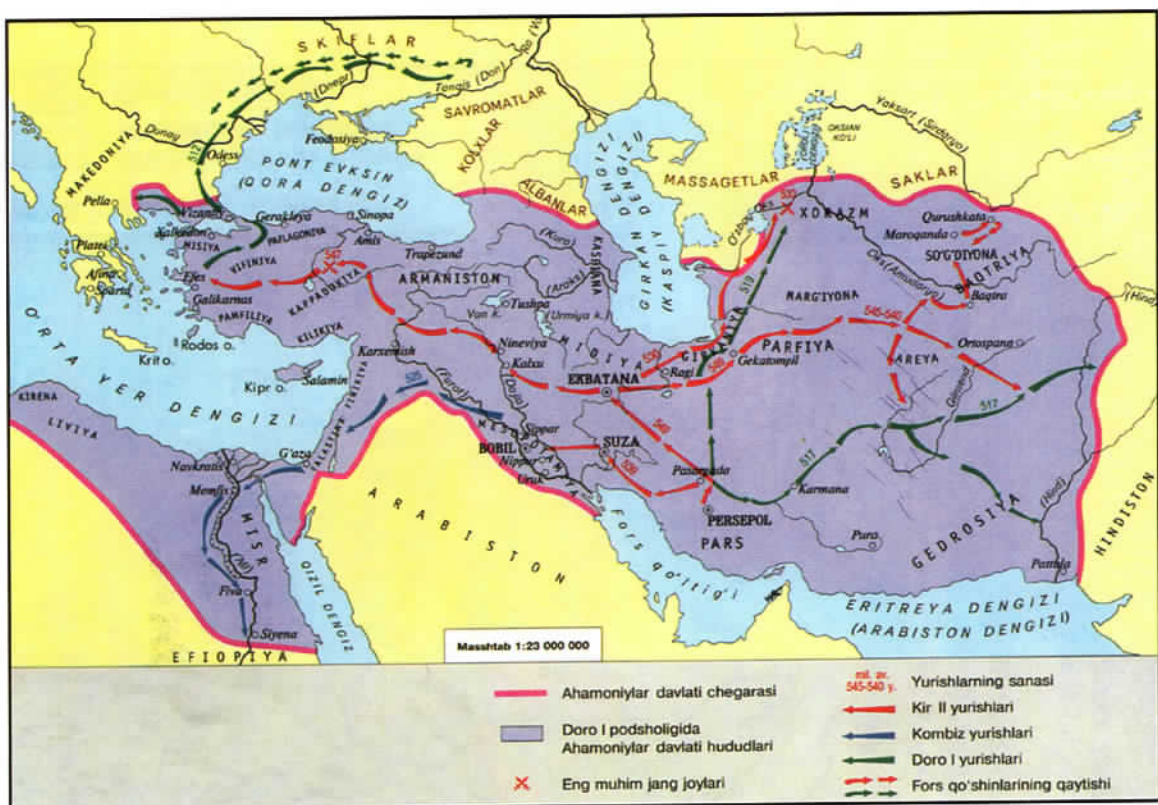
Qoraxoniylar (927-1212)

- Abdulkarim Sotiq Bug'raxon (vafoti 955)
Muso ibn Sotiq (vafoti 992)
Sulaymon ibn Sotiq (?)
Ali ibn Muso (vafoti 998)
Ahmad ibn Ali (vafoti taxminan 1015-1018-yillar oralig'i)
Mansur Arslonshoh (1015-1024-yillar oralig'i)
Ahmad II To'g'onxon (taxm. 1024-1026)
Yusuf Qodiron (1026-1032)
Muhammad Ayn ad-davla (1040)
Ibrohim Bo'ritakun (1040-1068) (Tamg'achxon).
Shamsulmulk Nasr I (1068-1080)
Xizrxon, Ahmad ibn Xizrxon (1095-yilda o'ldirilgan)
Mas'ud ibn Muhammadegin, Horuntegin, Ibrohim, Hasantegin Mahmud ibn Muhammad (vafoti 1141)
Ibrohim ibn Muhammad (vafoti 1156)
Jaloliddin Ali (vafoti 1160)
Mas'ud II (vafoti 1170)
Muhammad ibn Mas'ud (vafoti 1173/74)
Ibrohim IV (1178-1204)
Usmonxon (1204-1212)

Ilova

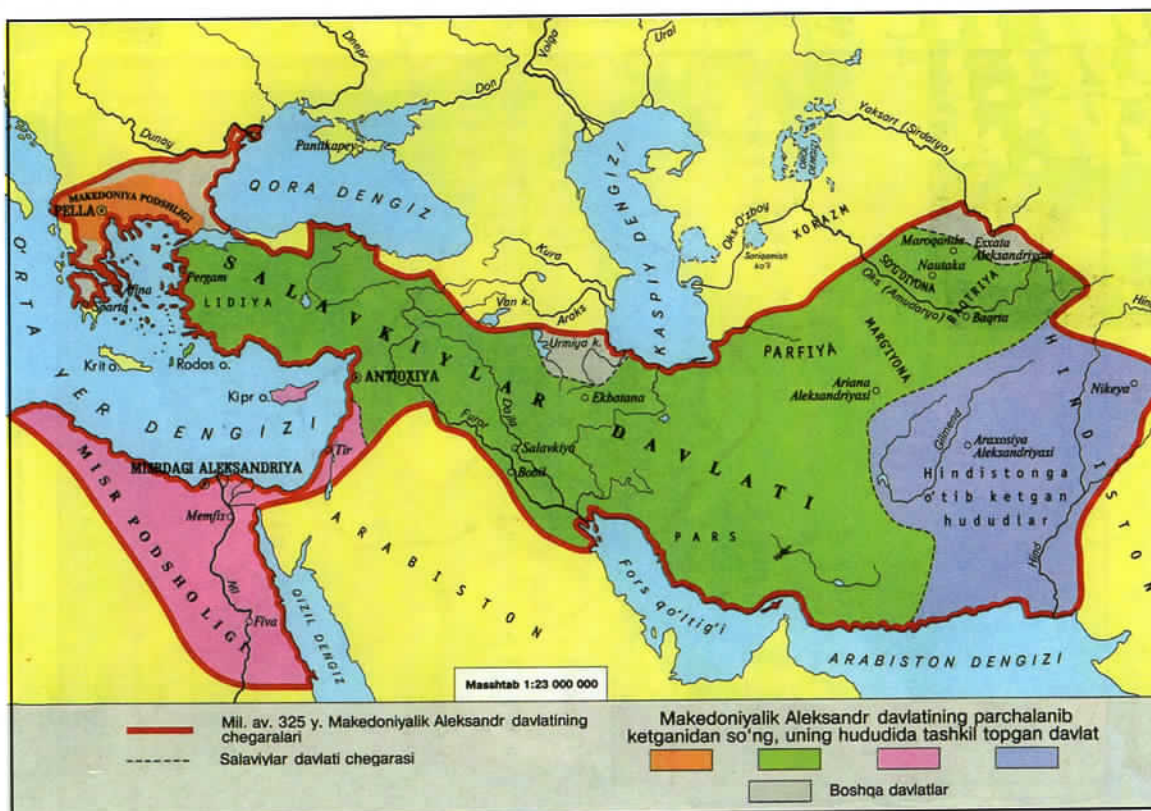
Ilk jahon sivilizatsiyalari

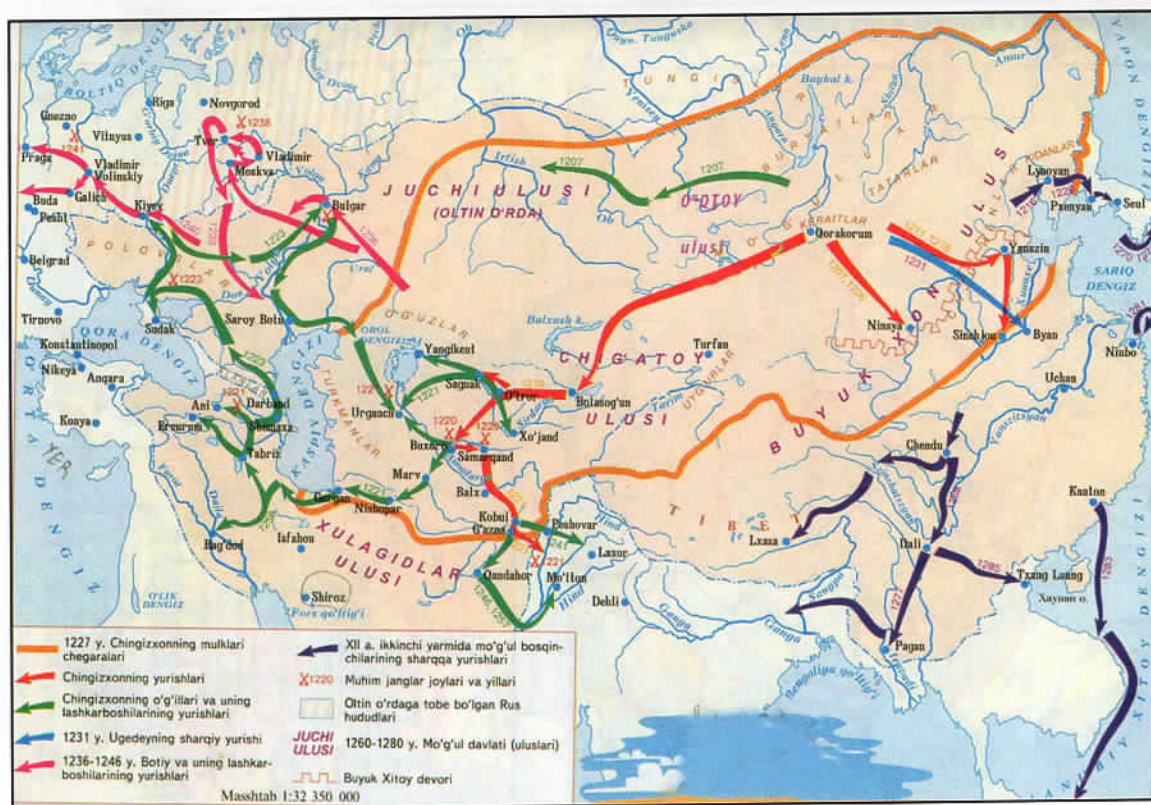
Ahamoniylar davlati

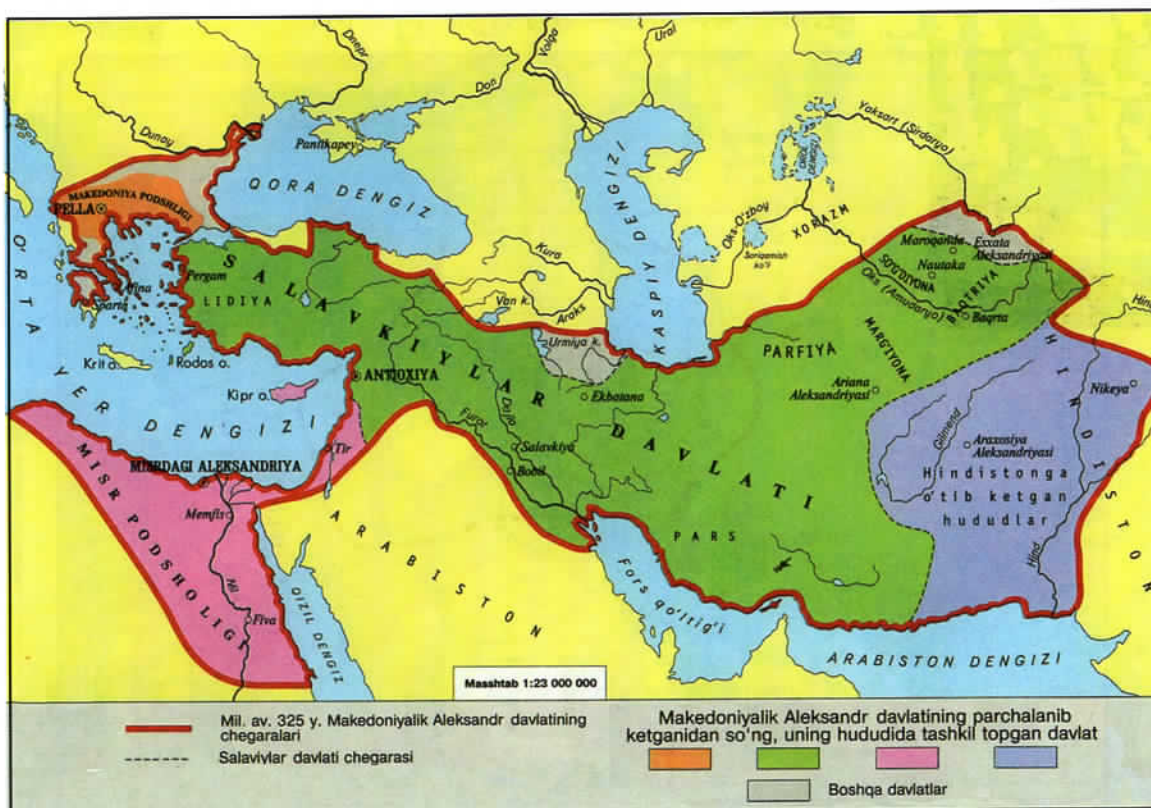
Makedoniya Aleksandrning harbiy yurishlari

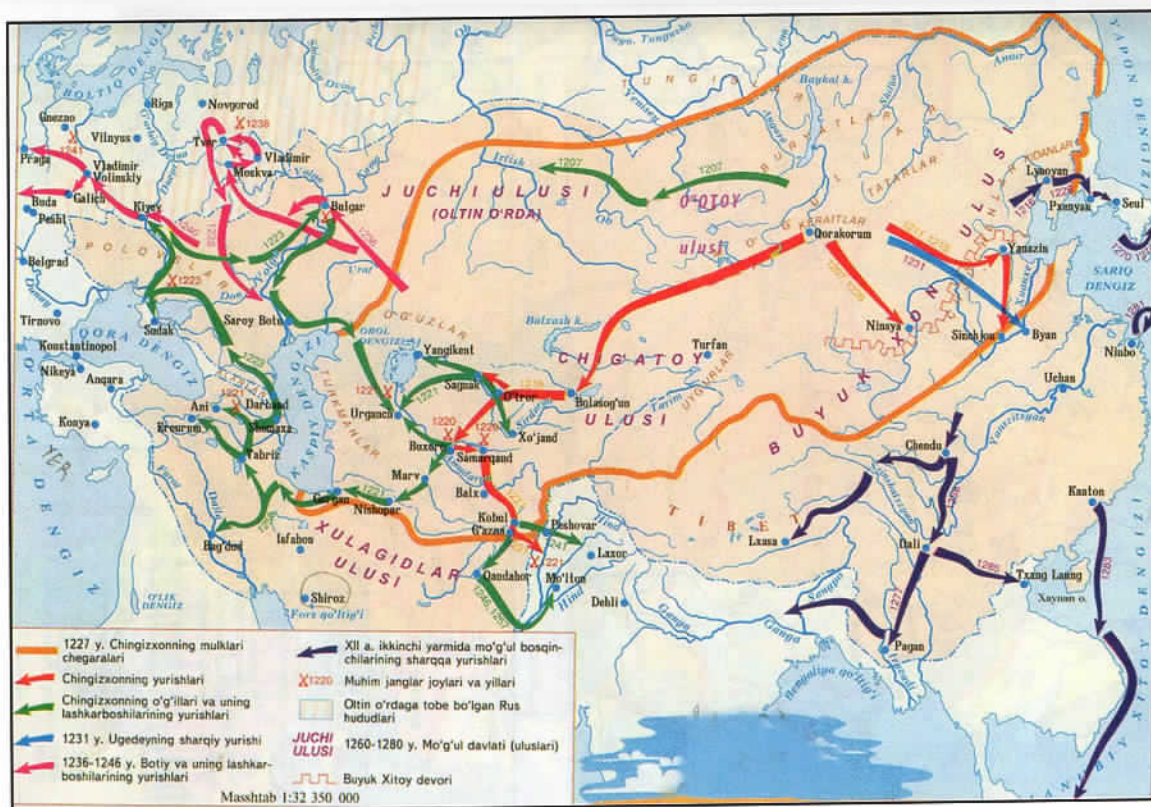
Salavkiylar davlati

Mo'g'ullarning harbiy yurishlari

Salavkiylar davlati

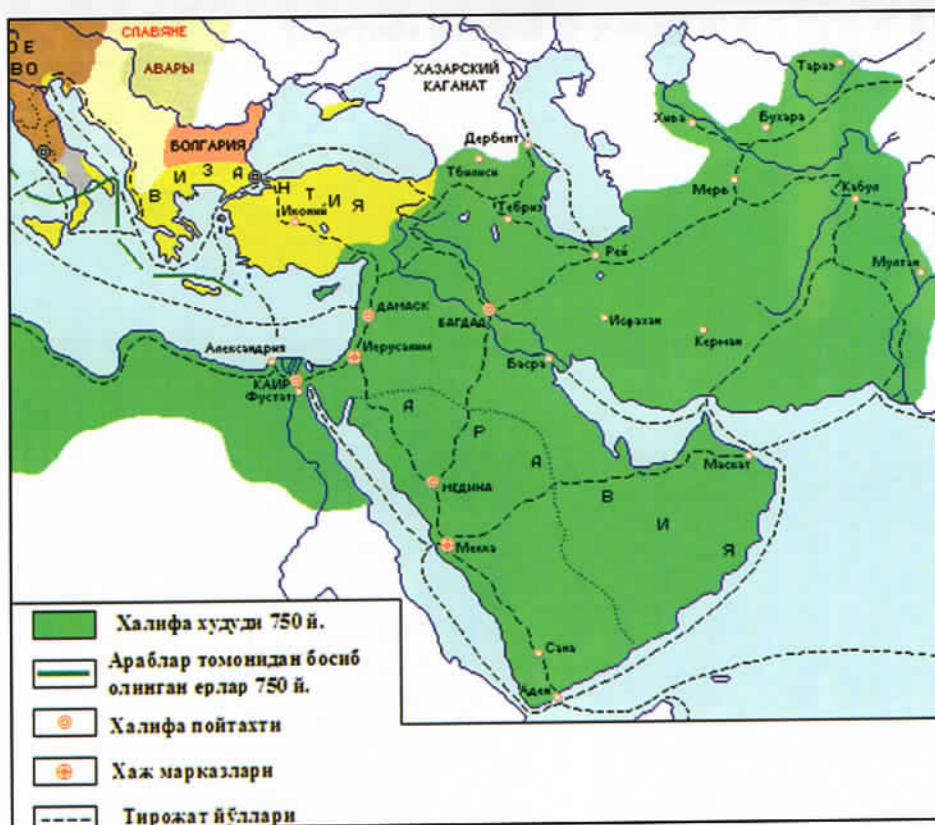
Mo'g'ullarning harbiy yurishlari

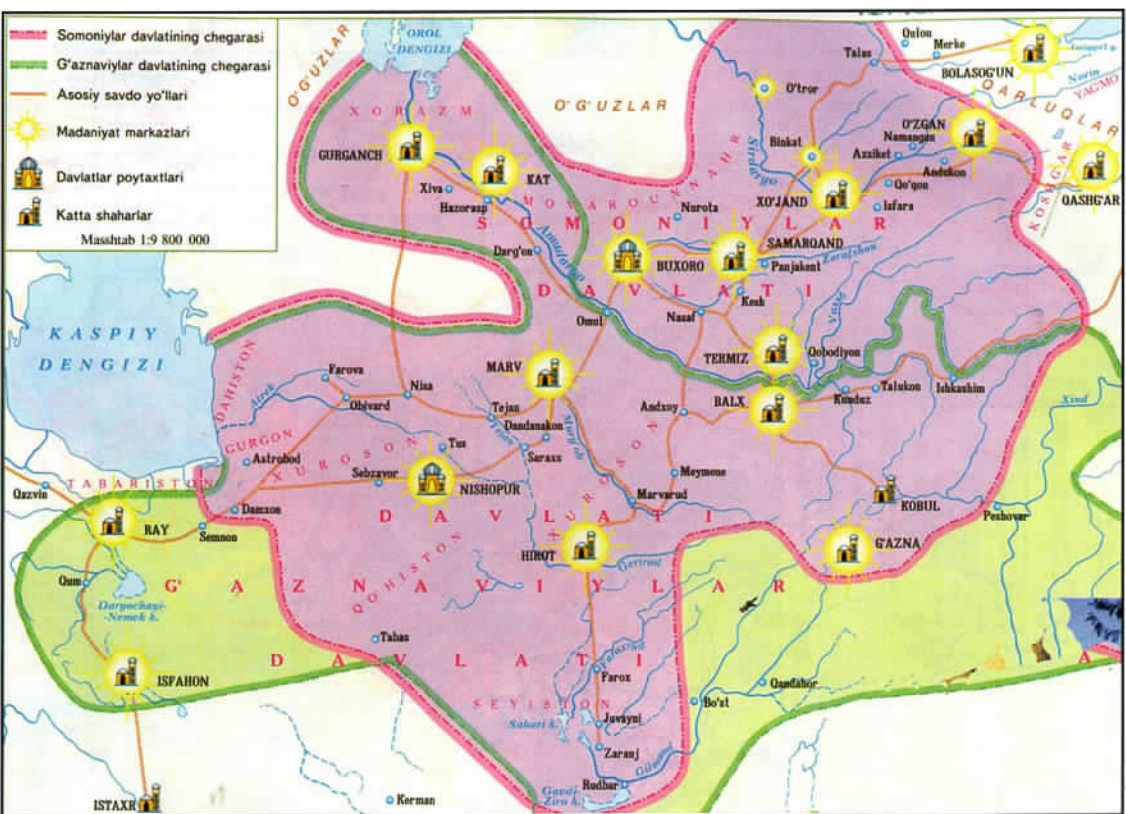
Kushon podsholigi

Yunon-Baqtriya podsholigi

Arab xalifaligi. VIII asr oxiri – IX asr boshlari.

O'rta Osiyo davlatlari. IX-X asrlar.

12.4. Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmning siyosiy munosabatlari

G'aznaviylar. Sobiq sovet davri tarixshunosligida G'aznaviylar, xususan, mazkur davlatning eng yorqin namoyondasi Mahmud G'aznaviy shaxsi to'g'risida umumiy hamda bir yoqlama salbiy qarash ustunlik qilgan. Darslik va adabiyotlarda Mahmud G'aznaviy, asosan, «talonchi», «zo'ravon hukmdor» deb ko'rsatish odat tusiga kirib qolgan edi. Mavzuning manbashunosligiga to'xtalganda bu sulola tarixi Abu Said Gardiziyning «Zayn ul-axbor», Abulfazl Bayhaqiyning «Tarixi Mas'udiy» asarlarida ko'proq o'z aksini topganligini ta'kidlash joiz. Shu bilan birgalikda Nizomulmulukning «Siyosatnoma», Nizomiy Aruziy Samarqandiyning «Chahor maqola», Ibn al-Asirning «Al-Komil fit-tarix» va boshqalarda ham G'aznaviylar davlati xususida tegishli ma'lumotlar uchraydi.

Somoniylar hukmronligi davridayoq sobiq turkiy qul (g'ulom) lardan tashkil topgan gvardiya saroy hayoti, umuman mamlatkat siyosiy hayotida muhim rol o'ynay boshlagan edi. Ushbu gvardiyaning boshlig'i hojib ham ahamiyatli lavozim egasi bo'lgan. Hojiblarning eng kattasi – Hojibi buzurg (ulug' hojib) bo'lib, u eng yuqori davlat amaldorlaridan biri bo'lgan.

Hojiblar ichida Alptegin alohida salohiyat egasi bo'lib, 35 yoshidayoq Xuroson sipohsolori darajasiga ega bo'lib, qo'liga 2700 nafar harbiy askarlari bo'lgan. U keyinchalik Abdulmalik I davrida (954-961) katta mavqe va ulkan yer-mulk egasiga aylandi. Amir vatidan so'ng (961) Alptegin yangi amir Mansur I (961-976) bilan o'zaro nizoga borib qolib, bir qator to'qnashuvlardan so'ng 961-yili G'azna va uning atrofidagi yerlarni egallaydi. Alptegin o'z tarbiyasi va homiyligiga olgan sobiq turkiy qullar orasida Sabuqtegin ham bo'lgan. 963-yili Alptegin vafot etgach, G'aznada Somoniylar noibi sifatida uni Piriy, Ishoq, Bilgategin kabi shaxslar ketma-ket boshqarib kelishdi. Hudud rasman Somoniylarga qarashli deb hisoblangan.

Sabuqtegin asli Sirdaryo bo'ylarida yashagan barsxon turkiy qabilasiga mansub bo'lib, yoshligida asir olinib, so'ngra qul qilib sotilgan edi. Somoniylar turkiy gvardiyasi boshlig'i Alptegin uni o'z qaramog'iga olgan. Somoniylar davlatining turkiy askarlar qo'shinida xizmat qilgan Sabuqtegin 977-yildan boshlab G'azna va uning atroflarini Somoniylar noibi sifatida boshqaradi. Bu vaqtga kelib Somoniylar sulolasi inqirozga yuz tutgan bo'lib, Sabuqtegin rasman noib bo'lsa-da,

asida, o'zini mustaqil hokimdek tuta boshlaydi. Shijoatkor sarkarda Sabuqtegin aynan Somoniylar amiri Nuh II (976-997) dushmanlariga qarshi kurashda yordam berib, «Nosiriddin ad-davla» (Davlat va din himoyachisi), o'g'li Mahmud esa «Sayf ad-Davla» (Davlat shamshiri) degan sharaflari nomlarga sazovor bo'lishadi.

Sabuqteginning ta'siri mamlakat ichra tez orada shu qadar kuchayib ketdiki, uning qarshisida Nuh II taxtda rasman o'tirgan zaif hukmdorga aylanib qoldi. Keyinchalik somoniy hukmdor Mansur II (997-999) va Mahmud G'aznaviy o'rtasida nisbatan yaqin munosabatlar o'rnatilgan edi. Sabuqtegin vafotidan so'ng hokimiyatni uning katta o'g'li Ismoil boshqara boshladi. Otasining o'limidan so'ng Mahmud akasi Ismoilni taxtdan tushirib, o'zi hukmdorlik darajasini egalladi (998-1030).

999-yil Somoniylar amiri Mansurning o'limidan so'ng Buxoro taxtiga uning ukasi Abdulmalik II egalik qildi. Bundan norozi bo'lgan Mahmud Xurosonga qo'shin tortadi va uni butkul Somoniylar davlatidan ajratib oldi. Oradan ko'p o'tmay Somoniylar davlati Qoraxoniylar sulolasi qo'lga o'tib, oxirgi amir ham zindondan qilinadi. Shunday voqealarga boy 999-yili Bag'dod xalifasi al-Qodirbilloh Mahmud G'aznaviyga «Yaminud-davla va aminul-milla» («Musulmon davlatining o'ng qo'li va millatning omonligi») degan faxriy unvon va Xuroson hokimligiga yorliq, bayroq va nog'ora yuboradi. O'z navbatida Mahmud G'aznaviy ham Abbosiylar xalifasini rasman tan olib, uni payg'ambar avlodi sifatida qadrlaydi. Bu esa Mahmud G'aznaviy davlatining to'liq mustaqilligidan darak berar edi.

1001-yildagi Qoraxoniylar xoni Nasr II kxon bilan o'zaro kelishuviga binoan Amudaryo chegara sarihad qilib belgilandi. 1002-yili esa Mahmud Eronning Seyiston viloyatini qo'lga kiritadi. 1006-1008-yillarda qoraxoniylar Qodirxon Mahmud G'aznaviy yo'qligidan foydalanib, Xurosonga yurish qildi. Bunday hol ikki bor takrorlanib, Mahmud har ikkala holatda ham Qodirxon qo'shinlarini tor-mor keltiradi va ularni Xurosondan haydab chiqaradi. Mahmud G'aznaviy 1010-1011-yillarda G'urviloyatiga yurish qilib, uning hokimi ibn Suriyni asir oladi. Keyin G'archistonni (Marv va Hirot oralig'idagi hudud) egallab, podshoh Sharhmi ham bandi qiladi. 1015-yilda esa hozirgi Afg'onistonning chekka tog'li hududi Hamovandni ham bosib oladi. 1002-1026-yillar mobaynida Mahmud G'aznaviy Hindistonga 17 marotaba yurish qildi. Shubhasiz, bu yurishlarda sulton ko'plab boyliklarni qo'lga kiritadi, o'nlab shahar-qishloqlarni vayron qiladi. Birgina 1019-yilgi yurishda 350 ta fil, 57 mingta asir, behisob boyliklarni o'lja sifatida qo'lga kiritgan.

Mahmud G'aznaviy xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'munni (1009-1017) o'ziga kuyov qilib olib, tez orada ta'sirini Xorazmga ham o'tkazish taraddudiga tushadi. Bu vaqtga kelib, Xorazm yuqori dehqonchilik madaniyatiga erishgan, musulmon dunyosida ilm-fan markazi, yuksak salohiyatli olimlar yurti sifatida ham dong taratgan edi.

Avvaliga G'aznaviyniing elchisi, keyin Sulton Mahmudning o'zi Ma'munni siqovga olib, undan qaramlikni talab qila boshlaydilar.

Bir tараfdan Mahmud G'aznaviy, boshqa tараfdan atrofdagi a'yonlari hamda zodagonlar tomonidan qattiq qistovga olingan xorazmshoh, 1017-yil bahorida saroy fitnasi qurtboniga aylanadi. Natijada, Mahmud G'aznaviy bu voqelikni bahona qilib, katta qo'shin bilan kelib, Hazorasp yonidagi jangda Xorazm qo'shini mag'lubiyatga uchratadi. Xorazmdan ko'plab boyliklar bilan birga fan va madaniyat arboblari ham G'aznaga ko'chirib keltiriladi. Ular orasida ulug' olim Abu Rayhon Beruniy ham bor edi. Xorazmga esa sultonning sobiq bosh hojibi Oltuntosh noib etib tayinlanadi.

Qoraxoniylarning o'zaro tafovutlaridan foydalangan Mahmud G'aznaviy 1024-yili Amudaryo bo'ylariga yurish qilib, Chag'oniyon, Qubodiyon, Xuttalon va boshqa chegaradosh viloyatlarni o'z davlati tarkibiga kiritadi. XI asr tarixchisi Gardiziy «Zaynul axbor» asarida Mahmud G'aznaviy bilan Tang'achxon Qodir Qoraxoniyniing yuzma-yuz uchrashuvi haqida hikoya qiladi. Uchrashuv 1025-yili Samargand janubidagi bir joyda bo'lib o'tadi. Shundan so'ng Sulton Mo'varounnahr ishlariga yanada ko'proq aralasha boshlaydi.

Shia mazhabidagi Buvayhiylar sulolasi hukmronligiga chek qo'yan sulton Mahmud G'aznaviy 1029-yili Erondagi Ray va Jilob yerlarini ham o'z mulkiga qo'shib oladi. Natijada, Mahmud G'aznaviy musulmon Sharqidagi eng yirik va qudratli davlat sohibiga aylanadi. Albatta, Mahmud G'aznaviy o'z davrining farzandi bo'lib, murakkab va ziddiyatli vaziyat, qarama-qarshiliklarga boy bo'lmish o'rta asrlarda hukmdorlik qilgan. Bu hol uning barcha sa'y-harakatlari, ichki va tashqi siyosatida yaqqol namoyon bo'lgan.

G'aznaviylarning mashhur sultoni X asr oxirlari, XI asr boshlarida O'rta Sharqda yuzaga kelgan siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy-diniy ahvolni o'z holicha tahlil etishga harakat qildi. Shu davrda musulmon olamida turli diniy oqim va mazhablar, har xil yo'nalishlarning turli darajadagi harakati kuchayib ketdi. Ular orasida ixtiloflar diniy ayirmachilik kayfiyatidagi qaramatlar va, ayniqsa, shialikning o'ta so'1 oqimi hisoblanmish ismoliylik ko'rinishida xavfli edi. Mazkur oqimlar tinch ha-

yotga rahna solar, qo'ruv va vahimani kuchaytirib, ko'plab begunoh kishilarga zarar yetkazar edi.

An anaviy sunniy oqimiga qarshi turli diniy guruhlar ko'proq Hindiston bilan chegaradosh chekka viloyatlarda o'z faoliyatlarini kuchaytirib yubordilar. Jumladan, Mo'ton (hozirgi Pokiston hududi) hokimni Abul Futuh Dovud ibn Nasr yangi mazhabga asos solib, o'z aholisini unga da'vat eta boshlaydi. Payg'ambar yo'li – sunniylikning hanafiya mazhabiga sodiq bo'lgan sulton Mahmud G'aznaviy shu oqimlarga qarshi ayovsiz kurash olib boradi. Shubhasiz, uning Hindistonda talon-taroj qilishini bu bilan oqlab bo'lmaydi. Ammo sabablarni ham ko'zdan qochirmaslik kerak. O'z davri farzandi bo'lmish sulton diniy fitnalarga qarshi kurashda Bag'dod xalifasi farmonlari, Imomi A'zam Abu Hanifa ko'rsatgan yo'l, shariat qonun-qoidalariga tayanar edi.

Misol uchun, aynan qarmatlar 929-yili Makkada talonchilik uyush-tirib, Ka'badagi muqaddas tosh – «Hajar ul-Asvad»ni olib ketishadi. Tosh faqat 20 yildan keyingina joyiga qaytariladi. Abu Rayhon Beruniy «Osor ul-Boqiyah» asarida qarmatlar boshlig'i Abu Tohir Sulaymon tomonidan Makkada amalga oshirilgan g'ayritinsoniy harakatlarni na-domat bilan ta'kidlab o'tadi.

Eronning Daylam viloyatida qo'nim topgan ismoliylar esa o'zlari-cha nomaqbul deb hisoblangan shaxslarni jismonan yo'q qilishar, o'z faoliyatlarida islom dini qonun-qoidalarini taftish qilib, an'anaviylikka qarshi chiqishar, terror va dahshat uyg'otishni asosiy qurollariga aylantirib olgan edilar. Ko'plab savdo karvonlari bu yerlarni chetlab o'tar, ko'zga ko'ringan arablar, ulamo va boshqa shaxslar o'z jonlari uchun qattiq qayg'urishar edi. Chunki ismoliy josuslari kutilmagan fitnalar bilan ularni «ovlash»ni keng yo'lga qo'yishgan edi. Bag'dodda yuz yildan ziyod siyosiy hukmronlikni qo'lga olgan Buvayhiylar (945-1055) xalifalikning diniy-ma'naviy hayotiga katta talafot yetkazganlar. Bu fikr-mulohazalarga ko'ra shuni aytish mumkin, musulmon xalqlari hayot va faoliyatida, ma'naviyat va tinch-totuv hayot kechirishiga qarmatchilik, ismoliylik va boshqalar katta xavf tug'dirar, shu bois ham sulton Mahmud G'aznaviy ularga qarshi kurashishni o'zining bosh g'oyasiga aylantirgan edi.

Rayning buvahiy hukmdori Majdud-davla Rustam (997-1029) yoshligi sababi davlat ishlarini uning onasi malika Sayyida olib borgan. U bilan bo'lgan yozishmalardan so'ng Mahmud ayol hukmdor ustiga yurish qilishni o'ziga ep ko'rmadi. Sayyida hayotlik chog'ida biron marotaba ham Rayga tazyiq o'tkazilmagan. Tarixchi Ibn al-Asir

bergan ma'lumotiga ko'ra, onasi vafot etgach, Rustam ismoliylardan ko'p aziyat chekadi. Natijada o'zi sulton Mahmuddan yordam so'rab, murojaat qildi. 1029-yil Ray egallangach, sulton qo'lga kiritilgan o'lja-ni katta qismini Bag'dod xalifasiga jo'natadi va bu boylik, asosan, qurilish-obodonchilik ishlariga yo'naltiriladi. Bu xususda mashhur tarixchilar – Abulfazl Bayhaqiy, Ibn al-Asir, Gardiziy va boshqalar turli darajadagi ma'lumotlarni yozib qoldirishgan. Mahmud G'aznaviy Hindiston va boshqa yurtlardan olib kelingan o'ljalarni ko'p hollarda obodonchilik hamda qurilish ishlariga sarflagan. Jumladan, u G'aznada ilk davlat madrasasi, mashhur jome masjidi, ulkan suv to'g'oni va yana necha-necha inshootlar barpo ettiradi. G'azna tez orada Sharqning eng go'zal va obod shaharlaridan biriga aylanadi. Beruniy G'azna haqida gapirganda, bu shaharda hashamatli saroylar, madrasa va bozorlar ko'pligini qayd etgan edi.

Sulton Balx va Nishopurda ham bir qator qurilish ishlarini amalga oshirgan. Shuningdek, sulton ilm-fan madaniyat arabolariga ham homiylik qilgan. Mahmud G'aznaviyni o'zi turkiy, arab, fors tillarini mukammal bilgan, she'riyatdan xabardor bo'lgan. Uning saroyida Farruxiy, Unsuriy, Manuchehriy, Utbiy, Gardiziy, Bayhaqiy va shu singari shoir, tarixchilar ham faoliyat ko'rsatishgan. Beruniyning eng sara asarlari ham G'aznada dunyoga kelgan. U sulton bilan ko'pgina yurishlarda ishtirok etgan. XI asr muallifi Nizomiy Aruziy Samarqandiy o'zining «Chahor maqola» nomi asarida Beruniy bilan sulton o'rtasida ancha iliq munosabat bo'lganligini ta'kidlaydi. Abulfazl Bayhaqiyni mashhur «Tarixiy Mas'udiy»sida, garchi sulton bilan Beruniyning munosabatlari hamisha ham silliq kechmaganligi qayd etilsa-da, lekin sultonning buyuk olinga xayriohlik bilan qaraganini e'tirof etadi. Beruniy Mahmud G'aznaviy vafotidan (1030) keyin ham G'aznada to umrining oxirigacha, ya'ni 1048-yilga qadar yashab qoladi. U G'aznada rasadxona ochib, shogirdlariga dars beradi, unumli ijod qiladi. Mahmud G'aznaviy otasi Sabuqtegin yozib qoldirgan, «Ma'naviy ulug'vorlik bannisoli alanga va shamol, bularning harakat va parvoz xususiyati bor. Maislat esa qiya yerdaqi qum uyumiga o'xshash uning tubanlikka surilish xosiyati bor», degan nasihatiga ko'ra, ilm-fan sohasiga ham katta e'tibor bilan qaragan. Shuniisi diqqatga sazovorki, sulton 1019-yili musulmon olamida ilk davlat madrasasini ochib, unga noyob qo'l-yozmalarni to'plagan.

Aslida, Abul Qosim ismli fors shoiriga Firdavsiy taxallusini bergan ham Mahmud G'aznaviy hisoblanadi. Sulton avval Firdavsiyga ijoby

munosabatda bo'lgan. Lekin shoir ijodi uchun munosib haq olmaganligini ro'kach qilib, berilgan 60 000 kumush dirhamni aholiga tarqatish orgali hurmatsizlik ko'rsatgach, sulton bundan qattiq g'azablanadi va uni o'linga hukm qiladi. Ammo Firdavsiyning tavba-tazarrusidan keyin ko'ngli yumshab, hukmini bekor qiladi va uni shahardan chiqib ketishini buyuradi. Ta'kidlash joizki, Firdavsiyning turkiy xalqlar borasidagi ba'zi salbiy qarashlari ham sultonga maqbul bo'lmagan edi. Shoir Tusga yo'l oladi.

Firdavsiy saldan keyin sultonni hayj tigi'ga olgan baytlar yoza boshlaydi. Bu esa Mahmud G'aznaviy nomining keyinchalik ham Firdavsiy ijodida salbiy o'ngacha tilga olinishiga zamin hozirlaydi. Umuman olganda, boshqa forsiyzabon shoirlar, masalan, Abulhasan Farruxiy, Abdulmajid Sanoiy va boshqalar sulton saroyida samarali ijod qilganlar.

Mahmud G'aznaviy buyuk olim Abu Ali ibn Sinoning ham o'z sarozida xizmat qilishni xohlagan. O'z vaqtida, xorazmshoh Ma'mundan boshqa olimlar qatorida uni G'aznaga yuborishni talab qilgan. Shu bois, Gurganiga ibn Ali Miqol boshliq elchilarni ham jo'natgan edi. Lekin Mas'ubiy va ibn Sino sulton Mahmud G'aznaviy saroyida xizmat qilishni istamay, Xorazmdan qochishga qaror qilishadi. Mahmud G'aznaviy ibn Sinoni o'z saroyiga jalb etishga ko'p urindi, hatto uning siymosini qog'ozga 40 nusxada qog'ozga ko'chirtirib, qanday qilib bo'lmasin, uni topib keltirishga farmon beradi. Ta'kidlash joizki, ibn Sino va sulton orasidagi munosabatlar chigal xususiyatga ega bo'lib, hali yechimini kutayotgan masalalar qatoriga kiradi.

Sulton Mahmud G'aznaviy davlatining ustuni edi. Uning vaftidan so'ng o'g'li Mas'ud (1030-1041) shuhrat pog'onasini saljuqiylarga topshirishga majbur bo'ldi. Mas'ud hukmronligi davrida saljuqiylar ta'siri kuchayib bordi. Avval 1038-yili Saraxs yaqinida bo'lgan jangda sulton Mas'ud g'alaba qozongan edi. Saljuqiylar bundan tegishli xulosa chiqarib, o'z harbiy tayyorgarliklarini kuchaytirdilar. 1040-yil mayida bo'lib o'tgan Dandanakon jangidan so'ng Xuroson saljuqiylar hukmiga o'tadi. Sulton Mas'ud mag'lub bo'lib, G'aznaga chekindi. Bu esa g'aznaviylar orasida norozilik va fitnaga sabab bo'ldi. Mas'udning ukasi Muhammad taxtni egallab, 1041-yil yanvarida Mas'udni qatl ettiradi. O'zi esa bor-yo'g'i 3 oy hokimiyatni egallab turdi. 1041-yil aprelidagi jangdan so'ng Mas'udning o'g'li Mavdud taxtni egalladi. Sulton Mavdudning (1041-1049) G'aznaviylar shuhratini qaytarish uchun olib borgan sa'y-harakatlari deyarli besamar tugadi. Tez orada G'aznaviylar davlati qo'li ostida Sharqiy Afg'oniston va Shimoliy Hindistonning

bir qismi qoldi, xolos. G'uriylar hukmdori G'iyosiddin Muhammad 1186-yili oxirgi sulton Xisrav Malikni Panjobda o'ldirib, butkul G'aznaviylar sulolasiga xotima beradi.

G'aznaviylar O'rta Sharq hududida yagona geosiyosiy maydonni birlashtirishga muvaffaq bo'ldilar, shuningdek, ular hukmronligi davrida ma'naviy hayotga tahdid soluvchi kuchlarga nisbatan chek qo'yildi, ilm-fan, adabiyot, shaharsozlik qurilishida ma'lum taraqqiyot yuz berdi.

Mahmud G'aznaviy X asr birinchi choragida musulmon Sharqi siyosat maydonida katta o'rinni tutgan buyuk sarkarda va yirik davlat arbobi sifatida tarixda nom qoldirdi. Har bir tarixiy shaxs kabi uning faoliyati ham ziddiyatli va qarama-qarshiliklardan xoli bo'lmagan. Ayniqsa, bu hol uning butun hukmronlik davrining asosiy mohiyatini tashkil etgan.

G'aznaviylar davlatida boshqaruv tizimi Somoniylar, Qoraxoniylar davridagi boshqaruvga yaqin bo'lgan. Boshqaruv tizimining markazida dargoh va devonlar (vazirliklar) turgan. Dargohda hojiblik xizmati alohida e'tiborga sazovor bo'lgan. Hojiblikning bu davrda tarixchi Bayhaqiy ta'kidlagan quyidagi shakllari bo'lgan: ulug' hojib, saroy hojibi, navbatchi hojib, hojib-jomador. Ulug' hojib nafaqat hojiblar orasida, balki butun mamlakat hayotida katta mavqega ega bo'lgan. Masalan, Mahmud G'aznaviydan so'ng bevosita hokimiyat ishlarini qo'lga olgan ulug' hojib Ali Qarib ismli shaxs bo'lgan. Rasmiy marosimlar, turli tadbirlarda ulug' hojib hukmdorga eng yaqin joyda turgan. Janglarda ham unga qo'shining eng salmoqli va mas'uliyatli qismiga boshchilik qilish vazifasi yuklatilgan. Masalan, hukmdor markaziy, sipohsolor o'ng qanot, ulug' hojib esa chap qanotga boshchilik qilgan.

Dargoh faoliyatida sipohdor (saroy xizmatchisi), davotdor (hukmdor shaxsiy hujjatlari bilan bog'liq ishlarga bosh), pardador (maxfiy xizmatlarni bajaruvchi), martabador (o'rta darajadagi amaldor), farrosh (kichik xizmatchi), xazinachi, jomaxona (kiyim-kechak saqlovchi xona) boshlig'i kabi mansab va xizmatlarning ham o'z o'rimi bo'lgan. Devonlar (vazirliklar), tabiiyki, ijroiya idoralari bo'lib, ularning manbalarida beshitasining nomi keltiriladi: vazir devoni, ya'ni bosh vazir devoni, harbiy ishlar devoni, diplomatik va boshqa rasmiy tadbirlar, hujjatlar devoni, moliya devoni, xat-xabar (pochta) devoni. Shuningdek, mushriflik (davlat nazorati), muhtasablik xizmatlari ham bo'lgan. Viloyat boshlig'i voliy deb atashgan, u hukmdor tomonidan tayinlanar edi. Viloyatdagi ijroiya boshqaruv ishlarini amld olib borgan. Shahar boshlig'i esa rais deb atashgan. Shahar miqyosida shihna, qutvol

(qal'a komendant), sohibi devon (ma'muriy boshqaruvchi) kaboli amaldorlar ham faoliyat yuritishgan.

G'aznaviyalar, xususan, Mahmud G'aznaviy davrida kuchli qo'shin yuzaga kelgan. Bosh qo'mondon-sipohsolor mansabiga sulolaning eng ishonchli kishisi tayin etilgan. Masalan, Mahmud G'aznaviy davrida bu mansabga Muhammad Yusuf tayin etilgan. Yuqori harbiy lashkar-boshlar sarhang deyilib, ular xayl (bir necha o'n otlilqlarga boshchilik qilishgan). Harbiylar o'z qozilik, xat-xabar xizmatlariga ega bo'lganlar. Dargohda shaxsan saralangan kuchli gvardiya ham alohida tarzda mavjud bo'lgan.

G'aznaviyalar davrida ichki va tashqi savdo-sotiq aloqalari ancha rivoj topdi. Shaharlarda hunarmandchilik sohalar, qurilish, binokorlik, ganchkorlik va boshqalar taraqqiy etdi. Qishloq xo'jaligi avval boshidagi inqirozdan so'ng yana qaddini rostdab ola boshladi, bozorlarda turli mahsulotlar turi ko'paydi va hokazo.

G'aznaviyalar (977-1186)

Sabugtegin (977-997)

Ismoil (997-998)

Mahmud G'aznaviy (998-1030)

Muhammad (1030)

Mas'ud I (1030-1041)

Muhammad (1041)

Mavdud (1041-1049)

Ali ibn Mas'ud ibn Mahmud (1049)

Bahouddavla Ali (1050)

Abdurashid (1050-1053)

Faruhzod ibn Mas'ud (1053-1059)

Ibrohim ibn Mas'ud (1059-1099)

Mas'ud III (1099-1115)

Sherzod (1115)

Arslonshoh (1115-1119)

Bahromshoh (1119-1153)

Xisravshoh (1153-1160)

Xisrav Malik (1160-1186)

Ismoililik. Qarnatilyalar harakati. O'rta asrlar tarixini yoritish, voqea va jarayonlarni tavsiflash vaqtida ma'lum bir joylarda ismoliylar harakati, ismoliylik atamalariga murojaat qilindi. Tabiiyki, o'quv-

chida bu borada o'ziga yarasha savollar paydo bo'ladi. Mazkur diniy oqim xususida at-Tabariy, Otamalik Juvayniy, Rashiddin, Ibn al-Asir va boshqa muarrixlar asarlarida tegishli ma'lumotlar uchraydi. Ushbu masala XXI asr o'zbek tarixshunosligida O.Mahmudovning tadqiqot ishida ham qisman yoritildi.

Ismoliylik diniy oqimining asoschisi Ismoil shialarning Misrdagi oltinchi imomi Ja'far as-Sodiqning (700-765) katta o'g'li bo'lgan. Ismoil ichkilikka va maishatga berilgan, Bag'doddagi abbosiy xalifalarga qarshi o'ta keskin munosabatda turar edi. 760-yili Ja'far as-Sodiq o'z o'g'lining xulq-atvori va munosabatidan xavfsiragan holda uni vorislikdan mahrum etadi. Ismoil tarafdorlari bu holni tan olmaydilar. Ayirmachilik xarakteridagi g'oyalar bilan chiqqa boshlagan Ismoil tarafdorlari o'zlarini ismoliylar deb nomlashadi. Ismoil o'limidan keyin (762) uning tarafdorlari o'z g'oyaviy doktrinalariga ega bo'ladilar. Keyinchalik turli g'oyalar ta'sirida ismoliylar o'zlarining diniy-falsafiy tizimini shakllantirdilar.

Ularning ta'limotlarida islom ahkomlarini taftish qilish, an'anaviylikdan uzoqlashish, ichkilik va maishatga izn berish, payg'ambarlarning hammasini ham tan olmaslik, imomlarga e'tiqod qilib, ilohiy imom Mahdiyning qaytib kelishiga qat'iy ishonch bildirish, masjidlar, ziyaratgohlarni tan olmaslik, islomdagi an'anaviylikni bid'at deb tushuntirish va hokazolar ustuvor bo'lgan. Keyinchalik ismoliylar ochiqdan-ochiq islom diniga muxolif g'oyalarni ilgari surganlar. Ismoliylar Misr va Suriyada abbosiy xalifalar ta'siri zaifligidan foydalangan holda hokimiyatni qo'lga olib, Fotimiylar xalifaligiga asos soladilar.

Ismoliylardan keyinchalik qarnatilar harakati ham ajralib chiqqan. Ismoliylarning Eronga yuborilgan targ'ibotchisi (doyi) Husayn al-Ah-voz Hamdon ibn al-Ash'asni o'z tomoniga og'dirib, shu g'oyaning targ'ibotchisiga aylantirishga turk bo'ladi. Hamdonning laqabi «qar-mat» bo'lib, tarixiy manbalarda uni turlicha izohlashgan («kalta oyoq», «qizil ko'z» va hokazo). Shu tariqa Qarnatilar harakati IX asr oxirlarida Janubiy Iroqda vujudga kelgan. Abbosiy xalifalar siyosatidan norozi aholining kayfiyatidan qarnatilar ustalik bilan foydalanishgan. Ismoliylarning muxolifat ayirmachilik harakati, mantiqiy asosdagi islom ahkomlariga qarshi sa'y-harakatlari aholi ichida ayirmachilik, kayfiyat, nizo-parokandalikni kuchaytiradi, axloq-odob qoidalari, e'tiqod tushunchalariga zahmat etdi. Fotimiylar xalifaligi xayrixohligi ostida qarnatilar 899-yili Bahraynini bosib olganlar. «Umumiy tenglik» g'oyasini niqob qilib olgan holda ko'plab nojoiz harakatlarni amalga

oshirganlar. 930-yili qarmatlar Makkaga hujum qilib, uni talon-taroj qildilar, hajga borganlarni o'ldirganlar, tirik qolganlarni qul qilib sotganlar, «Hajjar al-asvod»ni (Ka'badagi muqaddas toshni) o'zlar bilan olib ketdilar. Bahraynda hokimiyatni olgan Abu Tohir «tenglik» g'oyasi ostida o'dob-axloq qoidalarini oyoq osti qildirgan. Qarmatlar islom dini qoidalariga amal qilmaganlar, toat-ibodatlarini bajarmaganlar, shariatni tan olmaganlar, ro'za tutmaganlar, masjidlarga bormaganlar.

O'rta Osiyoda qarmatlar harakati ilk bora 907-yili Hiro, G'ur, G'archiston hududlarida yoyila boshlangan. Harakat va uning g'oyaviy rahnamosi Abu Bilol o'sha yiliyiq Somoniylar hukmdori Ismoil tomondan mahv etilgan. Qarmatchilik g'oyalarning yangi targ'ibotchisi Husayn ibn Ali Marvaziy 918-yili somoniylarga qarshi bosh ko'tardi. Harakat o'sha yiliyiq bostirilib, Marvaziy qo'lga olinadi. Qarmatchilik harakatining yana bir targ'ibotchisi Muhammad ibn Ahmad Nahshabiy bo'lib, u ayirmachi g'oyalarni Movarounnahr³ olib kirishga harakat qildi. Makkor va riyokor shaxs bo'lmish Nahshabiy ustalik bilan uni nafaqat «bozor ahli» orasida, balki saroy a'yonlari orasida ham yoyishga muvaffaq bo'ldi. Saroy bosh hojibi, mustavfiy devoni raisi, Buxoro raisi, Iloq viloyati hokimi va boshqalar ham bu g'oyaga xayrixohlik bildirdilar. Nahshabiy o'z ta'sirini hatto Somoniylar hukmdori Nasr II ga (914-943) ham o'tkazishga muvaffaq bo'lgan. Somoniylar amiri hatto Fotimiylar xalifaligiga bir paytlar qatl etilgan Marvaziy uchun tovon puli to'lashga ham rozi bo'lgan. 943-yili Nasr II ning o'z ixtiyori bilan hokimiyatdan ketishi ham uning qarmatchilik ta'siriga tushib qolganligidan norozi harbiylar, amaldorlar, ulamolalar norozilik harakatining natijasi edi. Nuh II (943-954) qarmatchilik g'oyasi rahnamosini munozaraga chorladi. Munozarada tabiiyki Nahshabiy mag'lub bo'ldi. Shundan so'ng u va uning tarafdorlari qatl etildilar.

Ismoliylarning fotimiylar xalifasi al-Hakim (996-1021) o'zining aql bovar qilmaydigan xatti-harakatlari bilan avval turli diniy jamoalarga qarshi kurash boshladi, so'ngira o'zini «Xudo» deb atab, haj safarini man etdi. Ismoliylar mazhablararo kurashnikuchaytirishar, ma'naviyatasoslari, e'tiqod birligiga rahna solishar, ularning g'oyalarni qabul qilmanlarni jismoniy jihatdan yo'q qilishar edi. Ismoliylar o'z ayirmachilik g'oyalarni Yaqin va O'rta Sharqda yoyishga harakat qilib, bu yo'ldan ko'plab razilliklarni amalga oshirdilar. Avval Ayubiyalar (1169-1250), so'ngira Mamulkalar sulolalari (1250-1517) hukmronligi davrida Misr va Suriyada ushbu diniy oqim sa'y-harakatlariga deyarli chek qo'yildi. Keyinchalik ismoliylar o'zlariga markaz sifatida Eron shimolidagi Daylam

hududini tanlashdi hamda shu yerdan turib o'z sa'y-harakatlarini amalga oshira boshlashdi. Daylamdagi ismoliylar guruhining rahbari Hasan Saboh ushbu harakatga yangidan kuch berib, ayirmachilik ruhiga rivoj berdi. Saliuqiylarning buyuk vaziri Nizomulmulk (1063-1092) o'z faoliyati davrida ismoliylarga qarshi qat'iy kurash olib bordi.

Ayirmachi harakat josuslari ismoliylar g'oyalarga qarshi chiqqan saliuiqlarning buyuk vaziri 1092-yili Nizomulmulkni o'ldirdilar, 1135-yili Bag'dod xalifasi al-Mustashid ham ismoliylar fitnasi qurboni bo'ldi. Shuningdek, ismoliylar josusi xorazmshoh Takashning vazirini o'ldirib, sultonning o'ziga ham suiqasd uyushtirdi. Ular o'z josuslari orqali Somoniylar hukmronligi davrida Xuroson va Movarounnahr-dagi mavjud ichki siyosiy ahvoldan foydalanib, ayirmachilik olovini yoqishga ham harakat qildilar. Ismoliylar qator sulolalar, xususan, G'aznaviyalar, Saliuqiylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlarning sunniy hukmdorlarini o'zlariga dushman deb bilganlar.

Ismoliylik harakatiga qarshi avval Mahmud G'aznaviy, so'ngira saliuiy sultonlar ham kurash olib borganlar. Xorazmshoh Takish 1198-yili ismoliylarni mag'lubiyatga uchratgan. Ismoliylar Jaloliddin Mangubardi faoliyatiga ham muxolif munosabatda bo'lib, ko'p holda mo'g'ullar bosqiniga yordam berganlar.

Islomiy bilimlar taraqqiy topgan, o'troq madaniy turmush tarziga ega Movarounnahrning mustahkam e'tiqoddagi aholisi bunday ayirmachi diniy harakat g'oyalarga qat'iy qarshi bo'lganlar. Bizning zaminda bu g'oyalar ildiz otishiga yo'l qo'yilmagan. Tarixchi Ibn al-Asir Movarounnahr-dagi so'nggi ismoliy josus 1045-yili qoraxoniylar hukmdor Ibrohim Tamg'achxon tomonidan o'ldirganligi va boshqa hech qachon bu yerlarda mazkur oqim tarafdorlari paydo bo'lmaganligini qayd etgan. O'rta asr musulmon tarixchilari o'z asarlarida bir ovozdan ismoliylik harakatini qoralab, islom dini asoslari, aholi turmush tarzini, davlat xavfsizligiga rahna soluvchi kuch sifatida ularga salbiy baho berganlar.

Mo'g'ullarning Xulagu boshchiligidagi qo'shini 1256-yili Elbrus tog'laridagi Olamut qal'asini egallab, oxirgi ismoliy imomi Hurshohni qatl etdi. Mamulkalar sultoni Beybars 1273-yili Suriyadagi ismoliylarning so'nggi maskani bo'lmish al-Qaxf qal'asini egallab, ushbu oqimning Yaqin Sharqdagi bedodligiga chek qo'ydi.

Saliuqiylar. Saliuqiylar tarixi xususida bir qator tarixiy manbalar mavjud bo'lib, ular orasida al-Movardiyning «Al-ahkom as-sultoniyaval-valoyot ad-diniya» («Sultonchilik ahkomlari va diniy boshqaruv-

lar»), Nizomulmulkning «Siyosatnoma», Sadridin Ali Husayniyning «Zubdat at-tavorix», «Tarixi Salojaqa» Zahiriddin Nishopuriyning «Saljuqiynoma», noma'lum muallifning «Hudud ul-olam», Mas'udiyning «Muruj az-zahab», Abul Fazl Bayhaqiyning «Tarixi Mas'udiy», Abu Said Gardiziyning «Zayn ul-axbor», Ibn al-Asirning «Al-Komil fit-tarix» asarlarini alohida ta'kidlash joiz. XIII asr tarixchilari, shu davrda yashagan davlat arboblari al-Bundariy, ar-Ravandiyy, Abul Faraj, ibn Bibi, Juvayniy va boshqalarning asarlari, esdaliklari ham shu davrni o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi.

XX asr tarixshunosligida saljuqiylar masalasi yuzasidan A.Lemb-ton, K. Kaen, G.Xorst, NV.Kyuner I.Kafas o'g'li, S.Len-Pul, K.Bosvort, B.Zaxoder va boshqalar tadqiqot ishlarini amalga oshirganlar. Saljuqiylar davlati xususidagi fundamental asar turkman tarixchisi S.Agadjanovga tegishli bo'lib, yuqorida qo'yilgan masala yuzasidan muallif tomonidan e'lon qilingan adabiyotlarda to'laqonli ravishda o'z aksini topgan.

Saljuqiylar kelib chiqishi bo'yicha turkiy o'g'uz qavmiga tegishli bo'lib, Sirdaryoning o'rta oqimidagi yerlarda ko'chmanchi tarzda hayot kechirar edilar. O'g'uz qabilalari bir necha urug'larga bo'lingan edi. Ushbu urug'lardan biri-qiniq urug'i bo'lib, uning sardori – Saljuq ibn Do'kak ismli kishi bo'lgan. Tarixchilar, xususan, Ibn al-Asir Saljuqni iste'dodli, o'z fikr-mulohazasiga ega rahbar sifatida ta'riflagan. Ular ma'lum sabablarga ko'ra 925-yili Jand viloyatiga kelib o'rnatilib, so'ngira islom dinini qabul qiladilar. Bu yerda boshqa ko'chmanchi turkiy qavmlar bilan turli darajadagi kurashlar bo'lib bo'lib o'tadi.

Saljuqning Muso, Yunus, Mikroil va Isroil ismli o'g'illari bo'lgan. Isroil manbalarda Arslon nomi bilan keltiriladi, Dovud esa Chag'ri nomi bilan ataladi. To'g'ri keyinchalik o'ziga Muhammad ismini ham olgan. Tarixiy manbalarning xabariga ko'ra, Saljuq Jandda 102 yoshida vafot etib, o'sha yerga dafn etilgan. Mikroil ham o'zaro kurashlarning birida halok bo'lib, uning o'g'illari To'g'ri va Dovudlar Buxorodan 12 farsah uzoqlikdagi yerlarga kelib o'rnatildilar. Arslonxon (Isroil) Qoraxoniylar xizmatiga o'tib katta mavqega ega bo'lgan. Alpteginga Movaroun-nahrni olib berishda yordam bergan. Qoraxoniylarning Amudaryodan janubga o'tishlariga qarshi harakat boshlagan Mahmud G'aznaviy saljuqiylarning kuch-quvvati, harbiy salohiyatining guvohi bo'ldi. U saljuqiylardan Arslon ibn Saljuqni ham qo'lga oldi. U 7 yil hibsdan bo'lib 1032-yili vafot etdi. Shundan so'ng saljuqiylarga To'g'ri va Dovud boshchilik qila boshlashdi.

Shu voqeadan so'ng Mahmud G'aznaviy 1025-yili 4000 oltidan iborat saljuqiylarga Amudaryodan kechib o'tib, Saraxs, Farova, Obivard atroflaridagi yerlarga kelib o'rnatishga ruxsat berdi. Saljuqiylarning bir qismi Isfahon va Kirmonga ketishlari ma'lum ziddiyatlarni keltirib chiqardi. 1029-yili Mahmud G'aznaviy ularga qarshi kurash olib bordi. Saljuqiylar avval Mahmud G'aznaviy, so'ngira uning o'g'li Mas'udning soliq siyosatiga qarshi chiqqa boshladilar. Bu paytda Xorazmda ham vaziyat keskinlashdi. G'aznaviylarga qaram bo'lgan Oltuntosh vafotidan so'ng uning o'g'li Horun ibn Oltuntosh Xorazm hokimi etib tayinlangan edi. Horun qoraxoniylar bilan til biritirgan holda 1030-yili Xurosonga yurish qildi. Mas'ud Horuni yo'q qilishga muvaffaq bo'ldi hamda qoraxoniylar bilan diplomatik kelishuvni amalga oshirdi. 1035-yilga kelib saljuqiylarning Xurosonda navbatdagi norozilik isyonlari boshlandi. Isyonlar oqibatida ko'plab nomaqbul ishlar, talonchilik harakatlari ham bo'lib o'tib, bu haqli tarzda oddiy aholi noroziligiga olib keldi. 1038-1039-yillarda Mas'ud G'aznaviy Balxdan Saraxs tomon qo'shin tortib, saljuqiylarning o'sha yerdagi qismlarini tor-mor keltirdi. Mas'uddan uzoqroqda bo'lgan To'g'ri-bek esa Nishopur atroflarini egallab, katta o'ljani qo'lga kiritdi. Saljuqiylarning To'g'ri-bek va Chag'ri-bek Dovud boshchiligidagi qo'shinlari Xurosonning turli hududlarida o'z mavqelarini oshirdilar. 1040-yil bahorida Saraxs va Marv oralig'idagi sahroda joylashgan Dandanakon nomli kichik qal'a yonidagi jang G'aznaviylar sultoni Mas'ud G'aznaviyning (1030-1041) mag'lubiyati bilan tugadi.

Mas'ud G'aznaviy qolgan qutgan qo'shinini olib tezlik bilan orqaga chekinishga majbur bo'ldi. Jang maydonining o'ziga taxt olib chiqilib, To'g'ri-bek yangi yuzaga kelgan saljuqiylar davlatining birinchi hukmdori deb e'lon qilindi (1040-1063). Mas'ud G'aznaviy Xuroson va Movarounnahr aholisi ichida uni qo'llab-quvvatlovchilar ko'p bo'lmastigini anglagan holda Hindiston tomonidan qo'shin yig'ish harakat qilmoqchi bo'ldi. Shu yo'nalishda o'z ukasi Muhammadni tutqinlikdan ozod qilib, o'zi bilan safdosh qilish rejasi chippakka chiqdi. 1041-yili Muhammad va uning tarafdorlari tomonidan Mas'ud o'ldirildi. Mas'udning o'g'li Mavdud bu voqeadan xabardor bo'lgach, katta qo'shin bilan Dinur (Fathobod) yonidagi jangda amakisi Muhammadni mag'lubiyatga uchratdi. Mavdud garchi Termiz va Balxni qo'lga ushlab qolgan bo'lsa-da, lekin u yuborgan qo'shin ham saljuqiylardan mag'lub bo'ldi.

Saljuqiylar rahnamosi To'g'rubek (1040-1063) boshchiligidagi qo'shin tez orada Xurosonning katta qismi, Xorazm, Dehiston, Gurgoni qo'lga kiritdi. 1042-yili To'g'rubek o'tliqlari shimoliy Erondagi Ray viloyatini qo'lga kiritdilar. Saljuqiy o'tliqlar Ozarbayjon, Fors, Iroq yerlariga tez-tez hujum uyushtirib turdilar. To'g'rubek qo'shini 1055-yili Bag'dodga kirib keldi. Bag'doddagi abbosiylar xalifasi al-Qayum (1031-1075) To'g'rubek hukmini tan olgan holda, uni «sulton» deb e'lon qildi. To'g'rubek qo'shinalari Kirmon va Forsni egallab, Kavkazda Vizantiya imperiyasiga qaqshatqich zarba berdi. Tez orada Xorazm, Xuroson, Eron, Iroq va Kavkazning bir qismini o'z ichiga olgan Saljuqiylar davlati yuzaga keldi. To'g'rubekning kuchli markazlashgan davlatni yuzaga keltirish, mamlakatda o'zaro parokandalikni tugatish, turli ayirmachi diniy guruhlariga qarshi kurashini aholining katta qismi, xususan, xalifaning o'zi ham qo'llab-quvvatlar edi.

To'g'rubek vafotidan so'ng taxtga uning jiyani Muhammad Alp-Arslon o'tirdi (1063-1072). Alp-Arslon taxtga o'tirgach, uni tan olishni xohlamagan ba'zi saljuqiy qarindoshlariga qarshi kurash olib bordi. Alp-Arslonning amakisi Faxr al-Mulk Hirotda o'zini mustaqil deb e'lon qildi. Alp-Arslon katta qo'shin bilan Hirotni egallashga muvaffaq bo'ladi. Faxr al-Mulk uni yagona va qonuniy sulton sifatida tan oldi. Shundan so'ng kuchli harbiy lashkarboshi bo'lgan Alp-Arslon Chag'oniylarga yurish qildi. Chag'oniylar hokimi Muso jangda asir olindi. 1065-yili Alp-Arslon Jayxun (Amudaryo)dan o'tib, Jand va Sab-ronga yurishni amalga oshirdi. Jand ham uning hukmini tan oldi. Shu tariqa davlat hududi yanada kengaydi. Bosib olingan yerlarda, odatda, mahalliy hokimlar, sulolalar hukmiga devarti chek qo'yilar edi. Ular o'z aholisidan yillik boj solig'i to'lashar, oliy hukmdor sifatida saljuqiylar sultonini tan olishar edi. Sulton esa istilo qilingan yerlarni o'z qarindosh-urug'lari, taniqli harbiy boshliqlarga bo'lib bera boshladi.

Alp-Arslon keyingi harbiy harakatlarni davom ettirib, 1071-yili Kichik Osiyodagi Mansikert qal'asi yonida Vizantiya imperatori Roman IV Diogenga (1067-1071) hal qiluvchi zarba berdi. Imperator butun qo'shini bilan Alp-Arslonga asir tushdi. Mansikert yonidagi jang Dandanakon (1040) jangidan so'ng saljuqiylar tomondan amalga oshirilgan ikkinchi yirik harbiy operatsiya bo'ldi. Bu jang hosilasi o'laroq saljuqiylarning Old Osiyoga kirib kelishlariga keng yo'l ochildi. Alp-Arslon Movarounnahrda harbiy yurish vaqtida 1072-yili mahalliy qal'a boshliqlaridan biri Yusuf al-Xorazmiy tomonidan og'ir yaralandi. Asirlikdagi Yusufning qahramonona xatti-harakatiga darhol chek

qo'yilib, o'zi o'sha zahotiyoq saljuqiy askarlar tomonidan o'ldirildi. Og'ir yaralangan sulton Alp-Arslon ham tezda vafot etdi. Sulton Marvga dafn etildi.

Ibn al-Asirning yozishiga ko'ra, Alp-Arslon hayotlik chog'idayoq 1066-yili Eron shimolidagi Radkon (Radakon) degan joyda saroy ayonlari oldida o'g'li Malikshohni taxt vorisi deya e'lon qilgan edi. Jaloliddin Malikshoh nomi bilan taxtga o'tirgan yangi sulton hukmronligi roppa-rosa yigirma yil davom etdi (1072-1092). Uning hukmronligi saljuqiylar davlatining eng gullab-yashnagan davri bo'ldi. Sulton Jaloliddin Malikshoh avval qoraxoniylardan Termizni qaytarib oldi. Qoraxoniylar sulton ustunligini tan oldilar. 1089-yili saljuqiylar sultoni Jaloliddin Malikshoh qoraxoniylar xoni Ahmadxondan norozi guruhlilar bilan kelishgan holda Movarounnahrda yurish qilib, Samarqand va Buxoroni egalladi. Shundan so'ng sulton Koshg'ar tomoniga yurish qila turib, Farg'onaning O'zgand shahriga yetib keldi. Sultonning harbiy yurishidan cho'chigan Koshg'ar hokimi uning oliy hukmronligini tan olganligi haqida chopar jo'natdi. Keyinchalik Samarqandda ko'tarilgan qo'zg'olon bois shahar ikkinchi marotaba mahv etildi.

Jaloliddin Malikshoh davrida saljuqiylar davlatining chegaralari Sharqiy Turkistondan O'rta yer dengiziga qadar cho'zilib ketdi. Ta'kidlash joizki, bu ulkan hududdagi yerlardagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotni boshqarish uchun malakali mutaxassislar kerak edi. Shunday bir vaziyatda Movarounnahr va Xuroson madaniy qatlamlaridan chiqqan o'qimishli mahalliy xalq vakillarini davlat ishlariga jalb etish boshlandi. Shunday kishilardan biri asli Tusdan bo'lgan Abu Ali ibn Is'hoq bo'lib, u deyarli 30 yil davomida (1063-1092) Alp-Arslon, Malikshoh saroylarida bosh vazir lavozimida bo'lgan. Uning yuksak salohiyati, aqlu-zakovatiga yuqori baho berib, sulton Malikshoh va ziriiga «Nizomulmuluk» («Davlat nizomi, qonun-qoidasi») faxriy taxallusi berdi. O'z davrining oqil kishisi bo'lgan Nizomulmuluk mashhur «Siyosatnoma» asarida davlat boshqaruvi, siyosat tamoyillari haqida so'z yuritgan¹⁵.

Davlatni markazlashtirish, o'zaro parokandalik va ayirmachilikka qarshi kurash, xo'jalik va madaniy hayotni yuksaltirishda Nizomulmulukning hissasi yuqori darajada bo'ldi. Nizomulmuluk markazlashgan, qudratli davlat uchun kerak bo'ladigan amaldorlarni tegishli qonun-qoidalar ustlubida tarbiyalashda qator shaharlarda «Nizomiy» madrasalarini tashkil etdi. U an'anaviylik tarafdori bo'lib, ijti-

¹⁵ Nizomulmulukning «Siyosatnoma» asari 1997-yili o'zbek tiliga tarjima qilingan.

mo'y-ma'naviy hayotda ismoliylik diniy oqimiga qarshi turgan¹⁶. Sohibqiron Amir Temur ham o'z «Tuzuklar»da Nizomulmulk faoliyatiga ijobiy baho berib, uning xizmatlarini e'tirof etgan edi. Sulton Jaloliddin Malikshoh o'limidan so'ng (1092) o'zaro to'ju-taxt uchun kurashlar boshlanib ketdi. Bu kurashda sultonning yosh o'g'li Berkiyornuq (1094-1105) g'olib bo'ldi. Keyinchalik ham nizolar davom etib, XII boshlarida saljuqiylar davlati amalda ikki qismga bo'linib ketdi. Movarounnahr va Xuroson hududlari kirgan Sharqiy saljuqiylar qismida Malikshohning o'g'li Sanjarning ta'siri ortib bordi. 1097-yildan Xuroson hokimi bo'lgan Sanjar oliy hukmdorga rasman bo'ysunsa-da, amalda mustaqil harakatlar olib bordi. 1099-yil u Toharistonni, 1102-yil Samarqandni qo'lga oldi. Terniz yonida qoraxoniylar xoni Qodirxon qo'shinini mag'lubiyatga uchratib, Movarounnahr taxtiga boshqa qoraxoniylar vakili, o'z jiyani Arslonxonni o'tkazishga muvaffaq bo'ldi.

1104-yili G'azna qo'lga kiritildi. G'aznaviylardan taxtga o'tkazilgan Bahromshoh har yili Sanjarga besh ming dinor boj solig'i to'lash majburiyatini oldi. Oliy sulton G'iyosiddin Muhammad I (Muhammad Topar) vafotidan keyin boshlangan o'zaro kurashlarda Sanjar g'olib bo'ldi.

Taxtga Sulton Muiziddin Sanjar (1118-1157) nomi bilan o'tirgan yangi hukmdor Sharqiy va g'arbiy saljuqiy hududlarni birlashtirdi. O'z g'alabasidan manfaatdor tarzda Mozandar, Damovand, Qumis, Damg'on, Ray yerlarini ham egalladi. Uning hukmdorlik rubhasini Seyiston, Xorazm, G'azna, Movarounnahr yerlari ham tan oldi. Sanjarning sultonlik hokimiyatini olishda xorazmshoh Qutbiddin Muhammad (1097-1127) katta ko'mak ko'rsatdi. Garchi sulton Sanjar bar-cha saljuqiylarning oliy hukmdori sanalib, uning nomi ramziy tarzda xutbada, tangalarda qayd etilsa-da, lekin Iroq, Kichik Osiyo, Janubiy Kavkazda uni rasman tan olishar edi. Sulton Sanjar qo'lida uzoq vaqt Mozandar, Xorazm, Seyiston, G'azna, Movarounnahr qaram bo'lib keldi. Sanjarni uzoq hukmronligi davrida o'z davri kishilik jamiyati, muarrixlar «Malik al-mashriq», «buyuk sulton», «sultonlar sultoni», «ulug' shahanshoh» nisbalari bilan ulug'lashgan. Sulton Sanjar o'z poytaxti sifatida Marv shahrini tanlagan.

Ta'kidlash lozimki, Saljuqiylar davlati singari ulkan hududlarni o'z ichiga olgan davlatni yagona markazdan turib boshqarish oson

emas edi. Shuning uchun ham markazdan turib boshqaruvdagi qiyinchiliklar, sulola vakillarining to'ju-taxt uchun kurashlari, mahalliy hukmdorlarning mustaqillikka intilishlari, qaram o'lkalardagi norozilik harakatlari Saljuqiylar davlatining zaiflashuviga sabab bo'lgan edi. Natijada Sulton Sanjar davriga kelib (1118-1157) Saljuqiylar davlatining g'arbiy Iroq qismida uning ta'siri pasayib ketdi. Mamlakatning Sharqiy qismi – Eron, Afg'oniston, Xorazm va Movarounnahrda sultonning ta'siri bir muncha kuchli edi. Ammo 1141-yilda Sulton Sanjar va uning vassali hamda ittifoqchisi, qoraxoniylar Mahmudxonning birlashgan qo'shinlari bilan qoraxitoylar o'rtasida Samarqand yaqinidagi Qatvon cho'lidagi jangda Sulton Sanjar qo'shinlari mag'lubiyatga uchraydi. Natijada Movarounnahr qo'ldan ketib, sultonning mavqeyi ancha pasayib ketadi.

Saljuqiylarning mag'lubiyatidan xorazmshoh Qutbiddin Muhammad Otsiz ustalik bilan foydalanib, 1141-yilning qishida saljuqiylarning poytaxti Marvni bosib oldi va 1142-yilda Nishopurga yurish qildi. Lekin Sulton Sanjar Xorazm qo'shinlarini Xurosondan quvib chiqardi va Otsizni yana o'ziga bo'ysundirishga erishdi. Sulton Sanjarning harakatlari qaramay, Saljuqiylar davlati o'zining avvalgi qudratini yo'qota boshlagan edi. Saljuqiylarga hal qiluvchi zarbani Balx va Xuttalon viloyatlarida yashovchi o'g'uz qabilalari berdi. 1153-yilda ular Sulton Sanjar qo'shinlarini tor-mor etib, uning o'zini asir oldilar. O'g'uzlar himoyasiz qolgan Marv va Nishopur shaharlarni talon-taroj qilib, ularga o't qo'ydilar. Sulton Sanjar 1156-yilda asirlikdan qutulishga muvaffaq bo'lsa ham, lekin Saljuqiylar davlatini qayta tiklay olmadi. U bir yildan so'ng vafot etdi. Sulton Sanjar vafoti bilan (1157) saljuqiylarning O'rta Osiyodagi hukmronligi o'z poyoniga etdi.

Saljuqiylar hukmronligi u yoki bu darajada 1157-yildan 1194-yilgacha faqat G'arbiy Eron va Iroqda saqlanib qolindi. Saljuqiylar davlat boshqaruvi o'ziga xos edi. Davlat boshlig'i, oliy hukmdor saljuqiylar xonadoni vakili bo'lib sulton ul-a'zam unvoniga ega bo'lgan. Ilgarigi sulolalarda bo'lgan kabi, sulton nomiga xutba o'qilib, tangalar zarb etilgan. Mol-mulk, yer-suv taqsimlash davlat va boshqaruv mansablariga tayinlash, davlat kirim-chiqimlarini nazorat qilib turish, amaldorlar va xizmatkorlar faoliyatini nazorat qilish, yangi qal'alar, shaharlar, hashamatli inshootlar qurishga boshchilik qilish kabilar sultonning zimmasida bo'lgan.

Saljuqiylar boshqaruv tizimida bosh vazir alohida mavqega ega bo'lgan. Manbalarida bosh vazir-ra'is ur-ruaso (raislarning boshlig'i),

¹⁶ Nizomulmulk tomonidan olib borilayotgan siyosiy yo'l ma'lum davlat amaldorlariga maqbul emas edi. Turli fitna-fisodlar bois Nizomulmulk 1092-yil iste'foga chiqib, hujga yo'l olgan paytida ismoliy josus tomonidan o'ldirildi.

sayyid ur-ruaso (boshliqlarning kattasi) deb atalib, u barcha devonlar faoliyatiga rahbarlik qilgan holda xazina, moliya, soliq, davlatga tegishli bo'lgan ishlab chiqarish muassasalari ishlarini nazorat qilgan.

Saljuqiylar boshqaruv tizimi dargoh va devonga bo'lingan bo'lib dargohdagi eng asosiy xizmat va vazifalar quyidagilar edi:

Ulug' hojib – oliy hukmdorning eng yaqin kishisi, dargoh bilan devonlar o'rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtirib turuvchi, rasmiy qabullarni uyushtiruvchi amaldor;

Amiri horis – oliy hukmdor chiqargan jazolar hukmlarini ijro etish bilan shug'ullanuvchi amaldor;

Salohdor – saroydagi qurol-aslaha, ayniqsa, oliy hukmdorga tegishli narsalarni saqlash bilan shug'ullanuvchi amaldor;

Xos vakil – dargoh ishlarini boshqaruvchi amaldor;

Jangdor – sulton va dargoh xavfsizligini ta'minlovchi amaldor. Undan tashqari oliy hukmdor huzuridagi dargoh faoliyatini ta'minlashda jomador, sharobdor, choshnigir (sultonning ovqatlanishiga mas'ul), sarhang, miroxo'r, tashtdor kabi amaldorlar ham xizmatda bo'lgan.

Saljuqiylar davlat boshqaruvidagi devonlar sulolaviy va rasmiy devonlarga bo'lingan. Sulolaviy devonlar oliy hukmdor xonadoni faoliyati bilan bog'liq bo'lib, bu xonadonga tegishli bo'lgan mol-mulk, yer-suv, xazina kablarning boshqaruvi va hisob-kitobi bilan shug'ullangan. Rasmiy devonlar quyidagilar bo'lgan:

Devoni tug'ro – devon oliy hukmdorning farmonlari, qarorlari, rasmiy yozishmalari va hujjatlarini tayyorlab, ularni muhr bostirishga taqdim etgan. Joylarga rasmiy hujjatlar yuborish, ulardan hujjatlar qabul qilish, chet ellarga maktublar yuborish, davlat hujjatlarida maxfiylikni ta'minlash ham shu devonning vazifasi edi;

Devoni istifo (moliya devoni) – davlat kiritim-chiqimlarini, soliqlar, boj va boshqa moliyaviy daromadlar, ularni alohida ro'yxatga olish bilan shug'ullangan. Bu devonning xizmatchilari dargoh kiritim-chiqimlari, xazinadagi ahvol, mavjud naqd pulning hisobi, davlat qaramog'ida bo'lganlarga ketadigan xarajat, maosh, nafaga miqdori kabi larni ham nazorat qilganlar;

Devoni ishrof (davlat nazorati) – moliya-soliq ishlarini nazorat qilish va tekshirish, vaqfga tegishli mulklar ustidan umumiy nazorat olib borish, sulolaga tegishli yer-suvlar, qimmatbaho moliya qog'ozlari, zarbxonalar, amaldagi muhrilar, bozor mutasaddilari, soliqchilar, qishloq oqsoqollari va boshqa amaldorlar ustidan nazorat olib borgan;

Devoni arz (harbiy vazirlik) – lashkarga mo'ljallangan maosh va ta'minot, harbiylarning ro'yxati, yangilanib turishi, harbiy qismlarning tarkibiy soni, ularga ketadigan xarajatlarning turi va hajmi, ot-ulov, harbiy yurishlar paytidagi ta'minot, harbiylar ko'rigini tashkil etish kabi vazifalarni bajargan.

Saljuqiylar hokimiyatida, ayniqsa, Sulton Sanjar hukmronligi davrida hokimiyatda harbiy sarkardalar katta o'rin egallaganlar. Harbiy boshliqlar va sarkardalarning ko'pchiligi turli urug' va qabilalardan (o'g'uz, turkman, xalaj, chig'il va boshq.) chiqqan kishilardan bo'lgan. Harbiy sarkardalar tabaqasi o'z ta'sirini Sulton Sanjar boshqarayotgan hokimiyatga o'tkazib, ularning ixtiyori bilan ish tutishni talab qilganlar. Harbiy sarkardalarning mavqeyi Sulton Sanjarning Qatvon cho'li-dagi mag'lubiyatidan so'ng yanada kuchayib ketgan edi.

Saljuqiylar davri mahalliy boshqaruv tizimida viloyat boshliqlari (voliyalar) ham o'z devonlariga ega bo'lganlar. Voliyalarni oliy hukmdor tayinlagan va mansabidan olgan. Voliyalar butun viloyat hayoti bilan bog'liq barcha sohalariga boshchilik qilganlar. Moliya, soliq, sud, harbiy ishlar, jazo idoralari voliyalar nazorati ostida faoliyat ko'rsatgan. Turmanlar va shaharlar miqyosidagi boshqaruv tizimi ham viloyatlarniki singari bo'lgan.

Saljuqiylar (1040-1157)

To'g'riulbek (1040-1063)

Alp Arslon (1063-1072)

Jaloliddin Malikshoh I (1072-1092)

Mahmud I (1092-1094)

Rukniddin Berkiyoriq (1094-1104)

Malikshoh II (1104-1105)

G'iyosiddin Muhammad (1105-1118)

Muiziddin Sanjar (Sulton Sanjar) – (1118-1157)

12.5 Xorazmshohlar – Anushtaginiylar davlati

O'zbek davlatchiligi taraqqiyoti tarixida qadimiy Xorazm vohasi o'ziga xos o'rinni egallaydi. Unda kechgan siyosiy jarayonlar ko'p holda butun mintaqadagi holatga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Iqlim sharoiti nisbatan noqulay bo'lgan vohada asrlar davomida mazkur hududda yashovchi zahmatkash va tanli, shijoati va mehnatsevar aholi qo'li

bilan qator suv inshootlari, qal'a va shaharlar barpo etilganligi, boy madaniy va ma'naviy meros vujudga kelganligini alohida ta'kidlash lozim.

Xorazm eli hukmdori – xorazmshoh unvoniga o'z vaqtida bir qator sulolalar mansub bo'lganlar. Jumladan, 305-995-yillarda Afrig'iylar, 995-1017-yillarda Ma'muniylar, 1017-1034-yillarda G'aznaviylar noibi bo'lmish Oltunosh avlodlari shular jumlasidandir. Abu Rayhon Beruniy xorazmshohlar unvoniga birinchi sazovor bo'lgan Afrig'iylar ni siyovushlarning 22 avlodi bo'lmish Afrig'ga borib taqaladi degan edi. Afrig'i-y-Xorazmshohlar eramizning 305-yildan to 995-yilgacha Xorazmda hukmronlik qilganlar. Uning poytaxti Tuproqqa'l a yodgorligi o'z ko'lamini bo'yicha hanzugacha arxeolog olimlarning e'tiborini tortib kelmogda. Qadimgi Xorazm tarixini o'rganishga ulkan hissa qo'shgan S.Tolstov poytaxt Tuproqqa'l da mustahkam devor yaratgan qadimgi ustalarining mehnati, hudud madaniyatiga katta baho bergan edi. Ushbu davlatda o'ziga xos madaniyat, dehqonchilik, sug'orish tizimi sohalarida tegishli o'zgarishlar ro'y bergan edi.

X asrda Xorazm Somoniylar davlati tarkibiga kirgan edi. Xorazmshohlar esa Amudaryoning o'ng qirg'og'ida hukmronliklarini davom ettirganlar. Somoniylar davlati inqirozga yuz tutib, 990-992-yillardagi Qoraxoniylar hujumi natijasida Afrig'iylar sulolasi vakili Abu Abdulloh Muhammad hukmronlikni o'z qo'liga olib, Kot (hozirgi Beruniy) shahrini o'z qarorgohi deb e'lon qildi. Shimoliy Xorazm poytaxti – Gurgani, janubniki esa – Kot shaharlari deb e'tirof etildi. Bu ikkala shahar ham o'z davrining yirik savdo-iqtisodiy markazlari bo'lib hisoblanar edi.

992-yili ikkala tomon o'rtasida bo'lib o'tgan janglarda shimoliy Xorazm hukmdori Ma'mun ibn Ma'mun g'alaba qozondi hamda xorazmshoh unvonini qabul qilib. Gurgani (hozirgi Ko'fina Urganch)ni poytaxt deb e'lon qildi. Ma'mun ibn Muhammad (992-997), Ali ibn Ma'mun (997-1009) davlat qudratini mustahkamlab, harbiy kuch-qudratini oshirishga katta ahamiyat berdilar. Ushbu davlatni yon-atrofdagi davlatlar, Kiev Rusi ham tan olgan edi. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, hatto knyaz Vladimir Xorazmga o'z vakillarini yuborgan ekan. Ma'muniylar o'z hududlarini ham kengaytirishga muvaffaq bo'ldilar, Volgabo'yi, Sirdaryo, Kaspiy oralig'idagi yerlarni o'z hukmronligi ostiga oldilar. Ma'muniylar mamlakatda tartib va osoyishtalik o'rnatib, savdo-iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirdilar, ilm-fan, madaniyat vakillariga homiylik qildilar. Abul Abbos Ma'mun (1009-1017) davrida davlat

ichki va tashqi siyosatidagi ijobiy harakatlar davom ettirildi. Xususan, uning hukmronligi davrida Xorazmda «Xorazm Ma'mun akademiasisi» nomi bilan dong taratgan ilmiy markaz tashkil qilindi. Qurilish, obodonchilik ishlariga katta e'tibor berildi.

Aynan Anushtaginiylar (1097-1231) davridagina ushbu unvon mavgeyi o'zining baland cho'qqisiga chiqib, mazkur sulolani o'z davrining eng buyuk va nufuzli saltanatiga aylantirishga muvaffaq bo'ldi. Xorazmshoh – Anushtaginiylar davlati tarixiga oid bir qator tarixiy manbalar mavjud bo'lib, ular orasida quyidagilar o'z ko'lamiga ko'ra alohida o'rin egallaydi. Ibn al Asirning (1160-1234) «Al-komil fi-t-tarix» («Mufasssal tarix»), Rashididdin Fayzulloh al-Hamadoniyning (1247-1318) jahon tarixiga bag'ishlangan «Jome ut-tavorix» («Tarixlar majmuasi»), Shahobiddin Muhammad an-Nasaviyning katta ahamiyat kasb etuvchi «Siyrat us-sulton Jaloliddin Mankburni» («Sulton Jaloliddin Manguberdining hayot faoliyati»), Olovuddin Otamalik Juvayniyning (1226-1283) «Tarixi jahonkushoy» («Jahongir tarixi»), Hamidulloh Qazvininiyning (1281-yilda tug'ulgan) «Tarixi go'zida» («Saylangan tarix»), Abul Fidoning (1273-1257) «Muxtasar tarix al-bashar» («Bashariyat qisqacha tarixi»), Sharofuddin Abdulloh Vassofning «Tarixi Vassof», Minhoididdin Juzjoniyning «Taboqati Nosiiriy» («Nosirga atalgan tabaqalar») asarlari shular jumlasiga kiradi.

Xorazmshoh – Anushtaginiylar davlati tarixi XX asr tarixshunosligida ham chuqur o'rganilganligini ta'kidlash lozim. Rus olimlaridan V.V.Bartold, S.P.Tolstov, A.Y.Yakubovskiy, S.Volin va boshqalar yuqorida ta'kidlangan masalaning u yoki bu jihatariga e'tibor bergan holda o'z asarlarida tegishli masala mohiyatini yoritib berganlar. Shubhasiz, xorazmshohlar tarixi xususidagi fundamental asar bu sharqshunos olim Z.Bunyodov qalamiga mansub «Anushtagin xorazmshohlar davlati» kitobi hisoblanadi. Muallif o'z asarida xorazmshohlar davlatining paydo bo'lishi, taraqqiyoti, ijtimoiy-siyosiy hayot, iqtisodiy munosabatlari, madaniyat masalalarini mukammal tarzda yoritib beradi.

Ushbu asarni o'zbek kitobxonlari 1998-yildagi tarjima asnosida o'z ona tillarida o'qishga muvassar bo'ldilar¹⁷. Mustaqillik yillarida mavzuga oid adabiyotlar ichiga Azamat Ziyoning 2000-yili chop etilgan «O'zbek davlatchiligi tarixi» asarini alohida ta'kidlash joiz. Mazkur adabiyotda muallif o'zbek davlatchiligi tarixida Xorazmshoh – Anushtaginiylar davlatining tutgan o'rni va rolini manbalar tahlili

¹⁷ Kitobning yana bir tarjimasi prof. H.Boltaboyev tomonidan 2012-yili tarjima qilindi. Qarang: Ziyobunyodov, Markaziy Osiyoga doir tadqiqotlar. – Toshkent: Muntaz so'z, 2012.

asosida ko'rib chiqishga muvaffaq bo'lgan. Mavzuga oid masalalarning ma'lum jihatlari qator xorijiy olimlar asarlarida ham o'z ifodasini topgan. Ular orasida K.Bosvort, Ibrohim Qafas o'g'li, J. A. Boyl, K. K. Valker, R. Krausset, D. Martin, R. Maxapandita, E. Knoblich, O. Tonariy, G. Brokgelman B. Shpuler, A. Xartmann, F. Daftariy, J. Kolbas, D. Siyogiy, D. Timoxin va boshqalarning asarlarini ta'kidlash maqsadga muvofiqdir.

Xorazmshoh – Anushtaginiylar sulolasining asoschisi Anushtagin tarixchilardan Rashiddiddin, Hofizi Abro'larning yozishlariga qaraganda o'g'uzlarning turkiy «bekdili» urug'iga mansub bo'lib, yoshligida qul qilib sotilgan. Uni saljuqiylar harbiy amirlaridan Izziddin O'nar Bilgitaqin sotib olgan. Ushbu amir qul bolani sultonga taqdim etgan. Sulton Jaloliddin Malikshoh I (1072-1092) davrida Anushtagin saroyda ishonchli kishilar safidan joy olib, tez orada tashtdorlik mansabini egallagan. Eng ishonchli kishilarga taqdim etiluvchi ushbu mansab egasi tez orada sultonning eng yaqin kishilaridan biriga aylanadi. Keyinchalik u «Xorazm mutasarrufi» mansabiga tayinlanib, unga Xorazm shixnasi (qal'a boshlig'i) unvoni beriladi. Sulton Rukniddin Berkiyorug (1094-1104) davrida Xuroson hokimi bo'lgan Dodbek Habashiy ibn Oltun-tosh (1097-yili vafot etgan) Anushtaginining xizmatlarini inobatga olgan holda uning o'g'li Qutbiddin Muhammadni Xorazm hokimi etib tayinlab, unga «Xorazmshoh» unvonini beradi. Aynan shu yildan sulola tarixi ham boshlanadi.

Qutbiddin Muhammad (1097-1127) otasi hayotlik chog'idayoq Marvda o'qib, ta'lim olgan, qator dunyoviy va diniy ilmlardan boxabar ma'rifati shaxs bo'lgan. Tarixiy manbalar uning qobiliyatli rahbar sifatida ma'rifati ahliga homiylik qilganligida alohida ta'kidlab o'tilgan. Ahli Xorazmda «o'z fuqarolariga adolati» hukmdorning obro'si baland edi. Xorazmshoh Qutbiddin Muhammad saljuqiylarning hokimiyat uchun kurashlarida faol qatnashgan. Jumladan, 1100-yili sulton Jaloliddin Malikshoh I ning o'g'li Sanjar tomonidan Xuroson hududlarini egalashtirishda, unga qarshi isyonni bostirishda ishtirok etdi. Shuningdek, u 1118-yili Sanjar tomonidan turib, uning sultonlik taxtiga o'tirishiga munosib hissasini qo'shdi. Diplomatik mahorat qobiliyatiga ega bo'lgan xorazmshoh Qutbiddin Muhammad turli nizolarni bartaraf etishda ham faol ishtirok etar edi. Xususan, Saljuqiylar sultoni Sulton Sanjarning (1118-1157) Samarqanddagi Qoraxoniylar xoni Arslonxonga (1102-1130) qarshi harakatida Qutbiddin Muhammad vositachiligida ushbu nizo tinch yo'l bilan hal etildi. Bu esa xorazmshohning o'z davrida qanchalik nufuzi baland bo'lganligidan darak beradi.

O'zi boshqarib turgan hudud uchun qanchalik mas'ul ekanligini his qilgan xorazmshoh ko'chmanchi qabilalarning hujumini bartaraf etishga ham muvaffaq bo'lgan edi. Tarixiy yodgorliklarda xorazmshoh Qutbiddin Muhammadni «Podshoh Qutbid-duryo vad-din Abul-fath Mu'in Amir-al-mo'minin» («Duryo va din Qutbi, g'alabalar otasi, Mo'minlar amiri – xalifa yordamchisi») unvoni bilan atashgani ham uning obro'li davlat arbobi bo'lganligidan darak beradi. Xorazmshoh Qutbiddin Muhammad 30 yil davomida Xorazmda uzluksiz hukmronlik qildi. Garchi u to'vafotiga qadar (1127) saljuqiylar, xususan, Sulton Sanjarga sadoqat bilan xizmat qilgan bo'lsa-da, Xorazm eli manfaatlar uchun imkon qadar harakat qilganligini tarixiy manbalar to'liq tasdiqlaydi. Uning sadoqati xizmatini e'tirof etgan Sulton Sanjar xorazmshoh vafotidan so'ng hokimlik kursisini hech ikkilanmay uning 29 yoshli o'g'li Al-Malik Abu Muzaffar Olovuddin Jaloliddin – Otsizga (1127-1156) topshiradi.

Otsiz otasi singari saljuqiylar poytaxti Marvda ta'lim olgan, ilm ahlini qadrlovchi hukmdor bo'lgan. U ulamo va olimlarga homiylik qilgan, o'zi ham forsiyda ruboiylar yozar, ko'plab shoirlarning baytlarini ham yoddan bilardi. Tarixiy manbalar Otsizni o'z aholisiga g'amxo'r, adolati, xalq hurmatiga sazovor, uning hukmronlik davri asosan o'so'yishtalikka o'tganligini ta'kidlashgan.

Musulmon olamida katta ma'naviy nufuzga ega Bag'dod xalifaligi saljuqiylar mavqeyi kuchayib ketishidan xavslangan holda xorazmshohlar bilan o'zaro aloqani o'rnatdi. Bag'dod xalifasi al-Mustashid (1118-1135) 1133-yili Sulton Sanjarga qarshi ittifoq tuzish va hamkorlik o'rnatish maqsadida o'z elchilarini Otsiz huzuriga jo'natadi. Tabiiyki, bu hol sultonga maqbul emas edi. Asli jasur sarkarda bo'lgan Otsiz, saljuqiylarga xizmati davrida ko'plab muvaffaqiyatlarga erishdi, qator jang-u jadallarda g'olib bo'ldi. Saljuqiylar sultoni ham uning dovyurakligi va jasurligini qadrlardi edi. Ikkinchi tomondan esa Otsizning o'sib borayotgan obro'-e'tibori sulton hokimiyatiga rahna solishidan Sanjar ham xavslanardi.

Otsiz nomiga xalifa elchisining jo'natilishi asnosida Sulton Sanjarga qarshi kurash masalasining ko'tarilishi o'zaro keskinlikning kuchayishiga sabab bo'ldi. Bu holat o'z navbatida xalifalik tomonidan xorazmshoh Otsizning yuqori obro'-e'tiborga molik hukmdor sifatida tan olinganligini ham bildirardi edi. O'zining o'n yillik hukmronligi mobaynida Otsiz Xorazmni ichki va tashqi jihatdan mustahkamlashga katta e'tibor berdi. Yetarlicha kuch to'plab, o'z hududini mustahkamlab olgan xorazmshoh endilikda qaramlikdan qutulish vaqti yetdi deb

hisoblagan holda ichki va tashqi siyosatda mustaqil harakat qila boshlaydi. Sulton Sanjar itoatiga bo'ysunmagan holda Jand va Mang'ishloq yerlariga yurish uyushtirib, bu hududlarni o'z davlati tarkibiga kiritdi. Bu itoatsizlik esa o'z navbatida Sulton Sanjarning 1138-yili oktabrida Xorazm tomoniga harbiy yurish qilishiga sabab bo'ldi. Sulton Sanjar shu yo'l bilan boshqa qaram sulolalarga ham tobelikdan chiqish uchun jazolanish muqarrarligini ko'rsatmoqchi edi.

Saljuqiylar bilan bo'lgan jangda xorazmshoh o'n ming nafar jangchisini yo'qotdi. Jangda Saljuqiylar tomonidan o'ldirilganlar orasida xorazmshohning o'g'li Otlig ham bor edi. Sulton Sanjar xorazmshoh Otsiz ustidan qozonilgan g'alaba xususida o'sha davr taomliga muvofiq barcha tobe o'lka va viloyatlarga fathnomalar jo'natib, Xorazmga yurishini o'z holicha oqlab ko'rsatishga harakat qildi.

Otsiz mag'lubiyatidan so'ng Sulton Sanjar tomonidan Xorazm uning jiyani Sulaymonshohga iqto sifatida berildi. Oradan hech qancha o'tmay, 1139-yilning fevralida Otsiz Xorazm aholisining qo'llab-quvvatlashi hamda ko'magi bilan hukmronlikni qaytarib oldi. Shundan so'ng deyarli mustaqil ravishda vohada hukmronlik qilib, o'z xatti-harakatlarida Saljuqiylar sultoniga hisob bermadi. Jumladan, u Bag'dod xalifasi al-Muqtafiy (1136-1160) bilan elchilik munosabatini o'rnatib, o'zini Xorazm va unga qo'shib olingan hududlar hukmdori sifatida tan olishni so'radi. Xalifalik tomonidan Otsiz mustaqil hukmdor sifatida tan olinib, unga xalifa al-Muqtafiy tomonidan «sulton» oliy martabasi berilganligi xususida farmon yetib keldi. Otsiz esa mustaqil hukmdorlik ramzi sifatida 1141-yildan o'z nomi ostida oltin tangalar zarb eta boshladi.

Mazkur tarixiy davr o'z muvakkablik jihati bilan ham izohlanishini ta'kidlash joiz. Bu, avvalo, Markaziy Osiyo hududlariga bostirib kirgan, keyinchalik yarim asrdan ziyod vaqt davomida mazkur hudud siyosiy jarayonlarida faol qatnashgan qoraxitoylar nomi bilan bog'liqdir.

Asli kelib chiqishi Xitoyning shimoli-g'arbiy qismlaridan bo'lmish ko'p sonli kidan qabilalari XII asr boshlaridan g'arbga qarab yurishlarini amalga oshira boshladilar. Tarixchi Ibn al-Asirning «Al-komil fi-t-tarix» asarida yozilishicha, qoraxitoylar hukmdorining unvoni «go'rxon» bo'lib, Go'rxon as-Sini (ya'ni «Xitoy tomonidan kelgan», degan ma'noda) 1128-yildayoq Koshg'ar chegaralariga qadar kelib, uning hokimi saljuqiylarga qaram Ahmad ibn al-Hasan bilan to'qnashgan. Tez orada qoraxitoylar markazi Bolasog'un bo'lmish Yettisuv va Sharqiy Turkiston hududlarida o'z hukmronliklarini o'rnatdilar. Shu

yerdan turib ular endilikda Movarounnahrda saljuqiylarga qaram g'arbiy Qoraxoniylar hukmronligiga ham tahdid qila boshlaydilar. Mulsimon tarixchilari mazkur sulolani «qoraxitoylar» nomi bilan ataganliklari bois ham shu nom ostida ular tarix sahifalaridan joy oldilar.

Qoraxitoylar tez orada qirg'izlar va uyg'urlarni ham o'zlariga bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldilar. 1137-yili qoraxitoylar Movarounnahrda bostirib kirib, Xo'jand yonida qoraxitoylar xoni Mahmud ibn Arslonni mag'lub etdilar. Mahmud Samarqandga shoshib chekinib, mudofaa choralarini ko'rdi. Tarixchi Ibn al-Asirning yozishicha, «bu voqea Movarounnahr aholisiga salbiy ta'sir etib, ular qo'rqinch va tahlikada tong otgandan oqshomga qadar yetib kelishi mumkin bo'lgan falokatni kutar edilar». Qoraxoniylar xoni Mahmud saljuqiylar Sultoni Sanjarga qaram bo'lib, unga sadoqat bilan xizmat ko'rsatar edi. Shu bois ham u o'z muvaffaqiyatsizligidan afsus chekib, sulton Sanjarga yordam so'rab murojaat qildi. Sulton qoraxitoylarga qarshi urushga olti oy davomida tayyorgarlik ko'rdi. Urushga sultonga qaram barcha hududlar: Seyiston, G'ur, G'azna, Mozandaron va boshqa hokimliklar jalb qilindi. Ibn al-Asirning yozishicha, sulton Sanjar 100000 kishilik qo'shin to'plashga muvaffaq bo'lgan.

Xitoy manbalarining ta'kidlashicha, qoraxitoylarning ham 100000 nafar qo'shini bo'lgan. Sulton Sanjar bilan go'rxon o'rtasidagi elchilar almashuvi esa vaziyatni battar chigallashtirib yubordi. Hal qiluvchi jang 1141-yilning 2-sentabr kuni Samarqand yonidagi Qatvon dashtida ro'y berdi. Sulton Sanjar qo'shini butkul mag'lub bo'lib, uning o'zi arang jang maydonidan chiqib ketdi. Qoraxitoylar tez orada butun Movarounnahrni egalladilar. Ta'kidlash joizki, ko'chmanchi qoraxitoylar o'z oldilariga Movarounnahrda qoraxoniylar hukmronligini yo'q qilishni maqsad qilib qo'ymaganlar. Qoraxitoylar uchun ularning qaram-vassal sulola sifatida saqlanib qolinishining o'zi yetarli edi. Qoraxitoylar tez orada markazi Bolasog'un bo'lgan o'z davlatlariga jo'nab ketdilar. Movarounnahrda olinadigan har yilgi o'lpon ularni qoniqtirar, aksariyat holda o'lka ichki ishlariga aralashmas edilar. Tarixchi Ibn al-Asir qoraxitoylar go'rxoni alohida olingan yerlarni o'z yaqinlariga bo'lib bershiga qarshi bo'lganini ham ta'kidlab o'tadi.

Qoraxitoylar bilan bo'lgan jangda sulton Sanjarning yengilishi uning eski shon-shuhrati va obro'siga ancha salbiy ta'sir ko'rsatdi. Sulton keyinchalik Movarounnahrda o'z hukmini qayta tiklashga harakat ham qilmadi. Mazkur holat xorazmshoh Otsizga ham qo'l keldi. U 1141-yilning oktyabrda sulton Sanjarga qarshi bosh ko'tardi.

Avval Saraxs, so'ngira poytaxt Marvni ham egallashga muvaffaq bo'ldi. Otsiz Marvdan sulton xazinasi bilan birga ko'plab ilm-fan vakillarini ham Xorazmga olib ketdi. Bu esa xorazmshohning o'z hududini ilm-fan va madaniyat markaziga aylantirish niyati borligini ko'rsatardi. Shundan so'ng Otsiz Xurosonning asosiy shaharlaridan biri bo'lmish Nishopur va boshqa shahar, qishloqlarni qo'lga kiritdi. Uning Nishopur shahri aholisiga yo'llagan nomasida Xurosonga o'z yurishlarini Sulton Sanjarning bir yoqlamalik, nohaq siyosati oqibatidan deya ta'kidladi.

Uzoqni ko'ra bilgan Otsiz sultonga qarshi kurashida qoraxitoylarning harbiy kuch-qudratini esdan chiqarmadi. Qoraxitoylar bilan tuzilgan bitimga ko'ra xorazmshoh har yili ularga 30.000 oltin dinor to'lash majburiyatini oldi. O'z navbatida qoraxitoylar ham Otsizni tegishli vaqtda qo'llab-quvvatlashlari kerak edi.

Sulton Sanjar xorazmshoh Otsizning mustaqil xatti-harakatlari uning davlat asoslariga tahdid sola boshlaganligini e'tirof etgan holda, qoraxitoylardan olgan zarbasidan o'ziga kela boshlagach, sobiq vassaliga qarshi hujumga tayyorgarlik ko'rdi. U Marvga qaytib kelib, qo'shini jangga jam eta boshladi. Sulton Sanjarning Xorazmga ikkinchi yurishi natijasida poytaxt aholisi o'z ona shaharlarini mardonavor ravishda himoya qildilar.

Kuchlar notengligini bilgan hamda aholini talon-taroj, poytaxtni vayronagarchilikdan asrab qolish maqsadida Otsiz Sulton Sanjarga bo'yin egib, sulh tuzishga qaror qildi. Sulton Sanjar Otsizning mustaqil davlat tuzish tomon harakatlari yana davom etishini anglagan holda uning har bir sa'y-harakatlarini diqqat bilan kuzatib bordi, shu maqsadda o'z nomidan atog'li shoir, adib Sobir Termiziyi Gurganjga vakil sifatida jo'natdi.

Xorazmshoh Otsiz 1145-yilning oktabrida Sirdaryoning Orolga yaqin hududi jandni beruxsat ravishda, deyarli jangsiz tarzda egalladi. Mazkur hudud Xorazm davlatining bir qismi deb e'lon qilindi.

Tabiiyki, Otsizning mazkur xatti-harakati sulton tomonidan salbiy tarzda qabul qilindi. Otsizning «isyonkorona» deb hisoblangan harakatlari uchun jazolanishi lozim degan qaror bilan sulton 1147-yil noyabrda xorazmshohga qarshi o'zining uchinchi harbiy yurishini boshladi. Xorazm qal'alari, jumladan Hazorasp ikki oy davomida qamal qilindi. Gurganj yurishi boshlangan vaqtda Otsiz darvesh Ohu-po'sh vositachiligidan sulh bitimini tuzish taklifini so'raydi. Ta'kidlash joizki, xorazmshoh yana kuchlar notengligini bilgan, qolaversa, o'lkani ortiqcha qon to'kish

va xonavayronlikdan saqlab qolmoqchi bo'lgan. Tarixchi Otamalik Juvayniy bu borada quyidagilarni yozib qoldirgan edi: «O'zaro sulh shart-nomasiga ko'ra xorazmshoh Otsiz sulton Sanjarga tobelik bildirib, o'rtanomasiga ko'ra uning oyog'i ostidagi yerni o'g'ib, ta'zim etishi shart asrlar odatiga ko'ra uning oyog'i ostidagi yerni o'g'ib, ta'zim etishi shart edi. Lekin xorazmshoh bu kabi tobelik urfini bajarmadi. Sulton Sanjar huzuridagi mulozimatga (xizmatga) keldi va otidan tushmagan holda sultonga salom berdi. Bu ham yetmagandek, xorazmshoh sulton bilan uchrashuv joyini birinchi bo'lib tark etdi. Sulton Sanjar Otsizning bu «beodobligidan» jahli chiqsa ham, yaqinda o'zi unga shafqat-muruvvat qilgan uchun ahlini o'zgartiradi. Sulton bunga norozilik bildirmay, Marvga qaytib ketdi».

Yuqoridagi tarixiy mulohaza xorazmshoh Otsizning mardonavor xulq-atvorini yana bir karra namoyon etgan edi. Garchi Otsiz Sulton Sanjarga yana bir karra o'z tobeligini bildirsa-da, yangi yuzaga kelgan siyosat maydonida Xorazmshoh – Anushtaginiylar davlati o'rin o'layotganligini o'z harakatlari ila isbot qilgan edi. Otsizning jand va Sirdaryo bo'ylaridagi yerlarga yurishi hamda bu hududlarning egallanishiga endilikda zaiflashib borayotgan Sulton Sanjar hech qanday munosabat bildirmadi. Shuningdek, amir Ko'machning Balxni saljuqiylardan tortib olishi, hozirgi Afg'oniston markazida yuzaga kelgan yangi G'o'riylar davlati rahbari Oloviddin Husayn bilan o'zaro urushlar, Seyiston hokimi Tojiddin Abulfazl, Hirot hokimi Ali Chatriylarning xiyonatlari, qoraxitoylar tomonidan doimiy xavfning mavjudligi, hokimiyat masalasida hukmron doiralardagi o'zaro nizolar – bularning hammasi Sulton Sanjar hokimiyatiga putur yetishiga sabab bo'ldi. Keksayib, kuch-quvvatdan qolgan sulton Sanjarda endilikda ularga qarshi amaliy harakatlar uchun na ma'naviy, na moddiy kuch-qudrat qolgan edi.

Siyosat maydonida kuchlar nisbatan o'zgardi, bir paytlar qudratli bo'lgan saljuqiylar saltanati umri poyoniga yetib borayotgan edi. Shunday bir murakkab vaziyatda 1153-yilgi o'g'uzlar g'alayoni saltanatga hal qiliuvchi zarba bo'lib xizmat qildi. Sultonning soliq borasidagi shart-yosatidan norozi o'g'uzlarning uyushgan harbiy kuchlari bilan sulton qo'shini o'rtasida 1153-yilning aprelda Balx yaqinida bo'lgan jang sul-ton harbiy kuchlarining mag'lubiyati bilan tugadi. Qaqshatqich jangda sulton harbiy lashkarlarining katta qismi qirib tashlandi, ko'plab nuftuzi amirlar o'ldirildi. Marv shahri ayovsiz talon-taroj qilindi. Marv, so'ngira Nishopurda amalga oshirilgan xunrezliklar bois ko'plab tanig'li olim, shoir, ulamolar halok bo'ldilar.

Isyon natijasida bir paytlar o'z davrining qudratli hukmdori bo'lgan sulton Sanjarning o'zi ham asir olindi. Bunday bir vaziyatda xorazmshoh Otsiz saltanat uchun ma'suliyatni o'z bo'yiga olish, qolaversa shu yo'l bilan hududni kengaytirib, davlatni mustahkamlash maqsadida Amudaryoning yuqori oqimidagi Omul qal'asini egallashga harakat qildi. Shu bois imkon topib, asirga tushgan sultonga chopar yo'lladi.

Asirlikdagi keksa sulton Sanjar o'z siyosiy tajribasi hamda mavjud ahvoldan kelib chiqqan holda Omul qal'asini olmoqchi bo'lib chopar jo'natgan Otsizga quyidagi javobni yuboradi: «Men senga faqat Omul emas, boshqa juda ko'p qal'alarni ham beraman, faqat shu shart bilanki, bizni qutqarish uchun o'g'ling el-Arslon boshchiligida bu yoqqa lashkar yuborasan».

Xorazmshoh Otsiz o'z davlatini qaramlikdan tamomila xalos etish, saljuqiylar hukmronligini tugatishni asosiy maqsadi deb hisoblar edi. Lekin o'g'uz qabilalarining kuchaya borishi, saltanatda yuzaga kelgan tahlilkaali vaziyat, o'zaro boshboshdoqlik Otsizning bu xavfga qarshi turishiga sabab bo'ldi. Shu bois ham xorazmshoh Otsiz Seyiston hukmdori Tojiddin Abul Fazlga, G'ur podshohi Olovuddin Husaynga, Mozandaron maligi (hokimi) Abul-fath Rustanga maktublar jo'natib, barchani o'zaro notinchiliklarni tugatib, sulton Sanjarni asirlikdan qutqarib, o'g'uzlar solayotgan xavfga chek qo'yishga da'vat etdi. Shunday bir paytda saljuqiylar taxtiga Sanjarning jiyani Rukniddin Mahmudxon o'tirdi. O'zaro nizo-parokandalik yanada kuchayib ketmasligi uchun Otsiz yangi sultonga o'z xayrixohligini bildirdi. Mazkur holat yana bir karra Otsizning siyosiy mahoratidan darak berar edi.

Saljuqiylarning yangi hukmdori sulton Mahmudxon xorazmshoh Otsizning mintaqada tugan mavqeyini tushungan holda «o'g'uzlar isyoniga qarshi kurashda undan harbiy yordam so'radi. Xorazmshoh Otsiz 1156-yilning aprel oyida katta o'g'li el-Arslon bilan isyonni bostirish hamda sulton Sanjarni asirlikdan qutqarish maqsadida o'z qo'shiniga boshchilik qilgan holda Xurosonning Shahriston degan joyiga qadar yetib keldi. U yon-atrofdagi hokimliklarga murojaat etib, birgalikda sa'y-harakatlarni amalga oshirishga da'vat etdi. Shunday bir vaqtda sulton Sanjarning o'g'uzlar asiriligidan qochishi vaziyatini bir muncha o'zgartirib yubordi. Otsiz sulton Sanjarga maktub jo'natib, uning ozodlikka chiqishi bilan tabrikladi hamda unga o'z sadogatini izhor etdi. Xorazmshohning o'g'uz qabila boshliqlariga isyonga chek qo'yish haqida qilgan murojaatlari hamda sulton Sanjarning asirlikdan qochishi o'g'uzlar harakatining nisbatan pasayishiga olib

keldi. Asirlikdan qutulgan sulton Sanjar esa ma'lum vaqt Termizda qoldi.

Xorazmshoh Otsiz Xurosonning Habushon mavzeyida turgan vaqtda og'ir dardga chalib qoldi va 1156-yilning 30-iyul kuni 61 yoshida olamdan o'tdi. O'rta asr sharqi tarixchilari Rashiddin, Ibn al-Asir, an-Nasaviy va boshqalar Otsizning faoliyatini yuqori baholab, «Saljuqiylar saltanatining ustunlaridan biri edi», deya uni ta'riflaganlar. Otsiz o'z fuqarolariga nisbatan adolati hukmdor bo'lib, manbalar tili bilan aytganda «ularning mol-mulkiga chang solmas, raiyyatga g'amxo'rlik qilar, og'irchilik va osoyishtalik zamonlarida u bilan birga edi». Xorazmshoh doimo sabr-toqat, shijoat bilan mustaqillik uchun kurash olib bordi. Ta'kidlash joizki, aslida Otsiz to'laqonli ravishda Xorazmshoh – Anushtaginiylar davlatining asoschisi hisoblanadi. U Xorazmshoh davlatining xalqaro aloqalarini boshlab berdi, davlat nufuzi va obro'sini ko'tarish jarayoniga zamin yaratdi.

Otsiz vafotidan keyin bo'lgan hokimiyat uchun sa'y-harakatlarda uning katta o'g'li el-Arslonning qo'lli baland keldi (1156-1172). El-Arslon 1156-yilning 22 avgust kuni Xorazm taxtiga o'tirdi. Taxtga o'tirgan yangi hukmdor o'z otasining siyosatini davom ettirishga harakat qildi. Shu bois janub – Xuroson hududiga katta e'tibor berdi. O'z hokimiyatini mustahkamlash, nizo-parokandalikning oldini olish hamda davr taomiliga muvofiq sulton Sanjarga o'z itoatini bildirib, noma jo'natdi. 1156-yil oktabrda el-Arslon rasman «Xorazmshoh» deya e'tirof qilindi. Shu davrda Saljuqiylar saltanati bir necha qismlardan iborat bo'lib, ularning askariyati faqat sulton Sanjarni oliy hukmdor sifatida tan olar edi. Sulton Sanjar asirlik paytida sultonlik taxtiga o'tirgan uning jiyani Mahmudxonni ko'pchilik saljuqiy amirlar, harbiy sarkardalar oliy hukmdor sifatida tan olmasdilar. Shunday bir vaziyatda saljuqiylarning buyuk sultoni Sanjar 1157-yilning 9-mayida vafot etdi. Sulton Sanjar ta'siri ostida bo'lgan Movarounnahrda saljuqiylar hukmronligi barham topdi. Xorazmshoh el-Arslonning yangi sulton Mahmudxonga bo'lgan munosabatida ham o'zgarish yuz berdi.

Odarda, xorazmshohlar saljuqiy sultonlariga murojaatlarida o'zlarini «banda», ya'ni «qaram», «qulingiz» deya murojaat etgan bo'lsalar, endilikda el-Arslon ularga nisbatan o'z maktublarida «muxlis» (samimiy do'st) atamasini ishlatib boshladi. Bu bilan xorazmshoh o'zining bundan buyon saljuqiylar hukmida emasligini ham ta'kidlagan edi. Sulton Sanjar vafotidan keyin saljuqiylar ichida o'zaro nizo va parokandalik yanada kuchaydi. Vaziyatning keskinlashuvidan Bag'dod

xalifalari ham manfaatdor bo'lib qolishga urinar edilar. Xurosonda ham ahvol keskinlashdi. Saljuqiylardan Oybek, al-Aziziy, Oyegin, Oy Abo kabi nufuzli amirlar Xuroson siyosiy hayotida muhim rol o'ynay boshladilar. O'g'uzlar esa hamon Sharqiy Xurosonni egallab turishar edi. Hokimiyat masalasida o'zaro nizolashayotgan ko'plab amirlar endilikda mintaqada katta mavqega ega bo'layotgan xorazmshoh el-Ars-londan himoya istab murojaat qila boshladilar. El-Arslon ham Xuroson mulkari uchun kurashga tortildi. Tez orada Xurosondagi Jurjon va De-histon hududlari el-Arslon ta'sir doirasiga o'tdi.

Sobiq saljuqiylar amiri Oy Abo bilan Iroq saljuqiylari o'rtasida-gi o'zaro nizo va kurashlar bir necha yilga cho'zilib ketdi. 1167-yili xorazmshoh tomonidan Bayhaq, Sabzavor, so'ngra katta ahamiyatga molik Nishopur shahri egallandi. Nishopurning egallanishi xorazm-shohlar va saljuqiylar o'rtasidagi munosabatni tamomila uzilishiga sabab bo'ldi. Xorazm qo'shini Iroq saljuqiylariga zarba berib, Ozarbay-jonga qadar kirib bordi. El-Arslon qoraxitoylardan aziyat chekkan qarluqlarga yordam bera turib, Movarounnahr ishlariga ham aralasha boshladi. U qoraxitoy va turkman qo'shinlarini yengib, qarluqlarni Samarqand va Buxoro atroflaridagi azaliy yerlariga qaytardi. Qoraxi-toylarga masalaning bu tariga yechimi manzur bo'lmadi. Qoraxitoylar hukmdori o'z vassali bo'lmish Samarqand hukmdori qoraxoniylar Qilich Tamg'ochxonga (Abul Muzaffar Mas'ud) «Qarluqlarni Samarqand va Buxoro viloyatlaridan Koshg'arga ko'chirma qilishga» farmon ber-di. Qarluqlarning bir qismi xorazmshoh el-Arslon hamda otasi Otsiz davridan buyon qoraxitoylarga boj-xiroj to'lab turar, qarluqlarga bo'lgan munosabat bir vaqtning o'zida qoraxitoylarga qarshi kurashda ularni o'ziga ittifoqchi deb hisoblashini anglatar edi.

Ayyorбек boshchiligidagi qarluqlarning bir qismi xorazmshohlar saltanatidan panoh topdi. Bu esa o'z navbatidan xorazmshohlar bilan qoraxitoylar o'rtasidagi munosabatni keskinlashtirib yubordi. 1171-yili qoraxitoylar qo'shini Amudaryodan o'tib Xorazm yerlariga bostirib kirdi. Davlat xavfsizligi, kuchlar notengligini chamalab ko'rgan el-Ars-lon suv to'g'onlarini ochib, poytaxt Gurganj yaqinidagi yerlarni suvga bostirishga farmon berdi, o'zi esa Omul qo'rg'oni tomon chekindi. Qo-raxitoylar bilan jangda xorazmshoh xastaligi tufayli qatnasha olmadi. Jangda qoraxitoylar g'olib kelib, qarluqlar sardori Ayyorbekni asirga oldilar. Kasalligi kuchaya borgan el-Arslon Gurganjga qaytib keldi va 1172-yilning 17-mart kuni vafot etdi.

Xorazmshoh el-Arslon otasi kabi davlat mustaqilligiga to'la eri-shish, uning hududlarini kengaytirishni o'z hukmronligining asosiy maqsadi deya qaragan edi. Uning hukmronligi davrida xorazmshohlar davlati Xuroson yerlari hisobiga ma'lum darajada kengaydi, xorazm-shoh bilan esa ko'pchilik hukmdorlar kelishib ish tutishga majbur bo'lishdi. El-Arslon Bag'dod xalifaligi bilan munosabatlarni muttasil ravishda jolibiy ruhda olib borishga harakat qildi. Shu bilan birga hali ushbu davlat qoraxitoylarga boj to'lar, bu esa to'liq siyosiy mustaqillik uchun katta g'ov bo'lib turar edi.

Xorazmshoh el-Arslon vafoti arafasida katta o'g'li Olovuddin Takish land viloyatida bo'lgani bois kichik o'g'li Sultonshoh Mahmudni valiahd etib tayinlagan edi. El-Arslon vafotidan keyin xorazmshohlar taxti uchun yuqorida nomi zikr etilgan aka-ukalar o'rtasida o'zaro kurash boshlanib ketdi. Sultonshohning o'z inisi Takishni zo'rab huzuriga olib kelishga urinishlari hamda yolg'iz unigina yagona hukmdor deb tan olishga qaratilgan harakatlari samarasiz tugadi.

Ushbu voqealardan xabar topgan Takish landni darhol tark etib, yor-dam so'rab qoraxitoylar malikasi Chen Ti'yonga (1164-1177) murojaat qildi. Takishning keyinchalik ham yillik o'lpun to'lab turishi xususidagi va'dasini olgan qoraxitoylar malikasi Fuma boshchiligidagi qo'shini Xorazmga yubordi. Qoraxitoylar qo'shini kelayotganini eshitgan Sul-tonshoh tezda poytaxtni tark etib, Xurosonga chekinadi. Olovuddin Takish 1172-yil 11-dekabr kuni rasman xorazmshohlar taxtiga o'tirdi. Takishni shijoatli, mohir sarkarda hamda kuchli davlat arbobi deb hi-soblagan xalq ommasining katta qismi uni qo'llab-quvvatlab turar edi. Biroq asosiy kurashlar pallasi hali oldinda bo'lib, aka-ukalar o'rtasida toju-taxt nizolari yigirma yilga qadar cho'zilib ketib, ko'plab qonli jang-lar, xonavayronchilik keltiruvchi urushlarga sabab bo'ldi. Sultonshoh va Takish o'rtasidagi kurashga avval Nishopur hokimi Oy Abo, so'ngra G'ur sultoni G'iyosiddin, qoraxitoylar ham aralashdilar.

Hokimiyatni olishda Takishga yordam bergan qoraxitoylar en-dilikda istagan vaqtda «Xorazmdan xohlagancha o'lpun olish mum-kin», deb o'ylab, turli nomaqbul ishlarni amalga oshira boshladilar. Qoraxitoylar Xorazmda hatto xorazmshoh Takishning hukmini ham tan olmay qo'ya boshladilar. Bu esa Takish tomonidan ularga qarshi tegishli choralar ko'rishga majbur qildi. Shu bilan qoraxitoylar bilan munosabatlarga sovuqlik tushdi. Qoraxitoylar bilan munosabati keskinlashgan Takishga qarshi harakat qilish mumkin deb hisoblagan Sultonshoh G'ur sultoni G'iyosiddindan harbiy ko'mak kuchi olishga

erishdi. Ikkinchi tomondan Sultonshoh qoraxitoylarga murojaat qilib, Takishga qarshi kurashda yordam kuchi so'radi. Takish bilan muno-sabatlari buzilgan qoraxitoylar malikasi Sultonshoh tomondan turib-jang qilish uchun o'z qo'shini Xorazmga jo'natdi.

Ushbu urushga Takish jiddiy tayyorgarlik ko'rdi, Gurganija bo-radigan yo'llarni suvga bostirdi, qal'alarni mustahkamladi va hoka-zo. Takish bilan jang qilishga jur'at etolmagan qoraxitoylar sarkar-dasi Fuma Sultonshohning «Xorazm xalqi u tomonidagi» haqidagi va'dalari puch ekanligini, aksariyat xorazmlik harbiylar, aholi Ta-kishni qo'llayotganliklarini tushungan holda orqaga qaytib ketdi. Sultonshoh qoraxitoylardan bir qism qo'shin olishga erishib, ular yordamida Xuroson shaharlarini zabt etdi. Marv, Tus, Jom, Niso, Obivard shular jumlasidan edi. Xurosonda yuzaga kelgan vaziyat Ta-kish davlati uchun xavf tug'dirar, shu bois ham u avval Sultonshohga qarshi emas, balki Xurosonda muhim ahamiyatga ega Nishopurni egallashga harakat qildi. Nishopur hokimi Sanjarshoh, aslida, butun hokimiyatni o'z vaziri Menglitagin qo'lga topshirgan, bu vazir esa hokimiyatni o'z hoличa boshqarar, viloyatda jabr-zulm, zo'ravonlik haddidan oshgan edi. Nishopurni tinchlik bilan o'z izmiga o'tkazish-ni lozim deb topgan Takishga Menglitagin xiyonatkorona yo'l tutdi. 1187-yil 27-may kuni 40 kunlik qamaldan so'ng Nishopur taslim bo'ldi. Xorazmshoh «shaharda adolat va rahm-shafqat gillamlarini yoydi, shaharni nafrat va zo'ravonlik axlati va chaqirtoshlaridan tozaladi».

Jabr-zulm bilan tortib olingan barcha narsalar o'z egalarga qay-tarildi. Nishopurga xorazmshohning o'g'li Nasriddin Malikshoh hokim etib tayinlandi. Garchi, Xurosonning anchagina qismi xorazmshohlar davlati tarkibiga kirgan bo'lsa-da, ammo Marv, Sabzavor va unga tu-tash yerlar hali ham Sultonshoh ixtiyorida edi. Sultonshoh o'z inisi Takishga nisbatan ancha kuchsizligini anglab etsa-da, lekin bir necha marotaba Takish chegaralari, Nishopurga talonchilik yurishlarini amalga oshirdi. Takish vayron bo'lgan Nishopur devorlarini tiklab, o'z qo'shini bilan Kaspiy dengizi janubiy sarhadlardagi Mozandaron (Tabariston)ga yurish qildi.

Takish bir necha yillik kurashlarda o'zini Xorazmshohlar davlati-ning haqiqiy hukmdori ekanligini namoyon qildi. Xorazm va deyar-li barcha Xuroson yerlari, aslida, Takish hukmi ostida bo'lib, uning obro'-e'tibori hamda harbiy qudratini xurosonlik amirlarning dayari barchasi tan oldi. Bu hol bilan shubhasiz, Sultonshoh ham kelishish-

ga majbur edi. 1188-yilning bahorida bir qator xurosonlik obro'-e'ti-borli zotlar vositachiligida Sultonshoh va Takish o'rtasida sulh bitimi imzolandi. Aksariyat amirlar Takish tomoniga o'tdilar. Tabiiyki, bun-day vaziyatda devari qo'shinsiz qolgan, yon-atrofidagi tayanchlaridan mahrum bo'lgan Sultonshoh Takish tomonidan taqdim etilgan shart-larga so'zsiz bo'ysunishidan boshqa iloji yo'q edi. Sultonshohga Xuro-sondagi uch viloyat taqdim etildi. Mazkur bitimdan so'ng 1189-yil 4-iyulda Xurosondagi Rodkon degan joyda rasman sulton maqomida Olovuddin Takishning taxtga o'tirish marosimi o'tkazildi.

Takishning Xurosondan poytaxt Gurganija qaytib ketishi bilan Sul-tonshoh yana o'z isyonkorona faoliyatini boshladi. U endilikda xora-zmshohlar yuksalishidan xavfsizayotgan G'uriylar davlati, qoraxitoy-lar bilan o'zaro munosabat o'rnatishga harakat qildi. Ular yordamida Xuroson yerlariga yurishlarni amalga oshirdi, Takish yo'q vaqtida hat-to Gurganini ham qamal qildi. Sulton Olovuddin Takish o'z isyonkor ukasini batamom bo'ysundirish maqsadida 1193-yilning bahorida yana Sultonshoh ustiga yurish boshladi. Ularni yana sulhga chorlab tashkil etilgan muzokaralar ham samarasiz tugadi. Bunday vaziyat-da Sultonshohning ishongan so'nggi vakili Saraxs qal'asi mustahfizi (qal'a harbiy boshlig'i) Badriddin Chagir sulton Takish tomoniga o'tib, qal'a kalitlari, Sultonshoh xazinasini xorazmshohga topshirdi. Mazkur voguea Sultonshohning kelajakda o'z davlatini yaratish xususidagi or-zu-istaklarini chippakka chiqardi. Oradan ikki kun o'tgach, 1193-yil 19-sentabr kuni boshiga tushgan bu ko'rgulikni ko'tara olmagan Sul-tonshoh Mahmud vafot etdi. Shu tariqa aka-ukalar o'rtasida davom etgan yigirma yillik kurash o'z nihoyasiga yetdi. Sultonshoh izmidagi barcha yerlar xorazmshoh ilkiga o'tdi.

Takish asosiy raqibini mag'lub etgach, 1193-yildan boshlab tashqi siyosat borasida dadil harakat qilishni boshladi. U, avvalo, o'z shimo-li-sharqiy sarhadlarini mustahkamlash borasida jand hududiga alo-hida e'tibor berdi. Qoraxitoylar o'z vaqtida Takishdan tegishli javob olganliklari uchun ham o'zlari hujum uyushtirishga jazm qilolmay ko'chmanchi qipchoq qabilalarini xorazmshohlar davlatiga qarshi gi-gijilar edilar. Mazkur hududlar xavfsizligi borasida Takish Sirdar-yoning o'ng qirg'og'idagi muhim istehkomlardan biri Barchinlig'kent, so'ngira Raboti To'g'on shaharlarini o'z davlati tarkibiga qo'shib oldi. Buxoroda o'z nomiga xutba o'qitirib, Movarounnahrda ham ta'sirini yoya boshladi.

Iroq saljuqiylari sultoni To'g'ru'l III bilan o'zaro shartnomaga muvofiq shimoliy Erondagi Ray shahri xorazmshohlar davlati tarkibiga kirdi. Lekin, tez orada To'g'ru'l III shartnomani buzib, Rayni qayta egaladi. Shuningdek, u Bag'dod xalifasi ta'sir doirasidagi yerlarga ham hujum qila boshlaydi. Bunday vaziyatda xalifa an-Nosir (1180-1225) Takishdan yordam so'rab, To'g'ru'l III qo'li ostidagi yerlarning xorazmshohlarga iqto sifatida berilishi xususida o'z farmonini xorazmshohga jo'natdi. Saljuqiylarning o'zaro shartnomani buzganligi hamda xalifaning murojaati sulton Takishning janubga yurishiga sabab bo'ldi. Takish huzuriga sulton To'g'ru'l III dan norozi bo'lgan qator harbiylar bosh egib keldilar. Takish ularni mehribonlik bilan qabul qilib, ittifoat va yordam ko'rsatdi.

1194-yil mart oyining boshlarida sulton To'g'ru'l III xorazmshohlar qo'shiniga qarshi urush boshladi. Jangda Iroq saljuqiylarining so'nggi vakili To'g'ru'l III mag'lub bo'lib, xorazmshohlar qo'shini tomonidan o'ldirildi. Uning mag'lubiyatidan so'ng Takish Hamadon va unga tutashtash yerlarni ham qo'lga kiritdi. Sulton Olovuddin Takish tomonidan Iroq Ajamining egallanishi, mazkur yerlarning bir qismi tegishidan umidvor bo'lgan xalifa an-Nosir bu holdan norozi bo'ldi. Xorazmshoh Takishni xalifaga itoat etishi xususidagi elchilik sa'y-harakati esa samarasiz tugadi. Tez orada xorazmshoh Takish va xalifa an-Nosir o'rtasidagi munosabatlar tamomila uzildi. Xalifa an-Nosirning Xorazmshohlar qo'li bilan o'z hududlarini kengaytirish, sulton Takishni o'ziga itoat ettirish xususidagi rejalari chippakka chiqdi. Takish tomonidan xalifa «Xorazmshoh hukmronligini tan olishi, Bag'doddagi sulton saroyini Saljuqiylar zamonidagi holda tiklash» talab qilinganidan keyin vaziyat yanada keskin tus oldi. Tabiiyki, xalifa an-Nosir bu talabni ke-skin rad etdi.

Shu tariqa xorazmshohlar va Bag'dod xalifaligi o'rtasidagi o'zaro dushmanlik munosabatlari keyin ham davom etib, u mo'g'ullar istilosiga qadar davom etdi. Takishning Eron yerlaridan uzoqda bo'lishi xalifa qo'shinlariga qo'l keldi. Tez orada xalifa qo'shini Iroq Ajamini egallab olishga muvaffaq bo'ldi. Xorazmshohlar davlati tarkibiga kirgan yerlardan Bag'dod xalifaligi qo'shini chiqib ketishi to'g'risidagi talab xalifa an-Nosir tomonidan inobatga olinmadi. Shundan so'ng o'zaro munozarali hududlar bir necha marotaba qo'ldan-qo'lga o'tdi. Xalifa qo'shini shimoliy Erondagi Ray viloyatini ham qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi.

Xorazmshoh Takish xalifa bilan o'zaro elchilik almashuvi, muzokaralar hech qanday ish bermasligini anglatgan holda hamda o'z davlati manfaatlarini himoya qilish maqsadida Bag'dod xalifaligiga qarshi qat'iy harakatlarni boshladi. 1196-yilda xalifa qo'shinlari tor-mor etilib, Hamadon, Ray, Isfahon va unga tutash yerlar yana Xorazmshohlar davlati ixtiyoriga o'tdi. Bag'dod xalifasi an-Nosir (1180-1225) Iroq Ajamini qanday qilib bo'lmasin qo'lga olish maqsadida Takishga qarshi avval shu yerlar hokimi Mayochnugni, so'ngra G'ur hukmdori G'iyosiddin al-G'uriyini qarshi qo'yishga harakat qildi. Xalifaning bu sa-fargi xatti-harakatlari ham zo'ye ketgach, u Takish bilan munosabatlarni yo'lga qo'yishga intildi. 1198-yili xorazmshoh Takish Xuroson, Turkiston va Iroq Ajam yerlari sultoni ekanligi tan olingan farmon e'lon qilindi.

Shu tariqa xorazmshohning yuqorida nomi qayd etilgan hududlar mustaqil hukmdori ekanligi tasdiqlandi. O'zaro elchilik almashuvi, xususan, sulton Takishning jiyani amir Sayfiddin boshchiligidagi xorazmshoh elchilarning Bag'dodga kelishi ushbu munosabatlarni mustahkamladi. Ushbu munosabatlar Takishning yuqori salohiyatli davlat arbobi hamda mohir diplomat bo'lganligini bir karra tasdiqladi. O'zaro nizolardan charchagan Kirmon¹⁸ ahlining Takishga murojaati ham jiyoniy tarzda o'z yechimini topdi. 1198-yili Takish Kirmondagi nizo-fitalarga chek qo'yib, mazkur hududni ham o'z davlati tarkibiga qo'shib oldi. Takish o'z hukmronligining so'nggi yillarini Yaqin va O'rta Sharqda xavfsizlik va ma'naviyatga tahdid soluvchi ismoliylar diniiy guruhiga qarshi kurashda o'tkazdi. U Eronning Daylam viloyatida joylashgan ismoliylarning ikkinchi muhim qal'asi Al-Qohira (Arslon Kushon) ni qo'lga olishga muvaffaq bo'ldi.

Sulton Olovuddin Takish 1200-yilning 3-iyul kuni (Chiriy yil hisobida 596-yil ramazon oyining 19-kuni) Xurosonning Shahriston degan joyida vafot etdi. Uning jasadi poytaxt Gurganjga olib kelinib, o'zi tomonidan qurdirilgan katta madrasa qoshidagi maqbaraga dafn qilindi. Ta'kidlash joizki, o'rta asr mualliflari bir ovozdan xorazmshoh sulton Olovuddin Takishning, o'z xalqiga adolati hukmdor, odatdan tashqari qobiliyat sohibi, buyuk diplomat va kuchli lashkarboshi bo'lganligini qayd etishadi. Xorazmshoh musiqi va adabiyotni sevar, hozirjavob, gapga chechanligi bilan ajralib turar edi. O'z vaqtida davlatning shimoliy chegaralari xavfsizligi ko'p holatda turkiy qipchoqlar ta'siriga

¹⁸ Kirmon – Eronning janubi-sharqidagi tarixiy hudud.

bog'liq edi. Takish qipchoqlar bilan o'zaro ittifoqqa kirib, qipchoqlar xoni Jonkishining qizi bo'lmish Turkon xotunga uylandi. Qipchoqlarning bayot urug'idan bo'lgan Turkon xotun bilan birga ko'plab turkiy qavmlar, harbiylar ham Xorazmga kirib keldilar. Keyinchalik Turkon xotun ularning qudratli homiyiga aylandi, davlatda esa turkiy – harbiy qatlam ham yuzaga keldi.

Tarixiy manbalar Turkon xotunning hokimiyatga intiluvchan, riyokor hamda qasoskor ayol bo'lganligini ta'kidlaydi. Uning tug'al hosilasi esa keyinchalik sulton Muhammad (1200-1220) hukmronligi davrida to'liq namoyon bo'ldi.

Xorazmshoh Takish tomonidan goldirib ketilgan ulkan davlat uning vorisi Qutbiddin Muhammad tomonidan davom ettirildi. 1200-yil 3-avgust kuni (hijriy 596-yil shavvol oyining 20-kuni) poytaxt Gurganida Xorazmshohlar davlatining yangi sultoni Qutbiddin Muhammad tantanali ravishda taxtga o'tirdi (1200-1220). Keyinchalik u otasining taxallusi Olovuddin nomini ham oldi. Xorazmshoh Olovuddin Qutbiddin Muhammad o'z hukmronligining dastlabki davridanoq ichki va tashqi siyosat bobida qator muammolarga duch keldi. Mozan-daron (Tabariston)da Husomiddin Ardasher Astrobodgacha yerlarini egallab, mazkur hududlardan xorazmlik qo'shini haydab chiqardi. Ajami Iroqda ham vaziyat og'irlashib, mazkur hududning ham yangi sulton qo'lidan chiqib ketish ehtimoli kuchaydi. Xorazmshoh Muhammad bunday vaziyatda Xurosondagi ahvol ham keskinlashishi mumkin deya hisoblab, ukasi Tojiddin Alishohni Ajami Iroq markazi Isfahondan chaqirib olib, uni Xuroson noibi etib tayinladi.

Tojiddin Alishohning Iroqdan ketishi bu yerdagi mahalliy hokimlarning ajralib ketish xavfini kuchaytirib yubordi. Ular ichida ayniqsa, Iziddin Ko'kcha xalifaning izni bilan qat'iy harakat boshladi. O'z vaqtida unga qarshi Shamsiddin Oytug'mish harakat qilib, tez orada butun Fors Iroqi hududlarini egallab olishga muvaffaq bo'ldi. Nishopurning sobiq hokimi, o'zboshimchaligi bois lavozimidan olingan Hinduxon esa avval Marvda isyon ko'tarmogchi bo'ladi, so'ngra esa G'ur sultoni huzuriga qochib, undan yordam so'raydi. G'ur sulton G'iyosiddin G'uriy xorazmshohlar tushib qolgan mushkul vaziyatdan foydalalanib qolish maqsadida Hinduxonga yordam berishga qaror qildi. Shu maqsadida u 1201-yilning fevral oyida katta qo'shin bilan Xurosonga yo'l oldi. Marvga Hinduxonni jazolash maqsadida xorazmshohning vakili Chaqir at-Turkiy jo'natilgan edi. Chaqir at-Turkiy Marvni G'uriylardan qattiq himoya qildi. Lekin kuchlar notengligi, shaharni ortiqcha

xonavayron bo'lishidan saqlab qolish maqsadida G'ur sultoniga taslim bo'ldi. Marv esa endilikda G'ur sultoniga qaram Hinduxon qo'lga topshirildi. Tez orada G'uriylar qo'shini tomonidan Xurosonning Saraxs, Niso, Obivard, Tus shaharlari ham egallandi. Xurosonning ma'muriy markazi bo'lgan Nishopurda yuqorida ta'kidlanganidek, sulton Muhammad Xorazmshohning akasi Tojiddin Alishoh hokimlik qilardi. Garchi Xorazmshoh tomonidan Nishopurdan tezda chiqib ketish haqida buyruq olgan bo'lsa-da, lekin Tojiddin Alishoh shaharni mardonavor himoya qildi. Qattiq jangdan so'ng G'iyosiddin G'uriy Nishopurni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi.

Sulton G'iyosiddin G'uriy yangi istilo qilingan Xuroson shahar va viloyatlariga o'z noiblarini tayin etib, orqasiga qarab ketdi. O'tgan vaqt davomida xorazmshohlar o'zlari tushib qolgan og'ir siyosiy vaziyatdan chiqish yo'lida kuchli va katta qo'shin yig'ishga muvaffaq bo'ldilar. Xuroson yerlariga yurish qilishdan avval xorazmshoh G'ur sultoni G'iyosiddinga murojaat qilib, agarda xorazmshohlar davlati manfaatiga yana zid ish tutgudek bo'lsa, tegishli javob berishi muqarrar ekanligi xususida ogohlantirdi. G'ur sultoniga Xorazmshoh Muhammad jumladan shunday deb yozgan edi: «... Biz hozir otamiz ta'ziyalari bilan va mamlakat ishlarini tartibga solish bilan mashg'ul bo'lib, sizning ishlaringizga qarshilik qilolmagan edik. Endi biz zaif emasimiz va sizning mamlakatingizni va boshqa viloyatlarni bosib olishga kuchimiz yetajak».

Bir necha yillardan beri G'urda hukmronlik qilayotgan sulton G'iyosiddin G'uriy shu vaqtga kelib ancha keksayib, kasalmand bo'lib qolgan edi. Xorazmshoh o'z xatida aynan sultonning shu holatiga ham urg'u berdi. O'z maktubiga javob kelishini ham kutmay xorazmshoh Muhammad 1201-yilning avgustida kutilmagan holda Hirotni qurshab oldi. Hirotni 40 kun qamal qilinsa-da, uni ishg'ol etishning iloji bo'lmadi. Shu payt Hindistondan o'z qo'shini bilan yetib kelgan G'iyosiddinning ukasi Shahobiddin G'uriy bilan bo'lgan o'zaro jang ikki tomonga ham katta talafot yetkazdi. Shahobiddin G'uriyning Xorazm yerlariga kirib kelish yo'lga to'siq qo'yish maqsadida Marvirud daryosi ko'priklari buzib tashlandi. Shundan so'ng xorazmshoh Marv, Nishopur, Saraxs yerlarini qayta egallashga muvaffaq bo'ldi. 1203-yilning boshida G'ur sultoni G'iyosiddin G'uriy vafot etgach, uning davlatida toju-taxt masalasida nizolar boshlandi.

Xorazmshohlar muvaffaqiyatidan g'azablangan Shahobiddin G'uriy qayta Xorazm tomon yurishga otlandi. Garchi yana suv to'g'onlari

buzilib, o'tish yo'llarini suv bosgan bo'lsa-da, lekin g'uriylar yer qurishini bir oy kutib, Qorasuv anhori bo'yida xorazmshohlar qo'shiniga zarba berdi, Shahobiddin boshchiligidagi g'uriylar qo'shini poytaxt Gurganjni qurshab oldi. Poytaxt aholisi o'z jonajon shaharlarini mardonavor tarzda himoya qilishga kirishdilar. Shahar mudofaasida xorazmlik mashhur ulamo Imom Shahobiddin al-Hivagiy ta'limoti qarshilik harakatining ma'naviy quvvatiga aylanib, butun xalq omma-sini dushmanga safarbar qildi. Al-Hivagiy butun mol-mulkini mudofaa ishi uchun sarf etib, xayrli ishda boshqalarga o'rnak bo'ldi. Turkon xotun ham mudofaa ishida faol qatnashib, uning sa'y-harakati bilan poytaxtda 70.000 nafar qurallangan mudofaachilar otryadlari tashkil etildi. Xorazmshoh esa mamlakatning turli qismlariga chopar jo'natib, piyoda va otlig askarlar yig'ishga buyurdi. Gurganiga hujum qilish uchun daryoni kesib o'tmoqchi bo'lgan Shahobiddin G'uriy qoraxitoylar qo'shiniga duch keldi.

Xorazmshohlarning murojaatiga ko'ra qoraxitoylar xoni Huyurxon tomonidan yuborilgan qo'shin ichida O'tror hokimi Tojiddin, Samarqanddagi qoraxoniylar xoni Usmonxon, qoraxitoylarga qarashli Taroz hokimi Tayangular bosh bo'lib, ular Andhudda Shahobiddin G'uriy qo'shiniga qaqshatqich zarba berdilar. Ushbu jang 1204-yilning oktabr oyi boshlarida bo'lib o'tdi. Shahobiddin G'uriy to'liq mag'lubiyatga uchradi, mol-mulkini bitim asosida topshirib, o'z davlatiga qaytib ketishga majbur bo'ldi. Shahobiddin G'uriy o'z davlatida parokandalik va nizolar oqimiga duch keldi. Bunday vaziyatda (1205-yil yanvar) u xorazmshoh bilan tinchlik shartnomasini imzolab, Xurosonning bir qismini xorazmshohga qaytarib berdi. O'zaro nizo va parokandalikda qolgan g'uriylar davlati ichida vaziyat og'irlashib ketdi.

Shahobiddin G'uriy o'zaro kurashlar qurboniga aylanib, 1206-yilning martida o'ldirildi. Sultonning o'ldirilishi G'uriylar davlatining yemirilishidan darak berar edi. Tez orada g'uriylarga xizmat qilgan noib va amirlar turli hududlarda o'z hukmronliklarini o'rnatib boshladilar. Shunday bir vaziyatda o'zini g'uriylarning yangi sultoni deb e'lon qilgan Mahmud qo'lida bir paytlar g'uriylarga bo'ysungan hududlarning bir qismi qoldi, xolos. Xorazmshoh g'uriylar saltanati zaif holatga tushib qolganligidan foydalanib, tez orada Balx, Hivot, keyinroq Mozandaron, Seystonni ham qo'lga oldi. G'uriylar sultoni Mahmud xorazmshoh Muhammad talabiga ko'ra o'zini xorazmshohlar davlatining noibi deb e'lon qildi. U xorazmshoh nomini xutbaga qo'shib o'qitib, uning

nomidan tangalar zarb etdi, xorazmshohga o'z itoati ramzi sifatida bit-ta oq fil hamda o'z xazinasidagi eng qimmatbaho buyumlarni jo'natdi. Shu tariqa xorazmshoh yo'qotilgan yerlarning asosiy qismini qaytib qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi.

Movarounnahrda shu davrga kelib ancha murakkab siyosiy ahvol yuzaga kela boshladi. Movarounnahrda oliy hukmronlikka da'vogar qoraxitoylar XII asrning 40-yillaridan buyon o'zlariga qarashli yerlardan muntazam ravishda boj solig'i undirib kelishar, har bir shaharda o'zlarining noiblarini qo'yib, jabr-zulmini kuchaytirib yuborgan edilar. Aholi qoraxitoylar talon-taraji va zo'ravonligidan charchagan edi. Samarqand va Buxoroda hukmronlik qilgan qoraxoniylar xoni Usmonxon va Movarounnahrning nufuzli zotlari xorazmshohga murojaat qilib, qoraxitoylarga qarshi kurashda undan yordam so'raydilar. Qoraxoniylar xoni Usmonxon yordam evaziga soliqdarni xorazmshohga to'lab, uning nomini xutbaga qo'shib o'qishga, sulton nomidan tangalar zarb etishga va'da beradi. Bu esa Movarounnahr yerlarining xorazmshoh tasarrufiga o'tishini anglatar edi. Buxorodagi Malik Sanjar qo'zg'oloni bu holni biroz orqaga surdi.

1206-yili Buxoroda diniy unvondagi sadrlar hukmiga qarshi asli savdogarning o'g'li bo'lmish Sanjar isyon ko'tardi. O'zini hokim sifatida Malik Sanjar deb nomlagan qo'zg'olonchilar rahbari Buxorodagi «e'tiborli kishilar»ni haydab chiqarib, ularning mol-mulkini musodara etdi. Buxoro sadrlari unga qarshi kurashda xorazmshohdan yordam so'radilar.

Janubdagi muammolarni muvaffaqiyatli tarzda yechgan xorazmshoh Muhammad qoraxoniylar murojaatiga muvofiq Movarounnahr ishlariga aralashishni boshlaydi. Xususan, u Buxoroga yurish qilib, uni egallashga muvaffaq bo'ladi. Malik Sanjar isyoni bostirildi, uning o'zi qo'lga olinib, o'ldirildi. Movarounnahrning asosiy shaharlaridan biri - Buxoroning qo'lga olinishi xorazmshoh mavqeyining yanada o'rishiga sabab bo'ldi. Qoraxoniylar xorazmshohlar vassaliga aylanganliklarini tan oldilar. Qoraxitoylar Movarounnahr hududlarining xorazmshohlar tassarufiga o'tishidan qat'iy norozilik asnosida bo'lajak urushga jiddiy tayyorgarlik ko'ra boshladilar. Hech qancha o'tmay jang boshlandi. Xorazmshoh qo'shinining jon-jahdi bilan kurashiga qator xoinliklar salbiy ta'sir ko'rsatdi. Natijada jangda qoraxitoylar xoni Huyurxon boshchiligidagi qo'shin ustun keldi. Jang qoraxitoylar g'alabasi bilan tugab, xorazmshoh ham asirlikka tushib qoldi. Xorazmshohning jangdan qaytmasiligi ko'plab mish-mishlarga sabab bo'ldi. Taxtga sultonning

akasi Tojiddin Alishoh o'tirdi. Sulton Muhammad xorazmshoh baxtli tasodif tufayligina asritikdan qutulishga muvaffaq bo'ldi. U tezda poytaxtga yetib keldi. Qonuniy hukmdor taxtda yo'q vaqtda xiyonat ko'chasiga kirgan kishilar jazolandi, Tojiddin Alishoh esa Firuzko'nga qochib, o'sha yerda jon saqladi. Keyinchalik u va unga joy bergan sobiq G'ur sultoni Mahmud ham Gurganjga jo'natilib, qatl etildilar. Shu tariqa g'urylarning saltanatiga ham butkul barham berildi.

O'zaro parokandalikka chek qo'ygan xorazmshoh Muhammad oldida shu vaqtdagi uning asosiy dushmani – qoraxitoylarga qarshi kurash endilikda asosiy maqsad bo'lib qoldi. Bu paytga kelib sultonning mavqeyi shunchalik mustahkamlandiki, endilikda bir necha o'n yillardan buyon O'rta Osiyodagi siyosiy vaziyatga ta'sir ko'rsatib kelayotgan qoraxitoylarga hal qiluvchi zarba berish vaqti yetgan edi.

Ma'lumki, Otsiz hukmronligi davridan boshlab har yili xorazmshohlar qoraxitoylarga tegishli hajmda o'lmon to'lab turishar edi. 1209-yili sulton xorazmshoh Muhammad huzurida navbatdagi o'lpon haqi uchun kelgan qoraxitoylar elchisining surbetlaracha harakati sulton poymonasini to'ldirdi. Elchi qatl etilib, qoraxitoylarga qarshi jangga zudlik bilan tayyorgarlik ko'rildi. Butun saltanatda qoraxitoylar jabr-zulmiga qarshi targ'ibot ishlari boshlandi. Qoraxitoylar tomonidan ezilib kelayotgan Movarounnahr aholisi uchun xorazmshohlar qo'shini xaloskorlar sifatida kutib olindi. Tez orada xorazmshoh qo'shini Sirdaryodan kechib o'tib, Ilamish dashtida Tayangu boshchiligidagi qoraxitoylar navkarlari bilan to'qnashdi. 1210-yil sentabr oyida bo'lib o'tgan Ilamish dashtidagi jangda qoraxitoylar mag'lub bo'ldilar. Tayanguning o'zi ham asirga olindi. Butun Sirdaryo bo'ylaridagi yerlar, Farg'onaning O'zgan, O'tror va unga tutash barcha yerlari ham sulton davlati hududiga qo'shib olindi. Shu tariqa butun Movarounnahr o'lkasini sulton qo'lga o'tdi. Uning barcha shahar va qishloqlariga sulton o'z kishilarini hokim, shihna (komendant) lavozimlariga tayinladi.

Xorazmshoh Muhammad, yuqorida ta'kidlanganidek, qoraxitoylarni mag'lub etganidan so'ng qoraxoniylar xoni Usmunxon unga qaramlikni tan oldi. Sultonning qizi bo'lmish Xon Sulton unga turmushga chiqdi. Usmunxon sultonga kuyov bo'lgach, turkiylar odatiga ko'ra kelin xonadonida bir yil qolishi lozim edi. Samarqanddagi xorazmliklar shihnasi Do'st Abo Usmunxon yo'qligidan foydalanib, shaharda jabr-zulmini kuchaytirib, nojo'ya ishlarni amalga oshira boshladi. Usmunxon Samarqandga qaytib kelgach, xorazmshoh vakillari, xorazmlik amaldor, harbiylarni qirib tashlashga buyruq berdi. Sulton-

ning qizi Xon Sulton qal'aga yashirilib, jon saqlashga muvaffaq bo'ldi. Usmunxon xorazmshohlar qaramligidan voz kechib, qoraxitoylarga shaharni topshirishni ma'lum qilib, go'rxonga o'z elchilarini yubordi.

Sulton bundan qattiq g'azablanib, o'z qo'shini bilan Samarqand ustiga yurish qildi. Samarqand ahli shahar mudofasida qatnashib, o'z shaharlarini mardonavor tarzda himoya qildilar. Sulton qo'shini Samarqandni egallagach, uch kun davomida shahar ahli jazoga muhtalo etildi. Natijada o'n mingga yaqin odam halok bo'ldi. Sultonning qizi Xon Sulton o'z eri Usmunxonni o'ldirishni talab qildi. Shundan so'ng qoraxoniylar xoni Usmunxon va uning barcha qarindoshlari qatl etildi. Qoraxoniylarga aloqador barcha kishilar o'z oilalari bilan o'limga mahkum etildilar. Qoraxoniylar sulolasining umri shu tariqa 1212-yili o'z nihoyasiga yetdi. Sulton umri tugab borayotgan qoraxitoylarning Movarounnahr chegaralariga yana yurish qilishlarining oldini olish maqsadida 10.000 kishilik qo'shini Isfijob (Sayram)ga yubordi. Naymanlar rahbari Qushlixon esa tez orada qoraxitoylar yerlaridagi hokimiyatni o'z qo'lga oldi.

Sulton shundan so'ng o'z e'tiborini yana janubga–Xuroson, Eron tomonga qaratdi. Fors Iroqi (yoki Iroqi Ajam – hozirgi g'arbiy Eron yerlari) da ichki vaziyat bir necha yillar davomida keskinlashib, o'zaro kurashlarda Ozarbayjon otabelklari, Bag'dod xalifaligi, turli harbiy noib, sarkardalar faol ishtirok etar edilar. 1215-yil Iroqi Ajam (Fors Iroqi) da hokimiyatni olgan Sayfiddin O'g'ilimish (u bir necha yil xorazmshoh xizmatida bo'lgan edi) sulton Muhammad xorazmshoh nomini xutbaga qo'shib o'qidi. Natijada Fors Iroqi gayta sulton izmiga o'tdi. Keyinchalik Eronning Kirmon viloyati ham qo'shib olindi. Shundan so'ng sulton qo'shini Hindiston va Eron oralig'idagi Mikron, so'ngra Balujistonni ham egallashga muvaffaq bo'ldi. Shundan so'ng xorazmlik qo'shin Arab dengizi bo'yidagi O'rmuz bo'g'oziga chiqib, uning hokimi Maqiqni ham bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Tarixchi Ibn al-Asir xorazmshoh hukmini hatto Arabiston yarimorolida joylashgan Ummunda ham tan olib, uning nomini xutbaga qo'shib o'qitishganligini ta'kidlab o'tadi.

1216-yili G'azna, G'ur, Bomiyon yerlari qo'lga olindi, Sulton Muhammad xorazmshoh davlati Sind daryosi bo'yiga chiqib, bevosita Hindiston bilan chegaradosh bo'lib qoldi. Avval boshida Fors Iroqi sulton qo'lga o'tganligiga jim qarab turgan Bag'dod xalifasi an-Nosir hamda Ozarbayjon otabegi¹⁹ O'zbek tez orada mazkur hududdan xorazmshoh vakilini siqib chiqarishga harakat qilishdi. Shu maqsadda

¹⁹ Otabek O'zbek 1225-yilgacha Ozarbayjonda hokim bo'lib turdi. Uni Jaloliddin Manguberdi 1225-yili hokimiyatdan mahrum etgan.

ularning o'zaro kelishuviga muvofiq Fors Iroqi (Iroqi Ajam)dagi xorazmshoh noibi Sayfiddin O'g'limish ismoliylar rahbari Jaloliddin Hasan tomonidan o'ldirildi. Ozarbayjon hokimi Otabek O'zbek Isfahonni, Otabek Sa'd ibn Zangi Ray, Qazvin, Huvor va Simnon yerlarini egal-ladilar. Xorazmshoh bu voqeani eshitgach, 100.000 kishilik qo'shin bilan Iroqi Ajamga yurish boshladi. Ray yaqinida Fors Otabegi Sa'd ibn Zangining qo'shini to'liq mag'lub etildi, o'zi asir olindi. Ozarbayjon tog'liklariga chekingan Otabek O'zbek ham sulton tazyiqidan cho'chib, tez orada tobelikni qabul qildi. Shundan so'ng xorazmshoh Muhammad yerlari tarkibiga Arron, Ozarbayjon, Shirvon va hozirgi Dog'istonning Kaspiy bo'yidagi Darband yerlari ham qo'shib olindi. Sobiq Ozarbayjon Otabegi (hokimi) O'zbek itoatgo'ylik belgisi sifatida o'zi panohtopgan tog'li Farrozin qal'asini ham topshirdi.

Qo'shib olingan yerlarda Sulton Muhammad xorazmshoh nomi xutbalarga qo'shib o'qitilib, uning nomidan tangalar zarb etildi. Shuningdek, xorazmshoh Otabek O'zbekning iltimosini inobatga olgan holda Gruziya qiroli Georgiy IV ga elchi yuborib, bundan buyon Otabek O'zbek yerlari unga qarashli ekanligi, shu bois Ozarbayjon yerlariga «hujum qilishdan tiyilishi»ni talab qildi.

1217-yilga kelib sulton Muhammad xorazmshoh davlati tarkibi-ga Fors Iroqi (Iroqi Ajam), Mozandaron, Arron, Ozarbayjon, Shirvon, Fors, Kirmon, Mikron, Mang'ishloq, Kesh, Seyiston, G'ur, G'azna, Bom-iyon yerlari, jumladan, 400 ga yaqin shaharlar kirdi. Tarixchi an-Nasaviy tili bilan aytganda bu g'alabalarga u o'z «aqd-zakovati bilan er-ishdi va bu g'alabalar bilan o'zini ziynatladi». Sulton qo'shining tez orada Suriya, Kichik Osiyo va Misr tomonga yurish qilishi haqidagi gap-so'zlar esa Yaqin Sharq hukmdorlarining ancha vaqtgacha behalo-vat bo'lishlariga sabab bo'ldi. Iroqdan Hindistongacha, Orol dengizi atroflaridan Arab dengizi sohillarigacha bo'lgan yerlarda hukm sur-gan xorazmshoh Muhammad davlati XIII asr boshlaridagi Sharqning eng buyuk va qudratli davlatiga aylandi.

Shu o'rinda sultonning musulmon Sharqi diniy-ma'naviy rahnamo-si bo'lgan Bag'dod xalifaligi bilan munosabatlari masalasiga ham alo-hida to'xtalish lozim.

Xorazmshohning Bag'dod xalifaligi bilan avval boshida munos-abatlari ancha silliq kechdi. Bir necha marotaba elchilik almashuvi ham sodir bo'ldi. Lekin keyinchalik xorazmshoh Bag'dod xalifaligi-ga o'z ta'sirini o'tkazishga harakat qila boshladi. Endilikda sulton Bag'dod xalifaligidan xuddi saljuqiylar davridек uning oliy hukmron-

ligini tan olishni talab qila boshladi. Bunga tabiiyki, xalifa an-Nosir rad javobini beradi. Sulton va xalifa o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tobora sovuqlashib bordi. 1212-yili xorazmshoh ulamo va imomlar yig'ilishini o'tkazib, ulardan xalifani taxtdan tushirish, asli kelib chiq-ishli Ali ibn Abu Tolib avlodidan bo'lgan A'lomulk at-Termiziyi xalifa qilib ko'tarish xususida fatvo chiqarib oladi. Bag'dod xalifasi an-No-sirning o'z vaqtida g'uriylar sultoni hamda qoraxitoy amirlariga Xo-razmshohga qarshi kurashga chorlovchi maktublarining Sulton Mu-hammadga ayon bo'lishi bu munosabatlarga tamomila chek qo'yishga sabab bo'ldi. Bag'dod so'filarining boshlig'i, shayxlar shayxi, taniq-li zot bo'lmish Shahobiddin Suhrawardiyning (1145-1234) xalifalik elchisi sifatida sulton huzuriga kelishi ham vaziyatni o'zgartirmadi. Muhammad xorazmshoh 1217-yilning kuzida 400000 nafar atrofidagi o'z qo'shini Bag'dod yurishiga jo'natdi. Xorazmshoh oldindan xal-ifalik yerlarini bo'lib olishni, ularni kimlarga iqto sifatida bo'lib ber-ishni ham e'lon qilgan edi. Xorazmshoh qo'shini Hulvon viloyatining Asadobod darasiga yetganida to'satdan havo sovi, uch kecha-yu uch kunduz qor yog'di. Izg'irin sovuq hammayoqni gamab oldi. Jangchi-lar sovuqdan aziyat chekdi, otlar, tuyalarga qiron keldi. Bu ofatdan iztirobga tushgan sulton o'z qo'shini orgaga qaytarishga buyruq berdi. 1218-yil martida sulton xalifa nomini xutbadan chiqarib tash-lashni buyurdi. Albatta, bu xatti-harakati ulamolar va din arboblari-ga ma'qul emasdi. Majdidin Bag'dodiy va uning tarafdorlarining sulton harakatlari-ga qarshiligi Xorazmshoh tomonidan qattiq jazolanishlar-iga sabab bo'ldi.

Sulton tez orada Samargandni o'z poytaxti deya e'lon qilib, 1218-yil aynan shu shaharga kelib o'rtnashdi. Ta'kidlash joizki, xorazmshohlar davlatida o'ziga xos diarxiya, ya'ni ikki hokimlik tuzumi yuzaga kelgan edi. Garchi sulton Muhammad xorazmshoh mutlaq hukmdor, qudrat-li davlat egasi hisoblan-sa-da, aslida, o'z onasi Turkun xotun izmiga to'liq bo'ysunar edi. Ko'p holda sulton farmonlari onasi tomonidan bekor ham qilinardi. Sulton onasiga hech qachon qarshi chiqmas va bu holatni tarixchi an-Nasaviy quyidagicha izohlab, uni ikki sababga bog'lab ko'rsatgan edi: «birinchiidan, onasining unga bo'lgan mehri-ni qadrlashi, ikkinchiidan, mamlakatning barcha amirlari onasining urug'idan ekanligidan». Turkun xotun «jahon hokimi» degan laqabga ega bo'lib, uning shaxsiy muhri (tug'ro)da: «Ismat ud-dunyo vad-din Ulug' Turkun malika niso al-olamiyn» («Dunyo va uning pokdomoni, Ulug' Turkun, olam ayollarining malikasi») degan bitik yozilgan edi.

Turkon xotun poytaxt Gurganjda doimiy tarzda istiqomat qilari, o'z saroysi, ulkan mulklarga ega edi. Sulton bosib olingan yerlardagi eng boy hududlarni, eng yaxshi o'ljalarni onasiga taqdim etar edi. Malika saltanat, moliya ishlarini shaxsan o'zi boshqarar, tegishli tarzda farmonlar berar, noib va amaldorlar tayin etilishini nazorat qilardi va hokazo. Turkon xotun Jaloliddin Manguberdini emas, balki kenja Qutbiddin O'zlagshohni taxt vorisi etib tayinladi.

Chunki O'zlagshohning onasi Turkon xotunning urug'idan edi. Turkon xotun boshqa urug'dan bo'lmish shahzoda Jaloliddinning onasi Oychechakni xush ko'rmas edi. Turkon xotun ko'rsatmasiga ko'ra vaqti-vaqti bilan asir olingan yoki garovda ushlab turilgan shaxslar, sobiq hokimlar qatl etib turilgan.

Xorazmshohlar davlati boshqaruv tartibida an'anaviy dargoh va devon tizimiga rioya qilinardi. Xorazmshohlar davlatida markaziy boshqaruv idorasi «al-majlis ul oliy al faxri at-toji» deb nomlangan bo'lib, uni vazir boshqargan. Vazir – mamlakatda sultondan keyingi eng yuqori mansabdor shaxs bo'lgan. Vazir sultonning bosh maslahatchisi bo'lib, bevosita unga bo'ysungan. Vazir rasmiy marosimlarda, davlatlararo aloqalarda, mustamlakalar bilan olib boriladigan muzokaralarda xorazmshoh nomidan ishtirok etib, sulton va rayyat (fuqarolar) o'rtasida vositachilik qilgan. Barcha davlat amaldorlari, jumladan, amirlar, beklar va harbiy boshliqlar vazirga bo'ysungan. Vazirning vazifalari quyidagilardan iborat bo'lgan:

- as'ho ad-davanin yoki devonxonalar amaldorlarining boshlig'i. Yuqori mansabli amaldorlarni ishga tayinlagan yoki ishdan bo'shatgan;
- davlat amaldorlariga nafaqalar (arzak) va moddiy yordam (mavajib) joriy etish ishlarini boshqargan;
- davlat amaldorlarining hayot uchun zaruriy ozuqa va ashyolar bilan ta'minlanishini belgilagan;
- bojxona va xazina faoliyatini nazorat qilgan;
- sultonga muntazam ravishda hamrohlik qilgan, ba'zi paytlarda qo'shin jo'natib, ularga boshchilik qilgan.

Xorazmshohlar davlatida vazirlik lavozimi katta hurmatga ega bo'lib, o'rta asr manbalarining birida vazir haqida shunday ma'lumot beriladi: «eng yuksak mahkama – vazorat (vazirlik) bo'lib, barcha jamoat ishlari hamda odamlar hayotining to'g'ri yo'ldan borishi u bilan aloqadordir, buning natijasida mamlakatning chiroyi va martabasi ortadi, davlatda tartib va qonunchilik o'rnatiladi... Vazir – idora qilish

qonunlarini biladigan, davlat kelajagini biladigan, hayotiy tajribaga boy, yaxshi ishlarga undovchi, shon-shuhrat va yutuqlarga yetaklovchi, fuqarolar ahvolidan ro'yi-rost xabardor qilib turadigan, ko'rsatmalariga to'la ravishda ishonish mumkin bo'lgan kishi bo'lishi lozim...»

Vazirlarga sadr, dastur, xojayi buzruk kabi unvonlar berilgan. Vazir lavozimidagi shaxs o'zining siyohdoni (dovot) va ma'lum xil movutdan o'ralgan sallasi (dastor) bilan ajralib turgan. Vazir tashqariga chiqqan vaqtda uning oldida dastasi tilla bilan qoplangan to'rtta nayzali kishi yurib borgan. Vazirlar aksariyat arab va fors tillarining bilimdonlari bo'lganlar. Qabul vaqtda vazir hukmdorning o'ng tomonida o'tirgan. Xorazmshohlar davlatida vazir lavozimi dastlab Otsiz davrida paydo bo'lgan edi.

Tarixiy manbalarda Xorazmshohlar saroyida turli mansab, lavozimlar haqida ham ma'lumotlar beriladi:

Amiri shikor – sulton ovlarini tashkil etgan.

Amir ul-a'lam (a'lamdor) – sulton bayroqdori.

Qissador – hafta davomida sulton nomiga yozilgan ariza va iltimosnomalarni yig'ib, payshanbadan jumaga o'tar kechasi sultonga topshirardi edi. U eng obro'li mansabdorlardan biri bo'lgan.

Tashtdor – sulton hammomlari va hovuzlarining boshlig'i. Uning qo'lida ko'plab qullar ham bo'lgan. U sultonga eng yaqin kishilardan biri bo'lgan. Masalan, xorazmshoh Muhammad tashtdori Ayozga ke-yinchalik o'n ming otiq lashkar berilgan. Sulton unga malik (hokim) unvonini ham bergan.

Farrosh – sultonning o'rin-to'shagi saqlanadigan farroshxona boshlig'i bo'lib, uning ixtiyorida g'illam, chodir, ko'rpa-to'shaklar bo'lgan. Farroshga ko'plab o'rgatilgan qullar xizmat qilgan.

Choshnigir – dasturxon yozilgan vaqtda sulton taomlari xavfsizligi uchun javob berardi.

Sharobdor – sulton sharobxonasining boshlig'i.

Xorazmshohlar ijroiya boshqaruvida tug'ro (fusho) devoni rasmiy hujjat, yozishlarini tuzish bilan shug'ullangan.

Istifo devoni – moliya ishlari bilan, ishrof devoni – davlat nazorati tadbirlari bilan, devoni arz – harbiy masalalar, qo'shinni qur'ol-asaha bilan ta'minlash, shaxsiy tarkibni nazorat qilish, harbiy ko'riklar o'tkazish, harbiylarga ajratilgan mulklar nazorati kabilar bilan shug'ullangan.

Devoni xos – maxsus devon hisoblanib, sulolaga tegishli bo'lgan yersuv, mol-mulk, sulton xizmatdagilarga maosh berish bilan mashg'ul bo'lgan.

Tarixiy manbalarda berilgan ma'lumotlarga ko'ra, Xorazmshoh o'z davlatida majburiy umumxalq harbiy ta'lim tizimini joriy qilganlar. Aholining aksariyati harbiy ta'limdan xabardor bo'lgan. Davlatdagi harbiy qo'shin soni davr va yurishlarga qarab o'zgarib turgan. Masalan, 1195-yili harbiy devonxonaning daftarlari qayd etilishicha, xorazmshoh Takish qo'shinida 170 ming nafar otlig askar bo'lgan. 1214-yilda xorazmshoh Muhammadning Fors Iroqi, Ozarbayjonga qilgan yurishida 100 ming nafar suvoriy bo'lgan. 1218-yilgi ko'rikda 150 mingga yaqin otlig, 100 ming piyoda askar mavjudligi qayd etilgan.

1211 va 1212-yillarda qoraxitoylarga qilingan yurishlarda xorazmshoh Muhammad otlig askarlari sonining o'zi 400 ming nafar bo'lganligi alohida tarzda ta'kidlangan. Shuningdek, Bag'dod xalifaligi-ga qarshi yurishda ham 400 ming nafar suvoriy qatnashganligini harbiy devondagi qayd daftarlari ham tasdiqlaydi. Xorazmshohlar doimiy harbiy qismlardan tashqari shaxsiy muhofaza qo'shini (xaras)ga ham ega bo'lib, ular yollanma askarlar (mamulkar) dan tuzilgan edi. Xorazmshoh Muhammad shaxsiy qo'shinida 10 ming nafar kishi bo'lgan. Yuqorida ta'kidlanganidek, eng oliy harbiy boshqaruv – devon al-jaysh (harbiy ishlar devoni) hisoblangan.

Xorazmshohlar yangi isitilo etilgan o'lka va viloyat yerlarini amirlar-ga iqto sifatida taqsimlab berganlar. Ularga o'z navbatida amiral umaro faxriy unvoni berilar edi. 10 ming kishilik suvoriylar guruhiga qo'mon-donlik qilgan kishilarga malik unvoni berilgan. Choparlarga chovush unvoni, ularning boshlig'iga esa muqaddam chovushiya degan nomlar berilgan. Shuningdek, maxsus xufya va ayg'oqchilar bo'limlari ham mavjud bo'lgan. An'anaviy urush qurollaridan tashqari palahmonlar (manjanig), qamal qilish uskunlari (dabbabat), yuradigan minoralar (matarkas), devor buzadigan moslamalar (jamalukat), hujum vaqtida ishlatiladigan narvonlar (salalim) ham bo'lgan. Davlatda ko'plab har-biy jihatdan mustahkam qal'alar mavjud edi (Istahr, Ilol, Hurandiz, Qohira, Ustunavand, Ardahn va boshqalar). Qal'alardagi garnizonlar-ga – musatahfizlar qo'mondonlik qilishgan. Qo'shindagi harbiy nozir – nozir al-jaysh bo'lib, u harbiy devonxona boshlig'ining nazorati ostida faoliyat ko'rsatgan. Davlatda aholi tinchligi bilan shihnalalar o'z odam-lari bilan shug'ullanishgan.

Shihna aholi ichida xavfsizlik masalalariga mas'ul bo'lgan. Urush-dan avval xorazmshohlar, albatta, harbiy kengash chaqirishar, unga yi-rik harbiy sarkardalar, ulamolalar, faqihlar, munajjimlar taklif etilar edi. Xorazmshohlar davlatida, ayniqsa, Takish va Muhammadlar davri-

da madaniy hayot ancha rivoj topdi. Ayniqsa, she'riyat, adabiyot so-hasi gullab-yashnadi. Ular orasida eng ko'zga ko'ringan olim va shoir Rashiddin Muhammad al-Umariy (1115-1182) bo'lgan. U Votvot taxallusi bilan mashhur bo'lib, uch hukmdor – Otsiz, el-Arslon, Takish saroylarida xizmat qilgan.

Votvot arab, fors tillarida nomalar bitishga mohir bo'lgan. Rashi-diddin Votvot ko'plab adabiyot, madaniyat ahliga homiylik qilgan. Un-ing, ayniqsa, «Rasoli» («Nomalar») she'riy to'plami mashhur bo'lgan. Jaloliddin Isfahoniy (vafoti 1192) va uning o'gli Kamoliddin Ismoil-lar (1172-1237) ham ko'zga ko'ringan qasidago'y shoirlar bo'lishgan. Kamoliddin Ismoil ma'noli g'azallari bois «xalqoi maoniy» (ma'nolar yaratuvchi ijodkor) laqabini olgan. Faryobiy (Xoja Zahiriddin Tohir ibn Muhammad) (1160-1202) – iste'dodli shoir bo'lib, Nishopur, Isfa-hon, Tabrizda turli sabablarga ko'ra ko'chib yurib, ijod qilgan. Asirid-din Axsikatiy (vafoti 1184) – xorazmshohlar davrida atog'li shoir va tanig'li ulamo sifatida nom chiqargan. Sulton al-fuzalo (Fozillar sul-to-ni) unvonini olgan bu shoir asli Axsikatda (Farg'ona vodiysidagi sha-har) tug'ilgan bo'lib, keyinchalik Ozarbayjonda ijod qildi. Buxoroda yashab, ijod qilgan Sayfiddin Isfarangiy o'zini Axsikatiyga shogird deb bilib, ko'plab g'azal, qasidalar yozgan.

Xorazmshohlar davridagi atog'li shoirlardan yana biri al-Jandiy (G'iyosiddin Abulmajid Muhammad ibn Hasan ibn Ibrohim)ni adabi-yot ahli «eng go'zal yozuvchi-shoirlardan biri, she'rlari ajoyibdir», deya ta'riflashgan. Shuningdek, Adib al-Xorazmiy (vafoti 1165), Umar Xorazmiy (vafoti 1155), Ahmad Samarqandiy, Rustam Xorazmiy va boshqa shoirlar ham samarali ijod qilishgan.

Xorazmshohlar davlatida tibbiyot ilmi ham rivoj topgan edi. Ma-salan, al-Qoniniy atog'li tabib bo'lib, tibbiyotga oid qator asarlar yozgan. U o'zini Umar Hayyomning shogirdi deb hisoblagan. U xo-razmshoh Otsizga atab «Kitob fil hikma» («Donishmandlik kitobi») asarini, ibn Xorogiy esa tarix va falsafa bo'yicha asarlar yozgan. Sa-lohiyati olim sifatida Otsiz uni o'z saroyiga chaqirib olgan. Jo'g'rofiya sohasida Najib Bakronning «Jahonnomma» nomi xarita va izohli asari e'tiborga molik ishlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Sharqshunos olim Z. Bunyodov Xorazmshohlar davlatining 50 ga yaqin mashhur shoir, olim, ulomalarining nomini sanab o'tgan.

Sulton yangi madrasalar qurilishini, odatda, tanig'li din arboblari-ga topshirgan. Masalan, Xurosondagi bir madrasa qurilishi muftiy va imom Ali Balxiyga, Nishopurdagi madrasa qurilishi muftiy va mudarris imom

Abduliabbor Kufiyga topshirilgan va hokazo. Bu davrda Buxoro yaqinidagi Dehqon degan joyda xalq kutubxonasi ham ochilgan edi.

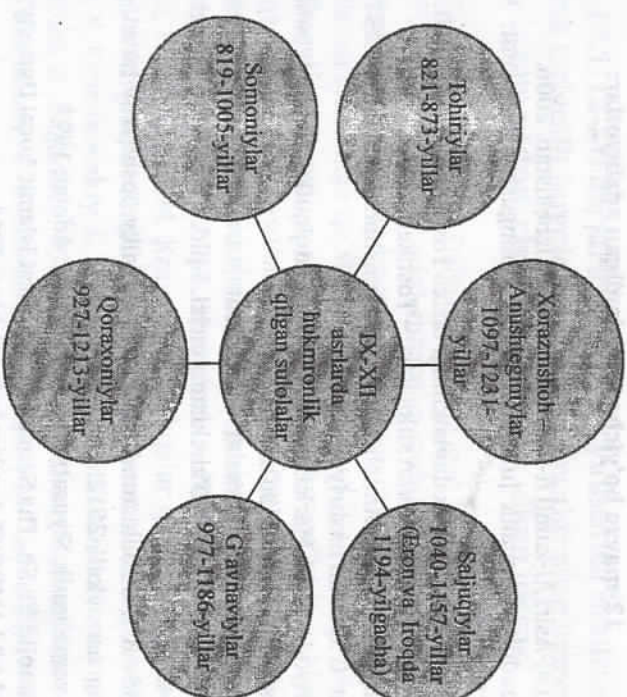
Xorazmshohlar davlatining vazirlari, asosan, Xorazm, Buxoro, Nishopur, Isfahon, Balx, Hirotidan chiqqan arboblardan bo'lgan. Xorazm davlatiga qarashli viloyatlarning ma'muriy boshqaruvida ham mahalliy vazirlar faoliyat ko'rsatishgan.

Xorazmshohlar davlatining markazi Gurganj shahri bo'lgan. Buyuk geograf olim Yoqut Hamaviy mo'g'ullar istilosi arafasida, 1219-yili mazkur shaharda bo'lganida u haqda «Men Gurganj kabi buyuk, boy va go'zal shaharni ko'rmadim», deb yozgan edi. Shahar, ayniqsa, sulton Takish va xorazmshoh Muhammadlar hukmronliklari davrida gullab-yashnadi. Shaharda 50 dan ziyod hunarmandchilik sohalari tarqalgan edi, u ichki va tashqi savdo chorrahalari joylashgani bois savdo-sotiq juda tarqalgan bo'lgan. Gurganj savdogarlari o'z mollarini hatto Ispaniyaga ham olib borib sotganlar. Zakariyo Qazviniy shahar aholisining ko'pligi, undagi Tanura va Maydon mahallalari, Qobilon darvozasi haqida ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Shahar juda obod, xushmanzara, hashamati imoratlariga boy bo'lgan.

Tarixiy manbalarda bundan tashqari birgina Xorazm vohasida 11 ta shahar mavjud bo'lganligi ham qayd etiladi. Mamlakatdagi boshqa eng yirik shaharlar qatorida Buxoro va Samarqand ham tilga olinadi. Birgina Buxoro viloyatida 5 ta shahar, 50 ga yaqin qishloqlar mavjudligi vohaning boy salohiyatidan darak berar edi. Undan tashqari O'rta Osiyoning o'zida xorazmshohlarga tegishli Kesh, Taroz, O'tror, Xo'jand, Termiz, Isfijob, O'zgand, Nasaf, Banokat, Niso, Marv va boshqalar mamlakat hayotida katta rol o'ynaganlar. Xorazmshohlarga tegishli boshqa hududlardagi Nishopur, Isfahon, Sheroz, Hamadon, G'azna, Balx, Ray va boshqalar ham katta shaharlar sirasiga kirib, o'z vaqtida madaniy o'choqlar vazifasini ham o'taganlar.

Xorazmshoh – Anushteginiylar (1097-1231.)

- Anushtegin (taxm. 1077-1097)
- Qutbiddin Muhammad (1097-1127)
- Olovuddin Otsiz (1127-1156)
- El Arslon (1156-1172)
- Olovuddin Takish (1172-1200. Shu davrda 1172-1193 mobaynida inisi Sultonshoh bilan hokimiyat borasida raqobat qilgan)
- Olovuddin Muhammad xorazmshoh (1200-1220)
- Jaloliddin Manguberdi (Mankburni) (1220-1231)

Tayanch so'zlar

Xalifalik, Tohiriyalar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'avnaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, turkiy gvardiya, amir, hojib, ilekxon, qorluq-chig'il, devon, darogoh, qoraxtoy, madrasa, ismoliylik, qarmatchilik, Movarounnahr, Xorazm, xo'jalik hayot, hokim, sulton, Xuroson, sulola, davlat, rais, ustod, vazir, iqto, shihna, ustod, xiroj, o'lpon, saltanat, malik, sulola, xutba.

Savol va topshiriqlar

1. IX-XII asrlarda mavjud bo'lgan davlatlar tarixi haqidagi asosiy yozma manbalarni izohlab bering.
2. VIII asr oxiri–IX boshlarida Movarounnahr va Xurosonda siyosiy vaziyat qanday edi?
3. Abdullohning suv taqsimoti haqidagi qonuni haqida nima deya olasiz?
4. Somoniylar davridagi devonlar faoliyatini qanday izohlaysiz?
5. Qoraxoniylar davridagi ijtimoiy-siyosiy hayot qanday kechgan?
6. Mahmud G'avnaviy siyosiy faoliyatini qanday baholaysiz?
7. «Siyosatnoma» asari haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
8. Xorazmshoh – Anushteginiylar xalqaro munosabatlari qanday kechgan?

12-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ibn al-Asir. Al-kamil fi-t-tarix. Toshkent: Uzbekistan, 2006.
2. Alouddin Atomalik Juva'riy. Tarixi jahongusho. Toshkent: Mumtoz so'z, 2015.
3. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent: Sharq, 2000.
4. Bosfort K. E. Musulmon sulolalari. – Toshkent, 2008.
5. Bunyodov Z. M. Anushtagin – Xorazmshohlar davlati (1097-1231). Toshkent: G'ulom nashriyoti, 1998.
6. Bunyodov Z. M. Markaziy Osiyoga doir tadqiqotlar. Xorazmshohlar davlati. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2012.
7. Buyuk siymolar, allomalar. – Toshkent: Meros (uch kitob), 1996, 1998.
8. Eshov B., Odilov A. O'zbekiston tarixi. I-jild. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
9. Eshov B. J. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.
10. Nizomimulk Siyosatnoma. – Toshkent: Adolat, 1997.
11. Kamoliddin Sh. Tha Samanids. The First Islamic Local Dynasty in Central Asia. LAP LAMBERT Academic Publishing. 2011.
12. Запорожен В. М. Сельджуки. – М.: Воениздат, 2011.
13. Кочнев Б. Д. Нумизматическая история караханидского каганата (991-1209 гг.). – М.: Евразия, 2005.

13-MAVZU. O'RTA OSIYO XALQLARI TARIXIDA IX-XII ASRLARDA YUZ BERGAN UYG'ONISH DAVRI. AJDODLARIMIZNING JAHON SIVILIZATSIVASIGA QO'SHGAN HISSASI

Reja

- 13.1. IX-XII asrlarda madaniy yuksalish omillari. O'rta osiyolik buyuk qomusiy allomalarning insoniyat tamadduni rivojiga qo'shgan ulkan hissasi.
- 13.2. Xorazm Ma'mun akademiyasida ilm-fanning rivojlanishi.
- 13.3. IX-XII asrlarda islom dini va tasavvuf tarixatlari. Buyuk muhaddis va dinstunos olimlar.
- 13.4. Me'morchilik va san'at.

13.1. IX-XII asrlarda madaniy yuksalish omillari. O'rta Osiyolik buyuk qomusiy allomalarning insoniyat tamadduni rivojiga qo'shgan ulkan hissasi

IX-XII asrlarda O'rta Osiyo hududida yuz bergan madaniy Uyg'onish (Renessans), uning tarixi, mazmun-mohiyati, shu davrda ijod qilgan buyuk allomalarning hayoti va ijodi, ularning bashariyat ilm-fani, madaniyati ravnaqiga qo'shgan ulkan hissasi hamisha jahon olimlarning diqqat markazida turgan. G'arb tarixshunosligida ushbu masala bilan qator olimlar, xususan G.fon.Gryunebaum, A.Mets, L. Daxiyat, F. Lot, U. Uott, K. Brokkelmann, V. Shpuler, K. Bosvort, J. Sarton, L. Massinon, E. Videman, M. Meyerhof, F. Krenkov, A. Z. V. To'g'on, S. Nasr, F. Rouzentel, M. Krauze va boshqalar qator tadqiqot ishlari amalga oshirganlar. Shuningdek, rus va sovet olimlaridan V. V. Bartold, I. Y. Krachkovskiy, S. P. Tolstov, M. E.Masson, I.I.Umnyakov, B. A. Rozenfeld, A. Sagadeev, P. G. Bulgakov, o'zbek olimlaridan ya. G'ulomov, I.Mo'minov, O. I. Islomov, U. Karimov, M. Xayrullayev, B. Ahmedov, I. Abdullayev, N. Ibrohimov, A. O'rinboyev, A. Irtsov, A. Nosirov, I. Nizomiddinov, A. Ahmedov, H. Hasanov, F. Sulaymonova, N. Komilov, D. Yusupova, U. Uvatrov, S. Karimova, Sh. Kamoliddinov va boshqalar qo'yilgan masalaning turli jihatlari ochib berishga muvaffaq bo'ldilar.

Bizning davrimizgacha IX-XII asrlar madaniyati, ilm-fan va falsafiy tafakkur rivojiga doir anchagina manbalar yetib kelgan. Masalan, Yوقت al-Hamaviy (1179-1229) «Irshod al-arib ila ma'rifat al-adib» asarida IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo va Xurosonda yashagan mashhur va iste'dodli fan va madaniyat arboblari haqida, jumladan, Mahmud ibn Aziz al-Xorazmiy, Ahmad ibn Muhammad Abul-Fadl, Ahmad ibn Muhammad Abul-Husayn al-Xorazmiy, Hasan ibn al-Muzaffar Abu-Ali, Ali ibn-Iroq, Abulhasan al-Xorazmiy, Muhammad ibn-Abul-Qosim Bayjuq, Abul-Fadl al-Xorazmiy al-Odamiy, Nosir ibn Abd-as-Sayid ibn Ali al-Xorazmiy, al-Nahviy al-Adib, Yusuf ibn Abu Bakr ibn-Muhammad Abu-Yoqub as-Sakkokiy (Xorazmdan), Al-Qosim ibn-al-Muhammad ibn Muhammad al-Muhammad al-Xorazmiy kabi adib va faylasuflar haqida batafsil ma'lumotlarni beradi.

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan saltanatlar va ularni boshqargan hukmron sulolalar haqida Muhammad ibn Mansur Marvrudiy o'zining «Tarix-i Muborak-shoh» asarida qimmatli ma'lumotlar bergan. Bu asarda nafaqat o'sha davr siyosiy va ijtimoiy ha-

yoti, shuningdek, ilm-fan, adabiyot va madaniy yuksalish haqida keng ma'lumotlar yozib qoldirilgan.

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo va Xurosondagi madaniy hayot, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy munosabatlar, ilm-fan, adabiyot va san'at sohalari yuz bergan yuksalish, ya'ni ilk Uyg'onish haqidagi qimmatli ma'lumotlar boshqa ko'pgina manbalarda va boy ma'naviy merosimizni o'rganishga bag'ishlangan ijodiy ishlarda har tomonlama keng sharhlab berilgan.

Ilm-fan, madaniyat va san'atda o'ziga xos o'zgarish yasagan qomusiy bilim sohiblari, olim, fozil va barkamol shaxslar yashagan ilk o'rta asrlar zamoni Sharq Uyg'onish davri nomi bilan ma'lum. O'zining ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy belgilariga ko'ra bu davr XV-XVI asrlarda G'arbiy Yevropa mamlakatlaridagi madaniy hayot, ilm-fan, falsafiy tafaktur sohasidagi buyuk yuksalishlar yuz bergan Renessans davriga ham qiyos qilinadi.

Sharq Renessansi iborasi va fikri ilk bor Yevropalik sharqshunos olim A.Metsning «Musulmon Renessansi» kitobida ilgari surilgan edi. Bu IX-X asrlardagi arab xalifaligi tarixiga bag'ishlangan kitob ko'plab olimlarning diqqat-e'tiborini jalb qildi.

Sharqda Uyg'onish davri deganda ko'pchilik olimlar davrning madaniy taraqqiyot sohasidagi muvaffaqiyatlarini nazarga olib, Uyg'onish g'oyasini muayyan bir tarixiy davrga xos ilm-fan, madaniyatning yuksalishi degan ma'noda talqin etadilar. Ularning fikricha, Sharq Renessansi insoniyatning madaniy-tarixiy taraqqiyotidagi anashu yuksalish davrlaridan biridir. «Renessans» (Uyg'onish) tushunchasi esa Sharqqa nisbatan shartli ravishda qo'llaniladi: Sharq Renessansi deganda G'arb mamlakatlarida XV-XVI asrlarda yuz bergan Uyg'onish davri an'alariga o'xshash yoki shularga yaqin hodisalar ko'zda tutilishi qayd qilinadi. Muammoga mana shu nuqtayi nazardan qarashda, o'zlarining qadimiy tarixiy an'alariga ega bo'lgan barcha xalqlarning nafaqat qadimgi madaniyatning, xususan, yunon madaniyat va ellinizm an'alarining tiklanishi, balki o'z qadimiy madaniyati, milliy qadriyatlarining ham qayta tiklanishi ko'zda tutiladi.

Sharq va G'arb Uyg'onish davrlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy negizlarning turlicha holatlarini ko'rsatish bilan birga IX-XII asrlarda Sharq musulmon mamlakatlaridagi Uyg'onishning Yevropa Renessansi arafasida jahon madaniyati taraqqiyotidagi muhim bosqich bo'lganini yoddan chiqarimaslik lozim. Sharq Uyg'onish davri tarafdorlarining ko'pchiligi bu nuqtayi nazarni e'tirof etadi.

lar. Ammo ular Sharqqa nisbatan Renessans – tiklanish, Uyg'onish istilohini shartli ravishda ishlatish mumkin deb hisoblaydilar.

Ming yilliklar davomida turli sivilizatsiya va madaniyatlar, jahon savdo yo'llari chorrahasida joylashgan o'lkamiz hududida o'ziga xos bebaho ma'naviy qadriyatlar va madaniyat mavjud bo'lgan. Ilg'or madaniyat, ilm-fan xalifalik hukmi davrida aynan yurtimiz hududida rivoj topgan bevosita Bag'dod xalifaligidagi musulmon Uyg'onish davri, ilm-fan, madaniyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Ulkan xalifalik hududlarida taraqqiyot darajasi turlicha o'lka va xalqlarning bir davlatga birlashuvi, ular o'rtasida tegishli munosabatlarning o'rnatilishi, iqtisodiy hayotining ravnaq topishi ichki va tashqi savdo aloqalari rivojiga turtki bo'ldi. Bu esa xalifalik xalqlari madaniyatining yuqori taraqqiy etishiga ham turtki bo'ldi. Bu davrda metallurgiya, tog'-kon, to'quvchilikda yangiliklar tabiiq etildi, qog'oz, sopol, shisha ishlab chiqarish, foydali qazilmalarni qazib olish, qishloq xo'jaligida sun'iy sug'orish, gidrotexnik inshootlardan foydalanish, irrigatsiya shoxobchalarini qurish, turli o'simliklarni ekib, ko'paytirish yo'lga qo'yildi. Hunarmandchilikning ko'plab sohalari rivojlanib, turli buyumlar soni va sifati o'sdi, ichki va tashqi savdo aloqalari juda rivojlandi.

Daryo va dengizlarda ham yangi savdo yo'llari yurishi boshlandi. Shu davrda yuzaga kelgan ko'plab afsona, rivoyat, hikoyat, jumladan, «Ming bir kecha» e'taklarida mazkur davr qahramonlari faoliyati adabiy talqinda, sharqona lutf bilan bayon etilgan edi. Ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi keng ko'lami o'zgarishlar turli muammolarni keltirib chiqarar edikti, buni faqat ilm-fan yechishga qodir bo'lgan. Xususan, tabiiy fanlar, matematika, astronomiya, geometriya katta inshootlarni qurish, kemasozlik, savdo-sotiq uchun zarur bo'lgan. Aholi joylashuvi, ko'payishi, shaharlarning taraqqiy topishi tibbiyot faniga ehtiyojni tug'dirgan bo'lsa, hunarmandchilik, tog'-kon sanoati uchun geologiya, mineralogiya ilmidan boxabarlik taqozo qilingan. Taraqqiyot, shuningdek, al-kimyoning rivojiga keng yo'l ochadi. Ulkan xalifalik hududida arab tili nafaqat vosita tili, balki ilm-fan tili ham aylandi. Shu davrda yaratilgan aksariyat ilmiy adabiyotlar arab tilida bitilar edi. Abbosiy xalifalar (750-1258) davrida yuqorida ta'kidlangan o'zgarishlar yanada taraqqiy etdi, islom madaniyati, ilm-fan yuqori cho'qqiga chiqdi. Xalifalik o'z davlat boshqaruvi, turmush tarzi, urf-odat, madaniyat, me'morliklik sohalarda ko'proq sharqiy hududlar, xususan, Movarounnahrndan namuna oldi, ko'p holatda Eron, Xuroson, Movarounnahr zaminidan chiqqan arboblal xalifalik ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynay

boshladilar. Abbosiylar davrida yaratilgan ma'naviy boylikda ajdodlarning ulkan hisssasi mavjud edi.

762-yili xalifalik poytaxti Damashqdan Bag'dodga ko'chdi. Tez orada Bag'dod xalifalik ilmiy markaziga aylandi. Abbosiy xalifalardan Horun ar-Rashid (786-809), ayniqsa, al-Ma'mun (813-833) nafakat ilm-fanga xayrixohlik bilan qaradilar, balki uning rivojiga ham homiylik qildilar. Horun ar-Rashid davrida Bag'dodda tashkil etilgan kutubxonada ko'plab noyob kitoblar jam etilib, boshqa tillardagi adabiyotlarni tarjimonlar arab tiliga o'g'irar edilar.

Al-Ma'mun (813-833) hukmronligi davrida ilm-fan sohasiga homiylik yanada kuchaydi. Tabobat, falsafa, astronomiya, matematika fanlariga oid yunon, suriya, sanskrit, pahlaviy, xorazm tillaridagi asarlar arab tiliga tarjima qilindi. Al-Ma'mun diniy ilmlar, falsafa, aniq fanlar bilan qiziqqan va o'zi ham ular bilan muntazam shug'ullangan. Uning bevosita homiyligi ostida Yunoniston, Hindiston, Rum, Eron va Marvdan «Bayt al-hikma»ga katta miqdorda turli mavzudagi kitoblar kelib tushgan. Muhammad Muso al-Xorazmiy, Javhary, Ahmad Farg'oni, al-Marvaziy, Ali al-Marvaziy va boshqalar keyingi ijodiy faoliyat yuritish uchun Bag'dodga taklif qilindi. Shu tariqa xalifalik poytaxti Bag'dodda «Bayt ul-hikma» («Donishmandlar uyi») – «xalifa Ma'mun akademiyasi» tashkil topdi. Ilm markazida, nemis tadqiqotchisi H.Zut'er ta'kidlaganidek, olimlarning aksariyati Xuroson, Movarounnahr, Baqtriya, Farg'onadan bo'lgan.

Shu tariqa aksariyat O'rta Osiyo zaminidan chiqqan olimlar qo'li bilan arab tilidagi ilm-fan yuzaga keldi. Yevropada keyinchalik katta xatoga yo'l qo'yilib, ularning barchasini «arab olimlari» deb atashgan edi. «Bayt ul-hikma»da yunon fani, hind – sanskrit madaniyatini o'rganildi, tibbiyot, astronomiya, matematikaga oid adabiyotlar tarjima qilindi, ularning ba'zilariga shart yozildi, zamonaviy algebra, geometriya, optika asoslari yaratildi, kimyo fani juda taraqqiy topdi. Akademiyaga nafakat tarjima va tahlil ishlari bilan, balki ilmiy asondagi ekspeditsiyalarni ham uyushtirgan. Masalan, 830-yili al-Xorazmiy rahbarligida G'arbiy Hindiston, keyinchalik Vizantiyaga safarlar uyushtirilgan. Shu davrda nafakat poytaxt Bag'dod, balki Kat, Marv, Buxoro, Samarqand, Balx va boshqa O'rta Osiyo hududlaridagi shaharlarda ham ilm-fan keng taraqqiyot topa boshlagan. Islom dini Qur'on va hadislardagi ta'limotda ilimga intilish, diniy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy ilmlarni ham egallashtirish imkoniyatini namoyon qildi. Bu esa o'z navbatida oddiy aholi ichida ham xat-savod chiqargan.

ish, badiiy adabiyotdan boshlang'ich ma'lumot olish, islom diniga oid bilimlar ko'nikmasiga ega bo'lish, afsona, rivoyat, doston, ertaklardagi qahramonlarni madh etish imkoniyatini yuzaga keltirdi. Natijada she'riyat, adabiyot yuksak darajada rivojlana bordi. Rasmiy doirada ilm-fan, ma'rifatni qo'llab-quvvatlash mazkur soha vakillari obro'-e'tiborining nihoyatda yuksak mavqega erishuviga sabab bo'ldi. Islom dinining birlashtiruvchi kuchi tufayli ilm-fan va madaniyat bobida ulkan muvaffaqiyatlar qo'lga kiritildi. Aksariyat zamonaviy fanlarning poydevori ham aynan shu davrda qo'yildi.

Fanda «Uyg'onish davri» atamasi G'arbiy va Markaziy Yevropa mamlakatlarida XIV-XVI asrlardagi rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalash uchun ishlatilgan. Birinchi marotaba «Uyg'onish» atamasini XVI asr italyan rassomi va tarixchisi J. Vazari o'z asarlarida ishlatadi. «Uyg'onish», «Uyg'onish davri» atamalari XIV-XVI asr ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish mohiyatini ochib bermasdan, ko'proq antik davr merosini, ya'ni antik madaniyatga o'xshash madaniyatni qaytadan «tirilishi», «Uyg'onishi» ma'nosida ishlatila boshlandi. Keyinchalik fanda bu atama keng qo'llanila boshlandi. Shu ma'noda ko'pchilik tadqiqotchilarning IX-XII asrlar O'rta Osiyo xalqlari tarixida madaniyatning rivojlanishini o'ziga xos xususiyatlarini ham «Uyg'onish» davri atashi to'liq maqsadga muvofiqdir.

IX-XII asrlar O'rta Osiyo xalqlari tarixida moddiy va ma'naviy hayotning rivojlanishida oldingi davrlarga nisbatan keskin yuksalish davri bo'ldi. VIII asrda Arab xalifaligi hozirda O'rta Osiyo deb atalmish hududni fath etib bo'lgan, bosib olingan yerlarda islom dini keng yoyilib, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy hayot Arab xalifaligi tartib-qoidalariga butunlay bo'ysundirilgan edi. Xalifalik tarkibiga kiritilgan o'lkalarda faqat islom dinigina emas, balki arab tili va uning imlosi ham joriy etildi. Chunki arab tili xalifalarning davlat tili bo'lsa, islom dini uning mafkurasi edi. Shu sababli bu mamlakatlarda arab tilini o'zlashtirishga intilish kuchli bo'lgan. Islomni qabul qilgan aholining arab tili bilan mulog'oti, ibodat vaqtlarida Qur'on suralarini tilovat qilishdan iborat bo'lgan bo'lsa, mahalliy zodagonlar arab tilini xalifalik ma'murlari bilan yaqinlashish va mamlakatda o'z siyosiy mavqelarini tiklab, uni mustahkamlashning garovi deb hisoblaydilar. Arab tiliga bo'lgan bunday ehtiyoj va intilish tufayli ko'p vaqt o'tmay Movarounnahrda hatto o'z ona tilidan ko'ra arab tili va yozuvini yaxshi o'zlashtirib olgan bilimdonlar paydo bo'ldi. Chegaralari borgan sari kengayib, ulkanlashib bo'ryotgan xalifalik uchun ilm ahli suv va havodek zarur bo'lib qoldi.

IX-X asrlarga kelib Movarounnahr hududida mustaqil davlatlarning tashkil topishi ularda siyosiy bargzorlik, iqtisodiy rivojlanish va madaniy hayotning ravnaqiga katta ta'sir ko'rsata boshladi. Buxoro, Samarqand, Gurganj va Marv kabi shaharlar ilm-fan va madaniyat markazlari sifatida shakllanib, rivojlana boshladi.

Yoqut al-Hamaviy «Mo'jam al-buldun» asarida shunday yoza-di: «Movarounnahr eng ko'rkam, eng unumdor va xazinasi ko'proq o'lkalardandir. Aholisi esa yaxshilikka va saxovatga rag'batli, chiqqan kishiga kamtarlik bilan muomala qiluvchi, qo'llarida bori-ni baham ko'ruvchidirlar. Agar bir xonadonda bir kechada yuz, ikki yuz yoki ko'proq odamlar ot ulovlari bilan mehmon bo'lsa, ulovlariga yem-xashak, o'zlariga taom va ko'rpa to'shaklar ham topish mumkin edi. Uy egalari esa bu narsa doimiy odat bo'lganligi uchun hech qiy-nalmasdilar. Movarounnahr aholisining ko'pchiligi o'z mablag'larini bog'-rog' barmo qilishga, yo'llarni ta'mirlashga sarf qilishga odatlan-ganlar. Ko'rkamlikda esa butun dunyoda Buxorodan go'zal joy yo'q».

Yuqorida ko'rib o'tilganidek, IX-XIII asr boshlarida O'rta Osiyoda Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davlatlari hukm surdilar. Bu davlatlar xalqaro maydonda o'z mavqeyi va to'g'an o'rni jihatidan katta e'tibor va nufuzga ega bo'ldilar. Ahmad, Nasr, Ismoil Somoniy, Alptekin, Mahmud G'aznaviy, To'g'rukbek, Sul-ton Sanjar, Otsiz, Takash singari tadbirkor va uzoqni ko'ra oladigan davlat arboblari davrida O'rta Osiyoda hayotning barcha jabhalarida yuksalishlarga erishildi, davlat hokimiyati mustahkamlandi, nisbatan tinchlik, osoyishtalik va bargzorlik vujudga keldi.

O'rta Osiyo hukmdorlari ilm ahli bilan yaqinlashib, mamlakatni boshqarishda ularning bilimni va maslahatlaridan foydalandilar. Hukm-dorlarning aksariyati bu davrda o'z saroylarida olim, sho'r va usta san'atkorlar, turli sohalar bo'yicha qimmatbaho kitoblarni to'plashga odatlandilar. Saroyga jalb etilgan olim va sho'rlar, kutubxonalaridagi nodir qo'lyozma asarlar bilan mag'rurlanadilar.

Damashq, Qohira, Bag'dod, Kufa, Basra va boshqa katta shaharlar-da O'rta Osiyodan borib fan, madaniyat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shgan ajdodlarimiz soni bu davrga kelib ko'paya bordi. Bag'dod shahri Sharqning ilm-fan markazi sifatida olamga tanildi, chunki IX asrda bu yerda «Bayt ul-hikma» («Donishmandlar uyi») Sharqning o'ziga xos fanlar akademiyasi tashkil etilgan edi. Bunga monand holda X asr oxirlarida Xorazmda ham xorazmshoh Ma'mun davrida (995-997) «Donishmandlar uyi» – «Bayt ul-Hikma», «Ma'mun aka-

demiyasi» (Xorazm) tashkil topdi. Bu ikki ilm o'choqlarida Sharqning mashhur va ma'lum olim-u allomalari tahsil olganlar. Ular orasida Ah-mad Farg'oniy, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino va boshqa buyuk allo-malarning nomlari bor.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783-850). Buyuk matematik, astronom va geograf Muhammad al-Xorazmiy VIII asrning oxiri va IX asrning birinchi yarmida yashab ijod etdi. Bu davrda Movarounnahr va Xuroson arab xalifaligi tarkibiga kirar edi.

Xorazmiy dunyo fani taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. U algebraning asoschisi edi. «Algebra» so'zining o'zi esa uning «Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala» nomli risolasidan olin-gan. Uning arifmetika risolasi hind raqamlariga asoslangan bo'lib, ho-zirgi kunda biz foydalanadigan o'nlik pozitsion hisoblash sistemasi va shu sistemadagi amallarning Yevropada tarqalishiga sabab bo'ldi. Olimning «al-Xorazmiy» nomi esa «algoritim» shaklida fanda abadiy o'rnatib qoldi. Uning geografiyaga doir asari esa arab tilida o'nlab geografik asarlarning yaratilishiga zamin yaratdi. Xorazmiyning «Zij»i Yevropada ham, Sharq mamlakatlarida ham astronomiyaning rivoj-lanish yo'lini ko'rsatib berdi. Lekin, afsuski, fanning bir necha tar-moqlariga asos solgan, «o'z davrining eng buyuk matematigi va agar barcha shart-sharoitlar nazarga olinsa, hamma davrlarning ham eng buyuklaridan biri» (J. Sartori) bo'lgan bunday siymoning hayoti haqida ma'lumotlar deyarli saqlanmagan.

Xorazmiy Xorazm o'lkasida tug'ilib, o'sdi. Adabiyotlarda 783-yil uning tug'ilgan yili deb qabul etilgan. U dastlabki ma'lumot va turli sohadagi bilimlarni, asosan, o'z yurtida, O'rta Osiyo shaharlarida ko'pgina ustoz-lardan olgan.

Ma'lumki, al-Ma'mun 809-yildan Marvda dastlab xalifa Xorun-ar-Rashidning noibi, so'ng 813-yildan boshlab xalifa sifatida faoliyat yuritadi 819-yili Bag'dodga ko'chadi. Al-Ma'mun Marvda bo'lganida Xorazmiyni, movarounnahrlik va xurosonlik boshqa olimlarni o'z sa-royiga jalb qilgan.

Xalifa al-Ma'mun davrida Bag'dodda Markaziy Osiyo va Xuroson-dan kelgan bir guruh olimlar ijod etgan. Ular orasida Xorazmiy bilan bir qatorda Marvdan Yahyo ibn Abu Mansur, al-Farg'oniy, Habash al-Marvaziy, Xolid ibn Abdumalik al-Marvarrudiy, Forobdan Abul Ab-bos al-Javhariy va boshqa olimlar bor edi.

Bag'dodda al-Ma'mun otasi tomonidan asos solingan ilmiy markaz – «Bayt ul-hikma» faoliyatini har tomonlama takomillashtirib, ung-

yirik davlat muassasasi tusini berib, avvaliga tarjimonlik faoliyatini keng ko'lamda rivojlantirdi. Vizantiya, Hindistondan ko'plab kitoblarni keltirib, «Bayt ul-hikma»ning faoliyat doirasi birmuncha kengaytirildi, uning qoshida ikkita yirik rasadxona: birinchisi 828-yilda Bag'dodning ash-Shammosiya mahallasida, ikkinchisi Damashq yaqinidagi Kasiyun tog'ida 831-yilda barpo etildi. Ikkala rasadxonaning ham faoliyatini O'rta Osiyo va Xurosondan kelgan olimlar boshqaradi. Xorazmiy bu ilmiy markazning mudiri sifatida uning faoliyatini kuzatib turadi.

Xorazmiy bilan Bag'dodda, keyinchalik «Ma'mun akademiyasi» nomi bilan tanilgan «Bayt ul-hikma»da Suriya, Iroq, Eron va xalifalikning boshqa yerlaridan kelgan olimlar ham faoliyat ko'rsatishgan. Biroq ular orasida o'rta osiyoliklar salmoqli o'rinni egallagan. Xorazmiy ana shunday ilmiy muhitda yashab ijod qildi. U 850-yilda Bag'dodda vafot etdi.

Xorazmiy qalamiga mansub 20 dan ortiq asarlarning faqat 10 tasi bizgacha yetib kelgan. Bular «Al-jabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob» – algebratik asar, «Hind hisobi haqida kitob» yoki «Qo'shish va ayirish haqida kitob» – arifmetik asar, «Kitob surat-ul-arz» – geografiyaga oid asar, «Zij», «Asturlab bilan ishlash haqida kitob», «Asturlab yasash haqida kitob», «Asturlab yordamida azimutni aniqlash haqida», «Kitob ar-ruhoma», «Kitob at-tarix», «Yahudiylarning taqvimini va bayramlarini aniqlash haqida risola». Bu asarlarning to'rttasi arab tilida, bittasi Farg'oniyning asari tarkibida, ikkitasi lotincha tarjimada saqlangan va qolgan uchitasi hali topilgan emas.

Xorazmiyning arifmetik risolasi qachon yozilgani noma'lum. Biroq unda olim algebraga oid risolasini eslaydi. Demak, bundan Xorazmiy arifmetik risolani algebratik risoladan keyin yozgani ma'lum bo'ladi. Bu risola XII asrda Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilingan. Tarjimaning XIV asrda ko'chirilgan yagona qo'lyozmasi Kembrij universiteti kutubxonasida saqlanadi. Risola «Diksit Algorizmi», ya'ni «Al-Xorazmiy aytdi» iborasi bilan boshlanadi. Bundan keyin Xorazmiy to'g'ri hind raqamining sonlarni ifodalashdagi afzalliklari va ular yordamida har qanday sonni ham kiska qilib va osonlik bilan yozish mumkinligini aytdi. Asarning lotincha qo'lyozmasida hind raqamlari ko'pincha yozilmay, ularning o'rni bo'sh qoldirilgan yoki ahyon-ahyonda 1, 2, 3, 4, 5 sonlarga mos keladigan hind raqamlari yozilgan. Ko'pincha esa hind raqamlari o'sha davrda Yevropada keng tarqalgan rim raqamlari bilan almashtirilgan.

Xorazmiy hind raqamlari asosida o'nlik pozitsion sistemada sonlarning yozilishini batafsil bayon qiladi. U sonlarning bunday yozilishidagi qulayliklar, ayniqsa, nol ishlatilishining ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Keyin Xorazmiy arifmetik amallarni bayon qilishga o'tadi. Bunda Xorazmiy sonlarning martabalarini, ya'ni razryadlarini e'tiborga olishni hamda nolni yozishni unutmastikni uqtiradi, aks holda natija xato chiqadi, deydi u.

Xorazmiyning arifmetik risolasi XII asrda yuqori, Ispaniyada sevilialik Ioann tomonidan qayta ishlangan. Keyinchalik to yangi davrgacha Yevropa olimlari Xorazmiy risolasiga qayta-qayta murojaat qilib, u asosida darsliklar yozganlar. Bu qayta ishlangan nusxalar va darsliklarning nomida «Algorizm kitobi» degan ibora bo'lgan.

Xorazmiyning eng yirik astronomik asari – uning «Zij»idir. Olim bu asarini 830-yil atrofida yozgan. Xorazmiy «Zij»i xalifalikdagi dastlabki astronomik asarlardan edi.

Asar 1037-yil ko'chirilgan yagona arabcha nusxasida bizgacha yetib kelgan bo'lib, bu nusxa Strasburg universiteti kutubxonasida saqlanadi.

Geografiyani iqlimlar nazariyasiga to'la rioya etgan holda birinchi marta Xorazmiy bayon qiladi. U yerning ma'mur, ya'ni insonlar yashaydigan obod qismini yetti iqlimga ajratadi. Xorazmiy qadimgi yunon olimi Ptolemeydan farqli o'laroq mintaqalar, mamlakatlar va ularidagi geografik joylarni emas, balki 1-iqlimdan to 7-iqlimgacha joylashgan joylarni tavsif etadi.

Xorazmiy asarlari dunyoning turli kutubxonalarida saqlanadi. Uning asarlari G'arb va Sharq tillariga tarjima etilgan.

Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Nosir al-Farg'oniy (797-865) O'rta Osiyolik olimlar orasida buyuk astronom, matematik va geograf sifatida shuhrat qozongan.

Olimning to'liq ismi Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oniydir. Manbalarda uning farg'onalik ekanligidan tashqari deyilgan yoki boshqa ma'lumotlar saqlanmagan.

Al-Farg'oniy Farg'ona vodiysining Qubo (Quva) qishlog'ida tug'ilgan. Shunisi ma'lumki, al-Farg'oniy xalifa Xorun ar-Rashidning Sharqiy yerlaridagi muovini, o'g'li Abdullonning (bo'lajak xalifa al-Ma'munning) Marvdagi olimlari doirasiga kirgan. 819-yil al-Ma'mun butun saroy a'yonlari va ulamlari bilan birga Bag'dodga ko'chadi. Ular orasida al-Farg'oniy ham bor edi.

Nihoyat, al-Fargʻoniyning hayoti haqidagi eng soʻnggi va eng aniq xabar 861-yil bilan bogʻlanadi. Mavjud maʼlumotlarga koʻra, u shu yili Qohira yaqinidagi Ravzo orolida nilometrni, yaʼni Nil daryosi suvi sathini belgilovchi uskunani yasagan.

Al-Fargʻoniyning hayoti haqidagi maʼlumotlar juda kam boʻlganligiga qaramay, oʻrta asrlarda Sharqda uning nomi mashhur boʻlgan. Ibn an-Nadim (X asr), Ibn al-Qiftiy (XII-XIII asrlar), Abul Faraj Bar Ebrey (XI asr), Hoji Xalifa (XVII asr) kabi Sharq fihristchilari uni oʻz asarlarida salohiyatli olim sifatida eslatadilar.

Al-Fargʻoniyning asosiy astronomik asari «Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum kitobi» («Kitob al-harakat as-samoviya va javomi ilmi an-nujum») XII asrda Yevropada lotin tiliga ikki marta va XIII asrda boshqa Yevropa tillariga ham tarjima qilinganidan soʻng uning lotinlashtirilgan nomi «Alfraganus» shaklida Gʻarbda bir necha asr davomida keng tarqaladi. Uning bu kitobi shu asrlar davomida Yevropa universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini oʻtadi. Al-Fargʻoniy asarining lotincha tarjimasi birinchi marta 1493-yilda nashr etilgan boʻlib, u eng qadimgi nashr qilingan kitoblardan hisoblanadi. 1669-yili mashhur golland matematigi va arabshunosi Yakob Golius al-Fargʻoniy asarining arabcha matnini yangi lotincha tarjimasi bilan nashr etganidan soʻng al-Fargʻoniy va uning asarining Yevropadagi shuhrati yanada ortdi. Yevropa Uygʻonish davrining buyuk namoyondalaridan biri boʻlgan mashhur olim Regiomontan XV asrda Avstriya va Italiya universitetlarida astronomiyadan maʼruzalarni al-Fargʻoniy kitoblaridan oʻqigan. Al-Fargʻoniy nomini Dante (XV asr) va Shiller (XVIII asr) ham eslagan.

Hozirgi kunda al-Fargʻoniyning sakkizta asari maʼlum boʻlib, ularning hammasi astronomiyaga aloqador. Ular quyidagilardir: yuqorida tilga olingan asar, odatda, uni «Astronomiya asoslari haqida kitob» nomi bilan ham atashadi, qoʻlyozmalari dunyo kutubxonalarining deyarli barchasida bor. «Asturlub yasash haqida kitob» qoʻlyozmalari Berlin, London, Mashhad, Parij va Teheron kutubxonalarida, «Asturlub bilan amal qilish haqida kitob» birgina qoʻlyozmasi Rampurda (Hindiston), «Al-Fargʻoniy jadvallari» qoʻlyozmasi Patnada (Hindiston), «Oyning Yer ostida va ustida boʻlish vaqtlarini aniqlash haqida risola» – qoʻlyozmalari Gota va Qohirada, «Quyosh soatini yasash haqida kitob» – qoʻlyozmalari Halab va Qohirada saqlanadi. «Al-Xorazmiy «Zij»ining nazariy qarashlarini asoslash» asari Beruniy tomonidan eslatiladi, lekin qoʻlyozmasi topilmagan.

Mazkur asarlarning birinchi 1145-yildan boshlab lotin tiliga bir necha marta tarjima qilingan. Bu tarjimalarning barchasida al-Fargʻoniy ismi lotinchada «Alfraganus» shaklida yozilib, shu shaklda fanga kirib qoldi.

Fargʻoniyning nomi Xorazmiy kabi butun Sharq va Gʻarbda mashhurdir. Oʻrta asrda tabiiy-ilmiy bilimlarning rivojiga ulkan hissa qoʻshgan olim sifatida manbalarda, soʻnggi Gʻarb va Sharq mualliflar asarlarida, oʻz yurti Oʻzbekistonda iftixor bilan tilga olinadi, oʻrganiladi. 1998-yilda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan al-Fargʻoniy 1200 yillik tavallud sanasi katta tantanalar bilan nishonlandi.

Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad Forobiy (873-950). Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlugʻ Taron – jahon madaniyatiga katta hissa qoʻshgan mashhur faylasuf, qomusiy olim hisoblanadi.

Forobiy oʻz zamonasi ilmlarining barcha sohasini mukammal bilganligi va bu ilmlar rivojiga katta hissa qoʻshganligi, yunon falsafasini shartlab, dunyoga keng taniganligi tufayli Sharq mamlakatlarida uning nomi ulugʻlanib, «Al-Muallim as-soniy» – «Ikkinchi muallim» (Aristotelidan keyin), «Sharq Arastusi» deb yuritilgan.

Forobiy turkiy qabilalardan boʻlgan harbiy xizmatchi oilasida, Sirdaryo qirgʻogʻidagi Forob-Oʻrroq degan joyda tugʻilgan. Forobiy boshlangʻich maʼlumotni ona yurtida oldi. Soʻng Toshkent (Shosh), Buxoro, Samarqandda oʻqidi. Keyinroq, oʻz maʼlumotini oshirish uchun arab xalifaligining madaniy markazi boʻlgan Bagʻdodga keldi.

Taxminan 941-yildan boshlab Forobiy Damashqda yashagan. Forobiy 949-950-yillarda Misrda, soʻng Damashqda yashab, shu yerda vafot etgan va «Bob as-sagʻir» qabristoniga dafn qilingan.

Forobiy oʻrta asr davri tabiiy-ilmiy va ijtimoiy bilimlarining qariyb barcha sohalarida 160 dan ortiq asar yaratgan. U turli bilimlarning nazariy tomonlari, falsafiy mazmuni bilan koʻproq, qiziqanligi uchun uning asarlarini 2 guruhga ajratish mumkin: 1) yunon faylasuflari, tabiatshunolarining ilmiy merosini izohlash, targʻib qilish va oʻrganishga bagʻishlangan asarlar; 2) fanning turli sohalariga oid mavzulardagi asarlar.

Forobiy qadimgi yunon mutafakkirlari: Platon, Aristotel, Yevklid, Ptolemey, Porfirylarning asarlariga sharhlar yozgan. Ayniqsa, Aristotel asarlari («Metafizika», «Etika», «Ritorika», «Sofistika» va b.)ni batafsil izohlab, qiyin joylarini tushuntirib bera olgan, kamchilikla-

rini ko'rsatgan, ayni vaqtda bu asarlarning umumiy mazmunini ochib beruvchi maxsus asarlar yaratgan. Forobiyning shahar yozish faoliyati faqat Sharqigina emas, o'rta asr Yevropasini ham yunon ilmi bilan tanishtirishda katta rol o'ynadi. Bu faoliyat uning ilmiy faoliyati taraqqiyotining birinchi bosqichini tashkil etadi. Bu bosqich Forobiyga o'ziga xos maktab xizmatini o'tagan va yangi mavzularda tadqiqotlar olib borish uchun zamin hozirlagan.

Mutafakkir o'z asarlarini o'sha davrda Sharq mamlakatlarida ilmiy-adabiy til hisoblangan arab tilida yozadi. Forobiy shuningdek, arab va fors tillarida falsafiy mazmundagi she'rlar ham yozgan.

Forobiy asarlari XII-XIII asrlardayoq, lotin, qadimiy yahudiy, fors tillariga, keyinchalik boshqa tillarga tarjima qilinib, dunyoga keng tarqalgan.

Forobiy «Fozil shahar aholisining maslagi» risolasida jamiyat («inson jamoasi»)ning kelib chiqishi haqida bunday yozadi: «Har bir inson tabiatan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi... Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda, ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari ko'paydilar va yerning aholi yashaydigan qismiga o'rnatilgan natijada inson jamoasi vujudga keldi».

Mutafakkir inson qad-qimmatini kamsituvchi jamiyatga qarshi chiqdi. «Davlat arbobining hikmatlari» risolasida esa u doimiy urushlar va bosqinchilikka asoslanuvchi jamiyatni adolatsiz, johil jamiyat sifatida qoralaydi.

Forobiy «Baxt-saodatga erishuv yo'llari haqida risola», «Baxt-saodatga erishuv haqida risola» asarlarida o'zining orzu qilgan fozil jamiyatini yana ham yorqin tasvirlaydi.

Forobiy «Musiq haqida katta kitob» degan ko'p jildli asari bilan o'rta asrning yirik musiqashunosi sifatida ham mashhur bo'ldi. U musiq ilmini nazariy, amaliy tarmoqlarga, kuylarning ichki tuzilishi, qonuniyatlarini hisobga olib ta'rif va ilmi iqogga ajratadi.

Forobiy Uyg'onish davrining ko'plab ilg'or mutafaktrlari dunyogarashiga ijodiy ta'sir ko'rsatgan.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048). U o'z zamonasining barcha fanlari – fizika, matematika, astronomiya, geodeziya, tarix, geografiya va

bir necha boshqa fanlarni puxta egallagan olim bo'lgan. Olim 362-hijriy yili (milodiy 973-yil) Xorazmning qadimgi Kat shahrida tug'ilgan.

O'sha davrda Kat shahri Xorazmshoh – Afrig'iyar sulolasining poytaxti bo'lib, muhim savdo va madaniy markazlardan biri edi. Afsuski, Beruniyning tarjimayi holi bizgacha yetib kelmagan. Shuning uchun u boshlang'ich ta'limini kimdan, qachon olganligi haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Ammo, bir narsa aniqki, u yoshligidanog ilm-fanga juda ham qiziqgan, qobiliyatli, mehnatkash yigit bo'lgan.

U Xorazmdagi Ma'mun akademiasining eng ko'zga ko'ringan faol ishtirokchilaridan biriga aylanadi. Shu bilan birga u shoh Ma'mun II ning eng yaqin maslahatchisi sifatida mamlakat siyosiy ishlarida ham faol qatnashadi.

Beruniy keyinchalik mashhur olim Abu Nasr Mansur ibn Iroq qo'liga ta'lim oldi. Ibn Iroq astronomiya, geometriya, matematikaga oid bir qancha asarlar yozib, shulardan 12 tasini Beruniyga bag'ishlaydi. Beruniy ona tilidan tashqari yana bir qancha tillar: arab, sug'diy, fors, suryoniy, yunon va qadimgi yahudiy tillarini, keyinchalik Hindistonda sanskrit tilini o'rganadi.

Beruniy «Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar») asarini Jurjonda muhojirlik davrida yoza boshlagan va 1000-yilda tamomlagan. «Osor al-boqiya» Beruniyga juda katta shuhrat keltirdi, uning faning hamma sohasiga qiziquvchi buyuk olim ekanligini ko'rsatdi. Bundan tashqari, Beruniy Jurjonda astronomiya, petrologiya tarixiga oid 10 dan ortiq asar yozdi. Beruniy Xorazmning yangi hukmdori Abu Abbos Ma'mun II ibn Ma'mun tomonidan mamlakatning yangi poytaxti Gurganjga chaqirtirildi. U Xorazmshoh tomonidan katta izzat-ikrom bilan qabul qilindi. Beruniy Gurganjda Ma'munning bevosita rahnamoligida vujudga kelgan ilmiy markazda faoliyat ko'rsatdi.

Xorazmning Mahmud G'aznaviy tomonidan bosib olinishi Beruniy hayotiga o'zgarish yasaydi. U xorazmshoh saroyidagi barcha olimlar bilan birga G'azna shahriga olib ketildi. Beruniyning 1017-1048-yillarda G'aznada kechirgan hayoti bir tomondan ancha og'ir kechgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning ilmiy faoliyati uchun eng mahsuldor davr bo'ldi. Beruniyning «Xorazmning mashhur kishilari» asari ham shu davrda yaratilgan. Beruniyning «Hindiston» nomli mashhur yirik asari – «Tahqiq mo'li-l-Hind min ma'quda maqula fi-l-aql av mat-zul» («Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarini aniqlash kitobi») 1030-yilda yozilgan bo'lib, bu shoh asar G'arb va

Sharq olimlari, shu jumladan, hozirgi zamon hind olimlari tomonidan yuksak baholangan. Mahmud G'aznaviyning Hindistonga qilgan yurishlaridan birida shohga hamroh bo'lgan Beruniy u yerda sanskrit tilini puxta o'rganishi hind madaniyati, adabiyoti va Hindistonning o'sha davr olimlari bilan yaqindan tanishishga hamda bu mamlakat haqida o'lmas asar yaratishga imkon berdi. «Hindiston» asari yozib tugatilgan yili Mahmud G'aznaviy vafot etdi va uning o'rniiga taxtga o'g'li Mas'ud (1030-1041) o'tirdi. Bu davrda Beruniyning ahvoli ancha yaxshilandi. Astronomiyaga oid «Mas'ud qonuni» asarini sulton Mas'udga bag'ishladi. O'sha asr olimlaridan biri Yoqutning yozishicha, «Mas'ud qonuni» kitobi matematika va astronomiya bo'yicha ungacha yozilgan hamma kitoblari izini o'chirib yuborgan».

Beruniy o'z asarlari ro'yxatini tuzgandan keyin yana ikkita muhim kitobini yozgan. Bularidan biri «Mineralogiya»dir. Bu risola o'z zamoni uchun Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq, hatto Yevropada ham mineralogiya sohasida eng yaxshi, tengi yo'q asar hisoblanadi. Uning «Dorivor o'simliklar haqida kitobi»i «Saydana» nomi bilan mashhur bo'lib, unda Beruniy Sharq, ayniqsa, Markaziy Osiyoda o'sadigan dorivor o'simliklarning to'la tavsifini beradi.

Abu Rayhon Beruniy 1048-yil 11-dekabrda G'aznada vafot etgan. Beruniy avlodlarga katta ilmiy meros qoldirdi. Beruniyning o'z davri ilm-fanning turli sohalariga oid 160 dan ortiq tarjimalari, turli hajmdagi asarlari, yozishmalari qolganligi bizga ma'lum. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan katta hajmdagi asarlardan tashqari astronomiya, astrologiya, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, geografya, arifmetika, tibbiyot, farmakognosiya, tarix, filologiya masalalariga oid qator risolalar yaratdi va sanskrit tilidan arabchaga, arab tilidan sanskrit tiliga tarjimalar qildi, badiiy ijod bilan ham shug'ullanib she'rlar yozdi.

XIX asrdan boshlab Yevropa va Osiyo mamlakatlarida Beruniy merosi bilan qiziqish yanada keng tus oldi. Uning asarlari lotin, fransuz, italyan, nemis, ingliz, fors, turk tillariga tarjima qilindi. Amerikalik tarixchi olim J. Sarton Beruniyning merosiga katta baho berish bilan birga, uni «o'z davrining jahondagi birinchi donishmandi» deya baholaydi. Atiq shargshunos olim V.R.Rozen esa unga ilmiy qarashlari taajjub qolarli darajada kengligi, uning hozirgi ma'nodagi haqiqiy fanining ruhiga xos ekanligini qayd etadi.

Hind olimlari ham Beruniyning Hindiston falsafasi, dini, ilmi, urf-odatlarini tarixini o'rganishga qo'shgan ulkan hissasiga yuqori baho

beradilar. Beruniy merosi rus olimlarini ham qiziqitirib keldi. Mashhur Sharqshunos olim I. Y. Krachkovskiy Beruniy merosiga yuqori baho berib, «uning qiziqigan ilm sohalaridan ko'ra qiziqmagan sohalarini sanab o'tish osondir» deb, allomaning qomusiy aqlini yana bir bor ta'kidlab o'tadi.

Beruniyning o'z vatani O'zbekistonda ham uning ijodiga katta e'tibor berib kelimogda. H. M. Abdullayev, I. M. Mo'minov, V. Y. Vohidov, ya. F. Gulomov, U. Karimov, S. A. Bulgakov kabi atiq olimlar Beruniy faoliyati haqida qator risola, asarlar yaratdilar. Toshkentda unga bag'ishlangan qator xalqaro ilmiy konferensiyalar o'tkazildi. Birinchi bor Beruniyning «Qadimgi yodgorliklar», «Hindiston», «Mas'ud qonuni», «Geodeziya», «Saydana» kabi asosiy asarlarini o'z ichiga oluvchi ko'p tomli saylanma asarlari o'zbek va rus tillarida nashr etildi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037). Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatini o'rta asr sharoitida dunyo madaniyatining oldingi qatoriga olib chiqqan buyuk mutafakkirlardan biri Abu Ali ibn Sino bo'lib, u Yevropada «Avitsenna» nomi bilan mashhurdir.

Ibn Sino (asi ismi Husayn, otasining ismi Abdulloh) Buxoroning Afshona qishlog'ida, hijriy 370 (980)-yilning safar oyida amaldor oilasida tug'ildi. 986-yilda ibn Sino oilasi Buxoroga ko'chib keladi va shu vaqtdan boshlab yosh Husayn boshlang'ich ma'lumot olishga, ilm-fanni o'rganishga kirishadi. Uning yoshligi, yigittlik chog'lari Somoniylar hukmronligining so'nggi yillariga, xususan, Nuh II ibn Mansur Somoniylar hukmronligi davri (976-999) ga to'g'ri keladi.

Ibn Sino iste'dodli, xotirasi kuchli, zehri o'tkir bo'lganligidan o'z davrida ma'lum bo'lgan ilmlarni tezda egallay boshladi. 10 yoshidayoq Qur'oni karimni boshdan-oyoq yod o'qir edi. 13 yoshlaridan boshlang'ich matematika, mantiq, fiqh, falsafa ilmlari bilan shug'ullana boshlaydi. Ibn Sino yosh bo'lishiga qaramay, Abu Abdulloh Notliyl rahbarligida falsafani, Hasan ibn Nuh al-Qumriydan tibbiyot ilmini har tomonlama o'rganadi, asta-sekin tabiiylik bilan ham shug'ullanaadi. U o'zidan avval o'rgan Sharq mutafakkirlarining asarlarini chuqur o'rganish bilan birga, qadimgi yunon tabiiy-ilmiy, falsafiy merosini, xususan, Aristotel, Yevklid, Ptolemey, Galen, Gippokrat, Pifagor, Porfiriylarning asarlarini ham qunt bilan o'rgandi. 16-17 yoshidayoq ibn Sino mashhur tabib – hakim bo'lib tanildi. 999-yilda Buxoro Qoraxoniylar tomonidan zabt etilgach, Somoniylar hokimiyati inqirozga uchradi. 1000-yilda ibn Sino Buxorodan chiqib ketdi va madaniyat markazlaridan biri hisoblangan Xorazmga bordi, u yerda Xorazm hokimi Ali ibn

Ma'mun saroyidagi olimlarni birlashtirgan o'z zamonasining akademiyasiga qabul qilindi. Ibn Sino Beruniy, ibn Miskavayh, Abu Sahl Masihiy, Abulxayr Hammor, Abu Nasr ibn Iroq kabi yetuk olimlar bilan yaqindan tanishdi. Lekin bu davrda kuchayib borayotgan Mahmud G'aznaviylarning ta'qibidan qochib, Xorazmni tashlab ketishga va Xuroson, Eronning turli shaharlarida sarson-sargardonlikda yurishga majbur bo'ldi. Obivard, Tus, Nishopur shaharlari orqali Jurjon shahriga kelgan ibn Sino hokim Qobus ibn Vashmagir saroyida mashhur tabib sifatida yashadi, bo'lajak shogirdi Juzjoniylar bilan tanishdi. 1019-1021-yillarda Hamadonda vazir lavozimida xizmat qildi. 1023-yilda Isfahonga qochdi va butun umrini ilmiy asarlar yozishga bag'ishladi. Ibn Sinoning «Kitob al-qonun fit-tibb», «Kitob un-najot», «Kitob ul-insof» kabi mashhur asarlari, geometriya, astronomiya, o'simlik, hayvonot olami, mantiqqa asarlari, «Hayy ibn yaqzon» falsafiy hissasi so'nggi yillarda yozilgan. U Isfahonda rasadxona qurish bilan mashg'ul bo'ldi. Umrining so'nggi yillarida o'zaro urushlar kuchayib ketganligi, ijtimoiy-siyosiy hayotda o'zi ham faol qatnashganligi tufayli u Isfahon, Ray, Hamadon shaharlari orasida sarson-sargardonlikda yurib, 1037-yil 18-iyunda Isfahon shahrida vafot etdi.

Ibn Sinoning hayot yo'li o'zi yozgan tarjimai holi va shogirdi Juzjoniylar tomonidan qoldirilgan manbalardan ma'lum.

Ibn Sino asarlarining umumiy soni 450 dan oshadi, lekin bizgacha faqat 160 ga yaqin asari yetib kelgan, xolos. Ko'p manbalarda ibn Sino avvalo tabib sifatida talqin etiladi, xolbuki tabobat uning ilmiy sohalari orasida muhimlaridan biridir. Ibn Sino asarlarining asosiy qismi yaqin va O'rta Sharqning o'sha davr ilmiy tili hisoblangan arab tilida, ba'zilari fors tilida yozilgan. Uning bizga ma'lum bo'lgan katta asari «Kitob ush-shifo» («Shifo kitobi») 22 jildidan iborat bo'lib, 4 ta katta bo'limni mantiq, fizika, matematika, metafizikaga doir masalalar egallagan. Uning ayrim qismlari lotin tiliga, Yevropadagi boshqa tillarga, Sharq tillariga, shuningdek, rus, o'zbek tillariga tarjima qilingan.

Ibn Sino asarlari o'rta asrlarda Yevropada ilmiy til hisoblangan lotin tiliga, u orqali Yevropaning boshqa tillariga tarjima etilgan. Ibn Sino ilmiy risolalardan tashqari, chuqur falsafiy mazmuni badiiy obrazlar va ma'lum voqealar orqali ifoda etuvchi «Tayr qissasi», «Salomon va Ibsol», «Hayy ibn yaqzon» kabi falsafiy qissalar yaratgan.

Ibn Sino zamonasining yetuk shoiri ham bo'lgan. U Sharq, xususan, fors poeziyasida ruboiy janrining asoschilaridan biri bo'lib, ruboiylari o'zida chuqur falsafiy xulosalarni ifodalaydi. Ibn Sino tabobat masalala-

rini ommabop holda nazm bilan izohlovchi «Uryuza» nomli tibbiy asar yaratdi. Uning Aristotel (Arastu) ta'limoti xususida Abu Rayhon Beruniy bilan va o'zining shogirdi – ozarbayonlik mutafakkir Baxmanyor bilan yozishmalari fan olamida mashhur. Ayniqsa, tabobat u bilan bog'liq holda anatomiya, psixologiya, farmakologiya, terapiya, xirurgiya, diagnostika, gigiena kabi ilmlar ibn Sino ijodida bir qancha yangi ixtirolar bilan boyidi va yangi bosqichga ko'tarildi. Bulardan tashqari, kimyo, mineralogiya, astronomiya, matematika, o'simlik dunyosi, geologik jarayonlarni o'rganish sohasida ham u yangi-yangi fikrlarni olg'a sura oldi. Ibn Sinoning tibbiyot sohasidagi asarlaridan «Kitob al-qonun fit-tibb» («Tibb qonunlari»), «Kitob ul-qulani» («Ichak sanchiqchilari»), «Kitob un-nabz» («Tomir ko'rish haqida kitob»), «Fuji ul-tibbiya jorta fi majlisib» («Tibb haqida hikmatli so'zlar»), «Tadbir ul-manzil» («Turar joyning tuzilishi»), «Fil-hindubo» («Sachratqi o'simligi haqida»), «Risola fi-dastur it-tibbiy» («Tibbiy ko'rsatmalar haqida») kabi asarlari mavjud. Uning tibbiyotga oid qomusiy asari «Kitob al-qonun fit-tibb» 5 mustaqil katta asardan tarkib topgan: ularning har biri ma'lum sohani izchil, har tomonlama yoritib beradi.

«Qonun» 800 yil davomida hakimlar uchun asosiy qo'llanma bo'lib keldi. O'rta asrlarda «Qonun» Sharqdagina emas, balki G'arb mamlakatlarining universitetlarida ham talabalar uchun tibbiyotdan yagona qo'llanma edi.

Ibn Sino dunyoqarashi Forobiy asarlari ta'sirida shakllandi, u ijtimoiy-falsafiy masalalarda Forobiy qarashlarini davom ettirdi, ilg'or falsafiy oqimni yangi tabiiy-ilmiy fikrlar bilan boyitib tizimlashtirdi va yangi bosqichga ko'tardi.

Ibn Sino o'zining ko'p tarmoqli mahsuldor ijodi, boy merosi bilan jahon madaniyati tarqiqiyotida katta rol o'ynadi. O'z ijodi, ilmiy faoliyatida ibn Sino Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlaridagi yuqori madaniy ko'tarinkilik, madaniy «uyg'onish»ning ma'naviy yutuqlarini mujassamlashtira oldi, bu bilan butun Sharq va Yevropadagi ma'rifat, madaniyat tarqiqiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. U o'z davrida Sharq va Yevropada «Shayx ur-ra'is», «Olimlar boshlig'i», «Tabiblar podshohi» kabi eng buyuk nomlarga sazovor bo'ldi. Ibn Sino mashhur muvabbiy sifatida Abu Ubayd Jurjoniylar, Umar Isfahoniylar, Muhammad Sheroziy, Ahmad Ma'suriy, mashhur ozarbayon mutafakkiri Baxmanyor ibn Marzbun, Yusuf Iyloqiy, ajoyib olim va shoir Umar Hayom kabi shogirdlarini tarbiyaladi. Uyg'onish davri miniatyura va suratlarida ibn Sino mashhur qadimgi yunon olimlari Aristotel, Galen, Gippokrat, Pto-

lemey, Yevktid bilan bir gatorda tasvirlangan. O'simliklarning birinchi ilmiy tasnifi yaratgan tabiatshunos Karl Linney doimo yashil bo'lib turuvchi bir o'simlikni ibn Sino sharafiga «Avitsenya» deb atagan.

Ibn Sino asarlari Yevropada XII asrdan boshlab lotin tiliga tarjima qilina boshlandi. «Tib qonunlari» asarining o'z lotinchada 30 martadan ortiq nashr qilindi. «Kitob ush-shifo»ning ko'p bo'limlari, mantiq, musiqa, yerning tuzilishi, geologik jarayonlar, metafizikaga oid qismlari ham lotinchada nashr etildi.

Abu Abdulloh al-Xorazmiy (vafoti 997). O'z davrining bilimli, peshqadam olimlaridan biri Abu Abdulloh al-Xorazmiy bo'lgan.

Bu olim haqida saqlanib qolgan ma'lumotlar juda oz. Olimning to'liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-Xorazmiydir. Uning yoshligi Xorazmning Xiva, Zamaxshar va Qiyot shaharlarida o'tgan. Bu shaharlarda u voyaga yetgan, yashagan, ta'lim olgan. Olim Xurosonda ham yashagan. Uning mashhurligi vazir Abul Hasan al-Utbiy huzurida kotib bo'lib xizmat qilgan davrida cho'qisiga chiqqan. Shu vazifasi tufayli u «al-Kitob al-Xorazmiy» nomi bilan ham tanilgan. O'z xizmat vazifalari yuzasidan Buxoroga tez-tez borib turgan va ko'pgina allomalar bilan hamsuhbat bo'lgan. Ayni vaqtda ilimga chanoq olim xizmat asnosida amirning boy kutubxonasidan foydalanish huquqini qo'lga kiritgan. Abu Abdulloh al-Xorazmiy 997-yilda vafot etgan.

Olimning dunyogarashi o'sha davrda keng tarqalgan qadimgi yunon falsafasi va madaniyati, Sharq namoyandalari Yovub ibn Is'hoq al-Kindiy, Abu Nasr al-Forobiy hamda Abu Bakr ar-Roziy ta'siri ostida shakllandi.

Abu Abdulloh al-Xorazmiyning bizgacha yetib kelgan, arab tilida bitilgan yagona ma'lum asari – «Mafoth al-ulum» («Ilmlar kalitlari»)dir. «Mafoth al-ulum»ning qo'lyozma nusxalari ko'p emas. Uning to'rt nusxasi bor deb hisoblanadi. Ana shu to'rt nusxadan uchta Buyuk Britaniya muzeyida hamda Berlin kutubxonasida saqlanadi.

«Mafoth al-ulum» o'ziga xos qomusiy asar bo'lib, o'sha davrdagi deyarli hamma asosiy fan sohalari o'z ichiga qamrab olgan. Muallif o'rta asrlardagi har bir ilm mazmunini sharhlash yo'li orqali tushuntirib beradi.

Umuman, asarda Abu Abdulloh al-Xorazmiy o'z davri tabiiy va riyoziyot ilmlarini yaxshi bilganligi, ularni nazariy falsafaga kiritish bilan, bir tomondan, ularning ahamiyatini oshirish va ta'kidlash, ikkinchi tomondan, falsafani boyitishga intilganligi o'z ifodasini topgan. Al-Xo-

razmiyning «Mafoth al-ulum» asari o'rta asr madaniyati va ma'naviyatini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir.

Abu Abdulloh Ro'dakiy (860-941), Abu Abdulloh Ja'far Ro'dakiy taxminan hijriy 243 (860)-yilda Samarqand yaqinidagi Panjurudak qishlog'ida, dehqon oilasida tug'ilgan.

Ro'dakiy yoshligidan oq she'riyatga ixlos qo'ydi, o'z zamonasining mashhur cholg'uchisi Abul Abbos Baxtiyor qo'lida musiqadan ma'lumot oldi. Dastlabki ma'lumotni o'z qishlog'ida olgan Ro'dakiy o'qish uchun Samarqandga bordi. U yerda bilim olib, tez orada adabiyot va san'at sohasida ham dong chiqarishga muvaffaq bo'ldi.

Buxoro hukmdori Nasr II (914-943) davrida Ro'dakiyning shoirlik shuhrati Buxoro va umuman Sharqqa keng tarqaldi. Ro'dakiy asarlari e'tibor berilsa, uning astronomiya va qadimgi yunon falsafasini ham yaxshi tushunganligini ko'rish mumkin.

Somoniylar davlatining ko'zga ko'ringan davlat arbobi, Nasr II ibn Ahmadning yaqin do'sti Abufazl Ba'lamiy Ro'dakiy haqida «U faqat mashhur shoir bo'libgina qolmay, balki o'z davrining yetuk olimi ham edi», deya baho bergan edi.

Nasr II Ro'dakiy o'z saroyiga taklif etgandan so'ng uning hayotining ko'p qismi Buxoroda o'tdi. Uning ko'zi ojiz bo'lgan. Manbalarida uning onadan ko'r tug'ilganligi haqida mulohazalar mavjud. Ba'zi olimlarning fikricha, u saroydan quvishi oldidan ko'ziga mil tortilib ko'r qilingan. Ro'dakiy qarigan chog'ida quvg'inga uchragan, o'z qishlog'iga qaytib, faqirlikda umr kechirgan. U 941-yilda olamdan ko'z yumdi va o'z vatanida dafn etilgan.

Ro'dakiyning adabiy merosidan bizgacha mingta bayt yetib kelgan (2 qasida, 50 ruboiy, she'rilar, doston va boshqalar). XII asr shoiri Rashid Samarqandiyning ta'kidlashicha, bironta shoir Ro'dakiy singari ko'p asar yozgan emas. Ba'zi olimlarning fikricha, Ro'dakiy bir million uch yuz ming misra she'r yozgan. Muhammad Avfiyning xabar berishicha, Ro'dakiy yuzta to'plam (daftar) yozgan.

Ro'dakiyning qasidalaridan «Modari man», «Dar vasi Buxoro» va «Shikoyat az piri» («Qarilikdan shikoyat») bizgacha yetib kelgan. Ro'dakiyning ijodida X asrning ijtimoiy hayoti o'z aksini topgan. Uning hamma asarlarida xalqning orzu-umidlari, manfaatlari ifoda qilingan.

Buyuk mutafakkir kishilar o'rta asrdagi do'stlik va o'zaro hamkorlik kishilik jamiyati uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini bir necha bor ta'kidlab o'tgan. Uning fikricha, haqiqiy do'stlik uchun kishilarni, hatto turli dinda bo'lishlari ham xalqit bera olmaydi. Uning quyidagi

satrlari diqqatga sazovordir: «Jahonning shodligi yig'lsa butun, do'stlar diydoridan bo'lolmas ustun».

Yusuf Xos Hojib (XI asr). Yusuf Bolasog'un yetti yetti yetti o'lkasidagi Kuzo'rda (Bolasog'un) shahrida 1016-1018-yillar orasida dunyoga keladi. Bu davrda Yettisuv va Sharqiy Turkiston o'lkalari turkiy qarluq qabilasidan chiqqan Qoraxoniylar sulolasi qo'l ostida edi. Bu sulola Turk xoqonligining davomchilaridan bo'lib, IX asr o'rtalaridan davlatni boshqarib keldi. X asr boshlarida Abdulkarim Sotug' Bug'raxon islom dinini qabul qildi va shu bilan turkiy elatlar ham uzli-kesli islom mintaqaga madaniyatiga kelib qo'shildilar. X asr oxiriga kelib, Somoniylar tanazzulga yuz tutgach, Qoraxoniylar Movarounnahrni tug'al egal-ladilar. Bolasog'un ushbu mamlakatning shimolidagi poytaxti edi.

Shoir haqida ma'lumotlar ko'p emas. U «Qutadg'u bilig» asarini 50 yoshlarda, hijriy 462-yili (1069/70) yozib tugatgan. Kitobda nomi tilga olingan xoqon Nasriddin Tavg'ach ulug' Bug'ro Qoraxon Abu Ali Hasan Xorunxon binni Arslonxon bo'lib, 1075-1103-yillar davomida Qoraxoniylar davlatini boshqargan. «Qutadg'u bilig» asari unga bag'ishlangan paytda u Koshg'arda Arslon-tegin To'g'ri Qoraxoqon Mahmudxon (1059-1075)ning o'rtoq-qog'oni sifatida hukm surardi [Qoraxoniylar sulolasida shunday odat bo'lib, Bolasog'un asosiy xoqon hukmdor bo'lganda Koshg'arda uning o'rtoq-qog'oni ish yuritardi].

Asar mazmuni, tili va uslubidan kelib chiqib aytish mumkin, Yusuf Xos Hojib arab va fors tillarini mukammal bilgan, bu tillardagi diniy, ilmiy, badiiy adabiyot bilan chuqur tanish bo'lgan. Bundan tashqari, shoir qadim turk yozma adabiyoti, turkiy xalqlar og'zaki ijodini ham yaxshi bilgan, ular muhitida tarbiya olgan. Shoir turkiy elatlarning qadimiy qo'shnilari xitoy, mo'g'ul, hind, Eroniy xalqlar madaniyati, yunon falsafasi va boshqa o'sha davr ma'naviy hayotining turli tomonlari haqida mukammal ma'lumot egasi bo'lgan. Bizgacha shoirning yagona dostonidan boshqa asari yetib kelmagan.

Firdavsiy «Shohnoma»si mintaqaga xalqlarining o'tmish tarixini badiiy aks ettirsa, Yusuf Xos Hojib asari uning yangi davrdagi holatini badiiy tafakkur qonuniyatlari asosida mujassam etdi. Muallif o'z asarining «Shohnomayi turkiy» deb shuhrat topganini aytadi, bu qiyos shu ma'noda to'g'riki, o'tmishda mintaqaga Eroniy hukmdorlar – Karoniy va Sosoniylar hukmida bo'lgan bo'lsa, Yusuf davrida Sosoniylar mulki turkiy hukmdorlar qo'lga o'tgan edi. Bolasog'undan Bag'dodga cha turkiy sulolalar hukm surar edilar. Shu sababli endi sulolalar tarixi emas, davlat boshqarish odobi muhim edi. Asarning yana boshqa

shuhrat topgan nomlari «Adab ul-Muluk» («Hukmdorlar odobi») va «Oyin ul-mamlakat» («Mamlakatni idora etish qoidalar») xuddi shu jihlatni aks ettirar edi.

«Qutadg'u bilig» kitobi avom xalq uchun emas, birinchi navbatda, xoqon va beklar, ya'ni yurtning hukmdorlari uchun atab yozilgandir. Turkiy sulolalar butun islom mintaqasida hukmfrarmo bo'lib kelayotgan bir paytda, ijtimoiy jihatdan «Shohnoma»dan ko'ra «Qutadg'u bilig», ya'ni «Hukmdorlar adabnomasi» ko'proq zarur va bu kitob aynan turkiy tilda yozilmog'i kerak edi. Yusuf Xos Hojib ushbu ijtimoiy zaruratni vaqtida anglab yetdi: unga yuksak saviyada javob bera oldi. Abu Ali Hasan Xorunxon uni yaxshi qabul qilgani, shoirni munosib taqdirlagani Kuntug'di va Oyro'ldi timsollari hayotiy haqiqatga ancha muvofiq kelganini ko'rsatadi.

Yusuf Xos Hojib jamiyatni tubdan o'zgartirishni emas, muvofiqlashtirish, uyg'unlashtirish, takomil baxsh etishni maqsad qilib qo'yadi. Chunki XI asr islom jamiyatining shakllanib, yuksalib kelayotgan davri bo'lib, unda takomillashtirish takliflari o'rinni edi.

Mahmud Koshg'ariy (XI asr). Mahmud Koshg'ariy Markaziy Osiyoda ilk o'rta asr madaniyatining ko'zga ko'ringan arboblardan bo'lib, tilshunoslik sohasida, xususan, turkiy tillarni o'rganish sohasida mashhur bo'ldi, tarixda o'chmas iz qoldirdi.

Mahmudning otasining ismi Husayn, bobosi Muhammad bo'lib, kelib chiqishiga va tilga ko'ra Koshg'ariy nisbatini olgan. U XI asrda tug'ilib, yashab ijod etdi. Mahmud Koshg'ariy ham o'zining uzog' yillar davomida bunyod etgan «Devonu lug'atit turk» kitobini hijriy 469 (1074/75)-yilda tugallab, uni abbosiy xalifalar avlodidan bo'lgan Abulqosim Abdullloh binni Muhammad al-Muqtadoga bag'ishlagan. Asarning asosiy matni o'sha davrda keng mintaqaga musulmon Sharqida, butun Yaqin va O'rta Sharqda din, fan tiliga aylangan arab tilida yozilgan bo'lib, turkiy tilning boyligini, mazmunder va rang-barangligini tushuntirish uchun yozilgan, deb taxmin qilish mumkin.

Mahmud Koshg'ariy Bolasog'unda tug'ilib, shu yerda yig'itlik chog'larini kechirgan bo'lsa ham, uzog' yillar «Yugori Chindan boshlab butun Movarounnahr, Xorazm, Farg'ona, Buxoro, hozirgi Shimoliy Afg'onistonga qadar cho'zilgan» turkiy o'lkalarni, turkmanlar, o'g'uzlar, chig'illlar, yag'molar, qirg'izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini keziib chiqdi, turli sheva va lahja xususiyatlarini o'rgandi, ularni adabiy til bilan chog'ishtirdi, o'z ishi uchun boy material to'pla-

di. Lugʻat tuzishda arab tilshunoslari yaratgan anʼanadan unumli foydalanish holda ishga ijodiy yondashdi, turkiy til qonuniyatlarini birinchi navbatda inobatga olib kitobiga tartib berdi.

Koshgʻariy asari, oʻzi taʼkidlashicha, «oldin hech kim tuzmagan va hech kimga maʼlum boʻlmagan alohida bir tartibda» tuzilgan. Unda koʻp shevashunoslikka oid qiyosiy qoidalar, grammatik, morfologik, leksik, semantik alomatlar koʻrsatilgan. Asar foydalanuvchilarga osonlik tugʻdirish uchun soddada va loʻnda yozilgan. Unda qadim turk alifbosi, fonetik qonuniyatlar, orfoepik va orfografik qoidalar puxta tushuntirib berilgan. Lugʻatda turkiy soʻz tuzilishi anʼanalari, jumladan, soʻz tartibi, feʼl shakllari, soʻz etimologiyasiga oid fikrlar bayon etilgan. Muallif koʻrsatishicha, kitob 8 boʻlimdan, muqaddima va xulosadan iborat. Har bir boʻlimda ot-ism soʻzlar, feʼllar qulaylik uchun alohida ajratib berilgan. «Devon» da 7500 dan oshiq turkiy soʻz va iboralar izohlangan. «Devonu lugʻatit turk» ham adabiy til, ham asosiy turkiy shevalarni qamrab olgan boʻlib, undagi adabiy til, sheva unsurlari nisbati oʻrtacha adabiy tildagi 10-12 soʻzga, shevaga oid bir soʻzga toʻgʻri keladi, yaʼni umumturkiy adabiy tilga ayrica ahamiyat ajratilgan. Bu holat oʻsha davr islom mintaqasida turkiy adabiy til qancha keng tarqalgani va mustahkam mavgega ega boʻlganini tasdiqlovchi qatʼiy dalildir. Lugʻatda yuzlab kishi ismlari, shahar va qishloq, oʻlka nomlari, daryo, togʻ, yaylov, vodi, dara, yoʻl, dovon, koʻl, soy kabi jugʻrofiy atamalar, turli qabila, urugʻ, elat, sayyora, yulduzlar, fasllar tilga olingan. Unda izohlangan grammatik koʻrsatkichlar morfemalar hisobi ham mingga yaqin.

Turkiy xalqlar tarixiga oid qadimiy afsona va rivoyatlar, 300 ga yaqin maqol va matallar, hikmati soʻzlar, 700 satrdan oshiq sheʼriy parchalar ushbu asar sahifalaridan oʻrin olgan. Sheʼriy parchalarning koʻp qismi turkiy xalqlar ogʻzaki ijodiga xos toʻrtliklardan iborat. Ammo «Devon»da keltirilgan sheʼriy satrlardan 150 satrga yaqini islom davri sheʼriyatiga xos boʻlgan «bayt» tipidagi masnaviy, qasida, gʻazal, qitʼa parchalari boʻlib, ularni Koshgʻariy oʻzi ham koʻpincha «bayt» deb ataydi.

Mahmud Koshgʻariy asarida dunyo xaritasi doira shaklida chizib koʻrsatilgan uning markazida Markaziy Osiyo joylashgan. Bolasogʻun, Shosh, Oʻzgan, Isfijob, Margʻinon kabi shaharlar ushbu hududga aloqador koʻrsatilgan. XI asr jugʻrofiy tasavvurlaridan darak beruvchi xaritaning ilova qilinishi Koshgʻariyning qomusiy alloma ekanini yana bir marta isbot etadi.

Xulosa qilib aytganda, Mahmud Koshgʻariyning islomdan ilgari va

ilk islom davri turkiy madaniyat obidalarini tadqiq etish, toʻplash va avlodlarga yetkazib berishdagi xizmatlari katta ahamiyat kasb etadi. Uning tarix, etnografiya, tarix-jugʻrofiya xususidagi keng bilim doirasi, til va adabiyot sohasidagi qomusiy salohiyati, tadqiq qudrati bugungi kunda ham hayratlanarli darajada edi. Uning kitobida jamlangan aniq-ravshan maʼlumotlar VIII-XI asrlar ham turkiy adabiy til va badiiy adabiyotning, ham ogʻzaki xalq ijodi va turli lahjalarning boy manbayi boʻlgani sababli imkon doirasida batafsil tavsif etildi.

Mustaqillik yillarida buyuk ajdodlar ilmiy merosi va faoliyatini qayta oʻrganish boshlandi. Ularning xotiralariga yuksak hurmat va ehtirom davlatimiz siyosatining asosiy qirralaridan biri boʻlib qoldi.

13.2 Xorazm Maʼmun akademiyasida ilm-fanning rivojlanishi

Ilmiy markaz tuzish, fan taraqqiyotiga xizmat qilish, uning samaralaridan foydalanishga intilish anʼanasi X asr oxiri XI asrning boshlarida Xorazmda hukmronlik qilgan Maʼmuniylar (995-1017) sulolasi davrida ham davom ettirildi va yanada yuqori pogʻonaga koʻtarildi.

995-yil Gurganj amiri Maʼmun ibn Muhammad ibn Iroq Afrigʻiy-lar sulolasiga barcham berdi. U Kat shahrini bosib oladi va poytaxtni Gurganjga koʻchirib, oʻzini xorazmshoh deb eʼlon qiladi. Uning vorisi Ali ibn Maʼmunning taklif bilan 1004-1005-yillarda Abu Nasr ibn Iroq, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Sahl Masihiy, al-Xoʻjandiy, kimyogar olim Abdu Malik as-Solibi kabi oʻz davrining oʻnlab buyuk olimlari Gurganj shahriga toʻplanadilar. Shu tariqa 1004-yildan boshlab Gurganjda «Dor-ul-hikma va maorif» (baʼzi manbalarda «Majlisi ulamo») nomini olgan ilmiy muassasa toʻla shakllandi.

Bu yerda ilmiy barcha sohalarida tadqiqot va izlanishlar olib borilib, koʻplab manbalar toʻplangan, tarjimonlik ishlari bajarilgan, hind, yunon, arab olimlarining ishlari oʻrganilgan.

XVIII-XX asr tarixchi olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bu dargoh oʻz davrining Akademiyasi boʻlganligini isbotladi. Keyinchalik unga shartli ravishda «Xorazm Maʼmun Akademiyasi» deb nom berildi.

Xorazm Maʼmun Akademiyasi jahon ilmiy tafakkuri, madaniy va maʼnaviy taraqqiyotining benazir hodisasi sifatida tarixda chuqur iz qoldirgan. Dunyo sivilizatsiyasi tarixida bunday anʼanalar qadimiy ildizlarga egadir. Aftotun Akademiyasi «bogʻ suhbatlari» – olimlarning

turi mavzular bo'yicha bahs-munozarlari shaklida amal qilgan bo'lsa, keyingi davrlardagi ilmiy markazlar olimlarning doimiy ish olib boruvchi uyushmalariga aylangan. Aynan mazkur akademiyalarda ilm-fan va ta'lim sohalarini uyg'unligi namoyon bo'ldi.

Ushbu tarixiy an'analari islom davrida yangi sifat darajasiga yetdi. Bag'dodda Ma'mun ibn Xorun ar-Rashid davrida tashkil topgan «Bayt ul-hikma» Sharqning eng buyuk allomalari, shu jumladan, o'rta osiyo folk olimlari o'z atrofiga to'plangan edi. «Bayt ul-hikma» o'z davri fan taraqqiyotini yuksak darajaga yetkazibgina qolmay, mumtoz Yunon-rim antik davri fanining yoyilishiga ham xizmat qildi.

X asr oxiri – XI asr boshlariga kelib Arab xalifaligi siyosiy hokimiyatida tanazzuliy holatlar kuzatilgan bir vaziyatda an'anaviy davlatchilik zanjiri uzoq asrlar davomida uzilmay kelgan Xorazm birmuncha barqaror rivojlanish pallasida edi. Xususan, Afriqiyalardan hokimiyatni olgan Ma'muniylar davri bor-yo'g'i 22 yilni tashkil etsa-da, jittimoiy-siyosiy, madaniy sohalarida o'ziga xos jo'shqin davr bo'ldi. Ayni shu qisqa davrning 1004–1017-yillari orasida shakllanib, tez sur'atlar bilan rivojlangan «Bayt ul-hikma» – «Majlisi ulamo» shargona «akademiyachilik»da misli ko'rilmagan ilmiy salohiyatni ishga soldi. Bu hodisa ajdodlarimiz ilmiy dunyogarash an'analari kuchi idizlaridan dalolat edi. Asrlar osha to'plangan ilmiy tajribalar, Bag'dod «Bayt ul-hikma»si an'analari tarix taqozosi bilan Xorazm tuprog'ida yanada yuksak pog'onaga ko'tarildi. Xorazm Ma'mun Akademiyasi umumbashariy ahamiyatga ega ulkan ilmiy meros qoldirishiga erishdi.

Xiva shahrining 2500 yilligiga bag'ishlangan yubiley tantanalari O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I. Karimov Xorazmdagi Ma'mun Akademiyasini qayta tiklash tashabbusi bilan chiqdi va 1997-yil 11-noyabrda imzo chekkan farmoniga binoan Xiva shahrida Ma'mun Akademiyasi qayta tashkil qilindi. Bu voqea o'zbek xalqi madaniy va ma'naviy hayotida muhim o'rin egalladi. O'zbekistonning taklifi va tashabbusi bilan YUNESKO tomonidan Ma'mun Akademiyasining 1000 yilligini xalqaro miqyosda nishonlashda ishtirok etish haqida qabul qilingan qaror hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining shunga muvofiq qarori asosida 2006-yil 2 noyabr kuni Xiva shahrida yubiley tantanalari va xalqaro ilmiy anjuman bo'lib o'tdi.

X asr olimlari, sayyohlar Xorazm zaminini boyliklarini, madaniy ekinlar turlarini, xalq turmush tarzini ifodalovchi ko'pgina ma'lumotlar qoldirganlar. Ular bu o'lkaniq uzumzor, bog'-rog'larini ko'pligini, boy

shahar-qishloqlardan tarkib topganini, xalqi bilimli, madaniyatli ekanligi to'g'risida yozganlar.

Masalan, Xorazm Ma'mun akademiyasi allomalaridan Abu Mansur as-Sa'olibiy u yerdan qo'yalar, mo'yna, ajoyib yo'lar, tuzlangan baliqlar olib ketilishini bayon qilgan. Xorazmda dehqonchilik yuqori darajada rivojlangan bo'lib, o'sha davrda o'lkada yetishtirilgan poliz mahsulotlari, ayniqsa, qovun butun dunyoga mashhur edi.

O'lkada hunarmandchilik ham yaxshi taraqqiy etgan bo'lib, Buxoro, Samarqand, Gurganj hunarmandlari o'z ustaxonalarini Oro'bo'yi, Volgabo'yidan tortib to Xitoygacha bo'lgan hududda tashkil qilganlar. Ular sifatli o'sha davr uchun ancha yuqori bo'lgan urush anjomlari, xo'jalik buyumlarini ishlab chiqarganlar.

Bu paytda Anudaryo quyi oqimida joylashgan Gurganj shahri butun Markaziy Osiyodagi yirik iqtisodiy, siyosiy markazlardan biriga aylan-di. Xuroson, Movarounnahr, Hindiston, Xitoy va boshqa mamlakatlar karvonlari ushbu shaharda to'xtab, Ustyurt orqali Volga bo'yiga, Qora dengiz atrofiga, Yevropa tomon yo'l olardilar.

Xorazm hukmdorlari Ma'mun ibn Muhammad (995-997), Ali ibn Ma'mun (997-1009) lar davlat mustaqilligini yanada mustahkamlab, uning harbiy qudratini oshirdilar. Endi unga qo'shni bo'lgan, Xurosonda yaqinda tashkil topgan G'azna podsholigi, Arab xalifaligi, Kiyev Rusi ham uni tan olar edi. Xorazm boshqa davlatlar siyosatida ham faol ishtirok etadigan bo'ldi. Hatto Kiyev knyazi Vladimir Xorazmga o'z vakillarini yuborganligi haqida ham ma'lumotlar bor. Ma'muniylar mamlakat hududini ham ancha kengaytirishga muvaffaq bo'ldilar: endi Xorazm Sirdaryo, Kaspiy (Hazar) dengizi, Volgabo'yi oraliqlarini o'z ichiga olgan edi.

Chet davlatlar bilan siyosiy, iqtisodiy aloqalarning o'sishi, mamlakat mustaqilligining mustahkamlanishi o'lkada ilm-fan, madaniyatning yuksalishiga ham o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Xorazmliklar uzoq o'lkalarga borib savdo qilishlari natijasida o'zga xalqlar madaniy hayoti bilan tanishish imkoniga ega bo'lganlar. Xorazmda osoyishtalik va tinchlik qo'shni mamlakatlar olimlari, shoirlari san'atkorlarini o'ziga tortar edi.

997-yil boshida xorazmshoh Ma'mun ibn Muhammad vafot etib, taxtga Abu-l-Hasan ibn Ma'mun o'tirgach, Beruniy Xorazmga qaytib keldi. Lekin Gurganjga kelmay, eski poytaxt Katga keldi. Yangi xorazmshoh bu payt yaqin qo'shni mamlakatlar bilan yaxshi aloqalar o'rnatib, Gurganjga olimlar va adiblarni to'play boshlagan edi.

Xorazmshoh Ali ibn Ma'mun bilimdonligi va ilmga bo'lgan qiziqishi bilan mashhur bo'lgan. U hukmronlik qilgan davrda Gurganj Sharqning eng yirik ilm-fan va madaniyat markazlaridan biriga aylandi. Ali ibn Ma'mun saroyidagi olimu-ulamolarining ijodiy faoliyati uchun ularni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi.

Beruniy 998-yil oxirida ba'zi sabablarga ko'ra Kaspiyning janubi-sharqidagi Gurgon shahriga Qobus ibn Vushmagir Ziyoriy (978-1012) saroyiga boradi, ibn Sino bilan falsafiy yozishmada bo'ladi. Al-loma Gurgonda to'1004-yilga qadar muqim turadi. Bu yillar u chuqur ilmiy izlanishlar, astronomik kuzatishlar olib boradi va ancha ilgari Xorazmda boshlagan yirik ilmiy asari-«O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar» («Osor al-boqiya an al-qurun al-holiya») ni yozib tugatadi. Bu orada Gurganjda xorazmshoh Ali ibn Ma'mun saroyida olim va adiblarning katta guruhi to'plangan edi. 1005-yili u yerga Buxorodan Abu Ali ibn Sino keladi.

O'z tarjimai holida Abu Ali ibn Sino quyidagilarni yozgan edi: «... keyin zarurat yuzasidan Buxoroni tark etib, Gurganj tomoniga ko'chishimga to'g'ri keldi. U yerda ilmi sevvuchi Abu-l-Hasan as-Sahriy vazir edi, u yerning amiri huzuriga kirdik. Amir Ali ibn Ma'mun edi. Men uchun menga o'xshaganlarga beriladigan miqdorda oylik tayin qilishdi».

Beruniyning Gurganjga kelishi bilan xorazmshoh saroyida to'plangan olimlar davrasi to'ladi. 1004-yilni shartli ravishda Xorazmdagi Ma'muniylar ilmiy to'garagining yoki hozirgi ibora bilan aytganda Ma'mun akademiyasining to'la shakllangan davri deysish mumkin. Ma'mun akademiyasida to'plangan olimlar ro'yxati bizgacha yetib kelmagan va ularning tartibli haqida biz faqat taxminlar qilishimiz mumkin. Lekin Abu Mansur as-Saolbiyning guvohligicha, Gurganjda to'plangan faqat arabiy navis adiblarning o'zi 200 ga yaqin bo'lgan ekan.

Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun saroyidagi ilmiy to'garakning akademiya deyilishi masalasiga kelsak, bunga o'rta asr mualliflaridan Abu-l-Hasan Bayhaqiy (1105-1169) va Nizomiy Aruziy Samarqandiy (1090-1180) guvohlik berganlar. Xususan, Nizomiy Aruziy Samarqandiy o'zining «Chahor maqola» nomli asarida bu haqida quyidagicha xabar beradi: «Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'munning bir vaziri bor edi, oti Abu Husayn Ahmad Muhammad as-Suhayli edi, falsafiy tafakkur, oliyanob qalbgaga ega va ma'rifatparvar edi. Xorazmshohning o'zi ham falsafaga mayli ko'p va zukkolariga muruvvatli edi. Ana shular tufayli saroyda ko'plab faylasuflar va ulamolalar to'plandi. Jumladan, Abu

Ali ibn Sino, Abu Saxd Maslhiy, Abu-l-Xayr Hammor, Abu Rayhon Beruniy va Abu Nasr ibn Iroq... Ularning hammasi shu xizmatda hayotiy ehtiyojlarining hammasi bilan to'liq ta'minlangan edi, o'zaro do'st edilar, subhatlar va yozishmalar bilan orom olardilar». Bayhaqiy ham shu so'zlarni deyarli takrorlaydi.

Gurganj shahri ham aynan shu davrda gullab-yashnagan. Uni Oq qal'aning olti metr balandlikdagi mustahkam devorlari o'rab turgan. Yangi qurilgan chiroyli binolar shahar ko'riga ko'rk qo'shgan. Muqaddasiy «Gurganj kun sayin kengayib boryapti, Xo'jai darvozasi oldida al-Ma'mun tomonidan qurilgan saroy qad ko'targan. Bu saroy darvozalarga teng keladigani butun Xurosonda yo'q. Uning oldiga al-Ma'munning o'g'li Ali saroy qurdirgan. Saroy oldida Buxorodagidek maydon bor», - deb yozadi.

Ali ibn Ma'mun Gurganjda masjidlar, madrasalar, shifoxonalar qurdirgan. Shahar ko'chalarida tozalik yuqori darajada bo'lgan. Zero, o'sha davrlarda bunga jiddiy e'tibor bilan qaratilgan. Yo'llarga siliqlangan toshlarning yotqizilishi, shahar hayotining a'lo darajada tashkil qilinganligi IX-XII asr shaharlarning alohida tartibli bo'lganligidan darak beradi.

X asr oxiri - XI asr boshlarida Gurganj notinchliklardan xoli bo'lib, u yerda ilm fidoiylari uchun yetarli sharoit mavjud edi. Shaharda o'z vaqtida Abdushukur Balxiy, Abulqosim Firdavsiy, Abu Nasr Forobiy, kabi IX-X asrlarning ulug' allomalari ijod qilganlar. Ma'rifatparvarligi, ilm ahliga e'tibori bilan mashhur bo'lgan Ma'mun ibn Ma'mun ham o'z saroyidagi olimlarga izzat-hurmat ko'rsatib, ularning ijodiy yutuqlariga katta qiziqish bilan qaragan.

Xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'mun akademiyasi («Majlisi ulamo») da Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Saxl Maslhiy, Abu Nasr ibn Iroq, Abu Said ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Mujavayx, Abu Mansur as-Saolbiy, Ahmad Muhammad as-Sahriy, Zaynuddin Jurjoniy, Abulkarim Zirg'aliy, Abu Abdulloh al-Vazir, Abul Hasan Ma'mun, Abu Muhammad Xorazmiy, Abduavval ibn Abdusamadiy, Abu Azoq ibn Baxnom, al-Kosiy, Abu Abdulloh lloqiy, Abu Abdulla an-Naysaburiy al-Xorazmiy, al-Handakiy, Ahmad Mas'uriy, Abu Muhammad Rakkoshiy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Abubakr Muhammad Xorazmiy, Ahmad ibn Muhammad as-Suxayl al-Xorazmiy va boshqa olimlar matematika, astronomiya, astrologiya, ruhiyat, mantiq, tibbiyot, falsafa, tarix, tilshunoslik, ta'lim-tarbiya, kimyo, adabiyot, musiqaga, geografya, geodeziya, topografiya, mexanika singari turli fan sohalarini bilan shug'ullanib, bu ilmlarning kelajakdagi taraqqiyotiga zamin hozirladilar.

1.3.3 IX-XII asrlarda islom dini va tasavvuf tariqatari Buyuk muhaddis va dinshunos olimlar

IX-XII asrlarda islom dini O'rta Osiyo xalqlari davlatchiligi tarixida katta rol o'ynay boshladi. Movarounnahrda bu davr arab xalifaligidan mustaqil bo'lgan davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi davri bo'lgan bo'lsa, islom bu vaqtda Sharqda keng tarqalib, jahon dini darajasiga ko'tariladi, musulmon dunyosining mafkurasiga aylanadi. Arab tili esa davlat tili darajasiga ko'tariladi. Azaldan savodli bo'lgan, madaniyat darajasi yuqori darajaga ko'tarilgan Movarounnahr xalqi tez orada nafaqat arab tilini, balki islomni ham chuqur o'rganib, arab tili va shariat masalalarida kitoblar yozadigan olimlarni yetishtirib chiqara boshladi.

Xalifalikdan ajralib chiqqan mustaqil davlatlar Somoniylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar va G'aznaviylar, Xorazmshohlar davrida bu mustaqil markazlashgan davlatlarni yanada mustahkamlash uchun islom diniga, uning ta'limotiga, tarixiy ahkomlariga e'tibor bir necha bor kuchaya boshlaydi. Shaharlarda masjidu-madrasalar qurilishiga e'tibor berila boshlanadi. Masalan, manbalarning darak berishicha, Buxoroda dastlabki madrasa Kavushdo'zlar timi yaqinida barpo qilinadi. Hatto qonunshunoslar uchun ham maxsus «Faqihlar madrasasi» dergan ixtisoslashtirilgan madrasa qurdirilgan. Bunday bilim maskanlarida Qur'oni karim, hadis ilmi va shariat asoslari har tomonlama mukammal o'rganilgan.

O'sha davr shaharlari orasida islom dini ta'limotini chuqur targ'ib qilishda Buxoro shahri alohida o'rinni egallaydi. Yuqorida qayd qilinganidek, madrasa-yu, maktablarning borligi bu yerda yetuk ilohiyot fani namoyondalarini yetishib chiqishiga xizmat qiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, Buxoro shu davrdan boshlab «Qubbatul islom» – «Islom dinining gumbazi» nomi bilan shuhrat topa boshlaydi.

Sekin-asta markazlashgan davlatning asosiy mafkurasiga aylangan islom dini boshqa diniy qarashlarni siqib chiqara boshlaydi va xalq onmasini itoatda ushlab turish uchun qur'ol vositasi rolini ham bajara boshlaydi. Bu davrda islom ta'limotiga bebaho hissa qo'shgan Imom al-Buxoriy va Iso at-Termiziy kabi ko'plab ulamolalar etishib chiqdilar. Ular shu kungacha qadar hadis ilmining eng ko'zga ko'ringan, butun musulmon dunyosi tomonidan tan olingan allomalari darajasiga ko'tarilgan zotlardir.

Imom Buxoriy (810-870) Hadis ilmining rivojida oltin davr hisoblangan hijriy uchinchi (milodiy to'qqizinchi) asrda hadisshunos-

likda katta muvaffaqiyatlar ko'lgga kiritilgan. Chunonchi, butun islom dunyosidagi eng nufuzli manbalar deb tan olingan oltita ishonchli hadislar to'plamining mualliflari yashab ijod qilganlar. Yana shuni hisobga sazovorki, mazkur olti muhaddisning deyarli hammasi markaziy osiyoik bo'lib, ular: Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Imom Muslim ibn al-Hajjoj (206/819-261/874), Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy (209/824-279/892), Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniy (202/817-275/880), Imom Ahmad An-Naso'iy (215/830-303/915), Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazib Mo'jja (209/824-273/886) kabi siymolardir. Shular ichidan «Haddis ilmi amir al-mo'minyn» degan sharafi nomga sazovor bo'lgan Imom al-Buxoriy alohida e'tiborga molik buyuk olimdir.

Uning to'liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim ibn al-Mag'iyra ibn Bardazbeh al-Jua'fiy al-Buxoriy bo'lib, u hijriy hisobda 194-yil shavvol oyining 13-kuni (810-yil 20-iyul)da Buxoro shahrida tavallud topgan. U yoshligidan aql-idroki, o'tkir zehni va marifatga havasi kuchli bo'lib, turli ilm-fanlarni, ayniqsa, hadis ilmini zo'r qiziqish bilan egallaydi. Manbalarda ko'rsatilishicha, u o'n yoshidan boshlab o'z yurtidagi turli rivojatchilardan eshitgan hadislarini, shuningdek, Abdulloh ibn al-Muborak va Vakiy kabi olimlarning hadis to'plamlarini mutoala qilib, yodlagan, ustozlari Shayx Dohily bilan hadis rivojatchilari haqidagi qizg'in bahslarda qatnashgan. 825-yil o'n olti yashar al-Buxoriy onasi va akasi Ahmad bilan Hijozga qarab yo'l tutadi, muqaddas shaharlar Makka va Madinani ziyorat qilib, bir necha yil Hijozda yashab, hadis ilmidan o'z bilimini yanada oshirish maqsadida, o'sha paytda ilm-fanning yirik markazlaridan hisoblangan Damashq, Qohira, Basra, Kufa, Bag'dod kabi shaharlarda yashab, u joylardagi mashhur olimlaridan hadis bilan bir qatorda fiqh ilmidan ham ta'lim oladi, yirik olimlar davrasida ilmiy bahslaru munozaralarda qatnashadi va ilm to'liblariga dars ham beradi. Imom al-Buxoriy hayotining ko'p qismi xorijiy ellarda, musofirchilikda o'tdi.

Ilm oshirish maqsadida Imom Buxoriy ko'plab olimlardan ta'lim oladi. O'z navbatida Imom Buxoriy ham ko'pgina shogirdlariga ustozlik qilgan. Is'hoq ibn Muhammad ar-Ramodiy, Abdulloh ibn Muhammad al-Masnadiy, Muhammad ibn Xalif ibn Qutayba, Ibrohim al-Harbiy, Abu Iso at-Termiziy, Muhammad ibn Nasr al-Marvaziy, Muslim ibn al-Hajjoj kabi yetuk olimlar uning shogirdlaridir.

Termizilik mashhur muhaddis Abu Iso Termiziy Imom Buxoriyga ham shogird, ham safdosh hisoblanib, ularning o'zaro munosabatlari

ibratli bo'lgan. Uzoq yillar Sharqning turli-tuman mamlakatlariга safar qilgandan keyin umrining oxirlarida al-Buxoriy besh (863-868) yil Nishopurda yashab, madrasada hadis ilmidan dars bergan. O'sha paytda Nishopur musulmon Sharqidagi eng yirik ilmiy markazlardan biri-ga aylanganligi sababi ko'p mashhur olimlar shu shaharda to'plangan edilar. Al-Buxoriyning at-Termiziy bilan uchrashuvi ham Nishopurda yuz berib, diyorimizdan chiqqan ikki mashhur muhaddis o'rtasida unutilmas, qizg'in ilmiy bahslar, ko'pdan-ko'p ijodiy, do'stona uchrashuvlar bo'lib o'tadi. At-Termiziyning yozishicha, u o'z asarlari uchun ko'p ma'lumotlarni al-Buxoriy bilan uchrashuvlaridan olgan. Shu bilan birga al-Buxoriy ham at-Termiziyning bilimni yuqori baholab: «Men sendan ko'rgan foyda sen mendan ko'rgan foydadan ortiqroq», deb unga nisbatan chuqur hurmatini bildirgan. At-Termiziy o'z ustozini va satdoshi al-Buxoriyni butun umri davomida hurmatlab, unga samimiy sadoqat-da bo'lgan.

Imom al-Buxoriy nafagat yirik olim, balki o'zining go'zal xulq-atvori, odamoxunligi, muruvvatligi, himmatligi va beqiyos saxovatligi bilan boshqalardan tamomila ajralib turgan. U zehni o'tkirligi va yodlash qobiliyatining kuchligi bilan ham xalq orasida g'oyat shuhrat qozongan. Manbalarda al-Buxoriyning 600 mingga yaqin hadisni yod bilgani qayd qilingan.

Imom al-Buxoriy xorijdan qaytgach, o'z vatani Buxoroda ko'plab shogirdlar va ulamolarga hadis ilmidan saboq berish bilan mashg'ul bo'ladi. Aksariyat omma uni hurmat qilgan, ammo ba'zi hasadgo'y, qora niyatli kishilar al-Buxoriyni ko'rolmas edilar. Natijada hasadgo'yarning xatti-harakati tufayli Buxoro amiri Xolid ibn Ahmad az-Zuhaliy bilan al-Buxoriyning aloqasi buzilib qoladi. Bunga sabab, amir olimdan uning huzuriga kelib «Al-jome' as-sahib», «At-ta'rix» kitoblari o'qib berishni talab qiladi. Lekin al-Buxoriy «Men ilmi xor qilib, uni hokimlar eshigi oldiga olib bormayman, kinga ilm kerak bo'lsa, o'zi izlasin. Lekin Alloh oxirat kuni ilmi yashirmay uni toliblarga sarf qilgani uchun meni kechiradi», degan javobni aytadi. Amirga javob yozmay, fitnachi, shaxslarning gapiga kirib al-Buxoriyga shaharni tark etishni buyuradi. Shundan keyin al-Buxoriy Samarqandga qarab yo'l oladi va birmuncha muddat Xartang qishlog'ida o'z shogirdlari va qarindosh-urug'larinikida yashagandan keyin og'ir kasalga chalilib, hijriy 256-yil (milodiy 870-yil 1-sentabr) 60 yoshida vafot etadi va shu yerda dafn qilinadi.

Imom al-Buxoriy avlodlarga boy va qimmatli ilmiy meros qoldirgan bo'lib, u yozgan asarlarning soni yigirmadan ortiqdir. Ulardan «Al-jome' as-sahib», «Al-adab al-mufrad», «At-ta'rix as-sag'iy», «At-ta'rix al-avso'b», «At-ta'rix al-kabir», «Kitob al-ilal», «Bar ul-vohdayn», «Asomi us-sahoba», «Kitob al-kuna» va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Buyuk allomaning eng muhim asari, shubhasiz, «Al-jome' as-sahib»dir. Bu asar «Sahib al-Buxoriy» nomi bilan ham mashhur. Uning g'oyat ahamiyati tomoni shundaki, Imom al-Buxoriygacha o'tgan muhaddislar o'z to'plamlariga eshitgan barcha hadislarini tanlab o'tirmay gatorasiga kiritaverganlar. Imom al-Buxoriy esa turli roviylardan eshitgan hadislarini tabaqalarga bo'lib, ularning ishonchlarini ajratib, alohida kitob yaratdi.

Alloma ibn Salohning ta'kidlashicha, al-Buxoriyning bu asariga kiritilgan ishonchli hadislarining soni takrorlanadiganlari bilan birga 7275 ta bo'lib, takrorlanmaydigan holda esa 4000 hadisdan iborat.

Bu sharafti ishini birinchi al-Buxoriy boshlab bergan bo'lib, keyin gator olimlar unga taqld qilib, shu zayda hadislar to'plamini yaratganlar. Imom al-Buxoriyning ushbu yirik asari yozilganiga taxminan 1200 yil bo'ldi, o'sha davrdan boshlab toki shu vaqtgacha u islom ta'limotida Qur'ondan keyingi ikkinchi o'rinda turadigan muhim manba sifatida yuqori baholanib kelimogda. Imom al-Buxoriyning ushbu asarining ko'plab nusxalari turli shaharlarda tarqalgan.

«Al-jome' as-sahib» va «Al-adab al-mufrad» kitoblari Toshkentda qaytadan nashr qilinishi al-Buxoriy merosini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Toshkentdagi diniy oliy institutning Imom al-Buxoriy nomi bilan atalishi bundan o'n ikki asr muqaddam ilm-fan yo'lida beqiyos katta xizmat qilgan buyuk olimga chuqur hurmat-e'tiborning ramzidir. Allomaning Xartang qishlog'ida joylashgan salobati maqbarasi eng obod va ko'rkam qadamjolaridan biri sifatida ardoqlanib, islom ahli va barcha mehmonlar uchun tabarruk ziyoratgoh sifatida mashhurdir. 1998-yili buyuk hadissunos allomaning 1225 yillik tavalludi keng jamoatchilik tomonidan katta hurmat va ehtirom ila nishonlanib, uning maqbarasi qayta qurildi. Hozirda bu joy nafagat mamlakatimiz fuqarolari, balki butun musulmon dunyosi ahlining ziyoratgoh joyiga aylangan.

Imom Termiziy (824-892). Katta ahamiyatga ega asarlar yaratgan buyuk allomalardan biri – mashhur muhaddis (hadis ilmi olimi) Abu Iso Muhammad Termiziydir. Uning to'liq ismi Abu Iso Muhammad ibn Savra ibn Muso ibn ad-Dahok as-Sullamiy (umrining

oxirlarida ko'zi ojiz bo'lib qolganligidan ad-Dariyr taxallusi bilan ham atalgan) at-Termiziy bo'lib, u hijriy hisobda 209 (milodiy 824)-yilda Termizda, o'rtahol oilada tavallud topdi. Markaziy osiyolik mashhur olim va tarixchi Abu Saad Abdulkarim as-Sam'oni (113/1167) «Al-Ansob» nomli asarida yozishicha, at-Termiziy Bug' (hozirgi Sherobod tumani) qishlog'ida vafot etganligi uchun uning nomiga al-Bug'iy taxallusi ham qo'shilgan. Uning yoshlik yillari Termiz shahrida o'tib, dastlabki ma'lumotni ham shu shaharda olgan. Bolaligidan o'ta ziyrakligi, yodlash qobiliyatining kuchligi, noyob qobiliyati bilan o'z tengqurlaridan ajralib turgan at-Termiziy diniy va dunyoviy fanlarni, ayniqsa, hadis ilmini alohida qiziqish bilan egallab, bu boradagi o'z bilimlarini mutasil oshirish maqsadida ko'plab Sharq mamlakatlarini ziyorat qilgan. Jumladan, u uzoq yillar Iroqda, Isfaxon, Xuroson, Makkava va Madinada yashagan. Ko'p yillar davom etgan safarlari chog'ida at-Termiziy ilm-fanning turli sohalarini – ilm al-qiroat, ilm al-bayon, fiqh, tarix, ayniqsa, o'zi yoshligidan qiziqqan hadis ilmidan o'z davrining yirik olimlari – mashhur muhaddislaridan ta'lim oladi. Uning ush tozalaridan imom al-Buxoriy, imom Muslim, imom Abu Dovud, Qutayba ibn Sa'iyd, Is'hoq ibn Muso, Mahmud ibn G'aylon va boshqa mashhur muhaddislarni ko'rsatish mumkin.

Musofirchilikdan qaytgan Imom Termiziy o'z yurtida yirik muhaddis olim sifatida shuhrat qozondi va ijodiy ishl, shogirdlar tayyorlash bilan mashg'ul bo'ldi. U 279 hijriy (milodiy 892) yilda Termizdan uzoq bo'lmagan Bug' qishlog'ida vafot etadi va shu yerda dafn qilinadi.

At-Termiziy qalamiga mansub asarlarning aksariyati bizgacha yetib kelgan. «Al-jomi'» («Jamlovchi»), «Ash-shamoil an-nabaviya» («Payg'ambarning alohida fazilatlarini»), «Al-ilal fi-l-hadys» («Hadislardagi og'ishishlar»), «Risola fi-l-xilof va-l-jadal» («Hadislardagi ixtilof va bahslar haqida risola»), «At-tarix» («Tarix»), «Kitob az-zuhd» («Ta'qvo haqida kitob»), «Kitob ul-asmo va-l-kuna» («Ismilar va laqablar haqida kitob») kabi asarlar shular jumlasiga kiradi.

At-Termiziyning asarlari ichida eng mashhuri, shubhasiz, «Al-jomi'» bo'lib, avval eslatib o'tganimizdek, payg'ambar alayhissalomga doir oltita ishonchi hadislar to'plamlaridan biridir. Ushbu asar ilmiy adabiyot va manbalarda «Al-jomi' al-kabir» («Katta to'plam»), «Al-jomi' us-sahih» («Ishonchi to'plam»), «Jomi at-Termiziy» («Termiziy to'plami»), «Sunan at-Termiziy» («Termiziy sunnatlari») nomi bilan ham atalib, payg'ambar alayhissalom hayoti va faoliyatiga doir muhim manbalardan hisoblanadi.

At-Termiziyning mashhur asarlaridan yana biri «Ash-Shamoil an-nabaviya» («Payg'ambarning alohida fazilatlarini») bo'lib, ba'zi manbalarda «Ash-shamoil fi shamoil an-nabiy sallolahu alayhi vasallam» nomi bilan ham keltirilgan. Nomidan ham ko'rinib turibdiki, bu asar payg'ambar alayhissalomning shaxsiy hayotlari, u kishining suvrat va siyratlari, ajoyib fazilatlarini, odatlariga oid 408 hadis sharfni o'z ichiga qamragan manbadir.

«Ash-shamoil an-nabaviya»ning birinchi qismida keltirilgan hadis shariflar payg'ambarimiz sallallohu alayhi vasallamning suvrat (tashqi qiyofa)lariga, ikkinchi qismida keltirilgan hadis shariflar esa ichki dunyolari-yu axloqiy fazilatlarini bayon qilishga bag'ishlangan.

Xulosa qilib aytganda, buyuk vatandoshimiz Abu Iso Muhammad at-Termiziy bizga boy va katta ilmiy meros qoldirgan. Mustaqillik yillarida uning merosi chuqur va har tomonlama o'rganilmoqda. Alloma dafn etilgan joy esa obod qilinib, unumxalq ziyoratgohi maqomiga aylangan unga bo'lgan ulkan hurmat va e'tibordan darak beradi.

Abu Mansur al-Moturidiy (vafoti 945) sunniy e'tiqodidagi ikki yirik oqimlardan biri bo'lmish – moturidiya oqimining asoschilaridan hisoblanadi. Uning hayoti haqida ma'lumotlar juda oz. To'liq nomi Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud al-Hanafiy al-Moturidiy as-Samarqandiydir. Buyuk kalom imomi va fiqh olimi asli Samarqandning Moturid qishlog'idan (hozirgi Jomboy tumani) joylashgan bo'lib, uning taxallusi shu qishlog'ga nisbatan olingandir. Abu Mansur al-Moturidiy dastlabki ta'limni shu qishlog'ga olib, keyinchalik Movarunnahrning o'sha davrdagi diniy va ma'rifiy markazi bo'lgan Samarqandda davom ettiradi.

Al-Moturidiy yashagan vaqt Somoniylar hukmronlik qilgan davrga to'g'ri keladi. Samarqand dastlab bu davlatning poytaxti bo'lib, so'ngra IX asrning oxiridan boshlab poytaxt Buxoroga ko'chirildi. Biroq o'sha vaqtda ham Samarqand Buxoro bilan bir qatorda Movarunnahrning iqtisodiy-madaniy markazi bo'lib qolaverdi.

Abu Mansur al-Moturidiy tug'ilgan yili haqida aniq ma'lumotlar yo'q. U Samarqandda 944-945-yilda vafot etgan va shahar chekkasidagi Chokartitza degan qabristonga dafn etilgan.

Al-Moturidiy fiqh va kalom masalalari bilan qiziqib, hanafiya mazhabi olimlaridan dars olib o'z bilimini oshiradi. Shu vaqt davomida ko'plab mashhur faqihlar va muhaddislar bilan mulog'otda bo'lgan va munozaralar qilgan. Butun umri davomida shu sohaga oid asarlar yozib qoldirgandir. Mahmud ibn Sulaymon al-Kafaviyning (vafoti

ladigan joy shu mo'tabar zotga nisbatan aytiladigan nom «Hazrati imom»ning qisqartirilgan shakli bo'ldi. Aslida, bu joyning nomi Hazrati Imom Qaffol ash-Shoshiydir. Uning qabri tegrasida Toshkentda mashhur bo'lgan mo'tabar zotlar dafn etilgan. Toshkent shahri «Islom madaniyatining poytaxti» deb e'lon qilinishida ana shu zotlarning ham xizmatlari e'tiborga olingan.

Qaffol ash-Shoshiy maqbarasi Toshkentning qadimiy, ko'zga ko'ringan tabarruk qadamjosi sanaladi. Istiqol yillarida mazkur maqbara va majmua qayta ta'mirlanib, zamonaviy Toshkentning eng e'tiborli maskanlaridan biriga aylandi.

Mahmud az-Zamaxshariy (1075-1144) Ko'hnaxorazm zamini-da jahon fani va madaniyati rivojiga munosib hissa qo'shgan ko'plab buyuk allomalar yetishib chiqqan. Abul Qosim az-Zamaxshariy ana shunday ulug' siymolardan biridir.

Allomaning to'liq ismi Abul Qosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy bo'lib, u hijriy 467-yil rajab oyining 27-kuni (1075-yil 19-mart) Xorazmning katta kasabalaridan biri – Zamaxshar qishlog'ida tavallud topdi. Az-Zamaxshariy haqidagi ma'lumotlar, asosan, o'rta asr arab manbalarida keltiriladi. Otasi unchalik badavlat bo'lmasa-da, savodli, taqvodor, diyonatli kishi bo'lgan va aksariyat vaqtini Qur'on tilovati-yu namoz o'qish bilan o'tkazib, Zamaxshardagi bir masjidda imonlik ham qilgan.

Az-Zamaxshariy oilasi islomning mu'taziliy ta'limotiga mansub bo'lib, yosh Mahmudning dunyoqarashi mana shu dindor, taqvodor otasining ta'sirida shakllandi va dastlabki bilimni ham o'z otasidan oldi. Alloma haqidagi ma'lumotlardan ma'lumki, uning bir oyog'i yog'ochdan bo'lib, tarixchilar bu haqida: «Bir oyog'i yog'ochdan edi va uzun yaktagini tushirib kiygani uchun ko'rgan odam uni cho'lloq deb o'ylardi» – deb yozganlar. Og'ir illat tufayli u yoshligidan bir oyog' bo'lib qolgan va shundan so'ng otasi uni endi og'ir mehnatga yaramaydi, deb kiyim tikuvchi ustaga shogirdlikka bermogchi bo'ldi. Biroq yoshligidan ilmga havasmand o'sgan Mahmud otasidan o'zini mad-rasaga o'qishga yuborishni so'raydi. O'g'ilidagi ilmga bo'lgan zo'r ishti-yoq va havasni sezgan otasi uni madrasaga beradi.

Az-Zamaxshariy ilm-fanning turli sohalarini bilan qiziqib, tollibi ilmlar orasida zo'r iste'dodini namoyon qila boshlaydi. U madrasada o'qitiladigan ilmlarni, ayniqsa, arab tili va adabiyoti, diniy ilmlarni puxta egallashga kirishadi, o'sha davrda ilm ahli orasida qadrlan-gan xattotlik san'atini ham mukammal egallab, o'z tirikchiligini bir

qadar tuzatadi. So'ng arab tarixchisi va biografi ibn Xalilkonning yozishicha, talabalik yoshiga yetgach, bilimni yanada oshirish, har tomonlama kamol toptirish maqsadida Buxoroga yo'l oladi. Buxoro, mashhur olim Abu Mansur as-Sa'olbiyning (961-1138) iborasi bilan aytganda: «Somoniylar davridan boshlab shon-shuhrat makoni, saltanat ka'basi va zamonasining ilg'or kishilari jamlangan: Yer yuzi adiblarning yulduzlari porlagan va o'z davrining fozil kishilari yig'ilgan (joy) edi». Az-Zamaxshariy Buxoroda o'qishni tugat-gach, bir necha yil Xorazmshohlar xizmatida bo'lib, kotiblik bilan shug'ullanadi, hukmdorlar bilan yaqinlashishga urinadi. Biroq qo-biliyati, ilmi, fazilatiga yarascha biror mansab va munosib e'tibor ko'rmagach, o'zga yurtlarga safar qiladi, matlabu-maqсадlarining ushali shiga umid bog'laydi. 1118-yili az-Zamaxshariy og'ir dard-ga chalinadi, bu kasallikdan tuzalgach esa hukmdorlar xizmati-yu mansab va mol-dunyo ta'masidan mutlaqo voz kechadi, qolgan um-rini faqat ilm-fanga bag'ishlashga, asarlar ta'lif etishga astoydil qa-ror qiladi.

Az-Zamaxshariy hayoti davomida Marv, Nishopur, Isfahon, Shom, Bag'dod va Hijozda, ikki marta Makkada bo'ldi. Olim bu yerda ilmiy ishlarini davom ettirdi, arab tili grammatikasi va lug'atini hamda ma-halliy qabilalarning lahjalarini, maqollari, urf-odatlarini chuqur o'rgan-di, bu mintaqaga jug'rofiyasiga oid xilma-xil ma'lumotlarni to'pladi.

Adib ko'p asarlarini Makkadaligida yaratadi. O'z hayotida chuqur iz qoldirgan Makkada az-Zamaxshariy besh yilcha yashaydi. Shu bois-dan u Jorulloh («Allohning qo'shnisi») degan sharafli laqabga mu-yas-sar bo'ldi.

O'z davrining yirik olimi darajasiga ko'tarilgan az-Zamaxshariyning Xorazmida ham, Sharqning boshqa ko'pgina shaharlarida ham ko'pdan-ko'p shogirdlari bo'lgan, alloma ko'p vaqtini o'shalarga bag'ishlardi. U qarindosh-urug'larining qistovlariga qaramasdan, hayotida biron marta ham uylanmagan. Ilmiy asarlar yaratish va munosib shogirdlar tayyorlashni farzand o'stirishdan a'lo deb hisoblagan. Az-Zamaxshariy oxirgi marta Makkadan qaytib, Xorazmida bir necha yil yashaydi va hijriy 538-yilda, arafa kechasi (1144-yil 14-aprel) vafot etadi. 1333-yili Xorazmida sayohatda bo'lgan mashhur arab sayyohi ibn Battuta (1304-1377) «Sayohatnoma» asarida az-Zamaxshariyning ustida qub-basi bo'lgan maqbarasini ko'rganini yozadi.

Buyuk mutafakkir az-Zamaxshariy arab grammatikasi, lug'at-shunoslik, adabiyot, aruz ilmi, jug'rofiya, tafsir, hadis va fiqhga oid

O'zbekistan Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga asosan 2000-yilda al-Marg'iniyning 910 yillik tavallud sanasi keng jamoatchilik tomonidan tantanali ravishda nishonlandi.

Tasavvuf tariqatlari. Tasavvufning ijtimoiy asosini shaharlardagi hunarmandlar, mayda savdogarlar tashkil qilgan. IX-X asrlardayoq Iroq va Eronda uning yirik vakillari vujudga keladi. Movarounnahrdada esa tasavvuf ta'limoti X asrdan boshlab yoyila boshladi. Hozirgi O'zbekiston hududida tasavvufning rivojlanishida **Yusuf Hamadoniy** ta'limoti muhim rol o'ynaydi. Manbalarda qayd qilinishicha, Yusuf Hamadoniy 1043-1049-yilda Eronning Hamadon shahrida tug'iladi. Dastlabki bilimlarini Hamadon va Bag'dodda oladi. Imom G'azzoliy kabi buyuk allomalarni tarbiyalab voyaga yetkazgan shayx Abu Ali Farsadiyga shogirdlikka tushadi. Yusuf Hamadoniy umrining katta qismini O'rta Osiyoda o'tkazgan. U hunarmandchilik-kosibchilik bilan shug'ullangan. Shuning uchun ham bo'lsa kerak, uning ta'limoti, asosan, hunarmandlar orasida keng tarqalgan va ularning manfaatlarini ifodalagan. Yusuf Hamadoniy sufiylik ilmi bo'yicha ko'plab shogirdlar tayyorladi. U Buxoroda maxsus xonago qurdirib, o'sha yerda shogirdlarga dars bergan. Hamadoniy ta'limotida vatanparvarlik g'oyalari o'z ifodasini topgan. Uni pir deb bilgan shogirdlaridan 213 tasi mashhur shayxlar bo'lib yetishgan ekanlar. Hamadoniy ta'limotidan O'rta Osiyoda ikki tasavvuf maktabi – yassaviylik va naqshbandiylik kelib chiqadi.

O'rta Osiyo hududida birinchi vujudga kelgan sufiylik oqimi yassaviylikdir. Bu oqimga 1105-yilda yassa (Turkiston) shahrida tug'ilgan **Ahmad Yassaviy** asos solgan. Ahmad Yassaviy Buxoroda Yusuf Hamadoniydan ta'lim olgach, yana ona shahri Turkistonga qaytib keladi va shogirdlar tarbiyasi masalasi bilan shug'ullanadi. Madrasa va xonagolar qurdiradi. Yassaviy ta'limotining asoslari turkiy tilda yozilgan «Devoni Hikmat» asarida bayon etilgan. U o'troq va ko'chmanchi turkiy xalqlar orasida sufiylik ta'limotini targ'ib qilishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Yassaviy tariqatining boshqa tariqatlarda bo'lganidek, o'ziga xos qoidalari bor. Ular: 1. Murid hech kimsani o'z shayxidan afzal ko'rmasligi, unga mutlaqo taslimiyat izhor etmogi lozim. 2. Murid shunchalik zukko va idroki bo'lishi kerakki, to o'z shayxining barcha rumuz va ishoralarini mukammal anglay olisin. 3. Shayxining barcha ahvoli (so'zlari) va a'folari (ishlari) ga murid sodiq bo'lib, unga mutlaqo mute va mutaqid bo'lmogi lozim. 4. Murid o'z mursidini (piri) ning barcha topshiriqlarini chaqonlik bilan sidqidildan bajarib, uni hamisha rozi

qilib yurmogi lozim. 5. Murid o'z so'ziga sodiq, va'dasiga rosh bo'lib, o'z mursidini ko'nglida hech qanday shak-shubha tug'dirmasligi zarur. 6. Murid o'z va'dasiga vafodor va so'zida ustivor bo'lishi kerak. 7. Murid o'z ixtiyoridagi barcha mol-mulkni, butun bor-u yo'g'ini o'z shayxiga nisor (baxshida) etmoq uchun doimo tayyor bo'lmogi kerak. 8. Murid o'z shayxining barcha sir-asroridan ogoh bo'lib, uning ifshosini (oshkor etishni) hech vaqt xayoliga keltirmasligi kerak. 9. Murid o'z shayxining barcha takliflarini nazarda tutmogi, uning mushkulotini oson qilmogi, pandu nashatlarini bajo keltirmogi shart. 10. Murid Alloh visoli uchun o'z shayxi yo'lida butun moli va jonini nisor etmoqqa tayyor turishi, uning do'stiga do'st, dushmaniga dushman bo'lib yashamogi shart.

Ahmad Yassaviyning fikricha, shariatsiz tariqat, tariqatsiz ma'rifat, ma'rifatsiz haqiqat bo'la olmaydi. Ular doimo bir-birini to'ldiradi. Bu yo'l kamolot yo'li bo'lib, inson hayotining asl mohiyatini tashkil etadi. Ahmad Yassaviy ba'zi ma'lumotlarga ko'ra 100 yoshdan oshiq umr ko'rgan deyiladi. U O'rta Osiyo hududida mashhur zotga aylanib, «Sulton ul-orifin» degan sharaflı nomga ham ega bo'lgan.

Yusuf Hamadoniyning yana bir shogirdi **Abdulkoliq G'ijduvoniy** bo'lgan. Yassaviy bilan G'ijduvoniy shu darajada iqtidorli shogirdlardan bo'lishganki, keyinchalik ulardan bir «Yassaviya», ikkinchisi «Naqshbandiya» tariqatining asoschilari bo'lib yetishadilar. Xoja Abdulkoliqning tarjimai holi, tug'ilgan va vafot etgan sanalari aniq. U 1103-yilda G'ijduvonda tug'ilib, 1179-yilda o'z vatanida vafot etadi. Xoja Abdulkoliqqa dastlabki savodni o'z tug'ilgan yurtida Imom Sadriddin beradi. Keyinchalik o'qishni Buxoroda davom ettirib, yuqorida qayd qilinganidek, Yusuf Hamadoniyga shogird tushadi. Tarixiy manbalarning xabar berishicha, ustoz va shogirdning bir-birlariga hurmat, mehr-oqibati shu darajada bo'lgan ediki, ular birgalikda Sharqning fan va madaniyat o'choqlaridan bo'lmish Samarqand, Buxoro, Marv, Isfahon, Balx singari shaharlarga borganlar va u yerlarda tasavvuf sohasidagi o'z bilimlarini yanada chuqurlashtirganlar.

Xoja Abdulkoliq G'ijduvoniy Sharq falsafa tarixida o'ziga xos o'rin egallaydi. Uning falsafiy dunyogarasini tasavvutdagi Xojagon (Xojalar) halqasida shakllandi. Agar bizgacha Ahmad Yassaviyning «Hikmat-lari» meros bo'lib qolgan bo'lsa, Xoja Abdulkoliq G'ijduvoniydan «Risolayi Sohbiya» «Risolayi Shayx buyuk Xazrati Abu Yusuf Hamadoniy» kabi asarlar meros bo'lib qolgan. Ammo bu asarlar hali yaxshi o'rganilmagan va keng xalq ommasi orasida targ'ib qilmagan. Xoja Abdulkoliq G'ijduvoniy ustozidan ko'p narsalarni o'rganar ekan, o'zi ham ko'p

hollarda mustaqil fikr yuritib, ba'zi masalalarda o'z yo'lini shakllantirishga harakat qilgan. U zikr aytish usuli bo'yicha «Zikri Xufiya», «Zikri il» amaliy targ'ib qila boshlagan. Xoja Abdulqolliqning ustozlari Yusuf Hamadoniy o'sha vaqtda o'z sahobalari bilan «Aloniya» zikr tushish amaliy bajaragan. Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniy, yuqorida qayd qilinganidek, «Xojagon» (Naqshbandiya) tariqatining asosiy qonun-qoidalarini ishlab chiqqan buyuk allomadir.

Najmiddin Kubro (1145-1221) – tasavvuf ta'limotining O'rta Osiyodagi yirik vakillaridan biri. Sufiylikdagi Kubraviya oqimining asoschisidir. U 1145-yilda Urganchda (Gurganj) tug'ilib, Misr, Tabriz va Hamadonda ilm olgan. Keyin Urganchga qaytib, o'z ta'limotini rivojlantirib, shu yerda yangi sufiylik oqimiga asos soladi. U «Favoi al-Jamol va fovotix al-Jalol» («Jamolning muattarligi va kamolotning egalari»), «As-usul al-ashara» («O'rta qonun va qoidalar») nomli qator risola va asarlar yozib, o'z ta'limotini takomillashtirishga erishdi. Kubraviya tariqatining asosini 10 tadan iborat qonun-qoidalar tashkil etadi. Ularga asosan «tavba», «zuxd» («mol-dunyodan voz kechish»), «tavakkal» («Alloh yo'lida»), «qanoat», «uzlat», «doimiy zikr», «tavajjuz», «sabr», «muroqaba» («kamolot topish») va «ritzo» (haqqa yetishish) kabi qoidalar kiradi. Kubraviya tariqati yassaviya tariqatidan farq qilib, tarki dunyochoilik rad etiladi. Unda kamolot yo'lida olib boriladigan mashaqqati mehnat jarayonida bu dunyo noz-ne'matlaridan bahramand bo'lish kerakligi ligari suriladi. Bu ta'limotda vatanga, xalqqa bo'lgan muhabbat g'oyasi nihoyatda kuchli bo'lib, har qanday og'ir sharoitda ham xalq bilan birga bo'lish, vatan himoyasi uchun kurashish, uning mustaqilligini saqlash zarurligi da'vat qilinadi. O'z g'oyasiga sodiq Najmiddin Kubro vatan himoyasi yo'lida shahid bo'ldi va jasorat namunasi o'z murirlariga ko'rsata oldi.

Shunday qilib, tasavvuf Movarounnahr aholisining ma'naviy hayoti bilan chambarchas bog'langan ta'limot bo'lib, o'rta asrning xalqparvar adib va mashoyxolari uni chuqur bilishga va u orqali ommaga ziyov va ma'rifat targatishga intilganlar.

13.4 Me'morchilik va san'at

IX-XII asrlarda o'lkada markazlashgan yirik davlatlarning shakllanishi va ularning rivoji, davlatchilikning mustahkamlanishi, ma'naviy hayot, ilm-fanning rivojlanishigagina emas, balki moddiy madaniyatning ham rivojlanishiga asos bo'ldi. Samarqand, Buxoro, Urganch (Gurganj), Termiz, O'zgan va Marv kabi shaharlarda saroylar,

masjid, madrasalar, minoralar, maqbaralar, tim va karvonsaroylar ko'plab qurila boshladi.

Bu davr O'rta Osiyo me'morchiligida ijtimoiy sharoitdan kelib chiqib, qurilish material sifatida paxsa, xom g'isht va pishiq g'isht hamda bog'lovchi element sifatida ganchdan foydalanish keng yo'lga qo'yilgan edi. Bu vaqtda sinch qadab quriladigan uy-joylar va umum ahamiyatga ega bo'lgan binolar, saroylar, masjidlar, madrasalar qurilishida yog'och ham muhim o'rin egallay edi.

X asrlarga kelib binokorlikda qurilish tartibi ham o'zgarib boshladi. Mahobati qurilishda tomi gumbaz bilan yopilgan kub shaklidagi binolar muhim ahamiyatga ega bo'la boshladi. Buxoroda qurilgan Ismoil Somoniy qabri ustiga pishiq g'isht bilan qurilgan go'zal maqbara fikrimizga misol bo'la oladi. Bu bino to'rtburchak shaklida bo'lib, tomi gumbaz qilib yopilgan. To'rtburchak nayzali ravotlar yordami bilan sakkiz qirrali shaklga o'tilgan. Shu bilan birga bu bino to'rt fasadidir. Uning to'rttala tomoni ham bir xil, old tomonidek bezatilgan. Oddiy qilib aytganda, binoning oldi, yoni va orqa tomoni yo'q. Hamma tomoni bir xilda bezatilgan. Ismoil Somoniy maqbarasini qurishda va bezatishda arablardagi o'sha davr uchun xos bo'lgan me'moriy xususiyatlardan ham ko'p foydalanilgan. Masalan, binoning tashqi burchaklariga ustunlar o'rnatish. Bino ichidagi bunday shakldagi, shuningdek, dumaloq manzarali maydonlar ham islomgacha bo'lgan yodgorliklar-da uchraydi.

IX-X asr me'morchiligi uslublarini saqlanib qolganligini ko'plab masjidlar misolida ham kuzatish mumkin. Yozma manbalarda qayd qilinishicha, Somoniy davridagi ko'pgina masjidlar o'z vaqtida arablargacha bo'lgan ibodatxonalarning masjidga moslashtirish asosida qurilgan. Ular bir xonali bo'lib, masjidning tomlari ustunga tayanib turgan. Masjidlarning tomi, odatda, gumbaz shaklida bo'lgan. Masjidlarda, ayniqsa, mehroblari shakli, yozuvli qilib qirg'ilgan g'ishtlar, o'rma ganchlar va hatto tilla suvlar bilan bezatilgan. X-XI va XII asrlarga oid maqbaralar va Arabota (Tim qishlog'i), Mir Sayid Bahrom maqbarasi (Karmana), Buxorodagi Mag'olki Attoron, Poykand masjidlarini qayd qilish mumkin. Bu yodgorliklar O'rta Osiyoda diniy me'morchilikning rivojlanish yo'llarini kuzatish imkoniyatini berdi.

Narshaxiyni yozishicha, amir Nasr ibn Ahmad Buxoro Registonida o'zi uchun katta saroy qurdirgan va uning qurilishiga katta mablag' sarflagan. Bu saroy g'oyat go'zal bo'lgan. Saroyning oldida esa devonlar uchun binolar qurilgan. Amir va hokimlar saroyi Nishopur, Marv-

da, Samarqand va boshqa shaharlarda ham bo'lgan. Bu saroylar o'zlarining kattaligi va go'zalligi bilan ajralib turgan. Ko'p hollarda bunday saroylar xushmanzara joylarda, bog'lar ichida bunyod etilgan.

Saroylarning go'zalligini Termiz shahridagi saroy misolida ko'rish mumkin. Bu saroy to'liq ochib o'ranganilgan. Saroy shahar mudofaa devorlaridan tashqarida, bog'lar orasida joylashgan va 10 gektarga yaqin maydonni ishg'ol etgan. Saroy mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Saroy o'zining mahobatligi, serhashamligi va bag'oyat go'zal, nafs bezaklari bilan odamni o'ziga jalb qiladi.

Somoniylar davriga oid shahar va qishloq aholisining uylari to'g'risida hozir arxeologiya ancha ma'lumotlarga ega. Bu borada qadimiy Samarqand-Afrosiyob, Xorashkent-Qangq, Binkent, Termiz, Marv, Dehiston kabi o'nlab yodgorliklarda olib borilgan izlanishlarning natijasi e'tiborga molikdir. Afrosiyobda bu davrga oid katta bir mahalla ochib o'ranganilgan.

Somoniylar davrida me'morchilik o'z taraqqiyotida katta yutuqlarni qo'lga kiritgan. O'rta Osiyo me'morlari bu davrda shunday noyob binolar, san'at durdonalarini bunyod etganlarki, ular asrlar osha odamlarni hayratga solib kelmogda.

Qoraxoniylar O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng bu yerdagi madaniy hayotda ham katta o'zgarishlar ro'y berdi. Shaharlar taraqqiy etdi, hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlandi. Shaharlar rivojlanishi bilan shahar aholisi soni ham ko'payib bordi. Somoniylar davridayoq yirik shaharlar bo'lgan Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv, Qoraxoniylar davrida yanada kengaydi. Bu shaharlar endi uch qism: ark, shahriston, rabotdan iborat edi. Ularda yangidan-yangi hashamatli imoratlar paydo bo'lib, bu imoratlar o'z tuzilishi va naqshlari bilan ajralib turardi.

Qoraxoniylar hukmdori Shams-ul-Mulk Buxoro yaqinida saroy barpo etdi va bundan tashqari Hazara qishlog'i yaqinida Dingaron masjidi-ni va Rabot-i-Malik nomi bilan mashhur bo'lgan karvonsaroy qurdi-radi. Buxoro shahrida 1127-yilda Qoraxoniylar Avslonxon tomonidan mashhur imorat-Minoravi Kalon barpo etildi. Vobkentda XII asrning oxirida Buxoro sadi Abdulaziz II tomonidan qurilgan minorani, Jarqo'rg'onda (Surxondaryo viloyati) Qoraxoniylar tomonidan 1108-1109-yillarda barpo etgan minorani, shuningdek, Buxorodagi Nomozgoh va Attoriy masjidi alohida ta'kidlab o'tish mumkin.

Qoraxoniylar davrida Samarqand shahrida ham ko'plab binolar barpo etildi. Afrosiyobdagi arxeologik qazilmalar shundan dalolat

berib turibdi. Lekin mo'g'ullar istilosidan so'ng bu binolar vayronaga aylandi.

Termiz shahri XI-XII asrlarda ancha rivojlandi, yangi mustahkam mudofaa devori qurildi, bu yerda barpo etilgan Termiz hukmdorlari saroyi, ayniqsa, mashhurdir. Bu saroyni qazib ochgan arxeologlar turli idishlar bilan birga afsonaviy hayvonlar tasvirini ham topishdi. XI-XII asr boshlarida Xorazmda ham ko'pgina binolar qad ko'tardi, jumladan, Gurganjidagi Faxriddin Roziy va Shayx Sharif maqbarasini, ko'plab karvonsaroylarni, Burongal'a, Nayifgal'a va boshqalarni aytib o'tish mumkin.

Shu davrda me'morchilikdan tashqari bir necha suv inshootlari va unda yo'nalgan tosh, pishiq g'isht, suvga chidamli qurilish qorishmalaridan-bandlar, novlar, ko'priklar, sardobalar va korizlar qurilgan. Bu inshootlar mamakatda fan va ishlab chiqarish g'oyatda rivojlanganligidan dalolat beradi. 1,5 mln. m. kub suvni to'plash imkoniyatiga ega bo'lgan Xonbandi suv omborining qurilishi fikrimizning dalili bo'lib xizmat qiladi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, bunday suv inshootlarini qurish uchun suvning vertikal va gorizontal bosim kuchlarini hisoblab chiqish va tog'da qurilganligi uchun tez-tez yerning qimirlab turish kuchlarini ham matematik yo'llar bilan hisoblab chiqish lozim bo'lgan va bu ish muvaffaqiyatli amalga oshirilgan.

Bu davr me'morchiligi bilan bir qatorda unga bog'liq bo'lgan naqoshlik va tasviriy san'at ham jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Imoratlarni o'ymakor ustunlar va to'sinlar, devorlarni esa bo'yovli, ganchkor naqshlar bilan bezash keng rasm bo'la boshladi. Sekin-astan naqoshlik san'atida ham ilgirigidek, odamlar va hayvonlar tasvirlarigandan ko'ra murakkab geometrik va gulli naqshlarga o'tila boshlandi.

Naqoshlik san'ati qadimgi Termizda juda rivojlangan edi. Bu borada Hakim Termiziy maqbarasi davridan saqlanib qolgan o'yma naqsh parcha, ayniqsa, qimmatlidir. Unda Samarqand usulini eslatuvchi se-barcha shaklidagi o'ziga xos uslublar mavjuddir. Bu davrda xattotlik san'ati kitoblarni ko'chirishdagina emas, balki binolarni bezashda ham keng qo'llanila boshlandi.

IX-XII asrlarda madaniy hayotning yana bir tarkibiy qismini tashkil etuvchi musiqa san'ati ham rivojlandi. Albatta, markazlashgan yirik davlatlarda iqtisod, xalqlarning turmush-tarzi yaxshilana borgan sari ilim-fan, me'morchilik, tasviriy san'at bilan birga musiqa ham rivojlanab boshlaydi. Albatta, har yerdagidek bu yerda ham bayramlar, to'ylar,

xalq sayillari musiqi va qo'shiqlarsiz o'tnagan. Bu haqda Mahmud Koshg'ariyning «Devoni lug'ot turk» asarida keltirilgan ma'lumotlar diqqatga sazovordir. Bu davrda: ud, tanbur, qubuz, rubob, nay, sunnay, karnay, qushnay kabi g'oyat xilma-xil torli, zaburi va puflab chalinadigan cho'lg'u asboblardan keng foydalanilgan. Bu davrda hatto yangi sozlar ixtiro etilgan. Masalan, Ro'dakiyning zamondoshi Abu Xalif Sug'diy nayga monand shohrud nomli torli asbob yaratgan edi. Manbalarda Abu Bakr Rubobiy, Bunasr, Buamir, changchi Lo'kariy kabi sozanda hamda hofizlarning nomlari saqlanib qolgan. Ro'dakiy rud va tanbur kabi sozlarni yaxshigina chaladigan sozanda va xushovoz hofiz bo'lgan. Uning mashhur «Buyi jo'yi Mo'lyon» she'ri ushshoq kuyida aytilib, nihoyatda shuhrat qozongan. Ana shu davr kuyalari, qo'shiqlari xalqimizning klassik kuyi «Shoshmaqom» va boshqalar uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Bu davrda she'riyatning g'oyatda taraqqiy etganligi qayd qilingan edi. She'riyat doimo musiqi bilan, o'z navbatida musiqi musiqashunoslik fani bilan uzviy ravishda bog'liq holda rivojlanadi. O'sha davrning buyuk allomalaridan Al-Forobiy, Abu Ali ibn Sinolar musiqi va musiqashunoslikka katta e'tibor berdilar va o'zlarining nodir asarlarini yaratdilar.

Tayanch so'zlar

Movarovunnahr, Xuroson, Xorazm, Buxoro, Samarqand, falakiyot, handasa, akademiya, madrasa, renessans, uyg'onish, ilm-fan, islom dini, adabiyot, she'riyat, me'morchilik, san'at, hadis, muhaddis, «Bayt ul-hikma», Xorazm Ma'mun akademiyasi, alloma, olim, madaniyat, fiqh, tavsir, sharh, shariat, mazhab, tasnif, ulamo, zot, nabi, lug'at, falsafa, madaniyat, tibbiyot, tarix.

Savol va topshiriqlar

1. IX-XII asrlar madaniy yuksalishning asosiy omillari qanday bo'lgan?
2. Ummaviylar va Abbosiylar xalifafigining madaniyat borasidagi siyosatidagi farqlar nimada?
3. «Bayt ul-hikma» haqida qanday ma'lumotlar ega?
4. Xorazm Ma'mun akademiyasi qachon va kim tomondan tashkil etilgan?
5. Xorazm Ma'mun akademiyasi faoliyatiga bag'ishlangan referat tayyorlang.
6. «Shayx ur-ra'is» unvoniga sazovor qaysi olimlarni bilasiz?
7. Movarovunnahr hadissunoslik maktabi hamda so'fiylik ta'limoti haqida gapirib bering.

8. Istiqlo' yillarida buyuk ajdodlarimiz ilmiy merosini o'rganishda qanday ishlar amalga oshirildi?
9. Mavzuga oid atamalarining qisqa izohli lug'atini tuzing.

13-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadislar. 1-4 jild. - Toshkent, 1997.
2. Azizxo'jayev A. Davlatchilik va madaniyat. - Toshkent: Sharq, 1997.
3. Asqarov A. A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: Universitet, 2007.
4. Bahodirov R. Abu Abdulloh al-Xorazmiy va ilmlar tasnifi tarixidan. - Toshkent, 1995.
5. Burhonuddin al-Marg'imony. Hidoya. - Toshkent, 2000.
6. Buyuk siymolar, allomalar. - Toshkent: Meros (uch kitob), 1996, 1998.
7. Jaloliddin Rumiy. Ma'naviyi masnaviy / Asqar Mahkam tarjimai. - Toshkent, 1999.
7. Jaloliddin Rumiy. Ichindagi ichingdadir / U. Abdurahob tarjimai. - Toshkent: yozuvchi 1997.
8. Komilov N. Tafakkur karvonlari. - Toshkent, 1999.
9. Ma'naviyat yulduzlari. - Toshkent: Abdulla Qodiriy xalq merosi nashriyoti, 2001.
10. Moziydan taralgan ziyo. Imom al-Buxoriy. - Toshkent, 1998.
11. Nasafiy. Xoja Ahmad Yassaviy. - Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1993.
12. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. - Toshkent, 1997.
13. Uvatov U. Donolardan saboqlar. - Toshkent: Abdulla Qodiriy, 1994.
14. Usmon Orif. Bahovuddin Naqshband va uning ta'limoti haqida. - Toshkent: Universitet, 1993.
15. Xayrullayev M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri. - Toshkent, 1971.
16. Xayrullayev M. O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davri madaniyati. - Toshkent: Fan, 1994.
17. Qodirov A. O'rta Osiyoda meditsinaning paydo bo'lishi. - Toshkent, 1990.
18. Hoji Ismatulloh Abdulloh. Markaziy Osiyoda islom madaniyati. - Toshkent: Sharq, 2005.
19. History of civilizations of Central Asia. UNESCO publishing. Paris 1996.

14-MAVZU. O'RTA OSIYOGA MO'G'ULLAR BOSQINI VA UNGA QARSHI KURASH

Reja

14.1. Mo'g'ul davlatining tashkil topishi. Chingizxon va Muhammad Xorazmshoh munosabatlari.

14.2. Movarounnahr ga mo'g'ul bosqinining amalga oshirilishi.

14.3. Jaloliddin Manguberdi - Vatan qahramoni.

14.4. Mo'g'ullar istilosidan keyingi siyosiy vaziyat. Chig'atoy ulusi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari.

14.5. XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asrning birinchi yarmidagi madaniy hayot.

14.1. Mo'g'ul davlatining tashkil topishi.

Chingizxon va Muhammad Xorazmshohning munosabatlari

Movarounnahr va Xurosonga nisbatan amalga oshirilgan mo'g'ullar bosqini haqida bir qator tarixiy manbalar mavjud. Ular orasida Ibn al-Asirning «Al-komil fit-tarix» («Mufasssal tarixi»), Shahobiddin Muhammad an-Nasaviyning «Siyrat as-sulton Jaloliddin Mankburni» («Sulton Jaloliddin Manguberding hayot tafsiloti»), Minhujiddin Juz-joniyning «Taboqati Nosiriya» («Nosirga atalgan jadvallar»), Atomalik Juvayniyning «Tarixiy jahongushoy» («Jahonni fотиhi tarixi»), Fayzulloh Rashiddin Hamadoniyning «Jome at-tavrix» («Solnomalarning jamlanishi»), Hamidulloh Qazviniyning «Tarixi go'zida» («Saylanma tarix»), Abul Fidoning «Muxtasar tarix al-bashar» («Insoniyat muxtasar tarixi»), Ibn Kasirning «Kitob al-bidoya va nihoya» («Boshlanish va tugash haqida kitob»), al-Hamaviyning «At-tarix al-Mansuriy» («Mansur solnomasi») asarlari, ayniqsa, katta ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, Ibn Xaldun, Muiniddin Natanziy, al-Makriziy, Ibn Vosil, Badriddin Mahmud al-Aynin, Mirxond, Mirzo Ulug'bek, Abul'g'azi Bahodirxon asarlarida ham mo'g'ul bosqinining ma'lum jihatlarini yoritilgan. Arman va gruzin tarixiy manbalari, Xitoy solnomalaridan «Yuan-shi», «Shen u sin chjen lu», «Tan-Shu» va boshqalarda mavzuga oid tegishli ma'lumotlar mavjudligini ham ta'kidlash joiz.

XX-XXI asrlar tarixshunosligida mo'g'ullar istilosi bilan bog'liq voqealik va jarayonlar g'arbda A. K. D'Osson, M. Persheron, R. Krausset, A. Makkenzi, D. Martin, J. Dyupon, X. Lamba, J. Degin, L. Gambis, P. Rachevskiy, L. Kaen, J. A. Boyl, rus va sovet tarixchilaridan V. V. Bartold,

L. L. Viktorova, B. Y. Vladimirev, I. P. Petrushevskiy, N. S. Munkuev, Z. M. Bunyodov, E. I. Kichanov, M. Kutlukov, A. Galstyan, D. Timoxin, M. Xrapachevskiy, T. Sultonov, S. Akimbekov va boshqalar tomonidan chop etilgan turli xarakterdagi adabiyotlarda o'z aksini topgan. Shu bilan bir vaqtda pokistonlik olim X.Xon, Iroq olimi al-Ubid, turkiyalik I. Kafes o'g'li, Eronlik olimlar D. Siyodiy, A. R. Hamadoniy, I. Hakimiy, iordaniyalik E. A. Latif, hind olimi R. Mahapandita va boshqalar asarlarida mo'g'ul istilosining Sharqdagi holati, Jaloliddin Manguberding ozodlik kurashi ma'lum darajada aks etgan.

Mo'g'ullar haqida ko'plab ma'lumotlar mavjud bo'lib, ular menu (menava) nomi ostida Xitoyning Tan sulolasi (618-908) solnomasida ilk bora tilga olinadi. Ular Oltov va Janubiy Sibirdagi turkiy qabilalarga yaqin va qondosh bo'lganliklari ehtimoldan xoli emas. Bu xususda olimlar turli fikrlarni bildiradilar. Mo'g'ul etnogenezi ham murakkab masala bo'lib, ular elat sifatida XIII asrda yuzasga kelgan. X-XI asrlarda esa asli Amur daryosi bo'ylarida yashagan 16 ta urug'-aymoqlarga bo'lingan tatan (tatar) larning tarkibiy qismi sifatida ularning bir urug'idan alohida moxe (mo'g'ul) qabilasi vujudga kelgan deb hisoblanadi. Bu qabila tezda kuchayib, 1135-1139-yillari Xitoyga qator yurishlarni amalga oshirdi. Hatto Xitoy imperatorlari 1147-yili mo'g'ullar bilan ittifoq tuzishga ham majbur bo'lishadi.

XII asr o'rtalariga kelib Baykal ko'li atrofi, hozirgi Mo'g'uliston hududlarida yashovchi turkiy va tungus-manjur qabilalarining ko'pchiligi mo'g'ullar rahnamosi Esugay bahodir ta'siriga o'ta boshlaydilar. Lekin unga qarshi turgan tatar, markit qabilalarini bo'yusundirish oson kechmaydi. Esugayni tatarlar ziyofat paytida xiyonatkorona o'ldirishgandan so'ng uning o'g'li bo'lmish Temuchinning ta'siri mo'g'ullar ichida ko'tarila boshlaydi. Temuchin (1155-1227) (mo'g'ulcha, temir ustasi) kuchli va tadbirkor, ayyor sarkarda bo'lib, parokanda qabilalarni turli yo'llar bilan o'z qo'li ostida mustahkam birlashtirishga mavaffaq bo'lgan shaxs edi.²⁰ 1186-yilda u boshqa bir mo'g'ul sarkardasi Jamuxa yordamida o'zining eski raqibi markitlarni bo'yusundirdi. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, bu g'alabadan so'ng mo'g'ul no'yon (harbiy boshliqlar)lari va navkarlari uni olqishlab, mo'g'ul hukmdori - xon deb e'lon qilishgan. XIII asr boshida esa yana bir boshqa kuchli qabila - tatarlar ustidan ham g'alaba qozoniladi. Temuchin 1203-yili kerayitlarning xoni O'ngxonni mag'lub etib, qo'ng'iroq va naymanlar ustidan o'z hukmronligini o'rnatdi.

²⁰ Temuchin (Chingizxon) lavalludi sanasi yuzasidan hozirda turli qarashlar ham mavjud. Sharhli ravishda 1155-yil qabul qilingan.

Mo'g'ullarni birlashtirish chog'ida Temuchin kuchli harbiy tuzilarni tashkil etdi. Unga ko'ra mo'g'ul qabilalari mingliklarga bo'lingan bo'lib, u butun bir boshli harbiy okrug vazifasiga to'g'ri kelar edi. Okruglar tepasiga sadogati kishilar qo'yilar edi. Temuchin juda intizomli, sadogati va o'ta jangovar harbiy tuzilmalarni yaratishga muvaffaq bo'ldi. Ularni boshqarishni esa, avvalo, o'z o'g'illari-Jo'chi, Chig'atoy, O'gedey, Tuli, nufuzli xotini Butte-fujen, safdoshlari Subutoy, Jebelarga topshirdi. O'z hokimiyatini to'liq mustahkamlab olgach, Temuchin 1206-yili mo'g'ullarning umum qurultoyi (xalq xohishi - mo'g'ulcha)ni chaqiradi. Qurultoyda u oliy mo'g'ul hukmdori-xon deb tantanali ravishda e'lon qilinib, unga bosh shaman Teb-Tangriy «Chingizxon» degan faxriy nom beradi. «Chingiz» so'zi tarixchi Rashiddinning yozishicha, «kuchli», «buyuk» degan ma'noni anglatadi.

Qurultoyda odat bo'yicha Chingizxon o'z tug'i-bayrog'ini ko'radi, 10 ta lavozim joriy etib, uni o'z yaqinlariga taqdim etadi. Sahrodagi Qoraqum shahrini markaziy poytaxt deb belgiladi. O'z qo'li ostidagi mansablarni esa 3 toifaga bo'lib, ularga aniq vazifalarni bo'lib berdi. Ularga Boorgu, Muxali, Nayaa mas'ul bo'ldilar. U o'z qo'shinlarini ham isloh etdi. Butun Mo'g'uliston 95 ta harbiy-ma'muriy birlikka bo'lingdi. Yangi mo'g'ul davlati Eke Mo'ng'ol ulus (buyuk mo'g'ul davlati) deb atala boshlandi.

Qurultoydan avvalroq 1203-yildayoq hali bir tizimga ega bo'lmagan qonunlar to'plamini vujudga kelib, u o'z ichiga yoriqlar (buyruqlar), yasog' (qonunlar), bilik (nasihat)larni olgan edi. «Yasog'» bizgacha to'liq yetib kelmagan bo'lib, u turli ko'rinishlarda, manbalarda qayd etiladi. «Yasog'» o'z ichiga quyidagilarni kiritgan: xalqaro, shaxsiy, savdo va sud huquqlari. Chingizxon tayin etgan davlat bosh hakami Shiki Xutuxuga «yasog'»ga qarab ish tutishni qat'iy belgilab bergan edi. «Yasog'» qonunlari mo'g'ullarning qadimiy urf-odatlarini, an'analari, mavjud siyosiy tuzum mohiyatidan kelib chiqqan holda keskin va juda qattiq ohangda, patriarxal harbiy tuzumni o'zida aks ettirgan ravishda tuzilgan edi. «Yasog'» qonunlarining asosiy yo'nalishtari quyidagicha bo'lgan:

1. Hukmdor (xon) «yasog'»ga qat'iy rioya etishi xususida qasamyod qilishi va unga amal qilishi, amal qilmagudek bo'lsa, xonni umrbod qamash mumkin bo'ladi.

2. Chingizxon mo'g'ullar orasida diniy adovat kelib chiqmasligi uchun barchaga to'la diniy erkinlik beradi. Ruhoniyar soliqdan ozod etiladi.

3. Ayollar naslini davom ettiruvchi bo'lganliklari uchun ham urush vaqtida ularning gunohlari kechirilishi lozim.

4. Jazolash darajasi sifatida o'lim jazosini eng ko'p miqdorda qo'llash.

5. Bosib olinayotgan mamlakatlar xalqlariga mulqo rahm-shafqat qilmaslik.

Chingizxon shaxsiy gvardiyasi sonini (keshiktan) 9000 kishigacha yetkazdi. Uning a'zolari har 3 kunda navbatchilik qilar, ularning ishini shaxsan xonning o'zi nazorat qilar edi. 1204-yili uyg'ur alifbosi mo'g'ul yozuvi uchun qabul qilindi. Shuningdek, mustaqil davlat belgisi bo'lgan muhr (tamg'a) hamda taqvim qabul qilindi. Chingizxon 1209-yilda tang'utlarni, 1211-yilda uyg'urlarni, 1215-yilda esa shimoliy Xitoyni poytaxt Chjundu (Pekin) bilan birgalikda o'ziga tobe qilib oldi. Xitoydagi Sin sulolasi tugatilib, katta miqdorda o'lja olindi. Xitoy yurishi vaqtida yuksak harbiy mahorat va urushning yangi usullari qo'llanildi. Madaniy jihatdan ancha qoloq bo'lgan mo'g'ullar ko'p jihatdan uyg'ur va musulmon ahli tajribasidan keng foydalanishdi. Sharqiy uyg'urlarning boshlig'i edikut (Saodatbek) Chingizxonning do'sti va maslahatchisi, sobiq naymanlar xoni Tayanxonning muhordori uyg'ur Tatatunga esa mo'g'ullarni savodga o'rgatar edi. Musulmon savdogarlarining zehni, tadbirkorligiga Chingizxon doimo yuqori baho berib, ularning ko'pincha ayg'oqchilar sifatida ham foydalanar edi.

Tajkidlash joizki, Xitoyni zabt etgan Chingizxon ushbu istilo bilan kifoyalanib qolmasligi aniq bo'lgan. Movarounnahrning badavlat savdo ahli, o'lkaning behisob boyliklari, yuqori madaniyati ajdodlarimiz yaratgan ajoyib me'moriy binolar, qolaversa, qadimiy yurtimizning fayzu-tarovati mo'g'ullarni anchadan beri o'ziga jalb qilayotganligi ma'lum edi. Musulmon mamlakatlarning behisob boyliklari to'g'risidagi afsona-rivoyatlarni eshitib, tekni o'lja va boyish istagida bo'lgan mo'g'ul harbiy zodagonlari Chingizxon boshchiligidan zindan harbiy yurish qilish istagida turar edilar. Chingizxon davlati g'arbda Qipchoq cho'llari, qoraxitoylarning ko'chmanchi G'arbiy Lyao (Si Lyao) va Xorazmshoh-Anushtaginiylar davlati bilan chegaradosh bo'lib qolgan edi. Shubhasiz, uning g'arbdagi eng yirik va kuchli qo'shinsi hamda raqibi buyuk Xorazmshoh-Anushtaginiylar davlati (1097-1231) hisoblanar edi.

1215-yili Dashti Qipchoq yurishida xorazmshoh qo'shinlari mo'g'ullarning Jo'chi boshchiligidagi harbiy qo'shiniga duch keladi. Ushbu to'qnashuv To'rg'oy dashtida bo'lib o'tgan. Hozirgi adabiyotlar-

ta uning sanasi 1217-yil deb ham ta'kidlanmoqda. Mo'g'ullar bu yerda Chingizxonning buyrug'iga ko'ra markit qabilalariga zarba berish uchun yurish qilgan edilar. O'zaro to'qnashuvdan so'ng mo'g'ullar Chingizxondan Xorazmshohlar davlatiga nisbatan yurish qilish xususida hech qanday ko'rsatma olmaganliklari uchun orqaga chekindilar. Juziyo'ning yozishicha, sultonni har vaqt undan Sharqda joylashgan davlatlar qiziqtirar va uning Xitoy tomoniga harbiy yurish qilish niyati ham bo'lganligi aniq edi. Lekin Xitoy Chingizxon tomonidan o'sha yili olinganligini eshitgan sulton bu holni tasdiqlatish va qolaversa Chingizxon davlati xususida aniq ma'lumot olib kelish maqsadida sayidlar avlodidan bo'linish taniqi zot Bahovuddin Roziyini o'z elchisi sifatida xon huzuriga jo'natadi.

Bahovuddin Roziy boshchiligidagi elchilar 1215-yil iyunida Pekin-ga kirib keldilar. Chingizxon elchilarni katta hurmat va ehtiram ila qabul qildi. Ular qaytib ketishlari chog'i sultonga atab ko'plab hadya va tuhfalarni taqdim etdi. Bu xususda Chingizxonning elchiga bergan nomasi ahamiyatlidir. Unda: «Xorazmshohga ayt, men – Sharqning hokimimen, sen – G'arbning hokimisen! Ikkinchi o'tamizda do'stlik va sulh haqida qat'iy bitim bo'lsin. Ikki tarafning savdogarlari va karvonlari omon borib, omon qaytsin va mening yerlarimdagi qimmatbaho buyumlar va oddiy matolarni ular sening tarafingga olib kelsinlar», – deya ta'kidlagan edi. Ta'kidlash joizki, bu bilan Chingizxon hali g'arbga hujum qilmoqchi emasligini, bu davrda savdo-sotiq munosabatlariga katta ahamiyat berishini ko'rish mumkin. Sultonga taqdim etilgan sovg'alar orasida Hitoy tog'laridan keltirilgan tuya o'rkachidek sof oltin bo'lib, uni alohida aravaga qo'shib jo'natishgan. Chingizxon Bahovuddin Roziy bilan birgalikda o'zining 500 tuyadan iborat karvonini ham jo'natdi. Ushbu karvon va undagi elchilar sulton tomonidan 1218-yil bahorida Buxoroda kutib olindi. Xitoy yerlariga endilikda yurish qilish mumkin emasligini anglagan xorazmshoh o'z diqqat-e'tiborini yana janub hamda g'arb yerlariga qaratadi.

Xorazmshohlar bilan Bag'dod xalifaligi munosabatlari o'rtasidagi o'zaro keskinlik xorazmshoh Taktish davridayoq yuzaga kelgan edi. 1215-yili Fors Iroqi hududini egallagan xorazmshoh Muhammad xalifa an-Nosirdan (1180-1225) bir vaqtlar saljuqiylar sultonlari singari uning nomini ham oliy hukmdor sifatida xutbaga qo'shib o'qishni talab qilgan edi. Bu borada sulton tomonidan yuborilgan elchilar natijasiz orqaga qaytdilar. Undan tashqari G'aznadan topilgan, sobiq G'uriylar sultoni G'iyosiddinga xalifa tomonidan xorazmshohlarga qarshi

yurishga chorlovchi maktublarning qo'lga tushishi, xalifaning ismoliylar va mo'g'ullar bilan o'zaro aloqalari – bularning barchasi o'zaro munosabatlarning yanada chigallashuviga sabab bo'ldi.

1217-yili Bag'dod xalifasi an-Nosir (1180-1225) sultonning Bag'dodni unga topshirishi va uning nomini xutbaga qo'shib o'qishini qat'iy rad etgach, xorazmshoh katta kishilik qo'shin bilan Abbosiylar xalifaligiga yurishni boshlab yuboradi. Xorazmshohlar tangalari va xutbalaridan xalifa nomi chiqarib tashlandi. Sulton farmoniga ko'ra, termizlik shayx A'lamulk at-Termiziy xalifa etib tayinlandi. Sultonning yuqoridagi xatti-harakatlari ko'pchilik ulamolarni tomonidan ma'qullanmaydi. Ular sultonga xalifa ustiga harbiy yurish qilish, islom dunyosida xorazmshohga nisbatan salbiy munosabat keltirib chiqarishini tushuntirmoqchi bo'ladilar. Ulamolarni noroziligini hisobga olmagan sulton ularning ko'pchiligini jazoga tortadi. Xususan, mashhur diniiy arbob Majiddin Bag'dodiy qatl etiladi.

Abbosiylar xalifaligiga muvaffaqiyatsiz yurishdan so'ng 1218-yili Muhammad Xorazmshoh o'zining yangi poytaxti deb e'lon qilgan Samargand shahriga kirib keldi va xutba, tangalardan esa xalifa nomini chiqarib tashlash xususida farmon berdi. Ibn al-Asirning ma'lumotiga ko'ra 1218-yil fevralda sulton Nishopurda xalifani vafot etgan deb e'lon qilib, uning nomini xutbadan chiqarib tashlagan edi. O'sha yili Muhammad Xorazmshoh Chingizxon huzuriga yana o'z elchilarini yuboradi. Bunga javoban Chingizxon kechiktirmasdan qimmatbaho sovg'alar va mollar ortilgan katta karvon bilan o'z elchilarini xorazmshohlar sultoni huzuriga yuboradi. Elchilarga xorazmlik taniqi savdogar Mahmud Yalavoch (Mahmud al-Aromiy) rahbar etib tayinlanib, uning safdoshlari, buxorolik savdogar Ali Xo'ja va o'trorlik Yusuf Qangalar elchilik rutbasiga ega edilar.

Sulton Muhammad bu elchilarni 1218-yil bahorida Buxoro shahrida qabul qildi. Elchilar Chingizxon sultonning zafarli yurishlaridan xabardor ekanligi, uni qudratli podshoh sifatida tan olib, «o'zining eng ardoqli o'g'illari qatorida» ko'rishini bayon etishadi. Chingizxonning sultonga yuborgan nomasida, jumladan, shunday deyilgan edi: «Sening ishing qanday ulkanligi menga yashirin emas, sen o'z hukmingda nimaga erishganing ham va sening farmonlarning yerdagi ko'p mamlakatlarda menga ma'lum. Men bildimki, sening mulklarining keng bajo keltiriladi. Sen bilan totuvlikni saqlashni men o'zining vazifalarimdan biri deb bilaman. Sen men uchun eng aziz o'g'limdeksan. Senga maxfiy emaski, men Xitoyini va qo'shni yurtlarni egalladim, ularning qabilalari menga bo'ysundilar».

Elchilar nomasi shubhasiz sultonga ma'qul bo'lmadi. Ayniqsa, mo'g'ul davlatining xoni, uni o'z «o'g'li» gatorida ko'rish, bu Sharq ustamonligida qaram qilish yoki o'z homiyligiga olish degan ma'noni anglatishini sulton yaxshi tushunar edi. Elchlarga sulton javobi ma'lum emas, lekin o'sha tunda u o'z yoniga Mahmud yalavochni chorlab bor haqiqatni bayon etishni, uning xizmatiga o'tib, maxfiy josus bo'lib xizmat qilishni buyuradi. O'z hayotidan xavfsiragan Mahmud yalavoch, muarrix an-Nasaviyning yozishicha, «sulton eshitishni xohlagan» ma'lumotni aytib, sulton taklifga ko'radi. Xorazmshoh unga qimmatbaho javohir sovg'a qilib, Chingizxon bilan shartnoma tuzishga rozi ekanligini bildirdi.

Chingizxon Mahmud yalavoch guruhni xizmatidan, to'plangan ma'lumotlardan mamnun bo'ladi. Zero yalavoch soxta «josus» rolini o'ynab, bor haqiqatni Chingizxonga yetkazgan edi. O'sha yiliyoq, ya'ni 1218-yili Chingizxon sulton Muhammadga o'z minnatdorchiligini izhor etish va o'zaro shartnoma tuzish maqsadida katta savdo va elchilar karvonini jo'natadi. Ulkan savdo karvoni 450 ta musulmon savdogari va 500 ta tuyaga ortilgan qimmatbaho mollardan iborat edi. Har bir savdogarlarga tegishli mollar olib kelishlari uchun bitta oltin va bitta kumush bolishdan (75 dinor) mablag' berildi. O'z davlati qudratini namoyon etish niyatida Chingizxon Tang'ut va boshqa davlatlardan o'lja olingan, janubiy Sibir va Xitoydan talab keltirilgan ajoyib, sara mollar bilan xurjunlarni to'ldirgan edi. Karvon bilan shuningdek Chingizxon elchisi, mo'g'ullardan bo'lgan Uxuna ham bo'lib, u xorazmshohga Chingizxon nomasini olib kelayotgan edi. Noma jahon fothligiga da'vo qilayotgan Chingizxon nomidan buyruqnamo ohangda yozilgan bo'lib, unda jumladan, «... biz bundan buyon davlatlar o'rtasida tinchlik o'rnatilishini buyuramiz...» deyilgan edi. Noma Chingizxon ochiq-oydin jahon egasi bo'lishga ishtiyogi baland ekanligidan dalolat berar edi.

Shu o'rinda bir voqealik ham e'tiborga molikdir. 1218-yili mo'g'ullar va xorazmshohlar qo'shini o'rtasida bo'lgan jangda Jaloliddin Manguberding jasorati bois Jo'chi qo'shini mag'lubiyatga uchratdi. Bu xususda Jo'chi otasi Chingizxonga jang tafsilotlari, xususan, Xorazm askarlari va Jaloliddin haqida so'zlab bergan edi. Mazkur jangga munosabat Chingizxon tomonidan javobsiz qoldirildi. Har holda Chingizxon uzogni mo'ljallagan siyosiy strategiyasida bu to'qnashuvni sinov deb qabul qilgan bo'lishi e'timoldan xoli emas.

Yuborilgan karvonda asli movarounnahrik bo'lmish Umarxo'ja O'troriy, hammol Merokiy, Fahriddin Dizaqiy Buxoriy, Aminuddin Haraviy singari savdogarlar karvon sarbonlari hamda o'rda elchilari bor edilar. Karvon Urganch (Gurganj) tomon yo'l olgan edi. Lekin xorazmshohlarning chegaras viloyati O'tror yerlariga kirib kirishi bilan oq bu karvon ushlab qolindi. O'tror hokimi Inalxon (Inolchiq, uning forsiy taxallusi G'oyirxon bo'lgan) Turkon xotunning yaqin qarindoshi, xorazmshohga yaqin shaxs bo'lgan. Inalxon, Ibn al-Asir, an-Nasaviylarning yozishlaricha, xorazmshoh ijozati bilan bu karvonlarni talashga buyruq berib, karvon azolarini josuslikda ayblaydi va ularni qirib tashlaydi. Talab olingan mollar Samargand va Buxoro savdogarlari o'rtasida taqsimlanib, xorazmshoh ushbu savdo mollari pulini o'ziga oladi. Ba'zi tarixiy manbalarda esa Inalxon garchi karvoni to'xtatish buyrug'ini olgan bo'lsa ham, o'z holicha uni qirib tashlagan deb ham aytiladi. Nima bo'lganda ham xorazmshohlar qo'pol siyosiy xatoga yo'l qo'yib, elchilarni qirg'in-barot qildiradilar.

O'tror fojiasidan so'ng Chingizxon ibn Kafrojiy Bug'roni ikki mulozim bilan xorazmshoh huzuriga elchi qilib jo'natadi. As-Subqiyning yozishicha, Chingizxon O'tror fojiasining aybdori Inalxonni tutib mo'g'ullar qo'lga topshirishini, elchilar o'limining sabablarini keskin tarzda so'raydi. Mo'g'ullar bilan munosabatlarni keskinlashtirmaslik uchun «O'tror hokimini Chingizxon qo'lga topshirish kerak», degan taklifni ko'targan shahzoda Jaloliddinning fikrini sulton rad etadi. Sulton buyrug'i bilan elchi bo'lmish ibn Kafrojiy Bug'ro o'ldirilib, ikki mulozimning soqol-mo'ylovlari sharmandal tarzda qirib tashlanadi. Xorazmshoh mo'g'ullar bilan ertami-kechmi, urush bo'lishini yaxshi anglagan, qolaversa, mamlakatda mo'g'ullar bostirib kirishi xususida turli mish-mishlar ham avj olgan edi. Nima bo'lganda sulton ham Chingizxonga shu yo'sinda dag'dag'ali javob berishga qaror qildi. Tarixchi Rashiddiddin o'zining «Jome at-tavrix» asarida yozishicha, xorazmshohning ushbu dag'dag'asi va qilmishi «Chingizxonning yuragiga shunday ta'sir qildiki, unda ortiq chidam va toqat qolmadi. Nafrat o'ti bilan yonib u bir o'zi tepalikka ko'tarildi, bo'yninga belbog'ini tashlab, bosh yalang yerga yotib ibodat qildi. Uch kungacha yig'lab xudoga nola qilib yordam so'radi...»

Chingizxon islom olamining dushmani bo'lib qolmaslik uchun shunday yo'l tutdiki, urush boshlanishiga rasman xorazmshoh sababchi bo'lib qoldi, o'zini esa «olijano xaloskor» deb hisobladi. Aslida esa urush bo'lishini u har jihatdan xohlar, barcha harakatlarini urush

boshlashi uchun safarbar qilgan edi. Albatta, xorazmshoh ham katta xatoga yo'l qo'ygani edi, lekin urushning sababchisi va boshlovchisi faqat sulton Muhammad xorazmshoh bo'lmaganligini, urush boshlanishiga har ikkala tomon ham sababchi bo'lganligini tarixiy voqealiklar tahlili orqali bilib olish mumkin.

Mo'g'ullar xorazmshoh ustiga harbiy yurish qilishdan avval, xonning buyrug'iga ko'ra, harbiy sarkarda Jebe Yetisuv va Koshg'ar ustiga 1218-yili harbiy yurishlar qilib, Kuchluk davlatini tor-mor keltirdi. Musulmonlarni doimo ta'qib etib kelgan Kuchlukka qarshi bosh ko'targan Sharqiy Turkiston aholisi Jebe va naymanlar zulmidan ozod etuvchi «xaloskor» deb qabul qildi. Zero, Jebe musulmonlar uchun din erkinligi kafolatlanishini e'lon qilib, mo'g'ullar hukmronligini mustahkamlagan edi. Shunday qilib mo'g'ullar O'rta Osiyoga harbiy yurish qilishdan avval zaxira kuchlarini mustahkamlab, Talas vodiysigacha bo'lgan yerlarni o'z davlatlari tarkibiga qo'shib oldilar. Shu tariqa Chingizxon davlati bevosita xorazmshohlar bilan chegaradosh bo'lib qoldi.

XIII asr boshlaridagi Xorazmshoh Anushtaginiylar davlati yuqorida ta'kidlanganidek, o'z hududining kengligi, saltanat egasining nufuzi, xalqning salohiyati, madaniyati, xo'jalik hayotining yuqori saviyada bo'lganligi bilan musulmon olamida buyuk davlat sanalar edi. O'zining ko'proq qang'li-qipchoq hamda turkmanlardan iborat muntazam qo'shiniga ega edi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, umumiy qo'shinining soni 400.000 ga qadar yetib, bu mo'g'ullar qo'shiniga nisbatan ikki baravar ortiq bo'lgan. Davlat musulmon olamida qabul qilingan qonun chiqaruvchi-dargoh hamda jirroiya-devonlar tizimida boshqarilar, davlat boshlig'i sulton hokimiyatining huquqlari hech bir qonun-qoida bilan chegaralanmagan edi. Saltanatni hokimlar, noiblar, vazirlar, lashkar boshliqlaridan iborat kuchli harbiy aslzoda guruhlar, mustavfiy (dofardor hisobchilar), qozilar, sadrlar va boshqa ko'plab saroy mansablariidan iborat ulkan arkonli davlat doirasi qurshab turar edi.

Hokimlar ko'p holda o'z bilganicha ish tutishar, soliqlar to'plashning ham aniq tizimi yo'q edi. Hashar yo'li bilan biron-bir yo'l, ko'priklar, qal'a va boshqa inshootlarni qurish (suhra giriftan) keng tarqalgan edi. Davlat ahvoli tang bo'lganda ko'p holda iqtidorlarga ishonch qolmas edi. Ayrim viloyat hokimlari shaxsan Turkon xotunga bo'ysunib, o'z bilganlaricha ish tutar edilar. Sulton Muhammadning volidasi Turkon xotuning qo'shin oliy sarkardalari bo'lmish qipchoq sarkardalari bilan aloqasi mustahkam, o'zi shu qablagga mansub bo'lganligi uchun ularni hamisha qo'llab-quvvatlab turar edi. Sarkardalar, qo'shin boshliqlari,

vazirlar, hokimlar ko'p holda uning ijozati va ko'rsatmasi bilan tayin etilgan, ular ham o'z navbatida, avvalo, Turkon xotunga bo'ysunar edilar. Turkon xotun boshqa turkiy qabiladan bo'lmish kelini Oychechak va uning o'g'li, nevarasi Jaloldiddini yoqtirmas, ular o'rtasida ixtilof kuchli edi. Xorazmshoh «farzandlik mehri va hokimiyatga olib kelgan shaxs» sifatida onasining so'zini ikki qilmas, hamisha uning fikrlariga xohlasa-xohlamasa qo'shilar edi. Xorazmshohning onasi Turkon xotun, aslida, davlatdagi birinchi darajali shaxs hisoblanar, uning shiori «e'tsamtu Billohi Vahda» (ya'ni «Yolg'iz Allohdan panoh so'rayman») muhriga yozilgan bo'lib, hukmdor farmonga shu muhri bilan u birinchi imzo qo'ysa, uning farmoni vojib hisoblanar edi. Turkon xotun amri bilan taxt vorisi etib o'z qavmidan bo'lgan nevarasi O'zloqshoh tayin etilgan.

Muhammad xorazmshoh qo'shini soni garchi son jihatdan ko'pchilikni tashkil etsa-da, bu qo'shin harbiy intizomi uncha mustahkam bo'lmagan, salohiyati ancha past, ko'proq janubliklardan olingan yollanma qo'shin edi. O'z navbatida bu qo'shin vatan mudofaasi uchun emas, balki ko'proq istilo, talon-taroj, o'lja olish uchun mo'ljallangan qo'shin edi. Haqiqatda xorazmshoh kuchli, o'ziga munosib keluvchi raqib bilan kurash olib borgan yo'q hisobi, bu esa yuqorida qayd etilganidek, o'z harbiy mahoratiga noxolis tarzda yuqori baho berishiga olib kelgan edi.

Joylarda noib va hokimlik lavozimidagi amaldorlar oddiy xalqqa nisbatan ko'pincha zo'ravonlik, tazyiq ila munosabatda bo'lar, bu esa xorazmshohlar davlatiga nisbatan aholining noroziligiga sabab bo'lar edi. Soliqlar miqdori bir me'yorda turmas, mehnatkash ommaning ahvoli ancha og'ir edi. Masalan, 1218-yili xorazmshoh xitroi solig'ini bir yo'la uch marotabagacha undirib olishga buyruq bergan edi. 1206-1212-yillarda ro'y bergan Buxoro va Samarqanddagi xalq g'alayonlari o'z navbatida zo'ravonlik va soliqlar oshib ketishiga qarshi qaratilgan edi. Soliqlar va zo'ravonlikdan ezilgan xalqning sulton Muhammadga e'tiqodi va ishonchi mo'g'ullar bosqini arafasida susayib ketdi. Shuningdek, sultonning Bag'dod xalifaligiga yurishi va o'z holicha termizlik sayidlardan bo'lmish Shayx A'lamluk Termiziyning xalifa deb e'lon qilinishi, tanig'li din arboblarining ta'qib etilishi Movarounnahr ulamlari ichida norozilikka sabab bo'lgan edi.

Chingizxon o'zining rivojlangan tizimga asoslangan ayg'oqchilar tarmog'i orqali xorazmshohlar davlatidagi ushbu ahvoldan boxabar bo'lgan. Shuningdek, u ushbu qadimiy madaniyat va yuqori salohi-

yatga ega Movarounnahr ahlini osonlikcha bo'ysundirib bo'lmagilagini ham yaxshi bilib, bo'lajak mahorabaga jiddiy tayyorgarlik ko'rdi. O'tror vogaesidan avvalroq Chingizxon qo'shinlarining Yettisuvga qilgan harbiy yurishlari sulton Muhammadni tashvishga solib qo'ygan edi. Garchi xorazmshoh katta qo'shinga ega bo'lsa-da, o'zaro ixtiloflar, sarkardalarga nisbatan ishonchsizlik, o'z atrofidan xavfsirash xorazmshoh qo'shinining zaiflashuvi, harbiy intizomning pasayishiga olib kelgan edi.

14.2. Movarounnahrda mo'g'ul bosqinining amalga oshirilishi

Chingizxon 1219-yili o'z o'g'illari boshliq 200 mingga yaqin asosiy harbiy kuchlari bilan anchadan beri puxta tayyorlangan Xorazmshoh-Anushteginiyar davlati ustiga harbiy yurishni boshladi. Bu kuchlar yozni Irtish daryosi bo'yida o'tkazib, sentabr oyida chegaradan o'tadi. Chingizxonga uyg'ur ediquti (xonni) Baurchak, qarluqlar xoni Arslonxon va Olmalik hukmdori Sig'noqteginlar ham o'z qo'shini bilan kelib qo'shildilar. Chegaradan o'tgan Chingizxon o'z qo'shini bilan janubiy cho'llarning Sirdaryoga tutashgan joyidagi O'tror shahri yaqinida to'plab uni 4 qismga bo'ldi.

Chig'atoy va O'qtoy qo'shinining bir qismi bilan O'torni qamal etib, uni egallash uchun qoldirildi. Ikkinchi qism esa Jo'chi boshchiligidagi Sirdaryoning yuqori oqimidagi Jand, Yangikent, Borchig'lig'kent, Sig'noq shaharlarni bosib olish uchun yuborildi. Uchinchi qismidagi besh ming chog'li qo'shinga Uloq no'yon va Suketu cherbi bosh bo'lib O'trordan janubga yurish, Xo'jand va Banokatni egallash vazifasi topshirildi. Chingizxon o'zi bosh bo'lgan to'rtinchi, asosiy qism (uning tarkibida tanqli sarkardalar Jebe va Subutoy ham bor edi) Zarafshon vodiysi tomon-Buxoro hamda Samarqandni istilo etish uchun yo'l oldi.

Shunday qilib, mo'g'ul bosqini boshlangach, Muhammad xorazmshoh mo'g'ullarga zarba berish xususida Urganchda (Gurganj) harbiy kengash chaqiradi. Unda ko'zga ko'ringan davlat arboblari, aslzodalalar, harbiy sarkardalar ishtirok etadilar. Asli xivalik mashhur fiqhshunos hamda davlat arbobi Shahobiddin al-Xivariy bor qo'shinni Sirdaryo bo'yiga to'plab, uzog' yo'l bosib kelayotgan mo'g'ul qo'shiniga chegara bo'yidayoq hal qiluvchi zarba berish to'g'risida harbiy jihatdan haq fikrni bildiradi. Mo'g'ullarga qarshilik ko'rsatishning ikkinchi rejasini shahzoda Jaloliddin taklif etgan edi. Unga ko'ra dushmani Movarounnahrda kiritib, so'ngira mahalliy hududni dushmanga nisbatan

yaxshi bilganlikdan foydalanib, uni yo'q qilish ko'zda tutilgan edi. Jaloliddin shu yo'l bilan dushmani Xuroson va Iroqqa o'tkazmaslikni rejalashtirgan edi. Undan tashqari, yana ikki taklif ham o'rta tashlangan edi. Lekin Xorazmshoh o'z sarkardalariga, ayniqsa, qipchoq harbiylariga ishonchsizlik bilan qarar, katta qo'shinni bir joyga to'plashdan, qo'shin yig'ilganda esa o'zini taxtdan ag'darib tashlashlari mumkin ekanligidan cho'chir edi. Shuning uchun sulton va uning onasi tazyiqi bilan kengash mudofaa usuliga o'tishni ma'qul deb topdi. Jami 450 taga yaqin shahar (qal'a) va viloyatlardan iborat bo'lmish davlatda qo'shin katta jangga kiritib, vatan sharafiga himoya qilish o'rni shahar va qal'alarga bo'lib tashlandi. Ba'zi markaziy shaharlar, jumladan, «Buxoro va Samarqand mudofaasini mustahkamlash zarur», degan fikrga kelindi, xolos. Ammo bu mudofaa tizimi ham qoniqarli darajada tashkil etilmadi. Bu paytda mo'g'ul qo'shini allaqachon chegara yerlaridan ancha ilgariyib keta boshlagan edi.

Chegaradagi O'tror mustahkam shahar qal'a bo'lib, mo'g'ullarga olti oy davomida mardonavor ravishda qarshilik ko'rsatdi. O'tror hokimi Inalxon (G'oyirxon) qo'lida 20.000 chog'li suvoriy bo'lib, xorazmshoh unga yordam tariqasida 50.000 kishilik «lashkari birun»ni ham yuborgan edi.

Qamal davomida qo'shimcha tarzda yana Qoracha Hojib boshchiligidagi 10.000 kishilik otryad ham yuborildi. O'tror hokimi jasur va mard sarkarda Inalxon unga mahorat bilan boshchilik qilari edi. Ammo ayrim zotlar xususan Qoracha Hojibning xiyonatkorligi tufayli, mo'g'ullar shaharga yorib kirdilar. Besh oylik qamaldan so'ng Inalxon yana bir oy davomida 20 000 nafar qo'shini bilan shahar qal'asida qarshilikni davom ettiradi. Oxir-oqibatda Inalxon deyarli bir o'zi qolib, qal'a tomiq chiqib, qo'lga tushgan narsasi bilan mo'g'ullarga hujum qildi. Mard sarkardani mo'g'ullar tiriklayin qo'lga tushirib, Samarqandga Chingizxon huzuriga yuborganlar. Chingizxon esa manbalarning yozishiga ko'ra, «kumushni eritib, o'z huzurida sarkardaning quloq va ko'ziga quyishni buyurgan». Inalxon shu tariqa vahshiyona ravishda o'ldirilgan. O'tror shahri o'z jasorati evaziga mo'g'ullar tomonidan butkul vayron etilib, buzilib tashlandi.

Xiyonat yo'lini tutgan Qoracha Hojib esa O'tror olinganidan so'ng mo'g'ullar tomonidan qatl etildi. O'trorning sobiq noibi Badriddin al-Amindning ham sultonga nisbatan eski hisob-kitobi bor edi. Sulton bir paytlar uning otasi va qarindoshlarini qatl etgan bo'lib, shundan keyin Badriddin sultonga xufiyona dushmanlik yo'lini turar edi. Badriddin al-

Amid Chingizxon tomoniga o'tib, sultonga ta'sir o'tkazishning bir hiylasini taklif qildi. Unga ko'ra asirga olingan sulton va uning onasi qarindoshlari nomidan soxta xat tayyorlandi. Xatda sulton qipchoq harbiylari, onasiga bepisandlik bilan munosabatda bo'lgani, endilikda Turkon Xotun sultonni bir o'zini yordamsiz qoldirish to'g'risida buyruq bergani ta'kidlangan edi. Ushbu xat davlat ichida tez tarqalib, sulton qo'liga ham yetib bordi. Shundan so'ng sulton qo'shini yanada tezlik bilan parchalab, targata boshlaydi. Bu esa davlat halokatini yanada tezlashtirdi.

Buxoro yo'nalishida ketayotgan Chingizxonga esa Zarnuq (Zerinh) va Nur qal'alari jangsiz taslim bo'ldilar. Chingizxon 1220-yilning fevral oyi boshlarida (ba'zi adabiyotlarda 7-fevralda deyiladi), sharqdagi islom dini gumbazi, «butun musulmon shaharlari onasi» nomini olgan «islomiy ilmlar markazi» Buxoro yaqinida paydo bo'ldi. O'rta asr tarixiy manbalarida Buxoro «Sharq mamlakatlarning islom qubbasi va shu mamlakatlarning tinchlik shahri, musulmonlar ahli shaharlarining onasi» («Quvvat al-islom fi bilod-sh-Sharq va madinat-u-salom hazihl-bilod va ummu jami'ul – muimni muslimin») nomi bilan dong taratgan edi.

Uch kunlik shahar gamali boshlandi. Buxoroda bu paytda 12.000 kishilik shahar garnizoni va 20.000 kishilik «lashkari birun» mavjud bo'lgan. Lashkariarga nufuzli sarkardalar Ixtiyoriddin Qo'shlu, Inanchxon O'g'ulhojib, Hamid Pura Qoraxitoy, Suyunchxon, mo'g'ullardan qochib o'tgan uyg'ur sarkardasi Ko'lxon (Go'rxon) bosh edilar. Avval boshida qo'shin mo'g'ullarga zarba berishga muvaffaq bo'ldi. Keyin esa mo'g'ullarning qo'li ustun kela boshlaydi.

Sarkardalardan Inanchxon bazo'r Amudaryodan o'tib qutulishga muvaffaq bo'ldi, Hamid Pura Qoraxitoy esa mardonavor tarzda jangda halok bo'ldi, qolgan-qutgan harbiylar esa Buxoroga qaytib chekinishga majbur bo'ldilar. Ahli Buxoro o'z himoyachilaridan aytilgandan so'ng shahar ahlining jonini salomat saqlab qolish niyatida shaharliklar maslahatlashib, Buxoro qozisi Badridin qozi boshchiligidagi bir guruh oqsogollarni Chingizxon huzuriga yuboradilar. 1220-yili 10-fevral kuni mo'g'ullar Buxoroga kirib keldilar. Buxoroga kirib kelgan Chingizxonning xatti-harakatlari xususida Rashiddin shunday deb yozgan edi: «Chingizxon otda masjidi jome oldiga kelib to'xtadi va shaharning kazo-kazolarini o'z huzuriga chaqirtirdi. Mo'g'ullar shahar omborxonalarini ochib, g'allalarni tashib oldilar. Qur'on nusxalari saqlanadigan sandiqlarni otlarga oxur qildilar, masjidlarga meshlarda sharob keltirib joylab qo'ydilar, shahar hofizlari va o'yinchilarini chorlab, raqsga

tushirdilar. Mo'g'ullar dol-g'uliga keltirib, o'z ashularini aytar edilar. Oqsuyaklar, ulamolalar va shayxlar o'tbog'lar o'rnida otlarni qo'riqlash uchun otxonalarda turar va o'sha qabila kelishlarini, amr-farmonlarini bajo keltirish bilan mashg'ul edilar». Buxoro talon-taroi xususida muarrix ibn Attor shunday yozgan edi: «Ul kun haqiqatda dahshatli kun bo'ldi. Bori manguga ketgan yerlarining, xotinlarning, bolalarning tovushlarigina eshitilib turdi. Vahshiylar xotinlarni, qizlarni ham o'zlarining birodarlari ko'z oldida tahqirladilar. Bu taxqirlarga ularda ko'z yoshlaridan o'zga qurol topilmadi. Ko'plar dahshatli manzaralardan ko'ra o'limni ortiq ko'rdilar. Qozi Badridin, Imom Rukniddin va uning o'g'li bu nomussizlik manzaralariga chiday olmay, g'azablantib, o'zlari teng bo'lmagan dushmanga hujum qilib, halokat topdilar».

Aksariyat shaharliklar o'z qarshiliklarini davom ettirdilar, tunda esa yashirincha askarlarga yordam berib, mo'g'ul qo'shimiga qarshi hujumlar uyushtirdilar. Chingizxon bunga javoban shaharni yoqib yuborishga buyruq berdi. Ko'lxon boshchiligidagi 400 ta mudofaachilar Buxoro arkida yana 12 kun qattiq qarshilik ko'rsatdilar. Arkni egallash uchun qilingan mo'g'ullar xatti-harakatlari zoe keldi. Qal'adagi chuqurliklar odam va hayvon o'liklari bilan to'lib ketdi. Ko'lxon va u boshchiligidagi mudofaachilar g'abramonona halok bo'lganlaridan so'nggina ark egallandi. Buxoroliklar qarshiligi mo'g'ullarni qattiq g'azablantirdi. Bu jasorat evaziga mo'g'ullar shahar ahidan 30000 chog'li kishini qirib tashladilar. Kelib chiqishidan qat'i nazar omon qolgan aksariyat aholi qullikka mahkum etildi. Ma'rifati, nozik ta'b, madaniyati va ilmi Buxoro ahli istiloachilar tomonidan zulm va tahqirlanish girdobiga tortildi. Buxoroning egallanishi sulton hokimiyati tugab borayotganligini namoyon qildi. Tez orada Qunduz, Balx va boshqa hududlardagi hokim, amaldorlarning ko'pchiligi hech ikkilanmay mo'g'ullar tomoniga o'ta boshladilar.

Buxorodan so'ng Chingizxon Samargand shahri tomon yo'l oldi. 1220-yil mart oyi boshida u Samargandga yetib kelib, yon-atrofdagi qishloqlarni yer bilan yakson qildi. Chingizxon Samargandni egallashga alohida ahamiyat berdi. Samargandning Movarounnahr uchun, xorazmshohlar davlati uchun ahamiyati beqiyos ekanligini Chingizxon yaxshi bilardi. Shaharda jang uchun 110 ming askar mavjud bo'lib, ularning 60 mingini turkiylar, g'ullar, halajlar, xurosonliklar tashkil etardi. Shahar noibi Turkon Xotunning ukasi To'gayxon bo'lgan. Samargandda, shuningdek, bir necha tanqli amirlar, sarkardalar ham jangga

shay bo'lib, mahalliy xorazmliklar qo'shini 50 ming kishini tashkil etardi. Shaharda hatto jangga o'rgatilgan 20 ta fil ham mavjud bo'lgan.

Shahar oziq-ovqat zaxirasi, mudofaa istehkomlarining puxtaligi jihatidan bir necha yillik qamalga ham chidashi mumkin edi. O'z qarog'ohini mo'g'ullar bosqini boshlanishi bilanog sarosimada Balxga ko'chirgan sulton Muhammad ham Samarqand mudofaasiga umid ko'zi bilan boqar edi.

Chingizxonning o'zi shahar tashqarisidagi Ko'ksaroy qo'rg'onidan turib shahar qamalgga boshchilik qildi. Shahar hokimi To'g'ayxon Chingizxon tomoniga o'tib, Samarqandni taqdir zarbasiga qoldirdi. 1220-yilning mart oyining boshlarida shahar qattiq qamal qiliniib, to'xtovsiz hujum boshlandi. Qamalning uchinchi kunidan boshlab unga Chingizxonning shaxsan o'zi boshchilik qila boshlaydi. Qamalning beshinchi kuni ulamo, zodagon, shahar harbiy boshliqlari «keyingi qarshilik maqsadga muvofiq emas va ommaviy qirg'in bo'lishining oldini olish kerak», degan maqsadda mo'g'ullarga taslim bo'lishga qaror qildilar. Shahar qozisi va shayxulislom boshchiligida Chingizxon huzuriga Samarqand ahli nomidan elchilar tashrif buyurdilar. Mo'g'ullar Samarqand bosh suv inshooti – «Jo'yi arziz» – «Qo'rg'oshin novasi»ni buzib tashlab, shaharni tashnalik girdobiga mubralo qildilar. Shahar istehkomi buzib tashlandi. 20 000 chog'li shahar mudofaachilari suv toshqini bois taslim bo'lishga majbur bo'ldilar. Taxminan 1000 nafarli mudofaachilar esa sulton tomonidan 1211-1214-yillarda qurilgan jome masjidiga kirib, dushmaniga zarba bera boshladilar. Mo'g'ullar masjidga o't qo'yib, mudofaachilarni tirik o'limga mahkum etdilar. Shahar qozisi va shayxulislom vakolati bilan tashqariga olib chiqib ketilgan 50000 nafar kishidan boshqa barcha aholi qatlamlari behad talon-taroj qilindi. 30000 nafar hunarmand ahli Chingizxon qarindosh-urug'lariga taqsimlab berildi. Tirik qolgan shahar ahliga 200000 dinor o'lpon to'lash majburiyati yuklatildi. Samarqandda jami aholining faqat j qismigina tirik qoldi, xolos. Mo'g'ullar tomoniga xiyonatkorona o'tib ketgan sobiq shahar noibi To'g'ayxon tez orada o'zining 30000 kishisi bilan Chingizxon buyrug'iga ko'ra qirib tashlandi. 1220-yil 17-mart Samarqand mo'g'ullar tomonidan istilo etilgan sana hisoblanadi.

Taslim bo'lgan shaharda mo'g'ullar qilgan talon-tarojliklar tufayli «Saygali ro'yi zamin ast» deb ulug'langan, sharqning buyuk shaharlaridan biri, bir paytlar gullab-yashnab turgan Movarounnahr poytaxti huvillab qolib, yer bilan yakson qilindi.

Sulton Muhammad xorazmshohning mas'uliyatsizligi, harbiy boshliqlarning o'zaro ittifoqda bo'lmaganligi, xalq, mamlakat taqdirini o'z holiga tashlab qo'yishi oqibatida bu dahshatli voqea sodir bo'lgan edi. Chingizxonning to'la g'alabaga erishi uchun ikkita holat to'sqinlik qilib turar edi. Birinchisi – Xorazmshohlar poytaxtini egallash bo'lsa, ikkinchisi – sulton Muhammad xorazmshohni qo'liga olish hisoblangan. Musulmon Sharqining eng katta davlati hukmdorini qo'liga tushirish Chingizxon oldiga qo'yilgan asosiy maqsadlaridan biri sirasiga kirar edi. Buning uchun Chingizxon Jebe va Subutoy boshchiligida 20 ming kishilik saralangan askarlarni tanlab, ularga xorazmshohni izma-iz ta'qib qilish, uni qo'liga olib, mo'g'ullar hukmdori huzuriga keltirish vazifasini topshirdi. Samarqand istilosidan so'ng sulton tezlik bilan janub tomonga yo'l oldi. U janub tomon shunchalik shoshildiki, tarixchilardan Ibn al-Asir, Juzjoni, Juvayniy, Rashiddinlar bir ovozdan ta'kidlashganlariga ko'ra, Amudaryodan o'tayotgan vaqtida 70 yuk tillani ham daryoga cho'k'tirib yuborgan. Bu qimmatbaho yuklardan tashqari sulton xazinasi ham suvga g'arb qilingan edi. Bu vaqtda sulton Muhammad xorazmshoh Balxga yetib kelib, o'z qarog'ohidan voqelikni befarq kuzatuvchi sifatida kuzatar edi. Mo'g'ullar kirib kelayotgan vaqtdayoq unga Iroqqa qarab chekinishni ba'zi amaldorlar maslahat berishgan, shu bois u uzog'roq yerlarga chekinishni ham ma'qul deb hisoblar edi.

Ta'kidlash joizki, anchagina qo'shin to'plash imkoniyati bo'lgan Xuroson yerlarini tark etish katta xatolik edi. Sababi, aynan Xurosondan davlat mudofaasi uchun kerakli qo'shin yig'ish imkoniyati mavjud bo'lgan. Sulton 1220-yil aprelda Nishopurga yetib keldi. U Jebe va Subutoy boshchiligidagi mo'g'ul qo'shini uni izma-iz ta'qib etishayotganidan xabardor bo'lgani bois Nishopurni ham tezda tark etadi. An-Nasaviyning yozishicha, sulton Bistomga kelgach, amir Tojiddin al-Bistomiya Damovand va Mozandaron oralig'idagi tog'li hududdagi Ardashn qal'asiga o'rta sandiqqa joylashgan qimmatbaho toshlarni olib borib qo'yishni buyurgan. Ularning qiymatiga baho bergan an-Nasaviy ikki sandiq bahosining o'zini «butun dunyoning xirojiga teng», deya baho bergan edi. Bistomdan so'ng sulton yana qal'ama-qal'a, shahar-u-qishloq bo'ylab yurib bordi. Chingizxon Xuroson qal'a va shaharlar hokimlarini agarda ular sultonga boshpana berishsa, keyinchalik o'zlarining taqdiri ayanchli bo'lishini avvaldan choparlar orqali ogohlantirib qo'yg'an edi. Shu bois joylarda mo'g'ullardan hayiqqan mahalliy hokimlar sultonni istamaygina, sovuq qarshi olar edilar.

Xorazmshoh o'limi yaqin qolganini bilgan holda bir paytlar onasi tazyiq bilan valiahd deb e'lon qilgan Qutbiddin O'zlagshohni taxt vorisligidan mahrum qilishini bildirdi. Katta o'g'li Jaloliddin, boshqa o'g'illari O'zlagshoh va Ogshohlarni yoniga chorlab, an-Nasaviyning yozishiga ko'ra, shunday degan ekan: «Hokimiyat iplari uzildi, saltanat asoslari bo'shashdi va buzildi. Bu dushmaning maqsadi ayon bo'ldi: uning changali va tishlari mamlakatga qattiq sanchildi. Men uchun faqat o'g'lim Jaloliddingina qasos oladi. Endi men uni taxtga valiahd etib tayinlayman».

Xurosondagi ko'pgina sargardonliklardan so'ng sulton Kaspiy dengizining janubidagi Ashuradi (Ashura) oroliga borib o'rnatildi. Uzoq sargardonlik, g'am-alam, saltanat va toju-taxtdan ayrilish sultonning sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ham jismoniy, ham ruhiy, ham ma'naviy jihatdan ezilgan sobiq hukmdor bu yerda plevrit (o'pka qobig'iga suv yig'ilishi) kasaliga chalindi. Sulton qilgan gunohlariga iqtidor bo'lgan holda azob-uqubat bilan ushbu orolda 1220-yilning dekabr oyida vafot etdi. Oradan bir muncha vaqt o'tgandan so'ng Jaloliddin otasining murdasini tog'li Ardahn qalasiga olib borib dafn etadi. Ardahn mo'g'ullar tomonidan zabt etilgandan so'ng, o'z vaqtida sultonni tiriklayin qo'lga tushira olmagan alamzada mo'g'ullar uning murdasini kavlab olib, O'gedega (O'ktoy) yuborishgan. O'gedey esa uning murdasini yoqib yuborishni hamda kulini ko'kka sovurishni buyurgan. Shuningdek, xorazmshohlarning o'z vaqtida sulton tomonidan Ardahnga yashirilgan eng qimmatbaho 10 ta sandiqqa joylangan javohirlari ham mo'g'ullar qo'lga o'lja bo'lib tushgan edi.

Tarixiy manbalarda sultonning jami 20 million miqdordagi oltin dinorlari, 1000 yuk atlas, qimmatbaho matolar, 30 000 ot-xachirlari va boshqa boyliklarning hammasi mo'g'ullar qo'lga o'tib ketganligi qayd etiladi. Chingizxonning katta o'g'li Jo'chi boshchiligidagi mo'g'ul bosqinchilari reja bo'yicha Sirdaryoning yuqori qismidagi yerlarni egallashi lozim edi. Bosqinchilar ma'lum muddatdagi qamaldan so'ng Sig'noq va Borchiling'kent shaharlarini egallaydilar. Sig'noq aholisi Jo'chining elchisi Hasan hojini o'ldirib, yetti kun mardonavor ravishda qarshilik ko'rsatdilar. Shahar olinganidan so'ng esa uning barcha aholisi qirib tashlandi.

Sirdaryoning yuqori tomonidagi Jand, Shahrikand, Yordkent himoyasi 10 ming kishilik qo'shin bilan amirlar amiri (amiri amiron), Turkon Xotunning yaqin qarindoshi Qutlug'xon qo'lga topshirilgan

edi. Qutlug'xon hududni o'z holiga tashab, xoinklik bilan Xorazmga ketib qoldi. Mo'g'ullar tomonidan Jandga yuborilgan Chin Temur agar shahar Jo'chiga bo'yin egsa, aholisi omon qolishini va'da qildi. 1219-yil 4-aprelda Jand mo'g'ullar tomonidan jangsiz egallandi. Shahar aholisi tashqariga haydab chiqilib, to'qqiz kun och-nahor dalada ushlab turildi. Bu vaqtda mo'g'ullar Jand va uning yon-atrofini butkul talon-taroj qildilar. Uch kunlik qamaldan so'ng Banokat shahri ham egallanib, aholining bir qismi qilichdan o'tkazildi. Mo'g'ullarning keyingi e'tibori Xo'jandga qaratildi.

Mo'g'ullar mustahkam qal'a hisoblangan Xo'jandga hujum boshlaydilar. Ular 20.000 nafar qo'shin va 50.000 ming chog'li asirga tushgan hasharchilarni Xo'jand atrofiga yig'adilar. Xo'jand hokimi Temur Malik asli turkiy sarkardalardan bo'lib, xorazmshohlar davlatida mo'hir sarkarda sifatida nom chiqargan, sulton va uning oilasiga tanish bo'lgan shaxs edi. Mo'g'ullarga qarshi tura olish mumkin emasligini sezgan Temur Malik (malik-hokim ma'nosida) taxminan 1000 nafar askari bilan Xo'janddan bir kilometr naridagi Sirdaryoning mo'jazgina orolida joylashib oladi. Qulay strategik ahamiyatga ega bo'lgan bu orolga mo'g'ullar o'qlari, palaxmon toshlari yetib bormas edi. Temur Malikning buyrug'iga ko'ra 12 ta qayiq yasatilib, ulardan o'q o'tmasligi, yonib ketmasligi uchun bu qayiqarning usti namat bilan qoplanib, sirka shimdirilgan loy bilan suvab chiqiladi.

Temur Malik uzoq vaqt mudofaa uchun endilikda orolchada turib qolish maqsadga muvofiq emasligini tushunib, mayjud oziq-ovqat zaxirasi va askarlarini 70 ta kemaga joylab, tunda daryoning quy'i oqimi bo'ylab suzib ketadi. Mo'g'ullar daryoni ikki sohili bo'ylab Temur Malik kemalariga to'xtovsiz hujum uyushtirar edilar. Hatto Banokat bo'yida daryoning u sohiliidan bu sohiliga zanjir ham tortib qo'yadilar. Uzoq, uzluksiz jang bilan Temur Malik jangchilari bilan Jandga qadar yetib keldi. Mo'g'ul sarkardasi Ulus Idi Barchinlig'kent va Jand yaqinida manjaniqlar (tosh otar zambaraklar) o'rnatib, qayiqdarni bir-biriga tutashtirgan holda jasur sarkarda yo'lini to'sadi. Uzoq janglardan so'ng Temur Malik Gurgang'a yetib keldi va shahar himoyasida qatnashib, Jaloliddinning ozodlik kurashida faol ishtirok etadi. Keyinroq uzoq sargardonliklardan so'ng sarkarda Temur Malik o'z yurtiga darvesh sifatida kelib, qahramonona ravishda mo'g'ul harbiylari qo'lida halok bo'ladi.

Chingizxon 1220-yilning yozini Movarounnahr janubida o'tkazmoqchi bo'ldi. Chunki u janub shaharlarini egallashga shaxsan bosh

qo'shgan edi. Zero, janubda hali bosqinchilar qadami yetmagan bir qator boy viloyat va shaharlar mavjud edi. Avval u Naxshabga bostirib bordi. Shaharliklar mo'g'ullarning mislsiz zo'ravonlik va bosqindan yaxshi xabardor edilar. Shu bois Naxshab ahli dahshatga tushib, shaharni mo'g'ullarga ixtiyoriy tarzda topshirdilar. Shunday bo'lsa ham shahardan katta o'lpun undirildi.

Chingizxon yozni Naxshabda o'tkazib, 1220-yilning kuzida Termizga yurishni boshlaydi. Termiz Hindiston va O'rta Osiyo savdo yo'llari tutashtagan qulay yerda joylashgan bo'lib, uning Amudaryo sohiliga tutashgan qal'asi o'z vaqtida mustahkam ravishda barpo etilgan edi. Termiz hokimi Faxriddin mo'g'ullar bosqiniga mardonavor tarzda turib javob berishga qaror qildi. Mudofaani o'n birinchi kuni shahar egallandi. Shahar butkul talon-taroj qilinib, xonavayron etildi. Shahar ahli esa dashtga haydab chiqilib, qirib tashlandi.

Movarounnahrning asosiy qismlari-Sirdaryo havzasi, Zarafshon, Qashqadaryo, Buxoro vohalari, Shosh va Farg'ona vodiysi egallangach, Chingizxon endilikda o'zining asosiy e'tiborini xorazmshohlar davlatining markazi Xorazm o'lkasiga qaratdi. Bu yurishga o'g'illari Jo'chi, Chig'atoy, O'ktoy (Ugedey)larni mas'ul qildi. Ayniqsa, xon musulmon Sharqining eng katta shahri bo'lmish madaniyat, savdo gullab-yashnagan qadimgi Urganch (Gurganj) istilosiga katta ahamiyat bilan qaradi. Yuqorida ta'kidlanganidek, Chingizxon o'z oldiga qo'ygan ikkinchi muhim masala - Xorazmshohlar davlati poytaxtini egallash edi.

Bu borada Chingizxon poytaxtda turgan Turkon xotun huzuriga o'z vakili Donishmand hojibni yubordi. Vakil olib kelgan nomada Chingizxon xuddiki o'zini Turkon xotun manfaatlari himoyachisi deb hisoblab, unga bo'ysunishini talab qildi. Evaziga esa Turkon xotunga Xorazm, Xuroson, Amudaryoning janub tarafidagi yerlar taqdim etilishini bildirdi. Gurganj mustahkam mudofaa devoriga ega, hatto 1204-yili g'uriylar sultoni Shahobiddin al-G'uriyning qamaliga ham dosh bergan, poytaxt ahli o'z jasorati va harbiy tayyorgarligi bilan ham ajralib turar edi. Donishmand hojib «malikai olam» Turkon xotunga uning o'g'li sulton Muhammad allaqachon qochib ketganligi, davlatning qator hududlari allaqachon mo'g'ullar qo'lga o'tganligini ta'kidladi.

Tabiiyki, bu xabarlar Turkon xotun matonati-yu - jasoratini bukib tashladi. U barcha qimmatbaho ashyolarni yig'ib, poytaxtni tezlik bilan tark etishga kirishdi. Poytaxtdan chiqib ketish chog'ida u yana bir yovuzlikka qo'l urdi. Malika garovda saqlangan, bir vaqtlar asirga olingan turli o'lka, shahar, hududlar hokimlari, ularning o'g'illari, jami 26

nafar kishini Amudaryoga cho'ktirishni buyurdi. Turkon xotunning ketish jafosiga qilgan bunday g'alamsilgi ko'pchilikning undan yana-da ko'ngli sovushiga olib keldi. Turkon xotun o'z yaqinlari, jami boyliklari bilan Mozandarondagi Ilol qal'asiga borib berkindi. Qal'a juda mustahkam, oziq-ovqat zaxirasi, qurol-yaroq yetarlicha edi. Mo'g'ullar qal'ani 4 oy qamal qildilar.

Qamal azobi va suv tanqisligidan charchagan Turkon xotun oxiroqibarda taslim bo'ldi. Mo'g'ullar sultonning yosh o'g'illarini o'ldirdilar, ayollar esa Chingizxonning yaqinlariga bo'lib berildi. Turkon xotunga cho'ri sifatidagi ayanchli hayot nasib etdi. U xor-zorlikda 1233-yili Qoraqurumda vafot etdi.

1221-yilning boshida «sulton» deb e'lon qilingan Jaloliddin o'z inilari Ogshoh, O'zloqshohlar bilan Gurganjga keladi. Lekin Gurgandagi siyosiy vaziyat, sobiq jand noibi Qutlug'xonning unga qarshi suiqasdi, qipchoq sarkardalarining o'zlarini xoinona tutishlari Jaloliddinni shahar mudofasiga bosh bo'lish fikridan qaytardi. Qipchoqlar uning hokimiyat tepasiga kelishini xohlamas edilar. Bunday vaziyatda mudofaani tashkil etib bo'lmasilgi aniq bo'lib qolgan edi. Ushbu voqealardan so'ng Jaloliddin Temur Malik bilan birgalikda shaharni tark etib, Xurosonga yo'l oladi. Uning ortidan esa tez orada Ogshoh va O'zloqshohlar ham yo'l olishadi. Jaloliddin qismatiga alohida qayd etib o'tish maqsadga muvofiq bo'lgani uchun keyingi qismlarda bu buyuk shaxs faoliyati to'g'risida batafsil to'xtalib o'tiladi.

Gurganjda esa shahardagi qipchoq sarkardalari O'g'ul Hojib, Erbuqa pahlavon va boshqalar Turkon xotunning jiyani yosh Xumorteginni «sulton» deb e'lon qildilar.

Xumortegin layoqatsiz, o'z fikriga ega bo'lmagan, qo'rqoq shaxs edi. Gurganjga Chingizxonning o'g'illari Jo'chi, Chig'atoy, O'gedey, tanqli mo'g'ul sarkardalari Tulun cherbi, Ustun no'yon, Qozon no'yon va boshqalar ham o'z harbiy kuchlari bilan yetib keladilar. Xorazm Jo'chi boshqaruvi ilkkiga tushganligi uchun ham u shaharni tinchlik bilan mo'g'ullarga topshirishni talab etadi. Lekin, nima bo'lganda ham shaharning jasur himoyachilari mudofaaga qat'iy tayyorgarlik ko'rib, jonajon shaharlarini mo'g'ullarga berishdan qat'iy ravishda bosh tortdilar. Poytaxt atrofini 100.000 dan ziyod mo'g'ullar qo'shini o'rab olib, shahar devorlarini buzish uchun manjaniqlar o'rnatildi. Mo'g'ullar shaharni katta kuch bilan zabt etishga kirishdilar. Afsuski, yangi «sulton» shahar mudofasiga bosh bo'la olmadi. Holbuki, shaharda 90 ming kishilik qo'shin ham bor edi.

1221-yil boshidan boshlangan Gurganj gamali deyarli 7 oy davom etadi. Shahar ahli mo'g'ullarning qur'ol-yarog'i, palahmon toshlarni o'tuvchi manjaniqlari, zambaraklaridan cho'chimay, mardonavor kurashga kirishdilar. Nayza va kamon o'qlaridan qo'rqmay, shahar devorlarining buzilgan yerlarini qayta tiklay boshlaydilar. Bir guruh urganchlik harbiy navkarlar shahardan devarli bir farsah uzoqlikdagi Bog'i-Xurram degan joyda mo'g'ullarga zarba berishga harakat qilib, qahramonona jang qildilar. Lekin, Juvayniyning yozishiga ko'ra, jangda qo'shin va qur'ol jihatidan ustun bo'lgan mo'g'ullar shu yerlik tinch aholi, jangchilar bilan birgalikda 100.000 dan ziyod aholini qirib tashlaydilar. Sulton zobitlarining boshlig'i Faridun G'uriy o'zining 500 kishilik harbiy otryadi bilan mardonavor tarzda shahar devorlari va darvozalari himoyasiga bosh bo'ldi. Lekin qo'rqoq va zaif «sulton» Xumortegin shahar darvozasini ochib berib, o'z hayotini saqlab qolish maqsadida xiyonatkorona ravishda mo'g'ullarga taslim bo'ldi. Istilochilar shaharga bostirib kira boshlaydilar. Tarixchilardan an-Nasaviy, Juvayniylarning yozishlariga ko'ra Gurganj aholisi har bir ko'cha, mavzeni jon-jahdlari bilan himoya qilganlar. Ko'prik ustidagi jangda shaharliklar 3000 nafardan ziyod mo'g'ul askarlarini qirib tashlashga muvaffaq ham bo'lganlar.

Shahardagi janglarda xorazmlik mashhur alloma, faylasuf va olim, «Kubroviya» tariqatining asoschisi Ahmad ibn Umar Abul Janob Najmiddin al-Kubro al-Xeva'iy (1145-1221) ham faol qatnashdi. O'ziga «Yo Vatan, yo sharofati o'lim» degan g'oyani shior qilib olgan bu 76 yoshdagi buyuk shayx mo'g'ullarning taslim bo'lish haqidagi takliflarni rad etib, o'zining ko'plab shogird, do'stu-yoron, muxlisu-safdoshlari bilan shahar ichki mudofaasida ishtirok etadi. Uning jangovar chaqirig'iga muvofiq har bir qarich yerni shaharliklar qahramonona tarzda, bir tomchi qonlari qolguncha himoya qiladilar. Najmiddin Kubro qahramonona tarzda jang qilib, o'lim oldidan mo'g'ul navkariga tashlandi, uni avval halok qilib, so'ngra o'zi ham mardonavor halok bo'ldi.

Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.Karimov o'zining «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida ma'naviy jasorat xususida so'z yuritganda «Urganchni bosqinchilardan himoya qilishda bayroq tutib jon bergan Najmiddin Kubro qahramonligini», beqiyos kuch – ma'naviy jasorat egalariidan biri sifatida haqli tarzda e'tirof etib o'tganini alohida ta'kidlash lozim. Shahar mudofaasi cho'zilib, hatto Chingizxonning o'g'illari Jo'chi va Chig'atoy o'rtasida ham ixtilof chiqib, shaharni egallash boshqa bir o'g'li – Ugedeyga topshirildi. Behisob

qon to'kilib, bundan so'nggi himoya befoydaligini sezgan shaharliklardan tirik qolgan qismi o'z jonini omon saqlab qolish maqsadida taslim bo'lishdan o'zga choralarini qolmadi.

Gurganjdagi madaniy yodgorliklar, minglab jildga ega boy kutubxonalar yer bilan bitta qilindi. Shahar ahliga omonlik so'rab borgan taniqli ulamo Olovuddin al-Hayotning yulvorishlari ham zoe ketdi. Shahardan 100 000 dan ko'proq hunarmandlar ajratib olinib, Mo'g'ulistonga jo'natildi. Shahar ahli dashtga haydab chiqarilib, bolalar va ayollar bo'lib olindi. «Ortiqcha» asirlar haqorati o'limga muhtalo etildi. Juvayniyning yozishicha, har bir mo'g'ul askariga shaharliklardan 24 ta asir askar to'g'ri kelgan ekan. Qolgan barcha narsalar ham beayov talon-taroj qilindi. Shahar qo'lga olinganidan so'ng uning asosiy qismi buzilib, xonavayron etildi. Bu razolatga ham qoniqmagan mo'g'ullar Amudaryo to'g'onini buzib, shaharni suvga bostirdilar. Bu xususda an-Nasaviy Gurganj «qashqirlar uyasi hamda boyo'g'li va qarg'alarining boshpanasiga aylandi», deb yozgan edi.

Gurganj gamali bilan bir vaqtda Chingizxon 1221-yilning bahorida o'zining e'tiborini Amudaryodan janubdagi yirik savdo yo'llari ustida joylashgan boy madaniy markazlar bo'lmish Balx, Hirot, G'azna, Qandahor, Nishopur va boshqalarga ham qaratdi. Chingizxon shaxsan Balx yurishiga boshchilik qilib, shaharni zabt etdi. Balx aholisini esa qirib tashladi. Ba'zi bir janublik xorazmshoh noiblari jumadan Amin-al mulk ham xiyonatkorona ravishda mo'g'ullar tomoniga o'tib ketdilar.

Xurosonda mo'g'ullar yo'lidagi birinchi shahar Niso bo'lgan. Mo'g'ullar 20 ta toshotar zambarak (manjaniq) o'rnatib, 15 kun davomida shaharni to'xtovsiz tarzda qamal qildilar. Shahar qo'lga kiritilgach, uning aholisini tashqariga haydab chiqarib, 70 ming kishini o'ldirdilar. Bu xususda an-Nasaviy afsus-nadomat bilan «ular bilan yirtqich hayvonlarni va osmondagi qushlarni to'yg'azdilar. Qanchadan-qancha qonlar to'kildi, ayollar zo'rlandi, qanchadan-qancha bolalar o'ldirilgan onalarning ko'kraklari yonida o'ldirildi! Bu esa Xuroson viloyatlaridan faqat birginasi edi!» – deb yozgan edi. Nisoda Xorazmshohlar davlatining taniqli namoyandalardan biri bo'lmish Shahobiddin al-Hiva'iy ham o'ldirildi. Yo'l-yo'lakay mo'g'ullar duch kelgan mahalliy aholi vakillarini qilichdan o'tkazib bordilar. 1221-yilning fevralida Xurosonning ko'zga ko'ringan shahri Marv aholisi boshiga ham shu kun tushdi. Marv shahri bir necha marotaba shafqatsizlarcha talon-taroj qilindi. Oxir-oqibatda shaharda biron-bir kimsa ham qolmadi. Holbuki, shahar musulmon olamida o'z madras-

alari va kutubxonalari, olimu-ulamolari bilan mashhur bo'lib, o'z vaqtida «Marvi jahon» nomini olgan edi.

Jaloliddinga qarshi kurash vaqtida bir qator qal'a, shaharlar ham qattiq janglar bilan ishg'ol qilindi (Bamiyon, G'azna, Qandahor, Gardiz, Vallyon va boshqalar). Mo'g'ullarning janubdagi oxirgi egallagan shahri Hindistonning shimoliy-g'arbidagi Mo'ltan shahri bo'lib qoldi (1222).

Ta'kidlash joizki, uch yil ichida buyuk Xorazmshohlar davlati mo'g'ullar tomonidan istilo qilindi. Shu o'rinda qayd qilish lozimki, Chingizxon bu davlatni bosib olish rejasini darrov amalga oshirmagan. Tarixiy jarayonlarga qaralsa, shu hol namoyon bo'ladiki, 1216-yildagi sulton elchilariga Chingizxon Xorazmshoh qudratini tan olishini bayon qiladi. Keyingi uch yil ichida esa Xorazmshohlar davlati tarixiga bag'ishlangan mavzuda qayd etilganidek, Chingizxon ushbu saltanatning barcha zaif jihataridan voqif bo'ladi. Mo'g'ullarga sultonning o'z saltanatidagi mahalliy hokim va amaldorlarni davlat hokimiyatidan chetlashtirishi, Bag'dod xalifaligi bilan keskin munosabati, xorazmshohlarning ulkan (400 ming) lashkari amalda o'z mahoratini ancha yo'qotgani, ichki siyosiy nizolar, sultonning din arboblari bilan ixtilofi va boshqalar juda qo'l keldi. Janglarda mo'g'ullar harbiy taktikasi o'z ustunligini ham namoyon qilgan edi. Sultonning begarorligi, mo'g'ullar kuch-qudratiga ortiqcha baho berishi, vaziyatni to'g'ri va sog'lom tarzda tahlil qila olmasligi, toju-taxt, mamlakat, saltanat taqdiri borasidagi iktilanishlari va boshqalar ham davlat halokatini tezlashtirishga ko'mak berdi. Mo'g'ullar esa aholini bo'ysundirishning yagona usuli sifatida faqat o'limga urg'u berdilar.

Manbalarda «Jahon sultonlari poytaxti» va «Insoniyat buyuk farzandlari beshigi» nomini olgan Urganch (Gurganj), sharqdagi «islom tayanchi» Buxoro, qadimiy Afrosiyob vatani Samarqand, masjidlari-ning soni (1200 taga yetgan) bilan mashhur «qubbatul islom» Balx, o'z madrasalari bilan dong'i ketgan Marv, o'zining nozikta'b ilmi kishilari bilan ma'lum Nishopur va ko'plab mashhur shaharlar talon-taroj etilib, vayron qilindi. Mo'g'ullarning kuchli zarbasiga uchragan ba'zi shaharlar, masalan, O'tror, Sig'noq, Barchinlikent va boshqalar umuman uzoq vaqtgacha dasitu-biyobonlarga aylanib qoldi. Shu davrda yashagan arab tarixchisi Ibn al-Asir (1160-1244) mo'g'ul bosqini xususida shunday deb yozgan edi: «Ular (ya'ni mo'g'ullar) hech kimga shafqat qilmadilar, aksincha, xotinalar, bolalar, erkaklarni o'ldirdilar, tug'ilmagani go'daklarni nobud qildilar... Bu musibat to'liqlari turli tomonlarga targaldi va uning fojiasi umumiy bo'lib qoldi hamda u

shamol bulutlarni turli tomonga haydagan kabi butun viloyatlarga yoyildi. Xitoy chegaralaridan bir xalq chiqib, Turkistondagi Koshgar va Bolasog'un kabi viloyatlarni, Movarounnahrda Samarqand, Buxoro va boshqa shaharlarini vayron etib, qirg'in qilib, talon-taroj qilib egalladi. Tatarlar hech gaysi shaharlarni omon qoldirmadilar, ketayotib hamma yerni vayron etdilar. Ular nimaniki yonidan o'tgan bo'lsalar, o'zlariga yoqmagani barcha narsalarga o't qo'ydilar».

1.4.3 Jaloliddin Manguberdi – Vatan gahramoni

Tariximizdagi ulug' zotlardan biri – mo'g'ul bosqinchilarga qarshi mardonavor kurashgan. Vatan ozodligi yo'lida jon fido qilgan buyuk sarkarda, mardlik timsohi bo'lmish Jaloliddin Manguberdi hisoblanadi. O'rta asr musulmon mualliflari, jumladan, uning vaziri va munshiyi bo'lgan an-Nasaviy uni Mankburni (ya'ni, mank «belgi», «xol», «xoldor burnuli» degan ma'noni anglatgan) nomi bilan atashgan.

Istiqlol sharofati bilan ozodlik va erk kurashchisi bo'lmish buyuk sarkarda Jaloliddin Manguberding tarixiy nomi qayta tiklandi. Respublikamiz Birinchi Prezidenti I. Karimovning «Buyurtmasiz allomalar, aziz avliyolar, podshohu sarkardalar, botir va pahlavonlarni ko'p ko'rgan. Ular orasida milliy gahramonimiz Jaloliddin Manguberding betakror nomi yulduzdek charaqlab turadi. Sulton Jaloliddin siymosi nafaqat Xorazm, balki butun O'zbekistonning faxru g'ururidir», – degan ta'rif qo'yilgan mavzu mohiyatini to'liq o'zida mujassam etadi.

Istiqlol yillarida nomi unut bo'lgan ko'plab buyuk tarixiy siymolarning nomlari qayta tiklanib, tarixiy adolat qaror topdi. Bu esa o'rta asr tarixini yanada chuqur o'rganishga imkoniyat yaratdi. Mustaqillik yillarida chop etilgan darslik va adabiyotlarda mazkur davr voqeligi to'liq o'z aksini topa boshladi. Mustaqillik yillarida an-Nasaviyning mashhur asari hamda tarixchi olim Z. M. Bunyodovning kitoblari o'zbek tiliga o'g'irilib, keng kitobxonlar ommasiga havola etildi. 1998-yili Jaloliddin Manguberding 800 yilligiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda esa mavzuning ko'plab o'rganilmagan qirralari ma'lum qilindi.

Jaloliddin og'ir bir paytda, Movarounnahr urush domiga tortilgan, mamlakatning katta qismi mo'g'ullar tomonidan istilo etilgan, xorazmshohlar qo'shini yakson qilingan, amirlarning bir qismi xoinlik, qolgani o'z joni-mulkini asrash yo'lga tushgan, sulton mamlakatni o'z holiga tashlab qo'ygani, o'zaro sarosima va tahlilka hukm surgan bir vaqtda tarix sahnasida paydo bo'ldi. Jaloliddin shunday bir og'ir vazir

yatda Vatan va xalq erki uchun kurashib, mo'g'ullarga qarshi 11 yil davomida kurash olib bordi, 14 marotaba mo'g'ullarga qarshi ot surib, uning 13 tasida g'oliblikni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi.

Mo'g'ullar bosqini arafasida Jaloliddin garchi katta o'g'li bo'lsa-da, buvisi Turkon xotun tomonidan hokimiyatdan chetlatilgan bo'lib, taxt vorisi etib Turkon xotun urug'idan bo'lmish boshqa bir shahzoda Qutbiddin deb e'lon qilingan edi.

Taomilga ko'ra shahzodalarga turli hududlar mulk sifatida bo'lib berilgan edi. Xususan, G'azna, Bamiyon, al-G'ur, Bo'st, Takinobod, Zamin-Davora va Hindiston bilan chegaradosh yerlar Jaloliddinga mulk qilib berilgan edi. Garchi Jaloliddin buvisining izmi bilan markazdan chetlatilgan bo'lsa-da, lekin sulton unga alohida muhabbat bilan qarar, uning jasurligini qadrlar, o'g'lining o'zidan uzoqlashib ketmasligini xohar edi. Shuning uchun ham unga vazir etib tanikli davlat amaldori Shams-al Mulk Shahobiddin Alp al-Haraviyni, noib (o'rinborsar) etib esa sarkarda Kuzbar Malikni tayinlaydi.

Mo'g'ullar ta'qibidan hayqib, ma'lum vaqt Xurosonda sargardon bo'lgan Muhammad Xorazmshoh plevrit (o'pkaga suv yig'ilish) kasali bilan og'rib, taxminan 1220-yilning oxirlarida (hijriy 617-y.) quv-g'inlikda Kaspiy dengizidagi Ashuradi (Ashura) orolida vafot etdi. O'limi oldidan sulton Jaloliddinni «taxt vorisi» deb e'lon qilib, sultonlik ba'zi rutbalarini unga topshirdi. Jaloliddin o'z inilari O'zloqshoh va Ogshohlar bilan otasini dafn etgach, 70 ta kishisi bilan to'g'ri Urganchga (Gurganj) keldi. Tez orada unga Xo'jand hokimi Temur Malik va boshqa erksevar kishilar ham kelib qo'shildilar. Xalq Jaloliddin Manguberdini shodu-xurramlik va katta umid bilan kutib oladi.

Leikin inisi O'zloqshoh va uning tarafdorlari, jumladan, Qutlug'xonga qarshi fitna tayyorlayotganidan xabar topgach, bu alfozda mo'g'ullarga qarshi kurashib bo'lmasiligini tushungan Jaloliddin 300 ta kishisi bilan yashirincha poytaxtni tark etadi. Hozirgi davrdagi tadqiqotlar shuni ko'rsatayotki, Jaloliddinning mo'g'ullar bilan ilk to'qnashuvi avval boshida Jand viloyatidagi Irg'iz dashtida bo'lgan. Jaloliddin 16 kun ichida Xorazmdan Xuroson yerlaridagi Niso qo'rg'oni atrofiga yetib keladi. Chingizxon sulton o'g'illarining Xorazmga qaytganliklaridan xabar topgach, agarda ular Xurosonga chekinmoqchi bo'lsalar, ularga Xurosonning har yeriga pistirmalar qo'yadi. Jaloliddin Niso yaqinida o'zining 300 ta askari bilan mo'g'ullarning 700 kishilik otryadini zarbaga uchratadi. Mo'g'ullar batamom mag'lub etiladi. Ushbu g'alaba mo'g'ullarning «afsonaviy qudrati» haqidagi mish-mishlar-

ga chek qo'yadi. Jaloliddinning obro'si ko'tarilib, xalq ommasida g'alabaga bo'lgan ishonch mustahkamlanadi.

Shunday bir vaziyatda Jaloliddinning ukalari O'zloqshoh va Ogshohlar sarosimaga tushib, nima qilishlarini bilmay, Jaloliddinning ketidan ular ham Xurosonga ketishadi. Mo'g'ullarning kichik otryadi ustidan g'alaba qozonib, bu g'alabaga juda katta e'tibor berib yuborishadi. Shundan so'ng aysh-ishratga berilib, Xurosonning Habushan shahri yaqinida mo'g'ullarga qarshi navbatdagi kurashda qo'lga tushib, qatl etiladilar. Mo'g'ullar qatl etilgan shahzodalarning kallalarini nam-oyishkorona tarzda ma'lum bir vaqt Xurosonda olib yurishadi. Jaloliddinning yana bir inisi, Iroq yerlarining noibi Rukniddin G'ursanjy (manbalarda unga «aqal-zakovat va ko'rkamlikda tengi yo'q» deb ta'rif berilgan) Eronning Ustunavand qal'asida 6 oy mo'g'ullarga qarshi kurash olib borib, mardonavor tarzda halok bo'ladi. Qal'a olinganidan so'ng Rukniddinni Toyimas no'yonning huzuriga olib kelishdi. No'yon unga tiz cho'kishni buyuradi. Rukniddin uni rad etdi va qiynoqli o'limga mahkum etildi. Jaloliddinning boshqa bir ukasi, bir vaqtlar Kirmon, Makron va Kesh yerlari noibi G'iyosiddin Pirshoh Eronning Kirmon viloyatida muqim qolib, o'zini «sulton» deb e'lon qiladi. Keyinchalik G'iyosiddin Pirshoh Jaloliddinga Eron yerlaridagi kurashlarida ma'lum darajada yordam beradi. Jaloliddin esa bu vaqtda Nishopurga yetib keladi. Bir oy davomida mo'g'ullarga qarshi kurashish maqsadida barcha amir, sarkardalarga qo'shin yig'ish xususida murojaat qiladi. Mo'g'ullar uning ushbu faoliyatidan xabardor bo'lganliklarini bilgach, Zavzon (Nishopur va Hirot oralig'ida) tumanidagi al-Qohira qal'asiga kelib o'rtnashadilar. Afsuski, bu vaqtda mahalliy noib, hokimlar Jaloliddinning atrofiga jipslasha ololmaydilar. Hali yetarli kuchga ega bo'lmagan Jaloliddin qal'ada uzoq turish xavfi ekanligini tushunib, G'azna tomonga yo'l oladi.

Chingizxon esa bu vaqtda ulkan qo'shin bilan Xurosonga izma-iz kelayotgan edi. Jaloliddin G'aznaga yetmasdan yaqin orada Hirot hokimi hamda qaynotasi bo'lmish Amin Malik bilan uchrashadi va ular birgalikda Qandahor qal'asini gamal qilayotgan mo'g'ullar ustiga yurish qiladilar. Jaloliddin bu kurashda harbiy ilm tarixida ilk bora «piyoda yoyandozlar»ni mo'g'ullarning otliq askarlariga qarshi qo'yadi. Inglizlar keyinchalik bu harbiy usulga yuqori baho berib, o'zlarining Kress yonidagi mashhur janglarida undan foydalanishadi. Uch kunlik jangdan so'ng mo'g'ullar mag'lub etilib, Jaloliddin g'olib bo'ladi va u G'azna tomon yo'l oladi.

U 1221-yilning fevralida G'aznaga kirib ketadi. Manbalarda qayd etilishicha, xalq Jaloliddinni katta tantana bilan kutib oladi. Shahar xuddi hayit bayramidek shodu-xurramlikka to'lad. G'aznada Jaloliddin xizmatiga Sayfiddin O'g'roq al-Xalajiy, Balx hokimi A'zam Malik, afg'on qabilalari sardori Muzaaffar Malik va qarlulqar rahbari al-Hasan qarlulqar o'z qo'shinlari bilan qo'shildilar. Jami qo'shinning soni tarixchilarning xabariga ko'ra, 90-130 ming kishi atrofida bo'lgan. Chingizxon Jaloliddinning kuch-qudratini oshib borayotgani va mo'g'ullar undan Qandahorda zarbaga uchraganligidan g'azablanib, no'yon Shiki Xutuxu boshchiligidagi qo'shini uning ustiga yuboradi. U 1221-yilning kuzida Jaloliddin yerlariga yaqinlashib ketadi. Bu vaqtda mo'g'ullarning Tekechuk va Molgor boshchiligidagi peshqadam guruh Chirikordan shimolroqdagi Vailiyon qo'rg'onini qamal qilishni boshlagan edi.

Jaloliddin bir hamladay qo'g'ullarni zarbaga uchratishga muvaffaq bo'ldi. Bu jangda mo'g'ullarning 1000 dan oshiq kishisi halok bo'ldi. Ko'plab tarixchilar, jumladan, Ibn al-Asir, Juvayniy, Rashididdin bu jangga yuqori baho bergan edilar. Jaloliddinning mo'g'ullarga qarshi muhim janglaridan biri 1221-yilning kuzida shimoliy Afg'onistonning Lagar daryosi bo'yidagi Parvon dashti yaqinida bo'lib o'tadi. Birlashgan qo'shinga shaxsan Jaloliddinning o'zi lashkarboshilik qilib, o'ng qanotga Amin Malik, chap qanotga Sayfiddin O'g'roq boshchilik qilishadi. Mo'g'ullar jon-jahdlari bilan kurashga kiradilar. Hatto Shiki Xutuxning buyrug'i bilan Jaloliddin qo'shiniga xavf tug'dirish masadida har bir mo'g'ul askarining orqasiga namatdan yasalgan soxta qo'g'irchoq – tulup ham o'tkazib qo'yishadi. Parvon jangi mo'g'ullarning mutlaq mag'lubiyati bilan tugab, Shiki Xutux qolgan qutgan qo'shini bilan Chingizxon huzuriga bazo'r qochishga ulguradi.

Parvon yaqinidagi jang Movarounnahr va Xuroson ahli uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shu paytgacha mo'g'ullarning «ilohiy», «engilmas» kuch-qudratga egaliklari xususidagi gap so'zlariga, afsonalarga batamom chek qo'yildi. Jaloliddinning g'alabasidan Movarounnahr va Xuroson xalqlarining ruhi ko'tarildi, g'alaba ta'sirida Saraxs, Marv, Hirod va boshqa Xuroson shaharlarida mo'g'ul istilochilariga qarshi xalq isyonlari boshlanib ketdi. Buxoroda bosh ko'targan aholi esa mo'g'ullarni shahardan sigib chiqarishga muvaffaq bo'ldi. Chingizxon Jaloliddinning kuchayib borishi, uning xalq ommasini tomonidan qo'llab-quvvatlanishi mo'g'ullar bosib olgan yerlar uchun qanchalik xavf tug'dirishini yaxshi anglab yetgan edi. Shu sa-

habdan ham shaxsan o'zi Jaloliddinni qanday qilib bo'lmasin mag'lub etish maqsadida shirob bilan katta qo'shinga bosh bo'lib, janub tomon yo'l oldi.

Jaloliddinning qo'shini Parvon jangidan so'ng katta o'ljani qo'lga kiritgan edi. Ushbu o'ljaning taqsimlanishi vaqtida Jaloliddinning ikki sarkardasi Amin Malik va Sayfiddin O'g'roq o'rtasida ixtilof chiqadi. Ixtilof natijasida Sayfiddin O'g'roq va undan keyin boshqalar ham qo'shindan ajrab chiqib ketadilar. Jaloliddinning qo'shini nisbatan kamayib, uning o'zi tang bir ahvolda qoladi. Jaloliddinning uni tark etgan sarkardalarga qayta ittifoq tuzish, dushmaniga qarshi birgalikda kurash olib borish to'g'risidagi murojaatlari zoe ketdi. Jaloliddin ichak og'rig'i kasaliga duchor bo'lib turgan paytida mo'g'ullarning peshqadam guruh Gardizga (G'aznadan 50 km sharqda joylashgan shahar) o'rnatganligidan xabardor bo'ldi. Sarkarda xastaligiga qaramasdan Gardizdagi mo'g'ul askarlarga to'satdan zarba berib, O'rxon boshchiligidagi mo'g'ul otryadini mag'lubiyatga uchratadi. U Chingizxonga qarshi ozchilik qo'shin bilan kurasha olmasligini anglab, Sind (Hind) daryosi bo'yiga chekinishga qaror qiladi.

Jaloliddinni qanday qilib bo'lmasin mag'lub etish va uni qo'lga tushirish ilinjida bo'lgan Chingizxon uni izma-iz ta'qib etib ketar edi. Jaloliddinni ta'qib etib kelayotgan mo'g'ullarga, ayniqsa, Bamiyon gal'asi qattiq qarshilik ko'rsatdi. Bamiyon qamali vaqtida Chig'atoyning o'g'li, Chingizxonning suyuqli nevarasi Mutalik halok bo'ldi. Bundan dargazab bo'lgan Chingizxon gal'adan bironta o'lja, bironta odamni asirlikka olmay, barcha gal'ahlini qirib tashlashni buyuradi. Yer bilan yakson qilingan sobiq Bamiyon gal'asi keyinchalik mo'g'ullar tomonidan «Mo'balig» (ya'ni ahmogona shahar) nomini oladi.

Nihoyat, 1221-yilning 25-noyabr payshanba kuni (hijriy 618-yil shavvol oyining sakkizinchi kuni) Sind daryosi bo'yida uch kun davom etgan hal qiluvchi jang boshlandi. Bir qator o'rta asr musulmon tarixchilarining ta'kidlashlaricha, bunday qonli, keskin va dahshatli jang tarixda ro'y bermagan ekan. Jaloliddin va uning qo'shini misli ko'rilmagan darajada jasorat va bahodirlik namunalari ko'rsatdi. Faqat uchinchi kunga kelib, Chingizxon qo'shini ustunlikka erisha boshladi. Jaloliddinning taxminan 7-8 yoshli o'g'li Chingizxon otryadi qo'lga tushib qolib, o'ldirildi. Jangda mardonavor kurashgan Amin Malik va boshqa ko'plab sarkarda, navkarlar ham halok bo'ldilar. Chingizxon qanday qilib bo'lmasin Jaloliddinni tiriklayin qo'lga olishga buyruq berdi. Jaloliddin esa uni qo'lga olishga intilayotgan mo'g'ul qo'shini

qurshovini faqat shaxsiy bahodirligi tufayli yoritib chiqib, Sind daryosi bo'yiga yetib kelishga muvaffaq bo'ladi. Daryo bo'yida uni onasi Oy-chechak va haramdagi boshqa ayollar kutib turishar edi. Shundoq ham bu jangdan ruhan va jismonan ezilgan Jaloliddinga ular: «Alloh nomi bilan sendan yulvorib so'raymiz, bizlarni o'ldir va shu tariqa asir tushishdan qutqar», deya murojaat qilishadi. Jaloliddin barcha haram ayollarini suvga cho'ktirishga ko'rsatma berishdan boshqa iloji qolmaydi. An-Nasaviy bu voqealarni «bu ko'z ko'rib, quloq eshitmagan baxtsizlik, og'ir qayg'u edi», deya yozgan edi. Jaloliddin oti bilan suvga sakrab, daryoning narigi qirg'og'i – Hindiston tomonga suzib o'tadi.

Jaloliddinning har qanday vaziyatda ham o'zini yo'qotmasligi, uning jasorati va mardligiga, metindek irodasiga Chingizxon ham tan berdi. Tarixchilardan Juvayniy, Rashiddin va boshqalarning yozishlariga qaraganda, Jaloliddinning jasoratiga qoyil qolgan Chingizxon o'z o'g'illariga qarata «O'taning faqat shunday o'g'li bo'lishi lozim. U olovli jang maydonidan o'zini qutqarib, halokatli girdobdan najot qirg'og'iga chiqdimi, undan hali ulug' ishlar va qiyomatli isyonlar keladi!», – deydi va uning orqasidan ta'qib etishni taqiqlaydi. Sind daryosi bo'yidagi jangdan so'ng Chingizxon uch oy davomida Jaloliddin qo'shinidan o'z vaqtida ajrab ketgan sarkardalar qal'alarini qo'lga olib, ularni yo'q qilish bilan band bo'lgan.

Rashiddinning yozishiga ko'ra, Jaloliddin daryodan taxminan 4000 ta tirik qolgan kishilari bilan Hindiston qirg'og'ida uchrashadi. Daryodan tirik chiqqanlar orasida 300 nafar ziyod otiqlar ham bo'lgan. Ular sarkardalar Qulbars Bahodir, Kabkux, Sa'daddin Ali ash-Sharob-dor boshchiligida bo'lib, daryoning turli qirg'oqlariga chiqishib, uch kun ichida uni izlab uchrashishgan edi. Jaloliddin ham, tirik qolganlar ham ma'naviy-rubiy og'ir janglardan jismoniy ezilgan holda murakka-ab bir ahvolda qolishgan edi. Bu vaqtda Shatra deb atalgan hududagi²¹ mahalliy hind rojalaridan biri bir necha ming chog'li otryadi bilan daryoning bu betiga suzib o'tgan xorazmliklarni qirib tashlash uchun yetib keladi.

Faqatgina Jaloliddinning tengsiz bahodirligi va gahramonona xatti-harakati tufayli roja o'ldirilib, qo'shin orqaga chekindi. Bu jangdan xorazmshoh askarlarining ruhi ham ko'tarilib, tez orada Jaloliddin o'z atrofiga bir necha ming kishilik askarni yig'ishga muvaffaq bo'ldi. Og'ir vaziyatlarda ham o'zini yo'qotmay, qaddi buklmagan sarkarda Hindistonga o'tgach, Sind daryosi bo'yidagi yerlarni ishg'ol qila bosh-

laydi. Tez orada Jaloliddin hokimiyatini Dehli sultoni Shamsiddin El-tutmish (1211-1236) va Sind, Uchcha, Mo'ltun, Lohur va Peshovar hokimi bo'lmish Nosiriddin Qubacha (1205-1227) ham tan oladilar. Eron va Xurosondan bir qator amirlar ham Jaloliddinga kelib qo'shildilar. Jaloliddin Nosiriddin Qubachaning qo'shinini yengib, bir qator shahar va qal'alarni egallashga muvaffaq bo'ldi, mo'g'ullarga qarshi Mo'ltun tomonga ham yurish qildi. Dehli sultoni Shamsiddin El-tutmish ham Jaloliddinga o'zaro hamkorlik qilish to'g'risida maktub jo'natdi. Jaloliddin Hindistonda o'z nomidan kumush tangalar zarb qildi, unga qarashli mulklarda xorazmshoh nomiga xutba ham o'qildi.

Ta'kidlash joizki, Hindistonda muqim qolish Jaloliddin rejalaridan joy olmagan edi. Qolaversa, Hindistondagi mahalliy hokimlar xufyona ravishda uni o'lkadan siqib chiqarishni ham rejalashtirgan edilar. Shunday qilib Jaloliddin mo'g'ullarga qarshi kurashni davom ettirish maqsadida yana g'arb tomonga yo'l oladi.

Jaloliddin 1223-yilning oxirlarida, xorazmshohlarning azaliy mulki bo'lgan Iroq va Eronni o'z izmiga kiritish, mo'g'ullarga qarshi kurashni davom ettirish maqsadida yo'lga otladi. O'z o'rniga noib etib tanqil sarkarda Jahon polvon O'zbekni qoldirib ketadi. Jahon polvon to 1229-yilgacha Hindiston mulklarini boshqarib, so'ngra Jaloliddin huzuriga Iroqqa qarab ketdi va uning harbiy yurishlarida yelkadosh bo'lib xizmat qildi.

1224-yilning boshida Jaloliddin 4000 kishilik qo'shin bilan Kir-monga keldi. U o'zining asosiy maqsadi mo'g'ul istilochilariga qarshi kurashib, mustaqil davlat yalovini tiklash ekanligini bildiradi. Uning Sheroz va Isfahonga tashrifini xalq ommasi katta tantana bilan kutib oladi. Kirmon va unga tutash yerlar hokimi, Jaloliddinning inisi G'iyosiddin Pirshoh avval boshida akasiga bo'ysunishni istamadi. Jaloliddinning qat'iyligi, mardligi, azmu-shijoati, markazlashgan kuchli davlat barpo etish g'oyasi xalq ommasining turli qatlamlari manfaatlariga ma'qul keldi. Hatto G'iyosiddinning onasi ham Jaloliddin faoliyatini ma'qulladi. Shundan so'ng G'iyosiddin hukmidagi yerlar sulton Jaloliddin qo'lga o'tdi. Jaloliddin o'zboshimchalik va parokandalikka chek qo'ydi.

1224-1225-yillar boshlarida Ozarbayjon va Arron o'lkalari egallandi. Xususan, Marog'a aholisi unga murojaat qilib, Ozarbayjon otabeqi O'zbekning bepisandligi va loqaydligi, uning xotini saljuqlar so'nggi sultoni To'g'riul III ning qizi Malika xotuning beboshligidan shikoyat qilib, shaharni o'z himoyasi ostiga olishni so'radi.

²¹ Shatra viloyati «Judo» deb nom olgan tog'lik qismini o'z ichiga olgan.

1225-yil mayda Marog'a jangsiz taslim bo'ldi. Marog'ada turib Jaloliddin yon-atrofdagi hokimliklar – Ko'niya sultoni Kaykubod I ga, Jazira hokimi Malik al-Ashrafga, Damashq hokimi Malik al-Muazzamga, Misr hokimi Malik al-Komilga maktublar jo'natib, o'zaro do'stlik aloqalarini o'rnatish, kelgusida birgalikda mo'g'ullarga qarshi kurashish maqsadini bayon etdi. U Marog'a va Tabrizda obodonchilik ishlarini amalga oshiradi, beboshlik, o'zboshimchalik, talonchilikni ancha bar-taraf etdi.

Jaloliddin mo'g'ullarga qarshi birgalikda kurash olib borish maqsadida ukasi G'iyosiddin Pirshoh, Bag'dod xalifalari az-Zohir (1225-1226), so'ngira al-Muntasir (1226-1242), Gurjiston malikasi Rusudana va boshqalarga ham murojaat qiladi. Lekin mo'g'ullar qasosi, qolaversa, Jaloliddinning hokimiyati kuchayib ketishidan cho'chigan ko'pchilik musulmon hukmdorlari u bilan ittifoq tuzishni xohlamaydilar. Bag'dod xalifaligi, ismoliylar hokimi Muhammad III (1221-1255) lar esa mo'g'ullar bilan yaqinlashishga, Jaloliddinga qarshi ochiqdan-ochiq kurashishga bel bog'laydilar. Malika Rusudana va uning vaziri Avak bilan o'zaro ittifoq xususidagi takliflari zoe ket-gandan so'ng 1226-yil fevralda sarkarda Gurjistonga yurish qiladi. Gurjiston qattiq jang ila egallanib, bu yerda ko'plab kurashlar bo'lib o'tadi. Bosh ko'targan Gurjiston ikkinchi marotaba 1228-yil egallan-di. Ozarbayjon, Shirvon, Gurjiston Jaloliddinning o'limiga qadar uning qo'lida bo'ldi.

Bir vaqtning o'zida Jaloliddin Manguberdi Kirmonda unga qarshi bosh ko'targan xiyonaktor Barak Hojibga va ismoliylarga qarshi ku-rash olib borishiga ham to'g'ri keldi. Shuningdek, strategik jihatdan ahamiyati hisoblangan Ararat tog'liklari etaklarida joylashgan Xi-lat qal'asi ham Jaloliddinga uzoq vaqt mobaynida qarshilik ko'rsatdi. 1227-yil kuzida mo'g'ullarning Eronga kirib kelish niyatlari borligi-ni bilgan Jaloliddin ularga qarshi qat'iy jangga kirishga tayyorgarlik ko'radi. Mo'g'ullarning o'sha yili yuborilgan 2000 kishilik avangardi tor-mor etilib, ulardan 400 tasi Isfahonda namoyishkorona tarzda jazolanadi.

1227-yil 5-sentabrda Eronni zabt etish uchun kelgan Teynal no'yon boshchiligidagi mo'g'ul istilochilari bilan Isfahon yaqinida hal qiluvchi jang bo'lib o'tdi. Garchi jang vaqtida G'iyosiddin Pirshoh xo'inlik qilib, o'z qo'shini bilan Luristonga chekingan bo'lsa-da, Jaloliddin qat'iy ravishda, bu holatga e'tibor qilmay, shiddatli kurash olib bordi. Man-

balarning so'zlashicha, hatto mo'g'ul no'yonining o'zi «Haqiqatan ham u o'z davrining bahodiri va tengqurlarining dohiysidir!», – deb uning jasoratiga tan bergan ekan. Jaloliddin bu jangda butkul g'oliblikni qo'lga kiritadi. U sakkiz kun mobaynida Erondagi mo'g'ullarni izma-iz ta'qib etib, ularni mamlakattan haydab chiqardi.

Jaloliddin erta tongda muzaffar sarkarda Isfahonga kirib kelgach, xalq uni g'olib sulton sifatida shodu-xurramlik bilan kutib ola-di. Jaloliddinning zafarli g'alabasi ovozi butun islom olamiga keng tarqaldi. O'sha yili hatto mo'g'ullarning buyuk xoni bo'lmish Tuli Ja-loliddinning mo'g'ullar ilkiga tushib qolgan egachisi Xonsulton orqali unga maktub yuborib, u bilan sulh tuzish niyati borligini ham bayon qiladi. Jaloliddin bu diplomatik kelishuvdan voz kechib, xatni²² javob-siz qoldirdi. Shu o'rinda masalaning yana bir jihatiga e'tiborni qaratish joiz. Xonsulton tomonidan yuborilgan maktubda sulh tuzish imkon-i-yati bilan birga qasos olish to'g'risidagi gaplar ham bor edi. Jaloliddin shu paytda nihoyatda murakkab harbiy-siyosiy vaziyat domiga tushib qolgan edi. Bir tomonda mo'g'ullar, boshqa tomonda yon-atrofdagi arab, fors, turkiy hokimliklar, ularning manfaatlari, Bag'dod xalifaligi bilan chigal munosabatlari, o'z davlatidagi siyosiy nizolar – bularning barchasi yuqorida qayd etilgan mulohazaning mantiqiy tasdigi bo'lib xizmat qilardi.

Jaloliddin har qanday ixtlof, nizolarni bartaraf etib, yon-atrofni o'z hayrog'i ostida birlashtirgan holda mo'g'ullarga qarshi kurashni davom ettirishni rejalashtirgan edi. Shu boisdan ham u sulh tuzish haqida-gi mo'g'ullar murojaatini javobsiz qoldirgan. 1229-yili jangda xiyonat qilgan ukasi G'iyosiddinni Jaloliddin avf etadi, biroq tez orada yana fitnachilar domiga tushib qolgan G'iyosiddinning o'zi uning qurboniga aylanib, Baraq hojib tomonidan o'ldirildi. Bundan voqif bo'lgan Jaloliddin fitnachilarni jazolab, Kirmonda osoyishtalik o'rnatadi. Xorazmshoh Jaloliddin Kirmon, Fors, Fors Iroqi, Ozarbayjon, Gurjiston va unga tutash yerlarda katta davlat barpo etishga muvaffaq bo'ldi.

Jaloliddin murakkab va ziddiyatli davrda yashadi. Shubhasiz u ham ushbu davrning farzandi edi. U qo'shinlarining ko'plab harbiy yurish-

²² Xonsulton Gurganj olinganidan so'ng Chingizxonning o'g'li Jo'chiga xotin qilib berilgan edi. Xanning mazmunini quyidagicha bo'lgan: «Sening kuching, qudrating va mulklarining ulkanligi haqidagi xabar xoqonga yetdi. Shuning uchun u sen bilan qarindosh bo'lishga qaror qilib, mulklaringsiz chegarasini jay'lan darvozi bo'yicha o'tkazish haqida kelishib olmoqchi: senga – darvoznacha bo'lgan, unga – darvodon narigidagi yerlar. Shuning uchun agar sen ularga qarshi turishga kuch yig'a olsang, qasos ol, ular bilan jang qil. Agar yengsang, xohlaganingga foydalanib, ularning istagi bo'yicha sulh tuz!».

lar vaqtda talonchilik, zo'ravonlik qilishlariga gohida ko'z yumdi. Bu esa Eron, Ozarbayjon, Iroq, Gurjiston ahliida ma'lum salbiy fikrlarning yuzaga kelishiga, noroziliklarning paydo bo'lishiga ham olib kelgan edi. Harbiy yurishlar vaqtda ba'zi amaldorlar, xususan, vazir al-Jandiyning riyokorligi Jaloliddinning obru-e'tiboriga ancha zahmat yetkazdi.

Qaltis va tahlikali vaziyatga qaramay, sulton Jaloliddin ichki hayotdagi salbiy holatlarga qarshi kurashishga jazm qildi. O'z riyokorligi va mansabini suiste'mol qilganligi bilan nom chiqargan, Jaloliddin yo'q vaqtda xazinani talon-taroj qilgan vazir al-Jandiy jazolanadi. Jaloliddin o'z mansablarini suiste'mol qilgan, bu tutayli xalqqa ko'p jabr-zulm keltirgan boshqa amaldorlar faoliyatini taftish qilib, ularni ham jazoga tortadi. Tabrizga tashrif buyurgan sulton barcha arzchilarning arzi-dodini tinglab, tegishli choralarni ko'radi. Xalq ommasiga xayrixohlik nuqtayi-nazaridan Tabrizni uch yillik soliqlardan ozod qiladi. Doimiy jang harakatlariida bo'lishiga qaramay Jsfahonda otasiga atab madrasa qurishni boshlaydi, ancha vaqt qamal qilingan Xilat qal'asini qayta tiklashga buyruq beradi va hokazo. Bu xususda jumladan tarixchi an-Nasaviy shunday yozgan edi: «Jaloliddin davrida bir qancha fitnalalar, g'am-qayg'u, mashaqqat-u anduhlarga, vazirlarning tarqalib ketishiga va mehnatkash ommaning atroflarda boshpana izlab yurishlariga barham berildi. Ular birlashtirildi va mustahkamlandi».

Lekin nima bo'lganda ham Jaloliddin Manguberdi o'zining asosiy maqsadi mo'g'ul istilochilariga qarshi kurashish ekanligini yodida saqladi. Bu kurashda u yon-atrofdagi musulmon hukmdorlarining qo'llab quvvatlashlariga umid bog'lagan edi. Lekin ko'p holda, yuqorida qayd etilgan ma'lum sabablarga ko'ra ular bilan umumiy til topish imkoni bo'lmadi. O'z vaqtda turk, arab, musulmon hokimlari uning hokimiyati Yaqin Sharqda kuchayib ketishidan xavfsirashar, Jaloliddin bilan ittifoq tuzishni xohlashmas edi. Ularning ba'zilar hatto mo'g'ullar bilan ochiqdan-ochiq yaqinlashish siyosati tarafdori ham edilar. Ayniqsa, Xilat qal'asining Jaloliddin tomonidan egallanishi unga da'vogar hokimlarning izzat-nafisini toptagan edi. Jaloliddin unga qarshi ittifoq yujudga kelganidan xabardor bo'lsa-da, hech bo'lmaganda uni ma'lum turkiy hukmdorlar qo'llaydi deb yangilishgan edi. Jaloliddin va ittifoqchilar qo'shini o'rtaqidagi birinchi jang 1230-yil 7-avgustda yassi Chaman (Arzinjon yonida) tekisligida bo'lib o'tdi. Jaloliddin birlashgan ittifoqchilar qo'shinini mag'lub etsa-da, lekin ularni oxirigacha ta'qib etmadi. Bu hol ittifoqchilar qo'shiniga qo'l keldi.

1230-yil 10-avgustida Ko'niya sultoni, Xims hokimi, Damashq hokimi, Xartabart hokimi, Halab hokimi, Mayafarig'in hokimi va Baynas hokimlarining birlashgan ittifoqining ikkinchi jangida Jaloliddin mag'lub etildi. Ismoliylar esa butkul xoinlik yo'lini tutib, Jaloliddinning mag'lubiyati to'g'risida mo'g'ullarga yashirin noma ham yubordilar. Jaloliddin mag'lubiyatidan foydalangan mo'g'ullar uning Ozarbayjonning Mug'on, Shirkabutdagi qo'shin yig'ishi mumkin bo'lgan joylariga qo'qqisdan zarba berishdi. 1231-yil bahorida u Ganiaga kelib, barcha gina-kuduratlarini unutib, yana mo'g'ullarga qarshi ittifoq tuzish uchun musulmon hukmdorlariga murojaat etdi. Jaloliddin Ganjada turib o'zaro birlashish haqida qo'shni o'lkalar hokimlariga yuborilgan maktublarga javobni 17 kun davomida kutdi. Jaloliddinga hech qayerdan javob xati kelmadi. Jaloliddin Arrondan chiqib, Kichik Osiyo tomon yo'l olish va u yerda kuch to'plash niyatida edi. Lekin Amid (Diyorbakir) amiri Malik al-Mas'ud taklifga ko'rib, Ko'niya sultoniga qarshi kurash rejasini qabul qildi.

Shunda Amid yo'li yaqinida unga to'satdan mo'g'ullar hujum qilib qo'lishdi (1231-yil avgust boshi). Uni 15 chog'li mo'g'ul navkarlari ta'qib etishdi. Jaloliddin o'z sheriklaridan ajrab, Mayafarig'in (hozirgi Turkiyaning Silvan viloyati) yaqinida Ayn-ad-dar qishlog'iga keladi. Ushbu tog'li qishloqda u kurdlar qo'lliga tushadi. O'zini «sulton» deb tanishtirgandan so'ng uni kurdlar o'ldirishga jazm etmaydilar. Uni tegishli joyga yetkazib qo'yish evaziga kurdlarga mukofot va'da qilinadi. Lekin kurdlar rahbari xonadonidan joy olgan, horib-tolgan Jaloliddinni boshqa bir kurd kishisi o'lgan inisi xuni evaziga o'ldiradi. Bu voqea taxminan 1231-yilning avgust oyi 17-20 sanalari oralig'ida ro'y beradi. Ertasi kuni sulton buyumlarni sotib yurgan kurd xususida Mayafarig'in hukmdori al-Malik al-Muzaffariga xabar berishganda u qishloqqa o'z sarkardasi Shahobiddin G'oziyi yuboradi. Shahobiddin G'oziy sulton jasadini olib, qishloq erkaklarining barini o'ldiradi va qishloqqa o't qo'yib yuboradi. Muarrif an-Nasaviy buni eshitib, shaxsan Mayafarig'inga o'zi keladi. Jaloliddinning amakisi, vazir O'turxon uning jasadini tanib, qattiq iztirobga tushdi. Jaloliddin Manguberdining murdasi Mayafarig'inga dafn etilib, mo'g'ullar kirib kelgudek bo'lsa, haqoratlanmasin degan maqsadda qabri yer bilan tekislab yuboriladi. Jaloliddinning ashaddiy dushmani Damashq hokimi al-Malik al-Ashrafga sulton halokati xususida xabar yetkazib suyunchi so'raganlarida, u qayg'uga botib: «Sizlar uning o'limi bilan meni qutlamog'chimizlar? Ammo siz voqeaning achchig'ini tatib ko'rasizlar. Alloh nomi

bilan gasam ichamanki, uning halokati islom olamiga mo'g'ullarning bostirib kiritishini anglatadi. Endilikda biz bilan ya'juj va Ma'jujar o'rta-sida devor bo'yib turgan Xorazmshohdek odam yo'qdir», – deb javob bergan edi. Ibn Vosil esa uni «mo'g'ullar va musulmonlar orasidagi istehkom bo'lgan» deb ta'riflagan edi. Jaloliddinning o'limidan so'ng uning shonli nomi tez orada xalqlar tilida doston bo'yib ketdi. «Jaloliddin tirik», «Jaloliddin qaytib kelyapti» degan ovozalar uzoq vaqtga cha mo'g'ullarni tahlikaga solib kelgan. Sulton Jaloliddin nomi bilan bog'liq har qanday ma'lumot, voqelikni mo'g'ullar sinchkovlik bilan tekshirganlar. O'zini «men Jaloliddinman» deb nomlagan turli shaxslar mo'g'ullarga qarshi ko'p holatda isyon va qo'zg'olonlarga boshchilik qilganlar (masalan, 1236-yili Eronning Ustundorida ko'tarilgan qo'zg'olon, 1255-yili Amudaryo bo'yidagi voqealar va hokazo).

O'rta asr musulmon tarixchilari o'z asarlarida hamisha uni mard va jasur sarkarda sifatida ta'riflashgan edi. Jaloliddin Manguberdini shaxsan bilgan tarixchi an-Nasaviy unga shunday ta'rif bergan edi: «U turkiy bo'yib, qora mag'iz yuzli, burni oldida qora xoli bor, o'rta bo'yli yigit edi. Fors tilida ham bemalol so'zlasha olar edi. U dovyuraklikda tengi yo'q, sherlar ichida arslon, otlar ichida eng jasuri edi... Qisqa so'zli, hech qachon so'kimmagan, yomon so'zlarni o'ziga ep ko'rma-gan, juda jiddiy, atrofdagilar oldida o'zini sipo tutar, hech qachon kulmas, faqatgina tabassum qilib qo'yar edi, xolos. U adolatni sevgan, lekin zamon zayli uni o'zgarishga majbur qilgan. U o'z fuqarolari-ni dardini yengillashtirishga harakat qilgan, shuni xohlagan, lekin tanazzul davri bo'lganligi bois ham zo'ravonlikka yo'l bergan. O'zini ulug'lashlarini istamagan. Bachkana ta'riflarni yoqtirmagan, faqat «sulton» deya murojaat qilishlarini so'ragan. Uning farmonlarida yolg'iz so'z: «Yordam yolg'iz Alloh dandir!» degan shior bo'lgan».

Xorazmshohlar avlodidan bo'lgan Misr hokimi al-Muzaffar Sayfid-din Kutuz ajdodlarning shonli kurash yo'lini davom ettirib, 1260-yil 4-aprelda Falastindagi Ayni Jalut yonida mo'g'ullarga qaqshatqich zarba berib, ularning Suriya va Misrga kirib kelishlariga chek qo'y-a-di.²³

Jaloliddinning ozodlik va mustaqillik kurashlari tarixi asrlar davo-mida Sharq xalqlari tillarida doston bo'yib ketdi. Eron, Turkiya, Misr, Pokiston, Suriya, Hindiston, Iroq va boshqa davlatlarda uning jasoratli hayot yo'lini aks ettirgan asarlar nashr etilishi hamda buyuk sarkarda

²³ Al-Maqriziy Sulton Kutuzning haqiqiy ismi Mahmud ibn Mahmud, uning otasi Jaloliddinning amakisining o'g'li bo'lgan deb yozgan edi.

faoliyati xususida Yevropada ham tarixiy adabiyotlar chop etilganli-gi, 1998-yil Jaloliddin Manguberdining 800 yillik tavallud yoshiga bag'ishlab o'tkazilgan xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda ta'kidlanga-nidek, sarkardaning «insoniyatga ozodlik yo'lida kurashning, yurtni istibdod va zulmdan qutqarishning yorqin namunasini» sifatida bashari-yat tarixida o'chmas iz qoldirganligidan darak beradi.

Jaloliddin Mangubardi (Mankburni) xotirasini abadiylashtirish va tarixiy adolatni qaror toptirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1998-yil 24-sentabrda 408-sonli maxsus qaror qabul qildi. Ushbu qarorga muvofiq buyuk sarkardaning tavallud to'yi keng miqyosda nishonlandi. Yubiley munosabati bilan Urganch-da sarkardaga ulkan memorial yodgorlik o'rnatildi, O'zbekiston Res-publikasi Fanlar Akademiyasi, Xorazm Ma'mun akademiyasi, bir qa-tor oliy o'quv yurtlari, turli jamg'armalar mutaxassislari tomonidan ko'plab risolalar chop etildi, mohir rassom T. Qurayozov tomonidan sarkardaning portreti yaratildi, «Jaloliddin Mangubardi-Vatan, yurt himoyachisi» mavzuida xalqaro ilmiy anjuman o'tkazildi, yurtimiz mehmonlari ishtirokida ulkan teatrlashtirilgan tomoshalar bo'yib o'tldi.

1999-yil noyabrda Jaloliddin Mangubardi tavalludining 800 yil-ligining keng nishonlanishi, uning vatani Xorazmda unga mahobati haykal o'rnatilishi, O'zbekiston Birlinchi Prezidenti I. Karimov ta'kid-laganidek, «G'anim oldida bosh egmagan, tiz cho'kmagan. Vatan deya halok bo'lgan» milliy qahramonimizga xalqimizning buyuk ehtiromi, muhabbati, ajdodlar xotirasini muqaddas saqlashi ramzi bo'yib qoldi. 2000-yil 30-avgustda «Jaloliddin Mangubardi» ordenining ta'sis etili-shi esa uning sarkardalik faoliyatining yana bir e'tirofi bo'ldi.

14.4. Mo'g'ullar istilosidan keyingi siyosiy vaziyat Chig'atoy ulusi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar

Mo'g'ullar istilosidan so'ng Movarounnahr, Xorazm, Xurosonning gullab-yashnagan dehqonchilik vohalari tamomila halokatga uchradi. Sharqda dong'i ketgan qadimiy va obod shaharlar, jumladan, Samar-qand, Buxoro, Urganch (Gurganj), Xo'jand, Marv, Termiz, Balx, Nisho-pur va boshqa shaharlar xarobazorga aylantirildi. Marvdagi suv bilan shaharni ta'minlovchi Sultonband, Balxob daryosidagi Bandi amir, Samarqand shahrini suv bilan ta'minlaydigan yagona to'g'onlarn-ing hammasi Chingizxon buyrug'iga ko'ra buzib tashlandi. Jumladan, Balx va uning atroflari olti oy mobaynida suv ofatini boshdan kechi-r-

di. Samarqandning asosiy aholisi, buxoroliklarning ko'pchiligi, Urganch (Gurganj) va Marv kabi ulkan shaharlar aholining barchasi ona shaharlarini yo tark etdilar, yoki qirib tashlandilar. Istiloachilar ilk bora yuqori madaniyati aholining ilm-fan, me'morchilik sohaslaridagi yutuqlarini, yuksak darajadagi hunarmandchilik, tijorat, sug'orma dehqonchilikni shu o'lkaga kelib ko'rdilar.

Bosqindan so'ng Sharqqa dong'i ketgan zargarlik, qurol-aslaha yasash, nafis matolar to'qish, naqshinkor nimchalalar ishlab chiqarish va boshqalar barham topdi. Vohalarda suvsizlikdan yerlar qaqrab, dehqonchilikka qiron keldi. Bir necha asrlik tarixga ega bo'lgan mashhur savdo yo'llari izdan chiqdi. Ilm-fan, madaniyat namoyandalari xor-zor etildi, tirik qolgan aholi esa zulm va zo'ravonlik, ochlik va qashshoqlikka mahkum etildi.

Chingizxon tiriklik vaqtidayoq o'z o'g'illariga mulklarini ulus qilib bo'lib berishni boshlagan edi. 1207-yildayoq katta o'g'il ilkiga Selenga daryosidan Irtishgacha bo'lgan yerlar mulk etib berilgan edi. Chingizxon o'limidan oldin (1225-yil avgust) esa boshqa o'g'illariga ham turli zabt etilgan yerlarni ulus etib bo'lib berdi. Janubiy Sibirdan Xorazm va Dardbandgacha bo'lgan yerlar Jo'chiga, Oltoy tog'larining janubiy sarhadlaridan to Amudaryo va Sindgacha bo'lgan yerlar ikkinchi o'g'il Chig'atoyga, Xitoy va Mo'g'uliston voris bo'lmish uchinchi o'g'il O'gedeyga, Eron va Xuroson Tuliga ulus tarzida bo'lib berildi.

Rashiddiddinning ma'lumotiga ko'ra, Chingizxon vafotidan so'ng Chig'atoyga 4000 ta askar tekkan ekan. Ularning boshliqlari o'z navbatida barlos, jaloyir, qavchin va orlot qabilalaridan bo'lgan. Ibn Arabshohning yozishicha, qavchilar Amudaryo shimoli, Buxoroning sharqiy tomonlarida, barloslar Qashqadaryo vohasida, orlotlar Afg'oniston shimolida joylashganlar. Keyinchalik Mahmud yalavoch ham o'z siyosati borasida shu qabilalarga suyanib ish ko'rar edi. Mo'g'ullar ko'chmanchi xalq bo'lgani uchun boshqaruv tizimini yaxshi tushunmas edilar. Chingizxon tiriklik vaqtidayoq xorazmlik tanig'li savdogar, mo'g'ullar xizmatida anchadan beri faoliyat ko'rsatayotgan Mahmud yalavochni Movarounnahr noibi etib tayinlashini bildirgan edi va u tez orada Movarounnahr noibi etib tayinlanadi. Uning qarorgohi esa Xo'jand shahrida joylashdi. Shubhasiz, Mahmud yalavoch yirik va boy savdogar bo'lib, manbalarning xabariga ko'ra, uning boyligi shunchalik ko'p bo'lganki, hatto u butun Movarounnahrdan olinadigan soliqni oldindan to'lashi ham mumkin edi. Uning ixtiyorida mo'g'ullarning tayanchi bo'lgan soliq yig'uvchi mo'g'ul bosqoqlari, mahalliy hokim-

lar, dorug'alar-harbiy ma'murlar hamda bir muncha mo'g'ul harbiy otryadlari bor edi.

Mahmud yalavochga soliqlar tushumini muntazam nazorat etish, o'lkada mo'g'ullarga qarshi g'alayon bo'lishining oldini olish mas'uliyati yuklatilgan edi. Ko'pchilik aslzoda zodagonlar, savdogarlar, qisman ulamolalar ham o'z jonlari va qolgan mol-mulklarini saqlab qolish borasida xiyonakorona tarzda bosqinchilar xizmatiga o'ta boshladilar.

O'z navbatida o'lkada o'zlarining tayanch vositasi bo'lishlariga harakat qilgan mo'g'ullar ham bu toifadagi kishilarni qo'llab-quvvatlay boshladilar. Mo'g'ul xonlari (viloyat hokimlari xon, oliy hukmdor esa goon yoki xoqon deb yuritilgan) va mahalliy zodagon, yer egalalarining zulmi natijasida mehnatkash xalq endilikda ikki tomonlama ezila boshlandi. O'lpon-u soliqlarning miqdori tobora oshib bordi, undan tashqari esa aholidan yig'ib olinadigan turli to'lov-u yig'imlar, jarimalarning soni haddan tashqari oshib keta boshladi. Yangi yer solig'ining nomi – «kalon» deyilib, u hosilning o'ndan bir miqdorida olingan. 1235-yilgi qurultoydan so'ng esa chorva mol boshidan olinadigan yalpi soliq – «qopchur» ta'sis etilgan. Unga ko'ra, 100 tadan bir miqdorda chorva soliqqa to'lanar edi. (Bu soliq, asosan, mo'g'ullar turmush tarzi xususiyatini hisobga olgan holda joriy etilgan edi). «Yasog'qa ko'ra davlat xazinasi uchun «Shulen» deb nom olgan oziq-ovqat solig'i joriy qilingan.

Mazkur soliq har bir podadan ikki yashar qo'y, qimiz uchun har mingta otdan bir biya hisobidan olingan. Soliqlar, asosan, xonlar tomonidan barot (ijara) tarzida oldindan xazina uchun undirilib, so'ngra aholidan zo'ravonlik bilan oshirilgan miqdorda undirilar edi. Ayniqsa, hunarmandlarning ahvoli og'ir bo'lgan. Ularning o'z yurtlarida tirik qolganlariga mahalliy xonlarning mulki sifatida muomala qilinardi. Masalan, 1262-yil Buxoroda bo'lgan Xubilay goonning vakili bu yerda 5000 ta hunarmand Botuxonga, 3000 tasi malika Siyurko'treniga (Xubilay va Mungalarining onasi) tegishli bo'lganligini qayd etadi. 1246-yil Mo'g'ulistonda bo'lgan sayyoh Plano Karpini eng yaxshi hunarmandlar xoqon xizmatida ekanligini va ularga qullarcha munosabatda bo'lishlarini qayd etib o'tadi. Bu guruh shaharlik hunarmandlarga esa kundalik ovqat berilib, ularga darhaqiqat qullarcha munosabatda bo'lingan bo'lsa, ikkinchi guruh shaharlik hunarmandlarga esa katta soliqlar solingan.

Mo'g'ullarga qarashli bo'lgan harbiy qurol-aslaha va anjomlar ishlab chiqaradigan ustaxonalar «korxona» nomini olgan bo'lib, u yerdagi hunarmandlar qul darajasidagi kishilar hisoblanar edi. Hunarmandlar to'laydigan maxsus soliqning nomi «tang'a» deb atalgan. Mo'g'ullar, shuningdek, batamom huquqsiz qullar mehnatidan ham foydalanishar edi. Mo'g'ullar hukmronligi davrida yer egaligi holati ham o'zgarib, yangi in'om etilgan yerlar mo'g'ulcha «suyurg'ol» nomini olgan. Suyurg'ol hajmi jihatidan (uning tarkibiga juda katta yer maydonlari, suv havzalari, dasht-yaylovlar ham kirib ketar edi) iqtodan farq qilar edi. Bu davrda davlat, mulk (xususiy yerlar), vaqf (diniy idoralar ixtiyoridagi yerlar) yerlarda ko'p holda ijaraqa chorakor dehqonlar mehnat qilishgan. Bir qism ijarador-o'rtaol dehqonlar esa muzoriylar deb yuritilgan.

Buyukxoqon hisoblangan O'gedey (1229-1241) davridayoq mo'g'ullar o'zlariga xizmat ko'rsatayotgan ayrim kishilar, katta yer egalari, savdogarlarga turli yoriq va payzalar bera boshladilar. Payza qimmatbaho metall (oltin, kumush) yoki jez, yog'och taxtalaridan ishlangan bo'lib, unga no'yonning muhri qo'yilar edi. Bunday payzaga ega bo'lgan kishilar shu jumladan, elchilar, soliq yig'uvchilar va boshqa shaxslar aholidan turli yig'im, to'lovlarni talab qilib olish huquqiga ega edilar. Ko'plab beriladigan payza egalari aholidan tekinga ot-ulov, yem-xashak, yotarjoy, oziq-ovqat talab qilishga ham haqli edi. Savdo yo'llarida joylashgan bekatlar «yom» (jom) deyilib, ularning xizmati va xarajati mahalliy aholi bo'yida edi. Bu bekatlar bo'ylab davlat ishlari bo'yicha ko'plab elchi, chopar, vakil va boshqalar o'tib, xalq ularga tekinga xizmat qilib, yana ularni ta'minlab turishi ham lozim edi. 1235-yildan boshlab xon farmoniga ko'ra har bir yomning aloqa xizmati va harakati ikkita tuman aholisiga yuklatildi. «Yomlar bo'yidagi aholida toqat va majol ham qolmagan edi», – deb yozgan edi tarixchi Rashiddin.

Mahalliy aholi, hunarmand, dehqon, chorvador, kim bo'lishidan qat'i nazar, umumhashar ishlarida qatnashishi va tekinga ishlab berishi shart edi. Mo'g'ullarning ichki xo'jalik hayoti, savdo-sotiq sohasini bir oz jonlantirish borasidagi chiqargan past qiymatli tangalari aholi ichida o'z o'rini topmadi. Aksincha, zo'rlik-po'pisaga qaramay, 1232-yildan boshlab Samarqandda pul muomalasi barham topdi, savdo-sotiq ayriboshlov darajasiga tushib qoldi. Farg'ona, Shosh, Termiz va boshqa viloyatlarda mo'g'ul istilosidan so'ng pul zarb etish o'z-o'zidan tugagan edi. Natijada tez orada butun Movarounnahrda pul muomalasi butkul izdan chiqdi.

Mislsiz jabr-zulm, aholining xo'rlik va qashshoqlik domiga tashlanishi, soliqlarning haddan ziyod o'sishi mehnatkash aholining tinkamadorini quritib yubordi. Aholi ichida mo'g'ullarning zo'ravonligi va istibdodiga qarshi norozilik harakati tobora kuchayib, bu norozilik, ayniqsa, 1238-yilgi Mahmud Tarobiy qo'zg'olonida o'z aksini namoyon qildi. Bu ozodlik qo'zg'oloni 1238-yil Buxorodan uch farsah (taxminan 18-21 km) uzoqlikdagi Tarob qishlog'ida boshlandi. Bu qo'zg'olonda mo'g'ullar va mahalliy zodagonlar zulmidan ahvoli og'irlashgan hunarmand, dehqon va kambag'al aholi, ayniqsa, faol qatnashadi. Qo'zg'olonga esa asli Tarob qishlog'idan bo'lgan g'alvir yasovchi hunarmand usta Mahmud Tarobiy boshchilik qiladi.

Mahmud Tarobiy avval o'z qishlog'ida istilochilar zulmi, bedodligiga qarshi otashin chaqiriqlar bilan chiqadi. O'z atrofiga yig'ilgan qo'zg'olonchilarga murojaat etib: «Ey haq to'liblari, qachongacha kutamiz va intizorlik tortamiz. Ro'yi zaminini Tangridan qo'rqmaydiganlardan pok qilmoq lozim. Kimning qanday qurolga qurbi yetsa, qilichini, o'q-yoyini, kaltakini, qo'lga olsin. Qo'ldan kelgancha Tangridan qo'rqmaydiganlardan biron-tasini ham tirik qo'ymaslik lozim», – degan so'zlar bilan ozodlik kurashiga xalqni da'vat etadi. Shu paytda She-rozdan kelgan harbiy anjomlar ortilgan karvon qo'zg'olonchilarning qurullanishiga yordam beradi. Qo'zg'olon kuch-qudrati oshib borayotganligini, xalq qo'zg'olonchilar tarafiga o'tib borayotganligini ko'rgan mo'g'ul no'yonlari Movarounnahr hokimi Mahmud yalavochedan yordam so'rashga majbur bo'ladi. Mahmud Tarobiy o'zining ko'plab tarafdorlari bilan Buxoro tomon yo'l oladi.

Buxorolik aqoid (diniy ilm) olimi, mashhur shayx Shamsiddin Mahbubiy ham qo'lga qurol olib, o'z safdoshlari bilan qo'zg'olonchilar safiga qo'shildi.

Tarixchi juvayniy Mahmud Tarobiy haqida shunday deb yozgan edi: «U akobir, boy-badavlat kishilarni haqorat qildi, sharmandasini chiqardi, o'ldirtirdi, ularning bir qismi esa undan qochib qutuldi. U oddiy xalqqa va darbadarlarga, aksincha, iltifot va marhamat ko'rsatdi». Darhaqiqat, Mahmud Tarobiy Buxoro ahliga muruvvat namunalarini ko'rsatdi. Buxorodan qochgan mo'g'ul harbiylari va buxorolik zodagonlar Karmanaga keilib panoh topgan edilar. Bu yerda ular ma'lum kuch to'plab, Mahmud Tarobiy ustiga harbiy yurishni boshladilar. Bundan xabardor bo'lgan Mahmud Tarobiy dushmaniga qarshi kurashish maqsadida shahar chetidan Karmana yo'lga katta harbiy kuch bilan chiqadi. Ikki o'rtadagi qattiq jangdan so'ng istilochilar yengilib, orqaga chekindilar.

Qo'zg'olonchilar mo'g'ullarni to Karmanagacha quvib bordilar. Ushbu jangda mo'g'ullardan 10.000 kishi qirib tashlandi. Lekin bu zafarli jangda qo'zg'olonchilar rahbarlari Mahmud Tarobiy va Shamsiddin Mahbubiyar halok bo'ldilar. Qo'zg'olonchilar endilikda halok bo'lgan Mahmud Tarobiyning o'rniga uning ukalari Muhammad va Alini rahbar etib saylaydilar. Lekin bu yangi rahbarlarning harbiy tajribalari yo'q, xalq ularni yaxshi tanimas, omma ichida nufuzga ega emas edilar. Bu esa qo'zg'olonning borishiga salbiy ta'sir o'tkazdi. Oradan bir hafta o'tmay mo'g'ullarning Elduz no'yon va Chag'an qo'riqi boshchiligidagi yangi qo'shini qo'zg'oloni bostirish uchun yetib keldi. Ikki tomonlama jangda Mahmud Tarobiy tarafdorlari butkul tor-mor qilinib, ikkala tomondan 21 mingdan oshiq jangchi halok bo'ldi.

Mahmud Tarobiy boshchiligidagi ushbu xalq ozodlik qo'zg'oloni xalqimiz ozodlik kurashlari tarixida o'ziga xos iz qoldirdi. U, avvalo, istilochilar va ular tomoniga o'tib ketgan mahalliy zodagonlarning umumiy zulmiga qarshi ko'tarilgan kurash edi. Bu ozodlik qo'zg'oloni mo'g'ul istilochilariga ular qanchalik shafqatsiz tuzum o'rnatmasinlar, xalq hamisha o'z ona vatani ozodligi yo'lida kurashdan cho'chimasinlar, gini namoyon qildi. Mo'g'ullar bu qo'zg'olondan so'ng bosqoqlar tomondan yig'iladigan soliq va o'lponlarni tartibga keltirishga harakat qildilar. Mahmud Tarobiy qo'zg'olonidan keyin Chig'atoy qo'zg'oloni bostirishda sustkashlik qilgan degan maqsadda Mahmud yalavochni o'z amalidan chetlashtirib, uni Movarounnahrda chiqartirib yubordi. Tez orada xogon uni Dasin (Pekin)ga shahar noibi etib jo'natadi. Shundan so'ng Movarounnahr noibi hamda ijradori sifatida Mahmud yalavochning o'g'li Mas'udbek tayin etiladi. U o'limiga qadar (1289) shu lavozimni egallab turadi.

XIII asrning ikkinchi choraklaridan boshlab mo'g'ullarning ichida ham endilikda ma'lum siyosiy nizolar, parokandaliklar kelib chiqib boshlaydi. 1241-yilga kelib bosib olingan Rossiya, Volga bo'yi, Ural va boshqa yerlarda Oltin O'rda davlati tashkil topdi. Mo'g'ullar 1256-yili Xulagu boshchiligidagi Eron, Kurdiston, Iroq va Yaqin Sharqning boshqa yerlariga hujum qildilar. 1258-yili Bag'dod egallanib, xalifa o'ldirildi. Mo'g'ul xonlari o'rtasida oliy hukmdorlik uchun kurash avj oladi. Ayniqsa, buyuk xogon Guyukxonning (1246-1249) o'limidan so'ng bu kurash keskin kuchayadi. 1251-yili hokimiyat tepasiga Botuxon va Berkxonlarning qo'llab-quvvatlashlari bilan Tulning to'ng'ich o'g'li Munga (1251-1259) ulug' xon sifatida saylanadi. U dastlab Chig'atoy ulusini mulk sifatida tugatadi va uni Botuxon bilan bo'lib oladi. Ke-

yinchalik Munganing o'limidan so'ng Chig'atoyning nevarasi Olg'uxon (1261-1266) Oltin O'rdaga qarshi kurashib, Chig'atoy ulusini qayta tiklashga muvaffaq bo'ladi.

XIII asrning 60-70-yillariga kelib, rasman yagona hisoblangan mo'g'ullar imperiyasi, aslida, Erondagi Xulagiylar, Movarounnahrda Chig'atoylar, Oltin O'rda kabi deyarli mustaqil qismlarga bo'linib ketgan edi. Har bir ulus xoni o'zini tamomila mustaqil sanab, payti kelganda qo'shni uluslarga o'lja uchun hujum ham qilib turar edilar. Mag'salan, 1272-yili Xulagiylarning Oqbek boshchiligidagi askarlari Kesh va Nahshab shaharlarini, 1273-yil yanvarida Buxoroni talon-taroj etadilar. Buxoro dahshatli qirg'in-barotni boshdan kechirib, yetti yilgacha vayrona tarzda yotadi. Mo'g'ullar to'g'risida so'z ketganda yana bir muhim xususiyatni e'tiborga olmoq kerak bo'ladi. Endilikda bosib olingan yerlarda mo'g'ul harbiy sarkardalari, no'yonlari, zodagonlari orasida siyosiy dunyoqarash ham o'zgara boshlaydi.

Ba'zi no'yon, xonlar, harbiy ma'murlarning kichik qismi, ularga ergashgan mahalliy zodagonlar, savdogarlar, ulamolar va boshqalar o'troq hayotga o'tish, markaziy hokimiyatni kuchaytirib, savdo-sotiqni rivojlantirish tarafdorlari edi. Dehqonchilik va savdo-sotiq xazinaning asosiy manbayi bo'lishi mumkin edi. Buning uchun esa shahar va qishloqlarni tiklash, ekinzorlarni o'zaro payxon etishga chek qo'yish, soliqlarni tartibga tushirish, shaharlar rivoji, savdo, hunarmandchilikka homiylik qilish darkor edi. Yuqorida ta'kidlangan madaniylashishga xayrixohlar saffaga Mungaxon (1251-1259) va Chig'atoy noibi, xogonning yaqin maslahatchisi Mas'udbek (1238-1289) ham kirar edilar. Mungaxon shubhasiz tadbirli va zehni Movarounnahr noibi Mas'udbekning ta'siri ostida ba'zi bir ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirdi.

Butun mo'g'ullar imperiyasida soliqlar bir xil tarzda undirilmay edi. Masalan, Xitoyning shimoli, Movarounnahrda badavlat kishi 10 dinor, kambag'al 1 dinor to'lasa, Xurosonda badavlat kishi 7 dinor, kambag'al esa 1 dinor to'lar edi va hokazo. Mungaxon soliq va hashar ishlarni tartibga solish borasida maxsus farmon-yorliq chiqardi. Unga ko'ra, Chingizxon o'limidan so'ng berilgan payza va yorliqlar bekor etildi, yomlar bo'ylab aloqa vositasi uchun ajratiladigan otlar soni belgilanib, aholidan ortiqcha ot-ulov talab etish, yomlar uchun belgilangan otlarda shaxsiy maqsadda foydalanish taqiqlab qo'yildi. Mungaxonning qonunlashtirib qo'ygan chora-tadbirlari aholini behisob soliq va yig'inlardan ozod etib, ularning tinchlik-osoyishtaligini bir muncha ta'minladi, shahar hayotining, ichki va tashqi savdoning rivojlanishi-

ga qisman imkon yaratib berdi. Bu islohotlar natijasida mamlakatning ayniqsa, shimoli-sharqiy hududlari, jumladan, Farg'ona vodiysida xo'jalik, iqtisodiy hayotda jonlanish sodir bo'la boshlaydi.

Ayniqsa, xo'jalik-iqtisodiy hayotni bir me'yorga tushirish, savdo va pul muomalasini izga solishda Chig'atoy ulusi noibi Mas'udbekning xizmati va islohotlari katta o'rin tutgan. Mas'udbekning mo'g'ul qoonlariga shaxsan yaqinligi ham uning islohotlar o'tkazishiga imkon ham bergan edi. 1271-yili mo'g'ullarning madaniy, o'troq hayot tarafdorlari madadi hamda Talas qurultoyi (1269) qarorlariga tayanib, Mas'udbek yangi pul (moliyaviy) islohoti o'tkazishga kirishdi. Unga ko'ra har qanday shaxs o'ziga kerakli tangalarni zarbxonalarga olib borib, uni xohlagan tarzda, lekin bir xil hajm, qiymat, vaznda zarb etishi mumkin edi. Avval boshda qiyinchilik bilan kechgan bu jarayon XIII asrning 80-yillariga kelgandagina faollasha bordi. Tez orada 16 ta yirik shahar va viloyatlarda bir xil vazn va yuqori qiymatga ega sof kumush tangalar zarb etilib, muomalaga kiritildi. Garchi atrofdagi islohotlarga qarshi mo'g'ul harbiylari Eron dan, Yetisuvdan Movarounnahr ga vayronagarchilik keltirib chiqaruvchi kurashlarni amalga oshirib tursalarda, lekin islohotlar borishiga to'sqinlik qila olmadilar. Mas'udbek 1273-1276-yillari qayta talangan Buxorodagi zarbxonalarga o'zi bosh qosh bo'ldi. 1282-83-yillarda Buxorodagi zarbxonalar to'laqonli ishlashga kirishdi. Savdo-iqtisodiy munosabatlar rivojlanib borayotgan Farg'ona vodiysida esa Chig'atoy xoni Duvaxon (1291-1306) davrida qadimgi manzilgoh o'rnida Andijon shahriga asos solindi.

XIV asrning 1-yarmiga kelib Chig'atoy ulusida mo'g'ullarning o'troqlashuv jarayoni kuchayib, mo'g'ul zodagonlarining katta qismi savdo doiralari bilan yaqinlashib, islom madaniyati ta'siriga berilishi kuchayib bordi. Movarounnahr madaniy o'lkasi bilan yaqin aloqa o'rnatib, o'troq hayot kechirishga intilgan Chig'atoy xonlaridan biri Kebekxon (1309, 1318-1326) bo'ldi. U butunlay Movarounnahr ga ko'chib kelib, o'z qarorgohini Nasaf shahri yonida barpo etdi. Keyinchalik bu saroy o'rnida yangi Qarshi shahri yuzaga keldi. Kebekxon davlatni idora etish, uning ma'muriy tuzilishini qayta tashkil etish, iqtisodiy hayotni tartibga solish maqsadida ikki xil: ma'muriy va moliyaviy islohot o'tkazdi. Ma'muriy islohotga ko'ra mahalliy tuzilmalar tumanlarga, viloyatlarga aylantirildi. Mahalliy hokimlar-maliklar, sadrlarning o'rinlari turkiy-mo'g'ul urug' boshliqlari qo'lga o'tdi.

Noiblik esa merosiy bo'lib qoldi. Bu islohot davlatni bir muncha mustahkamlashda o'zining ijobiy samarasini berdi.

Mas'udbek davrida pul islohoti amalga oshirilgan bo'lsa-da, Kebekxon uni takomillashtirmoqchi bo'ldi. Jumladan u, Xulagiylar va Oltin O'rda tangalari namunasida ikki xil pul: yirik kumush tanga «dinor» va mayda kumush tanga «dirham» lar zarb ettiradi.

Dinor (2 misqol, 8 gr. atrofida) 6 ta dirhamdan iborat bo'lib qoldi. Kebek nomidan tangalar asosan Buxoro va Samarqandda zarb etilar edi. Shuningdek O'tror zarbxonasi ham faol ishlay boshladi.

Kebekxonning islohotlari anchadan beri o'troq hayot, mahalliy aholi madaniyati bilan yaqinlashuviga qarshi bo'lgan guruhlarning ham faoliyatini kuchaytirib yuboradi. Kebekxonning ukasi Oloviddin Tarmashirin (1326-1334) akasining siyosatini davom ettirib, o'troq hayot mashirini (1326-1334) akasining siyosatini davom ettirib, o'troq hayot an'analarni qattiq turib himoya qiladi. XIV asr mashhur sayyohi Ibn Battuta o'zining «Sayohatnoma» asarida Tarmashirin faoliyatiga ijobiy baho beradi. U islom dinini qabul qilib, Chig'atoy ulusining rasmiy diniga aylantirdi. Obodonchilik va qurilish ishlariga xayrixoh bo'ldi, savdo-sotiq va hunarmandchilik rivojiga o'z hissasini qo'shdi. Tarmashirin siyosatidan norozi bo'lgan ko'chmanchi mo'g'ul zodagonlari isyon ko'tarib, 1334-yilda uni o'ldirishdi. Tarmashirindan so'ng hokimiyat tepasida bo'lgan Changshi (1334), Bo'zan (1334-1338), Eson Temur (1338-1342), Muhammad (1342-1343)lar davrida Movarounnahrning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotida sezilarli o'zgarishlar bo'lgani yo'q. Aksincha, mahalliy qabillalar hokimiyati, urug' boshliqlarining ta'siri bu paytga kelib yanada kuchayib, Chig'atoy ulusi hokimiyati qudrati pasaya boshlaydi.

XIV asrning 40-yillariga kelib Yetisuvda Dug'lot amirligining yuzaga kelishi amalda Chig'atoy ulusining tarqab ketishidan, o'rniga Movarounnahr amirligi yuzaga kelganligidan dalolat berar edi. Chig'atoy xonlarining so'nggi vakillaridan biri Qozonxon (1343-1346) markaziy xon hokimiyati kuch-qudrati ta'sirini ko'tarib, ichki siyosatda Kebekxon-Tarmashirin yo'lini tutishga harakat qildi. U ko'chmanchi harbiylarga qarshi kurash olib borib, Qashqadaryo vohasida hatto ularga qarshi tayanch markazi etib Zanjirsaroy qal'asini ham barpo etgan edi. Qozag'on boshchiligidagi bir guruh talonchilik siyosati tarafdorlari 1346-yili fitna natijasida Qozonxonni o'ldirishga muvaffaq bo'lishdi.

Qozag'on amir unvonini olib, davlat boshqaruvini o'z qo'lga oldi. Movarounnahr Qozag'on davridayoq bir necha yarim mustaqil qismlarga bo'lib ketgan edi. Mamlakatda siyosiy tarqoqlik avj olib, o'zaro

nizolar yanada kuchaygan edi. Kesh (Shahrisabz) atrofidagi yerlar Hoji Barlos boshchiligidagi barlos urug'iga, Xo'jand Boyazid Jaloyiriy-ga qaram bo'lib qoldi. Balx va uning atrofidagi yerlar Qozag'oning nevarasi amir Husaynga tobe bo'ldi, Shiburg'on esa Muhammadxo'ja Averdidi qo'lga o'tib ketdi. Bundan tashqari Buxoroda diniy ulamolardan iborat sadrlar, Xuttalonda mahalliy hokimlardan bo'lmish Kayxusrav, Termizda sayidlar, Badaxshonda o'zboshincha mahalliy shohlar hokimiyatni qo'lga olishdi.

14.5. XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asrning birinchi yarmidagi madaniy hayot

XIII asrning ikkinchi yarmi – XIV asrning birinchi yarmidagi xo'jalik, iqtisodiy hayotdagi siljishlar, savdo-sotiqning rivojlanishi, qolaversa Chigatoy mo'g'ullarining tobora o'troq hayotga moslasha bori-shi bosqinchilik vaqtida tanazzulga yuz tutgan madaniy hayotning nisbatan jonlanishiga olib keldi. Avvalo, shaharsozlik bilan bog'liq binokorlik va me'morlik yo'lga qo'yila boshlandi. Mahalliy diniy ulamolar va dunyoviy zodagonlar, gohida mo'g'ul zodagonlarining ba'zilar qurilish ishlariga homiylik qila boshlashdi.

Me'morlikda alohida o'rin tutgan ganchkorlik, g'isht o'ymakorligi, koshinpazilik, me'moriy xattotlik qayta tiklandi. Movarounnahr, Xorazmda mahalliy binokorlar ishtirokida xonago, maqbara, masjid, madrasa, saroy, minoralar qad ko'tara boshladi. Shu davrlarda barpo etilgan ko'pgina me'moriy obidalar u yoki bu ko'rinishda hozirgi kunlargacha yetib kelgan. Jumladan, Buxorodagi Sayfiddin Boharziy maqbarasini birinchilardan barpo etilgan me'moriy inshoot sifatida ko'rish mumkin. Taniqli buxorolik shayx Sayfiddin Boharziy nufuzli diniy ulamolardan biri bo'lib, u 1258-yili olamdan o'tgan edi. Uning qabri ustida tez orada katta maqbara va xonago barpo etildi. 1333-yili Buxoroda bo'lgan arab sayyohi ibn Battuta ushbu maqbaraga yuqori baho bergan edi. Shuningdek, shu davrda barpo etilgan Samarqanddagi Qusam ibn Abbos maqbarasi ziyoratxonasi, Xo'ja Ahmad maqbarasi, Urganch (Gurganj)dagi Najmiddin Kubro va To'rabekxonim maqbaralari, masjid va ikkita baland minoralar (minoraning hozirgacha saqlangan qismi 62 metrni tashkil etadi, minoralarning bittasi XX asr boshlarida qulab tushgan), Xo'janddagi Duvaxon maqbarasi (keyinchalik vayron bo'lgan) va boshqalarni tilga olib o'tish mumkin. Qarshidagi saroy, Mas'udbek hukmronligi davrida (1238-1289) Bu-

xoroda barpo etilgan «Mas'udiy», «Xoniya» madrasalari va boshqalar to'g'risida manbalarda ma'lumot berib o'tiladi.

Mazkur davr binokorligi va me'morligida pishiq g'isht, koshin, parchin, me'moriy o'ymakor g'ishtlar hamda ganch va ohak, pista ko'mir, qumlardan tayyorlangan maxsus qorishmalar kabi qurilish mahsulotlaridan ham binolarni qurishda hamda ularni me'moriy jihatdan bezashda keng foydalaniladi. Hashamati binolarning aksariyati esa bir yoki ikki gumbazli, toqu ravoqli va peshtoqli bo'lgan. Naqshinkor g'isht, koshinlar, kitoba (javha) bilan naqsh berish an'analari davom ettirilgan. Shuningdek, naqshlarning turli-tuman, guldor bo'lishi, o'ymakor amaliy san'at qayta tiklanganligidan ham darak berar edi. Kulolchilik, misgarlik, zargarlikda ham naqsh bilan ishlov berish holati avj oladi.

Shubhasiz, Chingiz o'rdalarining bosqini Movarounnahr va Xuroson ilmi fan, adabiyot o'choqlariga katta zarba bo'lib tushdi. XIII asr – XIV asr oxirlariga qadar mo'g'ullar qadami yetmagan yoxud ularning ta'siri kam bo'lgan Dehli sultonligi, Janubiy Eron, Kichik Osiyo, qisman Suriya va Misrda ilmi-fan, ma'rifat, adabiyot taraqqiy eta boshlagan edi. Faqatgina XIV asr oxiri – XV asr boshlariga kelibgina ma'rifat, madaniyat o'choqlari yana Movarounnahr va Xurosonga ko'chadi.

XIII asr – XIV asrning ikkinchi yarmida fors-tojik adabiyotida, ayniqsa, Jaloliddin Rumiy (1207-1273), Muslihiddin Sa'diy Sheroziy (1219-1293), Amir Xusrav Dehlayiyalarning (1253-1325) o'rni va mavqeyi ko'tarilib, ular jahon adabiyoti olamiga keng taniladilar. Asli Balx shahridan bo'lgan Rumiy 14 yoshligida o'z oilasi bilan mo'g'ul bosqinidan qochib, Kichik Osiyoning Ko'niya sultonligiga borib qoladi. Ko'niya, Halab, Damashqda tahsil olib, buyuk tasavvuf ilmi shoiri va faylasufi bo'lib taniladi. U she'riyatda so'fiy-falsafiy janrni rivojlantirib, o'zining 36 ming baytdan iborat «Masnaviyi ma'naviy» degan dostonini yaratadi. Sa'diy esa o'zining «Guliston» va «Bo'ston» asarlari, g'azallari, axloqiy fikrlari bilan keng shuhrat qozonadi. Uning asarlarida ona Vatanga muhabbat, insonparvarlik, mehr-muhabbat g'oyalari hamisha barq urib turadi. U o'z asarlarida kishilarni o'zaro hamjihatlik va totuvlikka, hukmdorlarni adolat va insofga chaqirib, salbiy xususiyatlarni qoralab chiqadi. Sa'diy o'z umrini ona shahri Sherozda tugatadi.

Xusrav Dehlayiy Hindistonning shimoliga mo'g'ul bosqinidan qochib borgan asli kesh (Shahrisabz) ilk kishilar xonadonida dunyoga keladi. U Dehli sulton saroyida yashab, o'zining ajoyib «Xamsa»

dostonini, Hindistonda hozirgacha mashhur «Xizrxon va Duv'alra»ni, «Miftah al-futuh» (G'oliblik kaliti) «Nuh sipehr» (Falakning to'qiz gumbazi) kabi asarlarni yozadi.

XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab tarixnavislik ham rivoj topa boshlaydi. Bu davrda asli G'ur viloyatidan bo'lgan Abu Umar Minhujiddin Juzjoniyning 1260-yil yozilgan «Tabaqot Nosiriy» (Nosirga atalgan tabaqalar), Alouddin Atomalik Juvayniyning «Tarixi jahongusho» (Jahon fohli tarixi), Fayzulloh Rashiddin Hamadoniyning «Jome at-tavotir» (Tarixlarning jamlanishi) Shahobiddin an-Nasaviyning «Siyrat as-sulton Jaloliddin Mankburni» (Sulton Jaloliddin Manguberdning hayot faoliyati) kabi nodir tarixiy asarlari ham jahon yuzini ko'rdi.

Bu asarlar o'z navbatida mo'g'ullar istilosi va undan keyingi davrni o'rganish bobida birinchi darajali manbalar hisoblanadi. Bu paytda shuningdek, islom, axloq-odob va taqvodorlik asosida turkiy tilidagi adabiyot ham rivoj topa boshladi. Xorazmdagi bu adabiyotning bir vakili mashhur faylasuf shoir va mutafakkir Pahlavon Mahmud (1247-1326) hisoblanadi. U nafaqat shoir, mutafakkir bo'libgina qolmay, Hindiston, Sheroz, Rumda yelkasi yerga tegmagan kurashchi polyon ham edi. Xuddi shu ma'noda «Pahlavon» taxallusi unga haqli ravishda berilgan. Xalq ichida esa yana behad saxovatli, bag'rikeng, adolatli inson sifatida hurmati katta edi. U g'oliblikdan tushgan mukofotlarni yetim-yesir, nogironlarga hadya etar, po'stindo'zlik hunaridan kelgan daromadini atrofidagi kambag'allar bilan baham ko'rar edi. O'z yonidan hatto XIV asr boshlarida maqbara ham barpo etadi. Uning mardligi, tantiligi, haqparvarligi to'g'risida bizning kunlarimizga qadar turli hikoyat, rivoyatlar ham yetib kelgan. Uning insonga xos bo'lgan ajoyib fazilatlarini ulug'lovchi ruboiylari xalq orasida keng tarqalgan edi. U inson aql-zakovati, axloqiy kamoloti va axloqiy pokligini qadrlaydi. Turkiy tilda ijod qilgan yana bir shaxs, bu nomi bizga hali yaxshi tanish bo'lmagan Nosiriddin Burhonuddin Rabg'uziydir. U XIII asrning oxiri – XIV asr boshlarida yashab, ijod qilgan. Bizgacha uning birgina «Qissayi Rabg'uziy» (Qissasul anbiyo) asari yetib kelgan. Bu asarda muallif o'zini «Rabot o'g'uzining qozisi Burhon o'g'li Nosiriddin» deb tanishtiradi. Ushbu asar islom dinini qabul qilgan mo'g'ul beklaridan biri bo'lmish Nosiriddin To'qbug'aning iltimosiga ko'ra hijriy 709 (milodiy 1309-1310) yilda yozilgan. Ushbu asar 72 qismdan iborat bo'lib, payg'ambarlar (Dovud, Sulaymon, Muhammad) haqidagi qissalar, diniy rivoyat va hikoyatlar,

xalq og'zaki ijodi, tarixiy asarlar, diniy kitoblar asosida bayon etilgan diniy-falsafiy, tarixiy, axloqiy asardir. Ushbu asar xalq orasida, baxshi va oqinlar orasida hamisha mashhur bo'lib kelgan. Asarda bayon etilgan axloqiy fazilatlar, ta'lim-tarbiya, ma'rifat xususida fikrlar hozirgi kunga qadar o'zining dolzarb ahamiyatini yo'qotmagan. Bu paytga kelib turkiy adabiyot rivoji bilan bir qatorda, tasavvuf, din ilmlarining ham rivojlanishi ko'zga tashlanadi. Tasavvuf ilmining mashhur namoyondasi, naqshbandiylik tariqatining asoschisi Bahovuddin Naqshband (Sayid Muhammad ibn Jaloliddin, 1318-1389), avvalo, o'z mehnati bilan halol kun ko'rish g'oyasini yoqlaydi. Uning «Dil ba yoru, dast ba kor» (Ya'ni diling Xudoda bo'lsin, qo'ling mehnatda bo'lsin) degan shiori keyinchalik juda mashhur bo'lib ketdi. Uning nomi xalq orasida ma'lum va mashhur bo'lib ketib, Buxoro yaqinidagi qabri musulmonlar ziyoratgohlaridan biriga aylanib qolgan edi.

Mustaqillik sharofati bilan Bahovuddin Naqshband siymosiga ham munosib hurmat va ehtiram ko'rsatildi. O'tgan buyuk zotlar mangu orom topgan joylarda, jumladan, Bahovuddin Naqshband qabrida ham yodgorlik majmuasi barpo etildi. Hozirda ushbu majmua muqaddas qadamjo sifatida ziyoratchilar qadami uzilmaydigan ziyoratgohlar qatoridan joy olgan.

Tayanch so'zlar

Sulton, xon malik, xos hojib, dorug'a, qopchur, shulen, yom, yasov, bosqov, suyurg'ol, no'yon, mulk, Movarounnahr, Xorazm, Gurganj, Samarqand, Buxoro, Hindiston, Kirmon, Sind, Ozarbayjon, Kichik Osiyo, Xuroson, Eron, mo'g'ul, qipchoq, gang'li, sadr, ustozdor, barot, Chig'atoy ulusi, mo'g'ul, malik, qo'shin, jang, xorazmshoh, hokim, davr, mudofaa, qahramon.

Savol va topshiriqlar

1. Xorazmshoh – Anushtaginiylar davlati tarkibiga qaysi hududlar, qachon, qay usulda kirganligini izohlab bering.
2. Xorazmshoh – Anushtaginiylar davlati manbashunosligi haqida gapirib bering.
3. Jaloliddin Manguberdiha bag'ishlangan tezis tayyorlang.
4. Sirdaryo bo'y va Xurosonda mo'g'ul bosqini qanday kechgan?
5. Xorazmshohlar xonadoni a'zolari taqdiri haqida so'zlab bering.

6. XIII asrning ikkinchi yarmini – XIV asr birinchi yarmida Chig'atoy ulusi siyosiy tarixi qanday kechgan?
7. Jaloliddin Manguberti tomonidan olib borilgan qaysi janglarni bilasiz?
8. Xorijda mo'g'ul bosqini haqida chop etilgan qaysi asarlarni bilasiz?
9. Chig'atoy ulusi davridagi xo'jalik hayot holati xususida so'zlab bering.
10. Chig'atoy ulusi davrida madaniy hayot haqida nimalarni bilasiz?

14-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
2. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent: O'qituvchi, 1994.
3. Bunyodov Z. Markaziy Osiyoga doir tadqiqotlar: Anushtagin Xorazm-shohlar davlati (1097-1231). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2012.
4. Bo'riev O. B., N. T. Toshv. Jaloliddin Manguberti. – T. 1999.
5. Ibn al-Asir. Al-komil fit tarix. – Toshkent: O'zbekiston, 2006.
6. Eshov B. J., Odilov A. A. O'zbekiston tarixi. Jild. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
7. Ivanov M. Ikki buyuk sarkarda. Chingizxon va Amir Temur. – Toshkent: Xazina, 1994.
8. Alouddin Atomalik Juvayniy. Tarixi jahongusho (jahon fotini tarixi). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2015.
9. Sagdullayev A. S. va boshq. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqi-yoti. – Toshkent: Akademiya, 2000.
10. Saidov Sh. Sulton Jaloliddin Manguberti davlati va jangovar harakatlar xaritasi. – Toshkent, 2000.
11. Shahobiddin an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Mangubertining hayot faoliyati. – Toshkent, 1999.
12. O'zbekiston tarixi. Xrestomatiya. II jild, 2-kitob. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
13. History of civilizations of Central Asia. UNESCO publishing. Volume IV. Paris. 1998.
14. Кыдырниязов М.Ш. Култура Хорезма в XIII-XIV вв. Самарканд: Зарафшон, 2015.
15. Тимохин Д.М. Соперник Чингиз-хана Хорезмшах Джалал ад-Дин Манкбурни, личность и эпоха. – М.: МБА, 2013.

15-MAVZU. BUYUK IPAK YO'LI – MULOQOT VA HAMKORLIK YO'LI

Reja:

- 15.1. Eng qadimgi aloqa yo'llari.
- 15.2. Buyuk ipak yo'li shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari.
- 15.3. O'rta asrlar davri savdo-iqtisodiy yo'llari.
- 15.4. Buyuk ipak yo'li va hozirgi zamon.

15.1. Eng qadimgi aloqa yo'llari

O'rta Osiyoda qadimgi aloqa-savdo yo'llarining paydo bo'lishi va rivojlanishi bir necha tarixiy bosqichlarni bosib o'tgan. Mintaqada ilk aloqa yo'llari tarmoqlarining shakllanishi tosh davrida boshlanib, antropogen landshtftlarning kengayib borishi, ibtidoiy turmush tarzi, xo'jalik ehtiyojlariga mos ravishda rivojlanib borgan. Aloqa yo'llarining ilk tarmog'i va davriy jihatdan eng qadimgisini qadimgi makonlarni oziq-ovqat va suv manbalari, xomashyo za-xiratalari mavjud joylar bilan bog'lovchi yo'llar tashkil etib, ular tor mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan. Tosh davridayoq yo'llarni antropogen landshtftlarning muhim tarkibiy qismi sifatida anglash shakllanib, aloqa yo'llari bilan bog'liq tushunchalar paydo bo'lgan.

Ilk aloqa yo'llari shakllanishida turli qabilalar o'rtasida o'zaro mahsulot ayirboshlash va aholi migratsiyasi jarayonlari muhim o'rin tutgan. So'nggi tosh davrida boshlangan va keyingi tarixiy davrlarda tabiiy-geografik jarayonlar va jittimoiy-iqtisodiy vaziyatga bog'liq ravishda bosqichma-bosqich rivoj topgan migratsiya jarayonlari ham O'rta Osiyoda ilk aloqa yo'llari tarmoqlarining izchil kengayib borishiga olib kelgan. O'zlashtirilmagan yoki kam o'zlashtirilgan suv man-balariga, xomashyo za-xiratalariga boy va umuman yashash uchun qulay hududlarni egallab boshlab jarayoni ilk aloqa yo'llarining yangi tarmoqlariga, nisbatan uzoq hududlarni o'zaro bog'lovchi yo'llarning shakllanishiga turtki bergan.

Qadimgi aholining turmush tarzi va xo'jaligidagi tafovutlar, xomashyo za-xiratalarining notekis joylashganligi dastlab o'zaro qo'shni qabilalar o'rtasida mahsulot ayirboshlash yuzasiga keltirgan. So'nggi mezolit va neolit davrlaridan boshlab nisbatan uzoq hududlar o'rtasidagi mahsulot ayirboshlash yo'lga qo'yila boshlaydi.

Eneolit va bronza davrida sug'orma dehqonchilik va chorvachilikka ixtisoslashgan xo'jaliklarning tashkil topib, qadimgi dehqonlar

mintaqadagi daryo vodiylarini janub-shimol yo'nalishida bosqich-ma-bosqich o'zlashtirib, o'troq hayotga moslashgan aholi punktlariga, ilk urbanizatsiya va shaharsozlik madaniyati shakllanishiga asos solganlar. Xo'jaligida chorvachilik yetakchi o'rin tutuvchi qabilalar tomonidan yemishga boy tog' va tog'oldi adirlari, bepoyon cho'l va dashtlar egallanib, so'nggi bronza-ilk temir davriga kelib mintaqada xalqlari ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotida, keyingi tarixiy davrlarda ham katta o'rin tutgan ko'chmanchi chorvachilikka asos solindi. Qadimgi dehqonlar va chorvador qabilalar bu davrda turli metallar, polimetallar va mineralardan, nodir metallar va qimmatbaho toshlardan foydalanishni o'zlashtirib, mintaqada va qo'shni hududlarda konchilik va metallurgiya rivojiga ham katta turtki berdilar. Bu o'zgarishlar mintaqadagi aloqa yo'llari yo'nalishlari tarmoqlari kengayishiga, iqtisodiy-madaniy aloqalar rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Bu davrda mahalliy va tranzit ahamiyatga ega aloqa-savdo yo'llarining nisbatan barqaror yo'nalishlari shakllangan. 1. Aloqa-savdo yo'llarining birinchi guruhiga mahalliy ahamiyatga ega yo'llar kirib, ular o'troq dehqonchilik markazlarini ularning tasarrufida bo'lgan hududlar – dehqonchilik qilinadigan yer maydonlari, yaylovlar, ov qilinadigan hududlar, xomashyo (metall va nonmetall qazilmalar, metall eritish va kulolchilikda zarur bo'lgan yoqilg'i manbalari – o'rmonzor, to'qayzor, daraxzorlar va boshqalar) zaxiralari mavjud joylar, suv manbalari va boshqalar bilan bog'lashga, yagona madaniyatga mansub makonlarning o'zaro aloqalarini ta'minlashga hamda mintaqada shimoliyda dastlar hamda tog' va tog'oldi hududlari orqali o'tib, chorvador qabilalar xo'jaligida muhim o'rin tutgan qishlik-yaylov-qishlik yo'nalishidagi harakatni ta'minlashga xizmat qilgan.

2. Aloqa-savdo yo'llarining ikkinchi guruhiga mintaqaviy ahamiyatga ega yo'llarni kiritish mumkin. Ular O'rta Osiyodagi eneolit va bronza davriga mansub turli madaniyatlarning o'zaro aloqalarini ta'minlashga xizmat qilgan. Mintaqaning ichki iqtisodiy-madaniy taraqqiyotida katta o'rin tutgan ko'p tarmoqli bu yo'llar yo'nalishlari mintaqaning o'zlashtirilishiga mos ravishda kengayib borgan. O'rta Osiyoning qadimgi dehqonlar va chorvador qabilalar tomonidan o'zlashtirilib borishining o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganish bu davrda savdo va madaniy aloqalar, tranzit harakat uchun mo'ljallangan qadimgi yo'llar shakllanib borganligidan dalolat beradi. Xususan, bu davrda O'rta Osiyodagi turli madaniyatlarga mansub makonlari – Anov, Namozgoh, Oltintepa (Janubiy Turkmaniston), Sopol-

li, Jargo'ton (Surxon vohasi), Tozabog'yob (Xorazm vohasi), Zam-onbobo, Sarazm (Zarafshon vohasi)ni bir-bir bilan bog'lovchi aloqa yo'llari, ularning asosiy va yordamchi tarmoqlari shakllandi. Iqtisodiy hayotdagi o'zgarishlar, ishlab chiqaruvchi xo'jaliklar rivoji va ortiqcha mahsulotlarni ayirboshlashga bo'lgan ehtiyoj sababli bronza davridan boshlab qadimgi yo'llarning savdo va madaniy aloqalar uchun ixtisoslashuvi kuchayib bordi. Bu o'z navbatida karvon yo'llarida tegishli infratuzilmalar – yo'lovchilar uchun vaqtinchalik qo'nalg'alar yoki yo'lbo'yi inshootlari barpo etilishi, odamlar va ulov vositalari uchun suv va boshqa oziq-ovqatlarga bo'lgan ehtiyojini hamda xavfsizlikni ta'minlash xizmatining yo'lga qo'yilishi va boshqalarning shakllanishi jarayoniga ham asos soldi.

Eneolit va bronza davrida Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi (Mesopotamiya, Old Osiyo, Misr, Elam, Hind daryosi vodiysi, O'rta Osiyo va boshqalar) taraqqiyotini tezlashtirgan bir qator tarixiy jarayonlar yuz berdi. Ular ichida metallurgiyaning, sug'orma dehqonchilikning, shahar-davlatlarning va yirik davlat uyushmalarining paydo bo'lishi, suv transporti hamda quruqlikda foydalaniladigan dastlabki ulov (ot, tuya, eshak va boshqalar) va transport vositalaridan (arava) foydalanishning boshlanishi kabi muhim kashfiyotlarning ahamiyati katta edi. Bu davr O'rta Osiyoning Qadimgi Sharq dunyosi bilan xalqaro iqtisodiy-madaniy aloqalari ilk bora yo'lga qo'yilgan davr sifatida katta ahamiyatga egadir.

Eneolit va bronza davrida O'rta Osiyoni Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi markazlari bilan bog'lovchi tranzit aloqa yo'llari shakllanishida iqtisodiy omillar, aniqrog'i, Qadimgi Sharq mamlakatlarida O'rta Osiyoning janubiy o'lkalariidan olib ketiladigan turli xomashyolarga, xususan, metall va nonmetall mahsulotlar, qimmatbaho toshlar va nodir mineralarga talab katta bo'lganligi muhim ahamiyat kasb etgan. Bunday mahsulotlar ichida Qadimgi Sharqda yuksak qadrlangan Badaxshon lojuvardi ham bor edi. Badaxshon yaqinidagi (Afg'oniston hududidagi) mil. avv. IV-II ming yilliklarga oid o'troq makonlardan, shuningdek, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya va Old Osiyoda, Qadimgi Misrdagi qadimgi makonlardan topilgan lojuvardan tayyorlangan taqinchoglar O'rta Osiyo janubidan qadimgi Hindiston, Eron, Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Misrga olib boruvchi «Lojuvard yo'li» yo'nalishlarini aniqlashga yordam beradi.

O'rta Osiyoning tashqi aloqalarida muhim o'rin tutgan va tranzit aloqa yo'llari ichida davriy jihatdan eng qadimgisi hisoblanadigan bu

transmintaqaviy aloqa yo'li Tog'li Badaxshondagi Lojuvard konlari-dan boshlanib Mesopotamiya va Misr hududigacha yetib borgan edi. Bu haqda Qadimgi Shumer va Akkaddagi hamda Misr shaharlaridan topilgan lojuvarddan yasalgan turli buyumlar dalolat beradi.

Badaxshondagi Lojuvard konlaridan boshlangan yo'l Amudaryoning chap qirg'og'ida, Ko'kcha daryosining Amudaryoga quyilish joyidan shimoliroqda joylashgan Sho'rto'qay makoni orqali o'tgan. Bu yerda yo'l tarmoqlanib, bir yo'nalishi Kobul daryosi vodiysi va Hindikush tog' dovonlari orqali Shimoliy Hindistonga olib borgan. Lojuvard yo'lining Mesopotamiyaga qarab ketgan yo'nalishi Sho'rto'qaydan hamda xarobalari hozirgi Afg'onistonning Qandahor shahri yaqinida topilgan qadimiy Mundigak va Eron Seyistonidagi Shahri So'xta orqali o'tgan. Lojuvard yo'lining keyingi yo'nalishlari Fors qo'ltig'i qirg'oqlaridagi dehqonchilik manzilgohlari orqali Mesopotamiyadagi shahar-davlatlarga o'tgan. Badaxshon lojuvardidan yasalgan turli buyumlar Mesopotamiyaning qadimgi shaharlaridan bo'lgan Uruk shahri xarobalaridan, Ur shahridagi «Podsho qabri»dan topilgan. Shumer sopol bitiklarida ham uzoq tog'li hududdan oltin, kumush va lojuvard olib kelingani haqida ma'lumotlar mavjud. Bu topilmalar Lojuvard yo'li yo'nalishlarini aniqlashtirish bilan birga lojuvarddan qadimgi davrlardayog turli taqinchoqlar yasashda, hukmdorlar saroyini bezatishda foydalanib kelinganligini ko'rsatadi.

Kichik Osiyoda joylashgan mashhur Troya shahri (Gissarlik tepa) va Darak yodgorliklaridan Badaxshon lojuvardidan tayyorlangan mahsulotlar topilgani «Lojuvard yo'li»ning bir yo'nalishi mil. avv. II ming yillikda Amudaryo yuqori oqimidan Eron hududi orqali Kichik Osiyoga ham kirib borganligidan dalolat beradi.

Kavkazdagi Maykop qo'rg'onidan ham lojuvard munchoqlar topilgan bo'lib, ular bu hududga Mesopotamiya yoki qadimgi Xorazm orqali kirib kelgan.

Yuqoridagi ma'lumotlar Badaxshondagi lojuvard konlaridan foydalanish boshlangan davrni mil. avv. IV ming yillik bilan belgilashga imkon beradi.

O'rta Osiyoning Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi markazlari bilan aloqalarida nafaqat lojuvard savdosi katta o'rin tutgan, balki bu aloqalar iqtisodiy-madaniy hayotning barcha sohalarini qamrab olgan. Mintaqaning Hindiston va Eron, Mesopotamiya va boshqa o'lkalar bilan aloqalari mil. avv. IV-III ming yilliklarga kelib yanada faollashdi. Bu tegishli aloqa yo'llari tarmoqlarining shakllanishiga ham olib

kelishi tabiiy edi. Xususan, eneolit va bronza davrida O'rta Osiyoning janubiy va markaziy hududlarini Eron va Mesopotamiya bilan bog'lovchi aloqa yo'llari tizimi shakllanib bo'lgan edi. Bu aloqa yo'llarining asosiy yo'nalishi janubiy Turkmanistondagi Anov, Namozgoh va Oltinepa kabi eneolit va bronza davri yodgorliklari orqali o'tib, O'rta Osiyoning ichki hududlariga olib kelgan. Bu yo'llar nafaqat iqtisodiy-madaniy aloqalarda, shu bilan birga aholi migratsiyasi jarayonlarida ham katta o'rin tutgan. Xususan, bronza davridagi migratsiya yo'llari masalasiga to'xtalgan ba'zi mutaxassislar O'rta Osiyoda naqshli sopol idishlarning paydo bo'lishini janubiy Eron qabilalarining ko'chishi bilan bog'liqligini va bu ko'chish ikkita: 1) janubiy (janubi-g'arbiy Eron – janubiy Afg'oniston – Balujiston) va 2) Shimoliy (janubi-g'arbiy Eron – Kopetdog' – Marg'iyona – janubiy Baqtriya – Surxon vohasi) yo'nalishda bo'lganligini ta'kidlashadi.

Eneolit va bronza davrlarida O'rta Osiyoning markaziy hududlari ham Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi markazlari, xususan, Mesopotamiyadagi shahar-davlatlar bilan aloqalar o'rnatgan edi. Zarafshon daryosining yuqori oqimida eneolit davridayog shakllangan Sarazm manzilgohidan Mesopotamiya an'alariga mos yasalgan muhr va boshqa topilmalar uchirashi bu hududlar o'rtasidagi aloqalardan dalolat beradi. Mesopotamiyadan Zarafshon daryosining yuqori oqimiga olib keluvchi aloqa yo'li janubiy Turkmanistondagi manzilgohlar orqali o'tgan bo'lib, Mesopotamiya – Shahri So'xta – Namozgoh – Zamonbo-bo – Sarazm yo'nalishida bo'lgan.

O'rta Osiyo hududining eneolit va bronza davridagi tashqi iqtisodiy-madaniy aloqalarida Shimoliy Hindiston ham katta o'rin tutgan. Zamonaviy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, mil. avv. IV-III ming yilliklardan boshlab, O'rta Osiyo va Hindiston o'rtasida izchil iqtisodiy-madaniy aloqalar va doimiy aloqa yo'llari yo'nalishlari vujudga kela boshlaydi. Mil. avv. III ming yillikda Hind daryosi vodiysida paydo bo'lgan va Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi rivojida muhim o'rin tutgan Xarappa va Maxenjo-Daro madaniyatlari bilan O'rta Osiyodagi bronza davri madaniyatlari o'rtasida doimiy aloqalar yo'lga qo'yildi va sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarildi. Bu aloqalarda Shimoliy Balujistondagi Kvett yodgorligi (Pokiston) oraliq punkt sifatida katta o'rin tutgan.

Mil. avv. II ming yillikdan boshlab Hindistonni Murg'ob vohasidagi makonlar bilan bog'lovchi yo'llar ham shakllana boshlaydi. Bu aloqa yo'li quyidagi ikki yo'nalishda bo'lgan:

1) Xarappa – Kvett – Mundigak – Oltintepa – Murg'ob vohasidagi Kuloli makonlari majmuasi;

2) Xarappa – Sho'rto'gay – Dashi – Murg'ob vohasi. Bu aloqa yo'li faoliyatini Murg'ob vohasidagi va Hindistondagi ayrim topilmalar va me'moriy inshootlarning o'xshashligida ham ko'rish mumkin.

Hindistonning O'rta Osiyo bilan aloqalaridagi yana bir muhim yo'nalish Shimoliy Afg'oniston va Surxon vohasi, Qadimgi Baqtriya hududidagi bronza davri makonlari (Dashi, Sopolli, Jarqo'ton) orqali o'tib, mintaqaning ichki hududlariga olib kelgan. Surxon vohasida ushbu tranzit aloqa yo'li quyidagi bir necha tarmoqqa bo'lingan:

1. Birinchi yo'nalish Temir darvoza orqali Qashqadaryo vohasiga o'tgan va ikkiga ajralib, birinchisi Qashqadaryoning yuqori oqimi orqali Sarazmga o'tgan bo'lsa, ikkinchisi Quyi Qashqadaryo orqali Zarafshonning o'rta (xususan, Karnob koniga) va quyi qismiga (Zamonbobo makonlariga), Markaziy Qizilqumga qarab ketgan. Bu yo'nalish Zarafshon vohasidan Chotqol-Qurama tog'lari va Markaziy Qozog'istondagi mis-qo'rg'oshin konlariga ketuvchi yo'llarga qo'shilgan;

2. Ikkinchi yo'nalish Surxon vohasidan Amudaryo qirg'oqlari yoki suv yo'li bo'ylab Xorazm vohasiga;

3. Uchinchisi Amudaryoning chap qirg'og'idagi Dashi yodgorligi orqali Murg'ob daryosi vodiysiga, Tajan vohasiga va Janubiy Turkmanistonga olib borgan.

Bronza davrida Hindistondan O'rta Osiyo orqali Ural va Sibir hududlariga olib chiquvchi tranzit aloqa yo'li faoliyati ham boshlangan. Bu aloqa yo'li orqali hind mahsulotlari, birinchi galda turli taqinchiq va zeb-ziyinatlar Ural va Sibiridagi chorvador qabilalarga yetib borgan bo'lsa, bu hududlardan Hindistonga, asosan, turli metall xomashyosi olib ketilgan.

O'rta Osiyoning tashqi aloqalari yo'nalishlarini ko'rib chiqishda Sibir, Oltoy, Sharqiy Turkiston, Mo'g'uliston va Xitoy hududlari bilan bo'lgan aloqalarga ham e'tibor qaratish lozim. Mil. avv. I ming yillikda ancha rivojlangan bu aloqalar bronza davridayoq asos solingan aloqa yo'llari orqali amalga oshirilganligini bir qator faktik manbalar tasdiqlaydi.

Tegishli ma'lumotlar tahlili «Buyuk ipak yo'li» nomi bilan mashhur bo'lgan xalqaro transmintaqaviy aloqa yo'li faoliyati hali boshlangan bronza davridayoq Osiyoning ikki buyuk mintaqasi – O'rta Osiyo va Xitoy o'rtasidagi aloqalar yo'liga qo'yila boshlanganligini ko'rsatmoqda. Bu aloqalarda mintaqaning urbanizatsiya jarayonlari jadal kech-

gan janubiy hududlari katta rol o'ynagan. Xususan, Pomir tog' dovonlari orqali Xitoyga o'tuvchi yo'llarni o'zlashtirish bronza davridayoq ichki yo'liga qo'yila boshlangan. Surxon vohasidagi bronza davriga oid Sopolitpepa yodgorligidan ipak buyumlar topilgan hamda bu davrda mintaqamizning boshqa hududlarida ipakdan tayyorlangan buyumlar uchramaganligi O'rta Osiyo – Xitoy munosabatlarida ushbu yo'nalishdagi aloqa yo'li faoliyati asosiy o'rin tutganligini ko'rsatib turibdi.

So'nggi bronza – ilk temir davridayoq O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy hududlarining ham Xitoy bilan aloqalari o'rnatila boshlangan. Xitoyda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar davrida Tyanshanning janubiy yonbag'irlaridan topilgan so'nggi bronza – ilk temir davriga mansub Ukunbaka (Sinbaka) makonidan topilgan moddiy topilmalar ichida O'rta Osiyodan keltirilgan temir o'roq va dastali bronza oyna hamda naqshi va shakliga ko'ra Chust va Burg'ulik madaniyatlari sopol idishlariga o'xshash idishlarning topilishi mintaqamizning Sharqiy Turkiston bilan aloqalarining qadimiyliги, bu aloqalarda qadimgi Choch vohasi va Farg'ona vodiysining tutgan o'rindan dalolat beradi.

Shu tariqa mintaqaviy va transmintaqaviy ahamiyatga ega bo'lgan qadimgi karvon yo'llari tizimining shakllanishida ml. avv. IV-II ming yilliklar muhim o'rin tutgan. Bu davrda o'z xususiyatiga ko'ra, mahalliy va tranzit ahamiyatga ega bo'lgan tog' dovonlari, daryo vodiylari, dasht va cho'llar orqali o'tgan ko'p tarmoqli aloqa-savdo yo'llari tizimi shakllandi, ilk ulov va transport vositalaridan foydalanishga o'tildi. Bronza va ilk temir davrini, shuningdek tog' yo'llari va dasht-cho'llar orqali o'tgan mahalliy yo'llardan mavsumiy foydalanish boshlangan davr sifatida talqin qilish mumkin.

O'rta Osiyoning janubida eneolit va bronza davrida keng tarmoq otgan aloqa yo'llarining mavjudligi bu hudud ham eng qadimgi davrlardayoq xalqaro iqtisodiy-madaniy aloqalardan chetda turmaganligini ko'rsatadi. Bu tranzit yo'llar kommunikatsiya tizimining eng muhim bo'g'ini tashkil etgan bo'lib, ular orqali amalga oshirilgan iqtisodiy-madaniy aloqalar bronza davrida O'rta Osiyo sivilizatsiyasi markazlarining paydo bo'lishi va ularning mintaqadagi ta'siri oshib borishida katta o'rin tutgan.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga yakun sifatida shuni qayd etish kerakki, eneolit va bronza davrida O'rta Osiyoni Hindiston, Eron va Mesopotamiya, Old Osiyo, Misr, Sharqiy Turkiston va Xitoy hamda mintaqada shimdagi dashtlar orqali Sibir va Uralorti bilan bog'lovchi aloqa yo'llari

faoliyat ko'rsatib, ushbu hududlarning o'zaro aloqalarida iqtisodiy omillar yetakchi o'rin tutgan. Mintaqada metall va nonmetall qazilma boyliklar hamda boshqa xomashyo zaخiralarning mavjudligi, Qadimgi Sharqda ularga bo'lgan talab mintaqada tranzit ahamiyatga ega bo'lgan yo'llarning paydo bo'lishiga olib kelgan muhim omillardan bo'lgan. Bu tranzit yo'llar orqali amalga oshirilgan iqtisodiy-madaniy aloqalar bronza davrida O'rta Osiyo sivilizatsiyasi markazlarining paydo bo'lishi va ularning mintaqadagi ta'siri oshib borishida katta o'rin tutdi.

Mil avv. I ming yillik – mil. I ming yillikning birinchi yarmini ham O'rta Osiyoning ichki va tashqi aloqalari yuksak rivojlangan davr sifatida qayd etishimiz mumkin. Bu davrda mintaqada iqtisodiy-savdo markazlari sifatida katta ahamiyatga ega yirik shaharlar paydo bo'lgan va rivojlanib borgan hamda qadimgi davlat uyushmalari, tarixiy-madaniy viloyatlar tashkil topib mintaqaviy va xalqaro ahamiyatga ega karvon yo'llarining nisbatan barqaror yo'nalishlari shakllangan. Miioddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmidayoq O'rta Osiyoda tashkil topgan Parfiya, Baqtriya, Sug'diyona, Marg'iyo, Xorazm, Farg'ona, Shosh, Ustrushona kabi o'lkalarda o'rtasida mustahkam iqtisodiy-madaniy aloqalar o'rnatilgan edi. Bu aloqalar mazkur viloyatlar ni bog'lovchi karvon yo'llari turli tarmoqlarining shakllanishi va rivojlanishiga olib keldi. Bu yo'nalishlarning ayrimlari kichik o'zgarishlar bilan keyingi tarixiy davrlarda ham o'z ahamiyatini saqlab qoldi.

Ilk temir va ahamoniy davri O'rta Osiyoning tashqi aloqalari rivojida alohida o'rin tutadi. Bu, birinchi galda, tashqi aloqalarda iqtisodiy omillar bilan bir qatorda, siyosiy manfaatlarining paydo bo'lishi bilan ham bog'liq edi. Bu davrda mintaqamizning tashqi aloqalarida Eron, Hindiston, Mesopotamiya, Misr, Old Osiyo, Oltoy va Sharqiy Turkiston, Ural va Sibir hududlari katta o'rin tutib, nafaqat mintaqada, shu bilan birga tranzit ahamiyatga ega aloqa-savdo yo'llarining tarmoqlari shakllandi. Ular ichida Oltoydan boshlanib Eron, Mesopotamiya, Arabiston va Shimoliy Afrikaga hamda Itil va Yoyiq daryolari oralig'idagi dashtlardan Hindistonga olib boruvchi «Dasht yo'li», Tog'li Oltoydagi oltin konlaridan boshlanib, O'rta Osiyo orqali Hindiston va Eronga olib boruvchi «Oltin yo'li», «Shoh yo'li» va boshqa yo'nalishdagi yo'llarni alohida ayrib o'tish kerak.

Ahamoniy davri saltanati tarkibiga kirgan O'rta Osiyo satrapliklarining markaziy shaharlaridan Persopol, Suza va imperiyaning boshqa yirik shaharlariga olib boruvchi aloqa-savdo yo'llari mil. avv. VI-IV asrlarda mintaqaning iqtisodiy-madaniy va ijtimoiy-siyosiy hayoti-

da katta o'rin tutgan. Bu davrdagi Baqtra shahridan Murg'ob vodiysi va janubiy Turkmaniston orqali Ahamoniy davlatining savdo shaharlariga olib boruvchi aloqa-savdo yo'lining ahamiyati ayniqsa katta ahamiyatga ega edi. Baqtra – Marv – Nisa – Ekbatan – Persopol – Suza yo'nalishidagi markaziy aloqa yo'liga mintaqada shimoldan, Qadimgi Sug'd shaharlaridan (Maroganda, Nautaka, Ksenippa, Buxoro, Poykent va boshqalar) hamda Xorazm vodiisidan keluvchi yo'llar Murg'ob vodiisining markaziy shahri bo'lgan Marvda qo'shilgan.

Bu davrda O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy hududlari Oltoy va Sharqiy Turkiston yerlari orqali Xitoy bilan aloqalar o'rnatganligi ehtimoli bor. Ma'lumki, yaqin vaqtlargacha Xitoyda ipakchilikning paydo bo'lishi va ipak savdosining boshlanishini mil. avv. I ming yillik o'rtalariga olib kelib bog'lovchi ilmiy qarashlar hukmron edi. Lekin so'nggi yillarda xitoylik arxeologlar Tayxu ko'li bo'yidagi Chmetszyan viloyatida olib borgan tadqiqotlari natijasida bundan to'rt ming yillar oldingi davrga oid ipak buyumlarini topishga erishdilar. Eng so'nggi arxeologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, mil. avv. V-IV asrlardan boshlab Xitoy ipak buyumlari G'arbga ham olib chiqila boshlaydi. Ayrinm tadqiqotchilar Hindistonda ipakchilik mustaqil ravishda paydo bo'lganligi ehtimolini ham qayd etishgan bo'lsa-da, mil. avv. I ming yillik o'rtalarida Xitoy ipagi Hindistonga ham kirib boradi.

O'zbekiston janubidagi bronza davriga oid Sopolitepa yodgorligidan, Shimoliy Baqtriya davriga Xolchayon yodgorligidan, qadimgi Termiz va boshqa hududlardan ham ipak buyumlar topilgan. Bu ma'lumotlardan Xitoyning O'rta Osiyo bilan aloqalari Buyuk ipak yo'li faoliyati boshlanishidan ancha ilgari shakllana boshlanganligi haqida xulosa qilish mumkin.

O'rta Osiyoning bu davrdagi aloqalari tizimida Sharqiy Turkiston va Xitoy hududi bilan bo'lgan iqtisodiy munosabatlar ham o'ziga xos o'rin tutgan. Chust makonidan neftidan ishlangan buyumning topilishi Farg'ona vodiisining Sharqiy Turkiston bilan aloqalari mil. avv. I ming yillik boshlaridayoq yo'liga qo'yilganidan dalolatdir. Parfiya va Rim saltanatiga ipak yetkazib beruvchi Serlar haqidagi ma'lumotlar ham Baqtriya davridan Pomir tog'larini orqali Sharqiy Turkistonga (Tarim daryosi havzasiga) olib chiquvchi yo'llar faoliyatidan dalolat beradi. Yunon manbalarida serlar yurtidan Baqtriya va Hind okeani portlariga olib chiquvchi aloqa yo'li haqida ma'lumotlar mavjud.

Tarixiy tadqiqotlar I ming yillik o'rtalaridayoq Badaxshondan Pomir tog' dovonlari orqali Xitoyga olib boruvchi yo'llar o'zlashtirilib,

Xitoyga ham Badaxshon lojuvardi etkazib berilganligini ko'rsatmoqda. Shunga asoslanib, o'rta asr yozma manbalarida keng ta'riflangan Badaxshon yo'lining bu yo'nalishi (Badaxshondan Pomir tog' dovoni va Qashqar orqali Xitoyga olib boruvchi savdo yo'lini) shakllanishini yuqorida keltirilgan sana bilan belgilashimiz mumkin. Faqat qisqa yoz mavsumida izchil faoliyat yuritgan bu tog' yo'ldan, odatda, kichik savdo karvonlari, elchilik missiyasi a'zolari, sayyohlar, budda rohiblari va boshqalar foydalanishgan. Mil. avv. I ming yillikning ikkinchi yarmi, ayniqsa, so'nggi asrlaridan boshlab O'rta Osiyoning Xitoy bilan doimiy aloqalari yo'lga qo'yildi. Natijada Xitoy hududidan boshlanib, Rim imperiyasi va G'arbiy Osiyo mamlakatlariga olib borgan ulkan savdo magistrali bo'ylab amalga oshiriluvchi xalqaro iqtisodiy-madaniy aloqalarda mintaqa shaharlari faol ishtirok eta boshladilar.

Shu tariqa mil. avv. I ming yillikda O'rta Osiyoning tashqi iqtisodiy aloqalarida Eron va Mesopotamiya, Hindiston, Oltay hududlari bilan bo'lgan munosabatlar yetakchi o'rinda chiqdi. Bu jarayon Buyuk Ipak yo'li shakllanganidan keyin yanada rivojlandi.

15.2. Buyuk ipak yo'li: shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, mil. avv. III asrning oxiri-II asrlarda xalqaro ahamiyatga va aniq yo'nalishga ega bo'lgan savdo-tranzit yo'li shakllana boshlaydi. Bu yo'l XIX asrning ikkinchi yarmida (1877) nemis olimi Ferdinand Paul Vilgelim Rixtqofen tomonidan dastlabki marta «Ipak yo'li» degan nom oldi va keyinchalik butun dunyo tadqiqotchilari tomonidan «Buyuk Ipak yo'li» deb e'tirof etildi.

Buyuk Ipak yo'lining qisqacha tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, Xan imperiyasining U-di hukmronligi davrida (mil. avv. 140-86) mamlakatning g'arbiy hududlariga bo'lgan qiziqish kuchayadi. Xitoyliklar bu hududlarda o'sha davrda ancha xavfli bo'lgan harbiy kuchlar – xunlar bilan to'qnashadilar. Xunlarga qarshi kurashda ittifoqchilar topish va ular bilan harbiy ittifoq tuzish maqsadida imperator U-di mil. avv. 138-yilda diplomat, sayohatchi va savdogar Chjan Syanni O'rta Osiyoga jo'natadi. Chjan Syan bir necha yil xunlar qo'lida asirlikda bo'ladi va mil. avv. 128-126-yillarda Farg'ona (Davan) ga keladi. Davan hukmdorlari bilan harbiy ittifoq tuzishda muvaffaqiyatsizlikka uchragan Chjan Syan ko'p qiyinchiliklardan so'ng yurtiga yetib keladi. Chjan Syan missiyasi Xitoy uchun G'arbiy o'lkalarga chiqishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Mil. avv. 111-105-yillarda imperator U-di Parfiya (Xitoy manbalarida Ansi deb eslatiladi) podsholariga, Qang' hukmdorlariga, keyinroq

esa Baqtriya yerlariga (Kushonlar) o'z elchilarini jo'natib, ular bilan diplomatik-savdo aloqalarini o'rnatadi. Shu tariqa mil. avv. II-I asrlarda Sharq bilan G'arbiy bog'lovchi Buyuk Ipak yo'lga asos solinadi. O'z davrida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan bu yo'lining dastlabki tarmog'i Xitoydagi Sian shahridan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O'rta yer dengizigacha cho'zilgan.

Chjan-Szyanning sayohat yo'nalishi Buyuk Ipak yo'li shakllanishiga asos bo'ladi. Buyuk Ipak yo'lining dastlab quyidagi ikkita – Janubiy va Shimoliy yo'nalishi bo'lgan bo'lsa, milodiy era boshlariga kelib boshqa yo'nalishlari ham o'zlashtiriladi.

Janubiy tarmog'i (Nandao) Yuyminguan (Yanguan) – Shanshan (Pshamshan) – Lobnor ko'li (Tuzliko'li) – Kunlun (Janubiy tog'ning shimoliy tizmalari – Shag' (Yorkent) – Vaxon yo'lagi – Badaxshon o'lkasi. Bu yerda yo'l ikki tarmogga bo'linib: Katta yuejlar yurti (Baqtriya) va Ansi (Parfiya)ga hamda Hindistonga olib borgan.

Buyuk ipak yo'lining markaziy tarmog'i O'zgan orqali O'shga o'tib, Quva-Marg'ilon-Qo'qon orqali Xo'jand, Samarqand, Buxoroga o'tgan. Buxoroga kelgan markaziy tarmog'i ikkita bo'lingan. Bu tarmoqning janubiy yo'nalishi Buxoro-Qarshi-G'uzor-Kesh-Termiz orqali Balxga o'tgan va Hindikush tog' dovonlari orqali Hindistonga o'tib ketgan. Ikkinchi yo'nalish Buxorodan Marv va Nishopur orqali o'tgan. Bu yerdan yo'l Tehron-Qazvin-Hamdon-Bog'dod-Palмира yo'nalishi bo'ylab O'rta yer dengizi bo'yidagi Tir shahrigacha cho'zilgan.

Shimoliy tarmog'i (Beydao) G'arbiy Chesh hokimi qarorgohidan boshlanib «Shimoliy tog'» – Tyanshaning sharqiy tizmalari yonbag'irlari bo'ylab Qashqardaryo oqimi yo'nalishida Qashg'arga, Tyanshan tog'idagi dovoni orqali Davan (Farg'ona)ga, keyin Qang'ga, Yansay va Ansiga (Yansiga) olib kelgan. Ipak yo'lining asosiy karvon yo'llaridan tashqari ichki savdo yo'llari ham mavjud edi.

Mil. avv. I ming yillikning oxiri-milodiy I ming yillikning boshlariga kelib Tinch okeanidan Atlantika okeaniga qadar cho'zilgan ulkan geografik hudud madaniyati yuksak rivojlangan sivilizatsiyalarning yagona tizimiga birlashadi. Bu hududda joylashgan davlatlar Xitoydagi Xan saltanati, Kushon podsholigi, Qang' davlati, Parfiya davlati, Rim saltanati chegaralari bir-biriga tutash edi. Ushbu zabardast saltanatlarning sivilizatsiyalar markazlari insoniyat tarixidan birinchi bo'lib «Buyuk Ipak yo'li» deb nomlanuvchi bir yo'l bilan bog'landilar. Umumiy uzunligi 12 ming km bo'lib, Xitoydan O'rta yer dengizining shimoliy qirg'oqlariga qadar cho'zilgan bu yo'l orqali ko'pgina xalqlar va elatlar

turli tomonlarni munosabatlarni o'rnatdilar. Podsholarning o'zaro elchilarni yuborishlari, bir-birlariga har xil sovg'alarni o'z ichiga olgan aylandi. Sharq bilan G'arb madaniyatining bir-biriga ta'siri kuchaydi. O'sha davrdagi ko'plab madaniy o'xshashliklar ham shu tufayli yuzaga keldi.

Agar geografik xaritaga e'tibor beradigan bo'lsak, O'rta Osiyoni qadimgi sivilizatsiyalar o'zaro aloqalar tizimining markazida joylashganligini kuzatishimiz mumkin. Aynan mana shu geografik joylashuv tufayli O'rta Osiyoda muhim etnik jarayonlar (hind-yevropa, hind-eroniy, turklarning ko'chishi) bo'lib o'tishiga, madaniyatlarining o'zaro ta'sir doirasi faollashuviga keng imkoniyatlar yaratildi. Buyuk Ipak yo'li bo'ylab keng miqyosdagi savdo-sotiq jarayonlari bo'lib o'tdi, diplomatik shartnomalar hamda harbiy ittifoqlar tuzildi. Osiyoning ichkarisiga va Uzoq Sharqqa harfiy yozuv va dunyo dinlarining (buddavilyik, xristianlik, zardushtiylik, moniy, islom) yoyilishida O'rta Osiyo xalqlari ulkan hissa qo'shildilar. Buyuk Ipak yo'li faqat karvon yo'li bo'libgina qolmasdan, Yevroosiyo xalqlari sivilizatsiyasi tarixida o'chmas iz qoldirgan, uning har tomonlarni taraqqiy etishida ulkan omil bo'lib xizmat qilgan jarayondir.

Aloqa-savdo yo'llari tizimi rivojida ulov va transport (asosan, turli aravalar) vositalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etdi. Ot, tuya, eshak va boshqa hayvonlardan ulov vositalari sifatida foydalanish eneolit va bronza davridan boshlangan. Ulov vositalaridan tuya, ot, eshak va boshqa hayvonlardan ilk ulov vositalari sifatida foydalanishning boshlanishi turli hududlar o'rtasidagi o'zaro mahsulot almashuvi va iqtisodiy munosabatlarni rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. G'ildirakning kashf etilishi esa yirik uy hayvonlarining tortish kuchi bilan harakatga keltiriladigan ilk transport vositasi – aravalarining paydo bo'lishiga olib keldi. Aloqa yo'llari tizimining muhim bo'g'inini tashkil etgan bu jarayonlar umumiy iqtisodiy-madaniy yuksalish, mintaqaviy sivilizatsiyasi taraqqiyoti bilan bog'liq holda paydo bo'ldi va rivojlandi. Qadimgi yo'llar tarmoqlari rivojida ulov va g'ildirakli transport vositalaridan foydalanish katta o'rin tutib, ular eneolit-bronza davridan to zamonaviy yo'llar va transport vositalari paydo bo'lguncha ichki va tashqi iqtisodiy-madaniy aloqalarda asosiy o'rin tutib keldi.

Buyuk Ipak yo'li orqali olib borilgan keng ko'lami iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar karvon yo'llari infratuzilmalari paydo bo'lishi va bosqichma-bosqich kengayib borishiga olib keldi. Ma'lumki, savdo yo'llari tizimining muhim bo'g'inini yo'lbo'yi inshootlari tashkil etadi.

O'rta Osiyoda yo'lbo'yi inshootlarini barpo etish qadimgi aloqa-savdo yo'llari rivojiga mos ravishda paydo bo'lgan va rivojlanib borgan. Aloqa-kommunikatsiya tizimining asosiy bo'g'inlaridan bo'lgan karvonsaroylar, rabotlar, sardobalar so'nggi bronza – ilk temir davridan boshlab nafqat savdo karvonlari, shu bilan birga yo'llovchilar, sayyohlar, harbiy qo'shinlar, elchilik missiyalari a'zolari va boshqalar uchun uzoq va mashaqqatli safarda hordiq olinadigan, kerakli oziq-ovqat, ulov vositalari uchun yemish mavjud bo'lgan makonlar sifatida ham faoliyat yuritganlar. Yo'lbo'yi inshootlari karvon yo'llarida xavfsizlikni ta'minlashda ham o'ziga xos o'rin tutgan.

O'rta Osiyoning karvon yo'llarida o'z davrining barcha talablariga javob bera oladigan keng tarmoqli xizmat ko'rsatish tizimi ham ancha mukammal yo'lga qo'yilgan edi. Yo'lbo'yi inshootlari va savdo markazlarida savdo karvonlariga, sayyohlarga va yo'llovchilarga yuqori sifatli xizmat ko'rsatish tizimi ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan. Tilmoqchilar, yo'lbo'lovchilar, qo'riqchilar, tabiblar, o'z ulov vositalari bilan karvonlarga xizmat qiluvchi kirakashlar faoliyati hamda ichki va tashqi savdo aloqalaridan manfaatdor bo'lgan markaziy va mahalliy hukumat tomonidan yo'llarni ta'mirlash, xavfsizlikni ta'minlashga katta e'tibor berilgan savdo-sotiq va karvon yo'llari tizimiga xos xususiyat edi.

Karvon yo'llarida xizmat ko'rsatish tizimining samarali faoliyatida mintaqada siyosiy barqarorlikning mavjudligi, markaziy va mahalliy hukumatning bu sohaga bo'lgan e'tibori hamda boshqa ko'plab omillar o'ziga xos ahamiyat kasb etgan. Savdo yo'llarida xizmat ko'rsatish tizimi faoliyati darajasi jamiyadagi iqtisodiy-madaniy taraqqiyot ko'rsatkichlariga mos kelib, bu soha rivoji umuman sivilizatsiya taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqlikda bo'lgani haqida xulosa chiqarish mumkin.

O'rta Osiyoda xalqaro yo'llar rivojiga mos ravishda urbanizatsiya jarayoni bosqichma-bosqich rivojlanib bordi. Savdo yo'llari bo'ylab ko'plab shaharlar paydo bo'lib, ular ichki va tashqi iqtisodiy-madaniy aloqalarda faol ishtirok etganlar. Shaharlarning iqtisodiy markazlar sifatidagi funksiyalari savdo karvonlariga xizmat ko'rsatishga ixtisoslashgan infratuzilmalar shakllanganligida ham ko'rinadi.

Qadimgi yo'llar turli tarixiy davrlarda tegishli ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sabablar, tabiiy-geografik omillar bois o'z yo'nalishlarini o'zgartirib turgan. Ba'zi bir yo'nalishlardan foydalanish uzoq muddatga yoki butunlay to'xtab qolgan bo'lsa, ayrim aloqa yo'llari

kichik bir o'zgarishlar bilan o'z yo'nalishini, ahamiyatini saqlab qolgan. Yangi yo'llarning bo'yida shaharlar, mustahkam qal'alar va qishloqlar paydo bo'lib, savdo yo'llarida xizmat ko'rsatish tizimi (yo'lbo'yi inshootlarining qurilishi, yo'llovchilarga va ulov-transport vositalariga xizmat qiladigan maxsus kishilar guruhlarining paydo bo'lishi va boshqalar) shakllanib, bosqichma-bosqich rivojlanib, o'z ahamiyatini yo'qotgan tarmoqlarda esa bunga teskari jarayonlar yuz bergan.

Dehqonchilik va chorvachilik xo'jaliklarida yetishtiriladigan mahsulotlar, sifatli hunarmandchilik buyumlari, nodir metallar va qimmatbaho toshlar, turli xomashyolar ichki va tashqi iqtisodiy-savdo aloqalarida asosiy o'rin tutgan. O'rta Osiyoda yetishtirilgan qishloq xo'jalik va hunarmandchilik mahsulotlari ichki ehtiyojni to'liq ta'minlab, katta miqdorda qo'shni mamlakatlarga ham sotilardi. Chetdan esa ipak va boshqa nafig matolar, chinni buyumlar, turli-tu'han hunarmandchilik mahsulotlari, metall, metall buyumlar va boshqalar olib kelingan. Savdo aloqalarida mahsulot ayriboshlash va naqd pulga savdo qilish, chek tizimi orqali olib borilgan xalqaro savdo rivoj topgan.

O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan sulolalar ichki va tashqi savdo rivojining kafolati bo'lib maydonga chiqqan. Buni savdo-sotiqni rivojlantirishga qaratilgan tadbirlar – yo'llarni, yo'lbo'yi inshootlarini va ixtisoslashgan bozorlarni qurish va ta'mirlash, savdo karvonlarining xavfsizligini ta'minlash xizmatini yo'lga qo'yish, ichki va tashqi savdo bilan shug'ullanuvchi ijtimoiy tabaqalarga, shu jumladan xorijlik savdogarlarga imtiyozlar berish, savdo aloqalarini o'rnatish bo'yicha xalqaro bitimlar tuzish va boshqalar misolida ko'raniz.

Karvon yo'llari qadimgi davr va o'rta asrlar davomida nafakat savdo-iqtisodiy aloqalar amalga oshiriladigan, shu bilan birga, keng ko'lamdagi madaniy mulogot yuzaga keladigan, ilm-fan va texnologik yangiliklar tarqaladigan, diniy-falsafiy ta'limotlar o'zaro ta'sirga kirishadigan mulogot yo'li sifatida ham katta ahamiyatga ega bo'lib keldi. Shu sababli karvon yo'llari nafaqat iqtisod, balki madaniy hayot rivojida ham muhim o'rin tutadi.

Buyuk Ipak yo'lining mintaqamiz orqali o'tgan yo'nalishlari faoliyatida suv yo'llari ham o'ziga xos o'rin tutgan. Dengiz va okeanlardan uzoqda joylashgan O'rta Osiyoda qadimdan suv yo'llari ham katta ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Mintaqadagi suv yo'llaridan foydalanish ko'p ming yillik yillik tarixga ega. Amudaryo va Sirdaryo hamda ularning irmoqlari oqimi bo'ylab o'tgan suv yo'llari

ichki kommunikatsiya tizimining muhim tarmoqlarini tashkil etib, iqtisodiy-madaniy aloqalarda katta o'rin tutgan.

O'rta Osiyoning aloqa-savdo yo'llari ichida o'ziga xos o'rin tutadigan suv yo'llaridan foydalanish rivoji suvda harakatlanishga ixtisoslashgan ulov-transport vositalari – qayiqlar va kemalar faoliyati bilan chambarchas bog'liq edi. Amudaryo va Sirdaryo suv yo'li hamda Orol va Kaspiy dengizi bo'yidagi aholi manzilgohlari, bandargohlar mintaqada kemachilik shakllanishida, ushbu daryolar va ularning irmoqlari havzasida suv yo'llari bilan bog'liq infratuzilmalar paydo bo'lishida asosiy o'rin tutib kelgan.

O'tgan tarixiy davrlar davomida mintaqadagi yirik daryolar orqali kemachilik va u bilan bog'liq kasb-hunarlar (kema va qayiq yasash, ta'mirlash, ijaraga berish, yuklarni va yo'llovchilarni tegishli manzilga olib borish va boshqa xizmatlar) mavjud bo'lgan. Bu daryolar qirg'oqlarida kechuylarni nazorat qiladigan, boi soliqlari undiriladigan va kemalar to'xtashi uchun xizmat qilgan shaharlar va qal'alar paydo bo'lib, ularda suv yo'llari bilan bog'liq tegishli infratuzilmalar rivojlanib kelgan.

Agar geografik xaritaga e'tibor beradigan bo'lsak, O'rta Osiyoni qadimgi sivilizatsiyalar o'zaro aloqalar tizimining markazida joylashganligini kuzatish mumkin. Aynan mana shu geografik joylashuv tufayli O'rta Osiyoda muhim etnik jarayonlar (hind-Yevropa, hind-eroniy, turklarning ko'chishi) bo'lib o'tishiga, madaniyatlarning o'zaro ta'sir doirasi faollashuviga keng imkoniyatlar yaratildi. Buyuk Ipak yo'li bo'ylab keng miqyosdagi savdo-sotiq jarayonlari bo'lib o'tdi, diplomatik shartnomalar hamda harbiy ittifoqlar tuzildi. Osiyoning ichkarisi va Uzoq Sharqqa harfiy yozuv va dunyo dinlarining (buddaviylik, xristianlik, zardushtiylik, moniy, islom) yoyilishida O'rta Osiyo xalqlari ulkan hissa qo'shdilar. Buyuk Ipak yo'li faqat karvon yo'li bo'libgina qolmasdan, Yevroosiyo xalqlari sivilizatsiyasi tarixida o'chmas iz qoldirgan, uning har tomonlarna taraqqiy etishida ulkan omil bo'lib xizmat qilgan jarayondir.

Shu tariqa, Xitoydan to O'rtayer dengizi qirg'oqlarigacha yetib borgan, ramziy ravishda «Buyuk Ipak yo'li» nomi bilan atalgan bu xalqaro tranzit kommunikatsiya yo'li O'rta Osiyoning tashqi iqtisodiy-madaniy aloqalari tarixida, aloqa-savdo yo'llari tizimi rivojida alohida muhim bosqichni tashkil etadi. Buyuk Ipak yo'lining asosiy yo'nalishlari O'zbekiston hududlaridan o'tib, qadimgi davr va o'rta asrlardagi ichki va tashqi iqtisodiy-madaniy aloqalar rivojida, sivilizatsiyalararo mu-

loqotda katta o'rin tutib kelgan. Mintaqaning iqtisodiy-madaniy aloqalari rivojida katta o'rin tutgan bu aloqa-savdo yo'llari davrlar o'tishi bilan kengayib, uning yangi-yangi tarmoqlari paydo bo'lgan. Tashqi aloqalar o'z navbatida ichki yo'llar tarmoqlarining kengayishiga va tegishli xizmat ko'rsatish tizimi rivojiga olib keldi. Bu jarayonlar keyingi tarixiy davrlarda ham kengayib bordi.

1.5.3. O'rta asrlar davri savdo-iqtisodiy yo'llari

Ilk o'rta asrlar (V-VIII asrlar) O'rta Osiyoning aloqa yo'llari tizimi rivojida muhim bosqich bo'lib, ichki aloqa yo'llari bilan bir qatorda tashqi aloqalar geografiyasi jadal kengayib bordi. Xususan, Turk xoqonligining Vizantiya bilan aloqalari asosida Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'i bo'ylab iqtisodiy-madaniy hamda elchilik munosabatlari rivojlanib bordi.

Ilk o'rta asrlardagi savdo yo'llari ichida Samarqanddan Naxshab va Kesh shaharlari orqali Amudaryoning o'rta ogimidagi kechuvarlarga, Hisor tog' dovonlari va Temir Darvoza orqali Toharistonga o'tgan yo'nalish katta ahamiyatga ega bo'lgan. Sug'diyonadan Toharistonga o'tuvchi yo'llar xitoylik sayyoh, budda rohibi Syuan Szyan kundaligida ham aks etib, unda Chag'oniyon (Budrach yodgorligi) va Termiz shaharlari Surxon vohasining yirik savdo markazlari sifatida qayd etiladi.

Bu davrda, ayniqsa, Samarqand – Buxoro yo'nalishining ahamiyati ancha oshdi. Buxoro Xitoy manbalarida An nomi bilan qayd etilib, Sharqiy Turkiston va Yetisuvdagi xoqon qarorgohini Poykent, Amul va Marv orqali Eron bilan bog'lovchi yo'lining muhim bo'g'inini tashkil etgan. Turk xoqonining sug'd savdogari Mani'ax boshchiligida elchilari ham bu yo'nalishda Eronga borishgan.

Tohariston va Sug'ddan Xorazm vohasi shaharlari orqali Kaspiybo'yiga, Ustyurtdan quyi Volgabo'yiga o'tuvchi karvon yo'li katta ahamiyatga ega bo'lgan. Shimoliy Kavkazdagi makonlarda O'rta Osiyodan keltirilgan hunarmandchilik mahsulotlari, tangalar va boshqa topilmalar uchrashtirish mintaqaning Vizantiya va Hazar xoqonligi bilan aloqalaridan dalolat beradi.

Sug'd va Xorazmning Farg'ona vodiysi va shimoliy dasht hududlari bilan savdo aloqalari rivojida Ustrushona va Choch vohasi o'ziga xos ahamiyatga ega edi. Farg'ona vodiysidagi shaharlar esa O'rta Osiyo – Xitoy munosabatlarida muhim o'rin tutgan. O'zgidan Yassi dovoni orqali Norin daryosi vodiysi, Axsikentdan Qorako'l dovoni orqali Chu

daryosi vodiysi bilan bog'lovchi yo'nalishlarni ta'kidlab o'tish kerak. Turk xoqonligi davrida Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'i orqali Sharqiy Turkistondan Yetisuvga va Farg'ona vodiysiga o'tgan yo'nalishlarning ahamiyati oshdi.

Shu tariqa ilk o'rta asrlarni xalqaro madaniy va iqtisodiy munosabatlar, ichki va tashqi savdo bilan shug'ullanuvchi savdogarlar va yirik savdo uyushmalari faoliyati yuksak rivojlangan davr sifatida ta'riflash mumkin.

Mil. avv. IX-XIII asr boshlarida O'rta Osiyoning xalqaro savdo munosabatlari rivojlangan davr sifatida ahamiyatga ega. Mintaqaning Eron shaharlari va Bog'dod bilan savdo aloqalarida Marv shahri katta o'rin tutgan. Manbalarda Bog'doddan Nishopur, Saraxs, Marv, Amul kechuvi orqali Buxoroga keluvchi karvon yo'li haqida ma'lumot mavjud. Marv-Amul yo'lida bir necha rabotlar va quduqlar, shuningdek, kechasi karvonlar adashmasligi uchun olov yoqib signal beruvchi minoralar bo'lgan.

Qashqadaryo vohasidagi savdo yo'llari Buxoro va Samarqandni Balx va Xurosonning boshqa shaharlari bilan bog'lovchi tranzit yo'llar, Chog'oniyon, Xuttalon orqali o'tgan karvon yo'llari yo'nalishlari, Termizdan Balx va Badaxshonga, Marv va Murg'ob vohasiga hamda Hindukush dovonlari orqali Kobuldaryo havzasiga o'tuvchi yo'llar Buyuk Ipak yo'lining bu davrdagi asosiy yo'nalishlaridan bo'lgan.

O'rta Osiyoning ichki va tashqi iqtisodiy-savdo aloqalarida Farg'ona vodiysi orqali o'tuvchi yo'llar katta ahamiyatga ega edi. Vodiydagi muhim ahamiyatga ega Xo'jand – Axsikent yo'li Konibodom, Xavakand (Qo'qon) va Bob (Fop) orqali o'tgan. Xo'janddan O'shga Konibodom, So'x, Rishon, Zandarmish va Quba (Quva) orqali kelingan. O'sh va O'zgidan yassi dovoni orqali Yetisuvdagi Otbosh shahriga boruvchi yo'l boshlangan. Bu yo'nalishlar Farg'ona vodiysining aloqalari tizimida muhim ahamiyatga ega edi.

Eron va Xurosondan Xitoyga o'tuvchi tranzit savdo yo'lining asosiy yo'nalishi Samarqand, Shosh vohasi, Farg'ona vodiysi orqali o'tgan. Manbalarga ko'ra, Amudaryodagi Farob kechuvidan Buxoro, Samarqand va Xo'jand orqali O'zgidan shahriga olib boruvchi yo'nalish muhim ahamiyatga ega bo'lib, uni karvonlar 23 kunda bosib o'tgan. Bu yo'lining birinchi muhim qismi Buxoro – Samarqand yo'nalishi hisoblangan. Samarqanddan Farg'ona va Shoshga Dizak (Jizzax) va Zamin orqali o'tilgan. Samarqanddan Xo'jandga o'tuvchi yo'lni karvon-

lar 8 kunda bosib o'tishgan. X-XII asrlarda Buxorodan Nurota orgali Shosh va O'trorga olib borgan yo'llardan ham izchil foydalanilgan.

Mintaqa janubiy hududlarining Yettisuv va Sharqiy Turkiston bilan iqtisodiy aloqalarida Toshkent vohasi (Shosh va Illoq) shaharlari muhim o'rin tutardi. Arab geograflari Shoshdagi 27 ta, Illoqdagi 14 ta shahar nomini keltirib o'tadilar.

Sirdaryoning quyi oqimidagi shaharlar Movarounnahr va Xorazmning shimolidagi chorvador qabilalar bilan aloqalarda katta o'rin tutgan. Binkatdan Isfijob, Toroz, Qulan, Aspara, Chu vodiysidagi Suyab shahri orgali Issiqko'lining janubi-sharqida joylashgan yuqori Barskan-ga kelingan. Bu yerda O'zgandan Otbosh orgali keluvchi janubiy yo'l birlashgan va Santosh dovoni orgali Sharqiy Turkistonga olib chiqqan. Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan jand shahri esa Xorazmdan Farobga o'tishda muhim manzil hisoblangan.

Mil. avv. IX-XIII asr boshlarida karvon yo'llari tizimi yuksak taraqqiyotga erishdi. Bu davrda mintaqaning ichki aloqa-savdo yo'llari barcha yirik shaharlar va qishloqlarni, foydali qazilmalar-ga boy konlarni va bepoyon yaylovlarni qamrab olgan bo'lib, tog' dovonlari, daryo kechuvi, dasht va cho'llar hududlari orgali o'tgan. Karvon yo'llari keng tarmoqli xizmat ko'rsatish yo'lga qo'yil-gan tizim sifatida faoliyat ko'rsatdi. Xalqaro ahamiyatga ega savdo yo'llari Movarounnahrning deyarli barcha shaharlari va viloyatla-rini kesib o'tgan bo'lib, ushbu shaharlar aholisi turli yo'nalishlar bo'ylab o'zaro savdo-iqtisodiy, madaniy aloqalar olib borgan. Mazkur yo'llarning ayrimlari, o'z navbatida, Buyuk Ipak yo'lining tran-zit – kommunikatsiya tarmoqlari sifatida ham katta ahamiyatga ega edi.

O'rta asrlarda O'rta yer dengizi qirg'oqlaridan boshlanib Xalifa-lik markazi Bog'dod orgali Eron, Movarounnahr, Sharqiy Turkiston va Xitoyga, Movarounnahr Xorazm orgali Volga bo'yiga – Hazar va Bulg'or podshohlari, Sharqiy Yevropa mamlakatlariga olib bo-ruvchi karvon yo'llaridan izchil foydalanildi. O'rta Osiyo hududini Hindiston, Xitoy, Eron, Kavkaz, Qora dengiz bo'yari mamlakatlari bi-lan bog'lovchi qadimdan mavjud bo'lgan tranzit yo'llar Movarounnahr shaharlari rivojiga, savdo-sotiq, hunarmandchilik taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mo'g'ullar istilosi tufayli Buyuk Ipak yo'li bo'ylab olib borilgan madaniy va iqtisodiy aloqalar inqirozga uchrab, faqatgina XIII asr-ning 60-70-yillaridan boshlab shaharlar tiklanib, hunarmandchilik

va savdo-sotiq ishlari yo'lga qo'yila boshladi. Aloqa-savdo yo'llari faoliyati markaziy hokimiyat nazoratida bo'lib, bir kunlik yo'l maso-fasida maxsus bekalar – yomlar barpo etildi. Savdo yo'llari bo'ylab harakatlanayotgan elchilik missiyalari, davlat xizmatchilari va pochta xizmatlari uchun zarur xarajatlarni qoplash karvon yo'llari bo'yida joylashgan shahar va qishloqlar aholisi zimmasiga yuklan-gan edi.

Yevropa mamlakatlari hukmdorlari tomonidan mo'g'ullar saltana-ti poytaxti Qoraqurum va Pekinga jo'natilgan Yevropa mamlakatlari elchilik missiyalari yo'nalishlari bu davrdagi savdo yo'llarini o'rga-nishga imkon beradi. Elchilar Qora dengiz orgali Saroy Berkaga, bu yerdan Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'i bo'ylab shimolga – Orol dengizining shimolidagi dashtlar, Yettisuv va Sharqiy Turkiston orgali Qoraqurumga yetib borgan.

Marko Poloning «Dunyoning ajoyibotlari haqida kitob» asarida Buyuk Ipak yo'lining yo'nalishlari haqida muhim ma'lumotlar kel-tiriladi. Bu kitobda Marko Poloning otasi (Nikolo Polo) va amakisi (Meffi Polo)ning 1254-1269-yillardagi hamda Marko Poloning ular bilan 1271-1295-yillardagi Xitoyga sayohatlari tafsilotlari aks et-gan.

XIII asrda Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'ining ahamiyati oshdi. O'rta Osiyoning karvon yo'llari haqida marokashlik sayyoh Ibn Battuta ham muhim ma'lumotlar qoldirgan. Manbalarda Sirdaryoning quyi oqimidagi Yangikentdan Zarnuq orgali Nurotaga olib kelgan va «Xon yo'li» nomi bilan atalgan yo'nalish ham eslatiladi.

Chingizxon istilosi O'rta Osiyoning iqtisodiy aloqalari va savdo yo'llari faoliyati tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Asosiy savdo va hunar-mandchilik markazlarining vayron etilishi, sug'orish inshootlari izdan chiqarilishi ichki va tashqi bozor uchun mahsulot ishlab chiqarish tizimini inqirozini keltirib chiqardi. Natijada uzoq yillar Buyuk Ipak yo'li bo'ylab iqtisodiy-madaniy aloqalar to'xtab qoldi. O'rta Osiyoning kar-von yo'llaridan harbiy-siyosiy maqsadlarda foydalanish keng yo'lga qo'yildi. Bu davrda Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'i faoliyati-ning ahamiyati oshdi. Buni, bir tomondan mintaqaning shaharsozlik madaniyatidan birmuncha chetda bo'lgan shimoliy dasht qismida-gi karvon yo'llari harbiy istilolar davrida kam zarar ko'rgani bilan izohlash mumkin.

Umuman olganda, O'rta Osiyoda mo'g'ullar hukmronligi davrini karvon savdosi inqirozi davri sifatida qayd qilish mumkin.

15.4. Buyuk ipak yo'li va hozirgi zamon

1987-yilda YUNESKO BMTning butunjahon dekadasi doirasida madaniy rivojlanish bo'yicha «Buyuk Ipak yo'li-muloqot yo'li» dasturini qabul qildi. Ushbu dasturda O'rta Osiyo sivilizatsiyasi tarixini har tomonlama va chuqur o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Undan tashqari, bu dasturning asosiy maqsadi – Sharq va G'arb o'rtasidagi madaniy va iqtisodiy aloqalarni yanada chuqurlashtirib, mustahkamlash, bu ulkan mintaqalarda yashayotgan ko'p sonli xalqlarning o'zaro munosabatlari yanada yaxshilashdan iborat edi. 2000-yilga qadar mo'ljallangan ushbu dastur asosida ko'pgina ekspeditsiyalar («Marko Polo izidan», 1987, Istanbul-Pekin; «Dengiz» ekspeditsiyasi, 23.X.90. – 23.II.91, Xivada yakunlangan «Markaziy Osiyo respublikalari bo'ylab», 1991; «Ko'chmanchi madaniyatlar yo'nalishi bo'ylab ekspeditsiya», iyun-avgust, 1992; «Yevropa Ipak yo'li», 1995, Istanbul-Leon) ko'plab ilmiy-amaliy xalqaro anjumanlar (Samarqand, 1990; Turkku, Finlyandiya, 1993; Kipr, 1994; Buxoro, 1996; Boku, 1998) o'tkazildi.

Buyuk Ipak yo'lini o'rganish va qayta tiklashga O'zbekiston rahbariyati ham alohida e'tibor qaratmoqda. Chunonchi, respublikamiz hududlarida uyushtirilgan ekspeditsiyalar natijasida ko'pgina tarixiy-madaniy obidalar o'rganildi. Qadimgi yo'llar va yo'nalishlar aniqlandi, milliy-ma'naviy boyligimiz hamda an'alarimiz o'rganildi. Samarqandda Markaziy Osiyo tadqiqotlari Xalqaro Instituti ochilgan bo'lib, uning asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan biri Buyuk Ipak yo'li va uning bo'ylarida joylashgan shaharlarni o'rganishdir. 1997-yilning mayida O'zbekiston ham o'z hissasini qo'shgan Mashhad-Saraxs, Saraxs-Mashhad temir yo'li ochildi. Bu bilan O'rta Osiyo mamlakatlari Fors qo'ltig'iga, Yevropa xalqlari esa O'rta Osiyoga temir yo'l orqali chiqish imkoniyatiga ega bo'ldilar. 1998-yil Boku shahridagi Buyuk Ipak yo'lini quruqlikda Yevropadan Yaponiyagacha qayta tiklash masalalariga bag'ishlangan xalqaro anjuman bo'lib o'tdi. Yevropa-Kavkaz-Osiyoni bog'laydigan ushbu transport yo'li (TRASEKA) qurilishida O'zbekiston ham ishtirok etmoqda va bu yo'l butun dunyo iqtisodiyotini yuksaltirishga xizmat qilishi shubhasizdir.

Bugungi kunda «Buyuk Ipak yo'li»ning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bu yo'lni tiklash maqsadida O'zbekiston bilan bir qator mamlakatlar o'rtasida ko'plab shartnomalar tuzildi. Buyuk Ipak yo'lini tiklash maqsadida O'zbekiston-Turkiya-Eron davlatlari o'zaro

iqtisodiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy hamkorlikni ta'minlash uchun bir necha yo'l variantlarida ish olib borildi. O'zbekiston Markaziy Osiyodagi temir yo'llardan foydalanib Krasnovodsk va Boku portlaridan Julfa bekati o'tish, undan Fors qo'ltig'iga, so'ngira Turkiya orqali Yevropaga chiqish yo'llari ustida ham ish olib bormoqda. Afg'onistonga an'anaviy savdo yo'llaridan foydalanib Peshovar (Pokiston) orqali Karachi portiga va undan Sharq bozoriga chiqish ustida ham samarali ish olib borilmoqda.

Mustaqilligimizning dastlabki yillarida davlatimiz sa'y-harakati bilan mintaqaviy iqtisodiy hamkorlikdagi davlatlar tomonidan 1996-yilning dekabrda 295 kilometrli Tajan-Saraxs temir yo'li qurilib ishga tushirildi, natijada O'zbekistondan chetga olib chiqiladigan yuklar muddati ikki haftaga qisqardi.

Buyuk Ipak yo'li an'alarini tiklash bilan bog'liq bir qator muammolar ham mavjud. Bular quyidagilar:

1. O'zbekiston Respublikasi qanchalik tabiiy boylarlarga boy, geopolitik jihatdan qulay bo'lmasin, dengiz davlati emas. Hozir xalqaro savdo-sotiqda savdoning 80 foizi dengiz savdosi salmog'iga to'g'ri keladi.

2. Respublikamizning xorij bilan to'g'ridan-to'g'ri hamkorlik qilish imkoniyatlari qiyindir. Chunki qo'shni Afg'onistonda salkam o'ttiz yildan ortiq davom etayotgan urush va uning asoratlari hanuzgacha to'xtagan emas.

Bu muammolarning bartaraf etilishi esa mamlakatimizning rivojlangan davlatlar qatoriga chiqishi uchun keng istiqbollar ochib beradi.

1998-yil may oyida Bryusselda Yevropa Komissiyasi, Markaziy Osiyo hamda Kavkaz orti mamlakatlari, shuningdek, Yevropa Ittifoqi davlatlarining vakillari uchrashuvi bo'lib o'tdi. Uchrashuvdan ko'zda tutilgan maqsad – yangi mustaqil davlatlar – Markaziy Osiyo va Kavkaz orti mamlakatlarning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi imkoniyatlarini ko'rib chiqish edi. Bu masala, avvalo, transport va kommunikatsiya tizimini rivojlantirish bilan bog'liq edi. Xususan, birgina O'zbekiston misolida aytadigan bo'lsak, Yevropaga chiqish uchun faqat Rossiya orqali o'tishga to'g'ri kelar, bu esa bizga juda qimmatga tushardi.

Bryussel uchrashuvida Yevropa va Osiyoni bir-biriga bog'laydigan «Yevropa-Kavkaz-Osiyo» trans yo'lagini barpo etish masalasi ko'rib chiqildi va shu bo'yicha Deklaratsiya qabul qilindi. Aytish mumkinki, ayni shu uchrashuv Buyuk Ipak yo'li an'alarini tiklash borasidagi dastlabki qadam bo'ldi. Yevropa va Osiyoni bog'laydigan TRASEKA yo'li dasturi ishlab chiqildi.

1998-yil 8-sentabrda Boku shahrida xalqaro konferensiya chaqirildi. Unda TRASEKA dasturini amalga oshirish masalalari muhokama etildi. Mazkur anjumanida jahonning 32 mamlakati hamda BMT, Yevropa tiktlanish va taraqqiyot banki, Jahon banki kabi o'ndan ortiq nufuzli xalqaro tashkilotlardan vakillar ishtirok etdilar.

TRASEKA loyihasini amalga oshirish O'zbekistonni Yevropa va Osiyo transport tarmoqlariga tutashitiribgina qolmasdan, uning eksport imkoniyatlarini oshirdi, loyihada ishtirok etuvchi mamlakatlar bilan savdo aloqalarini yanada kengayitirdi. Dastlabki yillar ma'lumotlariga e'tibor qaratadigan bo'lsa, 1996-yil Transkavkaz yo'larmotlariga bo'yicha O'zbekistonga keltirilgan va olib chiqib ketilgan mahsulot hajmi salkam 140 ming tonnani tashkil etgan bo'lsa, 1997-yil bu ko'rsatkich 285 ming tonnaga yetdi. 1998-yilning sakkiz oy ichida esa tashilgan yuk hajmi 240 ming tonnadan ziyod bo'ldi.

Hozirga qadar jahonning 50 ta mamlakat TRASEKA yo'lari orqali o'z yuklarini manzillariga yetkazmoqda. Mazkur loyihaga qo'shilishni istovchi mamlakatlar soni ham tobora oshib boryapti. O'zbekiston bugun TRASEKA dasturi bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarda faol ishtirok etish bilan cheklanib qolmay, transport kommunikatsiyasi imkoniyatlarini kengaytirish borasida boshqa loyihalarni ham amalga oshirmoqda. O'zbekiston qo'shni Qirg'iziston hamda Xitoy bilan Toshkent-Andijon-O'sh-Irkeshom yo'lini qurish va ta'mirlash bo'yicha yaqindan hamkorlik qilayotir. Buyuk Ipak yo'lining bir qismi hisoblanmish bu yo'nalish Yevropa mamlakatlari janubiy Sharqiy Osiyo davlatlari va Tinch okeani bilan bog'laydi.

Boku anjumanida Yevropa-Kavkaz-Osiyo trans yo'lagini rivojlantirish bo'yicha xalqaro transport to'g'risidagi ko'p tomonlama bitim imzolandi. Mazkur hujjat xalqaro yuk va yo'llovchi tashishni rivojlantirish va boshqarish, transport sohasidagi huquqiy mezonlarni o'zaro muvofiqlashtirishni ko'zda tutadi. Shuningdek, anjumanida Boku Deklaratsiyasi hamda Buyuk Ipak yo'lini tiklashga bag'ishlangan xalqaro konferensiya bo'yicha yakuniy Komynunike ham qabul qilindi. TRASEKA loyihasiga a'zo davlatlar hududlarida o'zaro yo'llovchi va tovarlarni barcha turdagi transport vositalarida erkin aylanishi, yuklarning xavfsizligi va saqlanishi, transport sohasida bojxona ishlari hamda huquqiy me'yorlarni o'zaro uyg'unlashtirishni ko'zda tutuvchi mazkur hujjatlar trans-milliy yo'lakni barpo etish yo'lidagi harakatlarga yangi kuch berdi.

Bugungi kunda Buyuk Ipak yo'lini qayta tiklash tobora global ahmiyat kasb etmoqda. Necha asrlar davomida ko'plab mamlakatlarning taraqqiyotiga xizmat qilgan Buyuk Ipak yo'li bugun yana qaytadan tug'ilmoqda. Bu yo'l mamlakatlar o'rtasidagi do'stlik, madaniyat, iqtisodiy ravnaq, hamkorlik, bir so'z bilan aytganda, taraqqiyot yo'lidir.

Tayanch so'zlar

Eng qadimgi yo'llar, ulov, transport vositalari, Lojivard yo'li, shimoliy mintaqaga, janubiy mintaqaga, transmintaqaviy va mintaqaviy yo'llar, mahalliy yo'llar. Dasht yo'li, Oltin yo'li, Shoh yo'li, Buyuk Ipak yo'li, Chian Szyan, o'rta asrlar yo'llari, buyuk geografik kashfiyotlar.

Savol va topshiriqlar

1. Eng qadimgi yo'llar paydo bo'lishining asosiy omillari haqida gapirib bering.
2. Eng qadimgi yo'llar haqida nimalarni bilasiz?
3. Buyuk Ipak yo'li haqida gapirib bering.
4. Mintaqaviy Buyuk Ipak yo'li va mahalliy yo'llar haqida ma'lumot bering.
5. Buyuk Ipak yo'lida Farg'ona haqida nimalar bilasiz?
6. O'rta asrlar yo'llari haqida gapirib bering.
7. Hozirgi davrda Buyuk Ipak yo'li tiklanishdagi harakatlar qaysi jarayonlarda o'z aksini topmoqda?
8. Qadimgi savdo-aloga yo'llariga oid xaritalarni jamlang va ularni tahlil qiling.

15-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Agzamova G. A. So'nggi o'rta asrlar O'rta Osiyo shaharlari - hunarmandchilik va savdo markazlari. - Toshkent: O'zbekiston, 2000.
2. Eshov B. I., Odilov A. A. O'zbekiston tarixi. I jild. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
3. Mavlonov O'. Markaziy Osiyoning qadimgi yo'llari: shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. - Toshkent: Akademiy, 2008.
4. Mavlonov O', Mahkamova D. Madaniy aloqalar va savdo yo'llari. - Toshkent: Akademiy, 2004.
5. Xo'jayev A. Buyuk Ipak yo'li: munosabatlar va taqdiratlar. - Toshkent: O'zME, 2007.
6. Ziyoyev X. Sibir, Volga va Ural bo'yilaridagi o'zbeklar (eng qadimgi davrlardan XX boshlarigacha). O'zbek va rus tillarida. - Toshkent: Sharq, 2003.

7. Atlas of Central Asian artistic crafts and trades. – Tashkent – Bishkek, 1999-2002. Vol. 1-3.
8. Вуяков У. Ф., Вайраков К. М., Ташчабаева К., Якубов У. The Cities and Routes of the Great Silk Road. – Tashkent: Sharq, 1999.
9. Schafer, Edward H. The Golden Peaches of Samarkand: A study of Tang exotics. University of California Press, 1985.
10. Анабаев А. Благоустройство средневекового города Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1981.
11. Буряков Ю. Ф. По древним караванным путям Ташкентского оазиса. – Ташкент: Фан, 1978.
12. Буряков Ю. Ф., Грицина А. Мавераннахр на Великом шелковом пути. – Самарканд-Бишкек, 2006.
13. Камалиддинов Ш. С. Историческая топография Южного Согда Тохаристана. – Ташкент: Фан, 1996.
14. Кобзева О. П. Великий шелковый путь: история и современность. – Ташкент: Фан, 2005.
15. Кобзева О. П. История изучения Великого Шелкового пути во второй половине XIX – начале XX вв. – Ташкент: Зар Кадам, 2006.
16. Ртвеладзе Э. В. Великий шелковый путь. – Ташкент: Шарк, 1999.

16-MAVZU. ETNOGENEZ VA ETNIK TARIX MASALALARI

Reja

- 16.1. Etnogenez va etnik jaryuonlarning xususiyatlari.
- 16.2. Qadimgi migratsiyalar va etnomadaniy jaryuonlar.
- 16.3. O'zbek xalqining shakllanishi masalasi.

16.1. Etnogenez va etnik jaryuonlarning xususiyatlari

Etnogenez masalalari, O'tta Osiyo xalqlari, jumladan o'zbek xalqining kelib chiqishi tarixi bo'yicha turli yillarda A. Y. Yakubovskiy, S. P. Tolstov, L. V. Oshanin, A. N. Bernshtam, T. K. Xodjayov, I. M. Jabborov, K. Sh. Shoniyozov, A. A. Asqarov kabi olimlar tadqiqot ishlari olib borganlar.

Etnogenez yoki birotta xalqning kelib chiqish tarixi masalalari tarix fanining yutuqlari bilan chambarchas bog'liqligi ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etilgani ma'lum. Ammo tarix fanining boshqa yo'nalishlariga (arxeologiya, etnografiya, antropologiya va boshq.)

nisbatan o'zbek xalqi etnogenezi hamon jiddiy tadqiqotlar talab etadi. Etnogenez va etnik tarix masalalari tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu yo'nalishdagi aytim kuzatishlarni yunon, xitoy, rim, arab, Eron va turkiy tillarda yozilgan qadimgi hamda o'tta asr mualliflari va sayuohlari asarlarida uchratish mumkin. Ular o'z asarlarida xalqlarning tashqi qiyofasidagi umumiylik, ba'zi urf-odatlarining yaqinligi va tillarning o'xshashligini ta'kidlaganlar. Biroq qadimgi va o'tta asrlar mualliflari bu jaryuonlarning asl sabablarini ochib bera olmaganlar. XIX-XX asr boshlarida olib borilgan tadqiqotlar nisbatan samarali bo'lishiga qaramay, ular ham xalqlarning kelib chiqishi, madaniyati va tillaridagi o'xshashlik sabablari va mohiyatini to'la ochib bera olmadi.

Arxeologik, antropologik, etnografik va tilshunoslik tadqiqotlar natijalarini umumlashtirgan holda har bir xalqning etnogenezi va etnik tarixini o'rganishda olimlar tomonidan quyidagi tamoyillarga asosiy e'tibor berish taklif etildi:

1) birot xalqning kelib chiqishi tarixi ko'p qit'alik jaryuon bo'lib, u o'z ichiga shu xalqning madaniyati va ijtimoiy tuzilmasi, uning biologik xususiyatlari, o'zining jamiyatda tutgan o'rini tushunish, tili va o'zligini tanishni qamrab oladi;

2) etnogenez masalasiga bir tomonlama qarab, uni soddalashtirish bilan chegaralanib qolmasdan, shu xalqning kelib chiqish tarixida ma'lum ahamiyat kasb etgan barcha tarkibiy qismlar ham e'tiborga olinishi shart;

3) etnogenez murakkab va uzoq davom etgan jaryuon. Binobarin, bu jaryuonni bosqichma-bosqich tiklash maqsadga muvofiqdir.

Etnologiya fanida qo'llanilgan ilmiy-uslubiy nazariyaga ko'ra etnogenez jaryuonida antropologik va etnogenetik xususiyatlar etnik omillar va belgilarni (muayyan elat, xalqning hududiy, iqtisodiy, madaniy birligi, tili, dunyoqarashlari) hamda boshqalarni o'rganish muhim ahamiyatga ega. Etnogenez jaryuonida hamda qadimgi etnik tarixda tub joyli (avtohton) aholi an'analari va kelgindi aholi guruhlarining etnomadaniy sintezi (qo'shishi, qorishib ketishi) natijasida yangi an'analarning vujudga kelishi e'tiborga molik.

O'tta Osiyoda, xususan, O'zbekiston hududlarida qadimgi davrlardan sodir bo'lgan etnik jaryuonlarni har tomonlama yoritishdan avval aytim fanlar sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlarni oxiriga yetkazish bilan undan boshqa soha mutaxassislari ham foydalanishi mumkin bo'lgan darajasiga chiqarish maqsadga muvofiqdir. So'nggi yillardagi arxeologik izlanishlar qadimgi aholining moddiy va ma'naviy madani-

Etnik birliklar tarkibiga kirgan etnik guruhlar o'rtasidagi etnik, iqtisodiy-xo'jalik va madaniy aloqalarning uzluksiz rivojlanib borishiga «etnik jarayonlar» deyiladi. Tadqiqotchilar etnik jarayonlarni bo'linib ketish va birlashishga moyil jarayonlarga ajratadilar. Bo'linib ketish ko'proq ko'chmanchi chorvadorlarga, birlashish tamoyili esa o'troq turmush tarzi kechirgan aholiga xosdir.

Ayrim etnoslarni bir-biridan farqlovchi muhim belgilaridan biri bu madaniy xususiyatlardir. Mazkur xususiyatlarni har bir xalq o'z tarixiy-madaniy rivojlanishi jarayonida o'zlashtiradi va avlodlar-avlodga qoldiradi. Fanda bu jarayon «etnik analar» deyiladi. Bunday analar har bir xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy geografik shart-sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan u yoki bu tarixiy davrlarda shakllanadi. Etnosni qisqacha qilib uyushgan til-madaniy jamoasi deyish mumkin. Ilmiy adabiyotlarda «etnik jamoa» degan so'z ham ko'p ishlatiladi. Faqatgina alohida xalqlarni emas, balki ularning kelib chiqishida qarindoshchiligi bo'lgan guruhlarni ham etnik jamoa deb atash mumkin.

Tadqiqotchilarning fikricha, qarindosh-urug'chilik etnik jamoalari asta-sekinlik bilan urug' jamoalariga aylanib boradi. Urug' – birga yashab, hamkorlikda mehnat qilgan qarindoshlar uyushmasi bo'lib, ma'lum xalqlarning etnik shakllanishidagi dastlabki bosqichlaridan biri sifatida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

16.2. Qadimgi migratsiyalar va etnomadaniy jarayonlar

O'rta Osiyo hududi inson tomonidan qadimgi tosh davrida o'zlashtirilganligi bizga ma'lum. So'nggi paleolit va mezolit davrida urug'chilik jamoalari tog'lar va tog' oldi, daryo vodiylari, dengiz va ko'llar bo'yida joylashganlar. Ovchilik, baliqchilik va termachilik – o'zlashtiruvchi xo'jaliklar talablaridan chiqqan holda, oziq-ovqat mahsulotlariga boy atrof-muhitni va tosh qurollar yasash uchun xomashyo zaxiralari mavjud yerlarni o'zlashtirish jarayoni tobora kengayib bordi. Shu bois aholining bir hududdan ikkinchisiga ko'chishi – migratsiyalar rivojlandi. Umumiy mintaqada doirasida ko'chishlar ichki migratsiyalar hisoblanib, tub joyli aholi vakillarining hududiy joylashuvi chegaralarining kengayishini belgilab beradi. Tashqi migratsiyalar olis yurtlardan kuchib kelgan aholi guruhlarning harakatlari bilan bog'liq bo'lgan.

Bu borada tub joyli (avtohton) va kelgindi aholining o'zaro munosabatlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Mazkur mavzuga tegishli fanda ikki nazariya ma'lum. Birinchisi, jamiyatning, asosan, avtohton

bosqichma-bosqich rivojlanishini tan oladi, ikkinchisi xalqlarning avtohtonli va migratsiyalar o'zaro bog'liqlikda taraqqiy topishi jarayoni bilan belgilanadi.

Tarixiy etnografiyadan ma'lumki, tashqi madaniy – iqtisodiy ta'sir-siz, ichki ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bilan chegaralangan, avtohton an'analari asosida rivojlangan «yopiq» jamiyatlar madaniy taraqqiyot jihatdan orqada qolib ketgan. Avtohton va migratsiyalar o'zaro aloqadorligi va ta'siri yo'ldan qadam bosgan xalqlar qadim zamonlardan madaniy, iqtisodiy va texnologik yutuqlarga erishgan. O'rta Osiyo xalqlari tarixida ham migratsiyalar natijasida moddiy va ma'naviy madaniyat, til, e'tiqodlar va diniy qarashlarning tubdan o'zgarishi, siyosiy jihatdan yangi davlatlarga asos solinishi haqida tayyina misollar keltirish mumkin.

Bu holat juda muhim, chunki etnogenez va etnik tarixi masalalarni o'rganishda, u yoki bu xalq etnogenezining boshlang'ich nuqtasini aniqlash, uni taniangan voqealar va alohida qabilalar sa'y-harakatlari bilan bog'lash hozirgi nashrlarda keng o'rin topdi. Umuman olganda, xalqlarning kelib chiqish masalasi jahon tarixi fanida o'z dolzarbligi bilan ajralib turgan muhim va o'ta murakkab muammo bo'lib, nazariy va amaliy jihatdan ilmiy va g'ayritilmiy usullar qarama-qarshiligida yoritilgan.

O'tgan asrning 30-yilari o'rtalarida O'rta Osiyo xalqlari tarixini yozish masalalari ro'yobga chiqarildi. Shu munosabat bilan arxeologik va etnografik ekspeditsiyalar tashkil qilina boshlandi, ko'pdan-ko'p muammolarni qayta ko'rib chiqish, jumladan, etnogenez jarayonlarini tahlil qilish alohida vazifaga aylandi.

XX asrning 40-yillarida, o'zbek xalqining shakllanishini XV asr oxirlari – XVI asr boshlarida Dashti Qipchoqdan kirib kelgan «ko'chmanchi o'zbeklar» bilan bog'lash, tarixiy haqiqatga zid bo'lgan an'analarni qayta rad etildi. «Ko'chmanchi o'zbeklar» guruhlari O'rta Osiyo ikki daryo oralig'idagi tub joyli turkiy tili aholisiga aralashib, unga «o'zbek» nomini berdi, o'zbek xalqi etnogenezi esa Turk xoqonligidan boshlanadi, degan xulosa ilgari surildi (A. Y. Yakubovskiy). Biroz keyinroq o'zbeklar etnogenezining boshlang'ich sanasi mil. avv. IV-III asrlarga qadar qadimiyashtirildi (S. P. Tolstov). Hozirgi kunda o'zbek xalqi etnogenezining boshlanishi so'nggi bronza davri bilan belgilanmoqda (A. A. Asqarov). Shunday qilib, o'zbeklar etnogenezining boshlang'ich nuqtasi taxminan mil. avv. XV asrgacha qadimiyashtirildi. Biroq bronza davriga qadar mintaqada yashab kelgan tub joyli aholi

etnogenez jarayonida qanday ahamiyat kasb etgan degan savol ochiq bo'lib qoldi.

XXI asrning boshlariga kelib O'rta Osiyo respublikalarida chop etilgan ayrim nashrlarda «oriylar-eroniylar», «oriylar-turkiylar» va «prototurklar» hamda «bronz davri o'g'uzlari» kabi barchasi kelgindi chorvador qabilalar bilan zamonaviy xalqlar etnogenezining boshlang'ich bosqichini belgilash ilmiy jihatdan yetarlicha asoslab berilmagan.

Bunday yondashuv insoniyatning ko'plab avlodlari vakillarining xolis vorisiyligi jarayoniga to'g'ri kelmaydi, o'z navbatida u yoki bu qadimgi elatlarning har biri o'z ajdod va avlodlariga ega bo'lganlarki, bu umuntarixiy qonuniyat hisoblanadi.

Xalqlar (etnoslar) insonlarning, alohida qabilalarning irodasiga muvofiq shakllanmagan, shunga qaramasdan, ba'zi mualliflar, tarixiy jarayonning xolis rivojlanish qonunlarini nazariy piasand qilmasdan, hech ikkilanmay o'z xalqi qadimiyroq davrlarda shakllanishini qayd etib o'tishga harakat qilganlar.

Antropologik, etnik, etnomadaniy va lingvistik mezonlar bahosi nuqtayi nazaridan xalqlarning kelib chiqishi – etnogenez – uzoz davom etadigan, serqirra jarayondir. Xalqning shakllanishi xronologik jihatdan uzoz davr oralig'ini qamrab oladi, mazkur jarayonda uning o'z-o'ziga nom berishining yuzaga kelishi etnogenez jarayonining boshlanishi bilan qiyoslaganda nisbatan kechroq sodir bo'ladigan ho-disadir.

Uzoq o'tmishda har qaysi urug' va qabila ma'lum hududda umrguzaronlik qilishgan, xo'jalik yuritishgan hamda zaruriyat taqozo etganda qo'shni qabilalarning hududga bo'ladigan da'volari va bosqinlaridan himoyalaniishgan. Aholi sonining o'sishi nafaqat ushu hududning to'la o'zlashtirilishiga, balki yangi yerlarni o'zlashtirish masgadida uning hududlaridan tashqariga chiqilishiga ham olib kelgan. Yangi qabilalarning alohida qabilaga emas, balki o'zaro qarindosh qabilalar guruhiga birikishiga asoslangan yangi hududlar shu tariqa tashkil topgan.

Ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakllari – zirotchilik va chorvachilikning vujudga kelishi bilan yangi hududlarni o'zlashtirish jarayoni (suv manbalari, unumdor yer va yaylovlar izlash) tezlashgan. O'zlashtirilgan hududlarning kengayishiga muvofiq turli mavzelerde insonlarning joylashuvi aralash xususiyat kasb eta boshladi hamda urug'-jamoa tuzumi uchun ulkan ahamiyatga ega bo'lgan qon-qarindoshlik aloqalari

o'zining ilgariqi ahamiyatini yo'qotdi. Muayyan hudud doirasida tig'iz joylashgan qabilalar guruhi asosida etnik jamoalar – qadimgi xalqlar shakllandi. Yangi etnik jamoalar ichida til va madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy aloqalar rivojida hudud asos vazifasini o'tadi.

Endi qadimgi xalqning o'z-o'ziga nom berishi xususida etnologiyada, odatda ehtimolga yaqin bo'lgan ikkita variant ajratib ko'rsatiladi:

– xalqning o'z-o'ziga nom berishi u yashagan hudud nomi bilan bog'liq, ya'ni u toponim hisoblanadi.

– xalqning o'z-o'ziga nom berishi uning etnik xarakterini aks ettiradi hamda etnonim hisoblanadi.

Shu bilan birga alohida qadimgi etnoslarning o'z-o'zini nomlashi ko'pincha boshqa tushunchalar bilan ham bog'lanadi hamda etnonim yohud toponim hisoblanmaydi.

Agar tarixiy dalillarga nisbatan betakalluflarcha munosabatda bo'lish usulidan voz kechiladigan bo'lsa, u holda O'rta Osiyodagi alohida bir zamonaviy xalqning etnonimi o'ta qadimiyliqi to'g'risidagi g'oya butkul zaif ekanligi fosh bo'ladi.

O'rta Osiyoning bronz davri mil. avv. III ming yillik o'rtalari – II ming yilliklardagi aholisi tarixi, bu davrga oid yozma manbalar nomalumliligicha qolayotganligi bois, faqat arxeologiya materiallari asosida o'rganiladi.

Mil. avv. Besh-to'rt ming yillar avvalgi davr va undan yanada oldingi davrlarga taalluqli arxeologiya ma'lumotlari jamiyat moddiy va ma'naviy madaniyatining turli tomonlarini yetarli darajada tahlil qilishga imkon beradi. Biroq agar gap yozuv paydo bo'lishiga qadargi tarix xususida borar ekan, bu aynan mintaqaning ko'rib chiqilayotgan davriga ham tegishli ekanligi obyektiv dalil, bu o'rinda arxeologiya manbalari muayyan etnos va etnonimni belgilab beruvchi indikator vazifasini o'tay olmaydi. Mil. avv. III-II ming yilliklar va undan ancha qadimiyroq davrga oid u yoki bu arxeologik topilmalar taalluqli bo'lgan qabilalar, garchi ular so'zsiz zamonaviy xalqlarning qadimgi ajdodlari hisoblanalar-da, nomsizliklaricha qoladilar. Qachonki buni rad etuvchi yozma manbalar topilmas ekan, ushu dalil o'z kuchida qolaveradi.

Bundan quyidagi xulosalar kelib chiqishi muqarrar:

– O'rta Osiyoda 5-4 ming yillar avval va tabiiyki, undan oldingi davrlarda istiqomat qilgan qadimgi qabilalarning nomlari zamonaviy tarix faniga ma'lum emas;

– u yoki bu viloyatda yashagan aholi xususida arxeologik ma'lumotlarga asoslangan holda, biroq yozma axborotga ega bo'lmay turib biz

ular haqida mintaqa miqyosida aniq bir etnosning, ayniqsa, zamonaviy etnosning qadimiy vakili deb hukm chiqara olmaymiz.

Endi oriylar (ariylar) qabilalari xususida. Ko'plab olimlarning fikricha, hind – eroniylar etnomadaniy birligiga tegishli bo'lgan, dashtab Volgabo'yi va Janubiy Ural dasht hududlarida yashaganlar. Boshqa bir taxminiga ko'ra Old va Kichik Osiyoda, Bolqonda hamda Qora dengiz bo'ylaridagi dashtlarda yashaganlar. «Arya» atamasi Rigveda madhiyalarida (mil. avv. II ming yillik o'rtalari), «Avesto»da hamda mil. avv. VI-V asrlarga oid qadimgi fors bitiklarida uchraydi. Ahamoniylar sulolasidan bo'lgan qadimgi fors podsholari ham o'zlarini oriylar hisoblashgan: «Men kim Doro, buyuk shoh..., oriylar urug'idan».

Arxeologiya fanida hind – eroniylar mil. avv. II ming yillik o'rtalarida Janubiy Ural, Markaziy Qozog'iston va Sibir dasht doirasidagi O'rta Osiyoga ko'chib kelgan yoxud «dashti bronza» Andronovo madaniyati qabilalariga mansub ekanligi e'tirof etiladi, shuningdek, ular turkiy tili qabilalar bilan bog'lanadi. Dashtning chorvador qabilalari kelgan paytda O'rta Osiyoning turli viloyatlarida ziroatchilik bilan shug'ullanuvchi, ko'p sonli, tub o'troq aholi istiqomat qilardi. Ularni olis aidodlar safidan chetda qoldirish unchalik to'g'ri bo'lmasa kerak. O'rta Osiyo ziroatchilari yuqori darajada taraqqiy topgan moddiy madaniyat, hunarmandchilik, binokorlik va me'morchilik bilan ajralib turganlar. Ziroatchilik vohalariga kirib olgan, chorvador guruhlari sekin-asta mahalliy aholi ichiga singib ketdilar va uning madaniyatini qabul qildilar. Mazkur jarayon ilk boshda tinch vaziyatda kechgan bo'lishi ehtimoli bor, ammo harbiy to'qnashuvlarni ham istisno etib bo'lmaydi. «Avesto»ning qadimgi qismlarida qabilalar bir-birlari bilan o'zaro nizolashgan, urush va bosqinlar insonlarga cheksiz iztirib va o'lim olib kelgan notinch va tahlikali zamonlar xususida hikoya qilinadi.

O'rta Osiyoning bronza davri mahalliy aholisining tili va madaniyati kelgindilar tilidan farq qilgan, shu boisdan bo'lsa kerak turli muzoflarda ma'lum vaqtgacha iktitillilik saqlanib turgan, ammo keyinchalik kelgindilarning tili va e'tiqodi keng ko'lamda yoyilib ketgan. Ilk yozma manbalarning guvohligiga ko'ra, mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik vohalarida partiyon, baqtriy, sug'd va xorazm tillari yoyilgan bo'lib, vaqt o'tishi bilan ular turkiy va tojik tillari tomonidan sigib chiqarilgan, shu bilan birga so'nggi jarayon turli joylarda ma'lum bosqichlarda ikki tilitillik sharoitida kechgan.

Bo'lg'usi xalqlar va davlatlar hududiy chegaralarining rivoji ilk boshqa yagona etnosning joylashuvi bilan bog'liq bo'lmagan hamda hamisha murakkab va doimiy yangilanib boruvchi etnik va madaniy jarayonlarni aks ettirgan. Etnik va davlat-siyosiy chegaralari shakllanishidan ancha ilgari aholi joylashuvining tabiiy, geografik chegaralari belgilangan va yuzaga kelgan. Ming yillar mobaynida ko'plab qabila va elatlar, ayniqsa, ularning hududda aralash joylashib istiqomat qilganlari umumiy madaniy an'analarga ega bo'lishgan. Ularning yaqin qo'shnicligi, uzoq davom etgan munosabatlar va o'zaro ta'sirlari na-faqat madaniy, balki etnik qorishib ketishga ham olib kelgan.

O'rta Osiyo tarixining xususiyati shundan iboratki, hali olis o'tmishlardayoq mahalliy aholi tarkibi turli davrlarda nafaqat ichki o'sish hisobiga, balki tashqi migratsiyalar evaziga ham kengaya borgan. Arxeologiya ma'lumotlarining guvohligiga qaraganda, migratsiya jarayonlari eneolit va bronza davriga kelganda, ayniqsa kuchayadi. Bu davrda qadimgi ziroatchilarning Kopetdog' oldi hududlari, Murg'ob daryosi etaklari, Shimoliy Afg'oniston hamda Surxon va Zerafshon vohalariga keng joylashuvi qayd qilinadi. Shuningdek, Mohenjodaro va Xarappa aholisining Hind daryosi vodiysidan Panj daryosi havzasiga bosqichma-bosqich singib ketishini ham ta'kidlash joiz. Mil. avv. II ming yillikning o'rtalari – ikkinchi yarmida chorvador aholining Yevroosiyoda dashtlaridan O'rta Osiyoga jadal siljishi boshlanadi. Mazkur jarayon to mil. avv. IX-VIII asrlarga qadar davom etadi. Bularning bar-chasi etnik joylashuvning ancha murakkab manzarasidan dalolat beradi. Eng qadimgi migratsiyalarning asosiy sabablari ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy omillar ta'sirida ro'y bergan. Shunday qilib, O'rta Osiyoning eng qadimgi tarixi qabilaviy migratsiyalar, turlicha iqtisodiy asosdagi qabilalar o'rtasida assimilyatsiya (qorishib ketish) jarayonlari hamda uzoq davom etgan o'zaro madaniy – iqtisodiy hamkorlik bilan tavsiflanadi.

Shu boisdan ham zamonaviy xalq qaysidir alohida qabilalarning to'g'ridan-to'g'ri etnomadaniy yohud genetik avlodlaridir yoki oriylar (eroniylar, turkiylar, prototurklar)ning mintaqa hududlariga migratsiyasi natijasida zamonaviy xalqning etnogenezi boshlandi degan tezis yana bir bor shubha uyg'otadi. Bularning bari zamonaviy xalqning kelib chiqishini «buyuk etnoslar»ga olib borib taqashga muvaffaqiyatsiz urinishdan boshqa narsa emas. Qadimgi etnogenez jarayoni, etnik tarix rivoji quyidagi tartibda kechgan: tub (avtohton) an'analari sintez (qorishish, qo'shilish) yangilanish, yana an'analari hamda et-

nomadaniy yangiliklarning (innovatsiya) bo'y ko'rsatishi, shunday ekan, bunday kelgindi qabilalar uzoq vaqt mobaynida o'zgarmasdan saqlanib qola olmasdilar. O'rta Osiyo, shimoli-sharqiy Eron, Afg'oniston hamda Hind-Pokistonga yoyilgan xuddi o'sha oriylar sekin-asta qadimiy mahalliy aholi orasiga singib, aralashib ketdilar. Yangi etnik jarayonlar shu asosda rivojlandi va O'rta Osiyoning ilk yozma manbalaridan ma'lum bo'lgan qadimiy elatlarning shakllanishi ro'y berdi. Ular mintaqada zamonaviy xalqlarning ajdodlari edi.

O'rta Osiyo xalqlarining tarixiy-madaniy merosiga va aynigsa etnogenez hamda etnik tarixi muammosiga murojaat etish bugungi kunda ham, kelgusida ham raqobatlashuv elementlaridan xoli bo'lmog'i lozim. Shu boisdan mintaqaviy hamjihatlikni saqlab qolish va mustahkamlash hamda zamonaviy davlatlar o'rtasida hamkorlik va yaxshi qo'shniçilik munosabatlari qo'llab-quvvatlash masalasi muhim ahamiyatga ega. Bularning bari mintaqaviy mas'ullik muammosi bilan uzviy bog'liq.

16.3. O'zbek xalqining shakllanishi masalasi

Qadimshunoslar yozishicha, o'zbek xalqining kelib chiqishi tarixini o'rganishni qancha erta davrlardan boshlasak, uning tarkibida hozirgi kunlargaacha saqlanib kelinayotgan irqiy va etnik unsurlarning mahalliy xalq tarkibiga kirgan davri va uning nisbiy miqdori to'g'risida shunchalik keng fikr yuritilgan.

O'zbek xalqiga xos O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i irqining shakllanish davri, makoni va tarixi masalarida fanda yaqingacha yagona fikr yo'q edi. Bir guruh olimlar bu irq bundan 6-8 ming yil ilgari, ikkinchi bir guruh tadqiqotchilar bundan 3 ming yil ilgari shakllangan desa, uchinchi guruh olimlari, VI asrda shakllandi, deb hisoblar edilar. Keyingi yillardagi antropologik tadqiqotlar natijasida olimlar O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i irqining shakllanishi bundan 2200-2300 yil ilgari boshlanganligini asoslab berdilar.

Ahamoniylar, Makedoniyalik Aleksandr, yuechij-kushonlar, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, mo'g'ullar yuritishlari va davri migratsiyalar O'rta Osiyo xalqlari madaniyatiga, tiliga, turmush tarziga va diniga albatta, o'z ta'sirini o'tkazgan. Ammo bu jarayonlarning mahalliy xalqlarni irqiy va etnik tarixiga bo'lgan ta'siri kam ekanligini ta'kidlash joiz. Antropologik nuqtayi nazardan ular mahalliy xalq «qonini» yoki genetikasini tubdan o'zgartira olmadilar. Ular son jihatdan ko'pchilikni tashkil etgan mahalliy aholi tarkibiga singib ketganlar. Bu o'rinda

mahalliy va kelgindi aholi orasidagi o'zaro munosabatlarning fanda ma'lum holatlarini eslatib o'tish joiz. Antropolog T. Xo'jayevning maxsus antropologik tadqiqotlariga qaraganda, barcha tarixiy davrlarda mahalliy xalq kelgindi aholidan hamisha ustun bo'lgan.

Ilk temir davridan boshlab o'lkamizning qadimgi dehqonchilik vohalarida yashovchi o'troq aholi o'zlari yashab turgan hudud nomlari bilan atala boshlaganlar. Bular Sug'diyonadagi – sug'diylar, qadimgi Xorazmdagi – xorazmiylar, Qadimgi Baqtriyadagi – baqtriyaliklardir. Shuningdek, yozma manbalarda ko'chmanchi qabilalar–sak–massagetlar tilga olingan. Bu etnonimlarni ilk yozma manbalarda uchratish mumkin.

Oldingi bandeda etnogenez va etnik tarixi rivojlanishida avtohton (tub joyli) an'analari va migratsiyalar natijasida sintez tufayli mazkur jarayon asosida mintaqada hududlarida qadimiy elatlar, ya'ni zamonaviy xalqlarning ajdodlari shakllanishi haqida so'z yuritildi. «Avesto» tili hamda antik davrga oid mahalliy yozuv namunalari (xorazm, sug'd, baqtriya yozuvlari) bo'yicha O'rta Osiyo o'troq aholisi Sharqiy Eroniy tili elatlar bo'lgan.

Ahamoniylar davrida (mil. avv. VI asr ikkinchi yarmi – mil. avv. IV asr) tub joyli aholi guruhlari tili va madaniyati jihatdan o'zgarmaydi, ular o'troq ziroatchilar va ko'chmanchi chorvadorlardan iborat bo'lgan. Yozma manbalarga ko'ra, Xorazm, Sug'd va Baqtriya Sharqiy Eron tili aholidan iborat bo'lgan, shuningdek, Sirdaryo havzasi va Farg'ona vodiysidagi jamoalar turkiy tili bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Bu tilda Quyi Sirdaryo havzasida mil. avv. V-IV asrlarda Chirikrabort, Babishmo'lla madaniyatiga asos solgan qabilalar va biron keyin Qang' aholisi so'zlashgan. Bu borada Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida hamda uning atrofida Sharqiy Eron tili elatlar va turkiy tili qabilalarining yaqin qo'shniçiligi va o'zaro aloqalariga e'tibor berish lozim.

O'rta Osiyo xalqlarining keyingi davr etnik shakllanishida bu hududga ko'chib kelgan turli elat va qabilalar ma'lum ma'noda ishtirok etganlar. Yuechijlar, xioniyalar, kidariylar, eftaliylar shular jumlasidan-dir.

IV asrning oxirlaridan boshlab O'rta Osiyoda yirik turkiy etnoslar xioniyalar va eftaliylarning o'troqlashuv jarayonlari kuchayadi. V-VI asrlarga kelib eftaliylar va xioniyalarning asosiy qismi o'troq hayotga o'tadilar. Bu qabilalar o'troq hayot kechirib an'anaviy chorvachilik bilan bir vaqtda dehqonchilik bilan shug'ullanishlari haqida yozma va arxeologik manbalar ma'lumotlar beradi.

Turk xoqonligi davrida (VI-VIII asrlar) Toshkent vohasi, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo vohalari va Farg'ona vodiysi, Xorazm hududlariga turkiyzabon guruhlarining kirib kelishi yanada kuchaydi va ularning ko'pchiligi bu hududlarda o'troqlashib qoldi. Mazkur hududlarda iktitilli – Sharqiy Eroniy va turkiy tili aholi guruhlarining rivojlanishi davom etadi.

VIII asr boshlarida arablar Movarounnahr va Xorazm hududlariga bostirib kirishi oqibatida bu hududlardagi o'troq va yarim o'troq turkiyzabon aholi, sug'diyar va Xorazmning tub yerlik aholisi etnik jihatdan o'zgarmaydi. VII asrning o'tralaridan VIII asrning o'tralariga qadar Xuroson va Movarounnahr (Marv, Buxoro, Qarshi vohasi) ko'chib keladi. Tadqiqotchilarning yozishicha, bir qator kelgindi arab qabilalari (amir, quraysh, xuzail va boshqa) Qashqadaryo va Zarafshon vohalarida yangi manzilgohlarga asos solganlar, shuningdek, ular shaharlarda (Marv, Buxoro) alohida gu'arlarni egallab olganlar. Bu voqealar yozma manbalardan ma'lum Arab tili islom dini tili va adabiy tilga aylanadi.

VIII asrning ikkinchi yarmidan turkiy qarluq qabilalari kuchayib boshlaydi. IX asrning o'tralariga kelib Yetisuv, Chimkent viloyati, Toshkent vohasi, Farg'onaning shimoliy qismlarini o'z ichiga olgan Qarluq davlati tashkil topadi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etilishlaricha, o'zbek elatining shakllanishida Qarluq davlatining ahamiyati katta bo'ladi. X asr o'tralaridan boshlab bu davlat tarixiy manbalarda Qoraxoniylar davlati nomi bilan tilga olinadi.

Qarluqlar ko'p sonli, nuftuzli «xalq» bo'lib, bir qismi chorvachilik bilan shug'ullangan. Qarluqlar yashagan hududlarda yirik qabilalar – chig'illar, yag'molar, xalachlar ham yashagan bo'lib, ular bir-biriga qon-qarindosh bo'lib turkiy tilda so'zlashganlar.

XI asrning boshlarida janubiy hududlarning to Balx viloyatigacha bo'lgan yerlari dastlab qoraxoniylar turkiylar, so'ng esa G'aznaviylar qo'liga o'tdi. Buning natijasida navbatdagi katta turkiy qatlam Sug'diyona, Xorazm va Tohariston yerlariga kirib boradi. Qoraxoniylar davrida Movarounnahrning barcha hududlarida turkiy qatlamlar mavjud edi.

Qoraxoniylar davlatida qarluq-chig'il turkiy tili lahjasi keng tarqaldi. Keyinchalik shu til asosida adabiy turkiy tili yuzaga kelib, uni Mahmud Koshg'ariy «eng ochiq va ravon til» deb atagan. Turkiy tilda IX-XII asrlar mobaynida bir qator asarlar yozilgan bo'lib, Ahmad Yugnaqiyning (775-869) «Hibatul haqoyiq» (Haqiqatlar tuhfasi) dostoni, Yusuf Xos Xojibning (XI asr) «Qutadg'u bilig» (Saodatga yo'llovchi bilim) asari,

Ahmad Yassaviyning (1041-1167) «Hikmatlar»i hamda «O'g'uznoma», «Alpomish», «Go'ro'g'li» kabi dostonlar shular jumlasidandir.

Movarounnahr va Xurosonning forsiy-dariy tilda so'zlashuvchi aholisi X asrdan boshlab o'zini «tozik», ya'ni «tojik» deb yuritib boshlaydilar. Qoraxoniylardan keyin hukmronlik qilgan sulolalar, G'aznaviylar (997-1187), Saljuqiylar (1040-1147), Xorazmshoh-Anushtaginiylar (1097-1231)ning barchasi turkiy qavmga tegishli bo'lib, o'z vaqtida nafakat O'rta Osiyo, balki O'rta Sharqda ham hukmronlik mavqeyiga ega bo'lganlar. X-XI asrlarda Sharqiy Eroniy tillarini (xorazm, sug'd) turkiy va forsi-tojik tillari butunlay siqib chiqaradilar.

Mo'g'ullar bosqini davrida Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalariga turkiy va mo'g'ul qabilalari kelib joylashadilar. Jaloir, barlos, ming, mang'it, qo'ng'iro't qabilalari va boshqalari shular jumlasidandir. Shuningdek, Amudaryo va Sirdaryo oralig'i hududlarida mo'g'ul (mongoloid) irqiga mansub aholi gu'ruhlari biron ko'payadi. XIV asrning o'tralariga kelib mo'g'ul qabilalari turkiylashib ketadilar.

«O'zbek» etnonimining kelib chiqishi haqida qisqacha fikr yuritadigan bo'lsak, bu etnonimning kelib chiqishini ayrim guruh tadqiqotchilar Oltin O'rda xoni O'zbekxonning (1312-1341) nomi bilan bog'laydilar. Boshqa bir guruh tadqiqotchilar esa bu fikrni inkor etadilar va «o'zbek» nomi O'zbekxongacha Oq O'rda mintaqasida, uning G'arbiy Sibir va Qozog'iston qismida yashagan turkiy qabilalariga mansub (xon nomi qabilalar nomidan olingan bo'lishi mumkin) degan fikrni ilgari suradilar. Ayrim tadqiqotchilar esa «o'zbek» atamasini «o'zi be», «erkin», «mustaqil» so'zidan kelib chiqib XII-XIV asrlarda xalqimizga nisbatan ishlatila boshlangan deb hisoblaydilar.

O'zbek etnonimi kelib chiqishi davriga qarab o'zbek, turkman, qozoq, qoraqalpog' xalqlarini aniq bir vaqtda paydo bo'lgan deb aytib bo'lmaydi. Bu xalqlar ko'p asrlar davomida hozirgi joylashgan mintaqalarida yashaganlar. Lekin olis paytlarda hali zamonaviy nomi bilan atalgan emas. Ular umumiy nom bilan «turkiy» deb yoki bo'lmasa, o'z qabilalari nomlari bilan atalganlar.

Tarixning qadimgi davrlarida aholi ko'p hollarda o'zlarini yashagan joy nomi bilan atalgan bo'lib, o'rta asrlarga kelib bu nomlar o'zgaradi. Xususan, Dashti Qipchoq hududlarida yashagan turkiy aholi XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Movarounnahr yerlariga kelib, bu yerda yashayotgan tub joyli turkiy aholi bilan uyg'unlashib ketgan va aholin-

ing nomi «o'zbek» deb atalgan. O'rta asrlar tarixiy adabiyotlarida ham bu nom «o'zbek», «o'zbeklar» sifatida tilga olinadi. Ammo shu narsa aniqki, Dasthi Qipchoq hududlaridan kelgan turkiy qabilalar mahalliy aholi etnogeneziga, urf-odat va madaniy an'analarga sezilarli darajada ta'sir etmadilar. Aksincha, ular orasiga singib ketib, chuqur tarixiy ildizlariga ega yuqori darajadagi madaniyat ta'sirida bo'ldilar. Tadqiqotlarga ko'ra, o'zbek xalqi ikki etnik qadimiy Sharqiy Eron va turkiy tili qatlamdan tashkil topgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududlarida qadimda shakllangan manbalarda tilga olingan mahalliy ziroatchi elatlar va ular bilan qorishib ketgan kelgindi chorvador qabilalar tashkil etgan.

Hozirgi fanda mavjud ilmiy qarashlarga ko'ra, o'zbek elati sharqiy eroniy va turkiy tili aholisining (xorazmliklar, sug'diyalar, baqtriyaliklar va turkiy qabilalar) qorishib ketishi natijasida X asrda shakllanadi. XI-XII asrlarda uning rivojlanishi turkiy komponentlar asosida o'tadi. Etnogenez jarayonida til, shubhasiz, muhim jihat bo'lgan, shuningdek, mazkur muammoni o'rganishda atropologik, genetik belgilarga e'tibor berish lozim. Misol tariqasida turkiy tili o'zga xalqlar – qozoqlar va qing'izlar mongoloid irqiga mansub, o'zbeklar va turkmanlar esa asosan yevropeoid irqi vakillaridir.

Tahlil qilingan ma'lumotlar shundan guvohlik beradiki, O'rta Osiyo zamonaviy xalqlarining kelib chiqish jarayoni turli antropologik, etnik va xo'jalik – madaniy asoslarda rivojlangan. Eneolit va bronz davridagi hanuzgacha tarix fanida noma'lum mahalliy tillar, mil. av. I ming yillikning boshlariga kelib, yozma manbalardan ma'lum sharqiy eroniy tillarga almashtiriladi. Shuningdek, mil. av. VII-VI asrlarda Sharqiy Kaspiybo'yi, Orobo'yi, Markaziy va Sharqiy Qozog'iston oralig'idagi dashtlarda istiqomat qilgan ko'chmanchi chorvadorlarning tarkibida turkiy tili qabilalarning mavjud bo'lganligi ehtimoldan xoli emas. Xususan, bu davrda o'troq va ko'chmanchi aholi o'rtasida o'zaro ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar keng rivojlanib, keyingi davrlarda ham taraqqiy topadi.

Tayanch so'zlar

Etnogenez, etnik shakllanish, etnik tarix, urf-odatlar va an'analalar, avtonom qatlam, etnik belgilar, etnik omillar, etnik til birligi, etnik nom, etnik birlilik, etnos, xalq, elat, el, qabila, etnografik guruh, etnik guruh, etnik birlashish, etnik bo'linib ketish, etnik an'analalar, etnik jamoa, urug', mahalliy aholi, O'rta Osiyo Ikki daryo oralig'i irqi, O'rta dengiz irqi, Xorazm, baqtriya, sug'd tllari, etnik-madaniy jarayonlar, o'zbek etnomimi, o'zbeklar.

Savol va topshiriqlar

1. Etnik tarix haqida ma'lumot bering.
2. Etnogenez va uni o'rganish masalalari bo'yicha nimalarni bilasiz?
3. Etnogenez va etnik tarixning nazariy va ilmiy-metodologik tamoyillari nimalardan iborat?
4. Etnik atamalar haqida ma'lumot bering.
5. O'lkamiz hududlaridagi qadimgi aholi haqida gapirib bering.
6. O'zbek xalqining shakllanish bosqichlari haqida nimalarni bilasiz?
7. Qadimgi migratsiyalar va etnomadaniy jarayonlar masalalari bo'yicha nimalarni bilasiz?
8. «O'zbek» atamasi haqida ma'lumot bering.

16-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqarov A. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2015.
2. Ahmedov B. A. O'zbek ulusi. Toshkent: Meros, 1992.
3. Ashirov A., Atadjanov Sh. Etnologiya. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2007.
4. Xodjayov T. K. O'zbek xalqi etnogenez tarixidan. – Toshkent, 1995.
5. Shoniyozov K. Sh. Qang' davlati va qang'llilar. – Toshkent: Fan, 1990.
6. Shoniyozov K. Sh. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. – Toshkent: Fan, 2001.
7. History of civilizations of Central Asia. UNESCO publishing. – Paris, 1996.
8. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983.
9. Вишневская О.А. Кульгура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э. – М.: Наука, 1983.
10. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера земли. – М.: Наука, 1993.
11. Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976.
12. Краткий этнологический словарь. – М.: Социальный мониторинг, 2000.

13. Кузьмина Э. Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. – М., 1994.
14. Ртвеладзе Э. В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005.
15. Ртвеладзе Э. В., Сагдуллаев А. С. Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии / Издание 2-е, дополненное. – Ташкент, 2007.
16. Ходжаев Т. К., Ходжаева Г. К. Историческая антропология. Узбеки. – М.: Наука, 2011.

GLOSSARIY

- Avorizot** – favquloddagi xarajalar uchun to'planadigan yig'im.
- Avfoq** – masjid va madrasalarning vaqf xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi.
- Agema** – Makedoniyalik Aleksandrning maxsus otlig' qo'shini.
- Ajam** – arab xalqlari va mamlakatlaridan o'zga yurt va xalqlar.
- Azarxurga** – otashparastar sig'inadigan muqaddas olov, o't.
- Akkor** – koranda, qishloqning ziroatkor aholisi.
- Amazonkalar** – qadimgi yunon asotirlarida qur'langan jangchi ayollar.
- Amiri shikor** – sulton oylarini tashkil etgan.
- Amid ul-mulk** – davlat hujjatlari va elchilik aloqalari vaziri.
- Amir ul-umaro** – amirlar amiri, bosh sarkarda.
- Amir ul-a'lam (a'lamdor)** – sulton bayroqdori.
- Andbassis** – yunoncha, davlat ichkarisiga dengizdan uzoqlashgan harbiy yurish.
- Anaxita** – suv, yer va hosildorlik ilohasi.
- Animizm** – insonni qurshab turgan muhitda ruhlar va jonlarning mavjudligiga ishonish.
- Antik davr** – qadimgi dunyo tarixi davri.
- Artiz** – qo'shin ta'minoti bilan shug'ullanuvchi vazir.
- Ark** – ichki qal'a, hukmdorning shahar ichidagi qo'rg'on – saroyi, qarorgohi.
- Aryonam Vayo (Aryonam Vaychax)** – oriylarning dastlabki vatani.
- Arxeologiya** – yunoncha «arxayos» – qadimgi, «logos» – fan, qadimgi shunoslik.
- Axriman** – zardushtiylik dinining zulmat, ochlik, o'lim, gunoh va barcha yovuzlik xudosi.
- Assimilyatsiya** – qorishib ketish, aralashish.
- Axramazda** – zardushtiylik dinining bosh tangrisi, yorug'lik, farovonlik, sihat-salomatlik, tinchlik va barcha ezguliklar xudosi.

Basilevs – yunoncha «podsho».

Band – toshlardan bino qilingan suv omborining to'g'oni, suv ombori; to'g'on.

Banno – g'isht teruvchi binokor.

Bantak – qul.

Barzikor – qo'shchi, ziroatkor, qishloqning mehnatkash aholisi.

Barid – kirim.

Barot – ijaraga olish.

Bek – el-yurt, viloyat hokimi.

Begor – jamoat ishlariga safarbar etish; hashar.

Biy – urug', qabila oqsoqoli.

Boj – savdogarlardan olinadigan soliq.

Borgoh – podshoh saroyidagi gastr, qabulxona.

Bosqoq – mo'g'ullar hokimlik qilgan XIII-XIV asrlardagi mahalliy hokim.

Bronza – mis bilan qalay qotishmasi.

Burung'or – qo'shinning o'ng qanoti.

Burj – shahar va qal'a devorlaridagi harbiy minora.

Burg'u – karnay.

Budun – chorvador aholi, qora budon – qora, oddiy xalq.

Vara – devor bilan o'ralgan to'rtburchakli istehkom.

Vazir – devonxona boshlig'i.

Vazkrom – soliq yig'uvchi, moliya xodimi.

Vag'n – ibodatxona.

Vag'npat – ibodatxona ruhoniysi.

Vag'nze – ibodatxona yer va mulklari.

Vis – «Avesto»da urug'.

Visoqboshi – to'rt nafarli askariy guruh boshlig'i, chodir boshlig'i.

Goplit – yunon-makedonlarning og'ir qurollangan jangchisi.

Gipparx – Makedoniyalik Aleksandr davrida fors satrapi o'rniiga tayinlangan viloyat hokimi.

Davirpat – kotib, elchi, sarkotib.

Debo – tovlanuvchi nafis ipak mato.

Dehnishin – o'troq qishloq aholisi.

Diadoxlar – Makedoniyalik Aleksandr davlatini qismlarga bo'lib, o'z qullariga kiritgan lashkarboshilar, «merosxo'rlar».

Dehqon – ilk o'rta asrlarda «qishloq hokimi», yer egasi.

Digir – charxpalak va chig'irlarga ariqdan yoki chig'ir xandaqdan suv hotirgich ko'za.

Dinor – bir misqol (4,8 gr) og'irlikda zarb etilgan oltin yoki kumush tanga.

Dmna – «Avesto»da – oila.

Dovul – katta no'g'ora.

Dorug'a – harbiy ma'mur.

Dorug'ona – dorug'alar foydasiga olinadigan to'lov (soliq).

Dudang – hosilning olitidan ikki hisobida olinadigan dehqonchilik solig'i.

Do'lob – charxpalak; quduqdan suv chiqaradigan charx.

yom – jom, savdo yo'llaridagi qo'noq.

Jlzya – islom diniga o'tmaganlardan olinadigan jonboshi solig'i.

Jome' – masjid – juma kunlari jamoat namozi o'qiladigan katta masjid.

Joriya – cho'ri.

Juvong'or – qo'shinning so'l qanoti.

Juybon – suv taqsimlovchi mirob.

Zantu – «Avesto»da – qabila.

Zakot – chorvadan olinadigan soliq, to'plangan boylikdan daromad solig'i.

Zarbxona – chaga va tangalar zarb etiladigan ustaxona.

Zobitona – kirimni hisoblovchi moliya xodimi uchun olinadigan to'lov (soliq).

Ibodatxona – muqaddas deb e'lon qilingan, qadinda odamlar xudolarga sig'ingan bino yoki joy.

Izofo – zaxira qism.

Ilmi aruz – poetika.

Ila – yunon-makedonlar safida otiq harbiy qo'shin (200 ta suvoriy)

Ilmi hayat – astronomiya.

Innovatsiya – yangilanish, tarixiy jarayonda, madaniyatda, fanda vujudga kelgan yangi uslublar, ixtirolar va kashfiyotlar.

Ixshid – ilk oʻrta asr viloyati hokimi, alohida mulk hukmdori.
Iqtoʻ, iqta – yirik mansabdorlarga hadya etilgan yer va mulk.
Kadiyar – ilk oʻrta asrlarda yirik yer egalariга qaram boʻlgan ziroatkor qishloq aholisi; chorikor.
Kavi – «Avesto»dagi mamlakat sardori, podshosi.
Kaviylar – Kayyoniyar «Avesto» va «Shohnoma»dagi podshohlar sulolasi.
Kalavachi – ip yigiruvchi.
Kalon – XIII asrdagi yer soligʻi.
Kanbul – qoʻriqchi askariy boʻlinma.
Karbos – boʻz, paxta ipidan toʻqilgan mato.
Karsharvar – zardushitiylar taʼlimotida dunyoning iqlim qismlarini belgilab beruvchi tushuncha.
Kashovar – ilk oʻrta asrlardagi ozod qoʻshchi, ziratkor.
Kahhol – koʻz tabibi.
Keshik – XIII asrda moʻgʻullar qoʻshinidagi zaxira qism; gvardiya, guruh.
Kibor – aslzoda ulugʻ kishilar.
Koriz – yerosti suv inshooti.
Korikor – xizmatkor.
Kofiya – arab tili morfologiyasi.
Koshin – sirli, rangdor, qurilishdagi sopol bezak.
Koh – saroy, ichki qalʼa, ark, oʻrda.
Kohin – qadimda ibodatxonalarda diniy marosimlarni amalga oshiruvchi eʼtiqodlar xizmatchisi, xudolar va odamlar oʻrtasida vositachi, ibodatxona ruhoniysi.
Koroplastika – sopol haykalchalar.
Koʻhandiz – hukmdor qarorgohi.
Koʻragon – xon kuyovi.
Koʻshk – istehkomli baland uy-qoʻrgʻon.
Qissador – hafta davomida sulton nomiga yozilgan ariza va iltimosnomalarni yigʻib, payshanbadan jumaga oʻtar kechasi sultonga topshiruvchi amaldor. U eng obroʻli mansabdorlardan biri boʻlgan.
Labirint – tanbur, dalon, darvoza oldi istehkomi (adashuvchi yoʻlak).

Lavh – yozuv taxtasi, yozuv kursichasi yoki kursi.
Lak – yuz ming.
Lahm – yerosti yoʻli.
Loyqoq – sel loyqalari qoplagan maydon.
Madrasa – oliy diniy ilmgoh.
Majus – otashparast.
Majusiy – otashparastlik dindori.
Manglay – ilgʻor guruh.
Mesh – suv yoki qimiz olib yuradigan teri xalta yoki toʻrva, sanoch.
Mikrolit – mayda tosh qurol.
Mirxazora – minglik harbiy boʻlinmaning amiri (sardori).
Mirob – suv xoʻjaligi boshqaruvchisi.
Mirobona – suv soligʻi.
Moi sardaraxt – bogʻ va daraxtzorlardan olinadigan soliq.
Muzoriy – qoʻshchi, ziroatkor, ekin ekuvchi.
Mulk – xususiy yer.
Mulki vaqf – madrasa va masjidlar tasarrufidagi yer-mulk, xayri ishlar uchun ajratilgan mol-mulk.
Mulki devoniy – davlat yerlari.
Mamlakai xos – davlat mulklari.
Musallas – uzun yoki mayizdan tayyorlangan shirin sharob, may.
Mustavfiy – markaziy hokimiyat devonxonasi daftardor hisobchisi; moliya vaziri.
Muxassilona – soliq yigʻuvchilar uchun toʻlov.
Muhrkash – chit va matolarga gul bosuvchi.
Muxtasib – oʻrta asrlarda maxsus davlat amaldori, bozorlarda tosh va tarozilarning toʻgʻriligini hamda savdoni nazorat qilish, mahsulotlarning sifatini tekshirib turish, qoidabuzarlikka yoʻl qoʻymaslik kabi ishlarni amalga oshiruvchi shaxs.
Mushrif – saroy ish boshqaruvchisi.
Mugtoʻyoki iqtador – iqtoʻ yer va mulklariga ega boʻlgan yer egasi.
Muhoraba (mahoraba) – jang, urush, harbiy toʻqnashuv.
Muhrdor – devonxonaning muhr saqlovchisi; muhr bosuvchi, muhr sohibi.

Naus – zardushtiy xilxonasi, ossuariylar saqlanadigan inshoot.

Naf – shahar va qishloq aholisi.

Naftandoz – nefti va pilikli ko'zachalarni irg'itadigan palaxmon, harbiy moslama.

Nasassalar – zardushtiy dafn marosimlarini amalga oshiruvchi kishilar.

Nmana – «Avesto»da oila jamoasi, uy

Nova (nov) – suv tashlagich tarnov, suv tashlagich.

Nomozgoh – iyd ibodatlari o'qiladigan masjid; iydgo'h.

Nohid – zardushtiyning hosildorlik va farovonlik ma'budasi.

Numizmatika – tangashunoslik fani.

Oykumena – yunonlar tasavvurlarida insonlar joylashgan dunyo hududlarining chegaralari.

Oriylar (ariylar) – bronza davrida O'rta Osiyo, Eron va Hindiston hududlariga Yevroosiyο dastlaridan kirib kelgan chorvador qabilalar, boshqa nazariyalarga ko'ra, ular Old Osiyodan kelib chiqqanlar.

Ostadon (ossuariy) – sopol tobutcha.

Otashkada – muqaddas o'choq; o'txona, olovxona.

Otashgoh – zardushtiyalarda muqaddas olov yonib turgan maxsus joy, inshoot, ibodatxona.

Ohangar – temirchi.

Payza – mo'g'ullar davrida intiyozli shaxslarga beriladigan yorliq.

Paykon – kamon o'qi yoki nayzaning tosh, suyak yoki metalli uchi.

Palahmon – toshotar; harbiy qurol.

Pandus – ko'tarma yo'l.

Parchin – sirliangan rang-barang g'isht parchalari.

Polis – yunoncha «shahar».

Poykor – kichik mirob; qishloq mirobi.

Rabod – shaharning tashqi qismi, karvonsaroy.

Rais – shahar hokimi.

Ra'dandoz – o't otgich; harbiy qurol.

Riyoziyot – matematika.

Savquljaysh – strategiya.

Sadoq – o'qdon.

Sadoqxona – kamon va o'qdonlar ombori.

Sardoba (obdona) – pishiq g'ishtdan qurilgan gumbazli hovuz, suvxo-na.

Sarissa – yunon-makedonlar qurollangan 4 metr uzunligidagi og'ir nayza.

Sarishumor – jonbosh solig'i.

Sarroj – egar va jabduq yasovchi usta.

Satrap – harbiy-ma'muriy o'lka hokimi (ahamoniyalar va antik davrda).

Satraplik – hududiy-ma'muriy bo'lim, alohida yoki viloyatlar birlashmalari (ahamoniyalar va antik davrda).

Strateg – mudofaa va qo'shin vaziri (antik davr).

Saxronishin – sahroyi, tuyakash.

Sohibi jamoa – hosil miqdorini belgilovchi ma'mur uchun yig'iladigan to'lov.

Sohibi muayyid – maktubod va axborot vaziri.

Sohibi shurot – harbiy vazir.

Suvoriy – o'tliq askar.

Suyurg'ol – oliy tabaga zodagonlariga in'om qilingan yer-mulk.

Terrakota – loydan ishlangan va xumdonlarda pishirilgan sopol haykalchalar.

Tavajjuhotti xorijiy – favquloddagi xarajatlar solig'i.

Tang'a – savdo boji; savdogarlardan olinadigan soliq.

Tanob – 200-250 kv m hajmdagi yer maydoni.

Tarbiyat ul-jaysh – harbiy taktika

Tashtdor – sulton hammomlari va hovuzlarning boshlig'i. Uning qo'li-da ko'plab qullar ham bo'lgan. U sultonga eng yaqin kishilardan biri bo'lgan. Masalan, Xorazmshoh Muhammad tashtdori Ayoza keyinchalik malik (hokim) unvonini ham bergan.

Tirkash – kamondan o'q uzadigan nishon tuynugi.

Totem – urug' yoki qabila jamoalari sig'inadigan hayvon, o'simlik yoki jisn.

Totemizm – totemlarga sig'inish.

Toq yoki tin – usti yopiq bozor va hunarmandchilik rastasi.

Yudun – turk xogonligining viloyat hokimliklaridagi vakili, viloyat hokimi.

Tuman – oʻn minglik harbiy qism.

Tuman ogʻasi – oʻn minglik askariy qism amiri, qoʻmondon.

Tugʻro – davlat nishonasi, ramzi, gerbi.

Urbanizatsiya – aholi va ishlab chiqarishning shaharlarda toʻplanish jarayoni.

Usturlab – astronomiya asbobi.

Ushr – hosildan 10% hisobida olinadigan dehqonchilik soligʻi.

Farmondor – boshqaruvchi.

Farna – zardushtiylardagi baxt va tole xudosi.

Farrosh – sulton oʻrin-toʻshaklari saqlanadigan farroshxona boshligʻi boʻlib, uning ixtiyorida gilam, chodir, koʻrpa-toʻshaklar boʻlgan. Farroshga koʻplab oʻrgatilgan qullar xizmat qilgan.

Fulus – mayda chaqa.

Xabargir – xabarchi, aygʻoqchi, kuzatuvchi.

Xazora – minglik askariy boʻlinma.

Xandaq – mudofaa inshooti, zovur.

Xaraju maraj – boshboshdoqlik, oʻzboshimchalik, beboshlik.

Xatib – din peshvosi.

Xattot – kitob, risolalar koʻchiruvchi kotib.

Xvabu – viloyat hokimi, yirik yer egaligi.

Xvatov – hokim.

Xiroj – hosilning 25-33 foizi hisobida olinadigan qishloq xoʻjalik soligʻi; XV asrda bu soliq «mol» deb yuritilgan.

Xonashumor – har xonadondan olinadigan jonboshi soligʻi.

Xonaqoh – gʻaribxona, musofirxona.

Xonbodi (konbandi) – suv ombori, katta hovuz.

Xoqon yoki qogʻon – hukmdor yoki podsho.

Xronologiya – asrlar, davrlar, vaqt oʻlchovi haqidagi fan, yunoncha «xronos» – vaqt, «logos» – fan soʻzlaridan kelib chiqqan tushuncha.

Xushun – yuz nafarlik harbiy boʻlinma.

Xushunboshi – yuzlik boʻlinma zobiti.

Chilangar – temirchi.

Chilangartlik – temirchilik.

Chigʻir – tuya yoki boʻkiz qoʻshib aylantiriladigan suv koʻtargich inshooti.

Chokar – harbiy drujina, koʻngillilar toʻdasi.

Chokardiza – chokarlar galaʼsi, turar joyi.

Chorikor – hosildan 25% olish hisobiga ishlovchi yollanma qoʻshchi ziroatkor.

Chohpar – oʻra.

Shajara – kishilarning kelib chiqishi, ajdodlari va qon-qarindoshlik majmui.

Shayxulislom – din va ilm peshvosi.

Sharobdor – sulton sharobxonasining boshligʻi.

Shahrison – ichki shahar.

Shod – oʻn minglik lashkar boshligʻi.

Shulen – XIII asrda olingan oziq-ovqat soligʻi.

Eloq – kichik yurt, kichik mulk.

Etnogenez – xalq va elatlarning kelib chiqish jarayoni.

Yabgʻu yoki jabgʻu – el-yurt hokimi, mahalliy hokim.

Yasovul – soqchi.

Yasogʻlar – Chingizxon joriy etgan qonun-qoidalar toʻplami.

Oʻlpon – yer soligʻi.

Oʻrdugoh – qoʻshin lageri toʻxtaydigan qoʻnoq; podsho qarorgohi.

Oʻtloq va suvoq – yaylovlardan olinadigan soliq.

Qabo – ustki kiyim, yopinchiq.

Qayr – daryo, anhor yoki shohar qoʻylaridagi tabiiy namli yerlar.

Qam – shaman, koʻk tangriga sigʻinuvchilar eʼtiqodi.

Qasr – saroy, oliy va hashamati bino.

Qorqchur – mugʻullar davrida chorvadan olinadigan soliq.

Qoraxon – buyuk xoqon.

Qutvol – davlat qurilishi boshligʻi, sarkori, qalʼa va qoʻrgʻon soqchisi, qarorgoh nazoratchisi.

Qoʻrgʻon, qoʻrgʻoncha – atrofi baland paxsa devor bilan oʻralgan darvozali istehkom.

Qo'sh – bir juft ho'kiz bilan haydaladigan yer maydoni.

G'ozi – din homiysi, din yo'lida kurashuvchi.

G'oziy – g'olib.

G'uvokor – savdogar (ilk o'rta asrlar).

G'ul – muntazam qo'shin.

Haylboshi – suvoriylar amiri, o'nluk amiri.

Xaoma – efedrin, ninabargli o'simlik yoki g'iyohvand o'simliklardan ishlab chiqarilgan va sut bilan aralashirilgan, kishining kayfiyatini ko'taruvchi va mast qiluvchi ichimlik.

Hojib – harbiy boshliq.

Hojib ul-buzruk – qo'mondon.

Hojib ul-hujob – bosh qo'mondon.

IJODIY GURUH TO'G'IRISIDA MA'LUMOT

Sagdullayev Anatoliy Sagdullayevich	– akademik, tarix fanlari doktori, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti «Arxeologiya» kafedراس professori
Eshov Bahodir Jo'rayevich	– tarix fanlari doktori, Qarshi davlat universiteti professori
Mavlonov O'ktam Maxmasobirovich	– tarix fanlari doktori, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti «Arxeologiya» kafedراس professori
Kobzeva Olga Petrovna	– tarix fanlari doktori, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti «O'zbekiston tarixi» kafedراس professori
Odilov Abror Anvarovich	– tarix fanlari nomzodi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti «O'zbekiston tarixi» kafedراس dotsenti
Xolqulov Ahmad Boymahmatovich	– tarix fanlari nomzodi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti «O'zbekiston tarixi» kafedراس dotsenti
Xidirov Abror Mo'minovich	– Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti «O'zbekiston tarixi» kafedراس katta o'qituvchisi
Saipova Kamola Davlataliyevna	– tarix fanlari nomzodi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti «O'zbekiston tarixi» kafedراس dotsenti
Shaydullayev Alisher Shapulatovich	– tarix fanlari bo'yicha PhD, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti «Arxeologiya» kafedراس o'qituvchisi
Tog'ayev Jasur Erkinovich	– Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti «O'zbekiston tarixi» kafedراس o'qituvchisi

O'ZBEKISTON TARIXI

I kitob

Ilmiy nashr

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

«Fan» nashriyoti davlat korxonasi

Toshkent - 2018

Muharrir

Nizomiddin Islomov

Badiy muharrir

Umid Sapayev

Musahhih

Ruxshona Ashurova

Sahifalovchi

Hasan Maqsoodov

Nashriyot litsenziyasi AI № 266, 15.07.2015 y.

26.12.2018-yilda bosishga ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi $60 \times 90^{1/16}$ «Cambria» garniturası.

Kegli 11. Sharti bosma tabog'i 32,5.

Nashriyot-hisob tabog'i 31,6 Adadi 300 nusxa.

Buyurtma raqami № 25 Bahosi shartnoma asosida.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

«Fan» nashriyoti davlat korxonasida nashrga tayyorlandi.
100047, Toshkent sh., Yahyo Gulomov ko'chasi, 70-uy.

«Dizayn-Print» MCHJ O'ICHK bosmaxonasida chop etildi.
100054, Toshkent sh., Cho'pon ota ko'chasi 28-a uy.